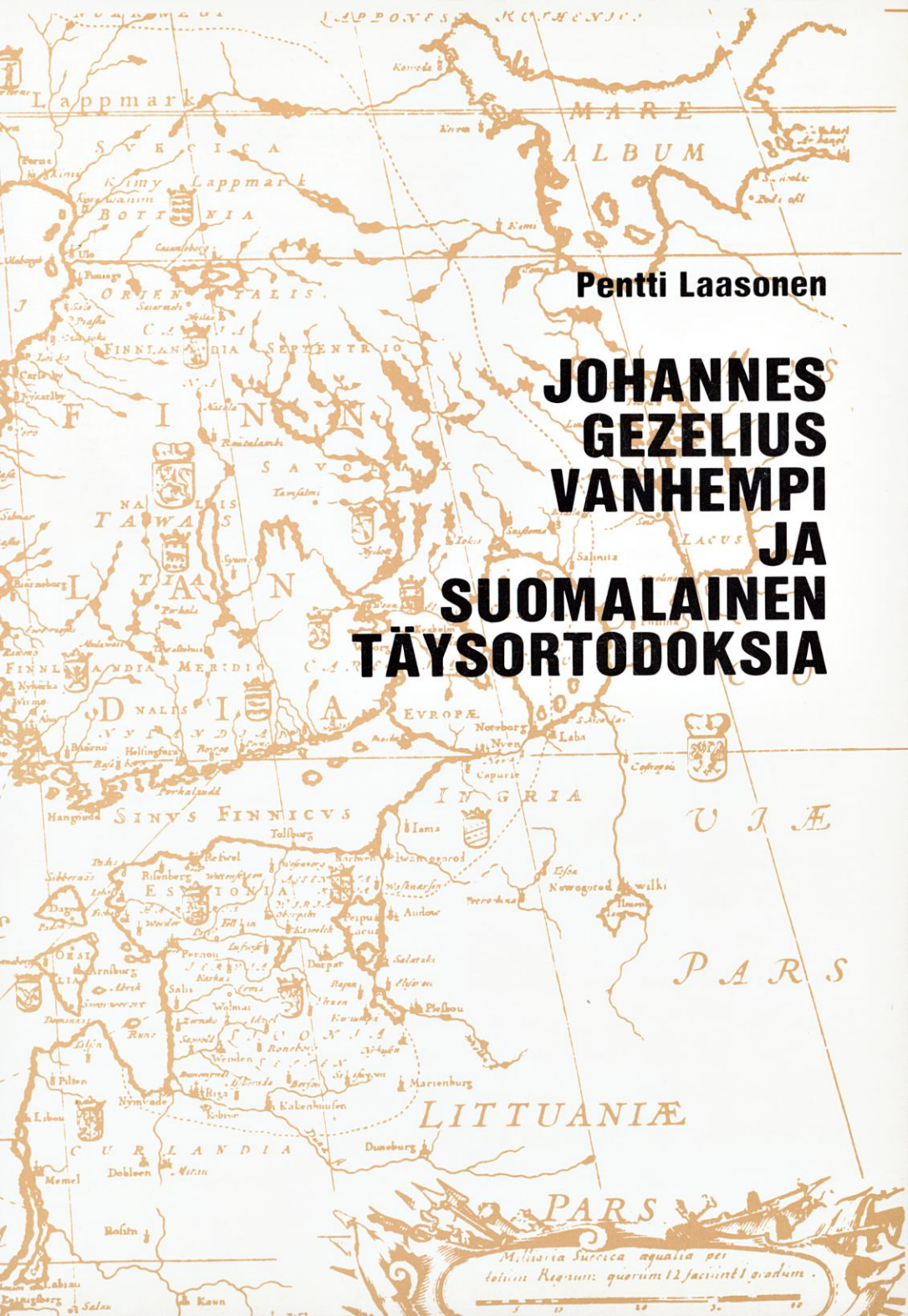

Pentti Laasonen

JOHANNES GEZELIUS VANHEMPI JA SUOMALAINEN TÄYSORTODOKSIA

Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran julkaisuja

Pöytäkirjat liitteineen:	I-X.	1892–1910 à 2:-	20:-
Vuosikirjat:	I.	1911	2:-
	III-V.	1913–1915 à 2:-	6:-
	VII-X.	1917–1920 yhtenä niteenä	5:-
	XI-XIV.	1921–1924	5:-
	XV-XVIII.	1925–1928	5:-
	XIX-XX.	1929–1930	5:-
	XXI-XXVIII.	1931–38 à 2:-	18:-
	XXXI-XXXII.	1941–42 yhtenä niteenä	5:-
	XXXIII-XXXIV.	1943–44	5:-
	XXXV-XXXVI.	1945–46	5:-
	XXXVII-XXXVIII.	1947–48	5:-
	XXXIX-XL.	1949–50	5:-
	XLI-XLII.	1951–52	5:-
	XLIII-XLIV.	1953–54	5:-
	45-47.	1955–57	5:-
	48-51.	1958–61	8:-
	52-53.	1962–63	10:-
	54-57.	1964–67	15:-
	58-59.	1968–69	15:-
	60-61.	1970–71	10:-
	62-63.	1972–73	15:-
	64-67.	1974–77	30:-

Toimituksia: I.	*Leinberg* Det odelade finska biskopsstiftets herdaminne	5:-
II-III.	Consistorii Ecclesiastici Aboensis protokoller 1656–64 (Loppuunmyyty)	
	Vallinkoski Henkilö- ja paikannimihakemisto edelliseen	4:-
V.	*Leinberg* Åbo stifts herdaminne	5:-
VI.	*Boëtius Murenius* Acta visitatoria 1637–1666	5:-
IX.	*Österbladh* Turun tuomiokapitulinarkiston luettelo	3:-
X.	*Simolin* Petrus Bång	4:-
XII, 2-4	Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta. Asiakirjoja ja tutkimuksia	
	2. 1800-luvun herännäisyys	5:-
	3. 1700-luvun herännäisyys	5:-
	4. 1800-luvun herännäisyys	5:-
XIII:	*Simolin* Urkunder rörande det äldre wiborgska stiftet I	5:-
XXI-XXII.	*Takolander* E. G. Melartin I-II à 5:-	10:-
XXIII.	*Hallio* Suomalaisen virsikirjan uudistus	3:-
XXVII.	*Schmidt* Die Pfingstbewegung in Finnland	5:-
XXX.	*Jaakkola* Vanhimmat historialliset kopiokirjamme	5:-
XXXII.	*Lehtonen* Die livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius	5:-
XXXIV, XXXVI.	*Österbladh* Pappissääty Suomen valtiopäivillä 1809–1906 I-II (I 4:-, II 6:-).	10:-
XXXV, XXXVII.	*Jonas Lagus* Brev och skrifter I-II à 3:-	6:-
XXXVIII:I.	*Rosenqvist* Det liturgiska arbetet i Finland I	5:-
XXXIX.	*Holmström* Eerikki Eerikinpoika Sorolainen	5:-
XLI.	Ur Alfr. Kihlmans brevväxling	6:-
XLIV: 1-3.	*Gummerus* Agricolan Rukouskirja I-III (I-II à 6:-, III 8:-)	20:-
XLV: 2.	*Maliniemi* De Sancto Henrico II	10:-
XLVI.	Juhlakirja SKHS:n täyttäessä 50 v.	4:-
XLVII.	Xenia Ruuthiana	8:-
XLVIII.	*Newman* Edvard Björkenheim I	5:-
L: 1-3.	*Laestadius* Dårhushjonet I-II à 10:-, III 15:-	35:-

SUOMEN KIRKKOHISTORIALLISEN SEURAN
TOIMITUKSIA 103

FINSKA KYRKOHISTORISKA SAMFUNDETS
HANDLINGAR 103

Pentti Laasonen

Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia

ZUSAMMENFASSUNG

Johannes Gezelius der Ältere und die finnische Hochorthodoxie

HELSINKI 1977
SUOMEN KIRKKOHISTORIALLINEN SEURA

KANSI:
de Reuterin piirtämä kartta Eric Dahlbergin teoksesta Svecia antiqua et hodierna

ISBN 951–9021–21–3
ISSN 0356–0759

Loimaan Kirjapaino – Loimaa 1977

TUTKIMUKSENI SAATTEEKSI

Julkaistessaan Johannes Gezelius vanhemman elämäkerran "Biskopen i Åbo stift Johan Gezilii den äldres minne" v. 1825 *J. J. Tengström* arvioi luterilaisen ortodoksian ajan yleiseurooppalaisittain katsottuna suhteellisen mielenkiinnottomaksi, kun taas Ruotsi-Suomessa vastaava aikakausi oli huomattavasti valoisampi, vieläpä merkittävimpiä historiassamme. Itse asiassa siis jo näin varhainen tutkija näki ortodoksian ajassa myönteistä rakennustyötä toisin kuin pietismin värittämässä herätysliiketutkimuksessa sekä sen vaikutuksen alaisessa kuvailussa on ollut tavallista. Luterilaisen ortodoksian kokonaiskuvaankin on tutkimus sittemmin tuonut muutoksia. *Hans Leube* osoitti v. 1924 ilmestyneessä teoksessaan "Die Reformideen in der deutschen lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxie", miten ortodoksian ajassa eli käytännöllinen pyrkimys; tämän kysymyksen myöhemmästä käsittelystä on mainittava *Johannes Wallmannin* tutkimukset. Suomalaisessa teologisessa kirjallisuudessa *Jussi Talasniemi* rekisteröi saavutettuja tuloksia. Kuitenkin on tarkattava, mitä käytännöllisyydellä ja uudistuspyrkimyksillä milloinkin tarkoitetaan.

Yleisen kirkkohistorian puolelta mainitsen samalla kaksi erityistutkimusta, jotka ovat olleet työssäni merkittävät, nimittäin *Klaus Scholderin* kirjan raamatunkritiikin synnystä ja probleemeista, missä kysymys on nähty tavanomaista eksegetiikanhistoriallista näkökulmaa laajemmin, sekä *Hans-Martin Barthin* "Atheismus und Orthodoxie", joka on katsaus epäilyn historiaan ortodoksian aikana.

Skandinavian ja Suomen ortodoksian liittämistä yleisiin yhteyksiin ovat auttaneet erityisesti *Sven Göranssonin* rikkaat tutkimukset (viittaan teokseni kirjallisuusluetteloon), joita ilman oman työni kysymyksenasettelu ei olisi ollut mahdollinen. Suomalaisen täysortodoksian kuvan luomisen kannalta tärkeitä ovat edelleen ruotsa-

laisista tutkimuksista *Sven Kjöllerströmin* kirkkolakia ja kirkollista hallintoa käsittelevät teokset, *C-E. Normannin* selvitys karoliinisen ajan papiston esivaltakäsityksistä sekä *Ragnar Askmarkin* tutkimus pappiskasvatuksesta. *C-M. Edsmanin* lyhyt mutta varsin merkittävä katsaus Gezeliusten raamattutyöhön osoittaa samalla, miten antoisa tutkimusalue ortodoksian ajan eksegetiikan historia olisi kirkkohistorioitsijain ja eksegeettien yhteistyönä.

Mainitut poiminnat ruotsalaisesta tutkimuksesta ovat oman tehtäväni kannalta vain tärkeimmät. Suomalaisista on ikäjärjestyksessä mainiten merkittävä — Tengströmin kirjoittaman biografian jälkeen — ensinnäkin *Herman Råberghin* "Teologins historia vid Åbo universitet" vuodelta 1893, jossa esitetty luonnehdinta Johannes Gezelius vanhemmasta on yhä pääkohdin osuva. *Aleksi Lehtosen* julkaisema Liivinmaan kirkkojärjestyksen kommentoitu editio on jatkuvasti ortodoksian tutkimuksessa tärkeä. Monet siinä esitetyt arvioinnit ovat varsin pitävät. *Mikko Juvan* tutkimus ortodoksian ajan seurakuntaelämästä (1955) sekä suppea yleiskatsaus vuodelta 1956 hahmottavat eräitä keskeisiä yleispiirteitä, joita ei voida sivuuttaa. *Martti Parvion* väitöskirja Rothoviuksesta antaa täysortodoksian ajan tutkimukselle olennaista taustaa, mutta myös muut hänen työnsä, jotka ovat lähdeluettelossani mainitut, ovat olleet tutkimukselleni tärkeitä. *Pentti Lempiäisen* monipuolinen tuotanto sisältää runsaasti perustavaa aineistoa ortodoksian ajasta, suppeammilta erityisaloilta niin ikään arvokkaita ovat *Bill Widénin* "Prästmötet i Åbo stift" sekä *Olavi Rimpiläisen* väitöskirja hautauskäytännöstä ja ruumissaarnoja koskeva työ.

Tutkimukseni valtaosan olen saanut suorittaa *Suomen Akatemian* tutkijana sekä apurahan turvin. *Helsingin yliopiston Kansleri* on myöntänyt apurahan Ruotsin arkistoihin tehtyä matkaa varten. Sydämellisen kiitokseni esitän niille tutkijoille, joitten kanssa olen saanut keskustella työni ongelmista ja joilta olen saanut hyviä neuvoja. Heistä nimeän kolme ylitse muiden: professorit *Kauko Pirinen, Eino Murtorinne* ja *Bill Widén.*

Järvenpäässä, elokuun 22 päivänä 1977

Pentti Laasonen

SISÄLLYS

I VARHAISORTODOKSIASTA TÄYSORTODOKSIAAN

1. Ortodoksian kehitys Ruotsi-Suomessa vuoteen 1664 9
2. Terserus syöstään Turun piispanistuimelta 13
3. Mihin suuntaan suomalaisessa täysortodoksiassa? 14

II GEZELIUKSEN TULO TURUN PIISPAKSI

1. Piispanvaali 16
2. Tulo Turkuun ja viran vastaanottaminen 22
3. Ensimmäiset virkatoimet ja arviot hiippakunnasta 24

III KIRKOLLINEN RAKENNUSTYÖ HIIPPAKUNNASSA

1. Tuomiokapituli Gezeliuksen aikana 28
2. Pappeinkokoukset 38
3. Papiston tietopuolisen kasvatuksen kiinteytyminen 53
4. Saarnakoulutuksen peruslinjat
a. Homileettiset periaatteet ja koulutustavat 69
b. Rukouspäiväsaarnojen luonnokset 76
c. Ruumissaarnat 100
5. Papinvirkojen täyttö
a. Virantäytön juridiset perusteet 110
b. Vaalikäytännön yleispiirteet 115
c. Virantäytön häiriötekijät 118
d. Ylennysperusteet 132
e. Kirkkoherran virkaanasettaminen 136
f. Kappalaisen vaali 137
g. Sotapapit 141
6. Piispa papistonsa esimiehenä 143
7. Tarkastusmatkat 148
8. Kiinteytyvä seurakuntaelämän ohjaus
a. Seurakuntien alueet ja jaot 158
b. Seurakuntien taloutta ja omaisuutta koskevat ohjeet 167
c. Kirkonkirjat valvonnan välineinä 177
d. Luottamus- ja toimihenkilöjärjestelmän kehitys 184
e. Sielunhoito kirkkokurin tavoitteena 199
f. Hartauden korostus jumalanpalveluselämässä 211
g. Kirkollisten toimitusten kehitys 230
h. Määräykset köyhäinhoidosta 256
9. Kansanopetuksen kehitys 260

IV YLIOPISTO TÄYSORTODOKSIAN AJAN PIISPAN VAIKUTUSKENTTÄNÄ
1. Sijaiskanslerin asema yliopistossa 286
2. Taloudenhoito erimielisyyksien sytyttäjänä 288
3. Virantäyttökysymykset 290
4. Jännitysten purkautuminen
a. Sijaiskansleri sovittelijana 301
b. Vallankäytön epäselvyys sijaiskansleria koskevissa riidoissa 307
c. Sijaiskansleri konsistorin taistelukumppanina 319
d. Gezelius nuoremman liittyminen opettajakuntaan 322
5. Opetuksen valvonta 327
6. Opintojen valvonta 334
7. Kirjapaino tyytymättömyyden kohteena 338
8. Yliopiston jännityskenttä täysortodoksian ajan kehityksen kuvastajana 340

V KOULULAITOS UUSIEN VIRTAUSTEN VAIKUTUKSEN ALAISENA
1. Comenius ja ruotsalainen koulunuudistus 345
2. Methodus informandi 349
3. Koulutoimen tehostamispyrkimykset 362

VI KIRJALLINEN TUOTANTO
1. Pääteokset 370
2. Raamattuteos
a. Raamattutyön vaiheet Gezelius vanhemman kuolemaan asti 382
b. "Pyhän Hengen antama merkitys" raamatuntekstissä 390
3. Kirjapaino ja kustannustoiminta 412

VII YLEISVALTAKUNNALLINEN TOIMINTA
1. Turun piispa valtiopäivillä 418
2. Kirkkolakityö 427
3. Kuninkaallinen Majesteetti ja piispa 439

VIII GEZELIUS JA ORTODOKSIAN AJAN AATEMAAILMA
1. Gezelius ja 1600-luvun maailmankuva 443
2. Gezeliuksen asema Ruotsi-Suomen täysortodoksiassa 466

Lyhenteet 483
Lähteet ja kirjallisuus 485
Henkilörekisteri 507
Zusammenfassung übersetzt von Heinz Stude 510

I VARHAISORTODOKSIASTA TÄYSORTODOKSIAAN

1. ORTODOKSIAN KEHITYS RUOTSI-SUOMESSA VUOTEEN 1664

Ruotsi-Suomen puhdasoppisuus oli alkanut jokseenkin yhtenäisen, sisäisesti säröttömän luterilaisuuden kehityksenä. Upsalan kokouksessa 1593 asetuttiin kalvinismia vastaan, mutta luterilaisen tunnustuksen sisällyksestä ei syntynyt erimielisyyttä. Siitä syystä kirkon tunnustukseksi riitti täällä Augsburgin tunnustus; Formula Concordiae oli syntynyt Saksassa filippistiriidan ratkaisuksi, eikä tällä riidalla ollut Ruotsi-Suomen kirkolle ja papistolle merkitystä. Upsalan kokouksen aikainen johtava teologipolvi oli melanchthonilainen, ja se käytti todisteluissaan patristista teologiaa. Kun sitten 1600-luvun alkupuolella tapahtui siirtyminen tunnustuksellisempaan suuntaan ja filosofiassa uusaristotelisuuteen, kehitys kävi ilman repiviä riitoja.[1]

Tasoittavaksi tekijäksi tuli edelleen yleiseurooppalainen tilanne ja sen vaikutus ruotsalaisten ja suomalaisten ylioppilaitten peregrinaatioiden suuntautumiseen. Vaikka monet opiskelijat kävivätkin 1600-luvun alussa Wittenbergissä, joka edusti jyrkkää luterilaista puhdasoppisuutta, jakaantuivat käynnit myös muualle, joten vaikutus tasoittui. Merkittäväksi tuli kolmikymmenvuotinen sota, joka käänsi opintomatkat Saksasta Hollantiin, Englantiin ja Ranskaan. Niinpä Saksassa kehkeytyneet synkretistiset riidat, erimielisyydet Wittenbergin ja Helmstedtin yliopistojen teologien välillä jättivät aluksi Ruotsin ja Suomen teologit verraten kylmiksi. Samaan suuntaan vaikutti Ruotsin valtiovallan tendenssi filipporamismin puolesta skolastista teologiaa vastaan. Johtavana protestanttisena valtana esiintymään pyrkivän Ruotsin oli vältettävä jyrkkiä kannanottoja ja pysyttävä Augsburgin tunnustuksen pohjalla. Vuodesta

[1] *Cnattingius* 1943, 96-102. Ramismin ja uusaristotelisuuden törmäyksestä *Sjöstrand* 1940, 216-231. *Göransson* 1950, 1-3, 10-11, 24-25.

1622 Upsalan yliopiston kanslerina toiminut Johan Skytte seurasi yliopistopolitiikassa Kaarle IX:n linjaa ja jarrutti skolastisen teologian etenemistä. Yliopiston konstituutioihin sisältynyt kielto esittää levottomuutta herättäviä väitöksiä oli hyvänä tukena teologisen polemiikin hillitsemisessä.[2]

Vuosisadan puolivälin lähestyessä alkoi kuitenkin tulla näkyviin vastakohtaisuuksia, jotka enteilivät luterilaisen puhdasoppisuuden jyrkkenemistä. Alankomaalaisen teollisuusmiehen Louis De Geerin ja lukuisten reformoitua uskoa tunnustavien työläisten siirtyminen Ruotsiin herätti levottomuutta. Strängnäsin piispaksi 1644 tullut Johannes Matthiae kannatti unionistisia pyrkimyksiä ja kirjoitti kirkkojärjestysehdotuksen, "Idea boni ordinis", joka tulkittiin salakalvinilaiseksi. Pelkoa lisäsi Matthiaeta suosivan kuningatar Kristiinan unionille ystävällinen kanta. Puhdasoppisten teologien reaktiot Matthiaen esiintymiseen osoittivat, ettei Augsburgin tunnustus enää riittänyt kirkollisen yhtenäisyyden ylläpitämiseen, vaan alkoi esiintyä vaatimuksia Formula Concordiaen hyväksymisestä tunnustuskirjaksi.[3]

Vuoden 1647 valtiopäivillä nämä vastakohtaisuudet olivat selvästi vaikuttamassa. Ortodoksinen papisto ajoi yleisluterilaista linjaa ja tahtoi FC:n hyväksymistä myös Ruotsissa. Kansalliskirkollisen suuntauksen kannalla oli sittemmin Turun piispaksi tullut Johannes Terserus, joka vastusti FC:n pitämistä tunnustuskirjana. Kuninkaallinen Majesteetti kieltäytyi suostumasta papiston vaatimuksiin eikä vahvistanut FC:a, mihin vaikutti osaltaan myös Ruotsin mukanaolo Saksan rauhanneuvotteluissa. Joka tapauksessa FC:n asema oli jatkuvasti vahvistumassa, mitä osoitti sen käyttäminen papiston opinnoissa. Turussa oli vallalla verraten jyrkkä puhdasoppisuus. Saksassa opiskellut Marcus Henrici Helsingius oli tuonut jo 1500-1600-lukujen vaihteessa vaikutteita luterilaisuuden jyrkemmästä suunnasta. Sittemmin sekä Isaacus Rothovius että yli-

[2] *Friedensburg* 1917, 418-425. Wittenbergin ja Helmstedtin yliopistojen filosofisista erityispiirteistä *Wundt* 1939, 97-118 ja *Lewalter* 1967, 69 ja passim. Synkretistisistä riidoista esim. *Schmid* 1846, passim ja *Schüssler* 1961, 133-149. *Göransson* 1950, 45-49, 56-57, 91-99; 1952, IX. Lyhyt yleiskatsaus luterilaiseen ortodoksiaan *Hägglund* 1956, 256-264. *Stolpe* 1966, 116-120.

[3] *Cornelius* 1886 I, 164-182. *Kjöllerström* 1944, 141. *Göransson* 1950, 159-162.

opiston kansleri Pietari Brahe kannattivat FC:aa; viimeksi mainittu katsoi sen tulleen hyväksytyksi viralliseksi tunnustukseksi papiston päätöksellä vuoden 1647 valtiopäivillä.[4] Samasta tulkinnasta pitivät monet muutkin kiinni.

Vuosisadan puolivälissä ja sen jälkeen 1650-luvulla KM jarrutti edelleen jyrkän ortodoksian vallan kasvua. Upsalan yliopistossa estettiin ankaraa suuntaa edustavan Zacharias Klingiuksen pääsy professorin virkaan, jonka sai helmstedtiläinen Terserus. Hollannin yliopistojen korkeatasoisesta filologisesta tutkimuksesta herätteitä saanut eksegetiikka oli tähän aikaan Upsalassa suositumpaa kuin dogmatiikka. Terseruksen edustaman helmstedtiläisen teologian hengessä vahvistettiin vanhakirkollista suuntausta, joten siis Upsalan yliopisto jatkoi yhä melanchthonilaista linjaa, jolla oli perinteitä Ruotsi-Suomen kirkossa. Antiskolastiseen pyrkimykseen liittyi läheisesti Upsalan teologian käytännöllisen hurskauden leima. Lievä puhdasoppisuus ja vallitseva käytännöllisyys ilmenevät esimerkiksi siinä, että myös muitten kuin luterilaisen tunnustuksen piirissä syntynyttä hartauskirjallisuutta suosittiin ja käännettiin.[5]

Upsalan yliopistossa jatkui siis äärimmäisyyksiä karttava *via media*, mutta Kristiina-kuningattaren hallitusajan loppuvuosina ortodoksian asema kuitenkin vahvistui. Saksalaisessa politiikassa tunnustuksellisuus menetti merkitystään Westfalenin rauhan jälkeen, joten Ruotsin ei enää tarvinnut esittää yleisprotestanttista roolia. Lisäksi uusi kuningas Kaarle X Kustaa oli suopea puhdasoppisuudelle. Kun hallitsijanvakuutusta laadittiin 1654, sisällytettiin sen konseptiin myös FC:n hyväksyminen. Lopulliseen vakuutukseen se ei kuitenkaan tullut. Poiston lienevät saaneet aikaan eräät Upsalan professorit.[6]

Kaarle X Kustaan sotien ensimmäisinä vuosina valtakunnalle oli vielä edullista säilyttää yleisprotestanttinen linjansa, mutta kun Tanska ja Brandenburg liittyivät sotaan Ruotsia vastaan, tämä mo-

---

[4] *Cornelius* 1886 I, 177-178. *Göransson* 1950, 164-181; 1952, 33. *Parvio* 1959, 277-283. *Heininen* 1974, 40, 44-45, 131, 222 ja passim.

[5] Englantilainen hartauskirjallisuus tuli Ruotsiin suurelta osalta Saksan kautta. Kun kääntäminen tapahtui saksan kielestä, se oli *Hellekantin* (1944, 274) mukaan omiaan rauhoittamaan ortodoksisia kirkonmiehiä. *Göransson* 1950, 183-212.

[6] *Göransson* 1950, 311-315.

tivaatio hävisi. Ortodoksisilla teologeilla oli tällöin jälleen mahdollisuus menestyksellisesti korostaa puhtaan opin merkitystä ja vaatia FC:n hyväksymistä. Siihen heillä oli entistä enemmän aihetta, kun Johannes Matthiae esiintyi jälleen aktiivisesti unionipyrkimyksineen: "Ramus Olivaen" ensimmäinen osa ilmestyi 1656. Torjuessaan Matthiaen unionismin myös Upsalan teologinen tiedekunta vetosi FC:aan, ei kuitenkaan virallisena ja hyväksyttynä tunnustuskirjana. Toisaalta ortodoksisetkin teologit varoivat sotkeutumasta äärimmäisiin kannanottoihin. Kun Olaus Laurelius vaati FC:n hyväksymistä, hän tuomitsi vain Matthiaen unionismin, ei helmstedtiläistä teologiaa. Hän myönsi Helmstedtin yliopiston luterilaisuuden ja pidättyi siten ottamasta kantaa saksalaisten synkretistisessä riidassa.[7]

Toinen synkretistinen riita alkoi Saksassa 1660. Ortodoksiset luterilaiset hakivat taisteluunsa tukea ruotsalaisilta teologeilta. Ruotsalaisten kantaan tuli vaikuttamaan jälleen Saksan poliittinen tilanne. Brandenburgin "Suuri vaaliruhtinas" Fredrik Vilhelm, jonka hallintoalueilla oli sekä reformoituja että luterilaisia, halusi poliittisista syistä vähentää tunnustustenvälistä jännitystä ja ajoi siksi synkretististä, suvaitsevaa uskontopolitiikkaa. Hän julkaisi 1662 suvaitsevuusediktin, kielsi käynnit Wittenbergin yliopistossa ja vaati papistoa pidättymään protestanttien keskinäisestä polemiikista.[8]

Ruotsalaisten oli syytä korostaa puhdasoppisuuttaan vaarallisen naapurinsa pariteettipolitiikkaa vastaan, varsinkin kun Matthiae'n unionismi ja Turun piispaksi 1659 tulleen Terseruksen synkretismiksi leimattu teologia uhkasivat kompromettoida Ruotsin luterilaisuuden saksalaisten ortodoksien silmissä. Sisäpoliittiset tekijät vaikuttivat niin ikään ortodoksiaa vahvistavaan suuntaan. Jo vuoden 1660 hallitusmuodon lisäyksessä korostettiin puhdasoppisuutta. Kuninkaan alaikäisyyden aikana toimivan ylhäisaatelisen holhoojahallituksen täytyi hyvitellä aatelia vastustavaa ja reduktiota kannattavaa papistoa. Vaikutusvaltainen drotsi Pietari Brahe oli jo ennestään ortodoksian vankka kannattaja.[9]

Vuonna 1663 antamassaan synkretismiplakaatissa KM määräsi FC:n ohjeelliseksi valtakunnassa. Se ei kuitenkaan saanut samaa

[7] *Cornelius* 1886 I, 178-182. Göransson 1950, 371-384, 418-445, 457.
[8] *Göransson* 1952, 127-130. *Kantzenbach* 1966, 84. *Lackner* 1973, 102-106, 126-127.
[9] *Göransson* 1952, 210-215.

asemaa kuin Augsburgin tunnustus, vaan ainostaan toisen asteen normin, selittävän tunnustuksen aseman.[10] Aatelisto ja porvaristo katsoivat, ettei uutta tunnustuskirjaa voitu hyväksyä ilman valtiopäivien päätöstä. Papisto selitti, ettei Upsalan kokouksen päätöksen kanssa ristiriitaisia käsityksiä ollut esitetty, joten KM:n plakaatti riitti. Hallitus yhtyi papiston perusteluihin.[11]

2. *TERSERUS SYÖSTÄÄN TURUN PIISPANISTUIMELTA*

Turussa oli saanut vankan aseman ankara ortodoksia vaikutusvaltaisimpina puolustajinaan yliopiston kansleri Pietari Brahe sekä 1654 kaunopuheisuuden professoriksi tullut Enevald Svenonius. Avoin ristiriita piispan ja Svenoniuksen välillä puhkesi v. 1662, jolloin viimeksi mainittu hyökkäsi kappalaissynodissa Terseruksen helmstedtiläistä teologiaa vastaan. Suhtautumiserot Saksan synkretismikysymykseen kiristivät välejä edelleen. Varsinaiseksi riidan aiheeksi tuli kuitenkin Terseruksen kirjoittama katekismus, joka sisälsi puhtaan ortodoksian kannalta katsottuna vaarallisia käsityksiä. Pyrkiessään helpottamaan maahan muuttaneiden kalvinilaisten kääntymistä luterilaiseen kirkkoon Terserus oli tehnyt heille myönnytyksiä sellaisissa kysymyksissä, joita ei voitu katsoa perustavanlaatuisiksi, kuten ja nimenomaan seremoniakysymyksissä. Tämä missionaarinen tendenssi oli otettu myös katekismuksessa huomioon.[1]

Terseruksen katekismusta sensuroitaessa ei puuttunut teologeja, jotka suhtautuivat suopeasti hänen teologiseen linjaansa. Nimenomaan Upsalan teologit olivat perinteisesti välttäneet asettumasta jyrkälle ortodoksiselle kannalle. Useat valtiomiehet olivat niin ikään taipuvia kannattamaan Terserusta. Erityisesti Magnus Gabriel De la Gardie oli hänen suosijansa ja oli kehottanut häntä opinesityksen laatimiseen. Kansleri edusti valtiovallan intressejä, joitten mukaan toisuskoisten leppeä kohtelu oli tarkoituksenmukaista. Niinpä De la

[10] *Kjöllerström* 1962, 30. Lievennyksen lienee ajanut läpi De la Gardie.

[11] *Göransson* 1952. 343-346.

[1] *Göransson* 1952, 91-98, 105-118, 134-137.

Gardie tunsi sympatiaa Helmstedtin teologiaa kohtaan ja hyväksyi Terseruksen katekismuksen missionaarisen perusratkaisun.[2]

Ulkopoliittinen tilanne oli kuitenkin Terserukselle epäedullinen; ruotsalainen teologia oli vaarassa joutua Saksassa huonoon valoon, jos Matthiae'n unionismia ja Terseruksen synkretismiksi tulkittuja oppeja epäiltäisiin suosittavan. Suhtautuminen teologisiin adiaforakysymyksiin oli edelleen ratkaisevasti muuttunut. Skismaatikkona pidettiin nyt, ei vain peruskysymyksissä poikkeavaa, vaan myös jokaista, joka esitti noviteetteja vaikkapa vain tulkintakysymyksissä. Terserus pidätettiin ensin virastaan, ja valtiopäivillä 1664 hänen puolustuksensa kärsi monien vaiheitten jälkeen tappion. De la Gardie oli yhä lempeämmän ratkaisun kannalla ja olisi tahtonut antaa Terseruksen pitää virkansa.[3] Jyrkkä ortodoksinen linja oli kuitenkin saavuttanut voiton.

3. MIHIN SUUNTAAN SUOMALAISESSA TÄYSORTODOKSIASSA?

Vuoden 1663 uskontoplakaatissa oli Ruotsi-Suomen täysortodoksia saavuttanut kulminaationsa. Kun FC oli tunnustettu — vaikkapa vain toisen asteen normina — oli yleisluterilaisuus voittanut virallisesti territoriaaliluterilaisuuden. Entiset jännitystekijät jäivät kuitenkin vaikuttamaan. Wittenbergiläiseen teologiaan tukeutuvan ortodoksian vastakohtana säilyi Ruotsin perinnäinen via median teologia, jolla oli jatkuvasti kannatusta nimenomaan Upsalassa.

Sopivan henkilön valinta Turun piispanistuimelle oli Terseruksen dramaattisen erottamisen jälkeen tärkeä ja myös ilmeisen vaikea tehtävä. Vaarallisia noviteetteja suosineen miehen seuraajaksi tuli saada piispa, joka tunnettiin opillisesti luotettavaksi sekä oman ortodoksisen papiston että Ruotsin kirkollista tilannetta seuraavien saksalaisten luterilaisten silmissä. Toisaalta voidaan olettaa, että

---

[2] *Göransson* 1952, 101-102, 122-125, 132, 183.

[3] *Göransson* 1952, 118, 279-281, 297-332. Upsalan teologian maltillisen linjan jatkumisesta Terseruksen erottamisen jälkeen esim. *Simolin* 1912a, 32 ja *Göransson* 1952, 355.

jyrkkää ortodoksiaa vierastava hallitus ei mielellään nähnyt wittenbergiläisväritteisen voimakeskuksen syntymistä Turkuun, missä vaikutti Terseruksesta saadun voiton entisestään vahvistama Svenonius.

Kun Suomen täysortodoksiaa tutkitaan ottamalla tarkasteltavaksi Gezeliuksen elämäntyö ja persoona, on ensimmäisenä kiinnostavana kysymyksenä itse vaalitilanne ja ajan opillisten sekä kirkkopoliittisten tendenssien heijastuminen siinä. Tutkimuksen kokonaisuudessa ongelma laajenee kysymykseksi, mihin Gezelius teologisesti ja laajemminkin katsomuksellisesti täysortodoksiassamme sijoittuu. Samassa yhteydessä on mahdollisimman pitkälle selvitettävä, mistä tulevat ne vaikutteet, joitten antamien suuntaviivojen mukaan Suomen kirkon arvovaltaisin johtaja täysortodoksian aikana toimii seurakuntaelämän valvojana ja papiston kasvattajana. Gezeliuksen teologisen suuntauksen ja koko kirkollisen toiminnan laadusta johtuu, ettei suomalaisen täysortodoksian tutkimus hänen elämäntyöstään käsin onnistu pelkästään teologian- ja aatehistoriallisena tarkasteluna. Tehtävän on katettava piispallisen toimen eri sektorit, että kävisi selväksi, mihin suuntaan Suomen kirkkoa johdettiin tutkittavana aikana.

Jos täysortodoksiamme katsotaan alkavan FC:n hyväksymisestä selittäväksi opilliseksi normiksi ja päättyvän siihen, missä alkava pietismi tuo uusia kysymyksenasetteluja, kattaa Johannes Gezelius vanhemman piispuuskausi (1664-1690) jokseenkin tarkkaan suomalaisen täysortodoksian. Vaikka Turun yltiöpietistit nousivat esiin jo Gezelius vanhemman aikana,[1] heitä koskevien prosessien tutkiminen voidaan perustellusti jättää myöhäisortodoksian historiankirjoituksen yhteyteen. Yltiöpietistien tarkkaileminen ja taltuttaminen jäi nimittäin jo vanhemman Gezeliuksen eläessä Johannes Gezelius nuoremman huoleksi. Nuoremman Gezeliuksen — olennaisesti toisenlainen — kausi alkaa osaksi hänen isänsä piispuusajan sisältä.

[1] CAP VI, 360-551. *Lencqvist* 1772, passim. *Akiander* 1857 I, 3-45.

II GEZELIUKSEN TULO TURUN PIISPAKSI

1. PIISPANVAALI

Vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä määrättiin piispan vaalin suorittajaksi vaalikorporaatio, johon tuli kuulua muutamia pappeja sekä muita asiantuntevia henkilöitä. Valitsijakunnan koostumus ei kuitenkaan seurannut 1600-luvulla yhtenäistä käytäntöä. Sen saattoi muodostaa pappissääty, mutta myös hiippakunnan pappeinkokous, jonka vaalioikeus sai tunnustuksensa Kaarle X Kustaan hallituksen alussa. Samoihin aikoihin KM:n valta määrätä piispanvaalin suorittamisen paikasta ja tavasta lisääntyi. Jo vuosisadan alkupuolella eräät johtavat teologit – heidän joukossaan Johannes Terserus – olivat arvostelleet piispojen liian suurta poliittista valtaa. Monet vuosisadan loppupuolen ruotsalaiset valtiomiehet ajattelivat samoin; erityisesti Magnus Gabriel De la Gardie piti piispojen poliittisen vallan vähentämistä myös kirkon edun mukaisena. Hallituksen oli lisättävä määräysvaltaansa piispanvaalissa ja siten asetettava sopivat miehet kirkon johtovirkoihin.[1]

Turun piispanvaalia suoritettaessa valtiopäivillä kesällä 1664 hallituksen ohjailu sopivien ehdokkaitten löytämisessä on ilmeisen selvä. Vaali tuli muodostamaan mutkikkaan palapelin, sillä samanaikaisesti olivat avoinna myös Viipurin ja Strängnäsin piispanvirat – viimeksi mainitusta Johannes Matthiae oli unionisminsa vuoksi erotettu – sekä Göteborgin superintendentin virka. Kun ehdokaskysymystä käsiteltiin valtaneuvostossa 20.8, olivat sopivina henkilöinä esillä Tukholman Nikolain seurakunnan kirkkoherra Erik Emporagrius, Riddarholmin kirkkoherra Zacharias Klingius, Upsalan professori Petrus Rudbeckius sekä Johannes Gezelius. Jo heinäkuun alussa oli Gezeliuksen nimi mainittu Viipurin piispan vaalista keskusteltaessa. Turun piispanistuimelle näytti aluksi ole-

[1] KOF I, 151. *Kjöllerström* 1952, 19, 90-94.

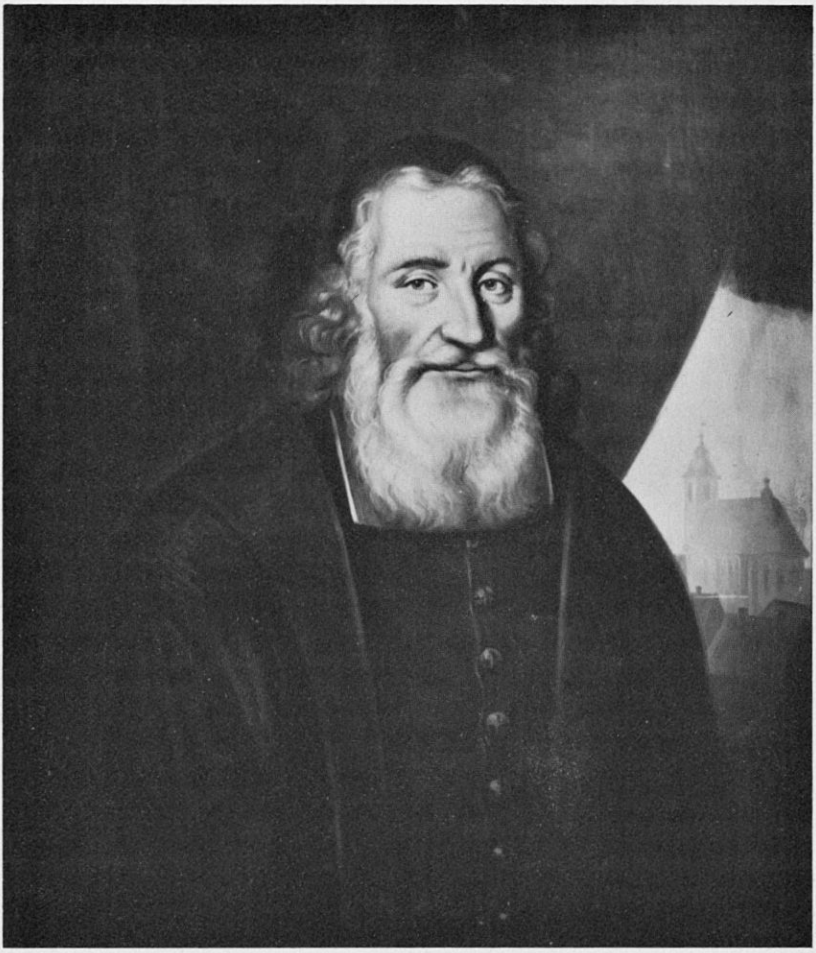

Johannes Gezelius vanhempi. Kopio Ehrenstrahlin mukaan. Kuvan omistaa Helsingin yliopisto. Valok. Museovirasto

van vahvimpana ehdokkaana Klingius, wittenbergiläisen Abraham Caloviuksen oppilas, joka olisi ollut varsinkin Pietari Brahen toivoma luotettava ortodoksi harhaoppiseksi tuomitun Terseruksen seuraajaksi.[2]

[2] PRP II, 391. *Kjöllerström* 1952, 102. *Göransson* 1952, 339.

Samana päivänä, jona Terserus erotettiin virastaan (24.8.), hallitus kehotti pappissäätyä valitsemaan piispan Turkuun ja Strängnäsiin. Näitten hiippakuntien edustajien suorittamassa äänestyksessä saivat kannatusta Emporagrius ja Klingius, ja säädyn äänestäessä 26.8. Klingius sai Turun piispan virkaan 36 ääntä, Gezelius 3. Klingius kuitenkin kieltäytyi ottamasta Turun piispanvirkaa vastaan. Samalla tavalla oli Viipurin piispaksi valittu Enevald Svenonius Brahen kehotuksesta kieltäytynyt tehtävästä, joten Viipuri oli jälleen virkajärjestelyissä mukana.[3]

Tässä vaiheessa hallitus ehdotti Gezeliusta Turkuun, Viipuriin taas joko Gävlen rovastia Olaus Aurivilliusta tai entistä Tarton yliopiston heprean ja kreikan professoria Erik Holsteniusta, jota Klingius erityisesti suositteli. Elokuun 31. päivänä papiston äänestys jatkui, jolloin Gezeliusta suositeltiin yksimielisesti Turkuun, kun taas Viipurin piispanistuimelle esitettiin pari uutta ehdokasta. Lopulta papisto päätti kuitenkin äänestää yksimielisesti Aurivilliusta. Gezeliuksen ja Aurivilliuksen saatua näin papiston kannatuksen hallitus päätti ensin antaa vanhemmalle Aurivilliukselle arvokkaamman Turun viran, mutta kun hiippakunnan papisto vastusti häntä, Gezelius määrättiin lopullisesti Turkuun. Viipurin piispaksi nimitettiin Narvan superintendentti Petrus Brommius.[4]

Valtakunnan reistratuurassa on elokuun 6. päivänä päivätty Gezeliukselle kirjoitettu kirje, jossa Turun piispan viran täyttö katsotaan lopullisesti ratkaistuksi: "...katsoen teidän hyviin ja uskollisiin tähänastisiin palveluksiinne sekä teidän lahjoihinne ja taitavuuteenne olemme nähneet hyväksi määrätä teidät Turun piispaksi: siksi on Meidän armollinen tahtomme ja käskymme, että te hoidatte asianne siten, että niin pian kuin mahdollista otatte vastaan tämän hiippakunnan ja sen hoidon tehden sen, mitä velvollisuutenne vaatii. Mutta ennen kuin sinne lähdette, tahdomme teidän nyt heti matkustavan tänne, jotta voimme antaa täällä valtakuntamme tavan mukaan vihkiä ja asettaa teidät virkaanne."[5] Kirjeen mukaan päätös

[3] PRP II, 467, 469. *Kjöllerström* 1952, 103.

[4] PRP II, 469-471. *Kjöllerström* 1952, 103-104. *Ekström* 1971 II:I, 232. Mutkikasta vaalia esitellessään *Lehtinen* (1961, 200) puhuu Olaus Christophori Aurivilliuksesta kahtena eri henkilönä. *Anrep* 1871-72 I, 422.

[5] VA RRj 1664. *J.J. Tengström* 1825, 30.

on niin ehdoton, että saapumiskäskyä säestää peräti kaksinkertainen kiirehtiminen. Oliko siis pappissäädyn koko vaalivaiva hallituksen järjestämä näytelmä jo ratkaistussa asiassa?

Vaikka hallituksen määräysvalta piispanvaalissa 1664 onkin ratkaiseva, eräät vaaliprosessin yksityiskohdat kuitenkin puhuvat sitä vastaan, että Turun piispanvirka olisi jo elokuun alkupäivinä lopullisesti päätetty antaa Gezeliukselle. Ainakin kaksi kertaa hallitus näyttää olleen valmis nimittämään tälle paikalle jonkun muun, ensin Klingiuksen ja sitten loppuvaiheessa vielä Aurivilliuksen. Menettely tuntuisi oudolta, jos Gezelius olisi jo viikkoja aikaisemmin saanut kiireisen käskyn saapua Tukholmaan piispaksivihkimistä varten. Todennäköisesti hallituksen lopullinen päätös syntyi Turun piispanviran osalta vasta vaalin viimeisessä vaiheessa.

Sitä olettamusta vastaan, että Gezeliukselle olisi lähetetty tieto piispaksi valitsemisesta jo elokuun alussa, puhuu niin ikään Gezeliuksen kirje De la Gardielle Riiasta 2.9.1664. Jos ilmoitus olisi lähetetty Tukholmasta päiväyksen mukaan, Gezelius olisi kirjettä laatiessaan ollut nimityksestään tietoinen. Kuitenkaan hän ei vielä tiennyt siitä mitään, sillä kirjeensä lopussa hän pyytää vaivalloisesta virastaan siirtoa johonkin rauhallisempaan (roligare) tehtävään.[6]

Eräs selitysmahdollisuus on se, että odotettavissa olevan tuloksen mukaan jo 6.8. laadittu kirje lähetettiin myöhemmin, vaalin tultua lopullisesti ratkaistuksi. Sama kirje lähetettiin nimittäin reistratuurassa olevan merkinnän mukaan mutatis mutandis myös Petrus Brommiukselle, joka tuskin kuitenkaan oli vielä elokuun alussa valmiiksi valittu Viipurin piispanistuimelle. Gezeliuksen piispanvaltakirja on sekin päivätty ennen vaalin päättymistä. Sen päiväys on elokuun 30. päivältä, kun papisto keskusteli vielä seuraavana päivänä useista ehdokkaista — Gezeliuksen vastaehdokkaana vilahti esiin myös wittenbergiläistä suuntaa edustava Upsalan professori Carl Lithman — minkä jälkeen tehtiin tarjous Aurivilliukselle.[7] Kirje on reistratuurassa oikealla paikallaan, joten päiväyksessä tuskin on virhettä, mutta tuskin hallitus kuitenkaan pelasi yli kolme viikkoa vaaliteatteria jo etukäteen täysin ratkaistussa asiassa. Kulissien

[6] RA De la Gardieska samlingen E. 1417, Gezelius De la Gardielle 2.9.1664.
[7] PRP II, 471.

takainen hallituksen suorittama ohjailu on tietenkin otettava huomioon; erilaiset ehdokassommitelmat ja toisaalta kieltäytymiset saattoivat missä vaiheessa tahansa olla sieltä johdettuja.

Joka tapauksessa Gezelius oli hallituksen – tai tiettyjen hallituksen jäsenten – vahvana ehdokkaana mukana alusta alkaen nimenomaan itäisiin hiippakuntiin. Baltian oloista hän oli saanut kokemusta ensin Tarton yliopistossa vuosina 1638-1649, jona aikana hän toimi vuodesta 1645 lähtien myös Tarton konsistorin jäsenenä, sekä vuosina 1660-1664 Liivinmaan superintendenttinä. Vaikka Suomen ja Baltian olot eivät olleetkaan samanlaiset, pidettiin Gezeliusta valtakunnan itäalueitten asiantuntijana. Lisäksi Baltiassa oleskelu oli antanut ilmeisesti ainakin jonkin verran kielellisiä edellytyksiä toimimaan piispana Suomessa, sillä kun vaalia ratkaistiin elokuun viimeisenä päivänä, Gezeliuksen sanottiin Lithmania paremmin taitavan maan kieltä. Perheellä oli ollut myös joitakin kontakteja Suomeen, ja näistä voidaan päätellä, ettei suomen kieli ollut Gezeliukselle aivan outo.[8]

Gezeliusta pidettiin oppineena ja taitavana teologina siitä huolimatta, ettei hänellä ollut ansioluettelossaan ulkomaista opintomatkaa. Hänen varhaisempia keskeisiä luottamustehtäviään oli ollut osallistuminen kirkkolakityöhön Laureliuksen apuna ja rinnalla. Ennen Liivinmaan superintendentiksi siirtymistään hän oli saanut teologian tohtorin arvon v. 1661. Merkittävä luottamuksen osoitus oli niin ikään jäsenyys siinä komissiossa, joka 1662 tutki ja antoi lausuntonsa Johannes Matthiae'n teoksesta "Rami Olivae Septentrionalis".[9] Gezeliuksen opillista luotettavuutta tuskin kenelläkään oli aihetta epäillä. Kuitenkin on syytä ottaa huomioon eräitä hänen ansioitaan, jotka saattoivat toisella tavalla vaikuttaa hänen nimitykseensä. Hänen nimensä mainittiin 1640-luvulla niitten suunnitelmien yhteydessä, joitten tarkoituksena oli sovitella eri tunnustusten, ni-

[8] SBL 17, 101. PRP II, 471. *J.J. Tengström* 1825, 6-15. *Bergman* 1932, 45-47. *Isberg* 1968, 136-148. – Gezeliuksen Anna-tyttären viettäessä 1660 St. Skedvissä häitään Samuel Molsdorfferin kanssa lähetettiin hääparille Turussa painettu "Högtijdz Wällmeent Lyckönskan", mikä sisältää myös suomenkielisen onnittelurunon. Tekijä on Kopparbergistä kotoisin oleva, Turussa opiskeleva ylioppilas Bernhard Lohrman. *T. Melander* 1951, 179. *Grotenfelt* 1892, 12-13.

[9] PRP II, 542-548. *J.J. Tengström* 1825, 19. *Kjöllerström* 1944, 323.

menomaan protestanttien välisiä ristiriitoja. Balttilaisten lähteitten mukaan Gezelius oli mukana Thornin uskontokeskustelussa 1645, missä pyrittiin tällaiseen tavoitteeseen. Hän oli Thornissa Heinrich Heinin matkakumppanina; tämä Tarton professori oli tunnettu ireenisistä, eri tunnustuskuntiin kuuluvien kristittyjen yhteyteen tähtäävistä harrastuksistaan.[10] Thornissa Gezelius epäilemättä tutustui myös J.A. Comeniukseen, jonka vaikutukseen palataan tuonnempana. Kun otetaan vielä huomioon, että Heinin ja Comeniuksen kanssa samaan aatepiiriin kuuluva Georg Stiernhielm oli jo Tarton aikana Gezeliuksen ystäviä,[11] hahmottuu tulevan Turun piispan aatteellinen miljöö. Hän oli vahvoin sitein yhteydessä pfalzilaisen kuningashuoneen suosimaan ireeniseen reformistipiiriin.

Thornissa käyntiä tunnetumpaa on, että Gezelius ilmeisesti jätti Tarton 1649 siitä syystä, että kuningatar Kristiina aikoi tehdä hänestä Saksaan aiotun teologisen sovittelukollegion jäsenen.[12] 1640-luvun alkupuolen yleisprotestanttisille pyrkimyksille suotuisa tilanne oli kuitenkin vuosikymmenen kääntyessä lopuilleen ratkaisevasti muuttunut. Luterilaisen reaktion puolesta oli antanut v. 1648 äänensä myös Olaus Laurelius, Västeråsin uusi piispa ja Gezeliuksen tuleva esimies.[13] Uusi tilanne oli epäilemättä omiaan viilentämään Gezeliuksen varhaisempia mieltymyksiä, mitkä on kuitenkin

---

[10] FB Napiersky II, Kurze biographische Nachrichten von den General-Superintendenten Livland's (Riga 1814) s. 7. Sama tieto on myös FB Materialien zur Personenkunde der Ostseeprovinzen, autor A. Buchholz, Band 16, 449. *Backmeister* 1764, 71. *Gadebusch* 1777 I, 420. *Recke & Napiersky* 1829 II, 34-35. *Blekastad* 1969, 73, 405. Kokouksen pöytäkirjoissa oleviin osanottajaluetteloihin ei hänen nimensä sisälly, joten virallinen edustaja hän ei ollut: Acta conventvs thorvniensis, celebrati anno 1645, s. D3. Luetteloon liitetyn maininnan mukaan tosin odotettiin lisää luterilaisia teologeja. Thornin keskustelusta *Schüssler* 1961, 122-133, *Peschke* 1962 ja *Lackner* 1973, 159-164.

[11] *JJ. Tengström* 1825, 15. *Nordström* 1924 I, CXCVIII, CCI. *Blekastad* 1969, 497, 513. *Lindroth* 1975, 164, 169.

[12] Mainitut balttilaiset lähteet; näistä Napierskyn kokoelmassa ja *Backmeisterilla* oleva biografinen tieto sanoo Gezeliuksen olleen "einer der ersten Glieder" aiotussa kollegiossa. St. Skedvin kirkonarkistossa olevassa kirkkoherrojen luettelossa (N. 1) Gezeliuksen paluun syyksi sanotaan venäläisten hyökkäys. Kollegiosuunnitelmasta vaietaan tässä myöhemmin syntyneessä kertomuksessa ehkä tarkoituksellisesti. – *Rhyzelius* 1752 I, 351. *J. J. Tengström* 1814, 116; 1825, 15. *Nordström* 1924 I, CCI.

[13] *Göransson* 1947, 148-150; 1958, 111-122.

otettava huomioon vedettäessä johtopäätöksiä Gezeliuksen valinnasta Turkuun sekä hänen asemastaan Suomen täysortodoksiassa.

Jos sovittelupolitiikkaan liittyvillä asioilla oli valinnassa merkitystä, niille antoi arvoa oletettavasti joku vaikutusvaltainen ruotsalainen valtiomies. Gezeliuksella olikin hallituksessa vahva suosija, holhoojahallituksen johtaja, valtakunnankansleri De la Gardie. Gezeliuksen kirjeenvaihto kanslerin kanssa osoittaa hänen saaneen tältä tukea monessa vaiheessa. Liivinmaan superintendentiksi hän näyttää tulleen De la Gardien suosituksesta, ja samoin Gezelius kiittää tätä Turkuun saadun nimityksen varsinaisena aikaansaajana. De la Gardielta saatu tehokas tuki vaikuttaa sitäkin varmemmalta, kun Gezeliuksen kirjeissä mainitaan lukuisia muitakin onnellisia saavutuksia, joista kirjoittaja osoittaa kiitoksensa kanslerille.[14] Gezeliuksen ehdokkuutta oli puolustamassa valtiomies, joka kannatti toisuskoisten maltillista kohtelua, puolusti Terserusta tämän joutuessa hyökkäysten kohteeksi, kallistui helmstedtiläiseen teologiaan päin ja sai todennäköisesti aikaan FC:n ohjeellisuuden lievennyksen v. 1663.

Oli ymmärrettävää, että Terseruksen seuraajaksi haluttiin saada mies, joka tulisi kirkon rauhaa järkyttämättä, hiippakunnan hyödyksi hoitamaan Turun piispan virkaa "tunnetulla taidollaan", kuten sanottiin KM:n notifikaatiossa Turun kapitulille 31.8.1664.[15]

2. TULO TURKUUN JA VIRAN VASTAANOTTAMINEN

Syksy oli jo käsillä, kun Gezelius sai Riiassa tiedon valitsemisestaan Turkuun. Superintendentin virka Baltiassa ei ollut ruotsalaiselle kirkonmiehelle järin mieluisa tehtävä, joten sikäli kutsu merkitsi tervetullutta muutosta. Kuitenkin Gezelius lienee toivonut ylennystä mieluummin johonkin Ruotsin piispanvirkaan. Ainakin hän valitti myöhemmin suuren hiippakunnan tuottamaa rasitusta ja

[14] RA De la Gardieska samlingen E. 1417, Gezelius De la Gardielle 14.10. 1664, 14.2.1669, 21.6.1669 ja 20.8.1669. *Rhyzelius* 1752 I, 351. *J.J. Tengström* 1825, 17.

[15] Piispanvaltakirja, joka seurailee tavanomaista kaavaa, velvoittaa piispan tunnustuksellisesti vain CA:aan, FC:aa ei mainita. *Leinberg* 1900-07 IV, 234-236, valtakirja 30.8.1664 ja notifikaatio 31.8.1664.

pyysi De la Gardieta järjestämään hänelle viran Ruotsista.[1] Valtakunnan itäalueista Suomi oli joka tapauksessa ja kaikin puolin kiitollisempi työmaa. Lähteistä ei käy lähemmin ilmi, millä tavalla uusi piispa arvioi Suomea valtakunnan osana tai missä määrin hän rinnasti sen Baltiaan.

Vaikka hallituksen kirje edellytti välitöntä lähtöä uuteen tehtävään, Gezelius ei kuitenkaan katsonut voivansa heti irtautua virkatoimistaan Riiassa. Huomattavan tunnollisuuden osoituksena voidaan pitää sitä, että hän vielä lokakuun lopussa ilmoitti kirjeessään Pietari Brahelle lähtevänsä rekikelin tultua suorittamaan tarkastuksia Venäjän rajalla olevissa seurakunnissa. Vasta sen jälkeen hän aikoi matkustaa Suomen kautta Ruotsiin selostamaan Liivinmaan oloja sekä ottamaan vastaan tehtäväänsä Turussa.[2] Tarkastusmatka superintendenttikunnan itäalueille oli varmaan ruotsalaisen piispakunnan vaivalloisimpia virkatoimia.

Vasta tammikuussa 1665 Gezelius aloitti matkansa Suomeen maitse Inkerinmaan kautta ja saapui Turkuun maaliskuun 3. päivänä. Perheen ja tavaroitten muutto lykättiin seuraavaan kesään, jolloin se oli helpompi suorittaa laivalla. Suotta ei Gezelius kirjeessään KM:lle muistuttanut matkan vaivoista ja kustannuksista, jotka oli syytä ottaa myös siirtymäkauden palkkajärjestelyissä huomioon.[3] Taloudellinen korvaus järjestettiinkin tavalla, mikä lienee Gezeliusta tyydyttänyt. Hän sai puolet Turun piispan palkasta vuodelta 1665 — edellinen viranhaltija Terserus nautti toisen puolen — sekä puolet Riian superintendentin palkasta, myöhemmin tämän vuosipalkan kokonaan. Koska seuraava superintendentti astui virkaansa vasta vuoden 1666 lopulla, Gezelius sai vielä virkaan kuuluvan palkan vuoden alkuosalta. Oman mainintansa mukaan hän

---

[1] *Flachsenius* "Vir apostolicus". *Salamnius* "Surullinen ja Jumalinen Jälkimuisto". RA De la Gardieska samlingen E. 1417, Gezelius De la Gardielle 20.8.1669, 20.12.1673, 7.11.1674 ja 11.10.1676.

[2] *Tigerstedt* 1888 II, 98-99, Gezelius Brahelle 14.10.1664.

[3] RA ÅK, Gezelius KM:lle (keväällä 1665?). *Flachsenius* "Vir apostolicus". *J.J. Tengström* 1825, 32.

vielä Turussa ollessaan suoritti joitakin edelliseen virkaansa kuuluvia tehtäviä.[4]

Maaliskuussa annetun kuninkaallisen käskyn mukaan Gezelius saapui keväällä Tukholmaan, missä hänet vihittiin Turun piispaksi Suurkirkossa toukokuun 27 päivänä. Vihkimisen suoritti Strängnäsin tuore piispa Erik Emporagrius, ja samalla kertaa saivat vihkimyksensä Viipurin piispa Brommius sekä Göteborgin piispa Klingius.[5]

3. ENSIMMÄISET VIRKATOIMET JA ARVIOT HIIPPAKUNNASTA

Piispallisia tehtäviään kapitulissa Gezelius ryhtyi hoitamaan välittömästi saavuttuaan Turkuun. Maaliskuun lopussa päivätyssä ensimmäisessä kiertokirjeessään hän ilmoitti papistolle saapumisestaan liittäen ilmoitukseensa toivotuksen, joka viittaa ajan taipumukseen etsiä suotuisia ennemerkkejä: "Suokoon Jumala, että se (tuloni) olisi tapahtunut suotuisalla hetkellä." Juuri Gezeliuksen saapumisen aikoihin oli herättänyt ihmetystä ja pelkoa pyrstötähden näkyminen, mistä Turun professori Andreas Thuronius lähetti oppineen selostuksen Pietari Brahelle. Vastauksessaan Brahe sanoi uskovansa, ettei Jumala lähetä turhaan sellaisia merkkejä ihmisille.[1]

Gezeliuksen ensimmäiset piispalliset määräykset koskettelivat kuitenkin tukevasti maanpäällisiä kysymyksiä. Ne antavat jo osviittoja siitä, mihin suuntaan uusi piispa tulisi asettamaan painopisteen hiippakuntansa kehittämisessä. Välitettyään aluksi papistolle erään kuninkaallisen resoluution hän ilmoitti pian järjestävänsä pappein-

---

[4] RA ÅK, Gezelius KM:lle (keväällä 1665?). *Leinberg* 1900-07 IV, 250, KM:n kirje 21.7.1665. *J.J. Tengström* 1825, 30-32. Ajan maksujärjestelmän häiriöitten vuoksi Gezelius tosin vielä 1678 odotti osaa näistä palkoistaan.

[5] *Leinberg* 1900-07 IV, 244-245, KM Gezeliukselle 2.3.1665. *Kjöllerström* 1952, 105. *Stolt* 1972, 49-50, 130. Mainința arkkipiispa Lenaeuksesta vihkijänä ja vihkimispäivä 26.5. *(Rhyzelius* 1752 I, 351. *J.J. Tengström* 1825, 32 ja *Muncktell* 1844 II, 431) on virheellinen.

[1] *Lagus* 1836, 180, Gezeliuksen kiertokirje 30.3.1665. *Tigerstedt* 1888 II, 102-105, Thuronius Brahelle 4.3.1665, Brahe Thuroniukselle 14.4.1665.

kokouksen, jonka ajankohdasta papit saisivat esittää toivomuksiaan. Kouluissa papiston oli järjestettävä tarkastus vähintään kahdesti vuodessa ja lähetettävä oppilaitten edistymistä osoittavat luettelot kapitulille. Rovastien suorittamien tarkastusten pöytäkirjat piispa niin ikään tahtoi nähtäväkseen. Parempaan paikkaan hakeutuvien pappismiesten tuli tästälähin saapua mainetodistus mukanaan kapituliin kuulustelua varten. Rovastien ja kirkkoherrojen tuli antaa selostus seurakunnissaan sijaitsevista hospitaaleista. Taivaallisiin ennusmerkkeihin piispa palasi vasta kirjeensä lopussa, samassa yhteydessä, missä kehotettiin pitämään seurakunnissa yllä oikeaa jumalanpelkoa. Oli ahkerasti järjestettävä kristinopin opetusta (exercitia catechetica), harjoitettava kirkkokuria sekä kehotettava vanhempia pitämään kodeissa kuria yllä, "että ne rangaistukset, joilla meitä erinäisin ennusmerkein uhataan, armollisesti käännettäisiin meidän yltämme pois".[2]

Ensimmäisiä varsinaisia arviointejaan uudesta hiippakunnastaan Gezelius saattoi suorittaa vasta tarkastusmatkojensa jälkeen kevättalvella 1666. Edellisenä syksynä hän ilmoitti papistolle kiertokirjeessään tulevista tarkastuksista ja antoi ohjeita niitten kuuluttamisesta. Ilmoituksessa tuli näkyviin, mihin piispa tulisi kiinnittämään päähuomion: Tarkastuksiin oli tultava vanhemman väen lisäksi mukaan myös nuorison, jotta voitaisiin "havaita, miten heidän kristinopintaitonsa on edistynyt". Vielä ennen tarkastusmatkaansa hän muistutti kristinopin opetuksen tehostamisesta sekä määräsi papiston panemaan rippikirjat kuntoon.[3]

Kevättalvella 1666 suorittamiensa piispantarkastusten perusteella Gezelius hahmotteli ensimmäiset arvionsa hiippakunnan tilasta, mitkä näkyivät sekä maaliskuussa Pohjanmaalta lähetetystä kiertokirjeestä että toukokuussa Brahelle lähetetystä kirjeestä. Verrattuna Terseruksen – Rothoviuksesta puhumattakaan – aikanaan saamiin ensivaikutelmiin Gezeliuksen arvio on huomattavan myönteinen ja optimistinen. Hän näki tilanteen seurakunnissa paremmaksi kuin epäsuopeat ennakkotiedot olivat antaneet aihetta olettaa. Papistolle annetuissa kehotuksissa tosin väikkyy ensimmäisenä

[2] *Lagus* 1836, 180-182, mainittu kiertokirje.

[3] *Lagus* 1836, 183 ja 187, kiertok. 29.9.1665 sekä 1.12.1665.

varoitus vanhan juoppouspaheen vaarasta, mutta samalla piispa sanoi uskovansa "suurimman osan" virkaveljistä elävän "raittiisti ja hyvin". Papiston keskinäisten suhteitten sekä palkkasaatavien järjestelyjä koskevien ohjeitten lisäksi kirje jälleen väläyttää piispan tulevan ohjelman tärkeimpiä kohtia. Samalla kun papiston oli syytä välttää tarpeettomia matkoja, joista oli tehty valituksia, tuli kuitenkin pitää kyläsaarnoja sekä kristinopin kuulusteluja (skriffthåll). Nuoriso oli kiitettävällä tavalla alkanut oppia sisälukua, ja tätä kehitystä tuli jouduttaa hankkimalla seurakuntiin kiertäviä opettajia.

Brahelle lähettämässään kirjeessä Gezelius arvioi hiippakunnan tilaa samaan tapaan myönteisesti. Pohjanmaalla kirkot olivat kunnossa. Haittaa oli viinijyvien niukkuudesta, eivätkä Pohjanmaan papit olleet saaneet korvausjyviään (vederlagh). Erityisesti piispa ylisti kirkollista tilannetta Kajaanin vapaaherrakunnassa, jossa hän sanoi hyvän sovun vallitsevan pappien ja sanankuulijain välillä, kristinopin taito oli hyvä, kodeissa luettiin kirjaa, eikä paheita ollut havaittavissa niin paljon kuin muualla. Raahen koulu oli hyvässä kunnossa, kun taas Kajaanin koulua hoiti tehtäväänsä kykenemätön henkilö. Piispa ehdotti opettajan vaihtoa, mihin Brahe olikin suostuvainen.[4]

Ensivaikutelma Turun hiippakunnasta oli siis huomattavan valoisa. Gezelius joko näki tilanteen tosiasiassa tällaisena tai sitten hän tahtoi yrittää poistaa havaitsemiaan epäkohtia mieluummin isällisin neuvoin kuin jyrkin määräyksin. Huomattava merkitys oli tietysti myös sillä kontrastivaikutuksella, joka syntyi Liivinmaan kirkollisen esimiehen muuttaessa kirkollisesti paremmin viljeltyyn Suomeen. Kajaanin vapaaherrakunnan tilanteesta annettuun arvosteluun vaikutti mahdollisesti myös kohteliaisuus vaikutusvaltaista Brahea kohtaan. Ehkäpä Gezelius tahtoi välttää sellaisten ristiriitojen syntymistä, joita oli esiintynyt Terseruksen ja Brahen välillä Kajaanin vapaaherrakunnan kirkollisten kysymysten ratkaisemisesta.[5]

Turun piispana Gezelius joutui edeltäjiensä tavoin toimimaan

---

[4] *Lagus* 1836, 187-189, kiertok. 18.3.1666. *Leinberg* 1900-07 IV, 257-258, Gezelius Brahelle 5.5.1666. PBB I, 125, Brahe Gezeliukselle 8.6.1666. *J.J. Tengström* 1825, 33-34. *Parvio* 1959, 90. Gezeliuksen tarkastusmatkoista v. 1666 *Lempiäinen* 1967, 56-57, missä ei kuitenkaan mainita Kajaanissa käyntiä.

[5] Niistä *Göransson* 1952, 65-66.

myös yliopiston sijaiskanslerina. Ollessaan ensimmäisen kerran läsnä suuren konsistorin istunnossa huhtikuun 6 päivänä 1665 hän paneutui jo tarmokkaasti hallinnollisiin kysymyksiin tiedustellen tarkkaan, miten yliopiston asioita hoidettiin ja konstituutioita noudatettiin. Varsinkin talouden hoidosta hän antoi huomautuksia. Tukholmaan lähtiessään hän sai mukaansa yliopiston postulaatit Kuninkaalliselle Majesteetille. Heinäkuun 1 päivänä hän oli jälleen läsnä konsistorin istunnossa kertoen, miten postulaateille oli käynyt. Näihin aikoihin oli jo ensimmäisiä merkkejä näkyvissä vakavien hankauksien syntymisestä. Yliopiston kanslerille Pietari Brahelle Gezelius kirjoitti: "Tällä seudulla on päässyt syntymään ehkä vähän omavaltaisuutta, joka toivottavasti voidaan tukahduttaa sopivalla tavalla." Tämä maininta sekä eräät samanaikaiset konsistorin keskustelut enteilivät ankaraa myrskyä.[6]

[6] CAP III, 29-31, 58-59, pk:t 6.4., 1.7. ja 6.7.1665. PBB II:2, 49, yliopiston konsistori Brahelle 5.5.1665. *Tigerstedt* 1888 II, 126, Gezelius Brahelle 22.7.1665.

III KIRKOLLINEN RAKENNUSTYÖ HIIPPAKUNNASSA

1. TUOMIOKAPITULI GEZELIUKSEN AIKANA

Gezelius vanhemman johtaman kapitulin toiminnasta on vaikea muodostaa tarkkaa kuvaa, koska kaikki pöytäkirjat ovat tuhoutuneet. Vuoden 1793 Åbo Tidningarissa on julkaistu sarja pöytäkirjanotteita, minkä lisäksi yksittäisiä katkelmia on säilynyt lähetettyinä otteina eri arkistoissa. Näistä palasista sekä muualta saatavista tiedoista voidaan selvittää ainakin kapitulin toiminnan päälinjat.

Vanhojen prelaattikapitulien hävitessä oli 1600-luvun alussa lähtenyt kehittymään kapitulilaitos, jossa jäsenistö koostui pääasiallisesti koulumiehistä. Sitä mukaa kuin lukioita perustettiin, niitten lehtoreista tuli kapitulien asessoreita. Yliopistokaupungeissa syntyi vastaavasti professorikapituli, jossa olivat mukana erityisesti teologian professorit, mutta muitakin professoreja kutsuttiin ainakin lisäjäseniksi. Turussa yliopiston perustaminen merkitsi muutosta lehtorikapitulista professorikapituliksi.[1]

Åbo Tidningariin jäljennetyt pöytäkirjan osat ovat 1670-luvun alkupuolelta, siis Gezeliuksen piispuusajan ensimmäiseltä kymmenvuotiskaudelta. Kokouksessa 15.12.1673 kapituli esiintyi ilmeisesti peruskokoonpanossaan; silloin suoritetussa äänestyksessä esittivät kantansa kollegiaalisessa järjestyksessä katedraalikoulun rehtori Tammelinus, teologian professorit Tunander, Bång ja Svenonius

[1] *Holmquist* 1908, 53, 56-57, 63-66, 147-148 sekä passim. Lehtorikapitulin kehitykselle merkittäväksi muodostui erityisesti kehitys Västeråsissa sekä siellä vaikuttaneitten suurten piispojen ansiosta että ensimmäisen lukion tultua sinne v. 1623. Mt., 63-110. – Turun kapitulista *Parvio* 1959, 103-112, jossa kuitenkin lukion perustamisen tuoma muutos sekä varsinkin yliopiston perustamisen jälkeinen kehitys on jätetty erittelemättä.

sekä piispa.[2] Turun koulun rehtori oli myöhemminkin Gezeliuksen ajan loppuun asti kapitulin jäsenenä. Näin ollen täällä noudatettiin samaa tapaa kuin Västeråsissa, kun taas muissa kapituleissa koulujen rehtorit ja konrehtorit vapautettiin jäsenyydestä vuoden 1649 koulujärjestyksen määräyksen mukaisesti.[3]

Kaikki kolme teologian professoria olivat kapitulin vakinaisia asessoreja, mutta myös filosofisen tiedekunnan professoreja käytettiin jäseninä.[4] Tähän vedoten fysiikan professori Andreas Petraeus pyysi v. 1674, että piispa kutsuisi hänetkin silloin tällöin mukaan kokouksiin. Petraeukselle vastattiin, että tämä vaivannäkö voitiin hänelle hyvin suoda, koskapa hän oli entisen piispan poika. Filosofian professorien läsnäolosta kapitulin istunnoissa on muitakin todisteita kuin Petraeuksen pyyntö ja hänelle annettu vastaus.[5] Menettely Turussa oli samanlainen kuin Upsalassa, jossa niin ikään teologian professorit muodostivat varsinaisen jäsenistön, ja muita professoreja kutsuttiin lisäjäseniksi. Upsalan kapitulin säännössä vuodelta 1644 sanottiin, että lisäjäsentenkin tuli olla pappeja. Turun kapitulin toiminnassa ei Gezeliuksen aikana ole näkyvissä merkkejä jännityksestä pappis- ja maallikkojäsenyyden välillä, mutta eräistä jäsenistön täydennystoimista päätellen edellytettiin yleensä papiksivihkimystä. Kun jääviys harvensi vakinaisten jäsenten määrää, Ge-

---

[2] ÅT 27/1793, pk 15.12.1673. Toimittaja on käyttänyt Svenoniuksesta nimitystä "tuomiorovasti". Terseruksen ajalta säilyneet pöytäkirjat käyttävät ensimmäisestä teologian professorista yleensä nimeä *pastor aboensis*, koska hän oli tuomiokirkkoseurakunnan kirkkoherra. CEAP II, 509, 512. Kerran kuitenkin esiintyy nimi "Archipraepositus". CEAP II, 514. Tuomiorovastin virka hävisi Ruotsin kapituleista Strängnäsiä lukuunottamatta 1600-luvun alussa. Noin vuosisadan puolivälissä alkoi eri tahoilla tulla jälleen käyttöön tuomiorovastin arvonimi. *Holmquist* 1908, 41-53, 143. Vuoden 1687 kapituliasetuksessa nimitys on virallisesti mainittu. Kapituliasetus 11.2.1687 IX; asetus on tässä tutkimuksessa käytetyn vuoden 1686 KL:n liitteenä s. 107-118. – Nimen käytöstä Turussa Gezeliuksen aikana en ole löytänyt todisteita.

[3] *Holmquist* 1908, 106-107. *Leinberg* 1900-07 VII, 294, 338, 340-341, allekirjoitukset vuosilta 1685 ja 1689. Rehtori Matthias Rothoviuksen toiminnasta kapitulissa v. 1669 ks. Olaus Becchiuksen jutun selvittelystä, RA AE 86. *Blomstedt & Matinolli* 1963, 22-25.

[4] *Leinberg* 1900-07 VII, 155, 338 ja 341, allekirj. v. 1689. Andreas Wanochius oli tällöin käytännöllisen filosofian ja historian professori, Johannes Flachsenius matemaatikko, mutta ylimääräinen teologian professori.

[5] ÅT 27/1793, pk 10.9.1673; 9/1793, pk 29.3.1671.

zelius ilmoitti lisäjäseniksi kutsuttavan joitakin rovasteja. Tällainen menettely vastasi Upsalan säännön antamaa ohjetta, ja samalla tavalla oli kapitulia vahvistettu Västeråsissa ja Strängnäsissä kutsumalla "maalaisjäseniä" (capitulares rurales).[6]

Itse asiassa jatkettiin Terseruksen aikaista tapaa. Pöytäkirjojen puuttuessa ei voida tarkkaan osoittaa, miten usein ehkä kutsuttiin kokouksiin maallikkoja, esimerkiksi pormestari ja raatimiehiä, kuten Terseruksen aikana tehtiin. Tällaisissa tapauksissa kapitulista oli käytetty nimitystä "sekakonsistori" (consistorium mixtum), mitä myös muualla valtakunnassa käytettiin vastaavissa tilanteissa. Sekakonsistori lisäsi tarvittaessa sekä kapitulin asiantuntemusta että arvovaltaa.[7] Yksi erikoislaatuinen sekakonsistorin istunto Gezeliuksen ajalta tunnetaan. Yliopiston professori Petrus Bång oli joutunut palkkapitäjänsä eräitten asukkaitten syytösten kohteeksi. Tutkintaoikeus kuului tällöin jutun kirkollisen puolen osalta tuomiokapitulille, kun taas yliopiston professoria vastaan nostettu syyte piti siviiliprosessina käsitellä yliopiston konsistorissa. Kun syyttäjät vetosivat hovioikeuteen, kokoontui tuomiokapitulin ja yliopiston konsistorin yhteinen sekakonsistori pohtimaan tilannetta. Koska kapitulin jäsenet olivat melkein yksinomaan yliopistomiehiä, sekakonsistorin kokoonpano oli muodollisesti miltei sama kuin yliopiston konsistorin, mukana oli lisäksi vain Turun koulun rehtori. Muut kapitulin jäsenet, piispa mukaanluettuna, olivat läsnä kahden hallintoviraston edustajina. Kollegioilla oli tällä kertaa yhteinen intressi, ja niin päätettiin informoida hovioikeutta niitten oikeudesta päättää omiin toimialoihinsa kuuluvista riitakysymyksistä.[8]

Vuoden 1686 kirkkolaki ei antanut määräyksiä kapitulin kokoonpanosta, mutta seuraavana vuonna julkaistu KM:n asetus ka-

---

[6] *Holmquist* 1908, 148-149, 156. Erityisesti Laurelius halusi täydentää kapitulia lehtoreilla ja professoreilla, jotka eivät olleet teologeja. Paulinus Gothus taas ajoi pappiskapitulia. – CAP III, 497-498; CAP V, 193-194.

[7] CEAP II, 498, 507. Consistorium mixtum Upsalassa esim. 3.12.1670. ULA UDA A.I.7, mainitun päivän pk.

[8] CAP III, 449-452, pk:t 15.10.1670 ja 17.10.1670. *C. M. Schybergson* 1915-40 I, 177-178. – Lisätukea päätöksilleen Turun kapituli haki välistä Upsalan kapitulista, jolta kysyttiin neuvoa. ULA UDA E. III. 7a, Gezelius (ja kapituli) Upsalan kapitulille 20.4.1667; A.I.6, pk 7.5.1667 § 6. Kysymys oli eräästä papiston kurinpitoasiasta. Myös CAP III, 452, pk 17.10.1670, missä viitataan samanlaiseen käytäntöön.

pituleista sensijaan sisälsi tarkan ohjeen. Niissä piispankaupungeissa, joissa oli yliopisto, tuli kapitulissa olla piispan lisäksi teologian professorien "hänen asessoreinaan". "Piispat voivat myös tarvittaessa kutsua useampia taitavia miehiä häntä neuvomaan ja auttamaan." Entinen käytäntö vahvistettiin siis nyt asetuksella. Kaarle XI oli halukas määräämään maallikkojäseniä kapituleihin; nyt jäi kuitenkin piispan harkintaan, halusiko hän lisäjäseniksi myös maallikkoja. Asetuksen sanamuoto jätti tähän mahdollisuuden.[9]

Tuomiokapitulin notaarin virka oli käsiteltävänä aikana vuoteen 1682 saakka – vuosia 1673–1678 lukuunottamatta – yhdistetty tuomiokirkon taloudenhoitajan (Oeconomus templi) virkaan. Notaarilla ei ollut vakinaista palkkaa, ainoastaan sivutuloja, sportteleita. Valtiopäivävalituksissaan 1664 Turun hiippakunnan papisto anoi palkan järjestämistä, mutta KM torjui anomuksen, koska palkan maksaminen notaarille ei ollut tapana valtakunnassa. Samanlainen torjuva vastaus saatiin anomukseen 1682, jolloin KM suositteli toimen liittämistä johonkin palkalliseen toimeen. Kirkkolain ja kapituliasetuksen täsmennettyä kapitulin toimintaa notaarin työmäärä lisääntyi, joten erillään olo taloudenhoitajan toimesta oli entistä perustellumpi. Tässä yhteydessä Gezelius yritti papiston toivomuksesta jälleen palkkauksen järjestelyä, mutta pitkäaikainen tavoite saavutettiin vasta seuraavalla vuosikymmenellä.[10]

Varsinainen istuntopäivä oli keskiviikko, minkä lisäksi järjestettiin tarpeen mukaan ylimääräisiä istuntoja seuraavina päivinä. Varsinkin piispuuskautensa alkupuolella alaisiltaan suurempaa täsmällisyyttä vaatinut Gezelius käski ilmoittamaan käsittelyyn tulevat asiat tiistaina, ja vain *casus necessitatis* oikeutti käyttämään ylimääräisiä istuntoja. Ellei asianomistaja itse päässyt saapumaan paikalle,

---

[9] Kapituliasetus I. *Kjöllerström* 1949, 97.

[10] *Leinberg* 1892, 129, 147, Turun hiippakunnan papiston valitukset 1664 ja KM:n resoluutio; 1900-07 V-VI, 17-18, Gezelius KM:lle 13.8.1688; 1900-07 IV, 403-404, KM kamarikollegiolle 14.10.1675; 1900-07 VII, 336, papisto Gezeliukselle 4.7.1688. *J. Tengström* 1820-22 I, 59; II, 77-78, 113. Notaareista *Blomstedt & Matinolli* 1963, 26, *Strandberg* 1832-34 I, 34-35 sekä täydennykseksi *Leinberg* 1900-07 VII, 242, Gezeliuksen kiertokirje 10.12.1683 ja *Bonsdorff* 1894-1904 II, 12.

oli käytettävä asiamiestä. Kirjeellinen asiointi kiellettiin. Tämän säännön rikkomisesta jouduttiin usein huomauttamaan.[11]

Kitkaa aiheutti myös yliopiston konsistorin kokousten järjestäminen samoina päivinä kapitulin kokousten kanssa. Kapitulin koostuessa yliopiston professoreista ei samanaikaisuus olisi oikeastaan ollut mahdollinen; kuitenkin yliopiston konsistorin pöytäkirjoista näkyy päällekkäisyyttä esiintyneen. Jo v. 1666 konsistorissa valitettiin piispan pyrkineen "riistämään konsistorilta sen oikean kokoontumisajan".[12] Piispan ja konsistorin välien kiristyttyä 1670-luvulla kokousaikojen sovittelu entisestään vaikeutui.[13] Kun riidat myöhemmin sovitettiin, näyttää kokousajoista päästyn kompromissiratkaisuun, mihin jo 1670-luvulla monet professorit osoittautuivat halukkaiksi.

Vuoden 1687 asetus vahvisti istuntokäytännön. Kokousten piti alkaa keskiviikkoisin kello 8 aamulla ja kestää puoleen päivään saakka. Ylimääräiset istunnot määrättiin pidettäviksi seuraavina päivinä samaan aikaan.[14]

Samanlaista väljyyttä ja tulkinnanvaraisuutta kuin tuomiokapitulin kokoonpanossa esiintyi myös piispan ja kapitulin valta- ja vastuusuhteissa. Vuosisadan alkupuolen piispavaltaisuus oli kuitenkin vähentynyt Ruotsi-Suomen kirkossa Gezeliuksen aikaan tultaessa. Jo 1620- ja 1630-luvulla oli kirkkohistorioitsija, sittemmin Växjön piispa Johannes Baazius pyrkinyt tasapainottamaan valtaa kapitulin hyväksi, ja v. 1640 ilmestyi teologian professorin Laurentius Stigzeliuksen konsistoriohjelma, joka ensimmäisen kerran formuloi kollegiaalista hiippakuntahallintoa. Ruotsalaisista teologeista myös Lenaeus, Emporagrius ja Terserus tahtoivat "professorilinjan" mukaisesti lisätä kapitulin valtaa piispanvallan kustannuksella, hiippakunnallista aristokratiaa monarkian kustannuksella.[15]

Kapitulin asemaa piispan rinnalla korostivat edelleen vuoden 1650 papiston privilegioitten täsmennykset kapitulin tehtävistä.

---

[11] *Lagus* 1836, 193, 200, 211, 303, 306-307, AS 1666 ja 1667, kiertok. 30.8.1671, 20.4.1682 ja 2.11.1682; 265, AS 1675. *Bonsdorff* 1894-1904 II, 8.

[12] CAP III, 135, pk 9.5.1666.

[13] CAP IV, 376-378, pk 4.4.1677; 429, pk 5.12.1677.

[14] Kapituliasetus III.

[15] *Kjöllerström* 1944, 132-133; 1949, 95-96.

Kun papinvirkoja täytettiin, sen tuli tapahtua piispan ja kapitulin yhteistyönä, "konsistorin tieten", kuten privilegioitten sanamuoto kuului. Papiston kurinpitoa ohjaavassa pykälässä mainittiin niin ikään kapitulin osuus. V. 1669 kapitulien tehtäväksi määrättiin arkkipiispan vaali, ja 1684 KM määräsi, että päätökset oli kaikkien läsnäolleitten asessoreitten allekirjoitettava.[16] Painopiste siirtyi näin aste asteelta piispan vallasta kapitulin valtaan päin.

Gezeliuksen ajan alkupuolella aina 1684 annettuun allekirjoituksia koskevaan asetukseen saakka Turun kapitulin kirjeet lopetettiin yleensä ylimalkaisella merkinnällä "piispa ja konsistorin jäsenet Turun tuomiokapitulissa" (Episcopus och Consistoriales i Åbo Doom Capitell), milloin piispa ei kirjoittanut omalla nimellään. Piispan poissa ollessa esiintyi kapitulin jäsenten allekirjoituksia. Mainitun asetuksen jälkeen ja varsinkin kun kapituli oli v. 1687 saanut ankarat nuhteet KM:lta allekirjoitusten puutteellisuudesta,[17] jäsenet allekirjoittivat kirjelmät. Kuitenkin käytiin koko ajan kirjeenvaihtoa KM:n ja piispan välillä kapitulia mainitsematta sellaisista kysymyksistä, jotka kuitenkin kuuluivat normaalisti kapitulin ratkaisuvaltaan.[18]

Kirjelmien allekirjoittamisen tapa tuskin kuitenkaan kuvastaa Gezeliuksen pyrkimystä korostaa piispan asemaa kapitulin rinnalla, vaan se oli jäänyt käyttöön aikaisemmasta tottumuksesta. Jo 1670-luvun alussa tiedetään kapitulissa äänestetyn kollegiaalisen periaatteen mukaan.[19] Muuan sananvaihto Turun hovioikeuden kanssa v. 1673 osoittaa niin ikään, että kapituli korosti arvoaan ilman, että ristiriitaa piispan aseman kanssa olisi ollut havaittavissa. Hovioikeus oli pyytänyt kapitulia ilmoittamaan perustelunsa, joitten nojalla se harjoitti tuomiovaltaa Turun kirkon hautasijoista päätettäessä. Svenoniuksen sanelemassa suullisesti annetussa vastauksessa viitattiin kapitulille näissä asioissa vanhastaan kuuluneisiin tuomio-

[16] PP 1650 XVI ja XXIV. PP 1675 sisältää olennaisesti saman. *Kjöllerström* 1949, 95-96.

[17] VA RRj, KM Gezeliukselle 3.7.1687. KM määräsi kapitulin allekirjoittamaan "viritim". Viipurin kapitulille on RR:ssa vastaavanlainen huomautus 11.4.1687.

[18] RA ÅK, kapitulin kirjeet. *Leinberg* 1900-07 IV, 410; VII, 171, 176, 185, 193, 195, 199, 207, 238, 294, 338, 340-343; V-VI, 25.

[19] ÅT 27/1793, pk 15.12.1673.

oikeuksiin, joitten kapituli katsoi pätevän tulevaisuudessakin. Epäselvissä kysymyksissä hovioikeuden ja kapitulin puheenjohtajat olivat neuvotelleet keskenään. Kun kapituli antamassaan vastauksessa käytti itsestään nimitystä "kollegio", hovioikeus huomautti terävästi, ettei tällaisella vain viiden jäsenen virastolla ollut oikeutta niin korkeaan nimitykseen, sillä Ruotsin valtakunnassa oli vain viisi kuninkaallista kollegiota. Hovioikeus uhkasi ryhtyä toimenpiteisiin, ellei nimityksen käytöstä luovuttaisi.[20] Vaikka piispan itsenäinen asema ohimennen mainitaankin, kapitulin arvovallan korostus, tässä tapauksessa maallisen oikeusistuimen rinnalla, on selvästi havaittavissa. Turun yliopiston perustaminen ja professorien jäsenyys kapitulissa ilmeisesti myös kohotti sen asemaa.[21] Jos mukana oli yleistä arvonantoa nauttivia yliopistomiehiä, kuten Gezeliuksen aikana Enevald Svenonius, vaikutus vain lisääntyi. Kuvaavana esimerkkinä voidaan pitää myös sitä, että kapituli suoritti papiston valtiopäiväedustajien vaalin 1680-luvun lopulla. Samoin rovastintarkastuspöytäkirjat käskettiin toimittamaan kapitulille eikä nimenomaan piispalle.[22]

Muuan v. 1670 kapitulissa käyty piispantarkastusmatkoja koskeva keskustelu osoittaa niin ikään, mitä Gezeliuksen ajan alkupuolella ajateltiin tehtävien ja oikeuksien jaosta piispan ja kapitulin kesken. Yliopiston rehtorin virkaa hoitava professori Petrus Bång huomautti, että piispalla olisi oltava tarkastusmatkoilla mukana "naisväen" sijasta joku kapitulin jäsen, "jotta voitaisiin langettaa tuomioita erinäisistä esille tulevista asioista". Bångin ärsyttävä viittaus tarkoitti jollakin matkalla mukana ollutta Gezeliuksen vaimoa. Piispa sanoi vastaavansa seurueestaan, mutta kapitulin jäsenistä hän ei ollut saanut mukaansa lähtemään muita kuin Bångin pari kertaa.[23] Bångin huomautus osoittaa selvästi, että kapitulissa katsottiin sen edustajan paikallaoloa tarpeelliseksi silloin, kun hiippa-

[20] ÅT 30/1793, pk 13.5.1673. Pöytäkirjan täytynee olla vuodelta 1673, koskapa Jacob Flachsenius oli rehtorina. ÅT:ssa on virheellisesti vuosi 1675. – Gezeliuksen läsnäolo mainitussa istunnossa ei käy ilmi pöytäkirjasta. Pitemmillä matkoilla hän ei silloin kuitenkaan tiettävästi ollut.

[21] *Widén* 1968, 169.

[22] *Lagus* 1836, 334-335, kiertok. 18.12.1688.

[23] ÅT 4/1793, pk 17.8.1670.

kuntahallinto käytti tuomiovaltaa. Gezelius puolestaan ei pyrkinyt kään tätä periaatetta kiistämään; hänen närkästyksensä johtui Bångin letkautuksesta. Sattumaksi ei voitane katsoa sitä, että huomautuksen tekijä oli siihen aikaan yliopiston opettajakunnassa arvovaltaisimmalla paikalla.

Kapitulin aseman kehittyminen sekä myös Gezeliuksen henkilökohtainen kanta voidaan välillisesti havaita Gezeliuksen v.1673 julkaisemasta seurakunnille annetusta sääntökokoelmasta "Perbreves commonitiones". Säännöt on laadittu seurakuntien toimintaa silmälläpitäen, ja siitä syystä hiippakunnan keskushallintoa ja siis kapitulia koskevat määräykset puuttuvat. Kuitenkin se mainitaan toistakymmentä kertaa niissä yhteyksissä, joissa ohjataan seurakunnallisten asioitten jatkokäsittelyyn tai annetaan valitusneuvoja.[24] Huomiota herättää tällöin, että Gezelius mainitsee käsittelyn korkeammaksi asteeksi ainoastaan tuomiokapitulin. Mikään ei olisi kaiketi estänyt Gezeliusta korostamasta piispuutta, mutta sitä hän ei ole tehnyt. Näyttää siltä, että hän henkilökohtaisesti liittyi siihen linjaan, joka pyrki vallansiirtoon kapitulin hyväksi ja joka sai ilmaisunsa vuoden 1682 kirkkolakiehdotuksessa. Samanlainen kapitulin arvovaltaan vetoaminen piispuutta korostamatta on nähtävissä jo Gezeliuksen Turussa olon ensimmäisinä vuosina, kun oli kyseessä kurittomien pappien järjestykseen saattaminen Ahvenanmaalla.[25]

Valtakunnan lainsäädäntö vahvisti kapitulin asemaa piispan kustannuksella edelleen vielä Gezeliuksen viimeisinä elinvuosina. Vuoden 1686 kirkkolaista tosin puuttuu kapitulia koskeva erillinen määräys; piispaa koskevassa luvussa sanotaan, että hiippakuntien laajuuden vuoksi tarvittiin piispan apuna konsistori (consistoriales), jonka kanssa neuvotellen piispa suorittaa virkatoimensa (KL XXIV:5). Tosiasiassa kuitenkin kapitulin asema on jo kirkkolain mukaan selvä ja vankka, sillä se mainitaan piispan rinnalla jatkuvasti erilaisten tehtävien yhteydessä. Sen oikeuksiin kuului jopa nuhteitten antaminen piispalle, jos tämä laiminlöi tehtävänsä tai

[24] Esim. PC IV:12, VI:8, VII:6, 8 ja 11, VIII:1 ja 3, XI:2, 9 ja 11. Gezelius käyttää tavallisimmin nimitystä "tuomiokapituli", muutamia kertoja "konsistori".

[25] *Leinberg* 1900-07 VII, 163-164, Gezelius Mureniukselle 8.10.1667. *Kjöllerström* 1949, 96.

käyttäytyi sopimattomasti (KL XXIV:14). Kapituliasetus määrittelee jo kollegiaalisesti toimivan viraston. Sen itsenäisyyttä piispan rinnalla osoittaa määräys toiminnan järjestämisestä piispan poissaollessa varapuheenjohtajan johdolla, josta käytetään nyt nimitystä "tuomiorovasti". Aikaisempi määräys kapitulin antamien asiakirjojen yhdessä allekirjoittamisesta toistettiin.[26]

Piispaan nähden kapitulin asema siis vahvistui, mutta tuomiovaltaansa se menetti 1680-luvulla. Kehitys kuului osana valtiolliseen keskitystendenssiin, minkä ilmauksena oli jo kauan aikaa 1600-luvulla esiintynyt valtiomiespiireissä pyrkimystä vähentää kirkon ja sen hallintoelinten valtaa.[27] KM kielsi 1684 antamassaan resoluutiossa kapituleita käsittelemästä erinäisiä asioita, joista ne olivat aikaisemmin tottuneet antamaan ratkaisujaan. Näitä olivat teloitettujen rikollisten hautaukset, pappien lasten perintö- ja testamenttikysymykset, penkkiriidat, kiistat hautapaikoista kirkossa, riidat, häiriöt ja tappelut kirkossa sekä kirkonmäellä ja vihdoin myös rikkomukset kiroilusta ja sapattirikoksista annettuja asetuksia vastaan. Resoluutio oli vastaus Svean hovioikeuden tekemään kysymykseen,[28] mikä osoittaa, mistä päin painostus kirkon tuomiovallan vähentämiseen oli peräisin.

Tavoitteena oli nimenomaan lakien ja asetusten vastaisten tekojen tuomio-oikeuden siirtäminen kokonaan maallisille tuomioistuimille. Penkkijärjestysten mainitseminen resoluutiossa aiheutti ilmeisesti epätietoisuutta, koskapa Turun hovioikeus antoi siitä seuraavana vuonna selventävän resoluution. Täsmennyksessä sanottiin, että piispan ja tuomiokapitulin tehtävänä oli itse järjestyksen laatiminen, mutta mahdolliset riidat kuuluivat maalliselle oikeudelle.[29] Gezelius ja hänen kapitulinsa olivat antaneet päätöksiä näistä riidoista tätä ennen, vielä 1680-luvullakin. Kuvaava on esimerkiksi tuomio Oulun pormestarin Anders Göranssonin penkkiasiassa. Katsoen pormestarin olleen väärässä tuomiokapituli langetti hänelle sakon. Göransson sai uhkauksen seurakunnan luottamustehtävien ja kunniavirkojen menettämisestä siinä tapauksessa, ettei

[26] Kapituliasetus I-V, X-XIII.

[27] *Hall* 1927 II, 85.

[28] RA Prästeståndets arkiv IV J 4, KM:n resoluutio 5.5.1684.

[29] RA Prästeståndets arkiv IV J 4, Turun hovioikeuden resoluutio 5.3.1685.

hän sakkoaan suorittaisi.[30] Tuomiokapituli ei lainkaan uhannut mahdollisen niskoittelun esiintyessä maallisilla oikeusistuimilla vaan puhtaasti kirkollisilla kurinpitokeinoilla. Arvovallan säilyttämiseksi oli hyödyllistä turvautua niihin mahdollisimman pitkälle.

Vuoden 1684 resoluution suuntaiset täsmennykset kapitulin valtuuksiin vietiin päätökseen vuoden 1686 kirkkolaissa sekä seuraavana vuonna annetussa kapituliasetuksessa. Kirkkolaki toisti penkkiriitojen ratkaisua koskevan kiellon[31] ja toisaalta vahvisti useita jo aikaisemmin tuomiokapitulille kuuluneita tehtäväalueita. Tärkeimmät niistä olivat avioliittoasioita koskevat ratkaisut, seurakuntaelämän sekä papiston valvonta ja kurinpito sekä Turussa tuomiokirkon ja sen talouden valvonta. Papiston kurinpitotoimissa tuomiokapituli oli käyttänyt ainakin vielä Gezeliuksen piispuuskauden alkuaikoina "probbaa", putkaa. Niskoittelijoita pidettiin myös jalkapuussa. Muuan kapitulin edessä hävyttömästi esiintynyt käsityöläinen tuomittiin istumaan jalkapuussa kello neljään; mies pyysi kuitenkin mestarinasemaansa vedoten vapautusta häpeärangaistuksesta. Kun kapituliasetuksessa nimenomaan kiellettiin puuttumasta kenenkään "henkeen, ruumiinjäseniin, kunniaan ja omaisuuteen", oli se ilmeisesti tulkittava tuomiokapitulin vangitsemisoikeuden sekä mainitunlaisen rankaisuoikeuden lopettamiseksi.[32]

Kapituliasetus sisältää myös muita määräyksiä, jotka rajaavat päätäntävaltaa ja alistussuhteita maallisiin oikeusistuimiin päin. Puheenjohtajaa varoitetaan ottamasta käsiteltäväksi asioita, jotka eivät tuomiokapitulille kuuluneet. Maallisen ja hengellisen tuomiovallan eroa selventää määräys, jonka mukaan tarvittavat todistajat oli kuultava raastuvanoikeudessa tai käräjillä. Tuomiokapituliin kohdistuneet loukkaukset määrättiin käsiteltäväksi raastuvanoikeudessa, valitukset tuomiokapitulin päätöksistä osoitettiin hovioikeuteen.[33]

---

[30] ÅT 31/1793, pk. 20.5.1675. *Neovius* 1907, 135, 150.

[31] KL 1686 XXIV:8.

[32] KL 1686 passim. Kapituliasetus VII. *Bonsdorff* 1894-1904 II, 9. ÅT 12/1793, pk 22.6.1672; 16/1793, pk 7.5.1673. Rangaistu pappi oli Marttilan kappalainen Petrus Wallius, joka oli suorittanut vihkitoimituksen luvatta vieraassa seurakunnassa. – *K.R. Melander* 1921, 80-81, 103.

[33] Kapituliasetus IX, XX, XXII ja XXIV.

KM:n päätäntävalta myös kirkon sisäisissä asioissa tulee painokkaasti näkyviin siinä, että kapituliasetuksen kahdessa pykälässä määrätään jumalanpalvelusta ja opin puhtautta koskevat kysymykset KM:n tutkittavaksi: "Jos tulee esille jokin tärkeä asia, joka koskee uskontoa ja jumalanpalvelusta, se annettakoon Meille tiedoksi, jolloin Me myös heti annamme asiasta sen laadun mukaisen määräyksen."[34]

Vuoden 1687 lopulla annettua KM:n asetusta kiroilusta ja sapattirikoksista hallitsee jo täydellisesti uusi periaate: maallinen oikeus tutkii ja rankaisee, kapitulia ei edes mainita.[35]

Vaikka Gezeliuksen ajan loppuvuosien lainsäädäntö vähensi kapitulin valtaa, se siis toisaalta täsmensi sen asemaa maallisten oikeusistuinten rinnalla. Täsmennykset olivat tarpeen myös silloin, kun ratkaistiin tehtävänjakoa yliopiston konsistorin kanssa. Erimielisyydet olivat siinäkin uhkaamassa, vaikka piispa hoiti sijaiskanslerina yliopiston paikallista esimiehyyttä.[36] Kun Gezeliuksen ajan lopussa voitiin nojata lakiin ja asetuksiin vanhan käytännön sijasta, oli entistä paremmat mahdollisuudet konfliktien välttämiseen.

2. *PAPPEINKOKOUKSET*[1]

Pappeinkokouksen merkitys hiippakunnallisen hallinnon välineenä kehittyi 1600-luvulla päinvastaiseen suuntaan kuin tuomiokapitulin. Vuosisadan alkupuolella, piispuuden ollessa mahtavimmillaan suoritettiin keskeiset hiippakuntaa koskevat ratkaisut juuri näissä kokouksissa. Pappeinkokous oli piispallisen päätäntävallan ja opetusvallan väline, kapitulin asema jäi varjoon. Piispan ja kapi-

---

[34] Kapituliasetus XIV ja XXIV.

[35] RA Prästeståndets arkiv IV.J.5, KM:n asetus kiroilusta ja sapattirikoksista 17.10.1687 (painettu).

[36] CAP IV, 434, pk 20.2.1678. Tässä kokouksessa Gezelius kielsi saarnaa koskevan jutun käsittelyn yliopiston konsistorissa.

[1] Koska *Bill Widén* on kirjoittanut Turun hiippakunnan pappeinkokousinstituutiosta laajan tutkimuksen, voidaan tässä jättää joukko yksityiskohtia syrjään. Keskityn siihen, millä on merkitystä Gezeliuksen ajan erittelylle sekä näkökohtiin, jotka ansaitsevat lisäkorostusta tahi joissa näyttäytyy jotakin uutta.

tulin päätöksiin tyytymätön saattoi vedota pappeinkokoukseen.[2] Rudbeckiuksen laatimassa Västeråsin hiippakuntasäännössä sanottiin kuvaavasti: "Jos joku on sitä mieltä, ettei hän saa oikeutta kapitulissa, hän voi valittaa pappeinkokoukseen. Jos pappeinkokouskin katsoo hänen olevan väärässä, jättäköön asian sitten ylempään portaaseen."[3]

Turun hiippakunnassa on kapitulin tuomiovallan kasvu pappeinkokouksen kustannuksella nähtävissä jo ennen Gezeliusta vuosisadan puolivälin jälkeen. Yliopiston vaikutuksesta kehitykseen on jo huomautettu.[4] Tosin vielä Terseruksen aikana synodi ratkaisi pitäjittäin esille tulevia kysymyksiä, mutta kapitulin mainittiin nimenomaan olleen mukana päätöksenteossa.[5] Gezeliuksen aikaiset synodaaliaktit eivät sisällä yksityistapausten ratkaisuja ja tuomioita, vaan pelkästään tuonnempana esitettäviä yleisiä määrittelyjä; kapitulin pöytäkirjojen puuttuminen estää varmasti toteamasta, onko Terseruksen aikainen käytäntö jatkunut.

Gezeliuksen aikana lainsäädäntö vahvisti tapahtuneen kehityksen. Vuoden 1682 kirkkolakiehdotuksessa ovat aikaisemmin pappeinkokouksen ratkaisuvaltaan kuuluneet tehtävät siirretty kapitulille, ja saman peruslinjan mukaisesti kirkkolaki jätti pappeinkokoukselle vain papiston opetuksen, seurakuntia koskevien kysymysten selostamisen ja niistä neuvottelemisen sekä piispallisten kehotusten jakamisen papistolle. Tuomiovallan siirtyminen on näkyvissä KL:n XXV luvun 7. pykälän sanamuodossa, missä määritellään rovastien informointivelvollisuutta ja epäselvien tapausten ratkaisemista: "Jos on vielä muita asioita, joita he eivät ole rohjenneet ratkaista ja selvittää, niin ne täytyy huolellisesti esittää, tutkia ja ratkaista pappeinkokouksessa, konsistorin ja papiston edessä."[6] Pappeinkokous saattoi siis ratkaista esitettyjä asioita, mutta laki määräsi kapitulin olemaan mukana päätöksenteossa. Vuoden 1687 ka-

---

[2] *Kjöllerström* 1949, 93-94. *Widén* 1968, 167.

[3] RKS, 50.

[4] *Widén* 1968, 167-170. Linköpingissä ja Kalmarissa pappeinkokouksella oli kapituliin verrattuna suurempi valta kuin Turussa.

[5] CEAP II, 392-394. Samoin Upsalassa 1660-luvulla. *Lundström* 1904 II, 117-120, 122-124.

[6] KL 1686 XXV. *Kjöllerström* 1949, 96.

pituliasetus ilmaisee selvemmin tuomiovallan kuuluvan kapitulille: "Piispan ja kapitulin tulee myös tuomita niissä asioissa, joita tulee esille tarkastuksissa ja pappeinkokouksissa..."[7]

Gezelius edusti alusta alkaen tätä jo ennen hänen aikaansa aloitettua, kirkkolaissa ja kapituliasetuksessa toteutettua linjaa. Kehottaessaan papistoa saapumaan vuoden 1669 kokoukseen hän suositteli kaukaisimmille rovastikunnille edustajan lähettämistä, "joka voi muutoin suorittaa joitakin toimia konsistorin kanssa, koska tarpeellisia asioita tulee silloin Jumalan avulla käsittelyn alaiseksi."[8] Päätöksiä vaativat kysymykset menivät siis kapituliin. Sama hallinnollinen periaate, jota *Perbreves commonitiones* epäsuorasti edustaa, esiintyy näin Gezeliuksen pappeinkokousjärjestyksessä 1660-luvun lopulla.

Jo ensimmäisessä Turun piispana lähettämässään kiertokirjeessä Gezelius ilmoitti suunnittelevansa pappeinkokousta lähitulevaisuudessa ja tiedusteli papiston mielipidettä sopivasta ajankohdasta.[9] Nähtävästi jo saadakseen tuntumaa uuden hiippakuntansa papistoon Gezelius piti kiirettä ja järjesti kokouksen saman vuoden syyskuussa. Ensimmäinen puolivuotiskausi Turussa oli täynnä työtä, sillä viran vastaanottaminen tapahtui huomattavan tarmokkaasti, ja väliin mahtui käynti Tukholmassa sekä Riiasta muuttavan perheen sijoittaminen uuteen kotiin. Siitä huolimatta synodaaliväitöskirja "De angelis" oli syksyyn mennessä kirjoitettu ja painettu sekä kokoukseen kuuluvat tehtävät jaettu.

Aluksi Gezelius näyttää yrittäneen noudattaa verraten tiheää kokousfrekvenssiä. Västeråsin hiippakunnassa, josta hän oli lähtöisin, oli kehittynyt vahva pappeinkokousperinne. Sitä mallina käyttäen Gezelius määräsi laatimassaan Liivinmaan kirkkojärjestyksessä kokousten väleiksi kaksi tai korkeintaan kolme vuotta, ja tämän normin mukaisesti hän itsekin ilmeisesti aikoi toimia. Turussa oli hänen edeltäjiensä aikana niin ikään pidetty kokouksia ver-

[7] Kapituliasetus XV.

[8] *Leinberg* 1900-07 VII, 168, kiertok. 17.10.1668.

[9] *Lagus* 1836, 181, kiertok. 30.3.1665.

raten tiheään.[10] Seuraava kokous pidettiinkin v. 1667 ja sitä seuraava 1669. Välimatka neljänteen Turun kokoukseen venyi jo kahdeksi ja puoleksi vuodeksi, sillä vuoden 1672 pappeinkokous oli kesäkuussa toisin kuin kaksi edellistä ja kaikki seuraavat Gezelius vanhemman aikaiset, jotka pidettiin tammikuussa. Vuoden 1675 jälkeen seurasi herpaantuminen ja Turun kokoussarjassa 13 vuoden tauko. Kahden viimeisen kokouksen väli oli jälleen lyhyt, mihin lienee vaikuttanut Gezelius nuoremman tulo isänsä avuksi Turkuun sekä kaiketi myös uuden kirkkolain määräys pitää pappeinkokouksia vuosittain. Vaasassa ja Oulussa piispa ehti pitää kaksi kokousta kummassakin.[11]

Gezelius vanhemman aikaiset pappeinkokoukset

Turku	*Vaasa*	*Oulu*
6-7.9.1665		
16-18.1.1667		
16-18.1.1669		
	4-5.2.1670	15-16.2.1670
19-21.6.1672		
16-18.1.1675		
	9-10.1.1680	18-19.1.1680
16-18.1.1688		
16-18.1.1690		

Kapitulin pöytäkirjoissa Terseruksen ajalta on tieto siitä, että papisto saattoi kokoontua myös epävirallisesti neuvottelemaan piispan kanssa markkinoitten aikana.[12] Virallisetkin kokoukset sekä tammikuussa, kesäkuussa että syyskuussa liitettiin markkinoihin, mutta todennäköisesti myös Gezeliuksen aikana järjestettiin useam-

[10] *Lehtonen* 1931, 298, 303. *Widén* 1968, 22, 37. – Lehtonen on julkaissut Liivinmaan kirkkojärjestyksen vain osaksi. Tässä tutkimuksessani viitataan Lehtosen editioon siltä osin kuin se sisältää tarvittavat kohdat, muuten VA:ssa olevaan valokuvajäljennökseen (VA Neuvostoliitto tk 3-4) Riian historiallisessa keskusarkistossa olevasta alkuperäisestä käsikirjoituksesta.

[11] KL 1686 XXV:1. *Widén* 1968, 22, 25.

[12] CEAP II, 475, pk 19.1.1661: "Prästerskapet af landet kommo till Henrici."

pia papiston markkinamatkaneuvotteluja "konsistorissa" ilman edeltäkäsin järjestettyä ohjelmaa. Syyskuun 7 päivänä 1666 pidetyn tällaisen neuvottelun muistio on säilynyt.[13]

Pappeinkokousinstituution osittaisen herpaantumisen syiksi Gezelius nuorempi ilmoitti v. 1706 julkaisemassaan katsauksessa isänsä monet valtiopäivämatkat sekä kirkkolakityön.[14] Ajan ja voimien riittämättömyys verrattuna tehtävien paljouteen onkin ilmeisesti ollut osasyy, mutta sen lisäksi Gezelius itse ilmoitti kiertokirjeissään useita käytännön esteitä ja hankaluuksia. Loppuvuodesta 1667 hän kirjoitti Ahvenanmaan papistolle, ettei seuraavan vuoden alussa voitu kokousta järjestää, koska hän oli kiinni Liivinmaan kirkkojärjestyksen laadinnassa, mutta myös siksi, ettei ollut lämmitettävää huonetta kokousta varten. Piispa muistutti edellisen kerran kolkoista kokemuksista istuttaessa tuntikausia pakkasessa. Kirjeessä puhutaan "vuosittaisesta" kokouksesta, mikä viittaa Gezeliuksen aikomukseen pitää kokousfrekvenssin korkeana. Papistoa kehotettiin tutustumaan jo vastaisen varalle seuraavaan aiheeseen, joka oli *articulum de peccato*. Pakkanen haittasi samalla tavalla vuoden 1669 kokousta, minkä takia Gezelius päätti jättää – kaiketi parempien kokoustilojen toivossa – suunnitelmasta poiketen myös vuoden 1671 kokouksen pitämättä. Vuonna 1674 kokous jäi pois osaksi tästä samasta syystä, osaksi siksi, että piispa tahtoi papiston tulevan Turkuun kesällä tänne odotettavaa kuningasta tapaamaan. Kun kuninkaan vierailu peruuntui, synodi siirtyi seuraavaan tammikuuhun. Tanskaa vastaan käytävä sota teki piispan mielestä olot niin epävakaisiksi, ettei tammikuussa 1677 aiottua kokousta voitu taaskaan pitää. Edellisenä kesänä oli Turun maapäivillä pappissäätyä koossa, joten Gezelius lienee järjestänyt samalla epävirallisia neuvotteluja suppean edustajajoukon kesken. Vuoden 1679 päättyessä Gezelius ilmoitti synodin puuttumisen edellisinä vuosina johtuneen epävakaisista ajoista. Seuraavana vuonna oli tarkoituksena

[13] *Lagus* 1836, 190-195. *Widén* 1968, 21.

[14] *Cajanus* 1706, Gezelius nuoremman esipuhe. "Non licuit postmodum *B. Parenti* propter freqventia Regni Comitia A. 1680, 1683. & 1686, prolixaqve Ejus ad eadem itinera; ac dein inter illos, qvi statuta Ecclesiastica in Ordinantiam sacram colligerent, ex voluntate *Regia* Holmiae constituto, laborem istum continuare." – *Widén* 1968, 38, 44-45.

kokoontua paitsi Pohjanmaalla myös Turussa. Kuten asetelmasta näkyy, suunnitelma toteutui vain Pohjanmaan osalta.[15]

Piispan esittämistä kokousten siirtämisten ja pitämättä jättämisten perusteluista ja selostuksista voi päätellä, ettei ehdotonta estettä pappeinkokousten sarjan aukottomaan jatkamiseen kaiketi ollut. Kun Gezelius nuorempi jälkikäteen selvitti tapahtunutta, hän esitti syiksi valtiopäivä- ja kirkkolainsäädäntötoimet, mutta vaikeni epävakaista oloista ja muista hankaluuksista, joita Gezelius vanhemman kiertokirjeissä mainitaan. Kun piispalta ei liiennyt aikaa synodaaliväitösten kirjoittamiseen, hän olisi voinut käyttää hiippakuntansa oppineita pappismiehiä. Tätä hän ei kuitenkaan tehnyt ennen kuin vuosien 1688 ja 1690 kokousten valmistelussa. Näin ollen lienee pääteltävä, että eräänä syynä pappeinkokousinstituution taittumiseen Gezelius vanhemman piispuuden aikana oli huomattavalta osalta myös se, että piispa ei pitänyt sitä ratkaisevan tärkeänä papiston kasvatuksen ja hiippakunnan informaatio- ja neuvottelutoimen kannalta. Myöhemmin tulee tarkasteltavaksi, millä tavalla hän katsoi näiden toimien tulevan paremmin suoritetuiksi.

Osanottovelvollisuus pappeinkokoukseen oli vuoden 1571 kirkkojärjestyksen mukaan periaatteessa kaikilla papeilla, kuitenkin siten, että jokaiseen rovastikuntaan tuli jättää kotiin päivystävä pappi.[16] Käytännössä oli tyydyttävä kuitenkin huomattavasti laimeampaan osanottoon. Liivinmaan kirkkojärjestystä laatiessaan Gezelius lähti reaalisesta tilanteesta, siis tosiasiassa esiintyvästä laiminlyönnistä ja määräsi rikkeen asteen mukaan neljänlaisia rangaistuksia, enimmäkseen sakkoja. Vuoden 1686 kirkkolaki ei nimenomaan määrännyt, miten poisjäävien kanssa oli meneteltävä.[17]

Toistuvat varoitukset poisjäännistä sekä kokouspäätöksiin sisältyvät sakotustaksat osoittavat, ettei papiston läsnäolofrekvenssi

---

[15] *Leinberg* 1900-07 VII, 164-165, Gezelius Ahvenanmaan papistolle 19.11.1667. *Lagus* 1836, 201, 209-210, AS 1667, kiertok. 2.12.1670; 260-261, kiertok. 25.1.1674; 272-273, kiertok. 19.7.1676 (kutsu maapäiville, käsky lähettää edustaja jokaisesta rovastikunnasta); 276, kiertok. 5.12.1676; 289, kiertok. 12.12.1679. *J.J. Tengström* 1825, 50. *Bonsdorff* 1891, 232-243.

[16] *Widén* 1968, 27.

[17] *Lehtonen* 1931, 299. Samaan tapaan porrastetut rangaistukset määräsi Rothovius. *Parvio* 1959, 123. Upsalan sakkoluetteloita: *Lundström 1904 II, 137-138.*

kasvanut tyydyttäväksi muistutuksitta. Gezeliuksen aikana määrättiin kahdenasteisia sakkoja, suurempi kirkkoherroille ja pienempi kappalaisille. Vuoden 1672 päätöksissä mainitaan kokouksen aikana tehty lista ilman laillista syytä kotiin jääneistä. Vuoden 1667 kokouksessa päätettiin, että kirkkoherra voi esteen sattuessa lähettää kappalaisen sijastaan. Sijaisia ilmaantui kaiketi liikaa, sillä vuoden 1688 kokoukseen kutsuessaan piispa nimenomaan varoitti tällaisesta menettelystä.[18]

Kaukaisimmille rovastikunnille Gezelius antoi v. 1668 käskyn lähettää edustajansa myös Turussa seuraavan vuoden alussa pidettävään synodiin. Tällöin ilmeisesti edellytettiin noudatettavan samanlaista tapaa kuin Upsalan hiippakunnassa.[19] Mutta mainitun synodin terveiset lähetettiin Pohjanmaalle myös kirjallisesti. Kaksi päivää kokouksen päättymisen jälkeen Kalajoen pappilassa päivätyssä kirjeessään Gabriel Procopaeus, joka näyttää käyneen Pohjanmaalla Gezeliuksen asiamiehenä, kertoi jakaneensa papistolle synodaalidisputaatioita. Kysymys oli ilmeisesti juuri päättyneen kokouksen väitöskirjasta, tuskin vielä seuraavana vuonna Pohjanmaalla pidetyn kokouksen teeseistä. Procopaeuksen kirjettä sävyttää kokonaisuudessaan varovainen epäily Pohjanmaan papiston halukkuudesta ottaa vastaanhangoittelematta huomioon Turusta tulevia ohjeita ja määräyksiä. Synodaaliväitöksistä hän sanoo: "Asianomaiset ottavat kyllä synodaaliväitökset vastaan ja lupaavat ne kiitollisina maksaa (afftiena), kuitenkaan en vielä tiedä, miten pitkälle heidän kohteliaisuutensa ulottuu. Senpähän saan sitten paluumatkalla kuulla."[20] Kirjojen jakelu näyttää olleen velvoituksen luontoinen eikä siis vapaaehtoinen. Pohjanmaan papiston edellytettiin osallistuvan Turun synodiin tutustumalla väitöskirjaan ja maksamalla sen aiheuttamia painatus- ja jakelukustannuksia.

Lämmitettävän kokoushuoneen puute oli Gezeliuksen antamien

---

[18] *Lagus* 1836, 201, AS 1667; 215, AS 1672; 327, kiertok. 13.12.1687; 338, kiertok. 11.11.1689.

[19] *Leinberg* 1900-07 VII, 168, kiertok. 17.10.1668. *Widén* 1968, 30. *Widénin* (1968, 32) mukaan mikään ei osoita Pohjanmaan papiston olleen edustettuna Turun kokouksissa. Edustuskäsky oli siis kuitenkin annettu. Mahdollisesti *Simolin* 1912 b, 320, AS 1688, kohta 20, maininta tarkoittaa pohjalaisten edustusta.

[20] HYK Gez.a, Procopaeus Gezeliukselle 20.1.1669.

ilmoitusten mukaan syynä useisiin kokousten lykkäyksiin ja peruutuksiin. Luultavasti varsinkin vanhempia pappeja jäi samasta syystä saapumatta kokouksiin, sillä kun vuoden 1675 tammikuuksi oli kokoussali vihdoin saatu, merkittiin synodin päätöksiin mielihyvän ilmaus runsaasta osanotosta.[21]

Gezeliuksen pappeinkokouksen ohjelma oli seuraavanlainen.[22] Turun kokousten ensimmäisenä päivänä aloitettiin kello 6 aamulla, jolloin pidettiin suomenkielinen saarna, tuntia myöhemmin ruotsinkielinen. Kello kahdeksasta lähtien käytettiin aamupäivä kahteentoista asti teesien tarkasteluun. Kolmen ennakolta määrätyn opponentin jälkeen saivat muut läsnäolevat papit ja ylioppilaat esiintyä ylimääräisinä opponentteina. Iltapäiväohjelma aloitettiin kello 14 latinankielisellä puheella (oratio), jonka jälkeen keskusteltiin esille tulevista kysymyksistä. Toisen päivän ohjelman kulku oli määrätty samanlaiseksi kuin ensimmäisen, kolmantena seurasi aamulla pidettyjä saarnoja käytännön kysymysten (casus) tarkastelu ja kokouksen päättäminen. Vuosina 1669 ja 1675 sattui toinen päivä sunnuntaiksi, jolloin pidettiin vain aamu- ja iltapäiväjumalanpalvelukset molemmilla kielillä. Kolmas kokouspäivä oli tällöin ensimmäisen kaltainen.

Vaasan ja Oulun kokoukset pidettiin hieman muunnettuina ja typistettyinä. Aamuisin tyydyttiin yhteen jumalanpalvelukseen kello 7. Poikkeavaa Turkuun verrattuna oli vielä toisen kokouspäivän alkuosa, johon Gezelius sijoitti piispantarkastuksen seurakunnassa.

Ohjelmarunko oli hahmottunut jo 1600-luvun alkupuolella[23], mutta Gezeliuksen aikana se esiintyy ensimmäisen kerran Suomessa kiinteänä ja painettuna jokseenkin tarkkaan samassa asussa kuin vuoden 1686 kirkkolaissa. Pieniä eroavuuksia on sekä Liivinmaan kirkkojärjestykseen että kirkkolakiin verrattuna. Näissä mo-

---

[21] *Lagus* 1836, 264, AS 1675.

[22] HYK Synodaaliväitöskirjat, ohjelmalehdet. Siirtymistä synodaaliteesien ohjelmalehdelle v:n 1665 vihkosessa ryydittää vaisu huumori: "Cum vacet Pagella, placet annectere *Agenda synodalia.*" Tyhjän tilan jättäminen oli paperin haaskausta; siten esim. Rothoviuksen aikaisessa synodaaliväitöskirjassa "De magistratu et potestate ecclesiastica" sanotaan: "Ne pagellae portiuncula praeter spem vacet, subjungatur salutatio..."

[23] *Widén* 1968, 47.

lemmissa päivän avaus oli sijoitettu kello seitsemäksi; Turun erilainen käytäntö johtui kaksikielisestä jumalanpalveluksesta. Gezeliuksen ohjelmissa ei mainita kirkkolain ensimmäisen päivän alkuun määräämää piispan puhetta, vaikka tällainen tervehdys oletettavasti esitettiinkin. Aamupäivän väitös kesti kirkkolain mukaan yhteentoista, kun taas Gezelius seurasi Liivinmaata varten antamaansa ohjetta ja jatkoi ohjelmaa kahteentoista. Sekä kirkkolain että Liivinmaan kirkkojärjestyksen mukaan voitiin iltapäivätunteja käyttää teesien tarkasteluun, kuten Gezeliuksenkin pitämissä kokouksissa Vaasassa ja Oulussa tehtiin.[24]

Pappeinkokousjärjestyksen kiinteytyminen Gezeliuksen piispaksi tultua näkyy edelleen toimihenkilöitten valinnasta. Todennäköisesti vasta nyt määrättiin opponenteiksi tietyt henkilöt, joitten nimet ilmoitettiin painetussa kokousohjelmassa ja joitten tarkastettavaksi määrättiin väitöskirjan tietyt osat. Samoin ilmoitettiin puheitten ja saarnojen pitäjät. Väitöskirja kokousohjelmineen lähetettiin papistolle etukäteen tutustumista varten.[25]

Tehtävänjakoa piispan, kapitulin ja synodin välillä kuvaa se, kenen asiana oli valita pappeinkokousten toimihenkilöt. Kirkkolain mukaan piispa suoritti valinnan. Mainitussa katsauksessaan pappeinkokousten historiaan Gezelius nuorempi ilmoitti kuitenkin, että väitösten esimiesten (praeses) määräämisestä vastasi Gezelius vanhemman aikana kapituli.[26] Tällä tiedolla on merkitystä, sillä se vahvistaa aikaisemmin tehtyjä havaintoja Gezeliuksen liittymisestä kapitulin asemaa vahvistavaan hiippakuntahallinnolliseen kehityslinjaan.

Pappeinkokousinstituution kehittyminen kävi siis Gezeliuksen aikana kahteen suuntaan. Toisaalta sen merkitys väheni, kun juridisluontoiset tehtävät siirtyivät kehittyvälle tuomiokapitulille eikä Gezelius ilmeisesti pitänyt sitä papiston kasvatuksenkaan kannalta

---

[24] KL 1686 XXV. *Lehtonen* 1931, 300. Vrt. *Widén* 1968, 48.

[25] *Widén* 1968, 52-55, 130. *Widénin* (s. 56) mukaan Turun kokousten opponenttien poikkeuksellisen suuri lukumäärä (6) oli mahdollisesti Strängnäsin hiippakunnan esikuvan mukaan syntynyt. – Liivinmaan kirkkojärjestyksen mukaan voitiin opponentit valita aikaisemmin tai paikan päällä: *Lehtonen* 1931, 301. – *Leinberg* 1900-07 VII, 168, kiertok. 17.10.1668. *Lagus* 1836, 338, kiertok. 11.11.1689.

[26] KL 1686 XXV:9. *Cajanus* 1706, esipuhe. Vrt. *Widén* 1968, 59.

korvaamattomana. Toisaalta kuitenkin sen muoto vakiintui, mikä tapahtui jo ennen kuin kirkkolaki antoi siitä sitovat määräykset.

Synodaaliteesit Gezelius kirjoitti itse kahta viimeistä kokousta lukuunottamatta. Tässä hän noudatti edeltäjänsä Terseruksen tavoin Västeråsin hiippakunnan tapaa, mistä molemmat piispat olivat tulleet.[27] Gezeliuksen aikaisten kokousten teesien aiheet olivat seuraavat:

1665 De Angelis
1667 De homine in statu integritatis
1669 De peccato
1670 De libero arbitrio (Pohjanmaalla)
1672 De praedestinatione
1675 De Christo
1680 De lege et evangelio (Pohjanmaalla)
1688 De poenitentia
1690 De ecclesia

Gezeliuksen edeltäjät Eskil Petraeus ja Johannes Terserus olivat valinneet synodaaliväitösten teemat enimmäkseen Matthias Hafenrefferin oppikirjan "Loci theologici" päälukujen mukaan. Samoin Gezelius oli käsitellyt Riian superintendenttinä v. 1664 pitämässään pappeinkokouksessa Hafenrefferin teoksen ensimmäisen kirjan teemaa "De Deo" ja jatkoi seuraavina vuosina Turussa ja Pohjanmaalla toisen ja kolmannen kirjan teemojen mukaan.[28] Aiheitten järjestys ei ole kuitenkaan Gezeliuksella täysin sama kuin Hafenrefferillä, sillä v. 1669 käsitelty teema "De peccato" tulee vasta vuoden 1670 aiheen "De libero arbitrio" jälkeen. Vuoden 1680 kokoukseen Gezelius suunnitteli sittemmin v. 1688 käsiteltyä aihetta "De poenitentia", mutta jostakin syystä ohjelma muuttui. Alkuperäinen suunnitelma olisi tiennyt Hafenrefferistä poikkeamista.[29]

Teemojen samankaltaisuus Hafenrefferin kanssa ei vielä sinänsä osoita riippuvuutta, sillä ne voitiin ottaa monista teologisista lähteistä. Gezelius on tosin käyttänyt Hafenrefferin teosta, mutta hän on ottanut siitä miltei yksinomaan määrittelyjä. Hafenrefferin määritelmät ovat lyhyitä ja nasevia, joten ne sopivat hyvin suppeisiin

[27] *Widén* 1968, 66-67.

[28] *Cajanus* 1706, Gezelius nuoremman esipuhe. *Gezelius* 1680, q. 1. *Mennander* (1773), 51-52. *J.J. Tengström* 1825, 273-274. *Widén* 1968, 94, 300, 308. Vuoden 1669 teesien pohjana on Gezeliuksen tohtorinväitöskirja Upsalasta vuodelta 1661.

[29] *Lagus* 1836, 289, kiertok. 12.12.1679.

synodaalidisputaatioihin.[30] Mutta Gezelius on myös muokannut määritelmiä useita lähteitä käyttäen. Niinpä hän on ottanut eräisiin ainesta Hafenrefferin lisäksi Conrad Dieterichin teoksesta "Institutiones catecheticae" sekä vielä J. Fr. Könign lyhyestä kirjasta "Theologia positiva acroamatica."[31]

Königin kirja ilmestyi Turussa 1683, mutta Gezeliuksella näyttää olleen käytössään tätä ennen teoksen saksalainen laitos. Vuoden 1675 synodaaliväitöskirjaansa "De Christo" valmistaessaan hän näyttää nimenomaan ottaneen eräitä jaotteluja Königiltä. Käsittelyn eteneminen on tässä kohdin Hafenrefferillä toisenlainen.[32] Samoin teeseissä "De lege et evangelio" seuraa Gezeliuksen lakia koskeva jaottelu (naturalis, moralis, ceremonialis, forensis) Königiä, kun taas järjestys Hafenrefferillä on toinen.[33] Mainituista lähdeteoksistaan Gezelius on siis kuitenkin saanut vain lähtökohtia ja joitakin runkorakenteita. Niitten merkitystä synodaaliväitöskirjojen aineistona ei ole liioiteltava.

Huomattavasti suurempi merkitys näyttää olleen tanskalaisen C.E. Brochmandin teoksella "Universae theologiae systema."[34] Varsinkin varhaisemmissa teeseissään Gezelius nojasi usein Brochmandin tekstiin kopioimatta sitä kuitenkaan orjallisesti.[35] Gezelius

---

[30] Esim. *Hafenrefferus* 1622, 173 – *Gezelius* 1665, q. 4. *Hafenrefferus* 1622, 311 – *Gezelius* 1674, q. 13.

[31] *Hafenrefferus* 1622, 218 – *Gezelius* 1669 a, q. 11 – *Dieterich* 1613, 196 – *J.Fr. König* 1683, 81. Dieterich oli Giessenin yliopiston käytännöllisen teologian professorina, kuoli 1639. *Jöcher* 1750-51 II, 118-119.

[32] *Gezelius* 1674, q. 17-24 – *J. Fr. König* 1683, 143-173 – *Hafenrefferus* 1622, 352-364.

[33] *Widén* 1968, 102-103. Hafenrefferistä voidaan puhua korkeintaan "lähtökohtana" Gezeliuksen väitöskirjoissa.

[34] Caspar Erasmus Brochmand, s. Sjellannissa 1585, opiskeli Leidenissä ja Franekerissa. V. 1615 hänestä tuli Kööpenhaminan yliopiston teologian professori ja 1639 Sjellannin piispa. Hän kuoli v. 1652. Teologiansa käytännöllisestä luonteesta huolimatta hän oli tunnettu poleemikkona, erityisesti kalvinilaisia vastaan. *Jöcher* 1750-51 I, 1391. Dansk biografisk leksikon IV, 113-123. *Gass* 1854 I, 269-270, 300.

[35] Esim. *Gezelius* 1665, q. 35 – *Brochmand* 1638 I, 256, 259, 260-263. *Gezelius* 1667, q. 6 – *Brochmand* 1638 I, 281-283. *Gezelius* 1667, q. 7-8,12 – *Brochmand* 1638 I, 283-294. *Gezelius* 1669 a, q. 20 – *Brochmand* 1638 I, 476-481. *Gezelius* 1672 b, q. 13– *Brochmand* 1638 I, 686-688. *Gezelius* 1674, q. 17 – *Brochmand* 1638 I, 975-976. *Widén* 1968, 103.

ei yleensäkään mielellään ottanut lähteistään pitkälti suoria lainauksia, mistä syystä niitten tarkka tunnistaminen on vaikeata.

Brochmandin ohella on ensimmäisessä väitöskirjassa toinen ilmeinen lähde, nimittäin wittenbergiläisen Fridericus Balduinin "Tractatus de casibus conscientiae".[36] Balduinin kasuaaliteologian lähteenä käyttämiseen on ollut ilmeinen erityissyy. Kun vuoden 1665 väitöskirja "De Angelis" julkaistiin, oli kiinnostus noituuteen kasvamassa, ja Gezelius katsoi aiheelliseksi käsitellä sitä myös näissä teeseissään.[37] Balduin pohtii perusteellisemmin kuin Brochmand kysymyksiä noidista, riivatuista sekä yleensä salatuista ilmiöistä, joten Gezelius otti tietonsa sieltä.[38]

Lähteitään Gezelius ei mainitse tekstinsä yhteydessä. Kun hän viittaa kerran Hafenrefferiin ja kerran Martin Chemnitziin, hän ei silloin tarkoita oikeastaan näitä lähteinään, vaan osoittaa laajempiin teologisiin tietolähteisiin.[39] Synodaaliväitöskirjoissa on silmiinpistävää itsenäinen muotoilu. Tärkeintä on, että *hänen teesinsä liittyvät luterilaiseen kasuaaliteologiseen* traditioon, ei niinkään dogmaattiseen. Lähteensä hän valitsi tämän mukaisesti. Vaikka Brochmandin teos on systemaattinen, se on kuitenkin rakennettu erotemaattisen (kysymys-vastaus) menetelmän mukaan, mitä Gezeliuskin jatkuvasti käytti.

Synodaaliväitöskirjoissa on siis Gezeliuksen valitsemien lähteitten kanssa yhteistä lähinnä *käytännöllinen* tendenssi, mikä kuvas-

---

[36] Balduin syntyi 1575, opiskeli Meissenissa ja tuli 1593 Wittenbergiin. V. 1604 hänestä tuli siellä teologian professori. Hän on evankelisen kasuaaliteologian perustaja ja kuului Wittenbergin teologien maltilliseen, käytännölliseen siipeen. Hän kuoli 1627. *Friedensburg* 1917, 407-408. *Jöcher* 1750-51 I, 736-737.

[37] *Heikkinen* 1969, 164-166.

[38] *Gezelius* 1665, q. 35 – *Balduinus* 1654, 609-610, 619-622. *Gezelius* 1665, q. 32. – *Balduinus* 1654, 462-467, 474-484. *Gezelius* 1665, q. 33-34 – *Balduinus* 1654, 486-572. Myös *Brochmand* kirjoittaa noidista (1638 II, 188-192), mutta hän viittaa auktoriteettinaan Balduiniin. Samoin *Dunte* (1664, 97-98), johon Gezelius toisaalla viittaa lähteenään, on kirjoittanut kasuaaliteologiassaan noidista, mutta synodaaliväitösten laadinnassa hän ei näytä olleen välittömänä esikuvana. Duntesta *Jöcher* 1750-51 II, 243. Hän oli syntynyt 1597, oli saarnaajana ja koulujen tarkastajana Tallinnassa, opiskellut Hollannissa, Englannissa ja Ranskassa. Kasuaaliteologian lisäksi hän on julkaissut mm. teokset "Buccina evangelii" ja "Praxis pietatis". Dunte kuoli 1639.

[39] *Gezelius* 1665, q. 29; 1680, q. 5.

tuu jo erotemaattisen menetelmän käytössä. Gezelius määrittelee aina ensin lyhyesti aiheen luonteen, termien etymologiat ja käsittelyn merkityksen sekä pyrkii käytännöllisiin erittelyihin esimerkiksi vastaamalla kysymyksiin miksi, miten, mitkä ovat seuraukset. Etymologinen selitys on samalla tavalla tunnusomainen Brochmandin teoksessa. Esikuviaan seuraamatta Gezelius on sensijaan monessa suhteessa mennyt omia teitään. Vaikka Brochmand on hänelle ilmeisen vahva lähdeteos, ei tanskalaisen dogmaattinen kanta häntä sitonut. Esimerkiksi Brochmandin omaperäistä nelijaottelua communicatio idiomatum -opissa Gezelius ei seurannut.[40] Samoin hän väistää polemiikkia huomattavasti enemmän kuin esikuvansa. Pyrkimys käytännöllisyyteen ja polemiikin puuttuminen liittyvät Gezeliuksen esityksessä toisiinsa. Kontroverssikysymyksistä pidättyminen on ilmeinen paitsi mainittuihin esikuviin vertailtaessa myös silloin, kun asetetaan rinnakkain esimerkiksi Gezeliuksen "De peccato" ja Samuel Hartmanin niin ikään Turun pappeinkokousta varten laatima "De peccato originali" vuodelta 1650. Hartman uhraa tilaa runsaasti polemiikille, Gezelius ei juuri lainkaan.[41]

Brochmandin tavoin Gezelius välttää pitkälle vietyjä teologisia spekulaatioita; välistä hän on tätä pidättyvämpikin.[42] Esikuviaan tarkemmin hän pidättyy todistelussaan Raamattuun ja vetoaa teologisiin auktoriteetteihin harvoin. Tässä suhteessa on huomattava ero myös Gezeliuksen teesien ja hänen viimeisten synodiensa teesien välillä, joita laativat kaunopuheisuuden professori, sittemmin Viipurin piispa Petrus Laurbecchius (1688) ja matematiikan professori Jo-

---

[40] *Brochmand* 1638 I, 789-791 – *Gezelius* 1674, q. 14. Tästä *Gass* 1854 I, 300 ja Dansk biografisk leksikon IV, 123.

[41] Esim. *Gezelius* 1669a, q. 11-14 – *Hartman* 1650, § XXI-XXIV. Eräs harvoista poleemisista kohdista on jesuiittojen nimestä muodostettu herja: *"Jesuitarum* nomen... *Ite a Jesu." Gezelius* 1674,q.2.

[42] Esim. *Gezelius* 1667,q.6, missä esikuvana *Brochmand* 1638 I, 281-283, on omaperäinen lisäys:"... plurima enim latent mysteria in verbis divinarum literarum; unde non sine causa jusserit Christus, nos non superficietenus S. Scripturas legere, sed ereunan, Joh. 5. v.39."

hannes Flachsenius (1690). Näitten kirjoituksissa väitteet todistellaan runsain viittein ortodoksisiin auktoriteetteihin.[43]

Pappeinkokousten iltapäiväohjelmasta varattiin huomattava osa seurakuntien ja pappisviran hoidon käytännöllisten kysymysten pohdintaan ja ratkaisemiseen. Säilyneet synodaaliaktit osoittavat, että näillä neuvotteluilla on ollut suuri merkitys papiston informoinnissa ja orientoitumisessa. Taulukosta näkyy, mistä asioista tehtiin päätöksiä Gezeliuksen ajan viidessä synodissa, joissa on mukana vuoden 1666 epävirallinen kokous.[44]

Käsiteltyjen kysymysten skaala oli siis varsin laaja. Sekä papiston että seurakuntalaisten kuria ja järjestystä koskevilla päätöksillä on hallitseva asema. Tuomiovalta kuului jo varsinaisesti kapitulille, mutta pappeinkokouksessa muistutettiin olemassaolevista säädöksistä, tehtiin niitä tunnetuiksi sekä suoritettiin sovellutuksia ja tulkintoja. Usein määriteltiin, mitä rangaistuksia oli esille tulevista rikkomuksista langetettava, ja kenelle rangaistusvalta kussakin tapauksessa kuului.[45] Päätösten ohjeellisuus tai sitovuus ulottui myös tuleviin tapauksiin, mitä osoittaa esimerkiksi vetoaminen aikaisempaan päätökseen vuoden 1672 kokouksessa.[46]

Monet Gezeliuksen ajan synodaalipäätökset tähtäsivät kansanopetuksen tehostamiseen ja järjestämiseen, välillisesti useat muutkin kuin varsinaisesti katekismuksenopetusta koskevat. Vuoden 1666 epävirallisessa kokouksessa keskusteltiin kauan opetustyöstä, ja keskustelun tuloksena Gezelius julkaisi suppean ohjelman

---

[43] Myös Johannes Flachseniuksen laatimassa väitöskirjassa on lopussa kaksi sivua käsittävä kappale "De casibus conscientiae" ja 31 kysymystä joko myöntävine tai kieltävine vastauksineen. Lisäys on mahdollisesti kasuaaliteologiaa suosineen Gezeliuksen vaikutusta.

[44] Julkaistut AS:t: *Lagus* 1836, 190-195, 198-201, 213-215, 264-266 sekä *Simolin* 1912b, 319-321.

[45] Esim. *Lagus* 1836, 191, 199, 214. *Widén* 1968, 183. *Perälä* (1928, 166) sanoo kurinpidollista ainesta olleen Petraeuksen aikana vähemmän kuin Rothoviuksen, Terseruksen ja Gezeliuksen ajan kokouksissa.

[46] *Lagus* 1836, 215, AS 1672. *Widén* 1968, 189-190.

Synodaaliaktien sisältö v. 1666-1688

	1666	*1667*	*1672*	*1675*	*1688*
Papiston viranhoito:					
Jumalanpalvelus	x				x
Katekismuksenopetus	x	x		x	x
Toimitukset	x	x			
Saarna		x			
Srk:n hengellinen kasvatus				x	
Papistoa koskevaa:					
Kuriasioita	x			x	
Saatavat	x	x		x	x
Opinnäytteet ja viranhaku	x		x		
Oikeudenkäyntiasiat		x			x
Valtiopäiväedustus			x		x
Kontaktit kapituliin	x	x		x	x
Seurakuntia koskevia kysymyksiä:					
Rakennukset	x	x	x		
Tilinpito	x		x		
Srk:n palvelijoiden toiminta			x		
Hallintoasiat (-elimet)					x
Köyhäinhoito				x	x
Avioliittoasiat			x		
Kirkkokuri	x	x	x	x	x
KM:n ja yleensä esivallan määräysten välittäminen	x	x	x	x	x
Tarkastukset					x
Kirjallisuus	x	x			x
Opiskelijoitten valvonta	x	x		x	
Kouluasiat	x				
Tuomiokirkko ja piispantalo	x			x	
Synodia koskevaa	x	x	x	x	x

nimellä Catechismi Appendix.[47] Vuoden 1672 kokouksessa suoritettiin valtiopäivämiesvaali.[48]

Gezeliuksen ajan synodaaliakteista ei ole tarkkaan nähtävissä, miten piispakeskeisiä neuvottelut ja päätökset olivat. Piispan asema ei päätösten sanamuodossa ole missään tapauksessa korostettuna

[47] *Lagus* 1836, 190, 195-198.

[48] *Lagus* 1836, 213-214. Muista pappeinkokousten käsittelemistä kysymyksistä *Widén* 1968, 164-217.

esillä. Myös vuoden 1686 kirkkolain mukaan piispa oli velvollinen antamaan papistolle synodissa "vakavan ja jumalisen kehotuksen"; tällaisia varoituksia ja kehotuksia akteihin sisältyy, mutta piispallinen mahtipontisuus ei niitä säestä. Patriarkaalisimmat äänenpainot voi huomata vuoden 1675 akteissa, joissa myös ahkerasti viitataan kaksi vuotta aikaisemmin julkaistuun Perbreves Commonitiones -hiippakuntasääntöön.[49] Mainittu sääntö ei kuitenkaan liity synodaalisiin päätöksiin vaan Gezeliuksen suorittamissa piispantarkastuksissa annettuihin ohjeisiin. Rothoviuksen Constitutiones-kokoelman kaltaista synodaalilainsäädäntöä ei Gezeliuksen aikana enää esiinny.[50]

3. *PAPISTON TIETOPUOLISEN KASVATUKSEN KIINTEYTYMINEN*

Suurten piispojen aikana 1600-luvun alkupuolella hiippakunnat muodostivat suhteellisen itsenäisiä kirkollisia kokonaisuuksia. Itsenäistymiseen oli sitä suurempi mahdollisuus, mitä enemmän piispalla oli henkilökohtaista valtaa. Hänen julkaisemansa statuutit olivat omaa hiippakunnallista lainsäädäntöä, jonka mukaan piispa ja pappeinkokous käyttivät tuomiovaltaa. Samanlainen itsenäisyys vallitsi pappiskasvatuksessa. Piispankaupungin lukio toimi korkeakouluna, jossa valmistettiin pappeja hiippakuntahallinnon välittömän valvonnan alla. Kontrollikysymys olikin eräs syy siihen, että piispat suosivat lukiokoulutusta; toinen syy oli se, että yliopistossa ei annettu käytännön pappiskoulutusta, ja kolmas opiskelijoitten opintokustannusten säästäminen.[1]

Vuosisadan puolivälin lähestyessä pappiskoulutus siirtyi yhä enemmän yliopistoihin, sillä Kustaa II Aadolfin jälkeinen hallitus alkoi pyrkiä koulutuksen yhtenäistämiseen. Lisäksi opiskelijat katsoivat yliopistokoulutuksen papin maineen kannalta edullisemmaksi,

---

[49] KL 1686 XXV:8. *Lagus* 1836, 264-266. *Widén* 1968, 185-186.

[50] *Gezelius* 1673, nimilehti. Vrt. *Widén* 1968, 177. *Parvio* 1959, 124-143.

[1] *Askmark* 1943, 108-112, 155-157.

sillä teinipappia ei enää pidetty arvossa. Vuosisadan puolivälissä noin puolet Ruotsi-Suomen pappiskandidaateista tuli yliopistoista.[2]

Turun hiippakunnassa hallituksen yhtenäistämispyrkimysten ja hiippakuntahallituksen itsenäisyystendenssin välinen ristiriita tietenkin osittain ratkesi jo Rothoviuksen aikana v. 1640, jolloin yliopisto perustettiin ja lukio lopetti toimintansa. Hankausten aiheet eivät kuitenkaan hävinneet kokonaan. Huomiota herättää esimerkiksi se, että yliopiston toiminnan ensimmäisenä kymmenvuotiskautena yliopiston konsistori ehdotti useita kertoja Rothoviukselle, ettei ketään vihittäisi papiksi pelkän triviaalikoulussa saadun sivistyksen pohjalta, vaan kaikkien olisi opiskeltava ensin yliopistossa. Ehdotukseen sisältyi tarjous suorittaa kuulustelu pappistutkintoa varten yliopiston opettajien toimesta.[3] Myös Gezeliuksen aikana tulee useita kertoja näkyviin, etteivät piispa ja yliopistomiehet olleet aina täysin samaa mieltä pappien koulutuksesta ja pappistutkinnosta.

Ortodoksian ajan teologia asetti painopisteen pappisvirkaan kutsumisessa (vocatio) toisin kuin uskonpuhdistuksen aika, joka oli korostanut vaalia (electio) ja siis koko seurakunnan osuutta. Puhdasoppisuus pani enemmän painoa tulevan papin tutkimiselle ja kuulustelulle, jolloin siis piispan, kapitulin ja yleensä hengellisen säädyn merkitys pappisvirkaan kutsumisen toteuttajana kasvoi.[4]

---

[2] *Askmark* 1943, 148-153, 160-165.

[3] *Perälä* 1928, 99-101. *Perälä* olettaa (s. 101-102, 173-176) Petraeuksen mahdollisesti vihkineen myös teinipappeja, mutta olettamuksen paikkansapitävyys jää hämärään.

[4] *Askmark* 1949, 426, 432. V. 1689 ilmestyneessä kasuaaliteologian oppikirjassa "Casuum conscientiae et praecipuarum quaestionum practicarum decisiones" *Gezelius* vastaa nelinkertaisesti perustellen "affirmatur" kysymykseen "An vocatio ad sacrum Ministerium sit necessaria?": 1. Kukaan ei voi ilman saamaansa Jumalan kutsua ottaa tätä virkaa itselleen. 2. Kuinka kukaan julistaisi, ellei ketään lähetetä? (Room. 10:15). 3. Valheprofeetat ovat lähettämättä liikkeellä. 4. KL:n määräys XIX: 1. (s. 329) Entä jos tulee useampia vokaatioita? Silloin kutsuttu selvittäköön itselleen, mihin hän niistä soveltuu parhaiten. Rukoilkoon, että Pyhä Henki näyttäisi sen paikan, missä voi parhaiten hyödyttää seurakuntaa (ks. 330). Pappisvihkimys on tarpeellinen, sillä "ordinaatio on julkinen todistus, jolla vokaatio vahvistetaan laillisesti tapahtuneeksi". Lisäksi se merkitsee viranluovutusta, ordinoidun sitomista uskollisuuteen sekä seurakunnan rukoustointa ordinoitavan puolesta (s. 331). Kätten päällepaneminen on seremonia, jossa ordinoitavaa kehotetaan olemaan turvallisesti Jumalan käden suojeluksessa virkatoimessaan sekä pyhittäytymään ja antautumaan pyhään tehtäväänsä. Vaikka tämä seremonia ei olekaan välttämätön, sitä ei saa kuitenkaan jättää pois tai

Gezelius pyrki heti piispakautensa alussa määrittelemään vihittäväksi pyrkivien kuulustelun entistä tarkemmin. Jo syksyllä 1666 pitämänsä epävirallisen pappeinkokouksen aktien välityksellä hän lähetti yliopisto-opiskelua välltteleville ylioppilaille terveisiä, että tutkinto tuli tästedes olemaan tiukempi kuin ennen. Samana syksynä hän luetteli yliopiston konsistorissa niitä aineita, joissa pappistutkintoon tulevien piti saada yliopistossa opetusta. Tähän suppeaan luetteloon sisältyivät artes instrumentales (logiikka ja retoriikka), maantieto, laskento (computus) ja aritmetiikka, fysiikka sekä yleinen historia ja erityisesti kirkkohistoria.[5] Tutkittavien aineitten luettelo ei ollut ensimmäinen Turussa julkaistu, sillä Eskil Petraeus esitti samantapaisen kiertokirjeessään v. 1654. Gezeliuksella on uutta historian ja kirkkohistorian liittäminen vaadittavien aineitten joukkoon.[6] Gezeliuksen laatimaan, v. 1668 valmistuneeseen Liivinmaan kirkkojärjestykseen sisältyi huomattavasti tarkempi tutkintovaatimus, joka on miltei sanasta sanaan samanlainen kuin hänen seuraavana vuonna Turun hiippakuntaa varten julkaisemansa kuulustelujärjestys, Examen ordinandorum.[7]

Examen ordinandorum mahtui yhdelle liuskalle, joten sitä voitiin jakaa ordinaatioon aikoville ylioppilaille. Kun tutkinto oli määritelty täsmällisesti, eivät pappiskokelaat voineet "puolustella tietämättömyyttään sillä, etteivät muka olisi olleet perillä, mitä heiltä tultaisiin kuulustelemaan".

Vaatimukset jakautuivat neljään pääalueeseen. Niistä ensimmäinen koski kielitaitoa. Ankarimmat vaatimukset asetettiin latinan

---

muuttaa, koska se on kauan ollut kirkossa käytössä (s. 332). Gezelius korostaa vielä, ettei ordinaatio ole mahdollinen ilman vokaatiota. Näin tulee vielä painokkaasti toistetuksi, että "ordinatio est vocationis confirmatio" (s. 332). – Lukuunottamatta viittauksia KL:iin Gezelius on tässä seurannut Giessenin professorin *J.N. Mislerin* (1676) kasuaaliteologiaa. – Misleristä *Jöcher* 1750-51 III, 555.

[5] *Lagus* 1836, 193-194, AS 1666. CAP III, 167, pk 10.10.1666. *J.J. Tengström* 1825, 138.

[6] *Perälä* 1928, 167-168. Terseruksen aikaisiin kapitulin pöytäkirjoihin sisältyy suppeita mainintoja siitä, mitä pappiskokelailta kuulusteltiin. Eräässä tutkinnossa v. 1660 kyseltiin Genesistä, Hafenrefferin kompendiumia ja aritmetiikkaa, seuraavana vuonna logiikkaa, fysiikkaa ja dogmatiikkaa (Loci communes). CEAP II, 450-451, 486.

[7] *Lehtonen* 1931, 226-227. HYK Examen ordinandorum 1669. Painettuna myös *J.J. Tengström* 1825, 36-38.

kielessä, jota oli pystyttävä sekä puhumaan että kirjoittamaan virheettömästi. Kreikan kielessä riitti jo huomattavasti vähäisempi taito, sillä vaatimuksena oli kyky tulkita Uutta testamenttia, vähintään evankeliumiperikooppeja. Hepreankielessä pidettiin vähimmäisvaatimuksena kykyä päästä perille sanojen merkityksestä. Toisen pääryhmän muodostivat artes instrumentales (logiikka ja retoriikka) sekä filosofia. Näistä ensiksimainitut oli hallittava hyvin, mutta filosofian alaan luettavista aineista Gezelius sanoo epämääräisemmin, että niitä oli osattava sikäli kuin pappiskokelaalle näytti välttämättömältä "ex dignitate & usu". Kuulustelussa esille tulevista filosofisista aineista Gezelius luettelee fysiikan, matematiikan — siitä erikseen varsinkin aritmetiikan, geometrian, tähtitieteen alaan kuuluvan primum mobilen, maantieteen ja kristillisen ajanlaskun (computus ecclesiasticus) — etiikan, politiikan sekä talousopin. Kolmannessa pääryhmässä tulevat teologiset oppiaineet, raamattutieto (lectio biblica), tunnustuskirjat, loci theologici sekä kirkkohistoria. Dogmaattisen aineksen kohdalla Gezelius lisää, että kokelaan oli pystyttävä sekä esittämään ja puolustamaan oikeita teesejä että kumoamaan antiteesejä. Kirkkohistoriassa pääpaino tuli asettaa Uuden testamentin historiaan, ekumeenisiin konsiileihin sekä huomattavimpiin kirkon opettajiin ja myös harhaopettajiin tutustumiseen. Neljänneksi pappiskandidaatin oli osoitettava saarnataitonsa, ellei hän ollut sitä tehnyt jo aikaisemmin yliopistossa pidetyssä saarnakollegiossa. "Kun he ovat näissä asioissa hyvin harjaantuneet ja kun heidän elämänsä on nuhteeton, heidät lähetetään Herran viinimäkeen hyvinä työmiehinä (saamansa kutsun mukaan), jumalallisen siunauksen saattelemina, yhä enenevän hedelmän toivossa."

Gezeliuksen laatima tutkintojärjestys on pitkälti samanlainen kuin Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa oleva vastaava ohje. Kaikissa kolmessa eritellään ensin kielitaitovaatimukset jokseenkin samalla tavalla. Examen ordinandorum on lähempänä Emporagriuksen ohjetta, missä on samaan tapaan järjestetty taitovaatimus asteittain. Gezeliuksen erittely on vain tarkempi. Erityisesti filosofisten aineitten luettelo on miltei tarkalleen Emporagriuksen ehdotuksen mukainen, samoin mainittu rajaus "ex dignitate & usu". Artes instrumentales ei saa Emporagriuksella vastaavaa erityisasemaa kuin Gezeliuksella. Myös teologian tutkintovaati-

musten luettelo on enemmän Emporagriuksen kuin Laureliuksen mukainen.[8]

Gezeliuksen julkaisemissa tutkintovaatimuksissa on tärkeää se, että kuulusteltavat kohdat ilmoitetaan suhteellisen täsmällisesti ja Emporagriuksen esikuvan mukaisesti tärkeät alueet painottaen. Ruotsalaisten kapitulien pappistutkinto-ohjelmaan oli 1600-luvun puolivälissä vakiintunut koko filosofinen ensyklopedia, josta kuitenkin usein kyseltiin vain osa, ilman että jotakin aluetta olisi silti pidetty vähemmän tärkeänä.[9] Nähtävästi kokelaat olivat välistä epätietoisia tutkinnon kulusta, koskapa Gezeliuksen tutkintojärjestyksen alussa tästä nimenomaan huomautetaan. Gezeliuksen ohjeissa kuvastuu 1600-luvun pappiskoulutuksen taite siten, että kehityskulun suunnanmuutos on näkyvissä. Pitkä filosofiseen ensyklopediaan kuuluvien aineitten luettelo on tulos koko ensyklopedian tunkeutumisesta opetusohjelmaan.[10] Toisaalta Gezelius siirtää jo selvästi tätä luetteloa syrjemmälle keskeisen kuulusteltavan tieltä. Lähempi tarkastelu osoittaa ohjelman läpi tunkevaa käytännöllisyyden tendenssiä: artes instrumentales on hallittava hyvin, ja teologisella puolella määrää niin ikään osaamista sen käyttöarvo. Raamattu, saarna ja väittelytaito ovat tärkeät.

Varovasti arvioiden voidaan Gezeliuksen tutkintojärjestyksessä nähdä varhaisemmasta käytännöstä poikkeava Emporagriuksen kirkkolakiehdotukseen liittyvä painopisteen siirto ensyklopediasta käytännöllisiin *teologisiin* tietoihin päin. Filosofisilla aineilla oli yliopistoissa pappien koulutuksen kannalta katsottuna suhteeton valta-asema,[11] mitä Gezelius ei tässä vaiheessa suoranaisesti arvostellut. Vasta seuraavalla vuosikymmenellä hän — ilmeisesti osaksi al-

---

[8] KOF II:1, 287-288. KOF II:2, 188-190.

[9] *Askmark* 1943, 284-286. — Upsalan kapitulin toimeenpanemissa tutkinnoissa 1670-luvulla kuulusteltiin vanhoja kieliä, retoriikkaa, logiikkaa, metafysiikkaa, fysiikkaa, etiikkaa, politiikkaa, aritmetiikkaa, computus ecclesiasticusta, yleistä historiaa, raamatunhistoriaa, kirkkohistoriaa, dogmatiikkaa (loci communes, teologiaa yleisesti tai joitakin erityiskysymyksiä). Lisäksi mainitaan saarnanäyte sekä "prof in stilo". ULA UDA A. I. 7, 24.3.1670 ja 12.10.1671.

[10] Tästä *Askmark* 1943, 279.

[11] *Almqvist* 1934, 9-11. *Askmark* 1943, 188.

kaneen raamattutyönsä innoittamana — avoimesti arvosteli totuttuja opintoja ja vaati Raamatun osuuden vahvistamista.[12]

Vaikka Gezelius karttoi synodaaliväitöskirjoissaan kontroverssiteologisia kysymyksiä, hän säilytti kuitenkin pappistutkintovaatimuksissaan Laureliuksen ja Emporagriuksen ehdotusten maininnan väittelytaidon tarpeellisuudesta, myös harhaoppeja vastaan. Toisin kuin mainitut esikuvansa hän ei kuitenkaan nimennyt vastustajia. Kasuaaliteologian oppikirjassaan hän lähemmin perusteli, miksi teologisista kysymyksistä tuli myös väitellä. Seurakunnan palvelijan velvollisuutena ei ollut vain esittää oikeaa oppia, hän sanoo. Hänen tuli myös pystyä torjumaan harhaopettajat, jotka viettelivät yksinkertaisia sieluja tosi hurskaudesta. Tämän jälkeen Gezelius tosin lisää, ettei liian korkealentoisista, hyödyttömistä tahi skolastikkojen suosimista mitättömistä kysymyksistä pitänyt väitellä, vaan ainoastaan niistä, jotka edistivät Jumalan kunniaa, seurakunnan rakentumista ja lähimmäisen pelastusta.[13]

Gezeliuksen määräämissä kielitaitovaatimuksissa kuvastuu se harrastus, mikä hänellä yleensäkin oli kielten ja varsinkin vanhojen kielten opiskelun edistämiseen. Vallitseva tilanne ilmeisesti pakotti hänet tyytymään heprean vaatimuksissa niin alkeelliseen tasoon. Latinan hyvän osaamisen vaatimus oli luonnollisesti selviö, koska papin tuli — ainakin teoriassa — pystyä lukemaan teologista kirjallisuutta ja osallistumaan väittelyihin pappeinkokouksissa.

Filosofian alaan kuuluviin aineisiin Gezelius oli Emporagriuksen mukaan lisännyt geometrian, joka puuttui Liivinmaan kirkkojärjestyksestä. Kirkkohistorian Gezelius oli liittänyt pappistutkintovaatimuksiin jo aikaisemmin yliopiston konsistorille jättämässään luettelossa; sekin oli Emporagriukselta peräisin. Kontroverssiteologinen kasvatus tuli tavoitteeksi myös kirkkohistoriassa, kun nimittäin piti tutustua merkittävimpiin harhaopettajiin.

Laureliuksen ja Emporagriuksen ehdotuksista poiketen Gezelius antoi erityisohjeet niitten kuulustelusta, jotka olivat "julkisessa virassa" (in officio publico). Näitten kielitaito ja filosofiset tiedot oli kontrolloitava parilla kysymyksellä, pääpaino tuli asettaa teologian

[12] ULA UDA E. III. 7a, Gezelius Upsalan kapitulille 17.5.1679. Kritiikin alkamisesta yleisemmin *Almqvist* 1934, 14.

[13] *Gezelius* 1689, 328-329. Esitys on lainausta *Misleriltä*.

ja erityisesti Raamatun tuntemuksen kuulusteluun. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä hän oli jo ehdottanut vastaavia helpotuksia maistereille, tohtoreille, lisensiaateille ja professoreille.[14]

Kirkkolaissa 1686 tuli vihdoin julkisuuteen virallisesti vahvistettu pappistutkintojärjestys. Yliopisto-opinnot eivät vieläkään tulleet pakollisiksi, vaan lukio ja yliopisto mainittiin vaihtoehtoisina. Vihittävien kuulusteluvaatimukset määritellään kirkkolaissa jokseenkin samalla tavalla kuin Laureliuksen ehdotuksessa. Luetteloon on lisätty etiikka ja kirkkohistoria, jonka sekä Emporagrius että Gezelius olivat maininneet. Saarnaharjoittelu mainitaan kirkkolaissa hiukan myöhemmin ohimennen. Uutta on kasuaaliteologian liittäminen tutkintovaatimuksiin.[15] Gezeliuksen erityinen harrastuneisuus tähän teologian alaan on samalla syytä panna merkille. Opiskelun painoalueita koskevat vihjeet, joita sisältyi sekä Emporagriuksen ehdotukseen että Gezeliuksen tutkintojärjestykseen, puuttuvat kirkkolaista miltei kokonaan. Yleinen siirtymä filosofiasta teologiaan päin on sensijaan nähtävissä.

Kirkkolain ilmestymisen jälkeen Gezelius vetosi siinä olevaan tutkintojärjestykseen ja ilmoitti, ettei kukaan päässyt papiksi ilman siinä vaadittavia tietoja.[16]

Ordinaation liturgiseen rakenteeseen Gezelius vaikutti merkittävästi liittämällä pappisvalan itse ordinaatioaktiin. Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa se oli vielä siitä erillään, Liivinmaan kirkkojärjestyksessä ensimmäisen kerran sen yhteydessä. Kirkkolaissa tämä kehitys sai vahvistuksensa.[17] Gezelius käytti Turussa edeltäjänsä tavoin Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksen valankaavaa. Muistuttaakseen papistoaan valasta hän painatti kaavan seurakunnille jaettavan rippikirjan alkulehdelle.[18]

---

[14] *Lehtonen* 1931, 227. – "Officium publicum" tuskin tarkoittaa tässä papinvirkaa. Mikäli olisi kysymys siitä, Gezeliuksen määräys merkitsisi pastoraalitutkintoa.

[15] KL 1686 XIX:2,

[16] *Lagus* 1836, 336, kiertok. 18.4.1689.

[17] *Lehtonen* 1931, 229. KL 1686 XXII:2. *Nyman* 1963, 119-120.

[18] *Nyman* 1963, 117, 125. Gezeliuksen vihkimistä papeista ei ole käytettävissä luetteloa. Turun palossa 1681 siihen asti pidetty luettelo tuhoutui, jonka jälkeen Gezelius pyysi rovastien välityksellä tietoja vuoden 1665 jälkeen vihityistä papeista. Tällä tavalla mahdollisesti rekonstruoitu luettelo ei ole säilynyt. *Leinberg* 1900-07 VII, 241, kiertok. 10.12.1683.

Laatimansa pappistutkintojärjestyksen määräyksiä Gezelius käytti painostuskeinona hoputtaessaan opintojaan epätyydyttävästi hoitavia ylioppilaita suurempaan ahkeruuteen. Piispa oli selvästi ilmoittanut, mitä vaadittiin; siis nuorten miesten tuli valmistautua kunnollisesti. Tarkoituksensa saavuttamiseksi Gezelius käytti lähinnä kahta kanavaa: niitä yhteyksiä, joita hänellä piispana oli papistoon yhtäällä, sekä vaikutusvaltaansa yliopiston sijaiskanslerina toisaalla.

Pappeinkokousten päätöksiin liitettiin huomautuksia maaseudulla oleskeleville ylioppilaille opintojen tehostamisesta, ja kiertokirjeissä kehotettiin papistoa valvomaan niitten nuorukaisten toimia, jotka viipyivät liian kauan lomillaan tai muuten poistuivat Turusta lukukausien kestäessä. Piispan toimintaa valaisee erityisesti latinankielinen kiertokirje vuodelta 1677. Gezelius huomauttaa ensin siitä, miten sodan hävitettyä jälleen kristikuntaa, jopa osia Ruotsinkin valtakunnasta, Turun hiippakunta oli säästynyt. Kiittämisen arvoinen lahja oli myös yliopisto, jonka KM oli meille suonut. Kuitenkin oli valitettavasti eräitä, jotka viettivät parhaat vuotensa joutilaisuudessa ja lomilla, vaikka olivat kirjoittautuneet yliopistoon. Vedoten sijaiskanslerin valtaansa Gezelius kehottaa pappeja käskemään seurakunnissa vetelehtiviä ylioppilaita Turkuun opiskelemaan. Sitten hän ilmoittaa konstituutioiden mukaiset sallitut lomaajat. "Siispä tämän kuninkaallisen käskyn mukaisesti määrään heidät olemaan läsnä oman hyötynsä vuoksi sekä osallistumaan erityisellä huolellisuudella akateemisiin harjoituksiin, niin julkisiin kuin yksityisiinkin. Menkööt osakuntansa tai alueensa inspehtorin luo, tervehtiköötkin häntä kuten tunnetusti professoreita tervehditään sekä kysyköötkin häneltä neuvoa opintojensa harjoittamisesta. Älköötkä lähtekö kaupungista hänen tietämättään. Jos tämän akatemian älykkäät opiskelijat ovat tällä tavalla työnsä ohjanneet ja siten jumalallisen laupeuden avulla kutoneet valmiiksi opintojensa kankaan, ei ole epäilystä heidän opintojensa runsaasta sadosta eikä heidän lähettämisestään ajallaan Herran viinimäkeen. Mutta ne, jotka sisäisen ja toisaalta julkisen kutsun kannustamina (interna ac devota vocatione stimulati) toivovat pyhään sananpalvelijan virkaan, tietäköötkin joutuvansa aikaisemmin ilmoitettuun vihittävien tutkintoon."[19]

Voidakseen paremmin valvoa ylioppilaitten opintoja Gezelius hankki itselleen luettelon kaikista ylioppilaista; todennäköisesti toimenpiteen tarkoituksena oli myös estää vihittäväksi tarjoutuminen yliopiston ohi.[20] Varsinkin piispakautensa alkuaikoina hän silloin tällöin valitti papiksi pyrkivän aineksen heikkoutta, erityisesti heikkoa kielitaitoa. Inspehtoreita hän kehotti valvomaan, että ylioppilaat pysyivät opinnoissaan eivätkä lähteneet maaseudulle kiertelemään.[21]

Yliopiston konsistorissa käytyihin keskusteluihin pappiskokelaitten tasosta vaikutti ajoittain se jännitys, jota esiintyi sijaiskansleri-piispan ja professorikunnan välillä ja joka puhkesi muutamia kertoja avoimeksi välirikoksi. Keväällä 1677, erään tällaisen kireän kauden aikana, rehtori Elias Tillandz huomautti piispan vihkineen eräitä ylioppilaita, jotka eivät olleet ottaneet todistusta yliopistosta.[22] Tillandz ei ollut erityisen hyvissä väleissä Gezeliuksen kanssa, mutta rehtorin suulla lausuttu huomautus lienee tulkittava yleisemminkin siten, että yliopisto halusi säilyttää tietyn valvontaoikeuden pappisvirkaan rekrytoitaessa. Konsistorin esitykset Rothoviukselle 1640-luvulla olivat tässä suhteessa samansuuntaisia (s. 41); silloin vain haluttiin lopettaa teinipappien vihkiminen, mistä ei nyt enää ollut kysymys. Välillisesti siis Tillandzin huomautus vahvistaa todeksi sitä jo muutenkin ilmeistä käytäntöä, ettei Turun hiippakunnassa ollut Gezeliuksen aikana enää mahdollista päästä papiksi muuten kuin yliopiston kautta. Viipurin hiippakunnan tilanne näyttää olleen toinen, sillä Gezelius valitti itäsuomalaisten laiskuutta tulla yliopistoon, mistä johtui sikäläisen papiston heikko taso.[23]

Gezelius ohjasi pappiskasvatusta yliopistossa edelleen siten, että hän vaikutti siellä annettavan opetuksen laatuun. Saarnaopetuksesta puhutaan tuonnempana, samoin Gezeliuksen toiminnasta si-

---

[19] *Lagus* 1836, 193, AS 1666; 266, AS 1675. HYK painettu kiertok. 10.12.1677, myös *Lagus* 1836, 278-280. Samaa asiaa myös *Lagus*1836, 277, kiertok. 21.11.1677 ja 289, kiertok. 12.12.1679.

[20] CAP III, 304, pk 2.12.1668; IV, 68, pk 24.4.1672.

[21] CAP III, 352, pk 1.12.1669; 400, pk 29.3.1670; 421-422, pk 15.5.1670; IV, 40, pk 28.2.1672; 328, 22.8.1676; V, 358-359, pk 27.6.1683.

[22] CAP IV, 394, pk 9.5.1677.

[23] *Leinberg* 1900-07 IV, 306-307, Gezelius Brahelle 20.2.1670.

jaiskanslerina yleensä, mikä tietenkin koko yliopistotyön mukana liittyi pappissivistykseen. Kolmanneksi hänen kirjallisesta työstään ja kustannustoiminnastaan huomattava osa tähtäsi yliopisto-opiskelun ja myös muun pappiskasvatuksen parantamiseen.

Gezeliuksen piispuuskauden viimeisellä kymmenluvulla Kuninkaallinen Majesteetti alkoi entistä tarkemmin seurata papiston rekrytointia ja myös jaella piispoille tiukkasävyisiä varoituksia ja nuhteita löysäkätisyydestä sekä ordinoitavien kuulustelussa että yleensä papiston tason valvonnassa. Kun KM:lle oli valitettu upseerien asettavan sotapappeja virkoihinsa ilman piispojen ja kapitulien suostumusta, sai arkkipiispa v. 1682 KM:n suopean kirjeen, jossa upseerien menettely jyrkästi tuomittiin. Kirjeen lopussa saivat kuitenkin myös piispat oman osansa kuninkaallisista nuhteista: "Mutta tämän lisäksi Me muistutamme armollisimmin myös siitä, että Te ette saa liian hätäisesti ja löysästi vihkiä pappeja, ette liioin antaa sen viran kunniaa sellaisille, jotka eivät vielä ole sillä tavalla tiedoissaan edistyneet eivätkä elämässään ja taidoissaan varttuneet kuin oikealle opettajalle kuuluu... ja sen piispan ja kapitulin, joka määrää tietojensa ja elämänsä puolesta kelvottoman ja taitamattoman miehen papiksi, tulemme Me tällaisesta teostaan asettamaan vastuuseen pappissäädyn edessä."[24]

Vuonna 1685 piispat saivat ankaran käskyn tutkia tarkemmin papiston tietopuolista tasoa; virkaan kelpaamattomat tuli vapauttaa tehtävistään. Muodollisena syynä kirjeeseen oli Skaran hiippakunnasta tavattu pappiparka, jonka katekismuksentaitojen havaittiin jäävän alapuolelle sen, mitä lapsilta kuulusteluissa vaadittiin.[25] Myös Gezelius välitti tietenkin kuninkaallisen varoituksen edelleen papistolle kiertokirjeellä. Hän muistutti tällöin varsinkin nuorempaa papistoa valaan sisältyvästä velvoituksesta ja ilmoitti, että sen taitoja tultaisiin sopivassa tilaisuudessa tutkimaan v. 1669 julkaistun Examen ordinandorum -järjestyksen mukaan.[26] Piispa nojautui siis Turun kautensa alussa laatimaansa kuulustelusääntöön aina kirkkolain ilmestymiseen asti, jonka jälkeen hän vetosi tähän lakiin.

---

[24] *Leinberg* 1900-07 VII, 215-217, KM arkkipiispalle 2.1.1682.

[25] UUB K. 27, KM:n kirje 15.6.1685.

[26] *Leinberg* 1900-07 VII, 284-285, kiertok. 27.7.1685.

Kuninkaallinen järjestyksenpito jatkui seuraavana vuonna, jolloin Gezelius ja Turun kapituli saivat tiukkasanaiset nuhteet erään sotapapin ordinaation yhteydessä annetusta todistuksesta. KM kysyi, miksi todistukseen ei ollut merkitty mitään kuulustelusta ja siinä osoitetuista taidoista. Merkinnän puuttumisesta saattoi päätellä, että mies oli osoittautunut tiedoiltaan kehnoksi. Nyt koko todistus "on monimielinen ja heikolla perustalla (på Skrufvar och svaga fötter), kun Te kirjoitatte siinä, että hänen voi odottaa jatko-opintoja harjoittamalla oppivan hoitamaan virkansa ja kaunistamaan saarnastuolia, mitä sanamuotoja Me pidämme sellaiseen todistukseen täysin soveltumattomina".[27] Viimeksi mainitussa tapauksessa nuhde näyttää aiheelliselta. Merkittävämpää on kuitenkin, että kuninkaallinen kurinpito sai suorasukaisia muotoja 1680-luvulla, mikä näkyy muussakin kuin pappiskasvatuksen kiristämisvaatimuksissa (ks tuonnempaa).

Mainitut KM:n vaatimukset aiheuttivat muutoksia myös niitten ylioppilaitten valvonnassa, jotka olivat saaneet piispalta saarnaluvan (venia concionandi). Ruotsi-Suomen kirkossa on venia-instituutiosta merkkejä varsinaisesti vasta 1620-luvulta lähtien. Se pohjautuu papiksi aikovien opiskelijoitten saarnaharjoituksiin, joille alettiin vaatia piispan ja kapitulin lupa silloin, kun saarnat pidettiin julkisesti kirkossa. Rothoviuksen konstituutiot, luultavasti 1630-luvulta, mainitsevat ensimmäisenä hiippakuntasääntönä saarnalupien käytön. Ensimmäiset viralliset kirkko-oikeudelliset tunnustuksensa venia-laitos sai KM:n resoluutioissa papiston valituksiin v. 1668 ja 1672.[28] Vuoden 1686 kirkkolaki vihdoin vahvisti käytän-

[27] *Leinberg* 1900-07 VII, 306-307, KM Turun piispalle ja kapitulille 12.3.1686.

[28] *Cnattingius* 1952, 76-78, 98-99. *Parvio* 1959, 144. Vuoden 1571 KJ:ssä kiellettiin papiksi vihkimättömiä saarnaamasta tai suorittamasta muuta papillista toimitusta. – Venia-käytännöllä oli siittemmin yhteys myös pappisalalle pyrkivien runsauteen: sillä rohkaistiin lahjakkaita kandidaatteja pyrkimään papiksi, vaikka vihkimystä ei virkojen puuttuessa voitu heti myöntää. Papiston valitukset v. 1668 ja 1672 oli suunnattu aateliston kotipappikäytäntöä vastaan. Vaikka papisto v. 1668 anoi vain luvattoman saarnaamisen lopettamista, sisälsi KM:n resoluutio positiivisena ratkaisuna piispallisen luvan myöntämisen papiksi vihkimättömille, joita sitten voitaisiin käyttää kotisaarnaajina. V. 1672 KM määräsi, että venia concionandi oli oleva pätevä vain siinä hiippakunnassa, jonka piispa oli sen antanut. *Cnattingius* 1952, 76-79, 98-99. *Wilskman* 1781-82, 1259. – Vuoden 1675 valtiopäivillä käydystä keskustelusta PRP III, 189.

nön. Sen mukaan papiksi aikovat voivat saada piispalta luvan saarnojen pitoon seurakunnassa. Venian myöntäminen on tässä asetettu samaan yhteyteen kuin kehotus saarnaharjoitukseen, mikä viittaa instituution alkuperään.[29]

Saarnalupainstituutio sai siis laillisen vahvistuksensa Gezeliuksen piispuuskauden alkuvuosina. Tämä merkitsi myös sitä, että ruotsalaiset kirkonmiehet vähitellen lakkasivat sitä vastustamasta, ja hyväksymisen myötä kehittyi saarnaluvan pyytäjille kiinteä tutkintovaatimus. Linköpingin hiippakuntahallitus oli ensimmäisenä Ruotsissa vaatinut tutkintoa jo 1630-luvulla, mutta vuoden 1668 jälkeen käytäntö yleistyi.[30] Turun hiippakunnassa saarnalupia myönnettiin Gezeliuksen edeltäjien Eskil Petraeuksen ja Johannes Terseruksen aikana, joskaan ei varsin runsaasti. Terserus vaati ainakin pitemmäksi aikaa annettavasta luvasta tutkinnon. Luvatta saarnailleita ylioppilaita kutsuttiin vastaamaan toimistaan.[31]

Gezeliuksen ja hänen kapitulinsa myöntämien saarnalupien määrä jää hämärään, koska pöytäkirjat ovat tuhoutuneet. Periaatteessa myönteinen suhtautuminen venia-instituutioon on kuitenkin nähtävissä siitä, että Examen ordinandorum sisältää tutkintovaatimukset myös saarnaluvan anojille. Tässä Gezelius määritteli ehdot seuraavasti: "Ne Herrat Ylioppilaat, jotka haluavat saada saarnaluvan, siten suositellakseen itseään kauemmin tässä pyhässä harjoituksessa sukulaisilleen ja kotiseurakunnalleen (mutta ei ilman eri lupaa muualla), myös suorittakoot nämä mainitut tutkinnot, joskaan heiltä ei kysellä kaikkea yhtä tarkasti kuin pappiskokelailta." Venian saajilta tultiin siis vaatimaan sama tutkinto kuin ordinoitavilta, kuitenkin lähemmin määrittelemättömällä tavalla supistettuna. Gezeliuksen säännöstä voidaan lukea edelleen, että hän edellytti saarnaluvan saajien jatkavan opiskelua edelleen pappisuraa varten. Itsensä suositteleminen kotiseurakunnalle – jota laajemmalle venia ei yleensä ulottuisi – tarkoittanee sitä, että ylioppilas sai tilaisuuden osoittaa edistymisensä ja siten hankkia taloudellista tukea opiskelunsa jatkamista varten. Saarna-apua papistolle sekä ylioppilaan saamaa harjoitusta Gezelius ei erikseen mainitse luvan antamisen

[29] KL 1686 XIX: 4. *Cnattingius* 1952, 108-111.

[30] *Cnattingius* 1952, 100-102.

[31] CEAP II, 353, 352, 504, 521, 525, 528, 543. *Perälä* 1928, 169.

motiiveina, vaikka ne saattoivat tietenkin liittyä varojenhankintamatkoihin.[32]

Aikaisemmin mainitun kuninkaallisen nuhdekirjeen jälkeen v. 1685 Gezelius peruutti saarnaluvat toistaiseksi, kunnes kapituli tekisi kunkin kohdalla erikseen uuden päätöksen.[33]

Papiston jatko-opintojen[34] järjestämiseen ja valvontaan piispalla oli käytettävissä lähinnä kolme keinoa: pappeinkokoukset, tarkastusmatkat ja varsinaiset tutkinnot kapitulissa. Aikaisemmin jo huomautettiin, ettei Gezelius piispakautensa myöhäisemmässä vaiheessa ennen nuoremman Gezeliuksen saapumista isänsä avuksi Turkuun näyttänyt kovinkaan innokkaasti yrittävän voittaa niitä vaikeuksia, joita oli pappeinkokousten järjestämisen tiellä. Näin syntyi pitkiä välejä, jolloin kokouksia ei pidetty. Gezelius ei siis ehkä pitänyt pappeinkokouksen koulutusmerkitystä järin korvaamattomana. Yleensäkin alettiin 1600-luvun puolivälissä pitää tällä tavalla järjestettyä jatkokoulutusta riittämättömänä.[35]

Tarkastusmatkoilla tarjoutui piispalle tilaisuus valvoa papiston opiskelua. Sekä Saksassa että Ruotsissa tiedetään hiippakunnan esimiesten näin tehneen jo 1500-luvulta lähtien, ja Turun hiippakunnassa on todennäköisesti menetelty samoin. Vuoden 1686 kirkkolaki velvoitti piispan tutkimaan kirkkoherran opintoja sekä saarnatapaa.[36]

Vanhemman Gezeliuksen määrätietoisimmin kehittelemä keino pappien pakottamiseksi jatko-opiskeluun oli kuitenkin velvoittaminen kapitulissa suoritettavaan tutkintoon siinä vaiheessa, jolloin pappi pyrki parempaan virkaan. Itse viranvaihtoon ortodoksinen teo-

---

[32] Venian lajeista *Cnattingius* 1952, 103-106. Terseruksen aikaisten saarnalupa-anomusten perusteluina on mainittu myös saarna-apu. Lyhyet, muutamiin pyhäpäiviin rajoittuvat luvat tarkoittivat mahdollisesti samanlaista "suosittelun" tilaisuutta, josta Gezelius mainitsee. Kerran anottiin veniaa lastenopettajaksi lähtevälle miehelle. Lähteet viitteestä 31.

[33] *Leinberg* 1900-07 VII, 284-285, kiertok. 27.7.1685.

[34] Upsalan kapitulissa varoitettiin joskus papiksi vihittyä syöksymästä papiksi päästyään oikopäätä naimisiin, jolloin jatko-opinnot jäivät. Sensijaan papin tuli hankkia itselleen "kauniita kirjoja" ja opiskella niitä. ULA UDA A. I. 6, pk 3.4.1667 § 2. *Lundström* 1904 II, 98.

[35] *Widén* 1968, 151.

[36] KL 1686 XXIV: 8. *Lempiäinen* 1967, 160-162.

logia ei suhtautunut täysin varauksitta. Vuoden 1571 kirkkojärjestys ei sitä suositellut. Kasuaaliteologian oppikirjassaan Gezelius piti pyrkimistä seurakunnasta toiseen tuomittavana silloin, kun se tapahtui ilman pakkoa paremman palkan toivossa. Puhtain motiivein se oli kuitenkin sallittua, nimittäin silloin, kun pappi pyrki palvelushaluisena käyttämään lahjojaan Jumalan kunniaksi toisessa seurakunnassa, jossa ehkä näitä palveluksia tarvittiin enemmän. Välttämätön edellytys oli tällöinkin asianmukaisesti saatu vokaatio. Lisäksi hän raamatullisin perustein (1. Tim. 3:13) puolusti ansioituneen papin oikeutta pyrkiä parempaan virkaan. Jollei siirtoja lainkaan sallittaisi, vain nuorilla olisi mahdollisuus päästä korkeampiin virkoihin.[37]

Suunnitelmia ja yrityksiä pastoraalitutkinnon järjestämiseksi oli tehty Ruotsissa ja Suomessa jo ennen Gezeliuksen aikaa. Laurentius Paulinus Gothus oli sellaisia joskus pitänyt, ja Turussa Terseruksella oli ollut vastaavanlaisia suunnitelmia. Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotusten mukaan kirkkoherraksi valitun piti tarvittaessa suorittaa tutkinto, jossa kyseltiin Raamattua ja uskonkappaleita sekä pidettiin koesaarna. Emporagrius määrittelee vaatimukset tarkemmin ja lisää niihin kontroverssi- ja kasuaalikysymykset sekä kirkkojärjestyksen.[38]

Turun piispaksi tultuaan Gezelius määräsi heti ensimmäisessä kiertokirjeessään tutkinnon pakolliseksi. Kaikkien parempaa paikkaa haluavien, olivatpa nämä sitten kappalaisia, sotapappeja, apulaisia tai saarnaluvan saaneita ylioppilaita, tuli ottaa mainetodistus olinpaikkansa kirkkoherralta sekä seurakunnalta. Kirkkoherroille antoivat vastaavan todistuksen rovastit. Mainetodistuksin varustettuina ylennystä toivovien piti saapua kapituliin, joka kuulusteli heiltä joitakin uskonkappaleita, mistä heidän tuli myös laatia muutamia teesejä kirjallisesti. Tällaisesta tutkinnosta saatu todistus oli osoittava kapitulille miehen opintojen edistymisen sekä antava

[37] *Gezelius* 1689, 332-333: "Sin vero dextra pollet docendi facultate, promtaque ministrandi voluntate, potest salva conscientia, praevia legitima vocatione, in translocationem consentire, ut in Dei imprimis gloriam, suum alteri cuidam Ecclesiae indigentiori & populosiori, foenerat uberiori cum fructu talentum." Tämä kohta ei ole *Mislerillä* (1676, 500-501) samalla tavalla. *Heldtander* 1955, 119.

[38] *Widén* 1968, 151-152. KOF II: 1, 295-296. KOF II: 2, 194.

myös kuvaa tulokkaasta sille seurakunnalle, johon häntä kutsuttiin.[39]

Jo alkupuolella vuotta 1665 näyttää pastoraalitutkinto olleen käytössä. Erään kesäkuussa kirjoitetun kirjeen mukaan kuulusteltiin ylennystä toivovat papit "nykyisin täällä kapitulissa vallitsevan käytännön mukaan" ennen parempaan virkaan siirtymistä.[40] On tietysti mahdollista, että "nykyinen käytäntö" tarkoittaa myös jo Terseruksen aikaa. Vaatimusten terävöityminen Gezeliuksen tultua on kuitenkin ilmeistä.

Seuraavina vuosina pastoraalitutkinnon välttämättömyyttä toistettiin ja korostettiin siinä määrin, että sen voidaan katsoa tulleen Gezeliuksen aikana yleiseksi vaatimukseksi. Siitä muistutettiin vuoden 1666 ylimääräisen pappeinkokouksen päätöksissä,[41] samoin vuonna 1672.[42] Liivinmaan kirkkojärjestykseen Gezelius kirjoitti pastoraalitutkinnosta erillisen pykälän. Siinä tosin katsottiin kirkkoherrakandidaateilta voitavan vaatia vain pintapuolinen tutkinto (superficiale examen), jonka tarkoituksena oli antaa superintendentille käsitys alaisestaan sekä virkaylennystä toivovalle yllyke opiskeluun.[43]

Antamistaan määräyksistä Gezelius nähtävästi piti seuraavina vuosina kiinni. Tosin esimerkiksi v. 1670 Marttilan kappalaisen herra Matin pyytäessä virkaylennystä kapituli antoi epämääräisen vastauksen, joka ei ilman muuta edellyttänyt tutkinnon pitämistä: "Jos hän lukee saarnansa hyvin ja jos hänellä on seurakunnassaan hyvä maine, voi Jumala häntä auttaa."[44] Jää hämärään, tarkoitettiinko Jumalan apua tutkinnossa vai sen ohi. Mutta tutkinnon pakollisuutta Gezelius kyllä myöhemminkin korosti. Kiertokirjeessään

---

[39] *Lagus* 1836, 181-182, kiertok. 30.3.1665. Vokaation tärkeyttä Gezelius korostaa tässäkin huomauttamalla määräyksen alussa, ettei kenenkään pitäisi *hakea* ylennystä parempaan paikkaan vaan *odottaa* (affbidha) sitä. Sama varoitus Laureliuksen kirkkojärjestysehdotuksessa, KOF II: 1, 289. *JJ. Tengström* 1825, 35-36.

[40] PBB II: 2, 64, Grass Brahelle 30.6.1665. *Tigerstedt* 1888 II, 124, kapituli Brahelle 22.7.1665

[41] *Lagus* 1836, 193, AS 1666: "Qui volunt promoveri, (ut Sacellani et Coadjutores) parent sese ad novum Specimen edendum."

[42] *Lagus* 1836, 215, AS 1672.

[43] *Lehtonen* 1931, 227-228.

[44] ÅT 4/1793, pk 18.6.1670.

v. 1677, jossa hän pyysi rovastien ja kirkkoherrojen apua ylioppilaitten opintojen säännöllisiksi saattamiseen (s. 47), hän huomautti myös pastoraalitutkinnosta. Erityisen tiukka se oli oleva niille, jotka "asiaan puuttujien ankarasta yllytyksestä ja myöhemmän uutteruuden lupauksin on vihitty pappisvirkaan".[45] Gezeliuksen huomautus viittaa siihen haittaan, mikä pappiskasvatukselle koitui vaikutusvaltaisten henkilöitten sekaantumisesta papinvirkojen täyttöön. Mahdollisesti "asiaan puuttujat" olivat joskus pappeja, jotka tahtoivat poikansa apulaisekseen ennen kuin opinnot olivat tyydyttävästi suoritetut. Tällaisesta menettelystä varoitettiin Gezeliuksen aikana esimerkiksi Upsalan hiippakunnan pappeja.[46]

Pastoraalitutkinto ei perustunut lakiin ja asetuksiin, ja siksi piispan ja kapitulin auktoriteetti ei aina riittänyt tutkinnon vaatimiseen. Valituksissaan KM:lle v. 1681 Turun kapituli pyysikin pyrkimyksilleen kuninkaallista vahvistusta sekä esitti tutkinnossa kuulusteltaviksi aineiksi raamatuntuntemuksen, käytännöllisen teologian ja kasuaaliteologian. KM:n vastaus oli myönteinen. Siinä selitettiin ensin luvattomaksi upseerien menettely, kun nämä olivat ottaneet sotapappeja virkoihin ilman kapitulissa suoritettua tutkintoa. Sen jälkeen määrättiin pastoraalitutkinto sotapapeille pakolliseksi silloin, kun nämä siirtyivät ylempiin virkoihin tai kirkkoherraksi. Tutkinto oli suoritettava, vaikka valtakirja virkaan oli jo saatu.[47]

Vuoden 1681 resoluutio antoi siis pastoraalitutkinnolle kuninkaallisen vahvistuksen, tosin siten, että siinä velvoitettiin nimenomaan tutkittavaksi vain virkaa vaihtavat sotapapit. Resoluution sanamuotoa ei kuitenkaan liene tulkittava siviiliviroissa olleitten pappien pastoraalitutkinnon torjumiseksi, vaan se osoittaa epäkohdan esiintyneen suurimpana juuri sotapappien siirtyessä kirkkoherroiksi. Edelleen resoluution tarkan sanamuodon mukaan valtakirjan saaminen ei tullut riippuvaksi tutkinnosta. Kapitulin esitys lähti siitä tosiasiasta, että tutkinnossa käymättömät miehet saivat valtakirjoja, ja kapituli anoi heidän velvoittamistaan kuulusteluun. KM myöntyi

[45] HYK kiertok. 20.12.1677: "...qvi crebra intercessorum solicitatione, & ulterioris diligentiae stipulatione, sacris ordinibus sunt initiati."

[46] ULA UDA A.I. 6, pk 20.9.1666 § 4.

[47] *Leinberg* 1892, 240, 245, Turun piispan ja kapitulin valitukset 1681, KM:n resoluutio 20.9.1681.

anomukseen, seurasi vastauksessaan kapitulin sanontatapaa, ja niin jäi resoluutioon valtakirjan saaneitten velvollisuus saapua tutkintoon. Ei ole pääteltävissä, minkä verran nämä puutteellisuudet jarruttivat pastoraalitutkinnon pakollisuusvaatimusta. Tärkeämpää on kuitenkin, että piispa ja kapituli saattoivat tästä lähin vedota resoluutioon ja saivat siis siitä tukea papiston tason kohottamiseen. Kun virantäyttöriitoja syntyi, kapituli viittasi ratkaisunsa tueksi pastoraalitutkinnon suorittamiseen. Edellytykset olivat parantuneet siinä määrin, että on perusteita olettaa pappissivistyksen kohentuneen Gezeliuksen aikana.[48]

4. SAARNAKOULUTUKSEN PERUSLINJAT

a. Homileettiset periaatteet ja koulutustavat

Puhdasoppisuus oli suurta saarnan ja opetuksen aikaa. Opillisuuden ja opetuksen korkea arvostus oli omiaan nostamaan saarnan keskeiseen asemaan seurakunnassa ja sen jumalanpalveluksessa. Saksalaisessa luterilaisessa ortodoksiassa saarnan tärkeys johti 1600-luvulla myös kehitykseen, joka on arvioitu yleensä negatiiviseksi: saarna paisui sekä laajuudeltaan että metodisesti. Viimeksi mainittu merkitsi sitä, että saarna sai mutkikkaan jaottelun osineen ja alaosineen, kävi raskasselkoiseksi opilliseksi erittelyksi, kielteisemmässä tapauksessa opillisuuden näytteeksi. Metodinen rönsyily ilmeni homiletiikassa saarnan lajien räjähdysmäisenä luku-

[48] KM:n audienssilla valtiopäivien aikana 1682 Gezelius kiitti hiippakuntansa papiston tasoa. Tällaisissa yhteyksissä annettujen kiitosten merkitystä ei kutienkaan voitane arvioida kovin suureksi. VA Ecclesiastica I, kiertok. 2.8.1682. – Lars Limingiuksen ja Eric Tarnoviuksen jouduttua kiistaan Limingan kappalaisenvirasta Gezelius mainitsi Limingiuksen suorittaneen pastoraalitutkintonsa vokaation jälkeen. KM määräsi kuitenkin viran Tarnoviukselle. RA ÅK, Gezelius KM:lle (1680-luvun lopulla). *Strandberg* 1832-34 II, 188.

määräisenä kasvuna 1600-luvulla. Opillinen funktio vei myös saarnan käyttöön polemiikin välineenä.[1]

Rönsyily ja runsaus osoittaa toisaalta, että saarnaa pidettiin näin suuren vaivan ja ahkeruuden arvoisena. Käytännössä ortodoksian saarna oli nähtävästi usein yksinkertaisempi kuin painetuista kappaleista voisi päätellä. Muokkaus painokuntoon on todennäköisesti tuonut mutkikkuutta lisää. Lisäksi on otettava huomioon, että esiintyi myös pyrkimyksiä saarnan yksinkertaistamiseen ja sen evankelisen perustarkoituksen uudestaan etsimiseen.[2]

Saarnan arvostus kuvastuu hyvin Ruotsi-Suomen kirkon lainsäädännössä ja kirkkolakiehdotuksissa. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä teroitetaan papistolle yksinkertaisen, raamatullisen saarnan välttämättömyyttä. Taustana on osaksi poleeminen asenne katolista kirkkoa vastaan, kun kielletään julistamasta "ihmissääntöjä" ja käsketään pysymään Kristuksen evankeliumin puhtaassa opissa. Kontroversseja voidaan ja täytyykin käsitellä, mutta ainoastaan niitä, jotka ovat seurakunnassa tunnettuja tai uhkaamassa. Tarpeettomien kiistakysymysten ohella ovat henkilöihin tai vieraisiin kansakuntiin kohdistuvat loukkaukset kielletty. Saarnaajien itsensä täytyy elää antamansa opetuksen mukaan.[3] Samat perusohjeet toistuvat Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa vähäisin vivahde-eroin siten, että Raamatun tekstiin pitäytyminen ja saarnan ymmärrettävyys tulevat yhä uudestaan painotetuiksi.[4] Kirkkolaki kuittasi samansisältöiset määräykset huomattavasti lyhyemmin.[5]

Vuoden 1571 kirkkojärjestyksestä periytyvään yksinkertaisuuden tendenssiin voivat nojata ne kirkon johtajat, jotka tahtoivat kasvattaa papistoaan tähän suuntaan. Suomen kirkossa on Isaacus

[1] Tyyppiesimerkki siitä, miten ortodoksian saarna voidaan nähdä voittopuolisesti tai miltei yksinomaan näitten negatiivisten ominaisuuksiensa värittämänä, on *Richard Rothen* "Geschichte der Predigt". *Rothen* mukaan metodinen runsaus osoittaa, miten "eine befriedigungslos suchende Unruhe" vallitsee. Hänen mielestään ortodoksinen saarna sanoi "monilla sanoilla vähän." *Rothe* 1881, 372-380. *Kantzenbach* 1966, 19-20. *Schütz* 1972, 117-121.

[2] *Kantzenbach* 1966, 20. *Schütz* 1972, 118-129.

[3] KOF I, 22-31.

[4] KOF II:1, 125-141. KOF II:2, 15-29.

[5] KL 1686 II:1-2.

Rothoviusta luonnehdittu yksinkertaisempaan saarnatapaan kasvattajana, joka pyrki karsimaan varsinkin alkulauseitten koristeellisuutta ja keskittämään sanottavan varsinaiseen saarnaosaan. Hänen homileettisessa opetuksessaan on nähty käytännöllisyyden tavoittelua.[6] Samoin on tutkimuksessa esitetyissä arvioissa Eskil Petraeuksen jakama saarnakoulutus katsottu rakentuvan raamatullisuuden ja käytännöllisyyden ihanteille. Gezelius on asetettu mainittujen edeltäjien jalanjälkiin.[7]

Homileettisia periaatteitaan Gezelius vanhempi on esittänyt kasuaaliteologiassaan, PC:ssa ja laajimmin Liivinmaan kirkkojärjestyksessä. Rukouspäiväsaarnojen luonnokset ovat tarkoitetut niin ikään papistolle suoranaiseksi saarnakoulutukseksi. Ruumissaarnoista voidaan edelleen nähdä hänen saarnatyylinsä käytännössä.

Kasuaaliteologiassaan Gezelius vastaa lyhyesti kysymykseen: "Onko evankeliumin saarnasta hyötyä kaikille?" Tavanomaisiin raamatullisiin viitteisiin tukien hän vastaa, ettei evankeliumi kosketa pöyhkeitä, särkymättömällä sydämellä synnissä eläviä ihmisiä. Ensin tarvitaan parannus ja elämän muutos, sitten evankeliumin saarna.[8] Luottamus lain saarnaan on siis tässä hyväksytty.

Liivinmaan kirkkojärjestys sisältää verraten pitkän luvun "Kuinka raamatullisista teksteistä ja katekismuksesta on saarnattava".[9] Ohjelmaa voidaan tarkastella ensinnäkin saarnan muodollisen puolen, toiseksi saarnan tehtävän ja kolmanneksi saarnaajan persoonallisuutta koskevien vaatimusten näkökulmasta.

Lähtökohtana on pysyminen niissä teksteissä, jotka saarnaajalle on määrätty. Tämän lisäksi on saarnattava katekismuksesta, jonka tärkeyttä saarnan aineksena Gezelius moneen kertaan korostaa. Kun katekismus on saarnattu läpi, käytettäköön vielä huoneentaulun sisältämät aiheet.[10] Jos saarnaaja käyttää postillaa, soveltakoon

---

[6] *A. Grönroos* 1930, 201-202. *Brilioth* 1945, 111. *Parvio* 1959, 202-205, 230.

[7] *Råbergh* 1893, 107. *Perälä* 1928, 139. *Porthan* Historiola concionum sacrarum fennicarum, 12, 16, 21-24. *Porthan* arvioi ortodoksian ajan saarnaa verraten viileästi. Teoreettis-dogmaattisella aineksella on siinä hänen mielestään liikaa tilaa käytännöllisen kustannuksella, opetus on tärkeämmällä tilalla kuin hartaus ja siveellisyys.

[8] *Gezelius* 1689, 234. Vastaus on lainattu *Misleriltä*.

[9] *Lehtonen* 1931, 101-107.

[10] Samoin KOF II: 1, 130 ja KOF II: 2, 20-21.

siitä ottamansa oman seurakunnan tarpeita ja kysymyksiä vastaavaksi. Raamattua on käytettävä ahkerasti, postillaa kohtuullisesti.[10b]

Toistuvasti ja painokkaasti Gezelius opettaa saarnaamaan yksinkertaisesti ja ymmärrettävästi. Pappi käyttäköön "selvimpiä sanoja mitä löytää saattaa" ja välttäköön filosofisia ilmaisuja sekä vieraskielisiä sanontoja. Raamatun alkukielten käyttö saarnassa on niin ikään kielletty, ellei tekstin selitys sitä nimenomaan vaadi, "sillä sen työ ei kanna mitään hedelmää, joka hakee saarnaamisellaan enemmän omaa kunniaansa kuin Jumalan". Yhä uudelleen hän toistaa saarnamiehille, että näitten oli pidettävä erityisesti mielessään yksinkertaisimmat kuulijat. "Saarnatavan on oltava mahdollisimman yksinkertainen ja saarnaajan on käytettävä selvimpiä löytämiään sanoja, jotta pienet lapsetkin voivat puheen ymmärtää." Ymmärrettävyyttä auttaa saarnan ydinsisällön toistaminen. Yksinkertaisuusvaatimus on sama kuin vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä ja Laureliuksen sekä Emporagriuksen ehdotuksissa, kuitenkin mikäli mahdollista vielä terävämpi.[11]

Saarnan helppotajuisuutta lisää sen keskitys. Vaikka jokainen Raamatun kirjoitus onkin tarkoitettu "opetukseksi, nuhteeksi, ojennukseksi ja kasvatukseksi" (2. Tim. 3:16-17), ei kaikkea ollut silti ahdettava samaan saarnaan. Gezelius suositteli saarnan tavoitteen rajoittamista. Nämä ohjeet voitaisiin ehkä tulkita lieväksi polemiikiksi saksalaisen homiletiikan usus-käytännön orjallista noudattamista vastaan. Samoin piti rajoittaa saarnan kesto; ylärajana oli tunti.[12]

Allegorioita tuli välttää, mikäli teksti itse ei antanut niitä suoranaisesti saarnaajan käyttöön.[13] Antiikista otetut jutut ja mietteet olivat kiellettyjä, ja kirkkohistoriallisenkin aineksen ottaminen saar-

---

[10b] VA Neuvostoliitto tk. 3-4, 45.

[11] Ohje saarnan sovittamisesta lasten ymmärryskyvyn mukaan muistuttaa enemmän Emporagriuksen ehdotuksen sanontaa. KOF II:2, 20. PC III: 4. *Porthanin* (Historiola, 23 viite 9) huomautus, ettei Gezeliuskaan pyrkinyt poistamaan vieraskielisten sanontojen käyttöä saarnoista, on epäoikeudenmukainen.

[12] *Brilioth* 1945, 112-113, 183-184. Ruotsissa sovelsi Petrus Johannis Gothus ensimmäisenä usus-teoriaa. — *Lehtonen* 1931, 109.

[13] Emporagriuksella vastaava ohje KOF II:2, 17, 19, mutta hän on sallivampi kuin Gezelius.

naan oli sallittu vain kohtuullisessa määrin.[14] Ortodoksialle olivat nimittäin antiikin maailmasta ja filosofiasta saatavat ainekset relevantteja kristillisen perinnön rinnalla. Niitä käytettiin 1600-luvulla myös aseina ateismin — niin ikään antiikista otettuja — väitteitä vastaan.[15] Gezelius kääntyi raamatullisuuden, yksinkertaisuuden ja ymmärrettävyyden nimissä vastustamaan antiikin tunkeutumista saarnoihin.

Papin tehtävänä on julistaa "puhdasta ja autuaaksitekevää Jumalan sanaa". Gezelius toistaa ruotsalaisten esikuviensa kiellon puuttua sellaisiin kontroverssikysymyksiin, joissa tuli esille tuntemattomia harhaoppeja. Viisasteleviin ja hyödyttömiin kiistoihin puuttumisesta on niin ikään vain haittaa.

Saarnaajan velvollisuus on edelleen vakavasti nuhdella synnistä ja "kolkuttaa alituisesti ihmisten itsevarmojen ja kovien sydänten ovelle", varsinkin kun "karkeat paheet nyttemmin tänä viimeisenä maailmanaikana" ovat lisääntyneet ja saaneet valtaa. Yksityisten kuulijain nimiä ei kuitenkaan pidä mainita, ellei ole kysymyksessä kirkkorangaistukseen tuomittu. Vakavuuteen liittyköön sydämellisyys ja hyvyys puheissa ja eleissä; saarnaaja ei saa toimia vihan kiivaudessa.[15b] Hän älköön häväiskö puheillaan mitään kansakuntaa, säätyä, ammattia tai kunniallista henkilöä.

Liivinmaan kirkkojärjestyksen homileettisia perusperiaatteita on saarnan tehtävän määräytyminen seurakunnan tilanteesta ja tarpeista käsin. Saarnaajan työn vuodesta toiseen jatkumisesta puhuessaan Gezelius erottaa toisistaan katekismussaarnan ja Raamatun tekstistä lähtevän saarnan näitten funktion mukaan. Kun saarnaa yleensä ei saa pitää samanlaisena uudestaan, vaan se täytyy mukauttaa vallitsevaan tilanteeseen, "on päinvastoin sangen haitallista,

---

[14] Laurelius (KOF II:1, 128) ja varsinkin Emporagrius (KOF II:2, 17) ovat tässäkin selvästi sallivampia.

[15] *H.-M. Barth* 1971, 116-117. Emporagriuksella on siitä kuvaava esimerkki: "Dock må man wäl widh tillfällen stundom införa något märkeligit språk eller exempel, af hedniska böker och werldzlige historier, tå man ... af theras böker ther om klar kunskap finnes, eller behöfwer til upbyggelse wijsa någon synnerligh gåfwa ther medh Gudh hedningarna wälsignat hafwer, eller nödigt är af theras exempel, så mycket meer upweckia the Christne till at föra itt ostraffeligit lefwerne..." KOF II:2, 17.

[15b] VA Neuvostoliitto tk 3-4, 43-44.

että katekismussaarnoja muutetaan". Vaihtelu sekoittaa yksinkertaiset kuulijat. Katekismussaarna täyttää parhaiten tehtävänsä silloin, kun aina samat sanakäänteetkin säilytetään, jopa käytetään aina samoja raamatunlauseita. Katekismussaarnan tuli siis palvella kristillisen uskon perusoppimäärän omaksumisessa, ja sellaisena Gezelius antoi sille korostetun suuren arvon. Hänen käsitystään valaisee varsinkin erilaisten ohjeitten antaminen eestiläisille ja lättiläisille seurakunnille sekä toisaalta saksalaisille. Ensiksi mainituissa, joissa kuulijoina oli yksinkertaista rahvasta, katekismussaarna oli välttämätön, viimeksi mainituissa vain siinä tapauksessa, että jumalanpalveluksissa kävi nuorisoa ja palkollisia. Jos nämä menivät "eisaksalaisiin" jumalanpalveluksiin, katekismussaarna voitiin jättää pois.

Saarnaajan persoonallisuudelle Gezelius asettaa lähinnä kolme vaatimusta. Tämän on ensinnäkin opeteltava ymmärtämään, mitä seurakunnassa on opetettava sekä sitten toimittava sen mukaan. Toiseksi saarnaajan pitää olla hyvin perehtynyt Raamattuun. Kolmanneksi hänen tulee itse elää sanojensa mukaan, olla Jumalan Hengen liikuttama, niin ettei hän etsi muuta kuin Jumalan kunniaa ja kuulijoittensa parannusta ja pelastusta. Saarnaajan tulee nimittäin aina olla selvillä siitä, "ettei evankeliumin saarnaaminen ole mikään vähäinen asia tai helppo työ".[16]

Vaikka Gezeliuksen homileettinen ohjelma onkin julkaistu Liivinmaata varten, sisältää se kuitenkin hänen hyväksymänsä yleiset periaatteet, joita hän epäilemättä noudatti myös Suomessa, jossa hän jo oli Liivinmaan kirkkojärjestyksen valmistuessa. Ohjeissa ei ole toisekseen Liivinmaan olosuhteitten erityisleimaa katekismussaarnoja koskevia määräyksiä lukuunottamatta, jotka nekin vain selventävät Gezeliuksen näille saarnoille ajattelemaa funktiota. Gezeliuksen homileettinen linja ei ole perusteissaan erityisen itsenäinen, sillä samoja määräyksiä on sekä vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä että Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa. Vuoden 1686 kirkkolaki sisältää suppeassa muodossa suunnilleen samat periaatteet, kuivan asiallisesti, kun taas Gezeliuksen kirkkojärjestyksen sanamuoto on lavea ja värikäs. Liivinmaan kirkkojärjestyk-

[16] Tästä KOF II:1, 125-128. KOF II:2, 15-16, 27-28. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 43.

sen julkaissut *Aleksi Lehtonen* pitää Gezeliuksen laatimaa konstruktiota sekä varsinkin saarnaajan persoonallisuuden ihanteen määrittelyä omintakeisena.[17] Arvio on epäilemättä oikea, ja siihen voidaan lisätä aikaisemmin esitetyt havainnot erityispainotuksista, joissa Gezelius poikkeaa esikuvistaan. Tärkeätä on joka tapauksessa, että Gezelius on omaksunut selväpiirteisen homileettisen ohjelman, joka tähtää ruotsalaisesta perinteestä lähtevään yksinkertaistettuun, keskeisesti Raamattuun rakentuvaan sekä seurakunnan aktuaalisesta tilanteesta tehtävänsä hakevaan saarnaan, ja että hän on johdonmukaisesti toiminut tämän ohjelmansa mukaisesti Turun piispana suomalaista papistoa kasvattaessaan.

Papiston homileettiseen koulutukseen piispa sai tilaisuuden pappeinkokouksissa, tarkastusmatkoilla sekä ordinoitavien ja virkaylennystä hakevien kuulusteluissa. Viimeksi mainittuihin kuului harjoitus- ja koesaarnoja. Erityisen huomion arvoisia ovat tämän lisäksi yliopistossa annettu saarnakoulutus sekä seurakuntapapistolle jaetut rukouspäivätekstien selitykset.

Virikkeitä käytännöllisen pappiskasvatuksen järjestämiseen Gezelius sai ilmeisesti Västeråsin hiippakunnasta, josta hän itse oli lähtöisin. Ruotsin vanhimmat perinteet papinkokelaitten käytännöllisessä koulutuksessa olivat tiettävästi juuri siellä, sillä missään muualla ei näytä esiintyneen tällaista opetusta ennen vuotta 1640. Västeråsin *collegium pietatis* on siis epäilemättä esikuvana, kun Gezelius aloitti Turun yliopistossa miltei välittömästi piispaksi tultuaan, ainakin jo v. 1666 saarnaopetuksen yksityiskollegioissa (collegium concionatorium).[18] Hän itse johti niitä kymmenkunta vuotta ja jätti tehtävän sitten pojalleen v. 1675.

Gezelius nuorempi puolestaan toi Turun saarnakollegioon vaikutteita Leipzigin homileettisesti vireästä reformiortodoksiasta ja erityisesti homileettisesta toiminnastaan tunnetuilta teologeilta Johann Benedict Carpzov vanhemmalta ja nuoremmalta. Näitten laa-

---

[17] *Lehtonen* 1931, 108-110.

[18] *Brolén* 1896 II, 31. *Askmark* 1943, 330-359. *Cnattingius* 1952, 58, 89-90. CAP III, 269-270, pk 31.3.1668, missä mainitaan aamulla klo 10 alkava saarnakollegio. Saarnaopillisia luentoja suositteli *Carpzov (Carpzovius* 1679, 6): "Hanc in rem Studiosae juventuti commendatae esse debent *lectiones publicae*, in qvibus *Commentatio* super *libros Biblicos* instituitur, ut discat textum tractare, resolvere, applicare."

timia saarnaohjeita nuorempi Gezelius alkoi soveltaa harjoituksissaan ja julkaisi v. 1679 vanhemman Carpzovin kirjan "Hodegeticum concionatorium" saarnaopetuksessa käytettäväksi. Kirjoittamassaan esipuheessa Gezelius nuorempi sanoo pitäneensä parempana julkaista tämän hyväksi tunnetun saarnaoppaan kuin ryhtyä itse kokoamaan vastaavanlaista kompendiumia. Hyvistäkään ohjeista ei kuitenkaan ole vastaavaa hyötyä, hän sanoo, ellei saarnaaja myös harjoita rukousta, tervettä oppia ja hurskasta elämää. Myös jatkuva teologinen opiskelu sekä Raamatun tekstien tutkiminen alkukielen mukaan on tarpeen, jottei saarnaaja joudu riippuvaksi postilloista ja muista valmiiksi kirjoitetuista saarnoista.[19]

Piispa käytti saarnakollegiota myös kontrollikeinona niitten ylioppilaitten taitojen toteamiseksi, jotka olivat jo saaneet saarnaluvan. Vuonna 1679, jolloin havaittiin saarnaluvan väärinkäyttöä, piispa komensi kaikki sen saaneet saarnakollegioon tutkittaviksi ja opetettaviksi.[20]

Miten saarnakollegioille kävi 1680-luvulla nuoremman Gezeliuksen ollessa Narvassa vuodesta 1681 lähtien, ei ole tiedossani. Kesällä 1689 kuitenkin isä Gezelius mainitsi kirjeessään KM:lle, että poika oli luvannut jatkaa saarnaharjoitusten johtamista.[21]

b. Rukouspäiväsaarnojen luonnokset

Seurakuntapappien saarnatyötä tukemaan olivat tarkoitetut rukouspäivätekstien lyhyet eksegeettiset analyysit ja saarnajäsentelyt, joita Gezeliukset vuosittain papistolle lähettivät. Tapa ei ollut uusi, sillä Rothovius, Petraeus ja Enevald Svenonius olivat menetelleet

---

[19] *Carpzovius* 1679, Gezelius nuoremman esipuhe. Esipuheesta on pääteltävä, ettei Carpzovin kirja ollut Turussa tunnettu ennen kuin Gezelius nuorempi toi sen matkalta palatessaan. Kirjan tekijä, J.B. Carpzov vanhempi syntyi 1607, toimi Leipzigissä teol. professorina ja kuoli 1657. Hänen samanniminen poikansa, virassa isänsä seuraaja, jota Gezelius nuorempi sanoo "suosijakseen ja ystäväkseen", s. 1639, k. 1699. Hän harjoitti runsaasti eksegeettistä tutkimusta. Nuoremman Carpzovin tekemiä lisäyksiä Gezelius sanoo tulleen mukaan Turussa julkaistuun "Hodegeticumiin". *Jöcher* 1750-51 I, 1694. *J. J. Tengström* 1833, 23. *Kantzenbach* 1966, 64, 149. *Schütz* 1972, 124-125.

[20] *Lagus* 1836, 289, kiertok. 12.12.1679.

[21] RA ÅK, Gezelius KM:lle (1689).

samoin.[1] Gezeliusten työnjako muodostui tässä jokseenkin samanlaiseksi kuin kollegioitten johtamisessa, sillä vanhempi Gezelius kirjoitti selitykset vuoteen 1674 asti vuotta 1668 lukuunottamatta sekä sittemmin vuosista 1678 ja 1689. Muita vuosia koskevan työn teki Gezelius nuorempi.[2]

Papisto otti näin saamansa sananselitysavun mielihyvin vastaan.[3] Sen sijaan en ole löytänyt merkkejä siitä, että vastaanottajilta olisi peritty selityksistä maksua painatuskustannusten peittämiseksi kuten Rothoviuksen ja Petraeuksen aikana. Rukouspäivätekstien eksegeeseistään Gezeliukset joutuivat ikävyyksiin yliopiston professorien Andreas Petraeuksen ja Enevald Svenoniuksen syyttäessä heitä niihin sisältyneistä arveluttavista lausumista. Kiistojen aiheista kerrotaan tuonnempana. Puolustautuessaan Gezelius vanhempi viittasi eräisiin hankaluuksiin selitysten teossa. Hän valitti tekstien tulevan usein hyvin myöhään, jolloin vain yönseutu jäi aikaa selitysten kirjoittamiseen. Tällä hän puolusteli niihin mahdollisesti pujahtavia epätarkkoja sanontoja.[4] Annettiinpa puolustelulle mikä arvo tahansa, on joka tapauksessa ilmeistä, että rukouspäivätekstien selitykset ovat kiireisen työn tulos. Joskus ne jäivät tästä syystä lyhyiksi, vaillinaisiksi tai tulivat vastaanottajilleen vasta myöhemmin kuin itse tekstit.

Gezelius käytti saarnaluonnoksissaan metodia, jonka peruspiirteenä oli saarnan jakaminen kahteen pääosaan, nimittäin tekstin selitykseen (explicatio) ja sovellutukseen (applicatio). Menetelmää hän kutsui "yksinkertaiseksi metodiksi" (methodus simplex), jonka nimi-

---

[1] *Perälä* 1928, 144-147. *Parvio* 1959, 205. HYK DH I, missä olevista vuoden 1662 luonnoksista *Collijn* 1942-43 I:1-2, 902-903 sanoo, että ne ovat Svenoniuksen laatimia.

[2] HYK DH I-II. *Gezelius* sen. & jun., Fasciculus homileticarum dispositionum 1693. *J.J. Tengström* 1825, 111.

[3] *Lagus* 1836, 200, AS 1667.

[4] RA ÅK, Gezelius KM:lle 17.2.1686. *Lagus* 1836, 204, kiertok. 17.5.1667; 285, kiertok. 29.3.1679; 335-336, kiertok. 6.3.1689, 27.3.1689 ja 18.4.1689. V:n 1689 selitykset viivästyivät. *J.J. Tengström* 1825, 168-173, 178-179. – Turun postimestarin kanssa Gezelius nuorempi joutui kiistaan selitysten ilmaisesta kuljetuksesta. Gezelius voitti kiistan, kun KM määräsi annettavaksi vapaakirjeoikeuden. VA RRj, KM kansliakollegiolle 23.6.1687.

tyksen hän mainitsee parissa luonnoksessa.[5] Kun ortodoksian aikana syntyi rönsyileviä ja mutkikkaita saarnojen dispositioita,[6] on Gezeliuksen käyttämä jaottelu niitten vahvasti yksinkertaistettu versio. Metodi oli tosin perusratkaisultaan tunnettu jo keskiaikana, sitä oli käytetty uskonpuhdistuksen aikana, ja myös Gezeliuksen piispalliset edeltäjät rakensivat saarnansa suunnilleen saman perussäännön mukaan.[7] Tekstin käsittelyn kannalta katsottuna menetelmää voidaan kutsua analyyttiseksi synteettisen vastakohtana.[8]

Saarnan perusjaotus rakentui seuraavasti:

1. Parasceue (esipuhe)
2. *Teksti*
3. Exordium (johdanto)
4. *Explicatio* (tekstin selitys)
5. *Applicatio* (sovellutus)

Parasceue oli oikeastaan tekstiä edeltävä johdanto (exordium generale), josta käytettiin jonkin aikaa tätä nimeä erotuksena tekstin jälkeen tulevasta johdannosta (exordium speciale). Parasceue lähti raamatunlauseesta, jonka tuli johdattaa päivän tekstin lukemiseen. Joskus siinä voitiin kuitenkin esitellä rukouspäivien tarkoitus KM:n antaman käskykirjeen pohjalta.[9]

Exordium ei ole Gezeliuksen saarnaluonnoksissa aina samanlainen, vaan hän käytti tarpeen mukaan useampia tyyppejä. Kun rukouspäivän kaikki kolme tekstiä oli otettu samasta Raamatun lu-

---

[5] HYK DH I 1674:I:1, 1674: III:2.

[6] *Rothe* 1881, 375. *Schütz* 1972, 118-119.

[7] *Quensel* 1910, 107-108, 257-259. *Brilioth* 1945, 100 näkee toisin kuin *Quensel* (s. 257) Lutherin ainoaksi metodiksi riippumattomuuden kaikista metodeista. — *Perälä* 1928, 136-137. *Parvio* 1959, 206-207.

[8] *Bergroth* 1886, 6-24 käyttää nimeä "eksegeetillinen" saarna. *Quensel* 1910, 111-112. *Brilioth* 1945, 114. *Kansanaho* 1953, 262-265. *Ivarsson* 1973, 140. Carpzovin homiletiikka määrittelee: "Methodus est vel Analytica vel Synthetica. Analytica in Ordinatione & explicatione textus occupatur, textum in suas partes resolvit, earum verba ac phrases explicat, qvid Sp.S. illis velit, indicat, ac doctrinas inde fluentes subnectit. Synthetica ex textu ejus*que* scopo, certum Locum communem instar argumenti seligit, qvem certo modo tractat, argumentis non tantum insitis, sed etiam aliunde assumtis." *Carpzovius* 1679, 15.

[9] HYK DH I 1670:I:1, 1674:I;1. *Brilioth* 1945, 193-194.

vusta, johdannossa selostettiin näitten aiheitten tiivistelmä.[10] Toinen päätyyppi oli päivän tekstin yleisesittely [11] ja kolmas yhden tai useamman raamatunlauseen ottaminen johdannoksi selitykselle.[12] Eräät johdannot ovat mainittujen tyyppien sekamuotoja. Rukouspäiväkäytännön esittely ja perustelu, joka sijoitettiin joskus esipuheeseen, saattoi kuulua johdantoonkin. Sovellutus saattaa alkaa jo johdannossa.[13] Myöhemmissä luonnoksissa yleiskatsaus tekstiin siirtyi usein explication alkuun.[14]

Johdannon rakenne vaihtelee siis melko paljon. Tämä piirre Gezeliuksen saarnametodissa lähenee nuoremman J.B. Carpzovin myöhemmin esittämää tapaa saada vaihtelua saarnoihin. Carpzovin kuuluisa sadan metodin sarja rakentuu *Yngve Briliothin* mukaan olennaisesti johdannon muunteluun.[15]

Sekä selitys että sovellutus etenee analyyttisesti tekstin mukaan jae jakeelta. Molemmat on usein jaettu osiin ja alaosiin, joitten rakenteen määrää niin ikään kokonaan päivän teksti.[16] Muutamia kertoja jäsennys rakennetaan Andreas Pancratiukselta (k. 1576) perityn tavan mukaan kysymyssarjan varaan. Vuoden 1674 toisen rukouspäivän ensimmäisen tekstin käsitellessä rukousta (1. Tim. 2: 1-3)

---

[10] HYK DH I 1666:I:1, 1666:II:1.

[11] HYK DH I 1666:1:2, 1666:III:3, 1670:I;1. Välistä exordiumissa kerrotaan sen kirjan taustasta, mistä teksti on otettu. Näin esim. 1670:II:2, kun tekstinä on Hesek. 16:49-50: "*Exordij* Loco dicatur breviter de vocatione hujus Prophetae, & de statu populi judaici isto tempore, idque ex Prolegominis in hunc Prophetam."

[12] HYK DH I 1666:I:3, 1670:III:2.

[13] HYK DH I 1670:I:2, 1670:III:1.

[14] HYK DH I 1671:III:1.

[15] *Brilioth* 1945, 118. Mainittu tendenssi on *Briliothin* mukaan osoitus exordiumin hallitsevasta asemasta. – Saarnan yksinkertaistamisen puolesta esiintyi 1600-luvulla myös taistelua liian pitkiä exordiumeja vastaan. Esimerkiksi Upsalan pappiskokelaita varoitettiin näistä v. 1670. ULA UDA A. I.6, pk 28.3.1670 § 2.

[16] Esim. ensimmäisestä julkaistusta luonnoksesta 15.6.1666: *Explicatio:* A. Occasio (tilanne), B. Exordium, jossa 1. Attentio, 2. Benevolentia. C. Propositio, jossa 1. Dei Glorificatio, 2. Glorificationis ratio, joka puolestaan jakaantuu kuuteen alaosaan, 3. Populi ingratitudo, 4. Exprobratio, 5. Provocatio. Applicatio jakaantuu kahteen osaan, A. Ad Israelitas ja B. Ad Nos, jossa on seitsemän soveltavaa alaosaa, näistä kuudennessa vielä kaksi alaosaa. – Edellä Svenoniuksen nimiin merkittyjen saarnaluonnosten perusjako on samanlainen: Ensin esipuhe, sitten teksti, prima pars sekä siihen liittyvät loci communes, altera pars ja loci communes. HYK DH I 1662.

syntyi kysymyssarja: Kuka, mitä, kenen puolesta, miksi. Ensimmäisen kysymyksen kohdalla Gezelius pohtii, voivatko jumalattomat rukoilla ja tulla kuulluiksi. Vastaus on, että näin tapahtuu, kun he katuvat. "Entä lapset? Kyllä. Kukapa todella kieltäisi rukoilemisen heiltäkään, joita aikuiset opettavat rukoilemaan jonkin rukouskaavan mukaan. ... Entä enkelit, mahtavatko he rukoilla? P. Raamattu ei missään kerro enkelien rukoilevan, vaan nämä ylistävät."[17]

Gezeliuksen saarnassa siis perusdispositio on aina sama, mutta sitä täydentävä alajaottelu ortodoksian analyyttisen saarnatavan mukaisesti tekstiä seuraileva. Saarnaohjeissaan PC:ssa hän kehotti papistoa aina laatimaan jaotuksen tällä tavalla uskollisesti tekstin mukaan.[18] Rukouspäivän kolmas teksti sai aluksi muita lyhyemmän selityksen, ja vuodesta 1669 alkaen Gezelius jätti sen syrjään. Hänen ilmoituksensa mukaan sitä käytettiin vain Turun seurakunnassa. Muitten seurakuntien papit voivat ottaa siihen sisältyvät opetukset huomioon ja käyttää seurakuntansa tarpeen ja tilanteen mukaan.[19]

Laatiessaan saarnaluonnoksia v. 1678 sen jälkeen kun ulkomailta palannut Gezelius nuorempi oli hoitanut tehtävää muutamien vuosien ajan, Gezelius vanhempi käytti aikaisemmasta hieman poikkeavaa jäsennystapaa. Säännöllinen jako explicatioon ja applicatioon on kadonnut, mutta peruskonstruktio exordiumin jälkeen jae jakeelta seuraavine tekstiselityksineen sekä loppuosaan kuuluvine sovellutuksineen on säilynyt muuttumattomana. Nimitys *applicatio* esiintyy vielä kerran, muuten sovellutus on nimetty sanalla *usus* samoin kuin Gezelius nuorempi oli tehnyt. Puhtaasti analyyttisestä saarnasta hän on siirtynyt askeleen temaattista kohti, sillä hän ilmoittaa monille saarnoille nyt yleisaiheen, kuten "Mitä Daavidin rukoukset saivat aikaan" tai "Terveellinen jumalallinen ilmoitus". Usein "teema" on kaksi- tai useampiosainen ja määräytyy

---

[17] HYK DH I 1674:II:1. *Quensel* 1910, 352.

[18] PC III:4. *Råbergh* 1893, 104-107. *Ivarsson* 1973, 139-140.

[19] HYK DH I 1669, 1673: "Tertius Textus semper praeteritus, cum in nulla Ecclesia huius Dioceseos, excepta hac Aboensi, proponatur. Doctrinas heic saltem indigitatas pro re nata & Ecclesiae sibi concreditae, vita & moribus noverint Dnn. concionatores diducere ac variare."

tekstin etenemisestä jae jakeelta.[20] Gezelius nuoremman ja Leipzigin koulun vaikutus on havaittavissa näissä muutoksissa.

Vuoden 1689 luonnokset ovat jokseenkin samalla tavalla rakennettuja kuin v. 1678. Jäsennysten vertailulle Gezelius nuoremman laatimiin jäsennyksiin tarjoutuu hyvä tilaisuus, sillä kahdesta saarnatekstistä on rinnakkain molempien kirjoittamat luonnokset. Gezelius nuorempi käyttää yksiosaista teemaa, kun taas vanhemmalla on yhä myös kaksiosaisia. Gezelius nuorempi pysyy tarkemmin kuin vanhempi kiinni teemassa eikä selitä isänsä tavoin tiukasti jae jakeelta.[21]

Gezeliusten saarnatoimessa on siis havaittavissa 1670-luvulla vähittäinen siirtyminen tekstiä analysoivasta saarnasta temaattiseen päin. Muutos ei ole jyrkkä, mutta rukouspäiväsaarnojen luonnoksia tarkasteltaessa kuitenkin selvä. Näin ollen *Bergrothin* aikoinaan esittämä huomio suomalaisen saarnan metodin siirtymisestä "eksegeetillisestä" "dogmatilliseen" päin on perusteiltaan oikea.[22] Muutos on vain asetettava yhteyteen niitten vaikutteitten kanssa, joita Gezelius nuorempi toi Saksasta.[23] Papiston omaksuttaviksi Gezelius nuoremman välittämät uudet vaikutteet siirtyivät jo Gezelius vanhemman aikaisessa saarnakoulutuksessa, ja piispa itsekin muutti jonkin verran metodiaan.

Gezelius vanhemman käyttämän selitysmenetelmän runkona on kieliopillinen eksegeesi, jossa eri tekstejä verrataan toisiinsa. Gezelius viittaa ahkerasti alkutekstiin sekä ottaa vertailukohteiksi ruotsalaisen tekstin lisäksi Septuagintan ja joskus saksalaisen sekä suomalaisen käännöksen. Aluksi tekstisitaatit esiintyvät melkein kauttaal-

---

[20] HYK DH I 1678.

[21] Fasciculus, 589-616.

[22] *Bergroth* 1886, 6-26.

[23] *Rimpiläisen* (1973, 60-64) hautauspuhetutkimuksessaan tekemät havainnot muutosten esiintymisestä on nähdäkseni niin ikään asetettava tähän samaan yhteyteen. Myös *Kansanaho* (1953, 266) viittaa muutoksiin, joitten merkitystä hän jää epäilemään. Antaisin niille tärkeämmän aseman kuin *Kansanaho* tekee, joskin hänen huomautuksensa analyyttisen menetelmän säilymisestä on oikea. Ks myös *Briliothin* (1945, 115) huomautusta saarnan yleisestä kehityksestä. – Muutoksen homileettisesta arvosta on esitetty vastakkaisia käsityksiä. *Porthan* (Historiola, 24) katsoo parannusta tapahtuneen, kun taas *Bergrothin* (1886, 23-26) mukaan teeman hyväksyminen merkitsi "tosi raamatullisen" saarnan tappiota.

taan latinankielisessä muodossa, mutta 1670-luvulla ruotsalaisen käännöksen siteeraaminen kävi tavalliseksi. Lainauksia suomalaisesta Raamatusta en ole tavannut, viittauksia siihen kylläkin.

Kansankielisen käännöksen osoittaminen jostakin kohtaa virheelliseksi saattoi koitua selittäjälle vaaraksi, minkä Gezeliukset tulivat aikanaan kokemaan. Joskaan käännöksen sanamuotoa ei nähty jumalallisen inspiraation tuotteeksi, kuitenkin pidettiin vaarallisena horjuttaa kansan luottamusta käännöksen oikeellisuuteen. Luultavasti osittain tästäkin syystä Gezelius vanhemman tekstivertailut arvostelevat käännöstä varovasti tai jättävät johtopäätökset saarnaajan tehtäväksi itse vertailusta. Joskus hän kuitenkin teki suoranaisia oikaisuja alkutekstin perusteella. Erityisesti neljässä luonnoksessa, jotka ovat vuosilta 1666, 1667 ja 1672 Gezelius osoittaa yksityisen kohdan poikkeamisen alkutekstistä. Kritiikin varovaisuus on näissäkin ilmeinen. Toisessa vuoden 1667 luonnoksista huomautetaan erikseen, ettei poikkeama koske tekstin varsinaista sisältöä (non autem quoad sensum). Kun Gezelius nuorempi julkaisi tekstiselitykset uudestaan v. 1693, hän poisti vuoden 1672 luonnoksesta sanamuodon, joka suoranaisesti viittasi käännöksen epätarkkuuteen, vaikka itse huomautus jäikin muuttamatta.[24]

Kieliopillisen erittelyn ohella on toisena pääselitysperiaatteena Raamatun aikahistoria. Tukiaineksena hän käyttää tällöin selitettävän kohdan tilannetta valaisevaa materiaalia Raamatun muista osista. Raamattuviitteiden runsaus saa osittain selityksensä tästä pyrkimyksestä. Paljon tilaa on uhrattu tekstin asettamiseen oikeisiin aikahistoriallisiin yhteyksiinsä. Psalmeja selittäessään Gezelius katsoo saavuttavansa historiallisen määrittelyn tavoitteen erittelemällä psalmin otsakkeen: "Otsakkeita nimitetään syystä psalmien avaimiksi, koska ne vievät paljolti sisälle niitten alkuperäiseen tulkintaan. Niinpä todellakin tässä esilläolevassa psalmissa otsake avaa

[24] HYK DH I 1666:II:2, 1667:I:3, 1667:III:1, 1672:II:1. Viimeksi mainitussa on tekstinä Jes. 58:1-9 ja explicatiossa jakeen 2 kohdalla sanotaan: "NB ... juxta textum Hebr. sic explicanda sunt, quod observarunt LXX, sicut & versio Finnonica. Versiones autem *quae a textu orig. recedunt* (kursivoitu osa korvattu Fasciculuksessa sanalla *aliae)* disceptationem populi judaici cum Deo respicere videntur."

oven sen ymmärtämiseen."[25] Raamattua piti selittää Raamatulla, [26] ja eksegeesin sekä sille rakentuvan saarnan tuli olla yksinkertaista ja selkeää. Vertailu Gezeliuksen aikalaisen Svenoniuksen saarnaluonnoksiin osoittaa Gezeliuksen pyrkineen vähemmän dogmaattisuuteen, enemmän raamatullisen aineksen käyttöön.[27]

Raamattuviitteitten määrä ja jakautuma näkyy seuraavasta taulukosta, johon on laskettu kolme nuoremman Gezeliuksen tuloa edeltävää vuotta.

Raamattuviitteet vuosina 1666, 1670 ja 1674

	1666		*1670*		*1674*	
	abs.	*%*	*abs.*	*%*	*abs.*	*%*
VT	200	*79*	99	60	379	*66*
UT	47	*19*	58	36	165	*29*
Apokr.	6	*2*	6	4	33	*5*
Yht.	253	*100*	163	100	577	*100*

Saarnaluonnokset eivät aina syntyneet samanlaisissa olosuhteissa. Jos selitykseen oli käytettävissä enemmän aikaa, myös viitteitä tuli enemmän. Esimerkiksi vuoden 1670 selitykset ovat laajuudeltaan vain noin puolet vuoden 1674 selityksistä. Lisäksi on otettava huomioon, että v. 1666 on selitettyjä tekstejä yhdeksän, molemmissa seuraavissa vain kuusi. Vaikkapa viitteet olisivatkin tarkoitetut valikoimaksi, josta saarnaaja saattoi poimia tarkoitukseensa sopivimmat, syntyi nimenomaan v. 1674 tarjotusta varas-

[25] HYK DH I 1673:III:1.

[26] Ohje on Laureliuksella v:n 1571 KJ:n mukaan. KOF II: 1, 129.

[27] HYK DH I 1662. Nämä Svenoniuksen nimiin sijoittamamme luonnokset näyttävät noudattelevan lähinnä Melanchthonilta periytyvää "artikuloitua" metodia. *Brilioth* 1945, 112. *Ivarsson* 1973, 151. Gezelius viittaa v:n 1674 luonnosten päätteeksi tähän metodiin ilmoittaen, että halukkaat voivat seurata sitä ja poiketa hänen opettamastaan: "Inhaesi semper methodo usitatissimae & simplicissimae, integrum tamen erit Dnn. Concionatoribus immediate post quamlibet circumstantiam addere L.C. sive Doct. si allibuerit: siquidem ex qualibet fere circumst. L.C. eruitur." — *Carpzov* erottaa tekstianalyysissä kolme puolta: kieliopillisen, loogisen ja retorisen. *Carpzovius* 1679, 8.

tosta kiusaus raamatunpaikkojen kasaamiseen, mistä esimerkiksi Carpzov varoitti.[28]

Vanha testamentti hallitsee viitteistöä, alussa hieman enemmän kuin 1670-luvulla. Erotus johtuu suureksi osaksi siitä, että vuoden 1666 tekstit ovat kaikki vanhatestamentillisia, myöhemmissä otoksissa on kummassakin yksi teksti Uudesta testamentista. Gezeliuksen käyttämät selitysperiaatteet veivät tietenkin siihen, että Uutta testamenttia selitettäessä lisääntyi viitteistössäkin uustestamentillinen aines. Vuonna 1670 sisältää uustestamentilliseen tekstiin laadittu luonnos viitteitä Vanhaan testamenttiin, Uuteen testamenttiin ja apokryfisiin kirjoihin 13:21:1 sekä vuonna 1674 vastaavasti 57:55:13. Vuodeksi 1669 valmistetussa saarnaluonnoksessa, jossa teksti oli Uudesta testamentista, muodostui viitejakautumaksi 2:11: 0.[29]

Vanhatestamentillisten viitteitten kokonaismäärästä rukouspäivätekstien selityksissä on siis varottava tekemästä liian yleistäviä johtopäätöksiä Gezeliuksen ja hänen aikansa ortodoksian saarnasta. Annetut tekstit olivat miltei kaikki vanhatestamentillisia, joten Gezeliuksen käyttämä eksegeettinen metodi luonnollisesti johti Vanhan testamentin dominointiin viitteissä. Toiseksi rukouspäivillä oli enemmän valtakunnallinen, yleiskansallinen ja yhteisöllinen luonne kuin sunnuntaijumalanpalveluksilla yleensä, ja Vanha testamentti antoi runsaasti ainesta yhteisölliseen saarnaan. Nämä varaukset eivät vielä merkitse sitä, ettei sekä Vanhalla testamentilla että kollektiivisella ajattelutavalla olisi ollut merkittävä asema puhdasoppisuuden saarnassa ja kasvatuksessa. Vanha testamentti antoi yleensäkin hallitsevat linjat puhdasoppisuuden ajan valtiolliselle ja yhteiskunnalliselle ajattelutavalle.[30] Rukouspäiväsaarnojen luonnokset merkinnevät kuitenkin saarnoissa vain äärimuotoa, tuskin keskiarvoa.

Viittauksia Raamatun ulkopuolisiin auktoriteetteihin ja selittäjiin esiintyy vähän. Yhtäläisyys synodaaliväitöskirjojen kanssa on

[28] *Carpzovius* 1679, 11. "Testimonia Scripturae" ei ollut kasattava, vaan sitä tuli käyttää "sopivasti". "Patrum testimonia" oli myös kelvollista materiaalia.

[29] HYK DH I 1669:I:2. Vanhalla testamentilla oli *Briliothin* (1945, 194-195) mukaan 1600-luvun saarnoissa yleensäkin vallitseva asema. *Kalm* 1948, 224-239.

[30] *Normann* 1948, 41-47.

tässä suhteessa ilmeinen. Viittauksia Lutherin teoksiin on laskelmieni mukaan kymmenen, Augustinukseen kolme ja Ambrosiukseen yksi. Kaksi kertaa Gezelius vetoaa yleisesti "isiin". Kerran hän kehottaa etsimään lisävalaisua Josefuksen Jerusalemin hävityksen historiasta ja niin ikään kerran kirjoittamastaan synodaaliväitöskirjasta "De libero arbitrio". Pari kertaa hän siteeraa tuntematonta runoilijaa. Saarnan opetustehtävän kannalta on ymmärrettävissä useita kertoja toistuva viittaaminen katekismukseen. Synodaaliväitöskirjaa, katekismusta ja virsikirjaan liitettyä Jerusalemin hävityksen historiaa lukuunottamatta Gezelius ei ilmoita, mistä teoksista hän on mainitut lainauksensa ottanut. Vuoden 1672 eräässä luonnoksessa hän kehottaa etsimään lisävalaisua v. 1669 painetusta Örebron rovastin Jonas Billoviuksen teoksesta "Christeligh förklaring öfver then store propheten Esaiam"; omiin selityksiinsä Gezelius ei kuitenkaan näytä ottaneen aineksia tästä teoksesta.[31] Raamatun ulkopuolisten sitaattien ja viittausten niukkuus on aikaisemmin esitettyjen Gezeliuksen homileettisten yleisperiaatteitten mukainen.

Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Gezelius oli torjunut allegorian käytön silloin, kun teksti itse ei antanut allegoriselle tulkinnalle aihetta. Saarnaluonnoksissaan hän noudatti pidättyvyyden periaatetta, joskaan ei aivan ehdottomasti; hän menetteli suunnilleen samalla tavalla kuin Luther, joka niin ikään käytti allegoriaa säästeliäästi silloin, kun se näytti sopivan kuvallisen ilmaisun keinoksi.[32]

Kuningaspsalmeista Gezelius omaksuu tulkinnan, että Daavid ja Salomo edustavat niissä Kristusta.[33] Mooseksen kaksi hopeatorvea tarkoittavat Vanhaa ja Uutta testamenttia, lakia ja evankeliumia tai rukousta ja kiitosta.[34] Jesajan 25. luvussa Mooab kuvaa "kaikkia

---

[31] HYK DH I 1672:II:1. "Doctrinae hinc sponte fluunt huic diei accommodandae, quas etiam videat B.L. in Commentario, in Esajam (qui nuper prodiit) b.m. M. Jonae Billovii, qui commentarius jam hic Aboae prostat." – Antiikin historiasta aikakauden saarnoissa viite 15 ja *Kalm* 1948, 240.

[32] *Quensel* 1910, 258. *Brilioth* 1945, 103.

[33] HYK DH I 1669:III:2, 1671:I:2.

[34] HYK DH I 1667:I:2." ... quibus praefigurabantur V. & N.T. item lex & Evangelium; sed nec incommode conjunctio precum & gratitudinis, qua Deus summopere delectatur."

seurakunnan vihollisia".[35] Pisimmälle allegoria on viety eräässä Gezeliuksen viimeisistä saarnaluonnoksista v. 1689. Siinä esitetään yksityiskohtia myöten Nooan arkki seurakunnan vertauskuvana. Niinkuin Jumala käski rakentaa arkin, niin Kristus rakensi seurakuntansa; arkki tehtiin kestävimmästä aineksesta, honkapuusta, ja samalla tavalla Kristuksen seurakunta on lujaa tekoa; arkin kammioita vastaavat kirkot (tabernacula) ja paikalliset seurakunnat (Ecclesiae particulares), riemuitsevassa seurakunnassa monet "asuinsijat", joista Jeesus puhui; arkki oli avara, seurakunta ulottuu kaikkialle maailmaan; Nooa teki arkkiin ikkunan, seurakunnan valo on Jumalan sana; arkin ovea vastaa seurakunnan ovi Kristus; niinkuin arkissa oli kolme kerrosta, niin seurakuntakin rakentuu hierarkkisesti armolahjojen mukaan; sekä arkissa että seurakunnassa Jumala huolehti asukkaiden ruumiillisesta ja henkisestä ravinnosta; arkki ja seurakunta ovat molemmat rakennettu pelastukseksi; molemmissa on mukana sekä hurskaita että jumalattomia; niinkuin arkki oli aaltojen viskeltävänä, niin koetellaan pyhiä ahdistuksissa, mutta Jumalan sanan ja kasteen rohkaisemina ja suojaamina he pelastuvat iankaikkiseen elämään.[36]

Kaikki merkittävät allegoriat onkin näin jo mainittu paria tekstiä lukuunottamatta, joissa Raamatun kirjoittaja käyttää tehokeinona luonnon elollistamista. Niitten selityksessä Gezelius hyväksyy myös allegorian. Muutamat esimerkit valaisevat hänen selitystapaansa. Tekstistä "Iloitkaa, te taivaat, sillä Herra sen tekee;/ riemuitkaa, te maan syvyydet,/puhjetkaa riemuun, te vuoret,/ynnä metsä ja kaikki sen puut" (Jes. 44:23) hän kirjoittaa: "Jos tämä luonnon elollistaminen (prosopopoeja) selitetään allegorisesti, voidaan *taivailla* ymmärtää riemuitsevaa seurakuntaa, *maalla* taistelevaa seurakuntaa (Ecclesia universalis), *vuorilla* ja *metsällä* seurakunnan eri osia sekä *puilla* kristittyjä."[37] Kuvaava on sana "jos", sillä vastaavat raamatunkohdat Gezelius mieluummin käsitteli konkreettisesti. Hänen tarkoituksensa näkyy vielä selvemmin selityksestä Miikan kirjan 6. luvun alkuun: "Kuulkaa, mitä Herra sanoo: Nouse ja käy oikeutta vuorten kanssa, ja kukkulat kuulkoot

[35] HYK DH I 1667:II:1.
[36] HYK DH I 1689:II:2.
[37] HYK DH I 1674:I:1.

sinun äänesi." Allegorian mukaan vuoret ja kukkulat tarkoittaisivat hallintomiehiä, mutta Gezelius selittää kuitenkin mieluummin ilman sitä, jolloin hän katsoo saavansa eksegeesiin suuremman tehon: luonnon esineitten, vieläpä elottomien, asettaminen kuulijoiksi korostaa ihmisen, luomakunnan viisaimman olennon kovakorvaisuutta.[38] Ankarasti tekstiin nojaava saarnatapa sulki allegorian pois silloin, kun se ei ollut tekstin kirjoittajan alkuperäinen tarkoitus.

Luonnon elollistamisen käsittäminen konkreettisesti, kielikuvan varsinaisesta tarkoituksesta käsin on ilmeisesti ollut Gezeliukselle mieluinen myös siksi, että hänellä näyttää olleen silmää ja korvaa Raamatun ilmausten ja kielikuvien kauneudelle. Kovakorvaisen ihmisen sijasta luonnolle pidettyyn saarnaan hän palaa silloinkin, kun teksti ei anna siihen välitöntä aihetta.[39] Jeremian kirjan jakeesta "Toisen kerran taas minä lupaan rakentaa ja istuttaa kansan ja valtakunnan" (Jer. 18:9) hän ihailee ilmauksia "rakentaa" ja "istuttaa": "Ylen kauniita ovat nämä metaforat."[40] Selityksessään Jer. 6:10:een hän ohjaa vastakkaisasetteluun: "Kuinka suuri onkaan Jumalan armahtavaisuus ihmissukua kohtaan! Hän lunasti sen, perin turmeltuneen, Kristuksen kautta ... Kuinka suuri onkaan ihmisen sokeus ja kirottu uppiniskaisuus! ... Kuinka suuri onkaan ihmisten kiittämättömyys, kun he maksavat vihalla Jumalan palavimman rakkauden ja juonitteluilla hänen armonsa."[41] Tyylillinen erittely johti sopivien retoristen ilmausten opettamiseen. Nämä näyttävät usein palvelevan liturgisia tarkoitusperiä, kuten esimerkiksi Ps. 9: 3:n selityksessä: *"Minä iloitsen ja riemuitsen sinussa, veisaan sinun nimesi kiitosta, sinä Korkein.* Tässä meidän sopii panna merkille Daavidin mielialoja ja eleitä: hän lausuu *tunnustuksen* sanoessaan

---

[38] HYK DH I 1666:II:1. "... per montes & colles licet intelligi possint magistratus & primates, potior tamen est sententia, qvod per qvandam prosopopoeiam, jubeat Deus Prophetam alloqvi ipsos montes & colles." Gezeliuksen ajatus näkyy paremmin 5. Moos. 32:1:n selityksestä: "Ad coelum & terram haec verba diriguntur per quandam prosopopoejam, quae in S.S. est usitata, ut rei indignitas magis exprimatur, quod creaturae irrationales, imo inanimes, promptam Deo obedientiam praestent, quam creaturae rationales ipsi denegant." HYK DH I 1666:I:1.

[39] HYK DH I 1670:I:1.

[40] HYK DH I 1670:II:1.

[41] HYK DH I 1670:I:1.

Korkein Herra; hän *hämmästelee* Jumalan ihmeitä; hän *iloitsee* ääneensä; hän *mykistyy* ilosta sanoessaan minä riemuitsen; hän *laulaa* täysin äänin sanoessaan minä veisaan: kuinka ihana *suun, sydämen, eleitten ja tunteitten* sopusointu tässä onkaan!"[42] Gezeliuksen saarnojen retoriset tehokeinot nousivat siis itse tekstistä samoin kuin selitysperusteet ja saarnan jäsennys.

Rukouspäivien valtakunnallisuus sekä silloin korostettu yhteisvastuullisuus heijastui jo kapitulin kautta papistolle ja seurakunnille annetuissa ohjeissa näitten päivien vietosta. Jos valtakunta oli erityisissä vaikeuksissa, kehotettiin tavallista ahkerampaan parannuksentekoon, että Jumala ottaisi rangaistuksen pois.[43] Samoin Gezeliuksen saarnaluonnoksissa, erityisesti sovellutuksissa, on yhteisöllinen hurskaus ja etiikka vallitsevana. Niinkuin Israel on Jumalan valittu kansa, niin olemme mekin, mistä löytyy esimerkkejä ja todistuksia omasta historiastamme. Israelin kansan Jumala on johtanut Egyptistä, orjuuden pesästä; meidän orjuuden pesämme on ollut paavilaisuus, josta olemme päässeet uskonnon harjoituksen vapauteen.[44]

Jo rukouspäivien luonteen vuoksi saarnaluonnoksia hallitsee kehotus katumukseen ja parannukseen. Gezelius toistaa väsymättä, että maata kohdanneet vaivat ja onnettomuudet johtuivat kansan synneistä. Taipuminen parannukseen poistaa rangaistuksen. "Tämä teksti (Jer. 6:8) on lyhyt mutta aivan selvä eikä tarvitse kovin pitkiä selityksiä. Se sisältää nimittäin vakavan kehotuksen parannukseen, että rangaistus otettaisiin pois." Pelkkä hurskas tapa ei riittänyt, vaan katumuksessa on sydämen oltava mukana.[45] Totinen paran-

---

[42] HYK DH I 1672:I:1. – Vastaavanlaisiin tehokeinoihin perustuu seuraava Jes. 30:8-13:n selitys: "O quam svavia sunt nomina que in S. Script. piis tribuit Spiritus Sanctus. Dicuntur enim *populus Dei, populus sanctus, genus justorum, genus electum, benedicti Domini, vocati sancti, cives, haeredes, & c.* Haec vero nomina, contumacibus data, o quam horribilia sunt: & revera tales aestimantur in mente Divina, quales hisce nominibus & titulis notantur." HYK DH I 1673:II:1.

[43] *Lagus* 1836, 267-268, kiert. 8.5.1675.

[44] HYK DH I 1666:I:2. 1666:II:1. "Fuit aliqvando ergastulum & domus servitutis etiam Patria nostra: praeprimis tempore Papatus (Hic notandae sunt variae vicissitudines tam in Ecclesiasticis quam Politicis), oqvantum Dei beneficium, quod ex hac servitute liberati, exercitio Religionis gaudeamus libero & politia tranquilla!"

[45] HYK DH I 1670:III:1, 1674:I:1. *Juva* 1956, 35-40.

nus on myös keino torjua vaarat, jotka uhkaavat edessäpäin. Siitä syystä parannusta on tehtävä myös silloin, kun maata ei vaiva rasita eikä levottomuutta aiheuttavaa ole näkyvissä. Ne ovat jumalattomia ja suruttomia, jotka epäilevät onnellisina aikoina parannuksen tarpeellisuutta.[46] Kuitenkin Gezelius tarkkaa parhaillaan kestettävinä olevia vitsauksia ja vetää niistä konkreettisia johtopäätöksiä. Niinpä hän luettelee v. 1674 säätilan tuottamia vahinkoja kehotuksena parannukseen: "Mitä olisi sanottava edellisen vuoden liiallisista ja vahinkoa tuottaneista sateista, tämän talven ankarasta pakkasesta ja kevään epävakaasta säästä? Eivätkö nämä kaikki puhu meille selvästi siitä, että Jumala on kaikkivaltias ja kiivas Jumala? Nämä luonnonilmiöt on aikaansaatu hyödyksemme, ja ne hän on kääntänyt rangaistukseksemme. Ajatelkaamme tätä ja kääntykäämme Jumalan puoleen totisessa pelossa häntä pelkäävinä lapsina, ja totisessa katumuksessa."[47]

Syyn ja seurauksen lain opetus tapahtuu usein varsin mekaanisesti. Muutamia kertoja Gezelius kuitenkin poikkeaa tavallisesta kaavasta ja etenee askeleen pari pitemmälle. Jeremian kirjan teksti "Ettekö pelkää minua, sanoo Herra, ettekö vapise minun edessäni" (Jer. 5:22) vie hänet erottamaan toisistaan orjallisen pelon, joka syntyy pelkästään rangaistuksen uhasta, ja uskoon kuuluvan pelon. Hurskaat pelkäävät "kuten lapset, jotka kunnioittavat vanhempiaan ja varovat missään asiassa pahoittamasta heidän mieltään".[48] Ortodoksian ajan synti-rangaistus -syysuhde väistyi joskus Gezeliuksen saarnaluonnoksissa, joskin vain hivenen. Daavidin ahdistuksesta (Ps. 3) Gezelius päätyy myös toisenlaiseen kärsimyksen selitykseen: "Risti on hurskauden erottamaton seuralainen." Saarnaaja ohjatkoon kuulijaansa rukoilemaan ahdistuksen aikana kuten Daavid.[49] Evankelisen julistuksen idut kätkeytyvät kuitenkin usein katumusta aina uudestaan teroittavien varausten tai kuivahkojen yleisten määrittelyjen verhoon. Hyvän esimerkin viimeksi mainitusta tarjoaa selitys profeetta Hoosean kirjan sydämellisimpään kohtaan (Hoos. 11:8-9). "Suuri on Jumalan armahta-

[46] HYK DH I 1670:I:2, 1674:I:1.
[47] HYK DH I 1674:III:1.
[48] HYK DH I 1674:III:1.
[49] HYK DH I 1666:III:1, 1666:III:2.

vaisuus, ja moninaisissa asioissa se on havaittavissa" Gezelius aloittaa ja luettelee Jumalan armollisuuden osoituksina maailman luomisen, Kristuksen lähettämisen, Pyhän Hengen vuodattamisen, seurakunnan kokoamisen, sanan saarnan, rukousten kuulemisen, sekä viimeiseksi erityisesti painottaen vanhurskauttamisemme, syntien anteeksiantamisen.[50] Vaikka saarnaopaste vaikuttaakin tekstiin verrattuna pidättyvältä ja kuivahkolta, on siitä nähtävissä, miten armo käsitettiin yhteiseksi, kollektiiviseksi lahjaksi.

Gezelius sanoo sodan raskaimmaksi niistä rangaistuksista, joita Jumala antaa kansalle sen syntien tähden.[51] Puhdasoppisuus hyväksyi sodankäynnin silloin, kun se oli "oikeutettua sotaa".[52] Saarnaluonnoksissaan Gezelius käsitteli sotateemaa aina sellaisina vuosina, jolloin valtakunta joko oli sodassa tai vaarassa joutua siihen. Näin tapahtui varsinkin 1672, 1674 Brandenburgin sodan uhatessa ja 1678, jolloin käytiin sotaa Tanskaa vastaan. Vuonna 1689 pelättiin jälleen selkkauksia Tanskan rajalla, jolloin Gezelius taas liitti sotateeman luonnoksiinsa.[53]

Sotaa käsitteleville Gezeliuksen saarnoille on tunnusomaista rauhan ikävöinti ja harras rukous sen saavuttamiseksi ja säilyttämiseksi. Koska sota on ankarin rangaistus, sen ihannointi on mahdoton. Muutamin paikoin on saarnaluonnoksista pääteltävä Gezeliuksen tehneen hallituksen toivomaa sotapropagandaa vain välttämättömän minimimäärän. Erityisesti vuoden 1674 sodan aikana näyttää käyneen näin. Laimeus johtui ilmeisesti osaksi siitä, että Gezelius ei hyväksynyt silloista ulkopoliittista linjaa, Ruotsin liittokumppanuutta Ranskan kanssa.[54] Haluttomuus sotapropagandaan saattoi toisaalta olla suhteellisen tarpeetonta siksi, ettei maassa ollut

---

[50] HYK DH I 1667:I:3.

[51] HYK DH I 1672:II:2.

[52] Tästä lähemmin *Laasonen* 1974. Gezeliuksen sodan teologiasta erityisesti s. 118-119, 125-130.

[53] Muita valtakuntaa uhkaaviin vaaroihin ja sotatilanteeseen sovellettuja tekstejä: HYK DH I 1666:III:1, 1666:III:2.

[54] *Laasonen* 1974, 126-130.

vallitsevaa ortodoksista sodan teologiaa häiritsevää spiritualistista pasifismia kuten Keski-Euroopassa.[55]

Sota ja maata uhkaavat vaaratilanteet olivat siis toistuva aihe sovellettaessa saarnatekstiä kuulijoitten oman ajan tapahtumiin. Yksinkertaiseen ja käytännölliseen saarnaan pyrkivä Gezelius siirtyi tällaisiin sovellutuksiin mielellään, vaikka oman ajan olojen käsitteleminen ei tietenkään ollut hänen saarnoissaan 1600-luvulla uutta.[56] Sotateemat koskettelivat myös suhdetta esivaltaan, mutta kuninkaaseen ja esivaltaan viitataan Gezeliuksen saarnaluonnoksissa muutenkin tavan takaa. Varsinkin kuningaspsalmit, mutta myös muut rukouspäivien tekstit veivät puhumaan hallitsijasta ja hallintomiehistä.

Tapa, jolla esivaltateemaa käsitellään, muuttuu selvästi varhaisemmista myöhempiin luonnoksiin siirryttäessä. Holhoojahallituksen aikana kuninkaasta puhutaan pidättyvästi; Gezelius rinnastaa kuningaspsalmien selityksissä Daavidiin hallitusmiehet (magnates), joilla hän sanoo olevan oman ristinsä, vaikka kansa luulee heidän elävän pelkässä onnessa. Psalmin 21 selityksessä hän katsoo sanojen "kuningas iloitsee" viittaavan enemmän majesteetilliseen virkaan kuin itse kuninkaan persoonaan.[57] Näissä varhaisemmissa luonnoksissa esiintyy esivallan kritiikkiä ja hallintomiehille annettuja kehotuksia suhteellisesti enemmän kuin myöhemmissä. Vuoden 1667 toisen rukouspäivän eräs teksti (Ps. 2:10-12) antoi siihen erityistä aihetta alkusanoistaan lähtien: "Tulkaa siis järkiinne, kuninkaat..." Gezelius muistuttaa esivaltaa sen velvollisuudesta huolehtia seurakunnan turvallisuudesta ja toimintaedellytyksistä. Hän toistaa tässä Melanchthonin kehittelemää oppia esivallan ja kirkon suhteista.[58] Hurskaitten kuninkaitten ja hallintomiesten esimerkin mahti on

[55] Ruotsissa oli jämtlantilainen Anders Kempe kääntänyt 1660-luvulla Paul Felgenhauerin pasifistisia teoksia, mutta kirjat poltettiin v. 1671. *Schoeps* 1952 45-49. Felgenhauerista ja hänen pasifismistaan s. 38-39.

[56] Vrt. *Heikel* 1940, 79-80. Esim. niissä saarnoissa, jotka on aikaisemmin pantu Svenoniuksen nimiin, on tehty samoin. HYK DH I 1662: II:1. – *Brilioth* 1945, 195.

[57] HYK DH I 1666:III:1, 1666:III:2. *Tässä tapauksessa* viran ja persoonan dualistinen erottelu tuskin ilmaisee absolutistisen kuninkaanvallan vastustusta (*Paloposki* 1975, 362), vaan liittyy holhoojahallituksen ajan konkreettiseen tilanteeseen.

[58] "Magistratus sit custos utrius*que* tabulae, & Ecclesiae nutricius." HYK DH I 1667: II:3.

suuri, mutta kun he tekevät syntiä, ei Jumala heitä säästä. "Millainen kuningas, sellainen kansa." Gezelius ohjaa kuitenkin saarnaajia suuntaamaan nuhteet ja kehotukset yhtäläisesti kaikkiin kuulijoihin ja lieventää siten esivaltaa puhuttelevaa ankaraa tekstiä.[59]

Kristillisen esivallan ominaisuuksia käsitellään edelleen kolmannen rukouspäivän saarnaluonnoksessa v. 1669, jolloin tekstinä oli Ps. 61:7-9: *"Säädä armo ja totuus häntä varjelemaan;* Daavid pyytää Jumalalta ennen muuta näitä kuninkaallisia hyveitä. Kun siis kuninkaalliset (regiae) ovat totuudellisia, esivalta on armelias, eikä se käytä valtaansa väärin vaan oikein. Valtakunta linnoitetaan näet lujimmin rakkaudella." Kuninkaan on noudatettava totuudellisuutta pitämällä sopimuksensa, liittonsa ja lupauksensa. "Sillä mitä on kuningas ilman armeliaisuutta, totuutta ja oikeamielisyyttä muuta kuin tyranni?" Kun Jumala sallii joskus tyrannienkin elää kauan, Hän tekee sen pitkämielisyydessään toivoen näitten tekevän parannuksen.[60] Samoin vuoden 1671 kolmannen rukouspäivän selityksiin kuuluu toivotuksia ja rukouksia, että esivalta toimisi oikeudenmukaisesti ja hurskaasti.[61]

1600-luvun loppupuolella vahvistui uskonnollisessa kirjallisuudessa ja myös saarnoissa eri puolilla Eurooppaa teokraattinen näkemys yksinvaltaisesta hallitsijasta, joka kohosi jumalallisin valtuuksin alamaistensa yläpuolelle. Kuningas on Jumalan voideltu, jopa Jumalan sijainen maan päällä, eikä tavallinen kuolevainen pysty hänen aivoituksiaan edes ymmärtämään tai tutkimaan. Ranskassa ylisti esimerkiksi taitavana saarnaajana tunnettu piispa Bossuet kuninkaan jumalallista viisautta,[62] ja Ruotsi-Suomessa tunnettiin

---

[59] HYK DH I 1667:II:3. "Si Regibus & judicibus acclamatur *intelligite, erudimini,* quid non subditis & rudi populo? *Quod vobis dico omnibus dico, Marc. 13 v. ult. Erudimini* ergo hoc praecipue tempore tam senes quam juvenes, imo pueri, tam viri quam foeminae, ex crebris S.S. admonitionibus." Tämä jakso kuvastaa paitsi esivallalle annettujen kehotusten lievennystä myös saarnan kollektiivista luonnetta. — *Normann* 1948, 154.

[60] HYK DH I 1669:III:2.

[61] HYK DH I 1671:III:2.

[62] *P. Barth* 1920, 346-348.

vastaavanlainen teokraattinen ideologia sekä uskonnollisesta käännöskirjallisuudesta että kotimaisen papiston saarnoista ja kirjoista.[63]

Kaarle XI:n aikana myös Gezeliuksen esivaltasaarnojen suunta muuttui. Kuninkaan valtaannousua seuraavana vuonna (1673) Gezelius soveltaa useita kertoja tekstin uuteen kuninkaaseen. Painopiste siirtyy esivallasta puhuttaessa kuninkaan persoonaan. Tekstin antamia ohjeita esivallalle poimitaan esille, mutta niitten rinnalla kasvaa näkyvämmäksi kiitos hyvästä ja hurskaasta kuninkaasta.

Ensimmäisessä saarnaluonnoksessa Gezelius mainitsee kruunausjuhlan ja kehottaa rukouksiin kuninkaan puolesta. Painokkaasti hän muistuttaa, miten kuninkaan ajallinen onni on samalla alamaisten onni. Teksti (Ps.138:1-5) velvoittaa kuninkaan antamaan alamaisilleen hyvän esikuvan (Regis ad exemplum totus componitur orbis) ja siten rakentamaan maataan kuten Raamatun hurskaat kuninkaat ovat tehneet. Omat kuninkaamme ovat osoittaneet hurskautta suojaamalla uskontoa ja myös määräämällä vietettäväksi rukouspäiviä. Gezelius lisää hieman polemiikkia niitä vastaan, jotka halveksivat rukouspäivätapaa.[64] Mahdollisesti hän tarkoittaa tapaa vastustavia vaikutusvaltaisia henkilöitä, jotka voivat kukaties muuttaa kuninkaankin mielen, eikä ehkä niinkään puhu vastahakoisen kansan penseydestä.

Saman vuoden myöhemmissä saarnoissa toistetaan, että oikean uskonnon turvaaminen on hurskaan esivallan ja kuninkaan ensimmäinen tehtävä.[65] Lähinnä tärkein on hyvien tuomarien asettaminen. Tekstin (2.Aik.19:4-10) applicatiossa esitetään, mitä Raamattu vaatii tuomareilta ja siis hallintomiehiltä.[66] Viimeksi mainitussa saarnaluonnoksessa näkyy erityisen selvästi, miten piispa piti

---

[63] *Normann* 1948, 146-149, 156-158 ja passim. *Normann* korostaa kuitenkin (s. 196), ettei kuningasta silti varsinaisesti jumaloitu, vaan hänen arvoaan ja viisauttaan ylistettiin vain suhteessa alamaisiin.

[64] HYK DH I 1673:I:1. "Quid dicemus de devotione nostrorum Regum? qui tanta cura Religionem sartam tectam, ad haec usque tempora conservarunt, & gliscentibus periculis haecce precum Solemnia indicere nunquam neglexerunt. Et licet a multis vili aestimentur, imo profanentur dies hi, speramus tamen vere pios aliter esse animatos, ideoque eorum preces Deus certo respicit."

[65] HYK DH I 1673:I:2, 1673:II:2.

[66] HYK DH I 1673:I:2.

kuningasta vahvana tukena mahtimiesten ojentamisessa kristilliseen järjestykseen.

Vuoden 1673 toisen rukouspäivän toisen saarnatekstin selityksen applicatio-osassa Gezelius hahmottaa historiallisesta perspektiivistä kuvan kuninkaasta kirkon ensimmäisenä jäsenenä, jonka suojassa seurakunta elää ja kehittyy. Teksti (2.Aik.34:31-33), joka käsitteli kuningas Joosian toimeenpanemaa reformia, tarjosi Gezeliuksen piirtämälle kuvalle mainiot kehykset: "Kaikkeinarmollisin kuninkaamme on epäilemättä tahtonut tämän tekstin määrätessään kiinnittää huomiotamme sekä menneisiin että nykyisiin aikoihin. Menneistä ajoista meidän tulisi ajatella kirkon tilaa maassamme ennen uskonpuhdistusta; sen voi kukin lukea historiakirjoista. Uskonpuhdistuksen ajasta meidän pitäisi taas osata oikein arvioida, mitä hyvää Luther on aikaansaanut ja minkä voittamaton, mitä kunniakkain kuninkaamme Kustaa I on siitä meille välittänyt. Uskonpuhdistuksen jälkeisestä ajasta vihdoin sopii muistaa, millaiseksi kirkkomme muotoutui mainitun kuninkaan ja hänen kolmen poikansa aikana, jotka toinen toisensa jälkeen astuivat valtiolaivan peräsimeen. Viimeksi mainittuna kautena tosin syntyi maan asukasten kesken uskontokysymyksessä eräitä hankaluuksia, mutta Jumalan avulla ne saatiin tasoitetuiksi jälleen. Jos tarkastelemme uusimpia aikoja, ei ole ketään, joka ei mielihyvin muistelisi (nemo est, qui non devoto animo recolat), millainen into uskonnon puolustamiseen ja levittämiseen vallitsi silloin, kun hallitsijoina olivat mitä kunnianarvoisimmat kuninkaat Kustaa Aadolf ja Kaarle Kustaa sekä kuningatar Kristiina, niin kauan kuin hänen hallitustaan kesti. Tai mitä sanoisimme kouluista, lukioista ja yliopistoista, joita on suurin kustannuksin saatettu jälleen toimintaan tai joita on perustettu uusia? Tai mitä suurenmoisista kirkkorakennuksista? Kun kaikkeinarmollisin kuninkaamme toisena päivänä valtaistuimelle nousunsa jälkeen katseli näitten kolmen suuren ja muistoissamme hurskaan kuninkaan kuvia, hän ei voinut olla muistelematta näitten esi-isiensä kuninkaallisia hyveitä, joista tärkein on kieltämättä huolenpito oikeasta uskonnosta. Hurskaan kuninkaamme kirje ja tälle vuodelle valitut tekstit todistavat meille, että myös hän kantaa huolta tästä samasta asiasta. Eläköön siis kuningas! Saakoon hän runsaasti elinpäiviä suojatakseen kirkkoa, isänmaata ja alamaisiaan! Tänä päi-

vänä tuomme Jumalalle hartaan kiitoksemme siitä, ettei isänmaassamme ole nyt sellaisia vitsauksia kuin aikaisemmin. Mutta ihmisen sisimpien aivoitusten tuntija tietää, millainen vastenmielisyys (acedia), velttous ja tympeys vallitsee Jumalan sanan kuulossa. Tai mitäpä sanoisin suruttomuudesta, tekopyhyydestä ja jumalattomuudesta? Suruttomat ja jumalattomat vähät välittävät sanan saarnasta; mutta kun maailman tapahtumat saarnaavat heille, eivät he siitäkään piittaa. Sillä rajojemme ulkopuolella kuuluu olevan käynnissä kiihkeä sodanvarustelu, sisäpuolella taas monin paikoin toimeentulon niukkuutta, taudit raivoavat, keskuudessamme on huokailevia ja epätoivoisia ihmisiä, ja joitakin riivaa Saatana. Mutta kuinka harvoja tällainen huolestuttaa?"[67]

Toisena rukouspäivänä 1673 saarnattiin Turun hiippakunnan kirkoissa ilmeisesti näitten ohjeitten mukaan Kaarle XI tervetulleeksi valtaistuimelle. Kirkon kuninkaaseen asettamat toiveet ja luottamus kuvastuvat hyvin Gezeliuksen kirjoittamasta luonnoksesta. Historiallisessa katsauksessa herättää huomiota varovaisuus liturgisen riidan aikaisten selkkausten maininnassa sekä viittaus Kristiina-kuningattaren myöhempiin vaiheisiin. Kristiina mainitaan vielä kerran seuraavan vuoden selityksissä, missä kehotetaan rukoilemaan hänen puolestaan, että Jumala muuttaisi hänen mielensä ja palauttaisi hänet pelastuksen tielle.[68]

Vanhemman Gezeliuksen vielä tämän jälkeen kirjoittamiin luonnoksiin sisältyvät kuningassaarnat, joita ovat erityisesti vuoden 1674 toisen rukouspäivän luonnokset sekä viimeinen luonnos v. 1689, ovat jo miltei haltioitunutta Kaarle XI:n ylistystä. Jumalan sanan neuvot ja vaatimukset hallitsijalle, joita jaettiin vielä uuden kuninkaan hallituskauden alkuvuosina, saavat hiljalleen väistyä. Tavan takaa toistuu kehotus rukoilla kuninkaalle menestystä ja pitkää ikää. Vuoden 1674 toisen rukouspäivän tekstit jo olivat omiaan korostamaan kuninkaan itsevaltiutta, varsinkin Sananl. 25:2-5, joka alkaa: "Jumalan kunnia on salata asia, ja kuningasten kunnia on tutkia asia. Taivaan korkeus ja maan syvyys ja kuningasten sydän on tutkimaton." Gezelius selittää: "Kuningasten sydämiä ja heidän sydäntensä ajatuksia ei pystytä tutkimaan niissä piilevän pohjatto-

[67] HYK DH I 1673:II:2. – *Råbergh* 1893, 105-106.
[68] HYK DH I 1674:II:1.

"Kuningasten sydämiä ja heidän sydäntensä ajatuksia ei pystytä tutkimaan niissä piilevän pohjattoman viisauden tähden." Kaarle XI S. Blesendorffin kuvaamana Eric Dahlbergin teoksesta Svecia antiqua et hodierna

man viisauden tähden sekä niitten moninaisten ja miltei lukemattomien huolien tähden, joita heidän päälleen kasautuu tässä heidän virka-asemassaan." Kuningas on kuin tarkasti ja nopeasti näkevä silmä, jonka Jumala on meille antanut. Vuoden 1689 viimeisessä – ja Gezeliuksen viimeisessä – saarnaluonnoksessa kuninkaan yksinvaltiuden teologinen perustelu huipentuu kuninkaan määrittelemiseen Jumalan sijaiseksi maan päällä.[69]

Myös näissä itsevaltiaasta kuninkaasta tehdyissä luonnoksissa on näkyvissä, mitä kuninkaalta odotetaan ja mitä hänen velvollisuuksiinsa kuuluu. Odotukset esiintyvät kuitenkin *täyttyneinä, nykyisyydessä*, ei vasta tulevaisuudessa. "Hurskaan kuninkaan hallitessa on hurskaus voimassa", mutta tämä onkin jo onnellisen tilanteen toteamista: "Oi kuinka suuri onkaan ollut ja on yhä meidän onnemme, verrattuna kaikkiin muihin valtakuntiin ja maihin, kun olemme saaneet elää ja jatkuvasti elämme – mistä olkoon Jumalalle harras kiitos – sellaisen kuninkaan alamaisuudessa, joka rakastaa oikeamielisyyttä yli kaiken!"[70] Tällaisessa tilanteessa kuninkaan velvollisuuksien luetteleminen, alkaen velvollisuudesta Jumalaa kohtaan, siis uskonnon suojelemisesta ja jatkuen alamaisten tarpeista huolehtimiseen, kansainvälisten tehtävien hoitoon ja vaarojen torjumiseen, muuttuu milteipä liturgiseksi hymniksi. Näin hyvin kansansa ja kirkkonsa tarpeista huolta pitävästä kuninkaasta saarnatessa lienee tuntunut melkein tarpeettomalta viitata Daavidin esimerkkiin, joka poisti tehtävistään jumalattomat virkamiehet. Teksti (Sananl. 25:2-5) tosin antoi aiheen muistuttaa tästä, sillä siinä sanottiin: "Kun jumalaton poistetaan kuninkaan luota, vahvistuu hänen valtaistuimensa vanhurskaudessa." Kuninkaan antama suoja mahdollisia jumalattomia mahtimiehiä vastaan esiintyy luonnoksissa lyhyinä viitteinä.[71]

Holhoojahallituksen aikaisesta varovaisesta, mutta kuitenkin selvästä esivallan kritiikistä ja Jumalan sanalla puhuttelemisesta Gezelius on kääntynyt teokraattiseen monarkian ylistykseen. Siirtymään antoivat aihetta myös Ruotsi-Suomen kirkossa käytetyt ru-

[69] HYK DH I 1674:II:2. Fasciculus, 616. *Normann* 1948, 146, 148.

[70] HYK DH I 1674:II:2.

[71] HYK DH I 1674: II:1, 1674:II:2. "Assentatores autem ubi praevalent, & ambitiosi ac immites, hi Regi & Regno nimium nocent." Lainaus ensimmäisen tekstin explicatiosta.

kouspäivätekstit, joista edellä on mainittu eräitä kuvaavia näytteitä.

Liivinmaan kirkkojärjestyksessä saarnaajille antamaansa varoitusta tarpeettomien kontroverssiteologisten aiheitten käytöstä Gezelius on itse saarnaluonnoksissaan hyvin noudattanut. Polemiikki muita tunnustuksia ja kirkkoja vastaan rajoittuu melkeinpä pariin paavilaisia koskevaan huomautukseen, jotka nekin ovat ehkä yhtä lukuunottamatta totunnaisia ja rutiininomaisia. Vuoden 1689 luonnoksiin sisältyy tavanomaisesta kaavasta poikkeava, vakavasävyinen varoitus katolisuuden vaarasta. Evankelinen kirkko Pohjolassa on piskuinen lauma, jota vahvat paavilaiset vihaavat ja uhkaavat hävittää.[72] Näin vakava varoitus tuntuu tähän ajankohtaan sijoitettuna anakronismilta. Sen taustana lienee katolisen Ranskan eskalaatiopolitiikka Ludvig XIV:n aikana ja Ruotsin ranskalaisvastainen politiikka.

Eräässä psalmiselityksessä Gezelius harjoittaa positiivista polemiikkia luterilaisen kirkkomusiikin puolesta niitä vastaan, jotka tahtovat musiikin poistettavaksi.[73] Puolustus lienee suunnattu lähinnä kalvinilaisia vastaan.

Ainakin neljä kertaa Gezelius suuntaa kritiikin "jumalattomia" (atheus) vastaan. *Hans-Martin Barth,* joka on tutkinut eurooppalaisen ortodoksian harjoittamaa apologiaa ateismia vastaan 1600-luvulla, sanoo ilmiötä Ruotsissa harvinaiseksi.[74] On tietysti vaikea saada tarkkaa kuvaa siitä, mitä Gezelius on käsitteellä "atheus" tarkoittanut, mutta enimmäkseen hän näyttää liittävän sen moraaliseen ja myös uskonnolliseen piittaamattomuuteen. Näin ollen käännös "jumalaton" vastaisi ehkä parhaiten tarkoitustaan. Jumalaton on "suruttoman" sukua (securus & atheus); molemmat kyselevät turvassa ollessaan, miksi pitää rukoilla, kun vaara ei uhkaa.[75] Sellaiset ihmiset, jotka tekevät pahaa ajattelematta lainkaan, että he

---

[72] Fasciculus, 606. "Accedamus propius, & nostrae Ecclesiae Evangelicae applicemus in regnis hisce borealibus, quae vere est pusillus grex, respectu magnae potentiae regnorum & ducetuum, in quibus viget papismus, nobis apprime cavendus, & cum ejus sectatores nobis maxime sint infensi, cupientes pusillum hunc coetum Evangelicum effundare: sed solatio nobis est auxilium Altissimi."

[73] HYK DH I 1667:III:1.

[74] *H.-M. Barth* 1971, 27.

[75] HYK DH I 1670:I:2. *Laasonen* 1977.

tekevät kaikki tekonsa Jumalan kasvojen edessä, ovat jumalattomia, "ateisteja" (homines isti plane athei).[76] Suruttomat ja jumalattomat eivät halua kuunnella saarnaa eivätkä seurata ajan merkkejä. Näin määritelty ateismi on samanlaista, josta ortodoksinen teologia Gisbert Voetiuksen kaavaa seuraten käytti "käytännöllisen" ateismin nimeä. Luterilaisessa ortodoksiassa esimerkiksi Abraham Calovius jaotteli ateismin käytännölliseen ja teoreettiseen Voetiuksen kaavan mukaan.[77]

Eräässä saarnaluonnoksessa vuodelta 1669 Gezelius tekee retorisen epäilykysymyksen ja vastaa siihen; tässä saattaisi olla mukana keskieurooppalaisen ateismikeskustelun kaikuja, vaikka ateismia ei varsinaisesti mainitakaan: "Sinä sanot: elävätkin yhtäkaikki tyrannitkin välistä kauan? Vastaan: Se johtuu ihmisten synneistä ja toisaalta on osoituksena Jumalan hyvyydestä, kun hän nimittäin sietää pitkämielisyydessään vihan astioita, jotta he kääntyisivät."[78] Gezeliuksen retorinen kysymys oli eräs aikakauden ateistien väitteistä, joita vastaan teologit joutuivat puolustautumaan. Miksi pahat menestyvät ja hurskaat kärsivät? Ortodoksian tavanomainen vastaus oli, että Jumala kuitenkin toteutti oikeuden ja vanhurskauden ennemmin tai myöhemmin, jos ei aikaisemmin, niin kuitenkin viimeisellä tuomiolla.[79] Gezeliuksen vastaus tuskin oli mannereurooppalaisten aikalaisten ratkaisuyrityksiä latteampi. Teoreettisesti perustellun ateismin tai edes epäilyn kanssa Gezelius ei joudu tämän pitemmälti tekemisiin saarnaluonnoksissaan. Kun hän mainitsee ateismin nimeltä, se tulee ilmiönä lähelle "suruttomuutta" ja "jumalattomuutta", jota vastaan taistelemisesta on sekä näissä tekstinselityksissä että kirkollisessa kasvatuksessa yleensä runsaasti esimerkkejä.[80]

Tekstien selityksissä on vain pari viittausta taikauskoon ja noituuteen, vaikka juuri Gezeliuksen piispuuskautena noitakysymys oli

---

[76] HYK DH I 1670:II:2.

[77] *H.-M. Barth* 1971, 77-86.

[78] HYK DH I 1669: III:2.

[79] H.-M Barth 1971, 275-277. Ruotsalaisessa teologiassa *Laurelius* (1655, 291-385) pohti mannereurooppalaisen mallin mukaan ateismikysymyksiä. Ateistien väitteestä, että kukin saa tehdä mitä tahtoo, koska kaitselmusta ei ole, ks. s. 293.

[80] Esim. *Juva* 1955, 108-109.

noussut voimakkaan huomion kohteeksi. Kerran (1673) mainitaan paholaisen riivaamat ihmiset negatiivisena ajan merkkinä[81] ja kerran otetaan kantaa astrologisiin ennustuksiin. Vaikka Gezelius seurasi itsekin tähtimerkkejä ja enteitä, hän asetti tekstinsä (Jes.44:25) mukaan kuitenkin Jumalan vallan ja maailman hallinnan astrologisten vaikutussuhteitten yläpuolelle: "Ovathan tähtien vaikutukset Jumalan kädessä, joka ohjailee niitä hyvän tahtonsa mukaan."[82] Astrologisia selityksiä hän ei siis kiellä, joten päättely jää kesken. Kun Jumala kerran piti kaikkea ohjauksessaan, ei enteiden tarkkailulla oikeastaan ollut arvoa; tätä johtopäätöstä Gezelius ei kuitenkaan tehnyt.

c. Ruumissaarnat

Gezeliuksen saarnatyyliä voidaan tutkia myös hänen pitämistään ruumissaarnoista, joita on säilynyt seitsemän Suomessa pidettyä ja painettua.[1]

Ruumissaarnojen muoto ja jäsennysperiaatteet ovat samat kuin rukouspäivätekstien saarnaluonnoksissa. Piispuuskautensa varhaisempina vuosina pitämässään kolmessa ruumissaarnassa[2] Gezelius käytti "yksinkertaista" metodia, jonka mukaan rungon muodostivat explicatio ja applicatio alajaotuksineen. Kolme 1670-luvun puolivälin jälkeen pidettyä saarnaa[3] poikkeavat entisestä kaavasta ja ovat selvemmin temaattisia. Viimeisessä, Enevald Svenoniukselle pidetyssä saarnassa (1688) teema on merkitty jopa painetun saarnan nimilehdelle. Muutos ei ole selvä ja jyrkkä, vaan entinen metodi tunkee muutosten läpi. Esimerkiksi Arvid Kruselle pidetyssä saar-

[81] HYK DH 1673:II:2. Ks edellä s. 95

[82] HYK DH I 1674:I:1.

[1] *JJ. Tengström* 1825, 279-284. *T. Melander* 1951, N:o 494, 524, 530, 693, 748, 771 ja 1114. Kaikki nämä saarnat ovat HYK:ssa. — Puhdasoppisuuden ajan saarnakirjallisuudesta ruumissaarnat käsittävät suunnilleen toisen puolen. Petrus Jonae Angermannus (k. 1630) oli Ruotsissa ensimmäinen huomattava tämän saarnalajin tunnettu taitaja, Gezeliuksen aikalaisista taas tunnetuimpia Erik Emporagrius. *Quensel* 1910, 364-366. *Brilioth* 1945, 184-186. Suomalaisesta ruumissaarnasta viittaan *Rimpiläisen* (1973) erityistutkimukseen.

[2] Anna Silfwersparre 1665, Anna Reichenbach 1668 ja Susanna Gyldenstolpe 1669.

[3] Arvid Kruse 1677, Ernst Forbes 1679 ja Enevald Svenonius 1688.

nassa (1677) applicatio-osa on nimetty kuten aikaisemmin, vaikka teema on selvästi ilmoitettu eikä explicatio-osa ole nimenomaan merkitty. Samoin Margareta Stålhandsken hautajaisissa 1679 pidetty saarna on kirjoitettu vanhamallisen jäsennyksen mukaan.[4] Sattuman tiliin lienee laskettava, että kaikissa naisille pidetyissä saarnoissa on metodina methodus simplex, miehille taas uudempi teemakeskeinen metodi.

Samanlainen siirtyminen temaattiseen metodiin päin, joka oli havaittavissa rukouspäivätekstien selityksissä, näkyy siis ruumissaarnoissakin. Nähtävästi Gezelius nuoremman ulkomaanmatkoiltaan tuomat uudet homileettiset vaikutteet alkoivat muuttaa suomalaista saarnaa nimenomaan juuri 1670-luvulla. Piispan muuttaessa vähitellen metodejaan papisto seurasi kaiketi ennen pitkää arvovaltaista esimiestään, minkä lisäksi on otettava huomioon Gezelius nuoremman suorittama opetustyö yliopistossa.

Johdantoja on säännöllisesti kaksi kuten Gezeliuksen muissakin saarnoissa. Saksalaisissa luterilaisissa ruumissaarnoissa johdantojen laajuus oli alkanut kasvaa 1600-luvun alkupuolella, ja Leipzigin saarnakoulun merkittävimpien edustajien Martin Geierin (k. 1680) ja Johann Benedict Carpzov nuoremman (k. 1699) julkaistuissa saarnoissa exordium oli pitempi kuin 1500-luvun ruumissaarnat kokonaisuudessaan. Myös Gezeliuksen saarnojen johdannot olivat pitkiä, kumpikin keskimäärin 2-3 sivua.[5]

Alajaottelu versoo joskus runsaana skolastisen saarnan tyyliin, muutamissa saarnoissa Gezelius tyytyy yksinkertaiseen jakoon. Erityisesti hän suosi kolmiosaisia jaksoja, jotka perustuivat joko itse tekstiin, teemaan tai saarnan tavoitteeseen. Koska ruumissaarnat kuten Gezeliuksen saarnat yleensäkin pyrkivät ennen muuta tekstinselitykseen, nousi jaotuskin luontevasti sen pohjalta. Esimerkiksi Anna Reichenbachin hautajaisissa 1668, jolloin tekstiksi oli valittu Job 14:14, hän käsitteli sekä explicatiossa että applicatiossa tekstin kolmesta sanasta johdettua ajatusta; "vartoamista" (förbijda), "sotapalvelusta" (strijda) ja "pääsyvuoroa" (förvandling). Svenoniuk-

[4] Näihin muutoksiin viittaa *Rimpiläinen* 1973,60-64. Gezeliuksen entinen esimies *Laurelius* (1656, passim) käytti kaksiosaista käsittelyä.

[5] *Winkler* 1967, 135, 159, 180. Johdantojen kasvu on havaittavissa jo Valerius Herbergerillä ja Johann Heermannilla. – *Rimpiläinen* 1973, 57-59, 68-70.

sen ruumissaarnassa teema "The rätte christtrognas fulkomlige välstånd" saa valaistusta kolmelta kannalta: kristittyjen hyvä osa heidän eläessään, kuollessaan sekä iankaikkisuudessa. Pääasiallisesti saarnan tavoitteen mukaan syntynyt kolmijaottelu näkyy Susanna Gyldenstolpen ruumissaarnassa 1669, missä applicatio-osa sisältää kohdat: A. Missä lohdutus on? B. Miksi vainaja oli valinnut itselleen tämän tekstin (Ps. 116:7-9)? C. Toivomus, että suru voitetaan. Samanlaista kolmijaottelua esiintyy usein myös muissa saarnoissa.[6]

Raamatun käyttö ja tekstin selitys sekä siitä johdettu sovellutus hallitsee Gezeliuksen ruumissaarnoja niinkuin hänen saarnojaan yleensäkin. Pääpaino on tekstistä saatavassa lohdutuksessa ja opetuksessa. Saarnateksteistä on neljä otettu Vanhan ja kolme Uuden testamentin puolelta. Valintaan eivät vaikuttaneet pelkästään saarnaajan omat mieltymykset, sillä ainakin kaksi tekstiä – molemmat Vanhasta testamentista – oli vainajan etukäteen määräämiä.[7]

Ortodoksian ajan yleisen tavan mukaan Gezelius käyttää runsaasti Raamatusta otettuja sitaatteja. Tässä niinkuin eräissä muissakin tuonnempana esitettävissä kohdin hänen ruumissaarnansa liittyvät samanlaiseen traditioon, joka oli vallalla jo mainitussa Leipzigin ortodoksisessa saarnakoulussa.[8] Esimerkiksi Arvid Kruselle pidetyn saarnan alkupuolella muutamat sivut koostuvat miltei kokonaan raamatunlauseista. Gezelius käyttää kuitenkin enemmän Uutta testamenttia kuin leipzigiläiset, kuten seuraavat sitaattipoiminnot osoittavat. Luvuissa on ensin vanhatestamentillisten, sitten uustestamentillisten ja viimeiseksi Apokryfikirjoista otettujen sitaattien määrät: Anna Silfwersparre v. 1665: 61:65:16, Anna Reichenbach 1668: 43:56:9, Margareta Stålhandske 1679: 62:79:8, Ernst Forbes 1679: 102:43:15. Naisille pidetyissä saarnoissa Uusi testamentti hallitsee huomattavasti selvemmin kuin rukouspäiväsaarnoissa, kun taas Ernst Forbes saa saattosanoikseen valtaosaltaan Vanhaa testamenttia. Ymmärrettävästi sotilaan hautajaisissa Vanhan testamentin katsottiin sopivan saarnaan keskimäärin paremmin.

---

[6] Saksassa Heinrich Müller (k. 1675) suosi ruumissaarnoissa kolmijakoa. *Winkler* 1967, 159. *Rimpiläinen* 1973, 63.

[7] Susanna Gyldenstolpen ja Margareta Stålhandsken saarnatekstit.

[8] *Winkler* 1967, 179. *Rimpiläinen* 1973, 96.

Gezelius oli orientalisti kuten leipzigiläisen koulun miehet, mutta ei kuitenkaan näitten tavoin siirtänyt kieliopillisia pohdintojaan ruumissaarnoihin. Alkukieliseen sanamuotoon viittaavia selvennyksiä tosin silloin tällöin esiintyy, mutta niitten tarkoituksena oli saada tekstin ajatus paremmin näkyviin. Saarnaan asti Gezelius päästää vain filologisen työskentelyn lopputuloksen.[9]

Lainauksia Raamatun ulkopuolelta on huomattavan vähän, ja ne ovat peräisin samanlaisista lähteistä kuin rukouspäiväsaarnoissakin. Löytämistäni kymmenestä viittauksesta eri auktoriteetteihin on kaksi Lutheriin, kaksi Lyraan,[10] kolme kirkkoisiin (Augustinus, Ambrosius ja Gregorius), yksi Anaksagoraseen ja kaksi nimeämättömiin antiikin ajattelijoihin ("pakanat"). Lisäksi viitataan Possidiuksen teokseen "De vita Augustini". Vaikka Gezeliuksen saarnojen kirjalliset rakennusainekset koostuvatkin melkein yksinomaan Raamatusta, on niissä kuitenkin heijastusta ruotsalaisen teologian perinnäisestä patristisesta harrastuksesta, joka oli saanut uutta vahvistusta vielä 1600-luvun puolivälissä.[11] Antiikista saatu todistusaineisto taas osoitti, miten jo jalot pakanat olivat etsineet samaa, minkä sitten Raamattu kirkkaammin ilmoittaa. Saksalaisen ortodoksian valtakauden suosima tapa höystää ruumissaarnoja kertomuksilla ja anekdooteilla on Gezeliukselle vieras, vain pari hillittyä kertomusta on kelpuutettu. Tässä hän on lähempänä Speneriä kuin leipzigiläisiä.[12]

Vainajan elämäkerran muistelemisella ja myös hänen tekojensa kiittämisellä on perinteitä jo vanhan kirkon ajoilta. Luterilainen traditio suhtautui aluksi pidättyvästi vainajan ylistämiseen ruumissaar-

---

[9] Seuraavanlaisia sanamuotoja esiintyy: "Alkukielen mukaan tämä kuuluu näin: ..." tai "kreikan mukaan..." minkä jälkeen selvennys on kansankielinen. Margareta Stålhandsken ja Arvid Krusen ruumissaarnat. — *Winkler* 1967, 177-180.

[10] Skolastikko Nicolaus de Lyra (1270-1340).

[11] *Göransson* 1950, 204-206. Saksalaisiin ruumissaarnoihin verrattuna Gezeliuksen saarnat sisältävät Raamatun ulkopuolisia lainauksia vähän. Johann Heermannin käyttämistä suurista sitaattimääristä *Winkler* 1967, 139-141. *Rimpiläinen* 1973, 133.

[12] Margareta Stålhandskelle pidetyssä saarnassa Gezelius kertoo vainajan nimestä johdellun opetuksen yhteydessä helmien synnystä sekä tarinan pyhästä Yrjänästä ja lohikäärmeestä. Ernst Forbesin ruumissaarnassa on kertomus Sulpiciuksen leskestä. Näissä kertomuksissa ei ole saksalaisissa saarnoissa tavallista eriskummaisuutta. — *Winkler* 1967, 182-183, 204-205.

noissa. Luther itse varoi liioittelua, ja 1500-luvun saksalaisissa kirkkojärjestyksissä varoitetaan ylenmääräisen ylistelyn vaarasta. Vainajan muistelemiselle antoi oikeutuksen se, jos hänen elämänsä pystyi tulemaan seurakunnalle hyväksi kristilliseksi esimerkiksi. Pidättyvyyden periaatetta noudatettiin 1600-luvulle asti, jolloin alkoi tapahtua muutos. N.s. reformiortodokseista Johann Heermann liitti jo vainajan elämäkerran erilliseksi jaksoksi (personalia) saarnan loppuun, mutta myös varsinaisessa saarnassa alettiin puhua vainajasta yhä laveammin. Ortodoksian ajan saarnamiehet alkoivat puhua ylistäviä sanoja vainajasta ei vain mainituin teologisin perustein vaan myös yhteiskunnallisena kunnianosoituksena. Geierin ja Carpzovin pitämissä ruumissaarnoissa molemmat motiiviryhmät ovat edustettuina. Spenerillä jatkuu vakiintunut traditio pääkohdittain; hän hyväksyi sekä vainajan muiston vaalimisen että seurakunnan rakentamisen perusteluina biografisen aineksen sijoittamiselle saarnaan.[13]

Gezeliuksen saarnoissa on vakiintuneen tavan mukaan lopussa erillisenä osana "personalia", mutta myös varsinainen saarna sisältää vainajan muistelua. Muutamissa saarnoissa lohdutus ja opetus ovat vieneet persoonalliselta ainekselta tilan miltei kokonaan (Anna Reichenbach), kun taas korkean upseerin hautajaisissa elämäkerta kasvoi laajimmilleen (Ernst Forbes). Ensimmäisen johdannon alussa mainitaan säännöllisesti, kenelle saarna on pidetty. Jo tässä yhteydessä puhutaan joskus (Arvid Kruse, Enevald Svenonius) laajemminkin vainajasta ja hänen omaisistaan. Tavallisin elämäkerran paikka sijaitsi applicatiossa tai yleensä saarnan loppupuolella, soveltavassa osassa.

Ortodoksian ajan tavanomaiset motiivit esiintyvät Gezeliuksenkin saarnoissa muistelun perusteina. Hyvät teot ovat "uskon hedelmiä", siksi ne osoittavat vainajan eläneen uskossa ja päässeen siis autuuteen (Arvid Kruse, Ernst Forbes). Hyvä osa iankaikkisuudessa osoitetaan myös autuaalliseen kuolemaan viittaamalla (Margareta Stålhandske); todistuksena ovat kuolevan viimeiset sanat.

---

[13] *Winkler* 1967, 14-15, 31, 48-49, 55-56, 80, 86, 101-102, 122-123, 156-157, 171, 173, 187, 189, 202, 222-223. *Rimpiläinen* 1973, 98-101.

Toinen päämotiivi on hurskaan elämän esimerkki seurakunnalle.[14] Mutta vainajan muiston vaaliminen on jo sinänsä arvokas kristillinen hyve. Hautamuistomerkin pystyttäminen osoittaa, että poismenneellä on yhä sija omaisten sydämessä.[15]

Vainajan elämänvaiheitten esittämisessä Gezelius seuraa hyvin samanlaista kaavaa kuin leipzigiläiset teologit.[16] Jumalan armon vaikutusta seurataan syntymästä ja kasteesta alkaen, osoitetaan sen ilmeneminen kristillisessä kasvatuksessa ja päädytään kertomaan, miten vainaja oli turvautunut Jumalaan ja taistellut menestyksellisesti syntiä vastaan. Tyypillinen on esimerkiksi Arvid Krusen ruumissaarna. Vainajan autuaaksi osoittamiseen johtava kaava saa teologisen perustelunsa puhdasoppisuuden ajan objektiivisesta ja kollektiivisesta seurakunta- ja uskonelämästä: niinkuin vanhempien ja kristillisten kasvattajien uskon varassa tapahtuva tunnustus ja synnistä irtisanoutuminen kasteessa samastuu jo kastettavan omaan uskonkehitykseen, samalla tavalla yhteisessä seurakunnassa ja sen pyrkimyksissä mukana pysyvä on autuas ja voidaan hautaan siunatessa julistaa pelastetuksi. Näitten ruumissaarnojen autuaaksijulistukset eivät siis ilmeisestikään pohjaudu vain omaisten lohduttamiseen tai siihen sääntöön, että vainajasta on puhuttava vain hyvää, vaan ne ovat *konkretisoituja johtopäätöksiä seurakuntakeskeisestä kristillisyydestä.*

Erityisesti näyttää aiheelliselta korostaa, että Gezeliuksen ruumissaarnojen biografisissa autuaaksitodisteluissa kaste on ilmeisen keskeisessä asemassa, vaikka se ei kvantitatiivisesti mitaten viekään suurta tilaa.[17]

Vainajan yhteiskunnallisen arvon merkitys esiintyy selvänä myös Gezeliuksen ruumissaarnoissa, vaikkakin hän useimmiten

---

[14] Arvid Kruse, personalia-osan alku. Mainituista motiiveista ortodoksian valta-ajan ruumissaarnoissa Saksassa *Winkler* 1967, 187-190 ja Suomessa *Rimpiläinen* 1973, 102, 110-117.

[15] Johdannot Anna Silfwersparren ja Ernst Forbesin ruumissaarnoissa käsittelevät tätä teemaa samalla tavalla ja samoin esimerkein.

[16] *Winkler* 1967, 190.

[17] *Winkler* 1967, 169, on sitä mieltä, ettei sakramenteilla ole 1500- ja 1600-lukujen ruumissaarnoissa pelastavana tekijänä kokonaisuuteen katsoen korostettua asemaa. Toisin *Rimpiläinen* 1973, 103-104.

näyttää pyrkineen pysymään kohtuudessa.[18] Ylhäinen sukuperä mainitaan esimerkillisen elämänkuvauksen alussa (feliciter natus/ nata). Yhteiskunnallinen arvoasema vainajan ylistelyn motivaationa on viety pisimmälle Ernst Forbesin ruumissaarnassa. Vanhatestamentillisen ajattelutavan mukaan yhteiskunnallinen menestys saattoi muuntua myös teologiseksi autuuden perusteluksi, koskapa kerran pääsääntönä pidettiin hurskauden palkituksi tulemista ajallisessa elämässä.

Barokin ajan ruumissaarnoissa tuli tavaksi johdella kristillisiä opetuksia vainajan nimestä. Saksalaisessa reformiortodoksiassa tapaa harrasti jo Valerius Herberger, mutta erityisen pitkälle sen kehittivät Leipzigin koulun teologit, varsinkin Carpzov.[19] Gezelius vei tämän tyylikeinon käytön pisimmälle Arvid Krusen ruumissaarnassa, jonka teema perustui tekstin (Ilm.21:7) ja vainajan nimen yhdistämiseen. Esipuheessa lausutaan olettamus, että vainajan vanhemmat olivat antaessaan kasteessa pojalleen nimeksi Arvid (arv= perintö) ajatelleet perillistä, nimittäin Jumalan perillistä ja Kristuksen kanssaperillistä. Antaessaan pojalle toiseksi nimeksi Magnus he ovat toivoneet pojan jatkavan esi-isiensä mainetekoja. Sen jälkeen selitetään muutamien muiden nimien merkitystä ja päädytään vähitellen saarnan teemaan. Perintöteema ja samalla vainajan nimi hallitsee koko saarnaa. Gezelius ei kuitenkaan kehitellyt tällaista surujuhlan sanailoittelua yhtä pitkälle kuin Carpzov, joka saarnatessaan Springer-nimisen miehen hautajaisissa taivutteli onnettoman vainajan nimeä milloin substantiivi- milloin verbirakenteissa kaikkiaan 312 kertaa.[20]

Gezeliuksen pitämissä ruumissaarnoissa on voimakkaana momenttina lohdutus. Tämä on otettava huomioon, kun näitten saarnojen perusteella arvioidaan sitä, mikä on saarnaajan näkemys elämästä ja kuolemasta, maalaako hän elämän synkin vai valoisin värein ja onko kuolema vihattu vai toivottu vieras.

Perusteellisimmin on elämä ja kuolema punnittu Anna Silfwer-

---

[18] Teeman esiintymisestä *Rimpiläinen* 1973, 117-121.

[19] *Winkler* 1967, 112, 183-184. *Briliothin* 1945, 196-197 mukaan barokinomaisen konstikkaan saarnatyylin kulminaatiokohta Ruotsissa on 1600-luvun lopulla.

[20] *Winkler* 1967, 183-184.

sparren ruumissaarnassa, missä teksti (Room. 14:7-8) tarjosi siihen erinomaisen tilaisuuden. Gezelius esittää kysymyksen: "Saako kuolemaa toivoa?" Lähtökohta on siis varsin pessimistinen, koska tiedustellaan lupaa kuolemanodotuksiin. Kielteisen vastauksen perusteita esitetään neljä. Kuolema ei ole toivottava, koska pitkä elämä on Herran lahja, koska Jumala on luonut ihmisen elämään ja ihmisellä itsellään on siksi elämän halu, koska myös Raamatun pyhät — kuten esimerkiksi Daavid — ovat pyytäneet pitkää ikää ja koska vanhat voivat kokemuksellaan hyödyttää seurakuntaa ja yhteistä hyvää. Kuoleman toivottavuuden puolesta voidaan esittää niin ikään neljä perustetta. Ensiksi, Kristus on opettanut rukoilemaan Jumalan valtakunnan tulemista ja pahasta päästämistä, "mitkä molemmat rukoukset toteutuvat täydellisesti autuaallisessa erossa tästä maailmasta". Toiseksi, myös pyhät ovat pyytäneet autuaallista eroa. Kolmanneksi, "kauan eläminen ei ole muuta kuin kauan kärsimistä, ja mitä kauemmin elämme, sitä enemmän pahaa näemme, kuulemme, teemme ja kärsimme". Neljänneksi, kuolema on voitto, siis varhainen kuolema on suurempi voitto kuin kuolema vanhuudessa. Johtopäätös on siis: "Kuolemaa voi kyllä toivoa, kunhan se vain ei johdu kärsimättömyydestä ristin alla eikä Jumalan avun ja lupausten epäilemisestä, vaan oikeasta kaipuusta tulevaan hyvään ja sanomattoman suloiseen seurusteluun Jumalan valittujen sekä lukemattoman enkelijoukon kanssa." Kaikessa on rukoiltava Jumalan tahdon tapahtumista.

Kuoleman toiveet myöntävissä perusteluissa on kaksi, joita Gezelius on käyttänyt toistuvasti. Vertaus satamaan pyrkivästä laivasta sekä kauan elämisen ja kauan kärsimisen rinnastus ovat myös Arvid Krusen ruumissaarnassa. Nähtävästi tätä fraasia muunneltiin 1600-luvun ruumissaarnoissa yleisesti. Saksassa se esiintyy Heinrich Müllerin saarnassa muodossa: "Mitä pitkä elämä on muuta kuin pitkää synnintekoa, pitkää kärsimistä, pitkää piinattuna olemista? Pitkä elämä, pitkä työnteko, pitkä kärsimys. Lyhyt elämä, lyhyt työnteko, lyhyt kärsimys."[21]

Vaikka perusteet kuoleman toivottavuuden puolesta esitetäänkin painokkaasti, Gezeliuksen käsitys elämästä ei kuitenkaan ole

[21] Sitaatti *Winklerin* 1967, 162 mukaan.

yksinomaan synkkä. Arvid Krusen ruumissaarnan johdannossa verrataan ihmisen syntymää auringonnousuun kuulaana aamuna, mikä kuva tuskin sopii käsitykseen elämästä pelkkänä murheen laaksona.[22] Perusteet kuoleman toivomista vastaan ovat raamatullisia perusteita, joilla osoitetaan teologisesti elämän arvo. Ihmisen oma elämänhalu myönnetään. Toisaalta kuoleman esittämiseen toivottavana vaikutti Gezeliuksen saarnojen voimakas lohdutusmomentti. Samalla tavalla kuin kuoleman esittäminen voittona saattoi elämän kurjuus olla lohdutusperusteena.

Laajempi saarnahistoriallinen tutkimus voisi osoittaa, onko käsitys 1600-luvun saarnojen pessimismistä liiaksi 30-vuotisen sodan ajan luonteen määräämä ja muuttuiko elämänkuva myös ruumissaarnoissa valoisammaksi vuosisadan lopulla.[23] Gezeliuksen pitämien ruumissaarnojen elämänkuva on kuitenkin dialektinen enemmän kuin voittopuolisen pessimistinen.

Elämänkäsitys kuvastuu myös niistä pohdinnoista, jotka koskivat kärsimyksen ongelmaa ja joita ymmärrettävästi tuli mukaan ruumissaarnoihin. Kuten aikaisemmin mainittiin (s. 99), oli ortodoksisten teologien taistelussa ateismia vastaan 1600-luvulla kärsimyksen ongelma eräs tärkeä kysymys, joka aiheutti kriittisiä kysymyksiä ja teologien taholta apologiaa. Puhdasoppisuuden ajan yleisen vanhatestamentillisen ajattelutavan mukaan elämän pääsääntö oli, että hurskas sai nauttia onnea ja pitkää ikää, jumalattoman elämä loppui lyhyeen.[24] Gezeliuskin lähtee tästä peruskäsityksestä. Erityisesti Anna Silfwersparren ruumissaarnassa hän pohtii kysymystä, vaikuttaako ihmisen elämänvaiheisiin hänen jumalisuutensa tai jumalattomuutensa. Raamatullisin todistein hän osoittaa oikeaksi myönteisen vastauksen. Jumalan tahto on kuitenkin tutkima-

---

[22] *Rimpiläisen* 1973, 105-110 esityksestä voisi päätellä tällaisen valoisan käsittelyn verraten harvinaiseksi aikakauden ruumissaarnoissa. *Kalm* 1948, 115.

[23] *Simolin* 1924, 258-261. *Kalm* 1948, 115-116. *Kalmin* tutkimus käsittelee vuosisadan alkupuolta. *Winkler* (1967, 116-118, 145-147, 161-164, 185-186) osoittaa, että vuosisadan alkupuolen raskaat koettelemukset, rutto, vastauskonpuhdistus ja 30-vuotinen sota toivat ruumissaarnoihin tummia värejä. Leipzigin koulun miehillä elämä saa positiivisemman arvon ja kuolema nähdään enemmän vihollisena kuin varhaisemmilla johtavilla ruumissaarnojen pitäjillä.

[24] Esim. Johannes Rudbeckiuksen saarnoissa. *Kalm* 1948, 118.

ton; usein hän kutsuu tästä maailmasta hurskaan jo varhaisessa iässä, koska hän rakastaa hurskaan puhdasta elämää ja tahtoo säästää tätä kaikista pahan elämän vaivoista. Jumalattomalle taas varataan usein mahdollisuus parannuksen tekoon, mitä tämä kuitenkin harvoin käyttää hyväkseen. Jumalaton on lisäksi usein täällä maailmassa hurskaan piinana, koska tällainen vaiva on hurskaalle hyödylliseksi koetukseksi.[25]

Päättelyn dialektiikka on moninkertainen. Pitkä elämä on hurskauden palkka, joten elämä on siis hyvä eikä paha. Kuitenkin Jumala säästää hurskaan elämän vaivoista, siis elämä on vaiva ja rasitus. Mutta kun jumalaton elää ja tuottaa hurskaalle kärsimystä, se on hyödyllistä; siis elämän vaiva ja rasitus on hyvä. Gezeliuksen vastaus kärsimyksen ongelmaan ei ollut yksioikoinen. Ajatus hurskauden ja kärsimyksen kuulumisesta yhteen toistuu sekä rukouspäiväsaarnoissa että ruumissaarnoissa.

Kärsimyksen saama huomattavan positiivinen arvostus, ristin siunaus, osoittaa omalta osaltaan, ettei Gezeliuksen käsitys elämästä ollut voittopuolisesti pessimistinen. Pieni viittaus Jumalan käsittämättömyyteen vastauksena kärsimyksen ongelmaan voidaan panna merkille, vaikka Gezelius ei kehitellytkään perusteluaan pitemmälle; *Deus absconditus* esiintyy luterilaisen apologian argumenttina 1600-luvulla vähän.[26]

Polemiikin harvinaisuus on Gezeliuksen pitämille ruumissaarnoille yhtä tunnusomaista kuin hänen rukouspäiväsaarnoilleen ja synodaaliväitöskirjoilleenkin. Tosin Gezelius ei tässä poikkea suomalaisista ruumissaarnoista yleensä.[27] Suoranaista polemiikkia on vain Svenoniuksen ruumissaarnan parissa lauseessa; ehkäpä vainajan kontroverssiteologiset ansiot vaativat saarnaan nämä näytteet. Hyökkäys on suunnattu paavia vastaan, joka hallitsemisen halussaan julistautuu Pietarin seuraajaksi, vaikka tosiasiassa on hänen vastustajansa. Pietari itse ei tahtonut olla muuta kuin Jeesuksen Kristuksen palvelija.

---

[25] *Laurelius* 1656, 184-186 pohtii jumalattoman menestyksen syitä ja luettelee seuraavat: 1. Immensa Dei bonitas, 2. Longanimitas, 3. Ultimum & universale judicium.

[26] *H.-M. Barth* 1971, 281.

[27] *Rimpiläinen* 1973, 123.

5. PAPINVIRKOJEN TÄYTTÖ

a. Virantäytön juridiset perusteet

Kauttaaltaan luonteenomaisen vivahteen Gezeliuksen ajan papinvirkojen täytölle antoi papiston runsaslukuisuus. Suomen papiston lukumäärä kasvoi 1600-luvun aikana suurin piirtein kaksinkertaiseksi; mainittua vuosisataa voidaan siten pitää suhteellisesti katsoen pappissäädyn ekspansiivisimpana aikakautena.[1] Koska itsenäisten seurakuntien lukumäärä lisääntyi suhteellisesti paljon vähemmän, lisäys merkitsi kappalaisten ja muun alemman papiston joukon paisumista ja siten ankaraa kilpailua kirkkoherran viroista.

Vanhastaan oli piispoja kielletty vihkimästä pappeja enemmän kuin tarve vaati. Ensin tuli olla tiedossa virka, sitten vasta saatiin myöntää ordinaatio.[2] Laureliuksen kirkkolakiehdotus sisältää jo entistä perusteellisemman varoituksen tarpeettomista pappisvihkimyksistä. Vihkimys oli suoritettava vain silloin, kun vokaatio oli tiedossa, sillä "virattomista papeista on seurauksena pappissäätyyn kohdistuvaa halveksintaa sekä paljon epäjärjestystä seurakunnissa". Toisin menettelevä piispa uhattiin vetää vastuuseen piispakollegion eteen. Kirkkolaissa vastaava varoitus sai suunnilleen samanlaisen sisällön; pappien liikatarjonnan haittavaikutukset kuitenkin jätettiin mainitsematta: "Ketään ei saa ordinoida papiksi, ellei hänellä jo ole tiedossa virkaa, kouluissa, lukioissa tai yliopistoissa, niin että hän pystyy itsensä kunnolla elättämään, tahi jollei ole vapaana jotakin muuta tointa, johon hänet voidaan sijoittaa. Siksi kielletään täten vakavasti piispoja ja superintendettejä vihkimästä enemmän pappeja kuin tarvis vaatii ja virkoihin mahtuu. Tätä määräystä vastaan rikkova tullaan vetämään asianomaiseen vastuuseen ja rangaistukseen."[3]

Virkoihin pyrkivien ruuhkautuminen ei merkitse välttämättä sitä, että piispat olisivat näitä määräyksiä rikkoneet. Kun vokaatioita tuli suhteellisen runsaasti alempiin pappistehtäviin, ordinoitujen

---

[1] *Blomstedt* 1963, 121-123.

[2] KOF I, 148-149. RKS, 34. PP 1650 ja 1675, IX. *Appelberg* 1896, 79.

[3] KOF II: 1, 286-287. KL 1686 XIX:6.

määrä kasvoi ja tungos syntyi kilpailtaessa paremmista viroista. Näin muodostui vaikeuksia löytää kaikille vihityille ikäänsä vastaava virkapaikka. Papiston lukumäärän lisäys ei toisaalta merkinnyt vain virattoman papiston kasvua, vaan myös tehtäväpiirin laajenemista. Upsalan hiippakuntaa koskevassa tutkimuksessaan *Tore Heldtander* sanoo kappalaistarpeen nousseen mm. opetustoimen lisääntyessä.[4]

Vuoden 1571 kirkkojärjestys katsoo papin viran täytön perusteiksi toisaalta seurakunnan suorittaman valinnan, toisaalta piispan oikeuksiin kuuluvan kontrollin sekä valinnan vahvistamisen: "Sen vuoksi milloin hyvänsä jokin seurakunta tai kirkkopitäjä tarvitsee pappia ja saarnaajaa, sen täytyy ensin rukoillen kääntyä Jumalan puoleen ja pyytää Häneltä apua ja neuvoa. Sitten seurakuntalaisten on katsottava, onko heillä jotakuta kelvollista ehdokasta. Ja kun he ovat sellaisen mielestään sopivan löytäneet, heidän on lähetettävä hänet piispan luo kuulusteltavaksi ja tutkittavaksi, jotta hänet sitten hyväksytyksi tultuaan lähetettäisiin ja vahvistettaisiin heidän kirkkoherrakseen." Jos seurakunta ei löytänyt sopivaa ehdokasta tai jos ehdokas ei ollut virkaan kelvollinen, piispan vallassa oli lähettää tehtävään sopiva mies.[5]

Laureliuksen kirkkolakiehdotuksessa on kirkkoherran virantäyttömenetelmän runkona kirkkojärjestykseen sisältyvä määräys. Ehdotus piispalle tuli tehdä noin viiden tai kuuden kuukauden kuluttua viran avoimeksi tulon jälkeen. Ellei seurakunta käyttänyt oikeuttaan määräajassa, piispa sai asettaa ehdokkaan omaaloitteisesti. Ehdokas tuli lähettää seurakunnan nähtäväksi, "antamaan lahjansa siellä kuultavaksi". Jos seurakunta kieltäytyi ottamasta koesaarnan pitäjää vastaan, piispan tuli valita "muutamia harvoja ja jokseenkin yhtä ansioituneita pappeja" ja lähettää heidät seurakuntaan vaalia varten. Valittu voitiin alistaa tarvittaessa tutkintoon ja saarnakokeeseen. Laureliuksen kirkkolakiehdotus nostaa seurakunnan valintaoikeuden edelle piispan ja papiston kontrolli- ja valintaoikeuden, joka perustuu suurempaan asiantuntemukseen.

---

[4] *Heldtander* 1955, 82-83. Kotipappijärjestelmä lisäsi *Heldtanderin* mukaan (s. 61, 68-79) Upsalan hiippakunnassa ordinaatioiden lukumäärää.

[5] KOF I, 126-127.

Maallikoitten subjektiivisten mieltymysten täytyi väistyä sen tieltä. Papillista asiantuntemusta saattoi poikkeustapauksessa käyttää piispan ja kapitulin ohella myös pappeinkokous. Kirkkoherrat tuli rekrytoida erityisesti kappalaisten, mutta myös opetustoimen viroissa hyvin palvelleitten miesten joukosta. Valintaperusteina mainitaan oppineisuus, palvelustoimessa osoitettu kelvollisuus sekä palvelusajan pituus.[6]

Emporagriuksen kirkkolakiehdotus poikkeaa vokaation oikeutta määritellessään Laureliuksen ehdotuksesta siinä, että esivallan oikeus mainitaan erityisen painokkaasti. Esivallan edustajille kuului osallistuminen vokaation antamiseen jo sanankuulijoina, mutta sen lisäksi heillä oli vielä erityinen valinnan valta. Vastaavasti mainitaan rekryyttiryhmänä erikseen sotapapit.[7] Emporagriuksen ehdotus ennakoi siten enemmän kuin Laureliuksen ehdotus Kaarle XI:n aikaista kirkkoherrojen nimityspolitiikkaa.

Vuoden 1686 kirkkolaissa tuli kirkkoherran valintamenettely olemaan pääkohdiltaan samanlainen kuin Laureliuksen ehdotuksessa. Seurakunnan ehdotusoikeuden määräajaksi tuli kuusi kuukautta. Jos ehdokkaitten valinta jäi kapitulin tehtäväksi, piti kirkkolain mukaan lähettää vaaliin yksi tai kaksi sopivimmiksi katsottua miestä.[8]

Näin tuli kirkkoherran valinta suorittaa konsistoriaalisissa seurakunnissa. Jos seurakunnassa asuvalla aatelisella oli *patronaattioikeus*, ehdokkaan asettaminen kuului hänelle. Vuoden 1612 aatelisto n privilegioitten mukaan seurakunnassa asuvien aatelisten oli sovittava muitten seurakuntalaisten kanssa kirkkoherrasta. Ellei yksimielisyyttä syntynyt, piispa ratkaisi asian.[9] Vuoden 1686 kirkkolakiin asti, mutta erityisesti 1660-luvulle, patronaattioikeuden luonne pysyi kuitenkin kiistanalaisena. Vanhan säännön mukaan patronaattioikeuden antoi vain seurakunnalle tehty huomattavan suuri lahjoitus: Patronum faciunt dos, aedificatio, fundus. Laureliuksen kirkkolakiehdotuksen mukaan tällä tavalla patronuksen oikeuden

[6] KOF II:1, 282-299. *Kjöllerström* 1944, 193. *Askmark* 1949, 171-174.

[7] KOF II: 2, 182-197.

[8] KL 1686 XIX:7. – Liivinmaan kirkkojärjestyksen ohjeet voidaan tässä sivuuttaa, sillä ne määräytyivät Baltian erityisolosuhteitten mukaan. *Lehtonen* 1931, 222-225.

[9] *Palmros* 1857-58, 104. *Appelberg* 1896, 131-132.

saanut valitsi kirkkoherran, mutta piispan ja kapitulin kontrollioikeutta ei silti saanut sivuuttaa. Jos kapituli tuomitsi ehdokkaan perustellusti kelvottomaksi, patronuksen piti esittää uusi mies tilalle. Rajoitetussa mielessä voitiin patronuksiksi sanoa seurakunnan aatelisia, joitten ääntä oli ehdokasta asetettaessa kuunneltava enemmän kuin muitten; yksinoikeutta ehdokkaan asettamiseen heillä ei kuitenkaan ollut.[10]

Koko valtakuntaan katsoen aateli otti 1660-luvulta lähtien kirkkolakiin asti entistä innokkaammin kantaa papiston valintakysymyksiin, jolloin patronaattioikeuden määrittely ja käyttö tuli ajankohtaisemmaksi.[11] Turun hiippakunnassa syntyi kireitä kiistoja aatelisvastaisen Terseruksen aikana, jolloin piispa ja kapituli katsoivat oikeuksiaan loukatun ja aatelin patronaattioikeuden käytön koituneen turmiolliseksi kirkon virantäyttöpolitiikassa.[12] Merkittävä kuninkaallinen patronaattioikeutta koskeva määräys ennen kirkkolakia on KM:n resoluutiossa ritariston ja aatelin valituksiin 1680, missä vakuutettiin oikeuden säilyttäminen ja loukkaamattomuus.[13]

Kirkkolain määräys muotoutui miltei Laureliuksen ehdotuksen mukaiseksi. Piispa ei saanut ilman pätevää syytä hylätä patronuksen tekemää esitystä, mutta jos hylkääminen oli perusteltu, patronuksen tuli perääntyä ehdottamaan toista miestä. Sovittamattoman ristiriidan syntyessä kapitulin ja patronuksen välille kuului ratkaisu KM:lle. Nimenomaan määrättiin, ettei seurakunnan ulkopuolella asuvalle aateliselle kuulunut papinvalintaoikeutta.[14]

Jos patronaattioikeuksien tulkinnasta ja käytöstä aiheutui hankaluuksia, samoin niitä syntyi *kuninkaanpitäjän* määrittelystä. Vuoden 1650 pappisprivilegioissa lausuttu ja vuoden 1675 privilegioissa toistettu määräys kuvasi kaikessa suurpiirteisyydessään sitä, mihin kehitys oli menevä Kaarle XI:n aikana. Ensin sanotaan KM:lla olevan oikeuden asettaa ansioituneita pappeja sekä hovisaarnaajia kuninkaanpitäjiin. Kun siis *"jokin huomattava pitäjä* valtakun-

[10] KOF II:1, 299-304. Emporagrius (KOF II:2, 186) mainitsee lyhyesti rajoitetun patronaattioikeuden. *Appelberg* 1913, 133-134. *Heldtander* 1955, 334-349.

[11] *Heldtander* 1955, 366.

[12] *Appelberg* 1913, 131-140.

[13] *Stiernman* 1729 II, 1841-1842.

[14] KL 1686 XIX: 12-16.

nassa, joko kaupungeissa tai maalla vapautuu", on piispan annettava tieto ehdokkaista KM:lle valintatoimia varten.[15] Seuraavat yksityiskohtaisemmat ohjeet eivät muuta sitä tosiasiaa, että jokainen "huomattavaksi" (förnemligit) katsottava seurakunta voitiin julistaa kuuluvaksi kuninkaallisen nimitysoikeuden piiriin.

Vuoden 1660 valtiopäivillä rekisteröitiin Turun hiippakunnasta yhdeksän seurakuntaa kuninkaallisiksi,[16] mutta näin tehty luettelo ei ollut käytännössä läheskään täydellinen eikä poistanut epämääräisyyksiä.

Vuonna 1684 julistettiin KM:n kirjeellä kuninkaallisiksi kaikki ne pitäjät, joissa aateli oli käyttänyt patronaattioikeutta, mutta joissa olevat läänitykset oli reduktiossa peruutettu kruunulle. KM selitti tarvitsevansa virkoja ansioituneille sotapapeille, mutta piispat ja kapitulit saivat siitä huolimatta suositella myös omia ehdokkaitaan.[17] Kirkkolaissa annettiin vihdoin KM:lle vapaat kädet kuninkaanpitäjien nimeämiseen samalla kun säädettiin niitten kirkkoherranvaalin tavasta. Lain mukaan kuninkaallisia olivat vanhastaan kuninkaallisina pidetyt seurakunnat samoin kuin ne, jotka KM oli myöhemmin sellaisiksi julistanut tai tuli vastaisuudessa erinäisistä syistä julistamaan. Kuninkaanpitäjän kirkkoherranviran tultua avoimeksi piispalla ja kapitulilla samoin kuin seurakunnallakin oli lupa esittää KM:lle ehdokkaansa. Kuitenkaan KM ei ollut sidottu näihin ehdokkaisiin, vaan sai vapaasti oman mielensä mukaan ratkaista valinnan.[18] Papiston pyyntöön saada käyttöönsä selvä luettelo KM vastasi, että sellainen voitiin toimittaa vasta reduktion täysin toteuduttua.[19]

Ristiriitaisia käsityksiä oli vallalla myös siitä, kuka sai valita kirkkoherran silloin, kun kuninkaanpitäjä oli läänitetty aateliselle. Eskil Petraeuksen tuomiokapitulissa v. 1657 asiaa koskevaan kysymykseen maaherra vastasi, että kuninkaan valintavalta säilyi aina

---

[15] PP 1650 ja 1675 XVIII. Kursivointi minun.

[16] *Leinberg* 1894 VI, 13-15. Nämä olivat Turku, Kemiö, Taivassalo, Lohja, Mynämäki, Parainen, Pietarsaari, Vaasa ja Isokyrö. Vuoden 1682 valtiopäivillä laaditusta rekisteristä puuttuu Lohja, muuten luettelo on sama.

[17] *Appelberg* 1913, 151-153.

[18] KL 1686 XIX:10.

[19] VA RRj, KM:n resoluutio papistolle 8.3.1686.

läänityksestä huolimatta. Kaarle XI:n holhoojahallituksen kanta oli toinen. Sen mukaan patronaattioikeus siirtyi läänityksen mukaan kuninkaalta lääninherralle.[20]

b. Vaalikäytännön yleispiirteet

Normaali kirkkoherranviran täyttöjärjestys *konsistoriaalisissa* seurakunnissa Gezelius vanhemman aikana oli siis se, että ehdokas esiteltiin kapitulin hyväksyttäväksi, tai sitten kapituli lähetti ehdokkaansa seurakunnan nähtäväksi. Edellisessä tapauksessa pappi oli yleensä seurakunnalle ennestään tuttu, joten ei tarvittu koesaarnaa kuten jälkimmäisessä. Esimerkiksi Ruoveden papinvaali v. 1689 suoritettiin normaalissa järjestyksessä viimeksi mainitulla tavalla. Yleensä kapituli näyttää lähettäneen yhden ehdokkaan, mikä käytäntö oli tapana myös Ruotsissa. Christian Frisius oli käynyt Ruovedellä kapitulin valtuuttamana koesaarnaajana, jonka jälkeen rovasti saapui suorittamaan itse vaalia. Hän tiedusteli seurakunnalta, hyväksyikö se tarjotun papin kirkkoherrakseen. Rahvas vastasi ottavansa ehdokkaan kiitollisena vastaan, joten vaadittu yksimielisyys todettiin saavutetun.[1]

Kapitulin kannalta ihanteellinen *kuninkaallisen* seurakunnan kirkkoherranvaali suoritettiin esimerkiksi Kokemäellä 1687. Kapituli esitteli KM:lle kaksi ehdokasta, joista KM valitsi ensimmäisen.[2]

Piispan ja kapitulin oikeuteen valvoa virantäyttöä kuului periaatteessa, ettei kukaan olisi saanut mennä kapitulin luvatta koesaarnoja pitämään. *Heldtanderin* tutkimusten mukaan Upsalan hiippakunnassa noudatettiin tässä asiassa kuria ja järjestystä, mutta Suomessa ei nähtävästi saavutettu yhtä tiukkaa valvontaa. Kun Maa-

---

[20] CEAP I, 41. *Appelberg* 1913, 139-140.

[1] RA AE 85, ote kapitulin pk:sta 21.1.1689. *Heldtander* 1955, 182. Eräässä kapitulin kirjeessä vuodelta 1665 viitataan tapaan lähettää kolme ehdokasta seurakuntaan. *Tigerstedt* 1888 II, 123, kapituli Brahelle 22.7.1665. Maininta näyttäisi osoittavan, että ennen Gezeliusta oli tehty näin. Kuitenkin Terseruksen loppukauden kapitulin pöytäkirjat osoittavat, että silloinkin lähetettiin kirkkoherraehdokkaat näytesaarnojaan suorittamaan yksi kerrallaan. CEAP II, 498-499, 522, 524, 534.

[2] RA AE 79, Gezelius ja kapituli KM:lle (1687?).

lahden kirkkoherranvirasta käytiin tuonnempana selostettavaa kiistaa, mainittiin sen ehdokkaan, jota Gezelius kiivaasti vastusti, käyneen pitämässä koesaarnoja sekä emäkirkolla että kappelissa. Käynti ilman kapitulin valtuuksia on tällaisessa tilanteessa todennäköisempi.[3] Samoin ankaran riidan aiheuttaneen Pyhäjoen kirkkoherranviran täytön asiakirjoista 1680-luvun alussa eräs valaisee koesaarnojen pitoa. Selostaessaan KM:lle kiistan kulkua Gezelius kertoo, miten virkaa kärkkyvä pappismies yritti tunkea kapitulin jo nimittämän papin syrjään. Kapitulin taivutteluihin hän lopulta näytti suostuvan ja jättävän jo nimitetyn virkaveljen rauhaan. Tästä Gezelius jatkaa: "Mutta tästä huolimatta hän matkustaa Pyhäjoen seurakuntaan, *ei pidä koesaarnaa kirkossa* (giör der intet Prof i Kyrckian), vaan esittäytyy käräjätuvassa, kuten hän sanoo, mikä on aika kummallista, että käräjillä käsitellään papinvaaliasioita."[4] Gezelius paheksui vokaation hakemista käräjillä, mutta saarnakokeen hän näyttää hyväksyneen, vaikka kävijällä ei ainakaan tällä kertaa selvästikään ollut siihen kapitulin antamaa valtuutta. Näistä esimerkeistä päätellen kapituli hyväksyi myös omavaltaiset vaalisaarnat tai se ei ainakaan pystynyt niitä täysin estämään.

Seurakunnan vokaation hakemista *käräjillä* tapahtui niin ikään verraten usein siitä huolimatta, että Gezelius sitä paheksui. Vanha käytäntö siis jatkui varsinaisesti hyväksyttyjen vaalitapojen ohella.[5]

1600-luvun alkupuolella muodostui seurakunnan oikeus ehdokkaan asettamiseen ja kirkkoherran valintaan epäyhtenäiseksi, koska täsmällistä valintajärjestelmää ei ollut. Joskus seurakuntalaisten mielipiteet otettiin huomioon merkittävällä tavalla, välistä valinta tapahtui niistä riippumatta tahi niiden vastaisesti. Menettelytapa riippui ilmeisesti muitten motiivien laadusta ja voimakkuudesta, seurakuntalaisten yksimielisyyden asteesta sekä vokaation antaneitten

---

[3] RA AE 80, käräjäpk:n ote 4-5.2.1684. *Heldtander* 1955, 183.

[4] *Leinberg* 1900-07 VII, 203, Gezelius KM:lle (1680?). Kursivointi minun.

[5] Tuntemani tapaukset ovat: Pyhäjoki 1680, Eura 1683, Orivesi 1683, Maalahti 1684, Kisko 1680, Kemi 1672 ja 1683. RA AE 80, käräjäpk:n ote 4-5.2.1684; AE 78, Gabriel Melartopaeus KM:lle (1685); AE 79, Johannes Johannis KM:lle 14.8.1672, Esaias Mansveti KM:lle (1683). *Suolahti* 1919, 100. *K. R. Melander* 1909, 336-339. *Koivisto* 1966 I, 260. Viipurin hiippakunnassa näyttää papinvaali käräjillä olleen yleisempi ja käytäntö jatkui 1700-luvulla. *Laasonen* 1967, 36, 126.

vaikutusvallasta.[6] Gezeliuksen aikana ei yleiskuva muuttunut, joskin kirkkolaki todennäköisesti lisäsi seurakunnan vaikutusmahdollisuuksia. Piispan ja kapitulin kontrollioikeus kuitenkin antoi perusteet seurakunnan suorittaman valinnan kumoamiseen, jos tarpeeksi vahvoja vaikutteita oli tällaisen menettelyn takana. Kapitulin ehdokas saattoi jäädä seurakuntaan vastoin rahvaan tahtoakin (Taivassalo 1670). Jos taas vastamotiivit puuttuivat tai jos papin ehdokkuuden tukena oli yleensä painavia syitä tai vaikutusvaltaisia henkilöitä, voitiin seurakuntalaisten antamaa vokaatiota käyttää tehokkaana lisäperusteena, kuten tehtiin Tammelassa 1674.[7] Välistä näin teki kapituli, mutta samalla aseella voitiin myös iskeä kapitulia vastaan. Siten menetteli KM nimittäessään v. 1676 Andreas Petraeuksen Naantalin kirkkoherraksi.[8] Seurakunnan oikeus riippui siis vaalitilanteesta yleensä. Vaaleja koskevien asiakirjojen perusteella on pidettävä todennäköisenä, että samoin kuin Upsalan hiippakunnassa on täälläkin edellytetty seurakunnan yleensä ottavan vastaan kapitulin lähettämän ehdokkaan, joten uuden ehdokkaan pyytämisoikeus oli enemmän muodollinen.[9]

Seurakunnan valintaoikeuden kiertämiseen tarjoutui hyvä mahdollisuus silloin, kun vaadittua yksimielisyyttä ei syntynyt. Toisaalta taas vokaatio yritettiin usein tulkita vaalin perusteita tarvittaessa yksimieliseksi silloinkin, kun mielipiteet jakaantuivat. Kapituli selitti v. 1674 Kälviän seurakunnan lykänneen valinnan hiippakuntahallitukselle yksimielisyyden puuttuessa, kun taas KM ratkaisi vaalin tulkiten kälviäläisten kannattavan yhtä ehdokasta.[10] Tässä tapauksessa, samoin kuin nähtävästi usein muulloinkin, käytettiin ristiriitaisia valintoja ja suostumuksia jonkun ehdokkaan tu-

[6] *Appelberg* 1896, 177-188.

[7] *Finne* 1917, 381.

[8] RA AE 84, taivassalolaiset KM:lle (1670). KKK, 111, KM:n valtakirja Petraeukselle 3.4.1676.

[9] *Heldtander* 1955, 187.

[10] *Leinberg* 1900-07 VII, 182-185, Gezelius KM:lle 6.2.1675. Samasta vaalista lähteitä myös *Leinberg* 1900-07 IV, 385, 406.

eksi. Luultavasti vokaatio syntyi toisinaan maaherran tai muitten vaikutusvaltaisten henkilöitten painostuksesta.[11]

Kuninkaan vallan kasvu nimitysasioissa näyttää vaikuttaneen seurakuntalaisten oikeuksiin kahdella tavalla. Toisaalta KM joskus puolusti kapitulia vastaan seurakunnan vokaatiota, kuten tapahtui 1674 jo mainitussa Kälviän vaalissa. Mistä syystä näin tapahtui, jää tosin useimmiten hämärään. Tarkoituksena oli tuskin aina kansan oikeuksien puolustaminen. Silloin, kun rahvaan kanta poikkesi piispan ja kapitulin tavoitteista, seurakunta vetosi joskus KM:n nimitysoikeuteen ja yritti sitä tietä saada mieleistään ratkaisua (Laihia 1688). Toisaalta taas KM:n antamat ekspektanssit vähensivät rahvaan ratkaisuoikeutta, sillä myös konsistoriaalisten seurakuntien virkanimityksissä kapituli oli usein sidottu KM:n suositukseen tai määräykseen, tai sillä oli tietyissä tapauksissa mahdollisuus vaientaa seurakuntalaisten mahdolliset poikkeavat mieltymykset viittaamalla kuninkaalliseen suositukseen ja päätökseen. V. 1681 kapituli varoitti halikkolaisia osoittamasta tyytymättömyyden merkkejä ja kehotti kunnioittamaan KM:n antamia määräyksiä, kun se lähetti seurakuntaan Philip Backmanin, jota KM oli suositellut johonkin sopivaan virkaan. Sääksmäkeläisten vastustaessa 1680-luvun alussa Haqvin Pijhlmania, jolle kirkkoherranvirka oli varattu, Gezelius vetosi KM:n antamaan vahvistuskirjaan.[12] Hammarlandilaisten vokaatio v. 1685 raukesi niin ikään tyhjiin, kun kapituli nimitti KM:n ekspektanssille määräämän papin. Rahvaan yritys KM:n määräyksen muuttamiseksi tuotti vakavan kuninkaallisen nuhtelun.[13] Vaalitapausten tarkastelu osoittaa siten, miten mutkikkaita ja juonikkaita olivat usein täysortodoksian ajan kirkkoherranviran täytöt.

c. Virantäytön häiriötekijät

Poikkeamat asetusten mukaisesta kirkkoherranviran täytöstä aiheutuivat usein viime kädessä juuri KM:n säännöttömästä vallan-

[11] Ristiriitaisia vokaatioita esim. Lokalahdella 1671 sekä Pyhäjoella 1680. RA ÅK, kapituli KM:lle 8.7.1671. RA AE 83, Pyhäjoen asiakirjat 1680-1681.

[12] RA AE 83, kapitulin päätös 1.6.1681; AE 79, laihialaiset KM:lle (1688?). KB Autografsamlingen, Gezelius KM:lle (päiväämätön).

[13] RA AE 86, ote (kapitulin kirjeestä?) 28.4.1686, otteet kapitulin pk:sta 15.8.1683 ja 26.3.1684, hammarlandilaiset KM:lle 22.4.1685. *Strandberg* 1832-34 II, 1-2.

käytöstä viranhaltijaa määrättäessä. Kuninkaanpitäjien ja konsistoriaalisten pitäjien välillä ei ollut tarkkaa eroa ja selvyyttä, minkä lisäksi KM:n arvaamaton menettely konsistoriaalisten seurakuntien virkanimitysten yhteydessä piti piispan ja kapitulin jatkuvassa epävarmuuden tilassa.

KM:n herkästä ja epäsäännöllisestä puuttumisesta virkanimityksiin johtui osittain myös se, että alempi papisto pyrki jatkuvasti tunkeilemaan virkoihin asetusten vastaisesti. Epäkohta oli tosin jo vanha, ja papisto oli toistuvasti yrittänyt kitkeä pahaa tapaa sivuuttaa virkatie ja yrittää saada piispan ja kapitulin ohi virkamääräyksiä KM:lta tai myös aatelisilta patronuksilta. Antaessaan papistolle privilegiot KM oli 1650 tosin määrännyt hiippakuntahallinnon sivuuttamisen virkaan pyrittäessä rangaistavaksi teoksi: "Jos joku pappi halventaa piispaansa ja kapituliaan pyrkimällä ylenemään virassa nämä sivuuttaen eikä hae virkaansa säännöllisessä järjestyksessä piispaltaan ja esimieheltään, vaan kiirehtii vaivaamaan korkeaa esivaltaa ja muita ylhäisiä säätyläisiä virantavoittelullaan, hänet on haastettava vastaamaan teostaan, otettava kuulusteluun sekä tehdyn rikkeen mukaisesti rangaistava ja saatettava järjestykseen."[1]

Virankerjuun jatkuminen kuvastuu papiston valituksista 1680-luvulle asti. Vastauksessaan vuoden 1664 valituksiin KM lupasi, ettei promotoriaaleja enää annettaisi, "ellei ole pakottavaa syytä". KM lisäsi samalla, että hänen oikeutensa kuninkaanpitäjiin pysyi tästä riippumatta. Vuoden 1664 resoluutioon sijoitettu porsaanreikä ei tullut tukituksi seuraavissakaan vastauksissa, sillä v. 1668 KM totesi epätietoisuuden kuninkaanpitäjistä aiheuttavan poikkeamisia mainituista lupauksista jättää virankerjääjät huomiotta. Sama varaus säilyi vuosina 1678 ja 1680 annetuissa resoluutioissa. V. 1675 KM tosin lupasi lopettaa ekspektanssien jakamisen.[2] Resoluutiot

[1] PP 1650 ja 1675 XVII. *Palmros* 1857-58, 99. Laureliuksen kirkkolakiehdotuksessa vastaava määräys, KOF II: 1, 299 ja Emporagriuksen, KOF II: 2, 196. *Heldtander* 1955, 278-293. *Heldtander* sanoo kuninkaallisten suosituskirjeitten määrän kasvaneen KL:a lähestyttäessä. Upsalan kapitulin papistolle antamasta varoituksesta, ettei KM:a saa kerjuukirjeillä vaivata, ks ULA UDA A.I. 6, pk 20.9.1666 § 4.

[2] *Stiernman* 1729, 1507, 1563-1564, 1795, 1803; 1743, 436-437.

osoittavat, miten kuninkaanpitäjäjärjestelmän epämääräisyys ja virankerjuu kietoutuivat toisiinsa.

Kun sitten KM suostui jakamaan suositus- ja määräyskirjoja, tämä houkutteli runsaasti uusia yrittäjiä viranhankinnan paineessa asetusten vastaisille kalavesille. Turun hiippakunnassa varsinkin Rothovius yritti saada järjestystä palautetuksi, mutta vuosisadan puolivälissä oli yhä aihetta valituksiin.[3]

Gezeliuksen aikana päätettiin pappeinkokouksessa 1672 toimenpiteistä niitä pappeja vastaan, jotka sivuuttivat kapitulin kautta menevän virkatien ja kääntyivät suoraan KM:n puoleen. Myös piispan ja kapitulin kirjeissä tapaa valitettiin.[4] Mutta kun virkaa himoitsevia pappeja ei saatu kuriin ja järjestykseen, kapitulin oli alistuttava samaan kilpajuoksuun, mistä antaa hyvän esimerkin kapitulin kirje Karkun kirkkoherralle v. 1672. Kirjeessä sanotaan Hämeenkyrön kirkkoherran kuolleen, joten oli odotettavissa virantavoittelijoitten ryntäys KM:n puheille. Siksi kapituli valtuutti kirjeensaajan kääntymään erään virkaa vailla olevan leskimiespapin puoleen, jota kapituli tahtoi avoimeksi tulleeseen virkaan, ja kehottamaan tätä hankkiutumaan avioliittoon lesken kanssa. Kuolinpesän konservoijana papilla tuli olemaan tärkeä etu muitten mahdollisten ehdokkaitten rinnalla.[5]

Hiippakuntahallituksen ja KM:n virantäyttöpolitiikan välillä vallitsi siis tietty jännitystila. Seuraavilla esimerkeillä voidaan osoittaa, että piispan ja kapitulin asema muuttui jonkin verran holhoojahallituksen ajasta Kaarle XI:n täysi-ikäisyyden aikaan siirtymisen jälkeen.

Uskelan kirkkoherranviran täyttö holhoojahallituksen ajalta v. 1669 osoittaa, miten KM:n toimenpiteet saattoivat mennä ristiin piispan ja kapitulin intressien kanssa. Kapitulin kirjeessä KM:lle mainitaan seurakunta kuninkaalliseksi, vaikka se ei sisällykään vuoden 1660 luetteloon. Kapitulin selostuksen mukaan seurakunnan aateliset ja rahvas olivat yksimielisesti pyytäneet kapitulilta kirkkoherrakseen omaa kappalaistaan Petrus Procopaeusta. Ennen kuin

[3] *Appelberg* 1896, 156-159. *Suolahti* 1919, 126-127.

[4] *Lagus* 1836, 214, AS 1672. *Leinberg* 1900-07 IV, 342-344, Gezelius KM:lle (1672?); VII, 170-171, kapituli KM:lle 6.10.1669.

[5] *Leinberg* 1900-07 VII, 175-176, kapituli Georgius Prytzille 23.10.1672.

kapituli ehti esittää ehdokkaan KM:lle, kiirehti Tukholman suomalaisen seurakunnan kirkkoherra Jacob Collinus hankkimaan itselleen Uskelan kirkkoherran viran valtakirjan. Selonteossaan KM:lle kapituli paheksui sitä, että Collinus oli kapitulin sivuuttaen kääntynyt KM:n puoleen. Edelleen tämä oli menetellyt hyvän tavan vastaisesti siinä, että hän oli lähtenyt ajamaan asiaa ennen kuin entinen kirkkoherra oli haudattu.[6] Ainakin joskus näyttää olleen tapana keskustella kirkkoherran hautajaisissa seuraajan valinnasta (Kälviä 1674, Pyhäjoki 1680).[7]

Pettyneelle Procopaeukselle KM antoi suosituskirjeen Pälkäneen tai myös jonkin muun mahdollisesti tarjolla olevan seurakunnan kirkkoherranvirkaan kapitulin harkinnan mukaan. Tällaisia suosituksia, jotka eivät ehdottomasti sitoneet kapitulia, saivat monet KM:n puoleen anomuksineen kääntyneet pappismiehet.[8] Kirjeitten saajien joukkoon pääsi tällöin miehiä, joitten kelpoisuutta vastaan kapitulilla oli tehtävänä vakavia huomautuksia. Holhoojahallituksen viimeisinä vuosina Gezelius lähetti KM:lle selonteon useista virkaa tavoittelevista kelvottomista papeista, jotka esittivät KM:lle vääriä tietoja ja yrittivät siten saada suosituskirjeitä. [9]

Jo holhoojahallituksen ajalta on myös useita esimerkkejä virantäytöstä, jolloin KM käytti päätösvaltaa selvästi konsistoriaalisiksi todetuissa seurakunnissa. Toisaalta kaikissa niissä tapauksissa, jolloin KM määräsi kirkkoherran, ei ole selvää, pidettiinkö seurakuntaa kuninkaallisena vai konsistoriaalisena. Saltvikin seurakunta todettiin joka tapauksessa eräässä KM:n myöhemmässä kirjeessä konsistoriaaliseksi, mutta siitä huolimatta KM määräsi v. 1669 kirkkoherraksi Mureniuksen jälkeen tämän vävyn Georgius Prytzin

---

[6] *Leinberg* 1900-07 VII, 170-171, kapituli KM:lle 6.10.1669; IV, 292-293, KM:n valtakirja Collinukselle 6.5.1669.

[7] RA AE 83 (Pyhäjoki), seurakuntalaisten todistus 5.9.1680. *Leinberg* 1900-07 VII, 183, kapituli KM:lle 6.2.1675. *Suolahti* 1919, 113. Ruotsissa tapa oli *Heldtanderin* (1955, 117-119) mukaan tuntematon.

[8] *Leinberg* 1900-07 IV, 318-319, 323, 340-341, KM:n suosituskirjoja.

[9] *Leinberg* 1900-07 IV, 342-344, Gezelius KM:lle (1672?).

ja sivuutti kapitulin ehdokkaan Matthias Rothoviuksen.[10] Muutamissa tapauksissa taas KM nimenomaan ilmoitti, ettei hän voinut puuttua konsistoriaalisen seurakunnan virkanimitykseen, vaan tyytyi suosittelemaan Majesteetin tukea hakemaan tullutta pappismiestä (Pöytyä 1669, Pälkäne 1670).[11] Piispan ja kapitulin oli ilmeisesti useissa tapauksissa vaikea tai mahdoton kiertää suosituksiakaan, jolloin KM:n asiaan puuttuminen merkitsi joka tapauksessa sitä, että hän ratkaisi valinnan. Tästä on valaisevana esimerkkinä Föglön kirkkoherranviran täyttö v. 1671. KM suositteli Henrik Stigeliusta, ja sanamuoto antoi ymmärtää, että seurakuntaa ei pidetty kuninkaallisena. Kapituli esitti kuitenkin painavia syitä oman ehdokkaansa Gudmundus Rothoviuksen hyväksi. KM hyväksyi perusteet ja ratkaisi vaalin kapitulin kannan mukaisesti. Kapitulille jäi tosiasiallisesti vain esittelijän osa.[12]

Gezelius taipui nähtävästi ilman suurempaa vastenmielisyyttä KM:n määräyksiin ja virkavahvistuksiin, sillä vaikka holhoojahallitus oli ylhäisaatelinen, sen kanssa oli helpompi saada aikaan kirkollista johtoa tyydyttäviä päätöksiä kuin patronaattioikeutta käyttämään pyrkivien paikallisten aatelisten.[13] Kangasalan kirkkoherran valinta v. 1672 viittaa tällaiseen ajattelutapaan. Vaikka seurakunta ei ollut kuninkaallinen, kapituli hankki KM:n määräyksen Johannes Thuroniukselle kirkkoherran virkaan. Myöhemmin Liuksialan Lorentz Creutz valitti patronaattioikeuttaan loukatun, minkä vuoksi KM huomautti piispalle, että vastedes piti vaalissa kysyä patronuk-

[10] *Leinberg* 1900-07 IV, 298-299, KM Gezeliukselle 9.8.1669; VII, 257, KM Gezeliukselle 16.5.1684. — Someron kirkkoherranvirkaa 1665 tavoitellut Ericus Justander selitti, että vaikka seurakunta ei olisi ollutkaan kuninkaallinen, se eo ipso muuttuisi sellaiseksi, kun KM käyttäisi nimitysoikeuttaan. Vaikka Justanderin tulkinnalle oli perustaa papiston privilegioissa, ei KM tällä kertaa pitänyt kiinni Justanderille jo antamastaan valtakirjasta. PBB I, 115, Brahe Grassille 4.8.1665. PBB II: 2, 61-64, Justander Brahelle 8.6.1665 ja Grass Brahelle 30.6.1665. *Strandberg* 1832-34 I, 134-135.

[11] *Leinberg* 1900-07 IV, 304, KM Gezeliukselle 22.11.1669; IV, 319, KM kapitulille 11.7.1670.

[12] *Leinberg* 1900-07 IV, 332-333, KM:n suositus 5.8.1671; IV, 350-351, KM Gezeliukselle 29.9.1672.

[13] Myös Upsalan kapituli turvautui kuninkaalliseen viran ratkaisuun tai vahvistukseen torjuakseen liiallisen aatelisvallan. *Heldtander* 1955, 312-313.

sen mieltä. Jälkimmäisen kirjeen allekirjoitti täysikäiseksi tullut Kaarle XI. Thuroniukselle annettu valtakirja jäi voimaan.[14]

Kuninkaanpitäjäksi luokitellun Taivassalon kirkkoherran valinta v. 1670 osoittaa vihdoin, miten erilaisin menetelmin toimittiin. Kapituli ehdotti normaalissa järjestyksessä professori Petrus Bergiusta, mutta useat muutkin olivat kääntyneet anomuksineen KM:n puoleen. Rahvas kannatti vanhaa kappalaistaan. KM siirsi "tällä kertaa" valintaoikeuden kapitulille, kuitenkin siten, että sen tuli tehdä päätöksensä yhdessä pitäjän aateliston kanssa. Kapitulin ehdokas sai viran. Taivassalolaiset katsoivat piispan tehneen päätöksen yksin, keneltäkään kysymättä.[15]

Kaarle XI:n täysi-ikäisyyden alusta, siis vuodesta 1673 Gezeliuksen piispuuskauden loppuun ulottuvana ajanjaksona tapahtui kirkkoherranviran täytössä sekä tässä erityisesti tarkasteltavassa piispan ja kapitulin osuudessa eräitä muutoksia. KM:n vallankäyttö nimityksissä lisääntyi jatkuvasti. Vuoden 1686 kirkkolakihan antoi KM:lle täyden vallan selittää kuninkaalliseksi minkä pitäjän halusi. Tosiasiassa laki vain vahvisti jo aikaisemmin vakiintuneen käytännön, jonka mukaan KM määräsi kirkkoherranviroista silloin kun tahtoi. Vuosilta 1673-1689 tuntemistani 33 kirkkoherranvirantäytöstä kapituli ratkaisi vain 6, kaikki muut käsiteltiin samalla tavalla kuin kuninkaanpitäjissä. Näissä tapauksissa ovat mukana sekä kuninkaalliset, joita on selvästi seitsemän, konsistoriaaliset että myös seurakunnat, joitten luonteesta ei ole varmuutta.

Kuvaava on jälleen Saltvikin kirkkoherranviran täyttö, tällä kertaa v. 1684. Järjestäessään Saltvikin kirkkoherran viransiirron Korppooseen ja määrätessään Jonas Ekin Saltvikiin KM kirjoitti kapitulille: "... käskemme Teitä armollisesti, että vaikka Saltvik ei olekaan kuninkaanpitäjä, Te kuitenkin asetatte Ekin sinne asianmukaisesti kirkkoherraksi ..."[16] Käsky oli yhtä ehdoton kuin konsanaan kuninkaanpitäjässä. Tosin kapitulin ratkaisuvalta papin kelpoisuuskysymyksessä saatettiin mainita kuninkaallisenkin seura-

[14] *Leinberg* 1900-07 IV, 345-346, KM:n määräyskirja 5.7.1672; IV, 361-362, KM Gezeliukselle 15.5.1673.

[15] RA AE 84 (Taivassalo), rahvas KM:lle (1670). *Leinberg* 1900-07 IV, 319-320, KM kapitulille 18.10.1670.

[16] *Leinberg* 1900-07 VII, 257, KM kapitulille 16.5.1684.

kunnan kirkkoherran viran määräyskirjeessä. Niinpä Jonas Petreius sai vahvistuksen Tenholan kirkkoherran virkaan vielä isänsä eläessä v. 1674 sillä varauksella, ettei kapitulilla ollut mitään hänen elämäänsä ja oppiaan vastaan.[17]

Turun piispan ja kapitulin valituksissa KM:lle 1681 on nähtävissä, miten KM:n nimitysoikeuteen suhtauduttiin: "Kuten vuoden 1675 valtiopäivillä sekä myöhemminkin annetussa armollisimmassa resoluutiossa sanotaan, että kun jokin kuninkaallinen *tai jokin muu merkittävä seurakunta* (annat godt giäld) on vailla kirkkoherraa, niin kapituli voi alamaisimmin ehdottaa sopivia henkilöitä silloin, kun Teidän Kuninkaallinen Armonne aikoo virkaan jonkun määrätä, niin Turun kapituli pyytää alamaisimmin lupaa saada menetellä tämän resoluution mukaisesti." KM:n lyhyessä vastauksessa pyyntöön suostuttiin.[18] Kuninkaallisten seurakuntien ohella myös merkittävien seurakuntien yleensä jättäminen KM:n nimitysoikeuden piiriin noudattelee asiallisesti pappisprivilegioitten antamaa määräystä, vaikka sanamuoto ei olekaan sama. Piispa ja kapituli näyttävät siis joka tapauksessa herkästi ja vapaaehtoisesti jättäneen nimitysoikeuden nimenomaan suuremmissa seurakunnissa kuninkaalle. Syynä lienee kuningasta kohtaan tunnetun luottamuksen ja kunnioituksen lisäksi tuen saaminen kirkon kannalta epämieluisia vaikuttajia vastaan, kuten jo holhoojahallituksen aikaisista virantäytöistä todettiin.

Seurakuntia siirrettiin yhä enemmän muodollisestikin kuninkaallisiksi, kuten aikaisemmin mainittiin; näin erityisesti 1680-luvulla. Sovellutusten kannalta tärkeiksi tulivat kirkkoherran viran järjestelyt Kumlingessa 1686 ja Laihialla 1688.

Kapituli oli asettanut Kumlingen kirkkoherranvirkaan Daniel Mansnerin sillä perusteella, että hänellä oli seurakunnan yksimielinen kutsu, lisäksi hän oli Kumlingesta syntyisin, hänen isänsä ja isäpuolensa olivat toimineet seurakunnassa kauan pappeina, ja hän itsekin oli palvellut siellä 18 vuotta ja tunsi vaikeasti hoidettavan seurakunnan hyvin. Perustelut olivat siis painavat. Kun KM kuiten-

[17] *Leinberg* 1900-07 IV, 376, KM Gezeliukselle 14.5.1674.

[18] *Leinberg* 1892, 240, 246, Turun piispan ja kapitulin valitukset 1681 sekä KM:n resoluutio. Kursivointi minun.

kin määräsi kirkkoherraksi Nils Grubbin, Gezelius kääntyi KM:n puoleen, selosti tilanteen ja pyysi virkavahvistusta Mansnerille. Vastauksessaan KM pysyi Grubbille annetun lupauksen takana jättäen kuitenkin kapitulille mahdollisuuden järjestää tälle jonkin muun tyydyttävän viran, ettei tämä tulisi enää pyyntöineen hänen vastukseksseen. Periaatteelliselta kannalta on tärkein vastauskirjeen loppu, jossa sanotaan: "Teidän on muistettava, että valta ja oikeus määrätä kirkkoherranviroista kuuluu Meille eikä Teille ja Kapitulille, silloin kun on kysymyksessä vanhastaan kielletty ja vapaa alue sekä elatusveroalue."[19] Vaikka kirje ei sisälläkään nuhteita piispalle ja kapitulille siitä, että nämä olivat yrittäneet saada ehdokkaansa virkaan ohi KM:n, merkitsee muistutus kuitenkin "kiellettyjen" alueitten julistamista vastaisuudessa kuninkaanpitäjiksi. Toisin sanoen siellä, missä läänittäminen oli kielletty, kuului kirkkoherrojen nimittäminen KM:lle.

Huomattavasti selvemmin ja terävämmin esiintyy sama periaate Laihian kirkkoherranvirkaa täytettäessä 1688.[20] Kapituli oli määrännyt kirkkoherraksi Samuel Backmanin ja sivuuttanut seurakunnan pyytämän Johan Laibeckin, entisen kirkkoherran pojan. Laibeckin kannattajat turvautuivat nyt maaherran tukemana KM:iin, joka vaati kapitulilta selvitystä. Tämä ilmoitti vastauksessaan, ettei Laihia ollut sen tietämän mukaan kuninkaanpitäjä, joten virka oli siis täytetty kirkkolain mukaisesti. Kuninkaan käsittelyssä huomautettiin kuitenkin, että Laihia oli ollut vapaaherrakuntana ja peruutettu kruunulle. Neljä vuotta aikaisemmin annetun kuninkaallisen kirjeen perusteella piti kapitulille olla selvänä, ettei nimitysoikeus kuulunut sinne vaan KM:lle. Kapituli sai ankaran varoituksen. KM ei tulisi vastaisuudessa enää sallimaan oikeuksiensa loukkaamista. Samalla KM toisti jo Kumlingen virkanimityksen yhteydessä vilau-

---

[19] "... betänkiande J at Oss och icke Eder med Consistorio tillkommer den macht och rättigheeten at förordna Kyrkioherdar där på landet, så wijda det ähr en gammal förbuden och frijkallad orth, och för ett Lijfgeding förklaradt." *Leinberg* 1900-07 VII, 307, 321-323, Grubbin virkamääräys 30.4.1686, Gezelius KM:lle (päiväämätön) sekä KM Gezeliukselle 13.11.1686.

[20] *Appelberg* 1913, 154-156 on selostanut tapauksen. Laihian tapaus ei siis kuitenkaan ole ensimmäinen sovellutus mainitunlaisesta pitäjän kuninkaalliseksi julistamisesta, kuten Kumlingen virantäyttö osoittaa.

tetun periaatteen, että "kiellettyjen alueitten" kaikki pitäjät oli luettava kuninkaallisiksi. Näin ollen koko Pohjanmaa tuli vastedes kuulumaan KM:n nimitysoikeuden piiriin.[21]

Vaikka piispa ja kapituli ainakin tietyissä tapauksissa olivat taipuvaiset pitämään KM:n kirkkoherrannimitysoikeuden käyttöä kirkolle edullisena, ei haittojakaan voitu välttää. Papillisten pyrkyrien lisäksi myös muut yrittivät käyttää takaovea saadakseen äänensä kuuluviin virantäytöissä. Piispan ja kapitulin kannalta epätyydyttävään tilanteeseen johti ennen muuta se, että KM suostui jatkuvasti kuuntelemaan kapitulin asiantuntemuksen ohittaneita pyrkyreitä ja muita virantäyttöön vaikuttajia. Tähän liittyi kiinteästi toinen hiippakuntahallintoa nöyryyttävä kehitys, nimittäin KM:n tapa muuttaa jo annettuja lupauksia ja määräyksiä. Vastakkaisten lupausten aiheuttamista ristiriitaisuuksista antaa valaisevan kuvan esimerkiksi Maalahden kirkkoherran valinta 1680-luvulla.

Virantäyttöön liittyvät tapahtumat lähtivät liikkeelle jo v. 1681 vanhan kirkkoherran Olaus Areniuksen eläessä. Viitaten vanhuuden heikkouteensa Arenius pyysi KM:lta viran varaamista pojalleen Thomas Arrheniukselle, joka oli avustanut häntä hänen virkatoimissaan jo neljän vuoden ajan. Anomuksensa tueksi kirkkoherra mainitsi kirjallisen toimintansa sekä osittain siitä johtuvan köyhyytensä. Myös seurakunta tahtoi seuraajakysymyksen järjestettäväksi anotulla tavalla. KM osoittautuikin suopeaksi Areniuksen pyynnölle ja määräsi isän ansioihin, pojan taitavuuteen ja seurakunnan antamaan kutsuun viitaten piispan suorittaman pojan installaation Maalahden kirkkoherran virkaan sitten, kun Arenius olisi kuollut. Kirjeessään KM perusteli määräysoikeuttaan mainitsemalla Maalahden kuninkaanpitäjäksi.[22]

Mutta Thomas Arrhenius oli vielä nuori mies, joten virantäytön tultua ajankohtaiseksi isän kuoltua pohjalaiset kappalaiset valittivat

---

[21] RA ÅK, Gezelius KM:lle 5.5.1688. RA AE 79 (Laihia), rahvas KM:lle (1687?). *Appelberg* 1913, 154-156. *Luukko* 1945, 704-705.

[22] *Leinberg* 1900-07 IV, 414-415, Arenius KM:lle (1681?); VII 213-214, KM Gezeliukselle 11.6.1681.

KM:lle vanhojen pappien syrjäyttämisestä.[23] Gezeliuksen kertoman mukaan ratkaisu tehtiin kuninkaan työhuoneessa, jossa olivat läsnä kuninkaan lisäksi Gezelius, kaksi valtaneuvosta ja kaksi maaherraa, joista toinen oli Dietrich Wrangel. Kun KM ilmoitti, ettei Arrheniuksen nimittäminen annetusta valtakirjasta huolimatta voinut tulla kysymykseen, Gezelius ehdotti vanhaa vaasalaista koulumiestä Lars Riveliusta. Wrangel torjui ehdotuksen sillä perusteella, ettei tämä ollut talonpojille mieluinen. Kun Gezelius ryhtyi tässä vaiheessa kannattamaan seurakunnan vanhaa kappalaista Jacob Laxeniusta, KM antoi käskyn tämän nimittämisestä kirkkoherraksi ja Arrheniuksen asettamisesta kappalaiseksi. Asian piti näin olla järjestyksessä, ja kapituli ryhtyi toteuttamaan KM:n määräystä. Mutta vielä kerran jo loppuunsaatetut virkasommittelut sekaantuivat, sillä Rivelius tunkeutui uudelleen ehdokkaaksi mielensä muuttaneen Wrangelin tuen turvin ja sai KM:n valtakirjan, tällä kertaa lopullisen. Kilpailussa ensimmäisenä kuninkaan armoihin päässyt Arrhenius jäi näin kokonaan vaille virkaa. KM suositteli häntä Riveliuksen jälkeen Vaasan kouluun, mutta kun Maalahden seurakunnan hoito uhkasi muodostua kestämättömäksi molempien vakinaisten pappien ollessa iäkkäitä ja työkyvyttömyyden rajamailla, hän sai kapitulin ja seurakuntalaisten ehdotuksesta toisen kappalaisen viran sekä uuden lupauksen päästä vanhojen virkaveljien kuoltua heidän seuraajakseen.[24]

Vastaavanlainen jupakka käytiin samoihin aikoihin Närpiön

---

[23] Pohjanmaan rahvaan valituksiin 25.8.1664 antamassaan resoluutiossa (§ 13) KM oli ilmoittanut määräävänsä kapitulin ottamaan huomioon vanhat kappalaiset virantäytöissä "ansioittensa mukaan". VA RRj, mainittu resoluutio.

[24] RA ÅK, Gezeliuksen selonteko. RA AE 80 (Maalahti), ote kapitulin pk:sta 11.6.1684 sekä Gezeliuksen lausunto 13.1.1685. KB Autografsamlingen, Gezelius KM:lle (päiväämätön). *Leinberg* 1900-07 IV, 455-456, Gezelius KM:lle (päiväämätön); VII, 263, KM Gezeliukselle 8.11.1684; VII, 276-277, KM Gezeliukselle 10.4.1685; VII, 278-279, Niels Clerck Gezeliukselle 26.5.1685; VII, 302-303, KM Gezeliukselle 17.2.1686. VA RRj, KM Gezeliukselle 28.4.1684. *Appelberg* 1913, 148.

kirkkoherranvirasta. Myös tässä tapauksessa maaherra Wrangel toimi piispaa vastaan.[25]

Säilyneitten asiakirjojen perusteella on vaikea päätellä, missä määrin Gezelius katsoi patronaattioikeuden käyttämisen uhanneen hiippakuntahallituksen oikeuksia ja joutuneen ristiriitaan sen etujen kanssa. *Mauno Jokipiin* kokoama aineisto suurläänityksiltä on miltei kokonaan Gezeliusta edeltävältä ajalta.[26] Muutamia tapauksia lukuunottamatta ei Gezeliuksen ajalta ole paljoakaan näyttöä ilmeisistä vakavista ristiriidoista aatelin kanssa. Gezelius ei ajanut ainakaan avoimesti Terseruksen tavoin aatelisvastaista politiikkaa, joten hän ilmeisesti väisti riitoja, vaikka aateli käytti patronaattioikeutta.[27] Piispa ja kapituli puolustivat oikeuksiaan virkojen jakajina ja kontrolloijina, mutta vastustajaksi ei näytä määritellyn nimenomaan aatelia.

Gezeliuksen piispuuskaudella käytiin varsinainen valtataistelu papinvirkojen täytöstä 1680-luvulla, siis ison reduktion jälkeen. Kapitulille erityisen kiusallisiksi kävivät maaherrat, mihin jo aikaisemmin viitattiin. Kirkkoherranvaaleja koskevista asiakirjoista olen löytänyt seitsemän tapausta, joissa maaherra on selvästi ja aktiivisesti mukana virantäyttöprosessissa. Kaikki ovat 1680-luvulta. Maaherrat nojasivat vuosikymmenen lopulla ilmeisesti v. 1687 annettuun maaherrojen ohjesääntöön, jonka mukaan heidät velvoitettiin valvomaan järjestystä myös uskonnon ja kirkon alueella. Kuninkaanpitäjän kirkkoherranviran avautuessa sääntö velvoitti maaherran tekemään ilmoituksen KM:lle.[28] Gezelius valitti maaherrojen puut-

[25] RA ÅK Gezelius KM:lle (päiväämätön). KB Autografsamlingen, Gezelius KM:lle (Päiväämätön). *Leinberg* 1900-07 IV, 426, Gezelius KM:lle 12.3.1683; IV, 455, Gezelius KM:lle (päiväämätön); VII, 256, KM:n valtakirja Jacob Holmiukselle 24.3.1684. RA ÅK, Gezelius yliopiston kanslerille (1684?). *Appelberg* 1913, 145-148. — Maaherra Creutzin tuen turvin pääsi myös esim. Chr. Walstenius Vehmaan kuninkaallisen seurakunnan kirkkoherraksi 1684. RA AE 84, Walstenius KM:lle (1684?). *Leinberg* 1900-07 VII, 254, KM:n valtakirja 7.3.1684.

[26] *Jokipii* 1960 II, 121-136.

[27] *Appelberg* 1913, 134-140. Lokalahden virantäytössä syntyi hankausta kapitulin ja pitäjän säätyläisten välille: RA ÅK, kapituli KM:lle 8.7.1671. Havainnollisen esityksen patronaattioikeuden käyttäjien keskinäisestä kilpailusta sekä piispan luovimisesta taistelijoitten välissä antaa *Finne* 1917, 376-382.

[28] *Styffe* 1852, 303-304.

tuneen säännön nojalla piispan ja kapitulin tehtäviin siten, että he olivat lisäksi esitelleet KM:lle virkaan sopivia pappeja.[29]

Kamppailun kireyttä lisäsivät myös henkilökohtaiset intrigit, joihin Gezelius sotkeutui ja joista ikävimpiä oli riita Andreas Petraeuksen kanssa. Se oli alkanut jo edellisellä vuosikymmenellä (1676), jolloin Gezelius kärsi tappion Naantalin kirkkoherranvirkaa täytettäessä. Yliopiston professorien tukema Petraeus onnistui syrjäyttämään kapitulin kirkkoherraksi asettaman Petrus Bångin, jota myös maaherra Harald Oxe tuki. Katkera taistelu, jossa kapituli yritti käyttää kurinpitokeinona Petraeuksen virasta pidättämistä, tuotti Gezeliukselle ja kapitulille kirvelevän arvovaltatappion ja antoi ilmeisesti rohkaisua seuraavina vuosina niille, jotka kokeilivat hiippakuntahallituksen valtuuksien kestävyyttä.[30]

Sekä Gezeliuksen omista kirjeistä että eräistä muistakin lähteistä käy ilmi, että 1680-luvun puolivälissä kapituli koki arvovaltansa papinvirkojen säätelijänä olevan vakavasti uhattuna ja että sen auktoriteetin pahimpina jäytäjinä pidettiin maaherra Wrangelia. Valaisevia ovat kapitulin notaarin Joseph Laureuksen kirjeistä säilyneet otteet kesältä 1684. Kirjeet on kirjoitettu Gezeliukselle Tukholmaan ja Lauraeus valittaa niissä sitä, miten Turun pormestari ja raati maaherran tukemina halventavat kapitulin päätöksiä. Lauraeus näki tilanteen varsin kriittisenä: "Ellei Kunnianarvoisa Isä saa siellä Tukholmassa tähän jotakin muutosta aikaan, muutamat kapitulin jäsenet ovat sanoneet, etteivät he halua enää hoitaa tehtäväänsä." Jotkut kapitulin vastustajat jo juhlivat voittoaan, ja kyseenalaista oli , voiko kapituli enää lainkaan määrätä kirkkoherranvirkojen täytöstä. Samalla tavalla Gezelius itse valitti kestämättömäksi muuttuvaa tilannetta eräässä samanaikaisessa kirjeessään KM:lle: "Minua ja kapitulia loukkaamaan pyrkivät pahantahtoiset ihmiset alkavat nyt käydä varsin julkeiksi. Siitä syystä kapitulin jäsenet koettavat vetäytyä pois tehtävästään." Julkeuden huippu oli

[29] RA ÅK, Gezelius Bergenhielmille 17.5.1689.

[30] RA AE 85, Petraeuksen asiaa koskevat paperit. KKK, 111, KM:n valtakirja Petraeukselle 3.4.1676. *JJ. Tengström* 1825, 153-154.

se, että Turun porvari Johan Ranck rohkeni asettaa erään papin virkaansa ja omaksui siten piispalle kuuluvia tehtäviä.[31]

Vaikka kapitulin arvovaltaa loukkaavaa virankerjuuta KM:lta esiintyi ja vaikka tällaisia anomuksia otettiin myös suopeasti vastaan, on 1680-luvulla nähtävissä merkkejä toisaalta siitä että piispan vetoaminen privilegioissa määrättyyn virkatien käyttöön auttoi. Niinpä Maalahden kirkkoherranvirkaa täytettäessä käydyssä kiistassa Riveliuksen puolustajat vetosivat siihen, ettei tämä suinkaan ollut kapitulia ohittaen kääntynyt KM:n puoleen vaan anonut virkaa kapitulilta ja saanut sieltä lupauksia.[32] Määräys virkatien käytöstä oli siis ainakin jossain määrin otettava huomioon, koskapa kerran siihen oli aihetta vedota. Ainakin kerran KM torjui anomuksen kokonaan sillä perusteella, että piispa ja kapituli oli sivuutettu. Esaias Mansveti Fellman anoi 1683 Kemin kirkkoherranvirkaa liittäen anomukseensa rahvaalta käräjillä saamansa vokaation. Kirjeeseen on liitetty Lindschöldin allekirjoittama KM:n resoluutio: "Anojan on ensin hankittava esimiehiltään lausunto oppineisuudestaan, taidostaan ja palveluksestaan, eikä hän saa sitä ennen tyrkytellä anomustaan KM:lle ja rikkoa siten hänen armollista asetustaan."[33] Näin tylyä resoluutiota tuskin kuitenkaan saivat esimerkiksi ansioituneet sotapapit, varsinkin jos heidän kirjettään puolsivat vaikutusvaltaiset aateliset ja virkamiehet. Hiippakuntahallinto ei taas katsonut karsaasti niitä KM:lle anomuskirjeitten lähettäjiä, jotka tekivät sen kapitulin tieten ja suostumuksella.[34] Kysymys oli siitä, säilytettiinkö piispan ja kapitulin oikeudet loukkaamattomina vai syyllistyikö pappismies "pitämään halpana piispaansa ja kapituliaan", kuten privilegioissa sanottiin (§ 17).

Entisiä asetuksia vankemman selkänojan piispa ja kapituli sai-

---

[31] RA AE 85, Lauraeuksen kirjeotteet 19.7., 28.7. ja 24.8.1684. Teksti on loppuosastaan osittain turmeltunut. KB Autografsamlingen, Gezelius KM:lle (1684?). RA ÅK, Gezelius KM:lle (1684?). Rancken tapauksessa ei ollut kysymys kirkkoherran vaan Turun hospitaalin saarnaajan virasta. Sekavan jutun asiakirjat: RA Kommitéarkiv ecklesiastika, Kyrkliga kommissioner 1655-84.

[32] RA AE 80 (Maalahti), anomusote 30.6.1684.

[33] RA AE 79 (Kemi), Fellman KM:lle (1683).

[34] Tällaisista anomuksista esim. RA AE 84, Hartman KM:lle (1685); AE 83, Tawast KM:lle (1680?).

vat arvovaltataistelussaan uudesta kirkkolaista. Sen ilmestymisen jälkeen Gezelius vetosi tuon tuostakin käsityksensä ja ratkaisunsa tueksi lain sanamuotoon. Sen avulla perustelluista virkaratkaisuista sopii esimerkiksi Inkoon konsistoriaalisen seurakunnan kirkkoherran valinta 1689. Kapituli oli nimittänyt virkaan Tenholan kappalaisen Matthias Krookin. Seurakuntalaiset asettuivat vastarintaan väittäen, ettei Krook ollut hakenut heiltä vokaatiota, ja pyysivät paikalle omaa kappalaistaan Jacob Lunceusta. Valituksen johdosta KM:lle antamassaan selityksessä Gezelius vetosi useita kertoja kirkkolakiin, erityisesti XIX luvun 7 §:ään, jota hän katsoi seurakuntalaisten esitystään tehdessään rikkoneen. Sen sijaan että nämä olisivat lakia noudattaen odottaneet rovastia suorittamaan vaalia piispan määräyksen mukaan, he "kiirehtivät (lupo) heti pari päivää kirkkoherravainajan arkkuunpanon jälkeen puumerkkeineen mainitun Lunceuksen luo", ja tämä taas suoraa päätä kapituliin pyytämään virkaan itselleen. Sekä kappalainen että seurakuntalaiset olivat siten rikkoneet KM:n antamaa lakia sekä kieltäneet piispalta ja kapitulilta sen kunnioituksen, jonka osoittamiseen KM oli käskenyt. Tämän lisäksi Gezelius perusteli kapitulin ratkaisua osoittaen Krookin sopivammaksi virkaan ja päätyen todistamaan Lunceuksen "yksinkertaiseksi ja lauhkeaksi mieheksi", joka joutuisi pian kaitsijana olemisen sijasta kaittaviensa käskettäväksi.[35]

Gezeliuksen lausunnossa on jälleen olennaista tiukka vetoaminen KM:n omaan lakiin ja tahtoon, jonka mukaisiksi kapitulin ratkaisut pyrittiin osoittamaan. Lisäksi on merkille pantavaa, että Gezelius pyrki pontevasti antamaan selvän ja yksiselitteisen tulkinnan sille määräykselle, jonka KL XIX:7 antaa konsistoriaalisen seurakunnan kirkkoherranvaalimenettelystä. Erityisen painon hän antoi kapitulin ja piispan oikeudelle olla edustettuna rovastin välityksellä itse vaalissa, vokaatiota annettaessa, sekä toiseksi piispan kontrollioikeudelle, jos vokaation saanut ei ollut virkaan sopiva.[36] Seurakuntalaisten ja heidän ehdokkaansa menettelyn paheksuttavuutta lisäsi Gezeliuksen ilmoituksen mukaan vielä vanhan säännön

[35] RA ÅK, Gezelius KM:lle 3.8.1689.

[36] Myös KM pyrki ottamaan nämä kirkkolain määräykset huomioon: VA RRj, KM Gezeliukselle 11.6.1687.

rikkominen, jonka mukaan vaaliin ei ollut käytävä ennen entisen viranhaltijan hautajaisia taikka ei ainakaan aivan pian hänen kuolemansa jälkeen.

Inkoon virantäyttö järjestyi Gezeliuksen toivomalla tavalla, ja samoin useissa muissakin tapauksissa kirkkolain antama tuki auttoi hiippakuntahallintoa. Ikaalisten uuden kirkkoherran nimitystä v. 1687 piispa ja kapituli perustelivat samoin lakiin vedoten. Kapitulin ehdokkaan kanssa kilpailemaan pyrkivästä virantavoittelijasta antamassaan suorasukaisessa lausunnossa Gezelius sanoi tätä kyvyttömäksi niin vaativaan virkaan, koska tämän voimat ja terveys olivat heikentyneet talonpoikien kanssa käydyssä tappelussa.[37] Todennäköisesti kirkkolain tulo lisäsi hiippakuntahallinnon toimintavarmuutta yleensäkin eikä vain niissä nimenomaisissa tapauksissa, jolloin laki antoi vankat perusteet ratkaisuille.

d. Ylennysperusteet

Papiston privilegioitten mukaan ylennysperusteina oli otettava huomioon oppineisuus, ikä ja ansioituneisuus sekä lahjakkuus ja hyveelliset elämäntavat.[1] Erikseen huomautetaan, ettei vähemmän oppinut ja ansioitunut saanut syrjäyttää pätevämpää virkaveljeään. Kuninkaanpitäjien virantäytöstä määrättäessä privilegiot mainitsevat kirkkoherrakunnan rekryyttiryhminä erityisesti hovisaarnaajat sekä yliopistoissa ja kouluissa palvelleet papit. Jos papin pojat osoittautuivat opinnoissaan ahkeriksi ja muuten kelvollisiksi, heille luvattiin virkaylennys.[2] Kirkkolaissa luetellaan ylennyksen perusteina vähän toisin sanoin suunnilleen samat persoonalliset ominaisuudet ja ansiot: oppineisuus, ikä, virkavuodet, lahjakkuus ja osoitettu taito. Rekryyttiryhminä mainitaan opettajien lisäksi sotapapit ja kappa-

[37] *Leinberg* 1900-07 VII, 337-338, kapituli KM:lle (1689); VII, 340-341, kapitulin valtakirja Polvianderille; VII, 343, Gezeliuksen lausunto 29.6.1689. Virantavoittelija Johannes Indraeusta vastaan Gezelius huomautti myös, ettei tämä ollut saanut ordinaatiotaan Turun hiippakunnassa. Indraeus oli tosin sotapappi, joille piti hankkia virkoja, mutta kuitenkin piti enemmän pitää silmällä seurakunnan parasta kuin yksityisen papin ylenemismahdollisuuksia.

[1] PP 1650 ja 1675 § 16.

[2] PP 1650 ja 1675 § 17-18 ja 26.

laiset. Köyhyyden vuoksi vaikeuksissa olevia, esimerkiksi suuriperheisiä oli muistettava ennen muita, samoin kuolinpesän konservoijia sekä edeltäjän lähisukulaisia, mikäli näitten ehdokkaitten henkilökohtaiset ansiot riittivät toisten rinnalla.[3]

Gezeliuksen ja kapitulin antamat suositukset 22:lle papille sisältävät seuraavassa asetelmassa näkyvät perusteet. Sekä tästä että yleensä meriittien korostuksesta virantäytön yhteydessä käy ilmi, että virkavuosia ja ikää pidettiin erityisen tärkeinä; ne painoivat enemmän kuin opinnot. Käytäntö oli tässä sama kuin Ruotsissa.[4] Vastaehdokkaita torjuessaan Gezelius usein huomautti heidän nuoruudestaan ja vähistä palvelusvuosistaan. Eräässä ensimmäisistä Turusta KM:lle lähettämistään kirjeistä Gezelius pyysi vanhojen turkulaisten koulumiesten huomioonottamista tulevissa kirkkoherrojen valinnoissa.[5] Ikäjärjestystä hän ei seurannut kuitenkaan mekaanisesti, vaan saattoi pitää korkeaa ikää esteenä viran saamiseen; näin esimerkiksi Närpiön aikaisemmin mainitussa kirkkoherranviran järjestelyssä. Muuan pappismies katsoi jopa aiheelliseksi syyttää Gezeliusta nuorten miesten suosimisesta vanhojen kustannuksella.[6] On tietysti otettava huomioon, että esitetyt perusteet eivät välttämättä olleet olennaisimmat.

Kapitulin esittämät ylennysperusteet kirkkoherranvirkoja täytettäessä

Virkavuodet	18	Suuri perhe	2
Taitavuus	17	Isän ansiot	2
Oppineisuus	10	Sotapappi	1
Vokaatio	6	Työkyky	1
Konservointi	6	Kielitaito	1
Sukulaisuus	5	Köyhyys	1
Hyveellisyys	3	KL:iin vetoaminen	1

[3] KL 1686 XIX:7-8.

[4] *Heldtander* 1955, 159.

[5] RA ÅK, Gezelius KM:lle (päiväämätön). *Leinberg* 1900-07 IV, 454, Gezelius KM:lle (1680-luku); VII, 202, Gezelius KM:lle (1680-luku).

[6] RA ÅK, Gezelius kanslerille (1680-luku); AE 83, Henrik Thomae KM:lle (päiväämätön). *Finne* 1917, 381.

Konservointi, sukulaisuus edellisen viranhaltijan kanssa, isän ansiot pappina, perheen suuruus ja ehdokkaan köyhyys nivoutuivat ylenemisperusteina eri tavoin toisiinsa. Säätykeskeisessä nimityspolitiikassa oli otettava huomioon myös muita samaan ryhmään kuuluvia syitä, kuten viranhaltijan toimet pappilan maitten ja rakennusten hyväksi. Viittaaminen privilegioitten suomaan sukulaisuusetuun oli virantavoittelijoitten anomuksissa tavallista, ja kapituli liitti samoja perusteita suosituksiinsa tai suorittamansa valinnan selostuksiin. Eräässä suosituskirjeessään Gezelius puhuu suorastaan "isän ansioitten siirtämisestä pojalle".[7] Vanhastaan virkaylennyksissä huomioon otettu konservointi sai kirkkolaissa vahvistetun aseman.[8]

Gezeliuksen aikana siirrettiin kirkkoherranvirka ainakin kuudessatoista tapauksessa edellisen viranhaltijan sukuun, näistä kahdeksassa tapauksessa entisen kirkkoherran eläessä.[9] Ekspektanssin antaminen tiettyyn ja nimettyyn seurakuntaan viranhaltijan eläessä tuli tavallisemmaksi Gezeliuksen ajan loppupuolella. Ainakin kaksi kertaa annettiin lisäksi tällainen ekspektanssi sukuun kuulumattomalle; molemmat tapaukset ovat 1680-luvulta. Piispa ja kapituli antoivat suosituksia viransiirron pyytäjille, mutta pyyntöjä myös torjuttiin. Kemin seurakunnan pyydettyä kirkkoherran aloitteesta viran siirtoa pojalle isän vielä eläessä Gezelius vastasi, ettei kapituli pitänyt menettelyä tavallisena ja että se oli puuttumista Jumalan kaitselmukseen (effter dett ähr att falla i Gudz försyyn). Lisäksi hän oli kirjeen saadessaan Tukholmassa eikä kapitulissaan, "jossa varsinaisesti pitää päättää kirkkoherran- ja muista viroista". Gezelius kehotti jatkamaan seurakunnan hoitoa kuten ennenkin, ja jos kirkkoherra kuolisi ennen poikaansa, tämä olisi vakava ehdokas virkaan ennen muita.[10] Tämän kirjeen mukaan viran varaaminen ei ollut tavallista 1670-luvun alussa. Gezeliuksen ensimmäisiltä piispuusvuosilta onkin tiedossani vain Kalajoen kirkkoherran viran varaus 1660- ja 1670-lukujen vaihteessa, mutta Kaarle XI:n täysi-

[7] RA AE 77, Reuther KM:lle (1680-luku). *Leinberg* 1900-07 IV, 426, Gezelius KM:lle 12.3.1683. *Suolahti* 1919, 109-111. Ruotsista *Heldtander* 1955, 246-265.

[8] *Leinberg* 1898, 36-37. Gezeliuksen piispuuskauden lopulla KM antoi varoituksen konservoinnin väärinkäytöstä ylennysperusteena.

[9] Näissä ovat mukana myöhemmin peruutetut valtakirjat ja ekspektanssit.

[10] RA AE 79, Gezelius Kemin seurakunnalle 16.9.1672.

ikäisyyden aikana tapaukset lisääntyivät. Mainittu kehitys liittynee piispan ja kapitulin käymään taisteluun virantäyttöoikeudesta.

Joutuessaan torjumaan varauspyyntöjä 1680-luvulla kapituli ei enää voinut vedota tapaan, koska tällaisia siirtoja oli tehty melko usein. Hammarlandin kirkkoherran, rovasti Alanuksen tahtoessa siirtää viran Nicolaus Grubbille kapituli vastasi mielellään näkevänsä näin ansioituneen miehen ylenemisen, mutta "kuitenkaan kapituli ei voi tässä asiassa lausua muuta kuin että koko juttu on jätettävä Jumalan armolliseen huomaan, joka aikanaan muistaa itse kunkin ansiot".[11] Varovaisen pidättyvä vastaus näyttää johtuneen siitä, että nimitys ei ollut yksin kapitulin vallassa ja että Alanuksen seuraaja oli todennäköisesti jo katsottu valmiiksi.

Viipurin hiippakunta ja sen kirkollisen elämän taso olivat olleet Turun piispan silmätikkuna jo aikaisemmin 1600-luvulla.[12] Myös Gezelius huomautti itäisen hiippakunnan pappiskasvatuksesta muutamia kertoja yliopisto-opiskelun parantamista vaatiessaan. Ainakin kerran hän suoranaisesti puuttui itäisen hiippakunnan kirkkoherranvirkojen täyttöön. Mäntyharjun kirkkoherraksi nimitettyä pappia yritti syrjäyttää muuan toinen, joka ei ollut opiskellut lukiossa eikä yliopistossa. Gezelius kääntyi yliopiston kanslerin Bengt Oxenstiernan puoleen pyytäen tämän tukea aikaisemman virkaanasettamisen pysyttämiseksi voimassa. Turun yliopisto oli tarkoitettu myös Viipurin hiippakunnan pappiskasvatusta varten, mutta siellä monet valitettavasti halveksivat korkeampia opintoja.[13] Gezeliuksen kirje merkitsi ilmeisen selvää puuttumista toisen piispan tehtäviin,[14] vaikkakin vetoomus Oxenstiernalle esitettiin lähinnä Turun yliopiston arvovallan nimissä. Helsingin lastenkoulusta pappisvirkaan kiivenneen ei toki sopinut polkea Turun yliopiston kasvatin varpaille. Joskaan Gezelius ei piispana voinut sekaantua Mäntyharjun virkakysymyksiin, katsoi hän sijaiskanslerina olevansa tällä kertaa siihen velvoitettu.

---

[11] RA AE 86, ote kapitulin pk:sta 26.3.1684.

[12] *Parvio* 1959, 112-113.

[13] *Leinberg* 1900-07 VII, 211-213, Gezelius Oxenstiernalle 12.4.1681.

[14] Viipurin piispana oli Henrik Carstenius, joka mainittiin raihnaaksi jo 1679, jolloin KM lähetti Gezeliukselle – häntä tarkoittanee vastaanottajaksi mainittu "piispa" – käskyn vihkiä tämä virkaansa. LiSLB H. 46:136, KM „piispalle" 29.11.1679.

Gunnar Suolahti katsoo Eskil Petraeuksen piispuusajalta 1600-luvun puolivälistä otetun esimerkin nojalla, että piispa ja kapituli ottivat virkaa tavoittelevilta papeilta lahjuksia.[15] Oikeastaan hänen käyttämässään lähteessä ei ole kyseessä lahjusten otto vaan kapitulin jäsenten "kestitseminen" jo päätetyssä asiassa valtakirjaa annettaessa. Gezeliuksen ajalta en ole löytänyt aivan vastaavaa, mutta papistoa muistutettiin sensijaan niistä maksuista, jotka kapitulin *fiscus* oli saava valtakirjasta sekä ordinaatiosta. Kirkkoherroilta ja ordinoitavalta tuleva vähimmäismaksu oli kaksi riksiä, kappalaisilta yksi.[16] Kaksi pappismiestä vihjaili toisin suoranaisten lahjusten ottamisesta. Surkeasti virkoja kerjäävä Henrik Thomae valitti KM:lle, ettei piispa ottanut varteen hänelle annettuja kuninkaallisia suosituksia; koska hänellä ei ollut varaa ostaa seurakuntaa Gezeliukselta, hänen oli pakko vaivata KM:a anomuksineen. Tammelan virantäytön tuoksinassa niin ikään pappi vihjaili hiippakuntahallituksen mahdollisesta lahjottavuudesta.[17] Vihjausten arvoa vähentää niitten esittäminen katkeralla mielellä ankaran kilpailun kestäessä, mutta väitteitten kumoamisesta tai peruuttamisesta ei liioin ole löytynyt merkkejä.

e. Kirkkoherran virkaanasettaminen

Kirkkoherran virkaanasettamistoimituksessa tapahtui Gezeliusten aikana merkittävää kehitystä, jota *Martti Parvio* on yksityiskohtaisemmin selvittänyt.[1] Gezelius vanhempi liitti Liivinmaan kirkkojärjestykseen installaatiokaavan, jonka lähimmät esikuvat ovat Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksista. PC:ssa sensijaan vain mainitaan virkaanasettaminen (investitura) ilman lähempiä toimitusta koskevia liturgisia ohjeita.[2]

Aikaisemmin vakiintuneen käytännön mukaisesti installaation suoritti rovasti piispan antaman määräyksen mukaan. Selostuksessaan kapitulille v. 1684 rovasti Abraham Alftan kertoo, miten hän

[15] *Suolahti* 1919, 125. *Suolahti* viittaa kapitulin pk:aan, CEAP I, 43.
[16] *Lagus* 1836, 209, kapitulin kiertok. 18.5.1670.
[17] RA AE 83, Henrik Thomae KM:lle (päiväämätön). *Finne* 1917, 379.
[1] *Parvio* 1965, Gezelius vanhemman ajasta erityisesti s. 73-77, 116.
[2] PC I:1. *Lehtonen* 1931, 231-234. *Parvio* 1965, 73-75.

on noudattaen saamaansa käskyä asettanut Haqvin Pijhlmanin Sääksmäen kirkkoherraksi. Toimitusta edeltäneessä jumalanpalveluksessa saarnasi rovasti. Sen jälkeen hän johti installoitavan alttarin eteen, piti lyhyen puheen sekä luki KM:n antaman valtakirjan. Selostus viittaa siihen, että toimitus on seurannut Gezeliuksen piispuutensa alkuvuosina kehittelemää kaavaa. Kun Gezelius v. 1687 määräsi Vaasan rovastin suorittamaan installaation Maalahdella, hän viittasi vain "vallitsevaan tapaan". Merkitessään kirjeen reunaan käskyn täytetyksi rovasti sanoi suorittaneensa installaation runsaslukuisen seurakunnan ja kappelin edustajien läsnäollessa. Varsinkin kappelin miesten läsnäolo viitannee vanhaan käytäntöön, jonka mukaan virkaanasettamistoimitus merkitsi papin lopullista hyväksymistä virkaansa.[3]

f. Kappalaisen vaali

Kappalaisen vaalista ei Gezeliuksen ajan alkupuolella ollut vielä virallista määräystä tai ohjetta, vasta kirkkolaki korjasi puutteen. Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa kappalaisen valinta oli saanut oman pykälänsä. Laurelius jätti valintaoikeuden kokonaan piispalle ja kapitulille, "koska he parhaiten tuntevat kysymykseen tulevien henkilöitten taidot ja lahjat, opinnot sekä edistymisen niissä". Piispan antama valtakirja tuli lukea pitäjäntuvassa, ja seurakuntalaisten edellytettiin ottavan lähetetyn kappalaisen vastaan. Emporagriuksen ehdotus lähtee samoista perusteista ottaen kuitenkin askeleen seurakunnan suorittamaan vaaliin päin. Ketään ei nimittäin saisi lähettää kappalaiseksi vastoin kirkkoherran ja seurakunnan tahtoa. Jos patronus ja seurakunta ehdottivat sopivaa miestä, toivomus tuli ottaa varteen. Gezelius korosti taas Liivinmaan kirkkojärjestyksessä erityisesti kirkkoherran ratkaisuvaltaa: "Tässä tulee vain myös kirkkoherralla olla huomattava sananvalta, sillä niinkuin kappalaisen pitää olla kirkkoherran kollega ja työtoveri, pitää hänen myös olla sellainen, jonka kirkkoherra tunnustaa virkaan soveliaaksi."[1]

[3] RA AE 77, Alftan kapitulille 18.6.1684; AE 80, Gezelius Olavus Brattille 3.12.1687. *Parvio* 1965, 68-69.

[1] KOF II:I, 296-297. KOF II:2, 195. *Lehtonen* 1931, 224.

Emporagriuksen ehdotuksessa ja Liivinmaan kirkkojärjestyksessä kuvastui Ruotsissa parhaillaan tapahtumassa oleva kehitys. Upsalan hiippakunnassa alettiin juuri 1660-luvulla, jolloin myös Gezelius laati kirkkojärjestyksensä, ottaa huomioon kirkkoherran ja seurakunnan mielipiteet kappalaista valittaessa.[2] Kirkkolaki kokosi kehityksen tulokset. Laureliuksen perusteet ratkaisuoikeuden jättämisestä piispalle ja kapitulille oli säilytetty, mutta seurakunnan osuus on korostetumpi kuin Emporagriuksella: "Kuitenkin täytyy ensin välttämättä saada seurakunnan vaali ja kutsu." Erikseen vaaditaan kirkkoherran suostumuksen tarpeellisuutta.[3] Mahdollisesti tässä kirkkolakiin tulleessa lisäyksessä, joka muistuttaa Liivinmaan kirkkojärjestyksen vastaavaa kohtaa, on Gezeliuksen vaikutusta.

Lähtökohdan Gezeliuksen aikaisten kappalaisvaalien tarkastelulle antaa Eckerön virantäyttö alkuvuodesta 1665, jolloin uusi piispa ei vielä ollut saapunut hiippakuntaansa. Kapituli ilmoitti rovasti Boëtius Mureniukselle aikoneensa ensin asettaa vaaliin kaksi miestä, *joille annettaisiin lupa pitää seurakunnassa yksi näytesaarna.* Mutta kun toinen aiotuista ehdokkaista sitten pystyi esittämään painavia tekijöitä edukseen, kapituli kehotti rovastia hoitamaan asian niin, että hänestä tulee Eckerön kappalainen.[4] Gezeliuksen ajan alkaessa voitiin siis asettaa kaksikin pappia tarjolle kappalaisvaalissa ja jättää ratkaisu seurakunnalle. Miten tavallista tällainen menettely oli, ei ole varmaa. Terseruksen aikainen tapa näyttää olleen epäyhtenäinen, niin että sekä yhden että kahden, jopa kolmen ehdokkaan lähettämistä esiintyi.[5] Eckerön kappalaisenvaali osoittaa, että kapituli voi ratkaista käytännössä virantäytön yksin. Seurasiko jo tehtyä päätöstä valitun lähettäminen seurakunnan hyväksyttäväksi, ei käy kirjeestä ilmi.[6]

Gezeliuksen ajan alkupuolella suoritetuissa kappalaisenvalinnoissa on jo nähtävissä patronusten ja seurakuntien rahvaan aktii-

---

[2] *Heldtander* 1955, 83-91.

[3] KL 1686 XIX:9.

[4] *Leinberg* 1900-07 VII, 153-155, kapituli Boëtius Mureniukselle 17.2.1665.

[5] CEAP I, 220. CEAP II, 446, 448, 499, 501, 511-512, 547.

[6] *Heldtanderin* 1955, 99 mukaan on epävarmaa, määräsikö Upsalan kapituli tavallisesti koesaarnat pidettäväksi ennen vuotta 1686. Tapaukset kuitenkin lisääntyivät 1600-luvun kuluessa.

visuus sekä toisaalta ainakin jossain määrin tämän valinnanhalun huomioonottaminen hiippakuntahallituksessa. Oululaisten pyynnön saada valita oma kappalaisensa 1670-luvun alkupuolella KM tosin torjui.[7] Kalajoen kappalaiskysymyksessä 1673 piispa ja kapituli sensijaan vetosivat kansan tahtoon. Vapaaherra Axel Rosenhanelle lähettämässään kirjeessä hiippakuntahallitus perusteli valintaansa sillä, että rahvas oli pyytänyt useita kertoja Gabriel Mathesiusta tälle paikalle, joskin myös muut tekijät puolsivat ratkaisua. Kapituli oletti, ettei vapaaherra tulisi asettumaan sen tekemää ratkaisua vastaan.[8] Mahdollisesti ne Ikalaporin vapaaherrakunnan oloja koskevat levottomuudet, joita Kalajoella oli esiintynyt juuri välittömästi tätä ennen, saivat osaltaan hiippakuntahallituksen tavallista enemmän ottamaan huomioon kansan toivomuksen, varsinkin kun herra Gabriel oli kansan vastarintaliikettä johtavan rovastin poika. Samasta syystä hiippakuntahallitus ehkä oletti Rosenhanenkin taipuvan Mathesiuksen nimittämiseen siinäkin tapauksessa, että vastaehdokas olisi ollut hänelle mieluisampi.[9]

Kalajoen kappalaisvaalissa piispa siis jo vetosi kansan valintaoikeuteen, mutta Turussa v. 1678 seurakunnan toivomukset saada ruotsinkielisten kappalaiseksi Andreas Pacchalenius jäivät toteutumatta. Pacchaleniuksen ohella oli vaaliin asetettu David Petreius. Kilpahakijat valittivat yhdessä indigenaattioikeuteen viitaten, että smoolantilainen Andreas Hasselqvist tunkeutui väliin. Hasselqvist sai viran, vaikka Pacchaleniuksen puolesta esiintyi turkulaisten ohella Pietari Brahe.[10]

Oulun kappalaiskysymyksessä oli jo havaittavissa painetta seurakunnan taholta piispan ja kapitulin määräämisoikeutta vastaan. Selvemmin ja tuloksellisemmin tämänsuuntainen paine on havaittavissa Kaarinassa v. 1683. Kapituli ilmeisesti tuki yhdessä kirkkoherran kanssa seurakunnan valitseman papin vastaehdokasta. Erotuomarina toimi KM, joka ratkaisi riidan seurakunnan hyväksi. Mi-

---

[7] *Virkkunen* 1919, 514, 523.

[8] UUB K. 1 Bd. 2, Gezelius ja kapituli Rosenhanelle 30.8.1673. Mathesiuksesta tuli kappalainen. *Strandberg* 1832-34 II, 148.

[9] *Jokipii* 1960 II, 222-225.

[10] RA AE 85, Turun ruotsalaisen seurakunnan kappalaisvaalia koskevat asiakirjat v. 1678.

tattaessa näin kirkkoherran ja seurakuntalaisten äänten painavuutta oli kirkkoherra kärsinyt tappion.[11] Halikon aatelin ja rahvaan anomuksessa v. 1686 on samoin selvä vaatimus, että itse palkattu kappalainen oli saatava myös itse valita. Kapitulin valmiiseen ratkaisuun ei Halikossa tyydytty.[12]

KM:n menettely niissä kappalaiskysymyksissä, joissa häneen vedottiin, ei ollut johdonmukaisesti samanlainen. Kaarinassa hän teki ratkaisun seurakunnan hyväksi, ja samoin kreivi Gustaf Lejonhufvudin valitettua v. 1673 Inkoon kappalaisen vaalista hän kehotti Gezeliusta tekemään ratkaisun kreiviä ja seurakuntaa tyydyttävällä tavalla.[13] Kuitenkin kuninkaallisissa ratkaisuissa hallitsee ylipäänsä se perusajatus, että kappalaisenvirat kuuluivat piispan ja kapitulin ratkaisuvaltaan. Oululaisille KM vastasi v. 1672, että piispan valintaan oli tyydyttävä. Uskelan kappalaisen virkaa hakenutta ylioppilasta Gezeliukselle suositellessaan KM sanoi näitten ratkaisujen kuuluvan oikeastaan piispalle ja kapitulille. Nummella KM torjui v. 1684 piispan päätöstä muuttamaan pyrkivän rusthollarin ja häntä kannattavien muitten seurakuntalaisten yritykset. Vihdoin Pohjanmaan papistolle antamassaan resoluutiossa v. 1686 KM ilmoitti, ettei hän voinut puuttua kappalaisten valintoihin, koska piispa ja kapituli parhaiten voivat tutkia tarjokkaitten kyvyn ja sopivuuden.[14]

Luonnollisesti kappalaisvaaleja ei pidetty niin tärkeinä kuin kirkkoherrojen, joten hiippakuntahallituksen oikeudet eivät joutuneet samassa määrin uhatuiksi kuin viimeksi mainituissa.[15] Kapitulin käydessä 1680-luvulla taistelua oikeuksistaan tuli kappalaisenkin valinnasta joskus tärkeä kysymys. Liminkaan kapituli oli nimit-

[11] *Leinberg* 1900-07 IV, 427, KM kapitulille ?.8.1683.

[12] RA AE 77, ote 25.2.1686. Halikkolaisten selityksen mukaan Gezelius oli hyväksynyt heidän antamansa vokaation, kun taas kapituli piispan poissa ollessa oli sen jälleen evännyt.

[13] *Leinberg* 1900-07 IV, 359, KM Gezeliukselle 8.4.1673.

[14] *Virkkunen* 1919, 523. *Leinberg* 1900-07 IV, 357, KM Gezeliukselle 13.1.1673. *Leinberg* 1892, 271, KM:n resoluutio 2.1.1684; 309, KM:n resoluutio 23.10.1686. Viimeksi mainitussa resoluutiossa (s. 311-312) KM sanoo, että kappalaiset on rekrytoitava omasta maakunnasta, jos kyvykkäitä löytyy.

[15] Upsalan hiippakunnassa aateli ei usein puuttunut kappalaisvaaleihin. *Heldtander* 1955, 89. Turun hiippakunnassa silloin tällöin näin tapahtui, kuten minitut esimerkit osoittavat.

tänyt kappalaisen 1680-luvun lopulla, mutta kilpaileva pappi yritti ulkopuolisten auktoriteettien turvin saada viran itselleen. Gezelius vetosi KM:iin ja pyysi apua kapitulin arvovallan säilyttämisen vuoksi samalla tavalla kuin mainitun kymmenluvun kirkkoherranvaaleissakin. Yhtäläistä aikaisemmin esitettyjen taistelujen kanssa on edelleen vetoaminen kirkkolakiin. Merkille pantavaa on vielä, että Gezelius puolusti nimittämäänsä kappalaista sillä, että tällä oli seurakunnan vokaatio. Rahvaan kutsujen epämääräisyyttä osoittaa taas, että myös kilpailija katsoi saaneensa seurakunnan suostumuksen.[16]

Koska kappalaisvaaleissa esiintyi vähän sellaisia intrigejä, joissa kapituli joutui perustelemaan kantaansa, ei vaaleja koskevista asiakirjoista myöskään aina suoranaisesti näy, mitä ominaisuuksia se piti ehdokkaitten asettelussa tärkeinä. Aikaisemmin mainitussa Eckerön kappalaisenvaalissa v. 1665 kapituli pani painoa ehdokkaan opinnoille ja virkavuosille, Kalajoella opinnoille ja taitavuudelle vokaation lisäksi, Limingassa 1680-luvulla vokaatiolle, suoritetulle tutkinnolle sekä sille, että ehdokas oli seurakunnassa syntynyt.[17] Virankerjuuta piispa paheksui siinä määrin, että hän kerran kapitulissa kieltäytyi antamasta virkaa miehelle, joka oli suositellut itseään Turun porvaristolle ja saanut täten pormestarin ja erään raatimiehen menemään kapituliin vokaatiota anomaan.[18]

g. Sotapapit

Sotapappien virkaanasettamisesta määrättiin Kustaa II Aadolfin aikana 1621 annetuissa sota-artikkeleissa, ettei upseereilla ollut siihen yksinään valtuutta, vaan heidän tuli sopia asiasta piispan ja kapitulin kanssa. Kunkin rykmentin papin tuli olla saman hiippa-

[16] RA ÅK, Gezelius KM:lle (1680-luvun lopulta).

[17] Viitteet 4,8 ja 16. Näissä tapauksissa opinnoilla ja tutkinnoilla oli huomattava merkitys. Upsalan hiippakunnassa ei perusteina mainittu opintoja, vaan virkavuodet ja nuhteeton elämä. *Heldtander* 1955, 95.

[18] ÅT 12/1793, kapitulin pk 22.5.1672. Pormestarille ja raadille annettu kehotus varoa kerjäläisiä tarkoittanee tässä viran kerjääjiä.

kunnan alueelta kuin miehistönkin.[1] Myös sotapappien kelvollisuuden kontrollin piti siis lain mukaan kuulua piispalle kuten papiston valvonnan yleensä. Gezelius yritti pitää kiinni myös virantäyttöjen muodollisuuksista siten, että niissä näkyisi kapitulin määräysvalta upseerien jäädessä ehdottajien asemaan. Tässä tarkoituksessa kapituli antoi ojennuksen nuorelle pappiskandidaatille, joka pyysi rykmentin pastorin virkaan päästäkseen kapitulin suositusta. Nuori mies sai vastauksen, että suositus oli saatava everstiltä kapitulille eikä päinvastoin.[2]

Kapitulin valituksissa KM:lle 1681 pyydetään sota-artikkeleissa säädetyn järjestyksen palauttamista, mikä osoittaa upseerien pyrkineen valitsemaan armeijaan pappeja oman mielensä mukaan piispaa kuulematta. KM:n resoluutio oli hiippakuntahallitukselle huomattavan myönteinen. Siinä kiellettiin upseereita sekaantumasta piispalle ja kapitulille kuuluviin tehtäviin, minkä lisäksi myös virkaylennystä tai kirkkoherranvirkaa toivovalle sotapapille määrättiin suoritettavaksi tutkinto kapitulissa. Päätöksestään KM lähetti tiedon sekä kapituleille että rykmenttien komentajille. Vuonna 1684 Turun piispalle ja kapitulille antamassaan resoluutiossa KM toisti uudestaan, ettei sotapappien ottamiseen ollut lupaa ilman kapitulin kontrollia. Muutamille kapitulia vastaan niskotelleille sotapapeille KM lupasi järjestää ojennuksen.[3]

Gezelius kapituleineen käsitti vuoden 1681 resoluution siten, että myös sotapappien valtakirjojen antaminen kuului hiippakuntahallitukselle. Tästä kapituli sai kuninkaallisen ojennuksen: KM selitti valtakirjojen antamisen kuuluvan hänelle, piispa ja kapituli vain tutkivat pappien opinnot ja yleensä kelpoisuuden. Nimittämiseen kuului myös palkkauksen määrääminen, ja se oli KM:n tehtävä.[4]

Kysymys armeijan palvelukseen astuvan papiston valvonnasta

---

[1] *Wilskman* 1781-82, 330.

[2] ÅT 4/1793, kapitulin pk 26.10.1670.

[3] *Leinberg* 1892, 239, 245, 271, Turun piispan ja kapitulin valitukset 1681, KM:n resoluutio siihen sekä KM:n resoluutio Turun piispan ja kapitulin valituksiin 2.1.1684. *Wilskman* 1781-82, 331.

[4] *Leinberg* 1892, 271, mainittu KM:n resoluutio. *Leinberg* 1900-07 VII, 242-243, KM kapitulille 10.12.1683; VII, 243, esimerkkinä KM:n antamista valtakirjoista valtakirja Johan Gåssmanille 11.12.1683.

liittyi siihen arvovaltataisteluun, jota Gezelius ja kapituli kävivät 1680-luvulla pappien nimitysasioitten yhteydessä. Vetoaminen KM:iin ja hänen asetuksiinsa koitui upseereja vastaan käydyssä taistelussa kapitulin merkittäväksi voitoksi. Vaikka KM pidättikin valtakirjojen jaon itselleen, merkitsi se toisaalta piispan oikeuksien taetta, sillä vuoden 1684 resoluutiossaan KM lupasi antaa valtakirjan vain silloin, kun kapitulin todistus oli saatu. Saman resoluution rangaistuslupaus niskoitteleville sotapapeille osoitti piispan saavan KM:lta tehokasta tukea niitä vastaan, jotka tahtoivat ehkä upseeriensa suojeluksessa riuhtoa irti hengellisten esimiestensä suitsista. Vaikka Kaarle XI käytti itse pitkälti piispallista päätösvaltaa, hiippakuntahallitus sai kuitenkin kaikkeinkristillisimmältä kuninkaaltaan tukea arvovaltansa säilyttämiseksi.

6. PIISPA PAPISTONSA ESIMIEHENÄ

Gezeliuksen ensimmäiset lausunnot Turun hiippakunnan papistosta olivat huomattavan myönteiset. Varsinkin piispakauden alkupuolella jatkui yleisesti ottaen samanlainen myönteinen arviointi, joka perustui joko tosiasialliseen tyytyväisyyteen tai sitten käsitykseen, että kiitos kasvatti enemmän kuin moite. Kirjeessään Brahelle v. 1670 Gezelius esimerkiksi kiitti Pohjanmaan papistoa sanoen sen hoitavan tehtävänsä hyvin. Samassa kirjeessä kuvastui piispan epäluulo Viipurin hiippakunnan papiston ja pappiskasvatuksen tasoa kohtaan.[1]

Kapitulin ja piispan ote papiston käsittelyssä näyttää kiristyneen 1680-luvulla. Kiertokirjeissä annetut huomautukset ja moitteet lisääntyivät ja muuttuivat ajoittain terävämmiksi kuin ennen. Kolehtien, tuomiokirkkotynnyreitten ja eräitten muitten maksujen tilittäminen oli niitä papiston virkatoimia, joista kapitulilla ja piispalla oli jatkuvasti huolta ja huomautettavaa. Mainitulla vuosikymmenellä moitteet tilityksistä näyttävät tehostuneen.[2] Samassa yhtey-

[1] *Leinberg* 1900-07 IV, 306-307, Gezelius Brahelle 20.2.1670.

[2] Esim. *Lagus* 1836, 299, 303, kiertok. 18.8.1681, 20.4.1682. VA Ecclesiastica I, kiertok. 18.9.1686.

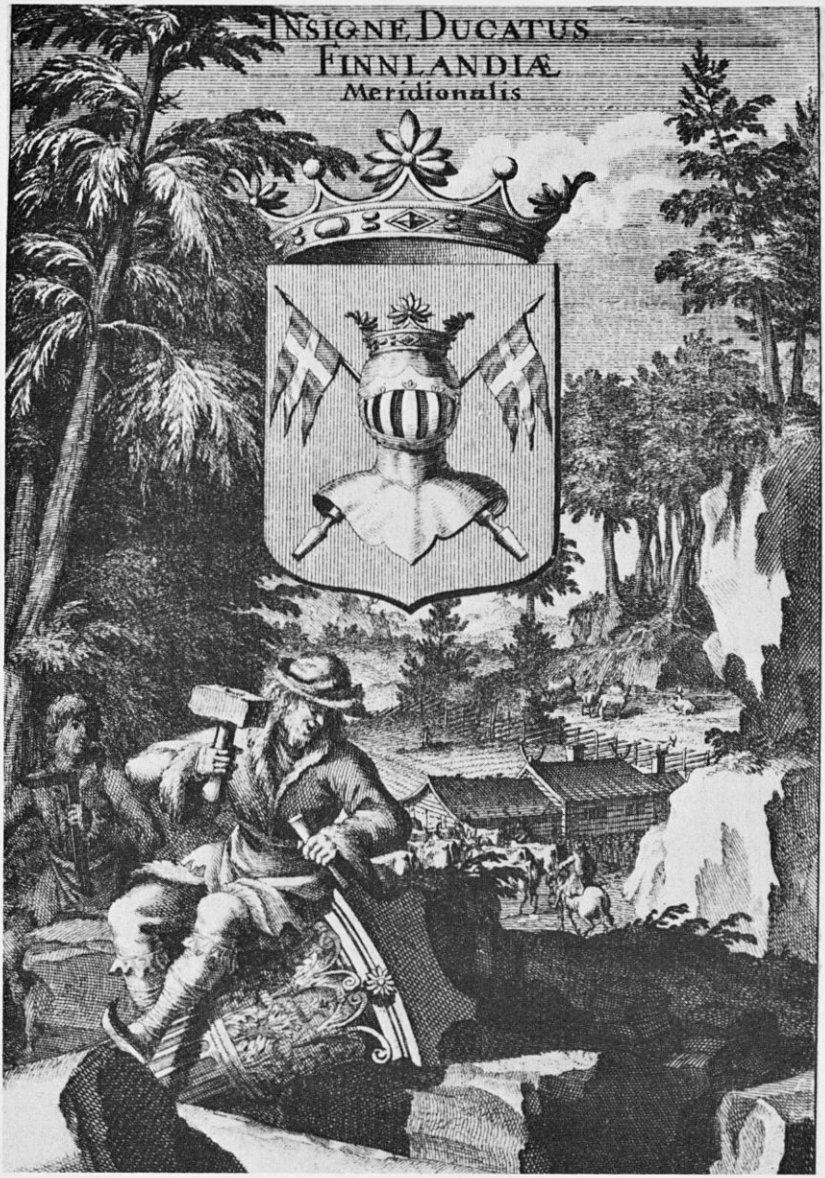

Varsinais-Suomea kuvaava J.v.d. Aveelenin kaiverrus vuodelta 1712 Eric Dahlbergin teoksesta Svecia antiqua et hodierna

dessä annettiin muitakin huomautuksia, kuten veltosta tiedotusten välittämisestä kapitulin ja seurakuntien välillä.[3] Edelleen samalla vuosikymmenellä Gezelius alkoi valittaa sitä, ettei seurakunnissa kyllin hyvin noudatettu PC:ssa annettuja määräyksiä. Nuhde kohdistui tietenkin ensisijaisesti papistoon. Vertailu muihin hiippakuntiin antoi Gezeliuksen mielestä Turun hiippakunnasta negatiivisen kuvan.[4]

Otteen kiristyminen johtuu useammista syistä. Vuosikymmen oli hiippakuntahallitukselle erityisesti nimityskysymyksissä arvovaltataistelun aikaa, mikä heijastui myös papiston valvontaan tiukentaen sitä. Samaan suuntaan vaikuttivat kaiketi Gezeliuksen omat henkilökohtaiset kiistat. Kolmanneksi moitteitten takana olivat esivallan kasvavat vaatimukset suurempaan täsmällisyyteen. Lähettäessään papistolle nuhteet heikosta tiedotustoiminnasta v. 1689 kapituli selitti ne maaherran antamiksi.[5] V. 1681 papistolle määrättyjen n.s. suuren komission kustannusten maksujen viivästymisestä Gezelius sai kahdesti nuhteita, jotka hän pahastuneena jakeli papistolleen. Komission kolmen pappisjäsenen lähettämän nuhdekirjeen saavuttua Gezelius kirjoitti: "Olen nyt ollut yli neljäkymmentä vuotta julkisessa virassa, mutta ei koskaan vielä, Jumalan kiitos, minusta ole tehty valituksia armollisimmalle esivallalleni. Sitä raskaammalta se tuntuu nyt minun vanhuudessani." Kun myöhemmin "pelätty" nuhdekirje samasta asiasta KM:lta tuli, Gezelius välitti tiedon edelleen huolimattomuudellaan ja vitkasteluillaan moitteet aiheuttaneelle papistolle.[6]

Piispa tunsi ilmeisesti usein olevansa vaikeassa välikädessä vaatiessaan valtiovallan määräysten täyttämistä papistolta ja seurakunnilta, joitten suorituskykyä hänen mielestään koeteltiin välistä liikaa. Kiertokirjeessään v. 1668 Gezelius purki ärtymystään niitä

[3] *Lagus* 1836, 337, kiertok. 4.9.1689.

[4] *Lagus* 1836, 296, 317, kiertok. 31.6.1681 ja 20.12.1683. VA Ecclesiastica I, kiertok. 27.8.1685. *Leinberg* 1900-07 VII, 241, kiertok. 10.12.1683.

[5] *Lagus* 1836, 335, kiertok. 6.3.1689. Kysymys oli kruunun julistusten lukemisesta kirkossa.

[6] *Lagus* 1836, 297-299, 301, 304, kiertok. 13.7.1681, 4.12.1681 ja 22.5.1682. Suuri komissio tutki holhoojahallituksen toimia. Ks esim. PRP 4, 16-18, sen kustannuksista s. 119.

kohtaan, jotka vaativat Suomen kirkosta yhtä nopeita ja runsaita suorituksia kuin rikkaammasta Ruotsista. Piispa asettui puolustamaan papistoaan moitteita vastaan. Samoin v. 1683 Gezelius lievensi maksuhoputuksiaan myöntämällä ajan vaikeuden.[7]

Gezeliuksen toimenpiteistä papistonsa esimiehenä ei puutu esimerkkejä isällisestä huolenpidosta ja pappien etujen valvomisesta. Eräissä anomuksissaan KM:lle v. 1682 hän pyysi, että tunnollisesti tehtävänsä täyttävälle papistolle annettaisiin lain suojaa silloin, kun rikolliset henkilöt sitä näitten virkatointen vuoksi — ilmeisesti kostoksi — uhkasivat. Muutamat säilyneet kirjeenvaihdon katkelmat osoittavat, että Gezelius hoiti myös yksityisten pappismiesten asioita sekä neuvoin että konkreettisin toimenpitein.[8] Turun kapituli kehottikin v. 1688 piispan poissaollessa lähettämässään kiertokirjeessä papistoa suorittamaan piispan silloisen Tukholman matkan kustannukset, koska tämä hoiti siellä papiston asioita. Kapituli selitti rakastetun piispan aina pitäneen huolta papiston saatavista, toimeentulosta, leskistä, nuorison opetuksesta ja seurakuntien rakentumisesta yleensä.[9] Maininta rakastetusta piispasta oli tuskin pelkkä muodollisuus. Se osoittaa, että Gezelius ainakin viimeisinä vuosinaan nautti papiston valtaosan luottamusta.

Tästä huolimatta hänen kurinpidollinen otteensa oli usein tiukka ja vaikutti joskus kireältä, mikä ilmeisesti osaltaan hankki hänelle muutamia sitkeitä vastustajia. Gezeliuksen piispuuskauden alkuvuosien jäntevästä kurinpitopyrkimyksestä antaa näytteen kirje Boëtius Mureniukselle Ahvenanmaalle v. 1667. Kirjeessä vaaditaan papistoa noudattamaan tarkkaan sille annettuja määräyksiä, ja varsinkin nuorten pappien kurissapitämiseksi Gezelius käski Mureniuksen toimimaan tarmokkaasti. Jos rovastin sana ei auttanut, tuli ka-

---

[7] *Leinberg* 1900-07 VII, 168, kiertok. 17.10.1668. *Lagus* 1836, 315-316, kiertok. 1.10.1683.

[8] *Leinberg* 1900-07 IV, 422-423, Gezelius KM:lle (1682). KB Autografsamlingen, Gezelius Henrik Richaleniukselle 18.9.1676 ja 28.10.1676. *Strandberg* 1832-34 I, 406. KB:ssa säilyneistä kahdesta kirjeestä päätellen Richalenius oli vaikeuksissa ja sai piispalta isällisiä neuvoja.

[9] *Lagus* 1836, 333, kiertok. 7.12.1688. Esim. v. 1686 KM myönsi Gezeliuksen esityksestä varoja papinleskien elatukseen. VA RRj, KM Creutzille 5.2.1686.

pituli puuttumaan asiaan.[10] Gezeliuksen tavassa käyttää esimiesasemaansa sekä seurakunnissa että yliopistossa on nähty itsekorostuspyrkimystä ja kunnianarkuutta. Kuitenkin näihin kurinpitotoimiin liittyvä kireys ja niistä johtuneet ristiriitaisuudet voidaan selittää yksinkertaisesti piispan tarmokkaista pyskimyksistä täsmällisyyteen sekä hänen alaistensa tottumattomuudesta siihen. Tuonnempana käsiteltävässä yliopistotyössä tämä näkyy erityisen selvästi.

Jomalan kirkkoherran Olaus Becchiuksen kuulustelussa 1669 näkyy myös Gezeliuksen piispakauden alkupuolen tiukka ja joskus joustamaton kurivaatimus. Becchiuksen jouduttua syytteeseen erinäisistä rikkeistä Gezelius sai määräyksen toimittaa tapauksen tutkimuksen. Elokuun lopulla hän lähti Ahvenanmaalle, missä kuulustelun oli määrä tapahtua päivänä, josta myös Becchiukselle annettiin tieto ja läsnäolokäsky. Syytetty itse kuitenkin myöhästyi kuulustelusta. Hän oli yhdessä tuomiokapitulin edustajaksi tilaisuuteen saapuvan Turun koulun rehtorin Matthias Rothoviuksen kanssa tulossa Turusta ja joutui — Rothoviuksen kertoman mukaan — merellä vastatuuleen eikä siitä syystä ehtinyt ajoissa paikalle. Tutkintotilaisuuden jo päätyttyä Becchius saapui ja esitti — edelleen Rothoviuksen lausunnon mukaan — myöhästymisestään anteeksipyyntönsä. Piispa sanoi kuitenkin kuulustelun olevan ohi ja lähti. Kapitulin käsitellessä tapausta kävi ilmi, että piispan jäykkä kiinnipitäminen asetetusta määräajasta herätti tyytymättömyyttä, ja varsinkin Enevald Svenonius piti pahana tutkinnon suorittamista syytetyn ja kapitulin edustajan poissaollessa. Piispan ja kapitulin jäsenten kannan välillä vallitsi ilmeinen ristiriita, joka tuskin kuitenkaan kehittyi vakavaksi. Päätös muotoutui kompromissiksi, jossa Becchiuksen myöhästyminen sanottiin hänen omaksi syykseen ja ratkaisu jätettiin KM:lle.[11]

Niinkuin aikaisemmin on osoitettu, Gezelius ei korostanut piispan arvovaltaa tuomiokapitulin kustannuksella. Jomalan kirkkoherran kuulustelussa ei niin ikään ole osoitettavissa kapitulin syrjäyttä-

[10] *Leinberg* 1900-07 VII, 163-164, Gezelius Mureniukselle 8.10.1667.

[11] RA AE 86, Becchiuksen kuulustelua koskevat asiakirjat. *Leinberg* 1900-07 IV, 294-295, 323-324, 336-339, Becchiusta koskevia asiakirjoja. Becchius joutui lähtemään Jomalan seurakunnan kirkkoherranvirasta mutta säilytti pappisvirkansa, koska häntä ei todettu rikolliseksi.

mispyrkimys, vaan tiukan järjestyksen vaatimus. Valtiopäiväedustajien valinnassa Gezelius samoin siirsi valtaa kapitulille. Ruotsissa oli vanhastaan ollut tapana, että piispat valitsivat hiippakunnastaan pappisedustajat. Kapitulin kiertokirjeessä v. 1668 lähetetty valtiopäiväedustusilmoitus näyttää edellyttäneen normaalia edustajien valintaa papiston itsensä toimesta, ja 1672 pappeinkokous valitsi edustajat. Västeråsin hiippakunnassa oli papisto niin ikään käyttänyt 1650-luvulla valintaoikeuttaan, joten Gezelius näyttää noudattaneen aluksi entisen kotihiippakuntansa tapaa. Myöhemmin hän kuitenkin siirtyi kapitulin suorittaman vaalin kannalle, sillä 1680 ja 1688 hän pyysi rovasteja lähettämään kapitulille valtakirjan, johon oli jätetty tyhjää tilaa valtuutetun nimeämistä varten. Piispa ilmoitti kiertokirjeissään nimenomaan, että kapituli tuli suorittamaan valinnan, ei hän yksinään. Vuonna 1688 perusteltiin erikoista menettelyä sillä, että lähdön tapahtuessa talvella kapituli voi parhaiten nimetä ne papit, jotka pääsivät lähtemään.[12]

Vaalin siirtoa kapitulille oli tapahtunut myös Ruotsin hiippakunnissa, joten Gezeliuksen toimenpide ei ollut ainutlaatuinen.[13] Papisto todennäköisesti hyväksyi Gezeliuksen menettelyn, joten se osoittanee hänen nauttimaansa luottamusta. Matkojen hankaluuteen vetoaminen laajassa, merentakaisessa hiippakunnassa oli taas hyvinkin painava peruste. Ilmeisesti piispa ja kapituli tahtoivat kuitenkin kontrolloida myös edustuksen laatua.

7. *TARKASTUSMATKAT*

Ortodoksian ajan tärkeäksi kasvatustyön instrumentiksi oli kehittynyt piispallinen tarkastustoiminta.[1] Vuoden 1571 kirkkojärjes-

[12] *Lagus* 1836, 205-206, 213-214, 291-292, 334, kiertok. 13.1.1668, 22.7.1680 ja 18.12.1688 sekä AS 19-21.6.1672. *Lundin* 1944, 147-150. Vrt. *Renvall* 1962, 167-168.

[13] *Ahnlund* 1933, 403

[1] *Pentti Lempiäisen* (1967) erityistutkimus tekee mahdolliseksi rajoittua tässä Gezeliuksen ajan tarkastusinstituution erityispiirteisiin. Gezeliuksen tarkastusohjeet ja periaatteet on tässä syytä analysoida verraten tarkasti siitä huolimatta, että *Lempiäinen* on myös niitä käsitellyt. Sensijaan tarkastuksissa näkyvät kirkolliset tavoitteet kuuluvat tutkimuksessani toisiin yhteyksiin.

tys sisälsi määräyksen tarkastuksen pidosta vuosittain, ja myöhemmin piispat täydensivät määräystä hiippakunnissaan julkaisemillaan tarkastussäännöillä. Ensimmäinen painettu ohje Ruotsissa ilmestyi Växjön hiippakuntaa varten Petrus Jonaen toimesta v. 1605. Sekä ohjeet että piispojen tarkastustoimi osoittavat, miten tärkeänä tarkastuksia pidettiin. Arkkipiispa Laurentius Paulinus Gothus (1565-1646) nimitti piispantarkastuksia seurakuntaelämän hermoksi ja selitti, että niiden tullessa laiminlyödyksi kaikki kaatuu.[2]

Suomen piispoista oli Eskil Petraeus julkaissut v. 1656 tarkastusohjesäännön, joka on säilynyt. Se keskittyy lähinnä tarkastuksessa esille otettaviin sielunhoidollisiin kysymyksiin.[3] Gezeliuksen suuri merkitys piispantarkastusinstituution kehittäjänä näkyy jo siitä, että hän julkaisi Turun piispana ollessaan kolme varsin perusteellista tarkastusjärjestystä. Ensimmäinen niistä sisältyy erääseen kiertokirjeeseen v. 1665[4], toinen v. 1668 valmistuneeseen Liivinmaan kirkkojärjestykseen ja kolmas v. 1673 julkaistuun hiippakuntasääntöön *Perbreves commonitiones.*

Syyskuussa 1665 lähettämässään kiertokirjeessä Gezelius ilmoitti aikeestaan tehdä suppean tarkastuskierroksen, jonka alkaminen oli lykkäytynyt erinäisten syiden vuoksi odotettua kauemmaksi. Ennen varsinaista tarkastusjärjestystä kiertokirjeessä papistolle annetut ohjeet kuvaavat Gezeliuksen piispuusajan alun toimintatapaa sekä hänen käsitystään tarkastuksen tehtävästä. Papiston tuli ilmoittaa hyvissä ajoin tarkastuksesta saarnastuolista 1-3 sunnuntaina, että seurakuntalaiset tiesivät olla paikalla. Ilman pätevää syytä poissaoleviin tuli soveltaa esivallan määräämää rangaistusta. Pienellä huomautuksella, ettei laiminlyöjiä toki tulisi löytymään, Gezelius käänsi uhkauksen ikäänkuin alimmaiseksi ja lievensi siten tiukkaa järjestystä vaativan ilmoituksen kärkeä. Nuorison opetuksen ja sen tulosten kontrolloimisen pitäminen tarkastuksen tärkeimpänä toimena näkyy jo tästä kiertokirjeestä. Gezelius mainitsi tässä

[2] KOF I, 147. *Hassler* 1935, 154-211. *Pleijel & Olsson & Svensson* 1967, 72-73. *Lempiäinen* 1967, 113-121.

[3] *Perälä* 1928, 228-230. *Lempiäinen* 1967, 122-123.

[4] Vrt. *Lempiäinen* 1967, 123 viite 21.

yhteydessä tarkastuksen sisällöstä vain sen ja kehotti pitämään nimenomaan huolta nuorison läsnäolosta.[5]

Itse tarkastusjärjestys jakautuu viiteen pääosaan:[6]

1. Tarkastuksesta tuli ajoissa kuuluttaa saarnastuolista "1, 2 tai useampia kertoja", jotta osanotto muodostuisi runsaaksi ja "että olisi aihetta kiittää seurakuntalaisten kuuliaisuutta eikä valittaa heidän uppiniskaisuuttaan".

2. Varsinaista tarkastusta edeltävänä päivänä tuli tarkastaa kirkon tilit, historiakirja (protocollum), rippikirja, jo aikaisemmin ratkaistujen tai ratkaisuaan odottavien sekalaisasiain luettelo, kirkon ja pappilan jo toteutettu tai toteuttamaton rakennusohjelma sekä muutkin seurakuntaa koskevat pohtimista vaativat asiat. Rippikirjan tarkastusta koskevan määräyksen kohdalla Gezelius otti huomioon sen mahdollisuuden, ettei sitä vielä seurakunnassa ollut. Tällöin tuli laatia kirkkoherran saatavankantoluettelon mukaan kaksi listaa seurakuntalaisten läsnäolon ja taitojen tarkastusta varten.

3. "Tarkastuspäivänä he (s.o. seurakuntalaiset) saapuvat hyvissä ajoin paikalle." Arkipäivänä toimitus aloitettiin virrensäkeistöllä ja saarnalla, jonka piti kirkkoherra tai se pappi, jonka kirkkoherra tehtävään määräsi. Saarnassa tuli käsitellä tarkastuksen merkitystä, ja se oli pidettävä sillä kielellä, jota seurakunnan valtaosa ymmärsi. Saarnan tuli olla lyhyt, puoli tai korkeintaan kolme neljäsosaa tuntia. Sen jälkeen laulettiin virrensäkeistö. Jos tarkastuspäivä oli sunnuntai, aloitettiin jumalanpalveluksella, jonka tuli olla tavallista lyhyempi, mikäli mahdollista.

Piispa astui nyt papiston kera kuoriin, ja kappalainen merkitsi kuorin ovella seisten luetteloon läsnäolevat perhekunnat, notaari toiseen listaan poissaolevat. Samalla suoritettiin kristinopin kuulustelu. Sen päätyttyä veisattiin virsi ja suoritettiin alttarilta liturginen toimitus, johon kuului rukous ja siunaus. Nuoret saivat luvan lähteä ansaitsemiensa kehotusten ja kiitosten saattelemina kotiin, kun taas kirkonisännät (Kyrckiones förmän) ja vanhimmat jäivät — muitten mahdollisesti siihen halukkaitten kanssa — tarkastukseen, jossa tutkittiin seurakunnan omaisuus, kuten messuvaatteet, kirjat ja tilit, sa-

[5] *Lagus* 1836, 183, kiertok. 29.9.1665. *J. J. Tengström* 1825, 54-55.

[6] *Lagus* 1836, 184-187.

moin kirkkorakennus, tapuli ja lukkarin asunto. Kirkkorakennusta, penkkisijoja ja hautapaikkoja koskevat mahdolliset erimielisyydet selvitettiin.

Tämän jälkeen oli otettava selvää, vallitsiko pappien ja sanankuulijain välillä riitaisuuksia. Oli tutkittava, hoitivatko papit virkaansa kirkkojärjestyksen mukaan ja osoitettiinko heille heidän virassaan asianmukaista kunnioitusta, ja vielä, oliko havaittu pappien tai seurakuntalaisten kesken jotakin sellaista eripuraisuutta, jonka ratkaiseminen kuului tässä suoritettavaksi. Kysyttiin myös, mitä muita asioita oli seurakunnassa ratkaistu, kenen toimesta ja miten, ja millä tavalla niistä oli pidetty kirjaa. Kirkkokurin harjoittamisen tapaa tutkittiin.

Näitten tarkastusten paikkana tuli olla mieluimmin kirkko tai pitäjäntupa (kyrckiostufvan).

4. Kenellä oli huomautettavaa seurakunnan rakennuksista, hänen tuli miettiä asia valmiiksi etukäteen ajan voittamiseksi. Varsinkin patronuksille oli tästä annettava ajoissa tieto.

5. Kaikki muutkin esille tulevat kysymykset piti "hiljaa ja sävyisästi" ratkaista Jumalan avulla. Vaikeammat kysymykset oli alistettava tuomiokapitulin tai asian niin vaatiessa maallisen esivallan ratkaistavaksi.

Tässä Gezeliuksen ensimmäisessä piispantarkastusjärjestyksessä on ilmeisiä yhtäläisyyksiä Laureliuksen kirkkolakiehdotukseen sisältyvän tarkastusohjeen kanssa, joten selviä vaikutteita on tullut sieltä.[7] Gezeliuksen ohjeet korostavat huomattavan paljon nuorison kristinopin taidon kontrollia sekä kohdassa 3 että edellisen päivän ohjelmaa hahmottelevassa kohdassa 2, jossa käsketään tarkastamaan rippikirja tai valmistamaan sen puuttuessa tarkistuslistat. Laureliuksen ohjeisiin verrattuna on huomattavaa kehittyneempi kontrollijärjestelmä. Tässä Gezelius tulee lähemmäksi Emporagriuksen ehdotusta, joka tuntee kristinopintaidon tarkistusvälineinä seurakuntalaisista laaditut tiettyä sääntöä noudattelevat listat.[8]

---

[7] *Lempiäinen* 1967, 126-128. KOF I:1, 398-407. Laureliuksen tarkastustoimista myös *Lundström* 1915, 326-330.

[8] KOF II:2, 308-309.

Edelleen on silmiinpistävää ja Gezeliuksen ohjeille tyypillistä pyrkimys positiivisiin virikkeisiin ja negaatioiden kiertämiseen. Mahdollisuus kiitoksiin edellytetään suuremmaksi kuin moitteitten tarve. Useampia kertoja toistuu Gezeliuksen pyrkimys rakentavaan työhön, kontroverssien välttämiseen ja poistamiseen. Ainakin tässä vaiheessa Gezeliuksen tarkastustoimen tavoitteissa on havaittavissa jäntevän täsmällisyyden ja positiivisten yllykkeitten yhdistäminen toisiinsa. Tarkastusohjeista samoin kuin tarkastusten jälkeisistä arvioinneista puuttuu tiukkuus ja ärtyneisyys, jota Rothovius vastaavissa toimissaan välistä osoitti.[9]

Ensimmäisen piispantarkastusjärjestyksensä Gezelius kirjoitti kiertokirjeessä papistolle jaettavaksi, joten se oli verraten lyhyt ja konseptinluontoinen. Liivinmaan kirkkojärjestyksen tarkastuksia käsittelevä luku on huomattavasti perusteellisempi ja yksityiskohtaisempi, mutta noudattaa samaa kaavaa kuin Turun sääntö.[10]

Ohjesääntö alkaa maininnalla tarkastusfrekvenssistä. Tavoitteena oli oltava koko superintendenttikunnan tarkastus kolmivuotiskautena. Rajalla sijaitsevien seurakuntien tarkastus oli oleva tärkein. Ohje tarkastuksen kuuluttamisesta on samantapainen kuin Turun säännössä, mutta sitä seuraa kokonainen pitkä kappale läsnäolovelvollisuudesta, mikä kuitattiin suomalaisessa ohjeessa lyhyellä toivomuksella. Sakkorangaistuksen suuruus eri yhteiskuntaluokkiin kuuluville ilman pätevää syytä poissa olleille ilmoitetaan. Erillisessä kappaleessa luetellaan syitä, joitten perusteella voidaan poissaolo antaa anteeksi. On merkillepantavaa, että Gezelius korostaa laiminlyöneitten lempeää kohtelua; vain taipumattoman jäykkäniskaisia oli rangaistava säälimättä.

Superintendentin tarkastusseurue määritellään suhteellisen tarkasti. Rovastin, kapitulin parin asessorin, sihteerin ja rahastonhoitajan läsnäolo oli tärkeä.

Varsinaista tarkastusta edeltävän illan toimet esitellään samalla tavalla kuin suomalaisessa ohjeessa. Määräykset tarkastuspäivän jumalanpalveluksesta sekä sitä seuraavasta kristinopinkuulustelusta

---

[9] *Parvio* 1959, 177.

[10] *Lehtonen* 1931, 306-311. Samassa luvussa on ohjeet myös rovastien ja kirkkoherrojen suorittamia tarkastuksia varten, mutta ne jätetään tässä syrjään.

ovat koko luvussa tarkimmin Turun ohjeen kaltaiset. Myös määräys saarnan kielestä on samanlainen: siinä piti käyttää seurakunnan enemmistön kieltä. Liivinmaan ohjeessa on kuitenkin lisäys, jonka mukaan superintendentti — tarvittaessa muitten pappien avustuksella — tutki varsinaisen kuulustelun jälkeen sitä, miten seurakunta oli lukemansa ymmärtänyt. Vasta tämän jälkeen seurasi liturginen päätösrukous ja siunaus alttarilta.

Seuraavassa vaiheessa tutkittiin vanhimpien läsnäollessa papin viranhoidon nuhteettomuus sekä seurakunnan käytös pappia kohtaan. Nuhtein selvitettävät kuriasiat käsiteltiin, vakavammin rikkoneet jätettiin myöhempään kuulusteluun. Nyt vasta seurakunnan pääosa — ei-saksalainen rahvas sekä saksalaisista palkolliset — päästettiin poistumaan. Arvovaltaisimman seurakuntaväen läsnäollessa käsiteltiin kurikysymykset. Rahvaan poistuttua tutkittiin vihdoin "saksalaisen seurakunnan" ja papin välit. Ohjesääntö päättyy määräykseen kyyditä superintendenttiä seuraavaan seurakuntaan.

Liivinmaan kirkkojärjestyksen tarkastussäännön perusrakenne on siis sama kuin Turun säännössä. Eroavuudet johtuvat huomattavalta osalta Liivinmaan erityisolosuhteista. Juridiset kysymykset saivat Liivinmaan säännössä hallitsevamman aseman kuin Turun ohjeissa, joista puuttui poisjäävien rankaisemisen ja rikkeitä tehneitten käsittelyn tarkempi erittely. Molemmissa referoiduissa ohjesäännöissä jäi papiston tarkkailu vähäiseksi, pääpaino asetettiin seurakunnan tilan tutkimiseen.[11]

Gezeliuksen kolmas tarkastusjärjestys on PC:n viimeisessä luvussa. Vertaamalla sitä aikaisempiin voidaan havaita, mitä kehitystä Gezeliuksen tarkastusperiaatteissa mahdollisesti oli tapahtunut. PC liittyy tosin kokonaisuudessaankin Gezeliuksen tarkastustoimintaan, sillä se oli otsikossa olevan ilmoituksen mukaan syntynyt tarkastusten aikana seurakunnille jaetuista ohjeista.

PC:n tarkastusjärjestys on kaikilta olennaisilta kohdiltaan ensimmäisen Turun säännön kaltainen. Siitä syystä riittää huomion kiinnittäminen tapahtuneisiin lisäyksiin ja muutoksiin. Tarkastuksen

[11] *Lehtonen* 1931, 320 sanoo Liivinmaan kirkkojärjestyksen poikkeavan tässä suhteessa varhaisemmista liivinmaalaisista tarkastusohjeista. Toisaalta tietysti seurakunnan tilan tarkastus antoi kuvaa myös papin työstä ja sen tasosta ilman, että siitä tarkastusohjeissa erikseen mainittiin.

kuuluttamisohjeet on hieman laajennettu kuitenkin siten, että positiivinen kehotus sekä sanankuulijoille että papeille huolelliseen valmistautumiseen on säilytetty. Seurakuntalaisilta toivotaan erityisesti kristinopin taidon edistymistä. Tarkastusta edeltävän illan toimissa on uutta, että rippikirjojen edellytetään nyt jo ilman muuta olevan käytössä. Tässä niinkuin muissakin säännön osakappaleissa Gezelius antoi ohjeita tarkastuksen etukäteisvalmisteluun, niin ettei itse tarkastustilaisuudessa syntynyt viivytystä ja kitkaa täysin uusien kysymysten noustessa esille. Edellisessä tarkastuksessa annettujen huomautusten aiheuttamat toimenpiteet esitetään aattoillan tointen joukossa.

Tarkastuspäivän alkutoimitus — silloin kun jumalanpalvelusta ei pidetty — on saanut liturgisesti rikkaamman muodon kuin ensimmäisessä Turun säännössä. Sen sisältö tuli olla seuraavanlainen: uskontunnustus alttarilta, virsi, puoli tuntia kestävä saarna, joka voi käsitellä myös katekismuksen kappaleita tai paaston aikana kärsimyshistoriaa, kehotus seurakunnalle, virsi sekä rukous ja siunaus alttarilta. Kuulustelun aikana ylläpidettävää järjestystä varmistettiin myös siten, että kirkonisäntä ja kuudennusmiehet velvoitettiin kurinpitoon. Viitaten Commonitioiden IV luvussa oleviin määräyksiin Gezelius kiinnitti erityistä huomiota lasten tuomiseen kuulusteluun ja siis entistä varhaisempien ikäluokkien opetukseen. Merkittävällä tavalla Gezelius korosti edelleen kuulustelujen tapakulttuuria ja viittasi tässäkin Commonitioiden määräyksiin (PC IV:15). Niissä hän oli ohjannut kansaa hartaaseen käytökseen, minkä tuli osoittaa Jumalan sanan kunnioitusta.

Kuulustelun päätyttyä kotiin laskettavan väen joukossa mainitaan nyt nuorison lisäksi naiset. Miesväki, vanhimmat etunenässä, käsittelivät asioita, jotka luetellaan jokseenkin samoin kuin vanhemmassa Turun säännössä. Etukäteisvalmistelua korostetaan vielä kerran, ja lopuksi huomautetaan kyytivelvollisuudesta samoin kuin Liivinmaan kirkkojärjestyksessä.

PC:n tarkastusjärjestyksessä on siis tapahtunut kehitystä entiseen verrattuna siten, että kansanopetusvaatimusta — joka oli tosin jo ensimmäisessä Turun säännössä vahvasti painotettu — on viety vielä hieman pitemmälle, ja toisaalta tarkastuksen joustavaan ja arvokkaaseen suorittamiseen on kiinnitetty entistä enemmän

huomiota. Tällöin on etukäteisvalmistelun tärkeyttä teroitettu. Lisätty liturginen rikkaus sekä kansan kasvattaminen hartauteen ja pyhän tuntoon ovat merkillepantavia muutoksia. Vaikka kurimääräykset tiukkenivat ja rangaistusuhkaus laiminlyöjille esitettiin, ohjesäännön henki on positiivinen ja tarkastettavien hyvään tahtoon luottava. Liivinmaata varten annetusta ohjesäännöstä tuttu juridinen sävy puuttuu. Piispan isälliseen kasvatusotteeseen näyttää Gezeliuksen mielestä olleen Suomessa parempia mahdollisuuksia kuin Liivinmaalla.

Kirkkolaissa vakiintui koko valtakuntaa koskevaksi yleiseksi ohjeeksi sama tarkastuksen muodollinen kulku, joka oli hahmottunut Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa ja jonka rungon mukaan Gezelius oli laatinut omat sääntönsä.[12]

Tarkastusmatkoja Gezelius suoritti miltei joka vuosi, ja melkein kaikissa seurakunnissa hän vieraili 3-5 vuoden väliajoin. Hiippakuntansa kaukaisimpiin osiin, Pohjois-Pohjanmaalle, hän teki seitsemän matkaa.[13] Kesken kahdeksannen matkansa suunnittelun hän sairastui kuolemantautiinsa tammikuun alussa 1690.[14] Tarkastusmatkoihin voidaan laskea vielä vuoden 1687 alkupuolella tehty matka, jolloin Gezelius tarkasti KM:n käskystä maaherrojen kanssa papiston palkkausta ja kirkkojen tilejä. Kierroksen päätyttyä kesäkuussa Ahvenanmaalle vanha piispa valitti väsymystään ja pyysi KM:lta poikaansa apulaisekseen.[15]

Tarkastusseurueessa piti olla vuoden 1571 kirkkojärjestyksen mukaan pari pappismiestä, mutta Gezeliuksen aikaan tultaessa pidettiin normaalina käytäntönä jo keskiajalta tunnettua kokoon-

[12] KL 1686 XXIV:6-13.

[13] *Lempiäinen* 1967, 56-61 on laatinut tarkan luettelon Gezeliuksen suorittamista tarkastuksista. Itineraariin tehtäköön seuraavat lisäykset ja huomautukset: Talvella 1666 Gezelius on käynyt myös Paltamossa, Kajaanissa ja Säräisniemellä. Tästä *Leinberg* 1900-07 IV, 257-258, Gezelius Brahelle 5.5.1666; IV, 273-275, Cajanus Brahelle 30.5.1667. *Jokipii* 1960 II, 141-142 sijoittaa käyttämänsä lähteen mukaan käynnin väärin vuoteen 1667. — Ahvenanmaalla Gezelius kävi 26-31.8.1669 suorittamassa Jomalassa tutkimuksen Olaus Becchiuksen asiassa. RA AE 86, Becchiusta koskevat paperit.

[14] *J. J. Tengström* 1825, 232-233. *Tengströmillä* on lähteenä kapitulin pk 4.1.1690. *Flachsenius* Vir apostolicus.

[15] RA ÅK, Gezelius KM:lle 20.6.1687. Matkan aikataulusta *Lempiäinen* 1967, 60-61.

panoa: rovasti, pari kapitulin asessoria sekä lisäksi tarkastuspaikan naapuriseurakuntien pappeja. Gezeliuksen omista tarkastusohjeista vain Liivinmaan kirkkojärjestys antoi suosituksen piispan avustajista.[16] Kapitulin jäsenten mukana olo näyttää jääneen vähäiseksi, mihin viittaa aikaisemmin kerrottu keskustelu Gezeliuksen ja Petrus Bångin välillä. Sekä piispa että kriittisen huomautuksen tehnyt Bång toivoivat asessorien vaivautuvan enemmän tarkastuksiin mukaan, kun taas vaimonsa läsnäolosta Gezelius sanoi kyllä itse vastaavansa. Kapitulin notaari ymmärrettävästi seurasi piispaa aina, mutta professorikapitulin jäsenillä oli usein vaikeuksia päästä irti opetustyöstään.[17]

Gezeliuksen piispuuskauden alkupuolen käytäntöä kestitysrasitusten jaossa valaisee erityisesti Pohjois-Pohjanmaan osalta mielenkiintoisella tavalla Paltamon kirkkoherran Johannes Cajanuksen kirje Brahelle v. 1667. Gezeliuksen tarkastusmatkan aikoihin v. 1666 Cajanus oli koonnut rahvaalta kaksi kappaa viljaa savulta ja saanut menettelystään Brahen nuhteet. Selityksessään kirkkoherra viittasi paitsi antimen vapaaehtoisuuteen, paikallisiin erityisoloihin ja Brahen määräykseen järjestää piispan kestitys yhtä hyvin kuin muissakin seurakunnissa, erityisesti rahvaan suorittamien kestitysmaksujen yleisyyteen koko Pohjanmaalla. Silloin kun piispa ei ollut käynyt Kajaanissa, Iissä ja Kemissä, nämä seurakunnat olivat lähettäneet osuutensa Ouluun.[18] Cajanuksen mukaan siis rahvaan vapaaehtoisesti antamat kestimaksut olivat ainakin Pohjanmaalla yleiset. Kirkon kassasta piispalle maksetut lahjat sensijaan lopetettiin Gezeliuksen aikana, sillä kirkkolaki kielsi ne.[19]

Ensimmäisten Gezeliuksen suorittamien tarkastusten yhteydessä oli esitetty joitakin arveluja tai moitteita kestityksen tarpeettomasta ylellisyydestä, koskapa piispa puolustautui vuoden 1670 vai-

---

[16] *Lempiäinen* 1967, 85.

[17] *Lempiäinen* 1967, 86-88.

[18] *Leinberg* 1900-07 IV, 273-275, Cajanus Brahelle 30.5.1667. Tämä tärkeä lähde on *Lempiäisen* tutkimuksen suuressa lähderunsaudessa jäänyt nähdäkseni huomaamatta. – Cajanus ilmoitti perusteluissaan myös, että Viipurin hiippakunnassa piispa aina antoi seurakunnille luettelon siitä, miten paljon kestityssuorituksia tarvittiin mistäkin pitäjästä (s. 274).

[19] KL 1686 XXIV:13. *Lempiäinen* 1967, 94-95.

heilla useampia kertoja sekä kehotti papistoa liiallisten kustannusten välttämiseen. Kirjeessään Brahelle v. 1670 hän kertoi tarkastaneensa päivisin ja matkustaneensa öisin sekä nauttineensa kussakin pappilassa vain yhden aterian. Kukaan ei ollut vastustanut tarkastuksia, monet olivat sensijaan pyytäneet häntä tulemaan. Piispa tahtoi osoittaa moitteitten tulleen asioita tuntemattomilta ulkopuolisilta, jotka eivät arvostaneet hänen vaivannäköään, josta hän ei ollut väistynyt edes terveyden horjuessa. Samanaikaisissa kiertokirjeissä varoitetaan pappeja ylellisistä tarkastuskestityksistä. Ahvenanmaalla tehtävää tarkastusta kuuluttaessaan piispa ilmoitti tulevansa vain pienen seurueen kera ja viipyvänsä lyhyen ajan paikassaan.[20]

Piispantarkastusten jatkona ja täydennyksenä toimivat rovastintarkastukset. Jo ensimmäisessä kiertokirjeessään Gezelius määräsi rovastintarkastuspöytäkirjojen toimittamisesta kapituliin, ja muistakin hänen antamistaan ohjeista näkyy, että rovastien suorittama tarkastustyö oli välillistä piispantarkastusta. Gezelius tuskin loi tässä suhteessa uutta, sillä hänen edeltäjänsä olivat antaneet samantapaisia määräyksiä.[21]

Maallisen vallankäytön kanssa Gezeliuksen tarkastustoiminta joutui jännitystilanteeseen Kajaanin vapaaherrakunnassa, missä Brahe käytti kirkollista tarkastus- ja päätäntävaltaa. Ensimmäistä Pohjanmaan matkaansa Brahelle selostaessaan piispa huomautti nimenomaan, että hän oli tullut Pohjanmaalle kenraalikuvernöörin (Herman Fleming) suostumuksella. Kajaanin vapaaherrakunnan kirkollista tilannetta ylistävä lausunto lienee osittain nähtävä annetuksi Brahen mielihyviksi. Myöhemmin Gezelius joutui väistymään vapaaherrakunnan alueen rovastinnimityskysymyksessä, ja Brahen hallintokonventeissa ratkaistiin vuosina 1665-1679 kirkollisia asi-

[20] PBB II:2, 137, Gezelius Brahelle 26.11.1670. *Lagus* 1836, 207, 210, kiertok. 4.12.1669 ja 3.2.1671. *JJ. Tengström* 1825, 55. *Lempiäinen* 1967, 83, 101. Gezeliuksen puolustautuminen vuoden 1670 vaiheilla osoittaa, että hänen henkilökohtaiset intriginsä olivat laajentuneet myös virkatoimia koskeviksi moitteiksi ja syytöksiksi. – Piispan suuren seurueen aiheuttamista rasituksista ja tyytymättömyydestä Linköpingin hiippakunnassa *Hassler* 1935, 157-158.

[21] *Lagus* 1836, 181, 187, 335, kiertok. 30.3.1665, 18.3.1666 ja 18.12.1688. *Leinberg* 1900-07 VII, 207-208, kiertok. 3.2.1681. *Lempiäinen* 1967, 371, 437.

oita, jotka olisivat kuuluneet lähinnä piispantarkastusten esityslistoihin tai kapitulin päätettäviksi.[22]

8. *KIINTEYTYVÄ SEURAKUNTAELÄMÄN OHJAUS*

a. Seurakuntien alueet ja jaot

Turun hiippakunnan seurakuntaverkoston kehityksessä 1600-luvulla merkitsi Rothoviuksen aika sekä itsenäisten seurakuntien että kappeleitten lukumäärän nopeaa kasvua. Hänen aikanaan perustettiin uusia seurakuntia 26, kappeleita ja rukoushuonekuntia 45.[1] Seurakuntaverkoston tihentämisen tarve tasaantui täten siinä määrin, että Eskil Petraeuksen (1652-1657) ja Johannes Terseruksen (1658-1664) piispuuskausina, siis yli kymmenen vuoden kuluessa, perustettiin enää kaksi itsenäistä seurakuntaa, kuusi kappelia ja neljä rukoushuonekuntaa.[2]

Gezeliuksen piispana ollessa suoritettiin seurakuntien jakoja niin ikään vähän. Ilmeisesti sekä maallinen esivalta, piispa että papisto katsoi vuosisadan alkupuolella toteutettujen jakojen täyttäneen uusien seurakuntien tarpeen, eikä toisaalta näitten muodostamiseen nähty olevan taloudellisia mahdollisuuksia. Tosin väkiluku kasvoi voimakkaasti vuosisadan jälkipuoliskolla, mutta kun lisäys tuntui lähinnä tilattomissa yhteiskuntaluokissa, ei kirkollisten rasitusten vastaavaan lisäämiseen ollut varaa.[3]

Niinpä Gezeliuksen aikana perustettiin vain Kuusamon (1673) ja Siikajoen (1689) seurakunnat. Turun seurakunnan jakamista suomalaiseen ja ruotsalaiseen osaan piispa lienee yrittänyt kirkkoherran viran tultua avoimeksi Svenoniuksen jälkeen v. 1687, mutta yli-

---

[22] *Leinberg* 1900-07 IV, 257, Gezelius Brahelle 5.5.1666. *M. G. Schybergson* 1889, 33-53. *Jokipii* 1960 II, 140-141.

[1] *Parvio* 1959, 176.

[2] *Leinberg* 1906, passim. Petraeuksen aikana syntyneitten yksikköjen määrä – mainitussa järjestyksessä – oli 2:5:2 sekä Terseruksen 0:1:2.

[3] *Juva & Juva* 1965 III, 62. Rothovius oli saanut jo valtakirjansa yhteydessä ohjeen jakojen suorittamiseen. *Parvio* 1959, 170.

opiston konsistori sai aikeen estetyksi.[4] Jakaminen olisi nimittäin vähentänyt virkaan tulevan teologian professorin tuloja. Lapissa koetti maaherra Graan saada aikaan seurakuntien edelleen jakamista 1670-luvulla, jolloin Sompiosta ja Inarista piti tulla itsenäisiä seurakuntia. Piispa ja kapituli eivät kuitenkaan voineet ryhtyä hankkeita ajamaan, koska papeille ei voitu osoittaa riittävää toimeentuloa.[5] Maaherran ja kapitulin välinen arvovaltakysymys vaikutti mahdollisesti niin ikään kielteisen lopputuloksen syntymiseen.

Jumalanpalveluspaikkoja lisättiin sensijaan jakamattomien seurakuntien sisällä perustamalla 27 kappelia, 7 rukoushuonekuntaa ja 3 tehdasseurakuntaa. Näin siis uusien alayksiköitten määrä nousi melkein yhtä suureksi kuin Rothoviuksen aikana perustettujen.[6]

Mainitut uudet seurakunnalliset toimintapisteet jakautuivat hiippakunnassa seuraavasti:

Varsinais-Suomi	7	Häme	4
Uusimaa	4	Etelä-Pohjanmaa	7
Satakunta	7	Pohjois-Pohjanmaa	8

Kun näitten lisäksi molemmat uudet seurakunnat perustettiin Pohjois-Pohjanmaalle ja Lappiin, saivat hiippakunnan pohjoiset alueet huomattavan osan kirkollisen verkoston tihentymisestä.

Mutta Gezeliuksen piispallinen toiminta oli omiaan lisäämään jumalanpalvelusten määrää seurakunnissa toisellakin tavalla kuin kappeleitten lukumäärän kasvun tietä. Kinkerien suosiminen, jota selvitetään tarkemmin tunnempana, edisti varsinkin laajoissa seurakunnissa vakinaisten kyläsaarnapaikkojen syntymistä. Antaessaan PC:ssa ohjeita kinkereistä Gezelius mainitsi nimenomaan lapset ja vanhukset, jotka eivät voineet saapua kaukana sijaitsevaan kirkkoon.[7] Papin tullessa näihin kaukaisiin kyliin pidettiin jumalanpalvelus joko sitä varten erikseen rakennetussa saarnatuvassa tai jossa-

[4] *Leinberg* 1906, 150, 155. *Bonsdorff* 1894-1904 II, 32-33. Rothovius oli jo aikoinaan suunnitellut jakoa. *Parvio* 1959, 191-194.

[5] *Itkonen* 1945, 176-178, 183-184, 203-205. *Leinberg* 1900-07 IV, 397-398, KM:n resoluutio 2.10.1675; IV, 450-452, Gezelius KM:lle 28.5.1686.

[6] *Leinberg* 1906, passim. *J. Tengström* 1822-32 II, 310, 410. *Suvanto* 1954, 322. *Airas* (1960), 43. *Koivisto* 1966, 292. Esimerkki suotuisaan tulokseen johtaneesta Gezeliuksen anomuksesta *Leinberg* 1900-07 V-VI, 18, Gezelius KM:lle v. 1688.

[7] PC IV:12.

kin talossa. Viimeisinä piispuusvuosinaan Gezelius laadituttikirkkoherroilla ja rovasteilla perusteellisen selvityksen koko hiippakunnan jumalanpalveluspaikoista, joihin piti tulla mukaan varsinaisten kirkkojen ja kappeleitten lisäksi kyläsaarnojen paikat. Antaessaan käskyn selvitysten laatimisesta hän totesi pappien työmäärän lisääntyneen siten, että heidän täytyi pitää entistä enemmän saarnoja. Tämä toteamus lienee lähinnä tarkoittanut uuden kirkkolain antamia lisävelvoitteita, mutta mahdollisesti samaan laskettiin Gezeliuksen aikana tapahtunut jumalanpalveluspaikkojen määrällinen kasvu. Käytettävissä olevat papiston vastaukset osoittavat pohjoisten seurakuntien saarnapaikkojen runsautta. Paltamon rovastin ilmoituksen mukaan siellä oli mainittuja paikkoja 30, Sotkamossa taas yli 20. Niinkuin piispan kiertokirjeestä käy ilmi, selvityksen tarkoituksena oli valvoa pappien palkkaetuja ja siitä syystä osoittaa työmäärän kasvu, mutta epäilemättä se kuvastaa myös Gezeliuksen harrastusta kirkollisen palveluverkoston tihentämiseen.[8]

Gezeliuksen on katsottu pyrkineen kappelien jumalanpalveluselämän vilkastuttamiseen myös siten, että hän edisti kappalaisten muuttoa emäkirkolta kappeleihin.[9] Usein hän antoikin tällaisia kehotuksia kappalaisille, kuten pian seuraavista esimerkeistäkin näkyy. Eräässä 1680-luvun puolivälissä kapitulista KM:lle tulleessa kirjeessä anotaan, että kappeleissa asuville kappalaisille taattaisiin samanlaiset edut kuin emäkirkolla asuville.[10] Kuitenkaan Gezelius ei voinut noudattaa hajasijoitusohjelmaa läheskään suoraviivaisesti, sillä seurakuntajakoja, kappelien perustamista ja kappalaisten muuttoa käytännössä toteutettaessa törmäsivät lukuisat intressit vastakkain, ja piispa joutui luovimaan niitten välissä. Muutamat esimerkit valaisevat syntyneitä eturistiriitoja.

Oman kappelikirkon ja papin saaneella rahvaalla oli jatkuvasti vaikeuksia sen käsittämisessä, että heidän piti siitä huolimatta osallistua emäkirkon ja pappilan aiheuttamiin kustannuksiin. Gezelius teroitti PC:ssa nimenomaan tätä kappelilaisten velvollisuutta, johon heidän oli sitouduttava siinä vaiheessa, kun lupa kappelin perusta-

[8] *Leinberg* 1900-07 VII, 331-332, kiertok. 9.2.1688. *Leinberg* 1902, 116-124. *Appelberg* 1902a ja 1902b.

[9] Esim. *Lempiäinen* 1967, 169.

[10] RA ÅK, allekirjoitusta vailla oleva kirje (1685?).

miseen annettiin. Suosituksenomaisesti Gezelius sanoi, että emäseurakuntalaiset voivat vapaasta tahdostaan antaa ylimääräisiin rasituksiin sitoutuneille kappelilaisille erinäisiä helpotuksia.[11] Kiistaa velvoitteista emäkirkkoa kohtaan syntyi kuitenkin toistuvasti, mikä näkyy piispantarkastuksissa annetuista huomautuksista ja nuhteista (Ii 1666, Kemi ja Perniö 1683).[12]

Tällaisesta syystä joutuivat Liedon kappelin Prunkkalan (Auran) asukkaat riitaan Gezeliuksen kanssa v. 1673. Erimielisyys emäkirkon ja pappilan rakennusvelvollisuudesta oli vireillä jo aikaisemminkin, mutta nyt Gezelius kävi taltuttamaan Prunkkalan niskoittelevaa rahvasta "ottamalla pois kirkon avaimet"; toisin sanoen jumalanpalveluksen pito-oikeus kappelissa peruutettiin ja väki velvoitettiin tulemaan pyhäisin emäkirkolle. Prunkkalalaiset pitivät toimenpidettä piispan omavaltaisuutena ja sanoivat: "Piispa ei kavahda Jumalaa, perkelettä eikä kuningasta, vaan hän tekee mitä tahtoo." Viittaaminen kuninkaaseen tarkoitti sitä, että Gezelius oli heidän mielestään jättänyt huomioonottamatta heille vanhastaan myönnetyt oikeudet. Valittaminen KM:lle ei kuitenkaan aluksi auttanut, vaan tämä hyväksyi piispan vastineen ja vaati rahvasta taipumaan. Myöhemmin kappeli saavutti osittaisen voiton, sillä vanhan resoluution mukaan KM vahvisti vapautuksen emäseurakunnan pappilan rakennusvelvollisuudesta ja käski kapitulin antamaan "avaimet takaisin".[13]

"Avainten pois ottaminen" rangaistuskeinona oli ollut yleisesti käytössä, mutta vuoden 1675 valtiopäivillä kapitulin oikeus tällaiseen menettelyyn virallisesti vahvistettiin niissä tapauksissa, jol-

---

[11] PC IX:5.

[12] OMA Ii KA II Cfi, ptpk 20.2.1666. OMA Kemin rovastikunnan arkisto Cb 1:1, ptpk Kemi 11.2.1683. TMA Perniö KA II Eb 1:1, ptpk 21.9.1683. *Gummerus* 1930b, 327, Iin kappelilaiset Brahelle (1664?). *Lagus* 1845-50 I, 43-44. *Lempiäinen* 1967, 169-170,252-254. KM:n resoluutiossa Pohjanmaan papiston valituksiin 1689 teroitetaan kappelin velvollisuutta emäseurakunnan rakennusrasitusten kantamiseen: *Leinberg* 1892, 334.

[13] *Leinberg* 1892, 130, 148, Turun hiippakunnan valitukset 1664 sekä KM:n resoluutio. ÅT 16/1793, pk 23.4.1673; 27/1793, pk 16.2.1674. RA ÅK, Gezelius Bergenhielmille 1.10.1673. *Leinberg* 1900-07 IV, 369-370, 382-384, valtaneuvosto Oxelle 16.10.1673 ja 13.10.1674 sekä Gezeliukselle samoina päivinä.

loin kappeli ei pitänyt tekemiään sopimuksia.[14] Seuraavissa riidoissa Gezelius saattoikin vedota tähän. Kappelilaisten laimea osanotto emäkirkolla pidettyyn piispantarkastukseen (Masku 1688) tai kappeliin muuttaneen papin palkkauseduista piittaamattomuus (Längelmäki 1685, Loimaa 1688) aiheutti jumalanpalvelusoikeuden tai ainakin paikallisen kappalaisen menetyksen uhan.[15] Kappelin sitoumuksiin kuului myös käynti emäkirkolla silloin, kun omaa jumalanpalvelusta ei pidetty sekä joka tapauksessa suurina juhlapyhinä, ellei vaikeitten teitten takana oleville suotu erivapautta. Joskus Gezelius antoi erivapauksia vanhusten takia (Kurikka 1686).[16]

Ylistaron kappalaisen aseman järjestelyä koskevat asiakirjat valaisevat erityisen hyvin piispan kantaa kappelien kehittämiskysymyksissä. Jo 1670-luvulla oli kappelista Gezeliukselle harmia, sillä ylistarolaisten todettiin rikkoneen oman papin ylläpidosta tekemäänsä sopimusta.[17] Kun kappelilaiset sitten 1680-luvulla jälleen anoivat paikallista pappia, kapituli antoi asiasta päätöksen, joka on Gezeliuksen allekirjoittama. Piispa ja kapituli esittivät ensin periaatteellisen kantansa papinsaantianomukseen: "Kapituli ei kuitenkaan mielellään suostu määräämään pappia vastarakennetulle kappelille sen omavaltaisuuden, (tehdyistä sopimuksista) kieltäytymisen ja (laittoman) menettelyn (practiserande) vuoksi, jota kappelin asukkaat sitten yleisesti röyhkeydessään harjoittavat." Näin penseä suhtautuminen kappelien pyrkimyksiin saada omia pappeja näyttää tässä lausutun yleisesti eikä vain ylistarolaisia tarkoittaen. Tästä huolimatta kapituli päätti suostua tehtyyn anomukseen, koska ylistarolaiset niin hartaasti pappia pyysivät ja koska kapituli soi mielellään parannuksia pienen seurakunnan papillisiin palveluksiin. Ylistarolaisten tuli kuitenkin tulevilla rovastinkäräjillä sitoutua aina tulevaisuudessakin täyttämään velvollisuutensa emäseurakuntaa ja

[14] *Leinberg* 1900-07 IV, 420, Gezelius KM:lle (1682).

[15] TMA Masku KA II Cfi, ptpk 11.1.1688. HMA Längelmäki KA II Cf, ptpk Kuorevesi 29.1.1685. Loimaa KA II Ce1, ptpk 7.2.1688.

[16] OMA Kemin rovastikunnan arkisto Cb1:1, ptpk Kemi 21.1.1673. Ilmajoki KA Ea1:1, Gezelius Peldanukselle 5.2.1675, ote kapitulin pk:sta 30.3.1681, Gezeliuksen päätös 15.4.1686. VA Tenhola KA II Cfg1, ptpk 21.2.1675 ja 23.3.1679.

[17] VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 16.2.1673.

sen kirkkoherraa kohtaan sekä pitämään huolta tulevan pappinsa virkatalosta.[18]

Jo seuraavana vuonna oli palkkausriita vireillä. Gezeliuksen kirjeestä KM:lle kuvastuu samanlainen ajattelutapa kappalaisten siirtokysymyksissä kuin kapitulin päätöksestäkin. Piispa kertoi, miten "ajattelemattomat ja rauhattomat" ylistarolaiset olivat jo Terseruksen aikana tehneet itselleen kappelikirkon omin luvin, missä he kuitenkaan eivät pitkään aikaan saaneet nauttia jumalanpalveluksista omavaltaisuutensa vuoksi. Sittemmin he olivat saaneet *hartaitten pyyntöjensä* vuoksi paikallisen papin, mutta ryhtyneet sen jälkeen laiminlyömään palkanmaksua emäkirkon papeille. Kiistan varsinainen aihe näyttääkin olleen juuri tämä. Gezeliuksen kirjeen loppuosasta näkyy erityisen hyvin hänen oma kantansa: "On valitettavaa, että nämä kappelilaiset (joitten esi-isät ja aikaisemmin he itsekin ovat käyneet emäkirkolla) eivät nyt tahdo nähdä lainkaan vaivaa Jumalan sanan vuoksi, vaan Jumalan sanan pitää palvella heitä, mistä he eivät kuitenkaan tule hurskaammiksi vaan pikemminkin vastahakoisemmiksi, sillä he eivät ota vaarin enempää maaherran kuin kapitulinkaan varoituksista ja kehotuksista. Emäkirkolle vievä tie saattaa keväisin niin siellä kuin muuallakin olla viikon tai pari heikossa kunnossa, mutta muuten läpi vuoden hyvä, niin että meren rannalla ja jokivarsilla on muissa seurakunnissa melkeinpä pitempi ja hankalampi kirkkotie, *eivätkä he siellä kuitenkaan pyri saamaan itselleen omaa erityistä pappia.*"[19]

Kirjeen liitteestä näkyy, että Gezelius oli kyllä koettanut taivuttaa vakinaisia kappalaisia muuttamaan kappeliin, jolloin ristiriidan aihe olisi vähentynyt tai kokonaan hävinnyt, mutta nämä eivät olleet tahtoneet. Kirjeessään piispa kuitenkin tavallaan asettui vakinaisten kappalaisten kannalle eikä suinkaan näytä varauksetta kannattaneen papiston hajasijoitusta. Paljon parempana hän piti kappelien rahvaan käymistä emäkirkoissa — jo kunnioituksesta Jumalan sanaa kohtaan, jonka vuoksi kannatti nähdä toki sen verran vaivaa.

---

[18] *J. Tengström* 1820-22 III, 165-167, kapitulin resoluutio 16.6.1681. Ylistaron kappelin synnyn aikaisemmista vaiheista myös *Luukko* 1945, 652-654.

[19] RA ÅK, kapitulin pk 3.4.1682. *Leinberg* 1900-07 IV, 420-421, Gezelius KM:lle (1682?). Kursivointi tekstissä minun. VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 5.3.1683.

Piispan kanta on ymmärrettävissä, sillä hän tahtoi välttää tämäntapaisia ristiriitoja, eikä hänellä toisaalta ollut muuta mahdollisuutta kuin vaatia kappelilaisten mielestä omituiselta tuntuvan moninkertaisen palkkauksen voimassapitämistä. KM saattoi kuitenkin tehdä toisenlaisen ratkaisun; näin tapahtui Ylivieskan kappalaisriidassa 1680-luvulla. Piispa ja kapituli olivat suostuneet ylivieskalaisten anomukseen saada oma kappalainen, mutta kukaan Kalajoen kappalaisista ei tahtonut muuttaa. Tällöin kappelin rahvas valitsi itse papikseen Andreas Sundelinin, minkä valinnan Gezeliuskin hyväksyi. Selostaessaan toimiaan KM:lle ylivieskalaiset huomauttivat sekä itsetietoisesti että hieman ivallisesti, että he olivat hankkineet pappinsa itse, koska kapitulin arvovalta ei riittänyt Kalajoen kappalaisten siirtoon. Uusi pulma muodostui nyt täälläkin palkkauksesta, sillä rahvas ei tahtonut enää suorittaa Kalajoen kappalaisten saatavia, koska kaikki palvelukset saatiin omalta ja itse palkatulta papilta. Gezelius uhkasi ylivieskalaisia tavanomaisella rangaistuksella, kappelioikeuksien pidätyksellä. KM ratkaisi asian kuitenkin kappelin eduksi: Koska seurakunnan entiset kappalaiset eivät olleet noudattaneet kapitulin ja rahvaan muuttokehotuksia, he menettivät Ylivieskasta tulevat saatavat.[20]

Mainitunlaiset palkkausongelmat eivät olleet ainoita vaikeuksia, joita kappelien jumalanpalvelusjärjestelyjen yhteydessä syntyi. Taivassalon kappelien Jaakopin ja Vartsalan saatua yhteisen papin 1675 syntyi tyytymättömyyttä ja KM:lle asti menneitä valituksia papin palvelusten jakosuhteesta kappelien kesken.[21]

Piispa joutui siis näin seurakuntaverkoston kehittämisessä toimimaan usein välittäjänä monenlaisissa intrigeissä, joissa olivat vastakkain milloin kappelien kehittämistä kiirehtivä rahvas ja sitä palkkaetujen kaventumisen pelosta jarruttava papisto, milloin kappelit ja emäseurakunnat, milloin taas kappelit keskenään, sekä lisäksi selittämään toimenpiteitään eri tahoilta valituksia saaneelle KM:lle. Piispan päätösten viipyessä rahvas toimi joskus omin päin ei vain

[20] RA AE 78 (Kalajoki), kapitulin pk 18.7.1683, Gezeliuksen tiedotus 29.7.1683, Gezelius rovastille 14.9.1684 ja kalajokelaiset KM:lle 24.6.1685. *Leinberg* 1900-07 IV, 436-438, KM:n resoluutio 21.11.1685. – *Sulvan* kappalaisen muuttoasia järjestettiin 1680 KM:n määräyksellä rahvaan anomuksesta. *J. Tengström* 1820-22 III, 123.

[21] *Leinberg* 1900-07 IV, 390, 409-410, kapitulin pk 4.3.1675, Gezelius KM:lle (1675?).

papinpalkkauksessa kuten Ylivieskassa vaan myös kappelin rakentamisessa, mistä oli seurauksena tutkimuksia ja selkkauksia.[22]

Gezeliuksen työtä vaikeutti toisinaan tässä niinkuin papinvirkojen täytössäkin se , että KM saattoi antaa ratkaisunsa ilman, että piispa ja kapituli olivat saaneet edes riittävää informaatiota tehdyistä aloitteista. Vuonna 1683 KM antoi johtaa itsensä niinkin karkeasti harhaan, että julisti Alahärmän (Naarasluoman) kappelin itsenäiseksi seurakunnaksi aivan puutteellisin valtuuksin tehdyn hakemuksen perusteella. Kuninkaallisesta peruutuskirjeestä käy ilmi, ettei piispa tiennyt anomuksesta mitään. Syy lykättiin anomuksesta vastaavan talonpojan harteille yksinään, vaikka hankkeen takana lienee sentään ollut useampia seurakuntalaisia. Jos niin olikin, nähtiin tarpeelliseksi vaieta muista ja antaa syntipukin kantaa koko vastuu.[23]

Kappelien kehittämisen mukana seuranneen ongelmakimpun moninaisuus tekee ymmärrettäväksi, ettei Gezelius aina sitä yksioikoisesti suosinut ja että hän saattoi kirjoittaa niinkin pidättyvästi kuin mainitussa ylistarolaisia koskevassa selvityksessään. Varsinkin papiston palkkaetukysymykset hänen oli otettava huomioon, minkä hän myös näyttää tehneen. Silloin, kun kappalaisen toimeentulo näytti turvatulta, ja kun selkkauksia ei yleensäkään ollut pelättävissä, Gezelius suostui silminnähden mielellään kappelien ja syrjäkylien jumalanpalvelusten järjestelyihin.

Sekä uuden kirkkolain mukanaan tuomat velvoitteet että jumalanpalveluspaikkojen lisääntyminen Gezeliuksen aikana aiheuttivat 1680-luvun loppupuolella papistossa huolestumista sekä pohdiskelua työvoima- ja palkkauskysymysten järjestämisestä. Pohjanmaan papisto asettui valituksissaan KM:lle 1686 seurakuntien jakamista vastaan. Motiivina oli pelko, ettei rahvas enää kykenisi suorittamaan palkkasaatavia; jaoista olisi papiston mukaan seurauksena vain "rutiköyhiä kerjäläispappeja" ja sitä tietä sananpalvelijoitten

[22] *Pietilä* 1904, 67, 70.

[23] *Leinberg* 1900-07 IV, 428-429, 435-436, KM:n julistus 22.12.1683 ja KM Gezeliukselle 13.8.1685. *Luukko* 1945, 655-659. – Piispan oli seurakuntajakojenkin yhteydessä varottava myös aatelisia, niinkuin kysymys Pattijoen ja Olkijoen kylien liittämisestä Raahen seurakuntaan osoittaa. *Leinberg* 1900-07 VII, 157-159, Raahen papit Brahelle 15.6.1666; IV, 424, raahelaiset KM:lle 1682. *Söderhjelm* 1911, 19-20, 49-50.

halveksuntaa. Varoittavina esimerkkeinä mainittiin niitten kappalaisten tilanne, jotka oli sijoitettu kappeleihin asumaan. Pohjanmaan papiston valituksiin näyttää siis sisältyneen kritiikkiä myös kappelien perustamista ja kappalaisilla varustamista vastaan. KM:n resoluutiossa torjuttiin seurakuntajaoista periaatteessakin luopuminen mutta lisättiin, että jokainen jakosuunnitelma tuli erikseen tutkia ja saattaa KM:n päätettäväksi.[24]

Kirkkolain ilmestyttyä keskustelu saarnapaikkojen ja jumalanpalvelusten lisääntymisestä ja vaikutuksesta palkkaukseen vilkastui. Yhä useammin se tuli piispantarkastuksissa suoritettujen pohdiskelujen aiheeksi. Aikaisemmin mainittu Gezeliuksen suorittama tiedustelu vuoden 1688 alussa kuuluu tähän samaan yhteyteen. Kesällä samana vuonna papisto jätti Gezeliukselle kirjelmän, jossa ilmaistiin huoli siitä, pystyttäisiinkö lisääntyneet velvoitteet täyttämään. Papisto viittasi seurakuntien laajuuteen sekä kappelien ja saarnapaikkojen runsauteen sekä pyysi piispaa anomaan KM:lta, että seurakunnat velvoitettaisiin pitämään pappeja tarpeellinen määrä, emäkirkolla vakinaisesti vähintään kaksi.[25] Kirjelmässä ei asetuttu ainakaan suoranaisesti vastustamaan kappelien perustamista ja edelleenkehittämistä, vaan anomus tähtäsi työvoiman lisäämiseen, kuitenkin siten, että palkkaus pysyisi tyydyttävänä. Välittäessään anomusta edelleen KM:lle Gezelius muunsi pyynnön työvoiman lisäämisestä toteamukseksi: "Sillä emäkirkolla täytyy olla välttämättä kaksi pappia, ja ne jotka tarvitsevat ylimääräistä palvelusta palkkaavat yleensä mielellään useampia pappeja, nimittäin kappalaisen tai apulaisen. Jotkut ovat tähän haluttomia."[26] Gezelius asettui kyllä kirjeessään puolustamaan papiston palkkaetujen säilyttämistä ja parantamista, mutta papiston ehdotuksen työvoiman lisäämisestä hän itse asiassa sivuutti. Sekä tästä kirjeestä että aikaisemmin esitetyistä tapauksista voidaan päätellä, että Gezelius katsoi kansan velvoittamisen ehdottomasti lisäämään virkojen määrää tilanteeseen sopimattomaksi. Luultavasti hän ajatteli sen aiheuttavan

[24] *Simolin* 1916, 45, Pohjanmaan papiston valitukset 1686. *Leinberg* 1892, 309, KM:n resoluutio 23.10.1686.

[25] *Leinberg* 1900-07 VII, 334-336, papisto Gezeliukselle 4.7.1688.

[26] *Leinberg* 1900-07 V-VI, 16-17, Gezelius KM:lle 1688.

liian suurta vastustusta tai käyvän yli kansan suorituskyvyn. Kappelien papintarve voitiin tyydyttää joko siten, että jo palkattuja kappalaisia siirtyi vapaaehtoisesti kappeleihin tai sitten kappelit palkkasivat omasta vapaasta tahdostaan ylimääräisiä pappeja säilyttäen entisten palkkauksen muuttamattomana. Jos näin ei tyydytty tekemään, Gezelius piti parempana, että myös kaukaisemmista osista seurakuntaa kuljettiin emäkirkon jumalanpalveluksiin, kuten Ylistaroa koskevasta lausunnosta näkyy.

b. Seurakuntien taloutta ja omaisuutta koskevat ohjeet

Seurakuntien tilinpito kehittyi 1600-luvun kuluessa huomattavasti. Entistä tarkempiin tiliselvityksiin oli aihetta siitäkin syystä, että kirkkojen rahatalous kasvoi vuosisadan loppupuolelle tultaessa.[1]

Perbreves commonitiones -kokoelmaan sisältyy verraten tarkat ja aikaisempien piispojen antamia määräyksiä yksityiskohtaisemmat tilinpidon ohjeet.[2] Kirkonisännän tehtävänä oli pitää tiliä jokaisesta vuodesta erikseen. Merkintöjen suorittamisesta tilikirjaan Gezelius antoi yksityiskohtaisia määräyksiä. Viinijyvistä piti mm. merkitä, millä hinnalla ne oli myyty. Tilivuosi voitiin näitten ohjeitten mukaan päättää joko tammikuun tai toukokuun ensimmäisenä päivänä, jolloin tilit oli luettava julkisesti seurakunnan läsnäollessa ja kysyttävä, oliko jollakulla huomauttamista.[3] Gezelius tahtoi varmistua siitä, ettei "jälkipuheita" tilinpidosta päässyt syntymään. Tarkastuksen ja hyväksymisen jälkeen kirkkoherran ja muutamien kirjoitustaitoisten seurakuntalaisten tuli allekirjoittaa tilit rahvaan läsnäollessa. Piispan- ja rovastintarkastusten pitäjien oli katsottava, että vuosittainen läpilukeminen oli toimitettu. Lisäksi Gezelius varoitti kirkonisäntää antamasta kirkon kassasta velkaa ilman var-

[1] *Juva* 1955, 88-91. *Lempiäinen* 1967, 230-231.

[2] PC I:2, IX:7. Esim. Rudbeckiuksen statuuteissa Västeråsin hiippakunnassa on vain lyhyitä vihjeitä. RKS, 38. Samoin lyhyesti Rothoviuksella: *Parvio* 1959, 131.

[3] Jo ylimääräisessä pappeinkokouksessa 1666 Gezelius oli antanut määräyksen tilien vuosittaisesta tarkastamisesta " i Förmäns närvaro". *Lagus* 1836, 191, AS 1666. Julkisuusvaatimus myös TMA Masku KA II Cfl, ptpk 9.7.1669.

moja takuita. Varojen säilytyspaikkana oli oleva kolmilukkoinen arkku, josta avaimen haltijat saivat ilman suurempia valtuuksia maksaa pieniä maksuja; 20-40 talarin laskun suorittamisesta piti jo kaikkien kuudennusmiesten olla tietoisia, ja suuria summia tarvittaessa piti kysyä koko seurakunnan tai ainakin vanhimpien lupa.

Gezeliuksen antamien tilinpidon ohjeitten esikuva on Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa. Julkisuusperiaate, tilien tarkastaminen vuotuisessa pitäjänkokouksessa, on esitetty nimenomaan Emporagriuksen ehdotuksessa.[4] Vaikka vaikutteet ovat ilmeiset, Gezeliuksen ohjeet eivät ole kopio, vaan niissä on omaperäistä konkreettisuutta ja yksityiskohtaisuutta.

PC:n tilinhoidon ohjeita tarvittiin vielä kirkkolain ilmestymisen jälkeenkin, sillä laissa ei vastaavanlaisia käytännöllisiä määräyksiä ollut. Tarkastusmatkoillaan Gezelius valvoi määräysten noudattamista ja vahvisti tilinpäätökset allekirjoituksellaan 1600-luvun puolivälissä yleistyneen tavan mukaan.[5] Piispantarkastuksissa Gezelius valvoi seurakuntien tilinpitoa yksityiskohtaisesti myös siten, että hän tarkisti seurakunnille tulevien maksujen suoritusta. Hautapaikkamaksuista hän antoi yksityiskohtaisia ohjeita.[6] Paitsi piispan- ja rovastintarkastuksissa Gezelius tarkastutti tilejä myös kapitulin jäsenillä, jotka tekivät vasiten tätä varten tarkastusmatkoja.[7] Seurakuntien tilinhoidon valvonnassakin kuvastuu siis se täsmällisyyden vaatimus, joka oli ominaista Gezeliukselle sekä hiippakunnan että yliopiston esimiehenä.

Kaksi erityiskohtaa seurakuntien tilinpidossa aiheutti Gezeliuksen aikana runsaasti piispallisia toimenpiteitä, nimittäin viinitilinpito ja kolehtien tilittäminen. Seurakuntien saamien viinijyvien vastaanotto, myynti ja tilitys siirtyi vuosisadan loppupuolella kirkon yleisen tilinpidon yhteyteen. Viinitilin eriytymistä erilleen kirkon muusta tilinpidosta ei vielä edellytetty tapahtuvan, sillä myös PC:

---

[4] KOF II:1, 432-433. KOF II:2, 347.

[5] Emporagrius määräsi inventaarion tarkastettavaksi pt:ssä tai rt:ssa. KOF II:2, 345. *Lempiäinen* 1967, 233.

[6] Esim. TMA Masku KA II Cf1, ptpk 24.6.1682 ja VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 5.3.1683. Laureliuksen KL-ehdotuksessa on yksityiskohtaisia ohjeita hautasijoista kirkossa sekä niitten maksuista. KOF II:1, 437-438.

[7] *Lempiäinen* 1967, 434.

ssa mainitaan viinijyvätulot vain yhtenä eränä muitten tulojen joukossa.[8] Vuosisadan loppupuolella viinijyvät kävivät monissa seurakunnissa riittämättömiksi ehtoollisaineiden hankintaan, joten Gezelius valitti jo ensimmäisen Pohjanmaan matkansa jälkeen sikäläisten viinijyvien vähyyttä, ja KM:lta anottiin tynnyrimäärän lisäämistä. KM velvoitti kuitenkin seurakunnat itse huolehtimaan vajauksen täyttämisestä mutta valitukset ja anomukset toistuivat usein Gezeliuksen aikana. Papiston valituksissa 1680-luvulla viitattiin viininhankinnan vaikeuksiin Uudellamaalla (1680), ja koko hiippakunnan papiston valituksissa 1686 pyydettiin eräisiin seurakuntiin lisää viinijyviä. Loisväen lisääntyessä ja sotilaitten oleskellessa kotona rauhantilan vallitessa myös viinin tarve oli kasvanut. Viimeksi mainittuun valitukseen KM ilmoitti, että asiaa tultaisiin tutkimaan, mutta Gezeliuksen aikana ei vielä tullut myönteistä päätöstä.[9]

Puuttuvat viinirahat pyrittiin Gezeliuksen aikana kokoamaan tähinnä tilattomalta väestöltä, jonka kirkolliset maksut jäivät muuten vähäisiksi. Vuoden 1672 pappeinkokouksessa sovittiin, että loisväen suorittamien maksujen jälkeen mahdollisesti jäävä vajaus täytettäisiin ehtoollisvierailta vielä erikseen perittävin viinirahoin. Samanlainen ratkaisu esitetään PC:ssa: vaihtoehtoina kävivät joko kertamaksu tai vuosittainen suoritus perhekunnittain tahi henkilöittäin.[10] Piispalle tulleista valituksista ja ohjeitten pyytämisistä kuitenkin näkyy, ettei järjestelmä aina kunnolla toiminut. Esimerkiksi Saltvikin kirkkoherra valitti v. 1688, etteivät loiset suostuneet maksuihin. Viinilaskuihin oli ollut vuosittain otettava rahaa kirkon kassasta, mutta kun muut hankinnat tyhjensivät kassan, oli kirkkoherra pulassa.[11] 1680-luvulla Gezelius neuvoi käyttämään kirkon-

[8] PC I:2, IX:7. *Juva* 1955, 89-90.

[9] *Leinberg* 1900-07 IV, 257, Gezelius Brahelle 5.5.1666. *Leinberg* 1892, 212, 275, 306, Turun hiippakunnan papiston valitukset 1680 ja 1686 sekä KM:n resoluutio 23.10.1686. *Juva* 1955, 90. *Wilskman* 1781-82, 714-715, KM:n resoluutio 27.8.1668. Västeråsissa Rudbeckius oli samoin määrännyt vajauksen täytettäväksi kirkon varoista tai seurakuntalaisten suorittamin maksuin. RKS, 17.

[10] HMA Längelmäki KA II Cf, ptpk 26.2.1682 ja 30.1.1685. TMA Perniö KA II Eb1:1, ptpk 28.12.1671; Masku KA II Cf1, ptpk 9.7.1669 ja 11.1.1688. *Lagus* 1836, 215, AS 1672. PC VI:10. *Juva* 1955, 90.

[11] HYK Gez. a, Jonas Eek Gezeliukselle 20.8.1688.

kassan varoja viinin hankintaan,[12] mikä mahdollisesti johtui vaikeudesta saada irtaimelta väeltä viinirahoja perityksi. Viinitilikysymys oli siis Gezeliuksen ajan päättyessä avoin ja yhtenäistä ratkaisua vailla. Viinirahojen hankkimistapa ei ollut vain seurakunnan talouden tekninen ongelma, vaan se tuli oletettavasti vaikuttamaan ehtoollisellakäyntiin kokonaisuudessaan. Esimerkiksi ehtoollisfrekvenssin kannalta ei ollut samantekevää, saatiinko viinirahat riittävistä viinijyvistä vai — vaikkapa vain osittain — seurakuntalaisilta kootuista kerta- tai vuosimaksuista.

Kolehtien tilitykset tulivat 1660-luvulta lähtien koskemaan myös seurakuntien varsinaista tilinpitoa. Jos haavilla koottu rahamäärä jäi kovin pieneksi, Gezelius määräsi vähimmäissumman maksettavaksi kirkon kassasta. Muutamia kertoja hän kehotti lisäämään kolehtisummaa vapaaehtoisin keräyksin talo talolta. Kolehtien lisääntyessä 1680-luvulla Gezelius kuitenkin ilmaisi varovasti tyytymättömyytensä niitten liian täsmälliseen vaatimiseen ja asettui siten seurakuntien puolelle. Turun palon jälkeen 1681 tuomiokirkolle koottavasta kolehdista piispa huomauttikin, ettei sillä ollut tavatonta kiirettä.[13]

Kirkkojen hoidosta Gezelius antoi niin ikään PC:ssa yksityiskohtaisia ohjeita. Niitten kunnossapitoa vaati kunnioitus sekä menneisyyden perintöä että Jumalaa kohtaan: "Koska esi-isämme ovat suurin kustannuksin rakentaneet kirkkomme, olisi kovin häpeällistä, vieläpä Jumalan tahdon vastaista, elleivät jälkeentulevat pitäisi niitä hyvässä kunnossa. Tämä tehtävä voidaan kyllä suorittaa ilman suuria kustannuksia, kunhan vain ilmenevät viat heti korjataan ennen kuin vahinko kasvaa liian suureksi."[14]

Kirkon sisustuksen järjestelyä Gezelius neuvoi PC:ssa pikkupiirteitä myöten. Määräysten hallitsevana tendenssinä on kirkon siisteys sekä jumalanpalveluksen arvon mukainen esineistö. Geze-

[12] TMA Perniö KA II Eb1:1, ptpk 2.3.1688.

[13] *Lagus* 1836, 206, 300, 308-309, 322, 325, kiertokirjeet 4.12.1669, 5.11.1681, 18.11.1682, 5.5.1685 ja 23.8.1687. Viimeksi mainitussa määrätään kolehti Saltvikin kirkon kellon kustannuksiin. Kolehdista oletettavasti koostuva summa piti ottaa kirkonisännän nähden kirkon kassasta ja maksaa sitten sinne aikanaan takaisin. *Juva* 1955, 91.

[14] PC IX:1.

liuksen aikana tapahtuneen kehityksen kannalta on mielenkiintoa ensinnäkin kuorin sisustusta koskevilla ohjeilla. "Alttarin kolmelle sivustalle" oli rakennettava kaide, jonka ääreen ehtoollisvieraat polvistuivat. Kaide oli päällystettävä kankaalla, jota ei välillä poistettu; sensijaan ehtoollisenvieton ajaksi sen päälle levitettiin vielä pellavaliina. Alttarikaiteen viereen tuli rakentaa ehtoollisella kävijöitä varten polvistumispalli.[15] Ohjeitten yksityiskohtaisuudesta näkyy, että tässä opetettiin ainakin kokonaisuuteen katsoen uutta asiaa. Määräys liittyi osana Gezeliuksen pyrkimykseen luoda ehtoollisenviettoon järjestystä ja arvokkuutta, mitä uudenlainen kuorin sisustustapa arvattavasti edistikin.

Gezelius antoi edelleen ohjeita siitä, minkälaisia esineitä sai kirkossa pitää ja minkälaisia ei: "Tarpeettomia tavaroita sekä semmoisia, jotka eivät ole kirkon arvon mukaisia, ei saa missään tapauksessa tuoda kirkkoon." Ilmeisesti joissakin kirkoissa oli säilytetty paareja, kattopaanuja, tervatynnyreitä ja köysiä, koskapa piispalla oli aihetta pontevasti käskeä siirtämään ne joko tapuliin tai erikseen niitä varten rakennettavaan vajaan. Liput ja viirit Gezelius saattoi ajan tavan mukaan sietää, ellei niitten sijoitus estänyt valon pääsyä kirkkoon, mutta "pahennusta herättävät maalaukset" oli poistettava. Katoliselta ajalta peräisin olevat kuvat eivät kuuluneet jumalanpalveluspaikan arvon mukaiseen kalustukseen. Piispantarkastuksissaan Gezelius myös huomautti näistä "ilkeistä maalauksista" (Korppoo 1669).[16]

Gezeliuksen suorittama "kuvainriisto" on peräisin västeråsilaisesta periaatteesta, joka on selvästi muotoiltu Laureliuksen kirkkolakiehdotuksessa. Laurelius hyväksyi "kauniit" kuvat, kun taas taikauskoa ruokkiva kuvitus oli kirkoista poistettava. Hänen kirkkolakiehdotuksensa kuvatulkinta liittyy läheisesti vuoden 1571 kirkkojärjestyksen niihin kohtiin, joissa varoitettiin paavillisesta taikaus-

[15] PC II:1. Samat tavoitteet Liivinmaan kirkkojärjestyksessä, *Lehtonen* 1931, 326. *Juva* 1955, 87. – *Juvan* (s. 86) mukaan Rothoviuksen aika oli Varsinais-Suomessa kirkkojen sisustuksen kannalta tärkeämpi kuin Gezeliusten aika.

[16] PC II:1. Korppoo KA ptpk 6.6.1669. *Juva* 1955, 86-87. – Samassa PC:n kohdassa Gezelius neuvoi mm. rakentamaan kirkon lattian kivestä, penkkien kohdalta sensijaan puusta. KM:n määräyksen mukaan ei kirkkoon saanut rakentaa lattian yläpuolelle kohoavia hautarakennelmia, minkä kiellon Gezelius tässä toisti. KL 1686 XVIII:8.

kosta. Laurelius antoi tälle periaatteelle uuden muotoilun, ja Gezelius seurasi sitä.[17] Liivinmaan kirkkojärjestyksestä näkyy, että Gezeliuksen motiivi oli sama kuin Laureliuksen: kuvat kirkoissa voitiin sallia, jos taikauskoa ei suosittu.[18]

Ajankohtainen oli niin ikään lehterien rakentamista koskeva PC:n ohje. Väkiluvun kasvaessa kirkoissa syntyi tungosta, minkä tähden tarvittiin lisätilaa lehtereillä. Gezelius kiinnitti huomiota sekä niitten rakenteen turvallisuuteen että niille kerääntyvän väen mahdollisten kurinpitohäiriöitten torjumiseen.[19]

Gezeliuksen musikaalisuutta osoittaa urkujen hankkimissuositus: "Ihanat urut ja soituvaääniset kellot ovat suuri kaunistus, ja ne herättävät ihmisessä erityistä hartautta." Kirkon patronus voi tässä hyvin osoittaa lahjoitushaluaan. Urkujen hankinnassa päästiin kuitenkin Gezeliuksen aikana vasta vähäiseen alkuun.[20]

Hautausmaan hoidossa Gezelius opetti niin ikään siisteyttä ja järjestystä. Vaatimustaso jäi arvattavasti verraten alhaiseksi, sillä ohjeet ovat niukat. Kirkkomaan aidan kunnossapito tuotti yleensä ilmeisiä vaikeuksia, sillä PC:ssa muistutetaan aitojen huonosta hoidosta ja neuvotaan, miten vastuu on jaettava talojen kesken. Laiminlyöneet oli haastettava oikeuteen, ja jollei parannusta tapahtunut, asianomaiset talot menettivät oikeuden yhteiseen hautausmaahan. Luuhuoneen rakentamisesta Gezelius määräsi: "Niitten vainajien luille, jotka epäilemättä ovat kirkon rakentaneet, tehtäköön pieni luuhuone johonkin sopivaan paikkaan, kirkon seinän viereen tai muuanne kirkkomaalle."[21] Perustelu on mielenkiintoinen: Luuhuone ei ollut tarpeen lähinnä siisteyden vuoksi, vaan kunnioituksesta kirkonrakentajia ja viime kädessä siis itse kirkkoa kohtaan. Gezeliuksen mielessä on kuva kirkonrakentajien leposijoista pyhän

---

[17] KOF II:1, 434: "... icke nogra widskepeliga, eller elliest otienliga beläten och målningar i wåra Kyrckior lidne warda, nembligen the som antingen efter Påweskas fabler, eller och af nogras ähregirigheet och fåfenga berömelsse giorde äre." – KOF I, 101-102.

[18] *Lehtonen* 1931, 326. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 23.

[19] PC II:3. Korppoo KA ptpk 14.6.1685. OMA Kemin rovastikunnan arkisto Cb1:1, ptpk Kemi 11.2.1683. VA Tenhola KA II Cfg1, ptpk 21.2.1675.

[20] PC II:3. *Juva* 1955, 87. *Lempiäinen* 1967, 243.

[21] PC II:4, VIII:6, IX:2.

paikan välittömässä läheisyydessä, mieluimmin kirkon seinän vieressä.

Pappiloitten rakentamisesta ja kunnossapidosta oli PC:ssa vähemmän aihetta antaa tarkkoja ohjeita kuin esimerkiksi kirkkorakennuksista. Tärkeä on oikeastaan vain lyhyt vetoomus, joka sisältää Gezeliuksen "pappilanrakennusteologian": "Pappiloitten rakentamisesta ja kunnossapidosta näkyy, miten paljon seurakunnat tuntevat mieltymystä Jumalan sanaan ja sananpalvelijoihin."[22] Sekä kirkkojen että pappiloitten rakentamista ja kuntoa piispa valvoi tarkastuksissa, joitten pöytäkirjoissa on miltei aina sitä koskevia merkintöjä.

Pitäjäntupien rakentamisesta Gezelius oli antanut määräyksen jo kohta piispaksi tultuaan. PC:ssa hän antoi niitten tarkoituksesta yksityiskohtaisemman selvityksen: "Kirkonmäellä sijaitseva pitäjäntupa (joita on monissa seurakunnissa jo alettu rakentaa) on kaikissa seurakunnissa tarpeen. Siellä voidaan pitää pitäjänkokoukset ja päättää kirkon ja pitäjän asioista, joista ei voi niin mukavasti keskustella kirkossa eikä kirkonmäellä. Lukkarin (jonka täytyy asua sen lähellä tai siinä) on pidettävä tätä tupaa lämpimänä talvisin kirkkopäivinä vanhuksia, pikkulapsia ja kastettavia varten."[23] Välihuomautus osoittaa, että PC:n kirjoittamisen aikoihin pitäjäntupia jo oli, mutta Gezelius kiirehti niitten rakentamista. Pyrkimys on yhteydessä sekä pitäjänhallinnon että kansanopetuksen kehittämisen kanssa. Yhteys viimeksi mainittuun tulee näkyviin vielä selvemmin eräästä anomuksesta KM:lle 1688, jossa Gezelius pyysi kansan velvoittamista rakentamaan pitäjäntuvan, jossa "lukkari, joka opettaa lapsia, voisi asua".[24] Tämä anomus osoittaa samalla, että Gezeliuksen piispakauden loppuessa oli yhä seurakuntia, joista pitäjäntupa puuttui.

Seurakunnan rakennusten ja muun omaisuuden hoidon valvonnan Gezelius keskitti enimmäkseen tarkastusmatkojensa yhteyteen. Kiertokirjeissä näitä koskevia kehotuksia on vähän. Ensimmäisissä pappeinkokouksissaan Gezelius antoi papistolle eräitä valvonta-

---

[22] PC IX:4.

[23] *Lagus* 1836, 191, AS 1666. TMA Masku KA II Cf1, ptpk 9.7.1669. PC IX:3.

[24] *Leinberg* 1900-07 V-VI, 16-17, Gezelius KM:lle 13.8.1688.

määräyksiä, vuonna 1667 hän huomautti paikoin havaitusta huonosta kirkkojen hoidosta. Seurakunnan laiminlyödessä korjaustyöt piti kustannukset ottaa kirkon kassasta. Kurinpitokeinona yksityisiä kirkonkorjaustyössä niskoittelevia kohtaan Gezelius suositteli usein samaa kuin kirkkomaan aidan rakennustyön yhteydessä: oikeus kirkkomaan käyttöön tuli kieltää kunnes uppiniskaiset taipuivat.[25] Esivallan apuun kansan velvoittamiseksi pitämään paremmin huolta kirkoistaan Gezelius näki aiheelliseksi turvautua 1670-luvun lopulla. Piispan valituksen perusteella maaherra Harald Oxe antoi julistuksen, jossa kruunun virkamiehet käskettiin valvomaan kirkkojen kuntoa.[26] Nähtävästi Brandenburgin ja Tanskan sotien rasitukset saivat aikaan myös kirkonkorjausten viivästymistä samaan aikaan kun piispa koetti saada jumalanpalveluksille entistä arvokkaammat ulkonaiset edellytykset.

Turun tuomiokirkko, sen talous ja hoito olivat erityisesti piispan huolenpidon ja tarkastuksen kohteena. Kohta Turkuun tultuaan hän anoi KM:lta varoja kirkon korjaukseen. Yhtenä mahdollisena kysymykseen tulevana rahalähteenä hän ehdotti niitä tuomiokirkkotynnyreitä, joita eräistä pitäjistä oli otettu Viipurille. Gezelius perusteli tynnyreitten palauttamista Turkuun sillä, että Viipurin tuomiokirkko oli pienempi, joten sikäläinen porvaristo myös pystyi paremmin auttamaan kirkon kunnossapidossa.[27]

Tuomiokirkon ja sen talouden hoitoa varten oli jo 1600-luvun alussa perustettu neuvosto, jonka jäseninä olivat piispa, kapitulin jäsenet, pormestari ja muutamat raatimiehet. Piispan jäsenyys merkitsi tietenkin sitä, että hänen vaikutuksensa kirkon asioitten hoitoon muodostui ratkaisevan suureksi. Kaupungin edustajat olivatkin valittaneet v. 1654, että piispa ja kapituli yksinään ratkaisivat tuomiokirkon talousasiat. Gezeliuksen aikana piispan tosiasiallinen

[25] *Lagus* 1836, 190-191, 200, **AS 1666 ja 1667. TMA Masku KA II Cf1, ptpk** 11.7.1673. OMA Pudasjärvi KA II Cf1, ptpk 20.2.1666. Gezeliuksen harrastuksesta kirkonrakennuksia kohtaan myös *Virkkunen* 1919, 470.

[26] *Lagus* 1836, 280-281, Oxen julistus 31.1.1678. – Kirjeessään Brahelle 5.5.1666 Gezelius oli erityisesti kiittänyt Pohjanmaan kirkkojen hyvää kuntoa. *Leinberg* 1900-07 IV, 257.

[27] RA ÅK, Gezelius KM:lle (1665-1666?).

vaikutusvalta tuskin vähentyi, mitä osoittaa hänen uuttera osallistumisensa neuvoston kokouksiin.[28]

Piispan ja kapitulin vaikutus koitui tuomiokirkon hyväksi silloin, kun tarvittiin valtion tehokasta tukea. Varsinkin sen jälkeen kun kirkko turmeltui pahoin Turun palossa toukokuussa 1681 johtivat Gezeliuksen ja tuomiokapitulin toistuvat avustusanomukset tulokseen. Palon jälkeen KM:lle lähettämässään kirjeessä kapituli pyysi ensi hätään kirkon hyväksi keräystä erityisesti Turun ja Viipurin hiippakunnissa, samoin edellisillä valtiopäivillä näistä kahdesta hiippakunnasta tulevaa papiston suostuntaa. Tähän anomukseen KM myöntyi, ja myös Halmstadin valtiopäivien suostunnan jäljelläoleva osa annettiin Turun kirkolle. Myöhemmin Gezelius vielä pyysi ja sai Pohjanmaan maaherrakunnan papiston ylimääräisen suostunnan. Piispan ja kapitulin pyynnöstä KM lahjoitti edelleen tuomiokirkolle kahden vuoden kirkkoviinin.[29]

Niinkuin tuonnempana tullaan esittämään, Gezeliuksen elämäntyön mittavin osa liittyy kirjallisuuteen, sen tuottamiseen, kustantamiseen sekä käyttöön saattamiseen. Ensimmäisenä piispana Suomessa hän järjestelmällisesti ohjasi seurakuntia kirjavarojen kartuttamiseen sekä tarkoituksenmukaiseen ja tehokkaaseen käyttöön. Tämän työnsä hän aloitti kohta piispaksi tultuaan. Vuoden 1667 pappeinkokouksessa papistoa muistutettiin niitten kirjojen hankkimisesta seurakuntiin, jotka KM:n käskyssä mainittiin. Virsi- ja evankeliumikirjan hankkimisesta muistutettiin, ja papiston pyytämää uutta käsikirjalaitosta Gezelius lupasi ryhtyä heti toimittamaan.[30] Saman vuosikymmenen lopulla Gezelius oli jo aloittanut kirjallisuuden toimittamisen hiippakuntaansa seurakunta seurakun-

[28] *Bonsdorff* 1894-1904 II, 66, 69. *Lempiäinen* 1967, 499.

[29] RA ÅK, kapituli Bergenhielmille 2.6.1681, kapituli KM:lle 4.6.1681, Gezelius KM:lle 2.7.1681, kapituli KM:lle 14.7.1681. ULA UDA E. III. 7a, Gezelius Upsalan kapitulille 20.7.1681. *J.J. Tengström* 1825, 228-229. *Leinberg* 1892, 258, KM:n resoluutio Gezeliukselle ja kapitulille 27.10.1682. Pohjanmaan papiston suostunnasta meni 700 hopeatalaria muihin tarkoituksiin, mutta 1686 KM määräsi summan maksettavaksi tuomiokirkolle. VA RRj, KM valtiokonttorille 5.7.1686.

[30] *Lagus*, 1836, 200, AS 1667. Olaus Laurelius oli kääntänyt saksankielestä teoksen Anatomia Papae, johon KM soi Laureliukselle privilegion 1664 sekä määräsi samalla kaikki seurakunnat hankkimaan tämän kirjan. UUB K. 70, KM Laureliukselle 11.8.1664.

nalta. Luultavasti piispan asiamiehenä Pohjanmaalla liikkunut Gabriel Procopaeus (s. 44) kertoi Kalajoen pappilasta tammikuussa 1669 Gezeliukselle lähettämässään kirjeessä, miten hän oli myynyt piispan lähettämiä kirjoja ja miten myynti oli sujunut. Procopaeuksella oli mukanaan synodaalidisputaatioita ja muita teologisia kirjoja, jotka näyttävät olleen tarkoitettuja lähinnä papistolle, mutta myös virsi- ja evankeliumikirjoja, jotka kuuluivat seurakunnille määrättyyn kirjavarastoon. Papisto, josta tietenkin myös seurakuntien kirjanosto lähinnä riippui, suhtautui Procopaeuksen tiedotuksen mukaan eri tavoin Gezeliuksen lähetyksiin. Yleensä papit olivat kiittäneet piispaa hyvistä kirjatoimituksista, mutta Kalajoen rovastin Procopaeus kertoi penänneen vastaan.[31]

Procopaeus oli tuskin ainoa piispan toimesta kirjoja henkilökohtaisesti levittänyt asiamies, vaikkakaan en ole heistä suoranaisia todisteita tavannut. Joka tapauksessa Gezelius myöhemminkin piti huolta kirjojen saamisesta seurakuntiin. Piispantarkastuksissaan hän niitä suositteli tai määräsi ostettavaksi, ja hänen tiedetään myös lähettäneen kirjoja seurakuntiin, jotka maksoivat ne kirkon kassan varoilla.[32] Muutamissa kiertokirjeissään hän ilmoitti saatavissa olevista kirjoista ja tarjosi niitä, ja vielä viimeisen elinvuotensa lopulla hän määräsi papiston ilmoittamaan, minkä verran aapisia, katekismuksia, käsikirjoja tai muuta kirjallisuutta seurakunnat tarvitsivat.[33]

Kirjavarojen kartuttamisesta ja hoidosta seurakunnat saivat tarkat ohjeet PC:ssa. Siinä Gezelius määräsi kaikkiin kirkkoihin ja kappeleihin hankittavaksi Raamatut, käsikirjat — joita tuli olla suuremmissa seurakunnissa kaksi samanaikaisten toimitusten varalta — kaksi tai kolme virsikirjaa, rukouskirjoja sekä KM:n seurakuntien kirjavarastoihin kuuluviksi määräämät kirjat. Näistä Gezelius mainitsi kaksi, Anatomia Papae'n sekä Lutherin ison katekismuksen. Traktaatteja ja muita pieniä kirjasia voi seurakunta pitää myy-

[31] HYK Gez. a, Procopaeus Gezeliukselle 20.1.1669. Procopaeuksen kirje antaa osittain suoraan, osittain vihjauksin kuvan Pohjanmaan itsenäisestä ja ylpeästä papistosta, joka ei aivan nöyrästi taipunut Turusta tuleviin ohjeisiin.

[32] *Suvanto* 1954, 340. *Lempiäinen* 1967, 162-163.

[33] *Lagus* 1836, 297, 337, kiertok. 30.6.1681 ja 4.9.1689. *Leinberg* 1900-07 VII, 207-208, Gezelius rovasteille 3.2.1681.

tävänä; varsinkin uutuuksia piti kernaasti olla näin saatavilla. Siellä missä Gezeliuksen ohjetta noudatettiin, seurakunnalla oli siis omasta takaa eräänlainen kirjakauppa. Vuoden 1688 pappeinkokouksessa piispa neuvoi ostamaan myytäväksi tarkoitettujen kirjojen varaston kirkon varoilla.[34]

Huolenpito kirjavarastosta määriteltiin tarkasti PC:ssa. Pappi ei saanut viedä seurakunnalle kuuluvia kirjoja kotiinsa. Tällainen väärinkäyttö linee osoittautunut yleiseksi, sillä vuoden 1688 pappeinkokouksessa huomautettiin samasta asiasta. Seurakunnan kirjoja pappi ei saanut myöskään lainata, tai jos erityistapauksessa lainaaminen oli tarpeen, papin tuli vastata lainan palautuksesta. Kirjat eivät saaneet jäädä penkkeihin viereksimään ja varkaitten vietäväksi, vaan kirkon *kuoriin* oli hankittava kirjakaappi. Lukkarin velvollisuus oli valvoa, että kirjat jäivät jokaisen käytön jälkeen kappiin ja että sen avain oli varmassa tallessa kirkossa tai sakastissa. Samassa kaapissa piti säilyttää kirkonkirjat sekä kuninkaalliset julistukset ja plakaatit.[35] Samanaikaisesti kun Gezelius tarmokkaasti pyrki poistamaan kirkoista kaiken esineistön, joka ei kuulunut elimellisesti jumalanpalvelukseen, hän käski sijoittamaan kirjakaapin kuoriin eikä esimerkiksi sakastiin. Tällainen pieni yksityiskohta PC:ssa kuvastaa hyvin sitä arvoa, jonka hän antoi kirjalle seurakunnan elämässä.

c. Kirkonkirjat valvonnan välineinä

Gezeliuksen tarmokas ja osin uraauurtava toiminta säännöllisen kirkonkirjojen pidon aikaansaamiseksi antoi papistolle mahdollisuuksia entistä parempaan seurakuntiensa valvontaan. Täsmällisimmät ja yksityiskohtaisimmat ohjeet sisältyvät PC:iin, mutta jo sitä ennen oli annettu määräys kaikkien vaadittavien kirjojen hankkimisesta.

Gezeliuksen ohjeista tilikirjojen pitoon on jo aikaisemmin mainittu. Tili- ja inventaariokirjat tunnetaan jo keskiajalta, joten

[34] PC II:2. *Simolin* 1912b, 320, AS 1688.

[35] PC II:2. *Simolin* 1912b, 320, AS 1688. Myös Kemin pt:ssa esiintyy määräys kuoriin sijoitettavasta kirjakaapista. OMA Kemin rovastikunnan arkisto Cb1:1, ptpk Kemi 11.2.1683. TMA Masku KA II Cf1, ptpk 11.1.1688.

Gezeliuksen säännöissä on omaperäistä vain niitten yksityiskohtainen tarkkuus. PC:n mukaan samaan niteeseen kuului liittää edelleen penkkijakoluettelo sekä "Protocollum Casuum, nimittäin mitä on sattunut ja tapahtunut seurakunnassa sekä mitä toimenpiteitä se on aiheuttanut". Kopiot tarkastuspöytäkirjoista voitiin nitoa vielä tähän kirjaan, tai sitten ne oli yhdessä merkillisten tapausten luettelon kera erotettava omaksi niteekseen.[1]

Historiakirjojen pitäminen oli aloitettu Ruotsissa 1600-luvun alkupuolella, ja Suomenkin seurakunnissa on säilynyt useita kirjoja jo Gezeliusta edeltävältä ajalta.[2] Kuitenkin Gezeliuksen piispuusaika merkitsee myös tässä ratkaisevaa kehitystä, sillä hän antoi selvät määräykset historiakirjojen hankkimisesta ja pitämisestä. Ensimmäiset tunnetut niitä koskevat määräykset Suomessa annettiin Mureniuksen rovastintarkastusohjeissa sekä Gezeliuksen piispantarkastusohjeissa 1665. Viimeksi mainituissa sanotaan tarkastettavan kirkon "protocollum, se on luettelo vihityistä, ristityistä ja kuolleista". Liivinmaan kirkkojärjestyksessä edellytetään samoin historiakirja hankituksi seurakuntaan.[3]

Tarkat määräykset papisto sai PC:ssa. Vihittävistä tuli merkitä kirjaan nimien lisäksi asuinpaikka sekä vanhempien nimet. Kastettavista piti merkitä syntymä- ja kastepäivä sekä vanhempien ja kummien nimet. Aviottomista lapsista tehtiin kirjaan sitä koskeva merkintä. Haudatuista kirja tuli ilmoittamaan nimen lisäksi hautapaikan, vainajan säädyn, iän sekä hautauksen yhteydessä seurakunnalle suoritetun maksun.[4]

Rippikirjoja koskevia Gezeliuksen määräyksiä pidetään yleensä perustavampina kuin muita kirkonkirjoja koskevia. Toisin kuin tili-, inventaario- ja historiakirjoja, rippikirjoja ei tunneta Gezeliusta edeltävältä ajalta. Niitten hankkiminen ja pitäminen määrättiin jo mainitussa piispantarkastussäännössä v. 1665.[5]

Syksyllä 1666 Gezelius keskusteli papiston kanssa epäviralllisessa synodissa katekismuksenopetuksesta ja julkaisi keskustelun

[1] PC I:1-4. *Lempiäinen* 1967, 163.
[2] *Lempiäinen* 1967, 163-164; 1965, 198.
[3] *Perälä* 1937 a, 43-45. *Lagus* 1836, 184, kiertok. 29.9.1665. *Lehtonen* 1931, 247.
[4] PC I:5.
[5] *Lagus* 1836, 184, kiertok. 29.9.1665. *Lempiäinen* 1963, 250-252; 1967, 164.

tuloksena samana syksynä lyhyen säännön nimeltä *Catechismi appendix*. Siinä hän antoi tarkat ohjeet rippikirjojen pidosta, mutta koska ne liittyvät kiinteästi opetustoimeen, esittelen ne myöhemmin. PC:ssa hän saattoikin viitata näihin ohjeisiin. Jo ilmenneitten virheitten korjaukseksi hän lisäsi vain, että vastaisuudessa oli rippikirjan sivuille jätettävä tarpeeksi tilaa perheitten kasvun varalta. Yhdelle foliosivulle ei saanut yleensä sijoittaa kahta perhettä enempää.[6]

Määräys rippikirjoista v. 1665 ei ilmeisesti kuitenkaan noussut aivan uutena ja ennestään kokonaan tuntemattomana käytäntönä. Usein mainitussa piispantarkastussäännössä Gezelius sanoo, että rippikirja oli tarkastettava, "mikäli sellainen on".[7] Lisäys voisi ehkä viitata jo olemassa oleviin eräänlaisiin rippikirjoihin. Todennäköisimmin se on kuitenkin tulkittava viittaukseksi tuleviin tarkastustilaisuuksiin, toisin sanoen että kirja saattoi vielä puuttua jo annetuista määräyksistä huolimatta.

Rippikirjojen alkuhistoriaa selvitettäessä on sensijaan otettava huomioon ensinnäkin eräät Emporagriuksen ja Laureliuksen kirkkolakiehdotusten määräykset. Piispantarkastuksia koskevassa Emporagriuksen ehdotuksen luvussa nimittäin sanotaan: "Kirkkoherroja on samalla kehotettava pitämään valmiina listat sanankuulijoistaan, huolellisesti jaoteltuna ruotujen, kylien, talojen ja torppien mukaan, ja kunkin talollisen kohdalle on oltava merkittynä hänen vaimonsa, lapsensa, palkollisensa ja loisväkensä, kukin nimeltään, sillä tavalla kuin he ovat kristinopissaan harjaantuneet ja niinkuin siitä aikaisemmin on määrätty." Kumpikin mainituista kirkkolakiehdotuksista velvoittaa niin ikään katekismuksen opetusta koskevissa määräyksissään laatimaan "tiettyjä listoja" seurakuntaväestä ja sen taidoista.[8] Kirkkolakiehdotuksissa kuvastuu jo kauan sitä ennen vallinnut käytäntö. Papisto oli käyttänyt kuulustelulistoja, joitten perusmuotona olivat useissa tapauksissa ilmeisesti erilaisiin tarkoituksiin laaditut luettelot, esimerkiksi saatavienkantolistat. Vanhimmat varsinaiset kuulusteluluettelot tunnetaan Västeråsin hiippa-

---

[6] *Lagus* 1836, 190, 197-198, AS 1666 ja Catechismi appendix. Viimeksi mainittu painettuna eri lähdejulkaisuissa, myös erillisenä alkuperäiskappaleena HYK:ssa. PC I:6.

[7] *Lagus* 1836, 184, kiertok. 29.9.1665.

[8] KOF II:2, 308 ja 14. KOF II:1, 115.

kunnasta, missä Rudbeckius oli antanut niistä määräyksen jo 1620-luvulla.[9] Rippikirjojen alkumuoto on selvästi tässä vanhassa käytännössä ja sitä vastaavissa kirkkolakiehdotuksissa. Gezelius toi uutta vain siinä, että hän teetti luettelosta *kirjan,* jolloin samalla muodostui kiinteä rippikirjan kaava.

Tämän lisäksi rippikirjojen syntyvaiheisiin saadaan valaistusta eräistä Boëtius Mureniuksen rovastintarkastusohjeista, jotka on laadittu 1660-luvulla, siis joko ennen Gezeliuksen tuloa Turkuun tai aivan hänen piispakautensa alussa, muutamista PC:iin sisältyvistä rippikirjojen aloittamista koskevista ohjeista, Gezeliuksen Liivinmaalla 1664 antamasta lyhyestä tarkastusohjeesta sekä vuoden 1686 KL:sta.

Murenius ilmoitti nimittäin, että tarkastuksen aikana pappilassa tutkittavien kirjojen joukossa on oltava "lukuluettelo (lääselengden), mikä on tehtävä vuosittain kinkereillä (Skrifthållet)". Hän antoi jopa yksityiskohtaisia ohjeita katekismuksentaidon merkitsemistavasta luetteloihin.[10] "Lukuluettelosta" on varsin lyhyt matka rippikirjoihin. Toisaalta Murenius ei vielä käyttänyt Gezeliuksen määräyksissä esiintyvää nimitystä "rippikirja" (skriftbok), vaikka sen alkuperään viittaava ohje listojen valmistamisesta kinkereillä (skrifthållet) miltei riistää Gezeliukselta nimenantajan kunnian. Luettelosta puhuminen viittaa Mureniuksen määräysten varhaisemmuuteen Gezeliuksen ohjeisiin verrattuna sekä näitten listojen suhteelliseen tilapäisluonteeseen rippikirjoihin verrattuna.

Samanlaiseen rippikirjojen varhaishistoriaan viittaa Gezelius PC:ssa: "Jollei näitä kolmea kirkonkirjaa vielä ole jossakin seurakunnassa, ne täytyy kirkkoneuvoston ja vanhimpien suostumuksella viipymättä hankkia ja merkitä niihin huolella se, mitä aikaisemmin on irrallisille papereille muistiin merkitty, olkoot merkinnät sitten nykyisen kirkkoherran tai hänen edeltäjiensä tekemät."[11] Tässä puhutaan kirkonkirjoista yleensä, mutta rippikirjojen alku on samalla tavalla enemmän tai vähemmän tilapäisissä merkinnöissä, lukuluetteloissa.

---

[9] *Sandberg 1948, 166-167.*
[10] *Perälä* 1937 a, 43-44.
[11] PC I:6.

Riian kautenaan v. 1664 julkaisemassaan lyhyessä tarkastussäännössä Gezelius mainitsi tarkastuksessa esille tulevan mm. kirkonkirjat. Tästä ei käy yhtä selvästi kuin Mureniuksen ohjeista ilmi, tarkoitettiinko myös lukuluetteloita, mutta Gezeliuksen kansanopetusharrastuksen huomioonottaen sitä voidaan pitää mahdollisena. Myöhemmässä Liivinmaan kirkkojärjestyksessä sensijaan rippikirjat edellytetään pidetyiksi, mikä mainitaan sekä kinkereitä että katekismussaarnaa koskevissa luvuissa, mutta ei sensijaan kirkkoherran viran vastaanottamista käsittelevässä kohdassa kuten PC:ssa.[12]

Vuoden 1686 KL velvoittaa rippikirjojen pitoon; samaan lakiin sisältyy kuitenkin myös terminologisesti varhaisempaa kerrostumaa edustava käsky valmistaa "luetteloja sanankuulijoista" kristinopintietojen kontrollia varten.[13] Näin voidaan useista lähteistä osoittaa, miten rippikirja pohjautuu jo vanhassa käytännössä tavattaviin ja ruotsalaisissa kirkkolakiehdotuksissa mainittuihin luku- ja kinkeriluetteloihin. Kuvaavaa kyllä, Gezelius sanoo Catechismi appendixissa, että rippikirja saa nimensä juuri sen käyttämisestä kinkereillä.[14] Gezeliuksen ratkaisevaa osuutta kehityksessä irrallisista luetteloista kirjaksi osoittaa toisaalta nimityksen rippikirja (=skriftbok) vakiintuminen KL:ssa ja yleisessä käytännössä. Tämä nimitys ei näet esiinny sitä ennen muualla, vaan tulee Gezeliukselta.[15]

Pääasiallisena motiivina rippikirjojen käyttöön ottamisessa oli Gezeliuksella kansan luku- ja kristinopintaidon parantuva kontrolli. Tähän samaan liittyy sivumotiiveja, joista hän ilmaisee erään rivien välissä niissä huomautuksissa, joilla hän päättää PC:ssa kirkonkirjoja koskevat määräykset: "Näihin kirjoihin menevät kustannukset ovat kovin pienet, hyöty sensijaan sangen suuri. ... Tämän virkavelvollisuuden tuottamaa vaivaa ei pidä ryhtyä laskemaan, varsinkin kun tällä tavalla voidaan omatunto turvata ja pahantahtoisten suu

---

[12] *Lehtonen* 1931, 107, 247, 313, 318. *Lehtonen* (s. 319) katsoo vuoden 1664 ohjeen maininnan tarkoittavan ilman muuta rippikirjoja. Näin ei kuitenkaan voida päätellä, mikäli *Lehtosen* käännös "Kirchen Buch" on oikea. Tarkat ohjeet rippikirjoista: VA Neuvostoliitto tk 3-4, 48-49.

[13] KL 1686 II:10, XXIV:8.

[14] *Lagus* 1836, 197.

[15] *Sandberg* 1948, 121-122.

tukita."[16] Gezelius taisteli kinkereitten oikeutuksen puolesta niitä arvostelijoita vastaan, jotka katsoivat kylämatkoihin liittyvän väärinkäytöksiä. Rippikirjojen tuli antaa näyttö siitä, mitä hyötyä papiston suorittamista kierroista oli.

Täsmällistyvä väestökirjanpito saattoi tuoda mukanaan myös papiston toimintaa haittaavia tekijöitä, mitkä Gezelius otti jo alussa huomioon. *Catechismi appendix*issa hän huomautti, että rippikirjan kanssa "on meneteltävä varovasti, ettei mikään sellainen pelko, että tätä rippikirjaa käytetään johonkin tarkoitukseen väärin, estä yksinkertaisia ihmisiä tästä ylen hyödyllisestä (opiskelun) harjoituksesta".[17] Gezelius näyttää viitanneen jo tässä siihen mahdollisuuteen, että rippikirjaa vaadittaisiin käyttämään luettelona sotaväenottoa varten. Papiston käyttäminen avustajina kutsuntaluetteloja tehtäessä oli todettu ongelmalliseksi jo aikaisemmin, sillä papiston privilegioissa rajattiin pappien minimivelvollisuus. Itse luettelon laatimisesta heidät tuli vapauttaa, mutta sen tarkastuksessa ja allekirjoituksessa heidän piti olla läsnä.[18] Kun papistolla oli täsmällinen rippikirja, tuli väenottoa suorittaville viranomaisille kiusaus vaatia kirkkoherraa tulemaan kirjansa kera kutsuntapaikalle. Rippikirja oli muodostumassa alusta alkaen myös valtiolliseksi väestörekisteriksi.

Epäkohtaa ei näytä pidetyn aluksi suurena ainakaan Turun hiippakunnassa, sillä Gezelius kehotti kirkkoherroja vielä 1670-luvun lopulla antamaan auliisti apuaan väenotossa. Tosin hän katsoi samalla papiston velvollisuudeksi valvoa, ettei luetteloja laadittaessa tehty kenellekään vääryyttä.[19] Ilmeisesti sodan aikana osoitettu aulius oli myös solidaarisuutta, joka oli ilman muuta selviö kriisitilanteessa. Mutta kun kuninkaan rauhanpolitiikka oli saavuttanut tavoitteensa, Gezelius muuttui pidättyvämmäksi. Piispan ja kapitulin valituksissa KM:lle v. 1681 kuvastuu huolestuminen kirkon väestökirjanpidon väärinkäytöstä: "Pahana haittana papiston suorittamalle sielunhoitotyölle on se, että muutamat sotaväenottoa toimittavat komissaarit pakottavat papit rippikirjan mukaan huutamaan miehiä esiin tai antamaan heistä tietoja, se on, sen kirjan mukaan,

[16] PC I:6.
[17] *Lagus* 1836, 197-198.
[18] PP 1650 ja 1675 VIII.
[19] *Lagus* 1836, 282, kiertok. 12.4.1678.

mihin papisto merkitsee kaikkien nimet ja heidän edistymisensä kristinopissa. Paitsi sitä että mainittu kirja on otettu käyttöön kirkollisessa tarkoituksessa, on menettely sopimatonta siksi, että rahvas pitää poikansa poissa kristinoppia oppimasta ja ehtoolliselta, jotta nämä jatkuvasti näyttäisivät lapsilta. Kun sitten ikä paljastuu joko näitten kasvaessa suuriksi tai jotenkin muuten, ja nämä tulevat palvelukseen, sotaväessä tai siviilissä, silloin he ovat tyhmiä kuin karja ja villejä kuin pedot." Vastauksessaan KM vapauttikin Turun hiippakunnan papiston avustamasta sotaväenottokomissioita tällä tavalla, mikä merkitsi läsnäolo- ja allekirjoitusvelvollisuuden poistamista. KM viittasi papiston hengelliseen tehtävään, minkä kanssa väenotto ei sopinut yhteen. Komissioitten avustaminen saattoi lisäksi tehdä papit vihatuiksi ilmiantajiksi kansan silmissä. Rippikirjat tarjosivat kuitenkin liian houkuttelevan apukeinon, joten KM suositteli vaivihkaa tietojen välittämistä salaa: "Papit voivat kuitenkin uskollisuuden valansa mukaisesti ja KM:a palvellen antaa huomaamattomasti ja vähitellen (oförmärckt och under handen) asianomaisille kaiken tarpeellisen tiedon ilman, että he itse seisovat komissioitten vieressä ja kokoamispaikoilla luettelemassa tai nimeämässä rippikirjan mukaan ruotusotamiehiksi kirjoitettavia."[20] Gezeliuksen jo alun perin aavistelema arka kohta rippikirjojen pidossa säilyi siis KM:n papistolle myönteisestä resoluutiosta huolimatta. Salamyhkäinen tiedotus seurakuntalaisten selän takana saattoi joskus koitua papin ja rahvaan välejä pahemmin vahingoittavaksi kuin avoin mukanaolo kutsunnoissa. Henkilötietojen siirtyminen rippikirjasta sotakomissaarin listoihin jäi tuskin huomaamatta. Silti papisto näyttää pitäneen saamaansa resoluutiota merkittävänä helpotuksena.[21]

Käskyn rippikirjojen kuntoon saattamisesta Gezelius uudisti jo vuoden 1665 lopulla, ja useita kertoja hän muistutti piispantarkastuksissaan ja kiertokirjeissään kirkonkirjoista. Verraten monien seurakuntien rippikirjahankinnat kohta ensimmäisten määräysten jäl-

[20] *Leinberg* 1892, 234, 244, piispan ja kapitulin anomukset 1681 ja KM:n resoluutio. KM:n resoluutiossa Pohjanmaan papiston valituksiin 1682 toistettiin määräys, ettei papiston tarvinnut väenotoissa olla luettelemassa nimiä rippikirjoista. *Leinberg* 1892, 260.

[21] Näin voi päätellä vuoden 1682 valtiopäiväpapiston keskustelujen referoinnista. *Duraeus* 1788, 6.

keen osoittavat sekä piispan toimenpiteitten ja valvonnan tehokkuutta että myös papiston valmiutta tähän uudistukseen. Tuskin siis tapahtui aivan äkillistä ja valmistelematonta muutosta. Kirkonkirjojen osalta KL 1686 vain laillisesti vahvisti pitkälle vakiintuneet toimenpiteet. Gezeliuksen kauden lopulla piispan valvonta siirtyi tarkkaamaan uusien kirjojen hankkimista täyttyvien tilalle, kuten vuoden 1688 synodaalisopimusten eräästä kohdasta näkyy.[22]

d. Luottamus- ja toimihenkilöjärjestelmän kehitys

Seurakuntien luottamus- ja toimihenkilöjärjestelmään Gezelius ei luonut ratkaisevasti uutta; sensijaan on tässäkin merkittävää hänen työnsä entisten muotojen vakiinnuttajana ja täsmällistäjänä. Tärkein sisältyy *Perbreves commonitiones*-sääntöihin.

Kirkkoneuvostoinstituutio kehittyi Ruotsissa 1600-luvun alkupuolella. Erityisesti Linköpingin hiippakunnan piispat toimivat tehokkaasti seurakuntien itsehallinnon luomiseksi, ja niin muodostettiin "kirkon lautakuntia", joitten tehtävänä oli sekä talousasiain hoito että kirkkokurista huolehtiminen. Lautakunnista käytettiin välistä myös nimitystä "pitäjän neuvosto" tai "kirkon neuvosto".[1] Västeråsin hiippakunnassa esiintyy kirkkoneuvoston nimitys jo Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksessä, missä "kirkkoneuvosto eli kirkon kuudennusmiehet" mainitaan seurakunnan talouden valvojana.[2] Rudbeckiuksen rajoitettua kuudennusmiesneuvostoa laajemman instituution, varsinaisen kirkkoneuvostolaitoksen loi Västeråsin hiippakunnassa Laurelius, jonka laatimaan tarkastusjärjestykseen 1650-luvun alussa sisältyi maininta "judicium ecclesiasticum"-nimisestä elimestä. Laureliuksen neuvoston jäseninä tulivat olemaan kirkonisännät, kuudennusmiehet sekä muutamat arvovaltaiset pitä-

[22] Korppoo KA ptpk 6.6.1669. OMA Ii Ka II Cf1, ptpk 20.2.1666. OMA Pudasjärvi KA II Cf1, ptpk 20.2.1666. Kahdessa viimeksi mainitussa pk:ssa puhutaan vielä "luettelosta" rippikirjan sijasta. *Lagus* 1836, 187, 207, 261, 327, kiertok. 1.12.1665, 4.12.1669, 25.1.1674 ja 28.11.1687. *Leinberg* 1900-07 VII, 241, kiertok. 10.12.1683. *Simolin* 1912b, 319, AS 1688. KL 1686 XXIV:8. *Lempiäinen 1963, 250-253.*

[1] *Gullstrand* 1923, 50-55, 65-69. Piispa Jonas Kylander antoi v. 1619 kirkon lautakuntia koskevan säännön. *Hassler* 1935, 143-144.

[2] RKS, 38. *Gullstrand* 1923, 90-92.

jäläiset. Elimen latinankielinen nimi viittasi siihen, että piispa katsoi sille kuuluvan merkittävää tuomiovaltaa kirkkokurikysymyksissä.[3] Västeråsin hiippakunnan kirkkoneuvostolaitos toistuu miltei sellaisenaan Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa. Neuvosto hoiti näitten ehdotusten mukaan kirkkokuriasioitten lisäksi kirkkoherran apuna eräitä seurakunnan talouteen kuuluvia tehtäviä.[4]

Kysymys kirkkoneuvostoista ja niitten vallasta sekä asemasta liittyi 1600-luvulla kirkon vaikutusvallan ja valtion määräämisoikeuden välillä käytyyn taisteluun. Siksi tarmokkaat piispat pyrkivät takaamaan mahdollisimman hyvin seurakuntien oman ratkaisuoikeuden valtion kasvavaa määräysvaltaa vastaan. Kirkkoneuvostojen kehitykselle tuli merkittäväksi vuoden 1650 pappisprivilegioitten pykälä, jossa kirkkoherra oikeutettiin pitämään pitäjänkokouksia, mutta samalla tehtiin mahdolliseksi päätösten teko myös edustusperiaatteen mukaan. Tällöin tulivat kokoontumaan kirkkoherran kanssa kirkonisännät ja kuudennusmiehet. Privilegioissa hyväksytty, kirkkoneuvostojen perustamiselle sysäyksen antanut pykälä oli Laureliuksen käsialaa.[5]

Tältä pohjalta alettiin kirkkoneuvostoja perustaa myös Suomessa, ilmeisesti piispan ja kapitulin aloitteesta. Juuri ennen Gezeliuksen piispaksi tuloa Turun hiippakunnan papisto anoi KM:lta neuvostojen valtuuksien lujittamista pyytäen, että niille annettaisiin "valtuus ei ainoastaan päättää vaan myös panna toimeen se, mistä on päätetty pitäjänkokouksissa, samalla tavalla kuin lautamiehet panevat toimeen käräjäpäätökset, muutoin neuvosto menettää merkityksensä". KM:n vastauksessa ei suostuttu pyyntöön, vaan luvat-

---

[3] *Lundström* 1915, 329. *Gullstrand* 1923, 98-102. *Johansson* 1937, 15-16. *Kalm* 1967, 13-14. – Upsalan hiippakunnassa organisoi ensimmäisen kirkkoneuvoston Erik Emporagrius Börjen seurakunnassa v. 1642. Jäseninä olivat kirkkoherra, kuudennusmiehet, kirkonisännät sekä muutamia arvovaltaisia pitäjäläisiä, siis samaan tapaan kuin Laureliuksen neuvostoissa. *Gullstrand* 1923, 87-88.

[4] KOF II:1, 407-411. KOF II:2, 315-316. *Kjöllerström* 1944, 194.

[5] PP 1650 ja 1675 XXIII. *Gullstrand* 1923, 93-95.

tiin antaa tarpeellinen selvitys tulevan kirkkolain yhteydessä.[6] Vastaus kuvastaa valtiovallan penseää asennetta kirkkoneuvostoinstituutioon, jonka se ilmeisesti näki pappisvallan tukijana. Samoihin aikoihin, vain pari vuotta myöhemmin, sai Laurelius nuhteita kansleri Magnus Gabriel De la Gardielta siitä, että hän oli antanut seurakuntiin valitulle edustajistolle "uuden ja epätavallisen" nimen kirkkoneuvosto sekä antanut tälle tehtäviä, jotka oli katsottava kuuluviksi maallisten hallintoelinten ja oikeusistuinten päätösvaltaan.[7] Kirkkoneuvosto kehittyi siis vastatuulen vallitessa; valtiomiehet pitivät sekä neuvoston tehtäväpiiriä että nimeä valtiolle vaarallisena.

Ensimmäisinä Turun vuosinaan Gezelius ei erityisemmin korostanut kirkkoneuvoston asemaa ja merkitystä. Neuvosto kylläkin edellytetään tunnetuksi sekä pappeinkokouksissa että piispantarkastuksissa jo ennen PC:n ilmestymistä v. 1673. Huomiota herättää neuvostoa koskevien mainintojen puuttuminen vuoden 1666 pappeinkokouksen päätöksistä, vaikka niissä on viisi kohtaa käsittävä muistio kirkkokurin järjestämisestä.[8] Vuoden 1667 synodaalipäätöksissä neuvoston tehtäväksi katsotaan papinmaksujen laiminlyöjien järjestykseen saattaminen ja v. 1672 kirkkokurin hoito.[9]

Ennen PC:a pidetyissä piispantarkastuksissa kirkkoneuvosto esiintyy usein ja säännöllisesti jo ennestään perustetuksi edellytettynä. Sen tehtäviksi mainitaan näissä pöytäkirjoissa yksinomaan kuri- ja järjestyskysymyksiä. Valtuudet ulotetaan varsin laajalle. Esimerkiksi sapattirikoksesta syytetyt voitiin haastaa vaihtoehtoisesti käräjille tai neuvoston eteen (Korppoo 1669). Samoin neuvosto oli oikeutettu tutkimaan ja tuomitsemaan kirkkohäiriötapauksissa (Kemi ja Isokyrö 1673) ja seksuaalirikkeisiin syyllistyneitä

[6] *Juva* 1955, 48-52. Boëtius Mureniuksen tarkastuspöytäkirjoissa esiintyy kirkkoneuvosto ensimmäisen kerran Sundissa 1651, jolloin se nähtävästi vasta sinne määrättiin. Kokoonpano määriteltiin samalla tavalla kuin Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksessä, eli siis neuvosto oli sama kuin kuudennusmiehet. Neuvostosta määrääminen kuului Mureniuksen mukaan piispalle ja rovastille. Seuraavina vuosina kirkkoneuvosto esiintyy pöytäkirjoissa usein sekä taloudellisista että kuriasioista päättävänä elimenä. *Österbladh* 1908, 241, 251, 253, 258, 261, 277-278. – *Leinberg* 1892, 129, 146-147, Turun hiippakunnan papiston valitukset 1664 ja KM:n resoluutio.

[7] *Hall* 1927 II, 107-108.

[8] *Lagus* 1836, 191-192, AS 1666.

[9] *Lagus* 1836, 199, 214, AS 1667 ja 1672.

(Korppoo 1673). Mahdollisesti tarvittavan jatkokäsittelyn paikaksi Gezelius osoitti yleensä kapitulin, harvemmin maallisen oikeusistuimen (Isokyrö 1673).[10] Gezeliuksen varhaisissa piispantarkastuksissa esiintyy siis verraten vahvoin tuomiovaltuuksin varustettu kirkkoneuvosto. Pyrkimys kirkollisen kurinpidon itsenäisyyteen näkyy edelleen siitä, että jatkokäsittely osoitettiin enemmän kapituliin kuin maalliseen oikeuteen.

Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Gezelius omisti kirkkoneuvostolle erityisen kappaleen. Sen mukaan neuvoston tehtäviin kuului sekä järjestyksen ja kirkkokurin valvonta että eräitten talousasioita koskevien päätösten teko.[11]

PC:ssa kirkkoneuvosto mainitaan kolmisenkymmentä kertaa; sen asema tuli siinä verraten tarkasti määritellyksi ja se sai näin seurakunnan hallintoelimenä kiistattoman tärkeän merkityksen. Sen kokoonpano saattoi vaihdella hieman eri seurakunnissa, mutta PC määräsi normaalitapauksessa neuvostoon kuulumaan papiston lisäksi kirkonisännät ja kuudennusmiehet. Viimeksi mainitut olivat palkattomia luottamusmiehiä, joille tuli PC:n mukaan suoda asianomaisen kunnian lisäksi vain vapaa hautasija kirkosta. Heidän jättäessään tehtävänsä neuvosto valitsi uusia tilalle, joten se siis suurimmaksi osaksi itse täydensi itseään. Erityisen tärkeitten asioitten tullessa päätettäväksi voivat seurakunnan patronukset ja vanhimmat olla neuvostossa mukana. Gezeliuksen kirkkoneuvosto oli siis jäsenistöltään samanlainen kuin Laureliuksen neuvosto Västeråsin hiippakunnassa. Vakinaisten jäsenten täytyi saapua koolle kirkkoherran kutsusta; tätä laiminlyövän tilalle oli valittava uusi jäsen.[12] Tarpeellisen auktoriteettiaseman takaajina olivat tarvittaessa maalliset hallintovirkamiehet ja viime kädessä tuomiokapituli: "Kirk-

[10] Korppoo KA ptpk 6.6.1669 ja 24.6.1673. TMA Masku KA II Cf1, ptpk 9.7.1669. VA Tenhola KA II Cfg1, ptpk 1670. TMA Perniö KA II Eb1:1, ptpk 28.12.1671. HMA Hämeenlinna KA P.1, ptpk 5.1.1670. OMA Kemin rovastikunnan arkisto Cb1:1, ptpk 21.1.1673. VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 16.2.1673.

[11] *Lehtonen* 1931, 178, 277.

[12] PC IX:6, XI:1. Esimerkiksi Sauvon kirkkoneuvostossa oli v. 1689 pk:n mukaan mukana papiston ja kuudennusmiesten ohella säätyläisiä ja virkamiehiä. *Perälä* 1936, 303. Turun yliopiston professori Bergius kertoo päiväkirjassaan piispan ja kapitulin määränneen hänet Turun kirkkoneuvostoon v. 1667. *Maliniemi* 1933, 364.

koneuvosto kuulustelkoon ja rangaiskoon sitä, joka osoittaa halveksintaa sitä kohtaan, mutta jos tämä on uppiniskainen ja jatkaa halveksimistaan eikä ota haastetta vastaan, pyydetään nimismiestä avustamaan niskoittelijan esilletuomisessa ja asianmukaisessa rankaisemisessa. Mutta jos nimismies tästä kieltäytyy eikä seurakuntakaan tahdo puolustaa kirkkoneuvoston kunniaa, on kirjoitettava tuomiokapitulille. Sillä välin neuvosto ei kokoonnu, koska sille ei osoiteta kuuliaisuutta."[13]

PC:ssa määritelty kirkkoneuvosto oli ennen muuta seurakunnan oikeusistuin ja kuri-instituutio. Sen tehtäviin kuului rangaista havaituista rikkeistä yleensä (III:8), panna jalkapuuhun kristinopin kuulustelujen halveksijat (IV:10) ja antaa ojennus kinkereillä paljastuvista epäkohdista (IV:12). Se valvoi, että ehtoolliselle tultiin asianmukaisesti valmistautuneina (VI:7). Avioliittoetiikkaan ja sukupuolisiveellisyyteen yleensä liittyvät ongelmat (VII:6,8,12), häitten pitäminen säädyllisin menoin (VII:9), pyhäpäivän kunnioitus (XI:3), vanhempien kunnioitus (XI:4) ja lievissä tapauksissa riitojen hillitseminen (VI:8, XI:5) laskettiin sen vastuulle. Epärehellisyysrikokset kuuluivat maalliselle oikeudelle, mutta jos ne olivat niin pieniä, ettei oikeus ottanut niitä käsiteltäväkseen, kirkkoneuvoston oli otettava rikkonut puhutteluun (XI:7). Herjaustapausten kanssa oli meneteltävä samoin (XI:8). Lapsensa tukehtumisen aiheuttaneen äidin kuulusteluun osallistui neuvosto niin ikään (XI:5). Myös monet niistä tehtävistä, jotka liittyivät seurakunnan taloudenhoitoon, olivat perusluonteeltaan kurinpidollisia. Neuvosto etsi sopivan menettelytavan ja rangaistuksen silloin, kun esiintyi kirkon ja pappilan rakennusvelvollisuutensa laiminlyöjiä sekä papinmaksuista kieltäytyjiä (IX:2,5, X:2). Vaivaistalon hoitoa valvottaessa kirkkoneuvosto piti huolen siitä, että talossa elettiin siivosti ja kristillisesti (XII:2).

Kirkkoneuvoston luonne oikeusistuimena korostuu siinä, että Gezelius tavan takaa osoitti rikkomusten jatkokäsittelyyn ylemmissä asteissa. Neuvoston arvovallan osoittautuessa riittämättömäksi voitiin turvautua nimismieheen, joka toimitti niskoittelijan neuvoston puhutteluun, tai syytetty ilmoitettiin käräjillä, hovioikeudessa tai kapitulissa tutkittavaksi. Tukeutuminen käräjien arvoval-

[13] PC XI:11.

taan on Gezeliuksen säännöissä samanlainen piirre kuin vuoden 1672 valtiopäivillä pappissäädyssä annetuissa kasuaaliohjeissa. PC:n määräykset ovat vain näitä kiinteämmät ja perusteellisemmat. Pappissäädyn ohjeet eivät lisäksi osoita kapituliin ja hovioikeuteen kuten PC. Niissä käsketään uhkaamaan luottamustehtävien menetyksellä, ellei käräjäuhkaus auta.[14]

Herättää huomiota, ettei PC osoita lähinnä seuraavaksi käsittelyasteeksi pitäjänkokousta.[15] Gezeliuksen seurakuntajärjestelmässä se näyttää jääneen verraten alistettuun asemaan. Tässä suhteessa PC poikkeaa myös Laureliuksen kirkkolakiehdotuksesta, vaikka muuten Gezeliuksen muovaama kirkkoneuvostolaitos on saanut selviä vaikutteita Laureliukselta ja Västeråsin hiippakunnasta. Siinä missä Laurelius usein sanoo, että asia voidaan käsitellä pitäjänkokouksessa ("i Sochnestugan"), Gezelius vetoaa kirkkoneuvoston päätösvaltaan.[16]

Gezelius eritteli huolellisesti neuvostolle kuuluvat kysymykset sekä ne, jotka oli ilman muuta lähetettävä oikeusistuimiin. Hyvä esimerkki on tappeluista ja riidoista annettu ohje: "Kaikki epäsopu ja riidat tulee heti niitten ilmaantuessa tukahuttaa pappien toimesta ja kirkkoneuvostossa, etteivät ne pääse paisumaan ja lisääntymään. Tärkeitä kysymyksiä koskevat riidat ja torat on osoitettava maalliselle oikeudelle. Kirkkoneuvostossa taas käsitellään kirkossa, kirkkomaalla ja kirkkomatkalla sattuneet riidat. Mutta sellaiset kahakat, joihin liittyy vihaa ja tappeluita (näissä mainituissa paikoissa), niin että on isketty mustelmia ja haavoja sekä käytetty sietämättömiä haukkumanimiä ja sanoja, jotka sumentavat jonkun kunniaa ja mainetta, jätetään maallisen oikeuden käsiteltäväksi."[17] Ruumiin-

---

[14] ULA UDA J.IV.2. – Q.52 kuuluu tässä näin: "Huru skal exeqveras thet som slutas i Kyrkiorådet. Rp. Thet större delen samtyckia ock thet nödiga måste the andre ock efterfölia, ther til the förmanas af Kyrkiorådet, hotas wid tinget. Hielper intet tå förnekas them hederstiänsten til thes the sig besinna." Sekä näissä kasuaalivastauksissa että varsinkin PC:ssa on näkyvissä voimakas kirkkoneuvoston arvovallan korostus. Mainittu De la Gardien kirje Laureliukselle oli lähetetty vain puolikymmentä vuotta ennen kasuaalivastausten laatimista.

[15] Tähän on kiinnittänyt huomiota myös *Johansson* 1937, 16-17.

[16] KOF II:1, 201-202, 209, 407-411.

[17] PC XI:5.

vamman tuottaminen sekä 1600-luvun ihmiselle niin tärkeitten kunniakysymysten käsittely meni jo Gezeliuksen ohjeen mukaan yli kirkkoneuvoston valtuuksien. Tehtävien rajaaminen noudattaa asiallisesti pappissäädyn kasuaaliohjeita, jotka osoittivat penkkiriidat ja loukkaukset (stötande) kirkossa neuvoston tuomiovaltaan sekä mustelmat ja tappelut käräjille.[18]

Kirkkoneuvoston valtuuksiin kuuluvina mainitaan tosin myös inventaarion valvonta seurakunnan nimissä (I:1), aiottujen ostojen valvonta (I:2,6) sekä kirkonkellojen asianmukaisesta käytöstä huolehtiminen (VIII:5). Kuvaavaa kyllä, myös näissä tapauksissa, aivan erityisesti viimeksi mainitussa, on toimen laatu enemmän kurinpidollinen kuin varsinaiseen taloudelliseen ratkaisuvaltaan kuuluva. Samaan tehtäväpiiriin viittaa vihdoin piispantarkastuksessa esille tulevien kysymysten ennakkokäsittely, jota niin ikään suositellaan neuvostolle (XIII:2).

Kurinpidollisen motivaation primaarisuudesta huolimatta kuitenkin mainitut neuvoston taloudellista valtaa koskevat kohdat osoittavat, että se voi seurakunnan edustajistona ilman pitäjän kokouksen päätöstä pitkälle ratkaista myös näitä kysymyksiä. Pitäjänkokouksen merkitys päättävänä elimenä oli laskenut vuosisadan alkupuolella, ja PC mainitseekin sen vain pari kertaa.[19] Pitäjäntuvan rakentamista Gezelius perustelee sillä, että "siellä voidaan pitää pitäjänkokouksia ja päättää kirkon ja pitäjän tarpeellisista asioista". Vaivaistalon elämää koskevien selostusten esittämisen sekä päätösten talon asukkaaksi ottamisesta Gezelius katsoo kuuluvan pitäjänkokoukseen. Perusteluna ei kuitenkaan tässä tapauksessa ole kaikille seurakuntalaisille kuuluva päätösvalta, vaan vaivaistalon tilan saattaminen rahvaalle tunnetuksi, jotta oltaisiin halukkaita auttamaan köyhiä.[20] Edustajistoperiaate on käytännössä hyväksytty, mikä näkyy myös neuvostojen toiminnasta.[21]

Kirkkoneuvoston ja pitäjänkokouksen toimivaltasuhteet näkyvät ehkä selvimmin siitä, millä tavalla kirkon rahavaroja saatiin ot-

---

[18] ULA UDA J.IV.2 q.25.

[19] *Juva* 1955, 51.

[20] PC IX:3, XII:2.

[21] *Maliniemi* 1933, 368. *Perälä* 1936, 303-306.

taa käyttöön. Pieniä summia saivat ilman eri valtuuksia käyttää seurakunnan tarpeisiin "ne, joilla on avaimet hallussaan", siis kolmilukkoisen arkun avaimenhaltijat, kirkkoherra, kirkonisäntä ja yksi kuudennusmiehistä. Jos tarvittava summa nousi yli 20 talarin, tarvittiin kaikkien kuudennusmiesten, siis käytännössä kirkkoneuvoston suostumus. "Kun kirkon varoista on maksettava jokin suuri summa, on siitä sovittava ja päätettävä seurakunnan tai vanhimpien läsnäollessa."[22] Neuvoston taloudellisen päätösvallan yläraja jäi verraten epämääräiseksi, mutta kuitenkin "suurissa" asioissa tarvittiin pitäjänkokous. Sen voi korvata vaikutusvaltaisimpien seurakuntalaisten eli vanhimpien läsnäolo.

Kun PC muutamia kertoja osoittaa joitakin tehtäviä yksityisille kuudennusmiehille, on siis oikeastaan kysymys kirkkoneuvoston toiminnasta, koska kuudennusmiehet muodostivat neuvoston rungon. Mainitut tehtävät ovatkin luonteeltaan samoja kuin nimenomaan neuvostolle osoitetut tehtävät. Vastaavasti vanhimpien velvollisuuksien määrittely viittaa pitäjänkokoukseen päin aivan samalla tavalla kuin mainitussa rahavarojen käyttövaltuuksien rajauksessa. Selvästi samaan tapaan on tulkittava kirkon ja pappilan inventaarion tarkastus, jossa kirkkoneuvoston ohella oli oltava mukana vanhimpien, "missä koko seurakunta ei halua viipyä niin kauan aikaa". Kurinpitokysymysten selvittämiseen voivat myös vanhimmat osallistua, jolloin siis kirkkoneuvosto aikaisemmin mainitulla tavalla laajeni edustamaan vankemmin koko seurakuntaa kuin vakiokokoonpanossaan.[23]

Gezeliuksen säännöissä on siis kirkkoneuvoston toimialat ja valtuudet määritelty verraten tarkasti, vaikka tulkinnanvaraa suhteessa pitäjänkokoukseen jäi. Piispakautensa loppupuolella pitämissään tarkastuksissa Gezelius määritteli neuvoston tehtäviä entiseen tapaan. Yleensä ne olivat kuriasioita, mutta myös kirkon talouteen kuuluvia ja muita seurakunnan käytännöllisiä ratkaisuja esiintyi. Esimerkiksi hautasijoista päättäminen saatettiin jättää tarkastuk-

[22] PC IX:8.

[23] PC I:1,6, XI:1.

sessa neuvoston vastuulle (Nauvo 1680, Kemi 1683).[24] Kun lisäksi PC:sta 1689 otettu uusi painos säilyi kirkkoneuvostoa koskevien määräysten osalta muuttamattomana, voidaan Gezeliuksen ohjelman katsoa pysyneen tältä osin loppuun asti jokseenkin vakiona siitä huolimatta, että v. 1684 oli kuninkaallisella resoluutiolla kavennettu kirkollisten elinten tuomiovaltaa.[25]

Kirkkolaissa jätettiin niin kirkkoneuvosto kuin pitäjänkokouskin lähemmin määrittelemättä. Pitäjänkokouksen osalta puuttuminen johtui siitä, että määrittelyn paikka katsottiin vallitsevan lakiteorian mukaan olevan muualla kuin kirkkolaissa.[26] Kirkkoneuvoston laita on mahdollisesti jo toinen. Tosin kirkkolaki mainitsee kirkkoneuvostonkin "seurakunnan neuvostona", jonka kanssa kirkkoherran tuli neuvotella kelvotonta lukkaria viralta pantaessa.[27] Muistaen aikaisemmin mainitun kirkkoneuvostoon kohdistuneen vastustuksen voidaan kuitenkin olettaa, että neuvosto ei ollut pitäjänkokouksen tavoin yleisesti hyväksytty tai ainakaan suosittu niin suurilla valtuuksilla varustettuna, jollaiseksi Gezelius sitä kehitteli. Kirkkolain tarkastustyön suorittaneen komission lopetettua toimintansa Gezelius mainitsi eräässä kirjeessään, että hänen eräänä tavoitteenaan oli ollut kirkkoneuvoston vaikutusvallan turvaaminen.[28] Näyttää siltä, että hänen pyrkimyksensä oli jossain määrin ristirii-

[24] Esim. OMA Ii KA II Cfl, ptpk 23.3.1686. TMA Perniö KA II Eb 1:1, ptpk 2.3.1688. OMA Kemin rovastikunnan arkisto Cb 1:1, ptpk 11.2.1683. Nauvo KA XII:1, ptpk 2.7.1680.

[25] *Kjöllerström* 1955, 110-111. Käytännön tilanteissa tuomiovallan kaventuminen on ilmeisesti havaittavissa muuallakin kuin Korppoossa v. 1685, missä kristinoppinsa laiminlyöneet uhattiin haastaa käräjille. Varhaisemmissa tarkastuksissa Gezelius yleensä vetosi tällaisessa tapauksessa kirkkoneuvoston tuomioon. Korppoo KA ptpk 14.6.1685.

[26] *Kjöllerström* 1955 on tässä kohdin korjannut *Gullstrandin* 1923 (esim. s. 102-107, 121-135) käsityksiä.

[27] KL 1686 XXIV:33. Vrt *Juva* 1955, 105. – KM:n asetuksessa valoista ja sapattirikoksista 1687 esiintyy epäsuorasti – nimeä mainitsematta – kirkkoneuvosto, sillä kirkkoherralle yhdessä vanhimpien ja kuudennusmiesten kanssa määrättiin eräitä kuritehtäviä. *Wilskman* 1781-82, 182-183. Asetus painettuna vihkona: RA Prästeståndets arkiv IV.J.5. *Hall* 1928 I, 132-133.

[28] *J. J. Tengström* 1825, 196-197.

dassa vallitsevan kehityksen kanssa, joka vei pitäjänkokouksen suurempiin valtuuksiin päin neuvoston kustannuksella.

Gezeliuksen viimeisen synodaalikokouksen päätöksiin kuuluu lyhyt oraakkelimainen lause, jossa molemmat instituutiot mainitaan: "Pitäjänkokoukset kuuluvat kirkkoneuvostolle."[29] Lienee oikein tulkita lause PC:n hengessä siten, että Gezelius tahtoi pysyttää kirkkoneuvoston varsinaisena hallintoelimenä, joka tarvittaessa tuki päätöksensä seurakunnan välittömään suostumukseen kutsumalla koolle joko pitäjänkokouksen kokonaisuudessaan tai supistettuna, s.o. seurakunnan vanhimmat.

Kirkonisäntien vakiintuneeseen asemaan tilien ja maksujen hoitajina eivät Gezeliuksen säännöt tuoneet olennaista uutta. Kuitenkin kun isännät olivat neuvoston vakinaisia jäseniä ja neuvoston kurinpitotoimi tehostui PC:ssa, myös heidän osuutensa kirkkokurin hoidossa tuli suoraan osoitetuksi. Piispantarkastusten aikana PC katsoo kirkonisännille kuuluvan järjestyksenpidon kirkossa yhdessä kuudennusmiesten ja suntion kanssa. Tarkastusmatkoillaan Gezelius saattoi sälyttää heille niin ikään joitakin kuritoimia, kuten Lempäälässä 1682 ryypiskelyn estämisen kirkonmäellä. Sekä PC:ssa että tarkastuksissaan Gezelius suositteli kahden kirkonisännän valitsemista.[30]

Kirkollisen järjestyksen ja siveellisyyden valvonnan tehostamista varten Gezelius pyrki luomaan kuudennusmiesverkostoa tukevan luottamusmieskunnan ns. *katsomusmiehistä*.[31] Järjestelmällä on vanhat juurensa ruotsalaisissa hiippakunnissa. Katsomusmiehiä vastaavia ruotumestareita esiintyy Linköpingin hiippakunnassa

[29] *Simolin* 1912b, 319, AS 1688: "Sochnestämmor komma Kyrkio Rådet till."

[30] PC IX:7-8, VIII:5-6, XI:1, XIII:4. OMA Kemin rovastikunnan arkisto Cb1:1, ptpk 11.2.1683. HMA Lempäälä KA II Ca1, ptpk 3.3.1682. *Perälä* 1937a, 36. *Juva* 1955, 104. Mainitussa Lempäälän tarkastuksessa käytetään kirkonisännästä nimitystä "föreståndare" kuten paikoin muuallakin. Ainakin Varsinais-Suomessa nimitys oli varattu aatelisille kirkonisännille. *Juva* 1955, 45-46. Ahvenanmaalla samaa nimitystä on käytetty selvästi talonpoikaisista luottamusmiehistä. *Österbladh* 1908, 330. – Gezelius ei puhunut PC:ssa mitään kirkonisäntien palkkioista, mutta noudatti tarkastusmatkoillaan antamissaan ohjeissa vallitsevaa käytäntöä, jonka mukaan kirkonisännät nauttivat tietyn palkkion. Esim. OMA Pudasjärvi KA II Cf1, ptpk 20.2.1666. *Lempiäinen* 1967, 228-229.

[31] Ruotsinkielinen nimitys vaihtelee: uppseesman, opsynesman, tillsynesman.

1600-luvun alusta alkaen samantapaisissa tehtävissä kuin kuudennusmiehiäkin. Kuitenkin nämä kaksi luottamusmiesryhmää ovat erillisiä.[32] Västeråsin hiippakunnassa päätettiin vuoden 1616 synodissa valita erityisiä järjestyksen tarkkailijoita kirkkorauhan turvaajiksi sekä myös kyliin sopivia miehiä tapojen valvontaa varten. Sopimus toistettiin myöhemmissä synodeissa ja tuli myös mukaan Rudbeckiuksen kirkkojärjestykseen.[33] Katsomusmiesjärjestelmän varhaisvaiheissa Västeråsin hiippakunnassa on erikoista se, että oikeastaan kaksi tehtävää, jotka sittemmin eriytyivät, on siinä toisiinsa kietoutuneina. Kirkossa järjestystä pitävistä miehistä käytetään nimitystä "kirkonvartija", mikä viittaisi *suntion* tehtäviin. Mainitut vartijat näyttävät kuitenkin olleen pikemmin katsomusmiehiin verrattavia luottamusmiehiä kuin vakinaisia, palkkaa nauttivia virkamiehiä. Siihen viittaa sekä heidän lukumääränsä — Rudbeckiuksella kaksi tai kolme — että asiayhteys, sillä samalla annetaan ohjeet kylien siveellisyydenvalvojista.

Laurelius jatkoi hiippakuntansa traditiota sekä määräämällä katsomusmiehiä seurakuntiin[34] että ottamalla kirkkolakiehdotukseensa näitä koskevat ohjeet. Myös Emporagriuksen ehdotus tuntee kuudennusmiesten apuna toimivat ruotumestarit.[35] Toisaalta näissä molemmissa kirkkolakiehdotuksissa on määräykset "kirkonvartijoista", joitten toimipaikkana oli kirkko ja tehtävänä yksinomaan järjestyksenpito.[36] Katsomusmiehet ja kirkonvartijat ovat Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa täysin toisiinsa rinnastettavia toimia. Siksi niitten kehitystä Suomessa seurattaessa on syytä tarkastella niitä rinnakkain.

Mainittujen toimien kehityksen selventämiseksi on tehtävä katsaus "kirkonvartijan" viran muotoutumiseen Ahvenanmaalla Boëtius Mureniuksen aikana. Virka kävi siellä läpi verraten lyhyessä ajassa muodonmuutoksen, joka valaisee myös katsomusmiesinstituution juuria. Mureniuksen tarkastuspöytäkirjoissa mainitaan kirkonvartija ensimmäisen kerran Sundista 1637. Viran hoitajina

[32] *Gullstrand* 1923, 69-71. *Johansson* 1937, 280-281.
[33] RKS, 7. *Gullstrand* 1923, 92. *Hall* 1927 II, 16-23.
[34] *Gullstrand* 1923, 97-98.
[35] KOF II:1, 212-213. KOF II:2, 316-320.
[36] KOF II:1, 114. KOF II:2, 13.

sanotaan olevan kaksi miestä, ja koska tehtävät määritellään verraten tarkasti, on kysymyksessä todennäköisesti uusi virka. Tehtäviin kuului yksinomaan järjestystoimia jumalanpalveluksen aikana. Kirkonvartijoita mainitaan tämän jälkeen Ahvenanmaan eri seurakunnissa, useimmissa kaksi, muutamissa (Jomala, Lemland) kolme, ja he näyttävät toimineen palkattomina luottamusmiehinä. Samankaltaisuus Rudbeckiuksen kirkonvartijoitten kanssa on ilmeinen, ja virka vastasi tässä vaiheessa lähinnä katsomusmiestä. Västeråsin hiippakunnasta tullut Murenius, joka oli toiminut aikoinaan Gezeliuksen opettajana, näyttää toteuttaneen Ahvenanmaalla tässä kohdin suoraan Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksen ohjetta. Pantakoon erityisesti merkille, että vahtimestarin tehtävät luetaan samanaikaisesti *lukkarin* velvollisuudeksi.[37]

Viran luonne muuttui 1640-luvulla, jolloin monissa seurakunnissa ilmoitetaan lakonisesti: "Kirkonvartija on lukkari." Toisin sanoen lukkari velvoitettiin — vanhan käytännön mukaisesti — järjestyksenpitotehtäviin kirkossa.[38] Seuraavan vuosikymmenen alussa virka eriytyi jälleen, mutta nyt tehtävä annettiin vähitellen vain yhdelle miehelle, jolle myös alettiin vaatia palkkaa. Ensimmäisen kerran tämä vaatimus näyttää esitetyn Lemlannissa 1651. Saman vuosikymmenen lopulla tehtäväpiiri laajeni ainakin tilapäisesti, sillä Lemlannissa katsottiin 1657 kirkonvartijalle kuuluvan myös kirkon ja sen ympäristön puhtaanapitotehtäviä.[39] Vieläkin saattoi kirkonvartijan toimi kuulua lukkarille, mutta nyt se oli jo poikkeus. Näin oli Ahvenanmaalle kehittynyt kirkon katsomusmiestä muistuttavasta luottamustoimen hoitajasta jonkinlaista palkkaa nauttiva suntio.

Gezelius liitti Liivinmaan kirkkojärjestykseen katsomusmiehistä erillisen kappaleen, ja omassa hiippakunnassaan hänellä oli kohta Turkuun tultuaan katsomusmiehiä koskeva ohjelma valmiina. Jo 1666 hän määräsi valitsemaan kyliin mainitut luottamusmiehet es-

---

[37] *Österbladh* 1908, 5, 8, 10, 11, 13, 15, 17, 21, 22, 24, 33, 40, 56, 63. *Salamnius* Surullinen ja jumalinen jälkimuisto. *J. J. Tengström* 1825, 5.

[38] *Österbladh* 1908, 99, 102, 105, 108, 121, 123, 125.

[39] *Österbladh* 1908, 205, 231, 233, 247, 248, 252, 260, 278, 347, 367, 399, 427, 546 ja passim. *Sandholm* 1966, 64-65.

tämään kiroilemista ja pyhäpäivän rikkomista. Lisäksi voitiin määrätä muutamia samanlaiseen tehtävään salaa.[40] PC:iin sisältyvässä katsomusmiehiä koskevassa määräyksessä on säilytetty suositus salaisista tarkkaajista. Nämä voivat ilmoittaa havaitsemansa kiroiluja pyhäpäivänrikkomistapaukset joko varsinaisille katsomusmiehille tai kirkkoneuvostolle. Toinen PC:ssa mainittu katsomusmiesten velvollisuus oli jumalanpalvelusjärjestyksen valvonta. Samoin piispantarkastuksissa kehotettiin valitsemaan katsomusmiehiä sekä kirkossa että kylissä suoritettavaa valvontaa varten.[41] Näin ollen Gezeliuksen suosittelemat katsomusmiehet olivat tehtäviltään samanlaiset kuin Västeråsin hiippakunnassa ja Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksessä. Eräässä Gezeliuksen kiertokirjeessä 1681 annetut määräykset toistivat katsomusmiesten tehtävät muuttumattomina.[42]

Salaisten apumiesten suositteleminen jo osoittaa Gezeliuksen oivaltaneen katsomusmiesjärjestelmän heikkoudet. Kurin ja järjestyksen pitämiseen sekä rikkoneitten ilmiantamiseen vertaistensa keskuudessa näillä valvojilla ja ruotumestareilla oli tuskin tarvittavaa arvovaltaa, luultavasti ei haluakaan. Suositellessaan katsomusmiesten valintaa korppoolaisille piispa puuttuikin perusvaikeuteen opettaessaan, että oli syytä enemmän "etsiä Jumalan ystävyyttä kuin pelätä ihmisten ystävyyden menettämistä". Käytännössä näyttävät katsomusmiehille kylissä tarkoitetut toimet jääneen kuudennusmiehille, niinkuin eräät piispantarkastuksissakin tehdyt ratkaisut osoittavat, sekä kirkossa lukkarille ja suntiolle.[43] Katsomusmiesten valinnan suositteleminen vielä 1681 osoittaa kuitenkin Gezeliuksen yhä pitäneen järjestelmää käyttökelpoisena, joten se tuskin kaikkialla kokonaan epäonnistui. Huomattava on vielä, että hän käytti suosituksia eikä ehdotonta käskyä.

Suntion ("kirkonvartijan") virka oli määritelty jo mainituissa Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotusten kohdissa,

---

[40] *Lehtonen* 1931, 178, 277-278. *Lagus* 1836, 191, AS 1666: "... et clanculum quendam alium".

[41] PC II:3, XI:3. Korppoo KA ptpk 24.6.1673. VA Tenhola KA II Cfg1, ptpk 21.2.1675.

[42] *Leinberg* 1900-07 VII, 208, kiertok. 3.2.1681.

[43] Korppoo KA ptpk 24.6.1673. TMA Masku KA II Cf1, ptpk 24.6.1682. – TMA Huittinen KA II Ch1 ptpk 15.3.1670. Tässä sälytettiin vastuu järjestyksestä kirkossa kirkkoneuvostolle, siis kuudennusmiehille. *Juva* 1955, 127-128.

mutta Suomessa sen hahmotteli ja määräsi varsinaisesti ensimmäisen kerran Gezelius 1666: "Suntio tarvitaan kaikissa kirkoissa. Hän herättelee nukkuvia, taltuttaa vastahakoisia ja toimii lukkarin poissaollessa tämän sijaisena. Jumalaapelkääväiset ja hurskaat antakoot hänelle jotakin vuosittain, ja voidaanpa hänelle jakaa lisäksi jotain seurakunnan ylimääräisestä tulosta."[44] Virka tuli siis nyt pakolliseksi, mutta palkkaus jäi epämääräiseksi. Tehtävänä oli toimia järjestysmiehenä ja unilukkarina sekä tarvittaessa lukkarin sijaisena. PC:ssa Gezelius toisti seurakuntien velvollisuuden valita suntio, "joka herättelee rahvasta, pitää silmällä niitä, jotka käyttäytyvät huonosti jumalanpalveluksen aikana, lörpöttelevät, painelevat ulos kirkosta, seisoskelevat kirkonmäellä, ryypiskelevät jne." Kirkkokurin hoitoon suntio osallistui myös toimittamalla jalkapuuhun tuomitut rangaistustaan kärsimään. Piispantarkastusten aikana suntio valvoi järjestystä yhdessä luottamusmiesten kanssa.[45]

Gezeliuksen määräämään virka- ja luottamusmiesjärjestelmään tulee Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksestä siis kaksi rinnakkaista ja osaksi sisäkkäistä linjaa. Erityisesti on kiinnitettävä huomiota siihen, että suntiolle määrätyt tehtävät olivat miltei yksinomaan kurinpidon ja järjestyksen hoitoon kuuluvia, mikä viittaa toimen yhteiseen alkuperään katsomusmiesten kanssa. Sama on todettavissa Gezeliuksen piispantarkastuspöytäkirjoista. Silloin kun suntion tehtävät ilmoitetaan, ne ovat kurinpitoon kuuluvia.[46] *Kirkon vahtimestarina toimi suntion viran perustamisen jälkeenkin lukkari.* Suntio oli erään virkanimityksensä mukaisesti unilukkari.

PC:n ilmestymiseen mennessä suntion aseman heikkoudet olivat tulleet näkyviin, sillä Gezelius antoi tästä ohjeen: "Kirkkoneuvoston täytyy puolustaa häntä halveksijoita ja kiusantekijöitä vastaan." Palkkaus jäi vieläkin köyhänapua muistuttavien antien varaan. Suntio oli saava vaivojensa korvaukseksi "jotakin" sakkorahoista sekä "hurskaitten ihmisten" suomia almuja.[47]

---

[44] *Lagus* 1836, 192, AS 1666. *Juva* 1955, 102-104.

[45] PC III:8, XIII:4. Gezelius ei tässä siirtänyt lukkarille kuuluneita renginvelvollisuuksia suntiolle. Vrt *Juva* 1955, 102-103 ja *Sandholm* 1966, 97. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 24.

[46] VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 5.3.1683. TMA Perniö KA II Eb1:1, ptpk 2.3.1688.

[47] PC III:8. *Juva* 1955, 103-104. *Lempiäinen* 1967, 398.

Lukkarin asemaan suntion toimen muodostuminen vaikutti lähinnä siten, että "kirkonvartijan", toisin sanoen järjestyksenpitäjän tehtävät jäivät vähemmälle; juuri tätä muutosta kuvaa "unilukkarin" nimitys. Ahvenanmaan seurakunnissa on mainittu muutos pantavissa merkille. Lukkarin käyttäminen lastenopetuksessa ja samalla lukutaidon vaatiminen virkaan valittavalta tulee käsiteltäväksi kansanopetuksen yhteydessä.

PC:ssa Gezelius katsoo lukkarin tehtäviin kuuluvan seurakunnan veisuunjohdon ja opetuksen lisäksi valvontaa, seurakunnan omaisuuden hoitoa sekä lähettinä toimimista. Hänen oli vastattava hautausmaan puhtaudesta sekä yhdessä kirkonisäntien kanssa hautapaikoista, hänen oli valvonnallaan estettävä asiattomien pääsy ripille ja ehtoolliselle, mutta myös toimittava papiston asioissa sananviejänä.[48] PC:n toisesta luvusta, joka käsittelee kirkkorakennusta, näkyy kuitenkin selvimmin, miten lukkari pysyi jatkuvasti kirkon vahtimestarina. Lukkarin tuli vastata kirkon siivouksesta, mistä syystä Gezelius omisti hänelle virkanimen "Aedituus, myös vielä sopivampaa nimitystä käyttäen Neôkóros". "Vahtimestaria" tarkoittavan nimityksen omistaminen lukkarille — ja sen toistaminen sekä latinalaisessa että kreikkalaisessa muodossa — osoittaa, ettei suntio ollut ottanut tätä virkaa. Samassa luvussa lukkari nimetään kirkossa olevan omaisuuden, nimenomaan kirjojen vartijaksi.[49]

Kiertokirjeet, tarkastuspöytäkirjat ja synodaaliaktit vahvistavat saman. Kirjeenkantajana on yhä lukkari, samoin vastaaminen liturgisesta vaatetuksesta ja yleensä toimiminen vahtimestarin tehtävissä annetaan nimenomaan hänen virkatyökseen.[50] Silloin kun järjestyksenpito katsottiin kuuluvan hänelle, se liittyi ehtoolliselle tulevien tarkkailuun, siis toisin sanoen välillisesti *opetustehtävään*.[51]

Kirkkolaki määritteli lukkarin aseman tarkemmin. Virallisen

---

[48] PC II:4, III:8, IV:6, VI:4, VIII:6, XIII:6.

[49] PC II:1-2. — Kirkkoherra sai käyttää lukkaria ainoastaan virkaan kuuluvissa palvelustehtävissä. Yksityisistä palveluksista oli maksettava erikseen. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 23.

[50] *Lagus* 1836, 214, 337, AS 1672 ja kiertok. 4.9.1689. OMA Ii KA II Cf1, ptpk 20.2.1666. TMA Perniö KA II Eb1:1, ptpk 28.12.1671. VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 16.2.1673. *Lempiäinen* 1967, 225.

[51] HMA Längelmäki KA II Cf, ptpk 26.2.1682.

kirkollisen postin kanto jäi muistuttamaan entisestä seurakunnan sekatyömiehen virasta, sillä päätehtäväksi tuli nyt selvästi papiston avustaminen kirkollisissa toimissa sekä opetustyö. Lähempiä ohjeita antamaan määrättiin piispa ja kapituli. Lukkarin pitäminen kirkkoherran renkinä kiellettiin kirkkolaissa erityisesti.[52] Hänen asemaansa vastaavana vahtimestarina kirkkolaki tuskin kuitenkaan välittömästi muutti. Samoin hänellä lienee käytännössä yhä teetetty erinäisiä palvelustehtäviä kirkkoherran taloudessa, mihin viittaa myös Gezelius nuoremman kirkkolain ilmestymisen jälkeen Inkerinmaata varten laatima ja Suomessakin käytetty lukkarisääntö.[53]

Lukkarin taloudellinen asema vakiintui Gezeliuksen aikana. PC:n määräyksessä pitäjäntuvista sivutaan hänen asuntokysymystään. Ellei lukkarilla jo ollut tupaa kirkon lähettyvillä, hän voi asua pitäjäntuvassa. Määräys puustellin hankkimisesta lukkarille sisältyi tosin jo vuoden 1650 papiston privilegioihin, mutta 1688 KM antoi siitä uuden asetuksen.[54]

e. Sielunhoito kirkkokurin tavoitteena

Virkojen järjestely jo osoittaa, miten tärkeänä ortodoksia piti kirkkokuria. Gezeliuksen antamien määräysten mukaan tuli kirkkoneuvoston keskeisenä tehtäväalueena olemaan järjestyksen pitäminen, ja kaikki kirkon palvelukseen määrätyt virka- ja luottamusmiehet velvoitettiin eri tavoin vastaamaan kurista. Jo tässä voidaan panna merkille, että Gezeliuksen koko piispallisessa toiminnassa näkyvä pyrkimys täsmällisyyteen, mahdollisimman tarkoin ohjein hoidettuun selkeyteen kaikessa kirkollisessa elämässä osoittaa, että hän edusti puhdasoppisuuden kirkkokurin arvostusta erittäin pitkälle kehitetyssä muodossa.

Kirkkokurin arvostus kuvastuu jo Gezeliuksen ensimmäisestä kiertokirjeestä, jonka viimeinen kohta kehottaa papistoa pitämään

[52] KL 1686 XXIV:31-33. Lukkarin asema renkinä on erityisen selvästi Juustenin lukkarisäännössä ja Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksessä, jotka sälyttävät hänen tehtäväkseen joukon palvelustoimia saunan lämmitystä myöten. RKS, 41-44. *Sandholm* 1966, 135.

[53] *Sandholm* 1966, 37, 137.

[54] PC IX:3. PP 1650:VII. *Juva* 1955, 103.

yllä seurakunnissa oikeaa jumalanpelkoa. Käytännössä tämä tapahtui lähinnä kolmella tavalla: oli pidettävä ahkerasti katekismuskuulusteluja, huolehdittava kirkkokurin säilymisestä sekä ohjattava vanhempia kotikurin harjoittamiseen. Näin oli meneteltävä siksi, "että meidät armollisesti säästettäisiin niistä rangaistuksista, jotka erinäisistä merkeistä päätellen meitä uhkaavat".[1] Kuri ja järjestys ei ole Gezeliuksen ajan kirkollisissa tavoitteissa vain eräs osa-alue vaan hallitseva ja läpitunkeva juonne, joka nivoutuu kristillisyyden koko motivaatioon. Gezeliuksen hiippakuntalainsäädännössä ja määräyksissä tämä näkyy siten, että kurimääräyksiä sisältyy kaikkiin ohjeisiin.

Liivinmaan kirkkojärjestys perustelee kirkkokuria Jumalan omalla käskyllä ja sanalla: "Kirkkokurin ja -rangaistuksen perusta ja alkuperä on Jumalan oma käsky, sillä niinkuin Jumala itse on säädyllisyyden ja järjestyksen Herra, niin hän myös tahtoo, että kaikki tapahtuu kristillisessä seurakunnassa järjestyksessä hänen käskynsä mukaan."[2] Gezeliuksen lakiteksti noudattelee tässä kohdin asiallisesti Laureliuksen kirkkolakiehdotusta. Yhtä selvästi Gezelius korostaa kirkkokuria PC:ssa: "Kirkkokuri on seurakunnassa ensiarvoisen tärkeä. Sillä kun se on rappiolla, sortuu myös kaikki kunniallisuus, jumalanpelko häviää ja säädyttömyys ja pahennus saavat vallan."[3]

Gezeliuksen kirkkokurikäytännössä ei varsinaisesti ole uutta; korostuksissa, motivaation painotuksessa, kurin sielunhoidollisuudessa sekä suhteissa maallisen tuomiovallan käyttöön on piirteitä, jotka luovat kuvaa 1600-luvun loppupuolen ortodoksiasta. Eräitä kurikäytännön alueita, nimenomaan opetustoimeen ja avioliittolainsäädäntöön liittyviä, voidaan tarkastella enemmän toisissa yhteyksissä.

Hallitsevimpia Gezeliuksen harjoittaman kirkkokurin osa-alueita on pyhäpäivän säädyllisen ja oikean viettämisen valvonta.

---

[1] *Lagus* 1836, 182, kiertok. 30.3.1665.

[2] *Lehtonen* 1931, 177.

[3] PC XI:1. KOF II:1, 181. PC:n varsinainen kirkkokuria käsittelevä luku XI noudattelee jäsennyksensä puolesta pitkälti Laureliuksen kirkkolakiehdotuksen lukua "Om åtskilligh Kyrckioplicht", mutta se ei ole kopio siitä. Gezelius päätyy myös usein toisenlaisiin ratkaisuihin.

Esivallalla oli erityisenä tehtävänä "nostaa portit, Kunnian Kuninkaan käydä sisälle". Pyhäpäivän viettoa koskeville määräyksilleen ja kehotuksilleen piispa sai tehokkaita kiinnekohtia KM:n vuotuisista rukouspäiväjulistuksista sekä "kiroilua ja pyhäpäivänrikkomista" käsittelevistä plakaateista; viimeksi mainittuja julkaistiin Gezeliuksen aikana vuosina 1665 ja 1687. Kuninkaalliset kirjeet ja plakaatit Gezelius määräsi asetettavaksi kirkon kaappiin, missä ne olivat aina kirkkoneuvoston käytettävissä.[4] Kun Gezelius välitti vuosittain kiertokirjeissään seurakunnille kuninkaalliset kehotukset, saattaa havaita hänen olleen itsekin koko sydämestään niitten takana. Näihin kehotuksiin ei kuulunut vain taistelu pyhäpäivän väärinkäyttöä vastaan vaan myös positiivinen kehotus rukoukseen, sanan viljelyyn ja kristilliseen käyttäytymiseen. Pyhäpäivän valvonta oli keskeinen juuri siksi, että sen onnistuessa oli toiveita kristillisen elämän ja yleensä kirkollisen järjestyksen paranemisesta. Siksi kaikkien, suurten ja pienten, tuli rukoilla kirkoissa ja kotona.[5]

Lähinnä juuri tätä kirkkokurin osa-aluetta varten oli tarkoitettu Gezeliuksen katsomusmiesinstituutio. Siinä PC:n pykälässä, jossa katsomusmiehet mainitaan, nojataan KM:n asetuksiin sekä viitataan maallisen oikeuden velvollisuuteen puuttua pyhäpäivärikoksiin siinä tapauksessa, ettei kirkkoneuvoston auktoriteetti riittänyt. Järjestys saattoi olla toinenkin, sillä vuoden 1672 pappeinkokouksessa Gezelius määräsi pyhäpäivän rikkojat vedettäväksi kirkkoneuvoston eteen, jos maallinen oikeus ei sitä tehnyt. Rangaistuksena neuvosto käytti tässä tapauksessa sakkoja ja jalkapuuta.[6]

Kirkossakäynnin valvonnan helpottaminen oli penkkijärjestyksen eräs päätarkoitus. Gezeliuksen mukaan piti tavoitteena olla jokaisen poissaolleen muistiin merkitseminen sekä poissaolostaan tilille saattaminen jo seuraavana sunnuntaina. Vieraassa kirkossa käyneen tuli esittää käynnistään papilta saatu todistus. Vain välttämätön työ saattoi pyhänä tulla kysymykseen. Pyhäistä krouvinpi-

[4] *Gezelius* 1689, 174. *Wilskman* 1781-82, 185. *Leinberg* 1900-07 VII, 208, kiertok. 3.2.1681.

[5] Esim. *Lagus* 1836, 268, 283-284, kiertok. 8.5.1675 ja 3.9.1678.

[6] PC XI:3. *Lagus* 1836, 214, AS 1672. Pyhäpäivän rikkomisen käsittelystä oikeudessa *Leinberg* 1907a, 173-174.

toa ja kaupustelua vastaan on PC:n samassa kohdassa Gezeliuksen kielto.[7]

Pyhätyöhön kohdistuneitten kirkollisten kuritoimenpiteitten on katsottu jyrkentyneen 1600-luvun puolivälin jälkeen. Tämän on arveltu johtuneen siitä, että kehittyvä lainsäädäntö antoi papistolle entistä paremmat mahdollisuudet tarttua pyhätyötapauksiin muulloinkin kuin silloin, jolloin ne estivät kirkkoon tulemisen.[8] Pyhätyötä koskevat kurimääräykset pysyivät kuitenkin peruslinjoiltaan samanlaisina vuoden 1571 kirkkojärjestyksestä Gezeliuksen antamiin säädöksiin asti. Vanhan kirkkojärjestyksen mukaan työnteko oli sallittu jumalanpalveluksen jälkeen illalla sellaisissa tapauksissa, joissa kiireelliset maanviljelystoimet ja kalan kutu sitä välttämättä vaativat.[9] Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotusten mukaan koko pyhäpäivä oli tosin pyhitettävä, mutta hätätilassa olivat jo kirkkojärjestyksestä tunnetut poikkeukset voimassa.[10] KM:n asetus 1687 vihdoin toisti pääkohdittain samat periaatteet.[11]

PC:ssa Gezelius tyytyi lyhyesti toteamaan pyhätyökiellon silloin, kun välttämätöntä tarvetta työntekoon ei ollut.[12] Itse asiassa hänen ohjeensa oli varsin väljä, mutta kun tarkemmat määräykset sisältyivät kirkkojärjestykseen, ei yksityiskohtaisuus ollut tarpeen.

Pyhätyökielto koski myös pyhäpäivän vastaista yötä. Pappissäädyn vastauksissa vuoden 1672 kasuaalikysymyksiin todettiin pyhäyön kalastus yleensä kielletyksi, kutukalastus oli kuitenkin sallittu.[13] Sama erivapaus, joka koski pyhäpäivän loppuosaa, voitiin siis soveltaa pyhäpäivää edeltävään yöhön. Näitä määräyksiä noudatettiin käytännössä, mikä voidaan todeta sekä Mureniuksen ro-

---

[7] PC XI:3. *Parvio* 1959, 332, vastaavia määräyksiä Rothoviuksen konstituutioista. Rothovius määräsi peräti julkiripin kolmannesta kirkonkäynnin laiminlyönnistä.

[8] *Silén* 1908, 118-124. *Hall* (1927 II, 55) katsoo kirkkokurin olleen vuoden 1617 jälkeen Ruotsissa ankarinta Västeråsin ja Turun hiippakunnissa.

[9] KOF I, 98.

[10] KOF II:1, 201, 228. KOF II:2, 127-128.

[11] *Wilskman* 1781-82, 653.

[12] PC XI:3.

[13] ULA UDA J. IV. 2, q. 47.

vastintarkastuksista 1640-luvun lopulta että Gezeliuksen piispantarkastuksista.[14]

Riidan ja epäsovun rankaisemisesta puhutaan PC:ssa kolmessa yhteydessä. Kirkkokuria käsittelevän luvun lisäksi siihen puututaan ehtoollisella käynnin valvonnasta sekä aviollisten ristiriitojen sovittelusta määrättäessä. Kuten aikaisemmin kirkkoneuvoston valtuuksia eriteltäessä todettiin, kuuluivat vakavat riitatapaukset PC:n mukaan maalliselle oikeusistuimelle. Sinne oli osoitettava niin ikään lasten ja vanhempien väliset erimielisyydet. Riitojaan sopimatta ehtoolliselle tulleitten sekä riitaisten aviopuolisoitten asian jatkokäsittelyn paikkana Gezelius mainitsee maallisen oikeusistuimen rinnalla vaihtoehtoisesti kapitulin, mutta yleensä kallistutaan sekulaarin ratkaisun kannalle. Riitoja oli kyllä jo aikaisemminkin herkästi lykätty käräjille, mutta Gezeliuksen säännöissä rajankäynti näyttää edenneen pitemmälle.[15]

Omaisuusrikoksiin nähden Gezelius seuraa samantapaisia periaatteita. Myös vähäisemmät rikkeet, kuten näpistykset, kuuluivat PC:n mukaan oikeastaan maalliselle oikeudelle. Jollei niitä kuitenkaan otettu siellä niitten pienuuden takia käsiteltäväksi, piti kuitenkin kirkkoneuvoston nuhdella ja sakottaa syyllisiä, ettei pahe leviäisi. Koronkiskonnan valvonta ja estäminen kuului myös kirkon kurinpidollisiin tehtäviin.[16]

Säännökset jumalanpilkasta ja taikauskosta sisältyvät PC:ssa samaan pykälään. Jumalanpilkkatapauksissa tuomio kuului asian laadun mukaan joko maalliselle oikeudelle tai kapitulille. Taikauskosta Gezelius määräsi näin: "Kaikki vanha taikausko, kuten taikauskoiset viisut (villieläimiä pyydystettäessä jne.) juuritaan pois ahkeralla saarnaamisella, vakavilla kehotuksilla ja maallisen oikeuden avulla sekä asianmukaisella kirkkorangaistuksella. Kuitenkin

---

[14] *Österbladh* 1908, 54-55. Korppoo KA ptpk 6.6.1669; rikkoneita uhattiin tässä käräjillä tai vaihtoehtoisesti kirkkoneuvoston tuomiolla. TMA Naantali KA II Ea1, ptpk 25.6.1682. *Juva* 1955, 106. Rothoviuksen konstituutioissa oleva määräys on sanamuodoltaan yllättävän lievä: "Arbetar någon eller Reesär/: Uthan till kijrkian:/ på bem:te dagar, förrän Gudztiänsten är uthe, böthe till Kijrkian 6 mkr." *Parvio* 1959, 332.

[15] PC VI:8, VII:12, XI:4-5, 8. *Silén* 1908, 108-114. KOF II:1, 177-178, 204.

[16] PC XI:7. *Silén* 1908, 105-107. KOF II:1, 209. Laureliuksella ei tässäkään ole tiheää vetoamista maalliseen tuomioistuimeen ja sen ratkaisuun kuten PC:ssa.

jos taikauskoiset ovat liian uppiniskaisia eivätkä ota näistä keinoista ojentuakseen, käännytään kapitulin puoleen. Loihtiminen ja noituus annetaan välittömästi maallisen oikeuden tutkittavaksi."[17] Jos siis kansan suosima magia saatiin vaimenemaan ilman rangaistuskeinoja, tuli asia hoidetuksi parhaiten. Gezeliuksen määräyksestä kuvastuu haluttomuus liian nopeitten rangaistusten käyttöön. Noituus tuli sensijaan heti ilmiantaa maallisessa oikeudessa.

Sukupuolisiveellisyyden tilasta esitetään PC:ssa varsin pessimistinen käsitys: "Niinkuin epäsiveellisyys ja haureellisuus nyt sillä tavalla yleistyy, etteivät monet pidä sitä lainkaan syntinä, niin täytyy pappien niin hyvin sitä kuin muutakin syntiä, joka on yleistymässä, rangaista saarnoissaan uutterasti ja vakavasti." Avioliiton ulkopuolisten sukupuolisuhteitten tutkimisesta aiheutui kapitulille paljon vaivaa, jonka vuoksi Gezelius kehotti papistoa saarnoissaan selittämään, miten suuret rangaistusseuraamukset näistä rikkeistä oli odotettavissa. Maallisen oikeuden tuomion jälkeen seuraavaa kirkkorangaistusta oli Gezeliuksen mukaan syytä entisestään koventaa. Gezelius näyttää tässä tarkoittavan sitä, ettei Terseruksen aikana sallittua myönnytystä, lupaa saada lunastaa itsensä sakoilla vapaaksi julkisesta kirkkorangaistuksesta, ollut aihetta käyttää. Lievennys oli omiaan lisäämään sukupuolirikkeitten määrää.[18]

Gezeliuksen mukaan julkinen kirkkorangaistus oli kärsittävä paitsi aviorikokseen myös salavuoteuteen syyllistyneitten siinä tapauksessa, etteivät nämä suostuneet menemään naimisiin. Avioon aikovat, jotka aloittivat sukupuolisuhteensa ennen vihkimistä, pääsivät sakoilla. Tosin Gezeliuskin myönsi salavuoteustapauksissa mahdollisuuden "erityisistä syistä" korvata julkisen kirkkorangaistuksen sakoilla. Sensijaan hän vuoden 1672 pappeinkokouksessa vaati aviorikoksesta tuomitut miehet tekemään ehdottomasti julkirippinsä; huomautus johtui siitä, ettei kaikkialla ollut näin tapah-

[17] PC XI:2.

[18] PC VII:7, XI:6. CEAP II, 519. *Silén* 1908, 87, 96. Samanlainen valitus huoruuden lisääntymisestä ja kapitulin vaivannäöstä on Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksessä. Västeråsin pappeinkokouksen v. 1620 päätöstä seuraten määrättiin siinä ripitys ensimmäisestä kerrasta suoritettavaksi pitäjänkirkossa, toisesta rovastin luona ja kolmannesta tuomiokirkossa. RKS, 13.

tunut.[19] Gezelius mainitsee vain "seurakunnan väliintulon" (intercession) sellaisena tekijänä, joka voi vapauttaa häpeäpenkillä istumisesta. Seurakunnan ratkaisuvaltaa saattoi tässä käyttää myös kirkkoneuvosto. Mitä "erityiset syyt" olivat, ei käy säädöksistä ilmi. Gezelius ei näytä kuitenkaan hyväksyneen säätyläisten yleisesti saamaa oikeutta maksaa itsensä vapaaksi sakoilla. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä hän nimenomaan sanoo kirkkorangaistuksen pitävän olla yhtäläinen kaikille, olkoon julkisyntinen "mies tai nainen, rikas tai käyhä, ylhäinen tai alhainen, paikallinen asukas tai muukalainen".[20]

Julkirippi oli seurauksena useista muistakin kuin seksuaalielämään kuuluvista rikkomuksista. Laureliuksen kirkkolakiehdotusta seuraten Gezelius esitti Liivinmaan kirkkojärjestyksessä pitkän luettelon julkirippiin tuomittavista: "Epäjumalanpalvelijat, Jumalan nimen pilkkaajat, meidän uskostamme luopuneet, jotka sitten palaavat takaisin, ennustajat, noidat, kiroilijat ja vannojat, väärän valan tekijät ja sadattelijat, jotka tyhjänpäiväisesti vannovat Jumalan kuoleman, kovan kärsimyksen ja Pyhän Sakramentin kautta, Jumalan sanan, sakramenttien ja saarnaviran halveksijat, tottelemattomat ja kapinalliset esivaltaa kohtaan, uppiniskaiset ja tottelemattomat vanhempiaan kohtaan, tappajat, avionrikkojat, huorintekijät, sodomiitit, varkaat, jumalattomat, valehtelijat ja kunnianloukkaajat jne. Samoin ne, jotka ilman laillista syytä hylkäävät aviopuolisonsa."[21]

PC:ssa tällaista luetteloa ei enää ole. Itse asiassa se ei ollut tarpeenkaan, sillä 1600-luvun loppupuolelle tultaessa julkirippi oli muuttunut luonteeltaan ratkaisevasti. Maalliset tuomioistuimet olivat määränneet tuomituille julkirippejä jo keskiajalta lähtien, mutta Gezeliuksen aikaan tultaessa vakiintui käytäntö, jonka mukaan

[19] PC VII:8. *Lagus* 1836, 191, AS 1666; 199, AS 1667; 214-215, AS 1672; 265, AS 1675.

[20] PC XI:6. Häpeärangaistuksen korvaamisohjeita piispantarkastuksissa: VA Tenhola KA II Cfg1, ptpk 20.9.1683. OMA Pudasjärvi KA II Cf1, 20.2.1666. VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 16.2.1673. Konkreettinen yksityistapaus: Nauvo KA XII:1, ptpk 2.7.1680. *Lehtonen* 1931, 153. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 87. Aatelisten erioikeuksista *Silén* 1908, 87. Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksessa määrätään eräitä helpotuksia niille, jotka ovat korkeassa asemassa. KOF II:2, 103.

[21] KOF II:1, 187. *Lehtonen* 1931, 151-152. *Lempiäinen* 1963, 321-324.

vain oikeudessa tuomittu voitiin alistaa julkirippiin. Sekä Liivinmaan kirkkojärjestyksessä että PC:ssa periaate on jo selvä, ja Gezelius toistaa sen useita kertoja. PC:n mukaan lähetetään salavuoteuteen syyllistyneet, avioliitosta kieltäytyvät oikeuteen, "ja kun heitä on siellä rangaistu, he seisovat sitten ankaran kirkkorangaistuksen". Vielä selvemmin on rankaisujärjestys sanottu kirkkokuria koskevassa luvussa: "Kirkkorangaistukseen kuuluu kaikki se, minkä maallinen oikeus on siihen kuuluvaksi tuominnut." "Julkista kirkkorangaistusta ei saa panna kärsimään ketään, jota ei sitä ennen ole maallinen oikeus tutkinut ja tuominnut."[22] Julkiripin sitominen maallisen oikeuden tuomioon vahvistettiin vihdoin vuoden 1686 kirkkolaissa. Tämän jälkeen jäi hiippakuntahallituksen tehtäväksi julkisen kirkkorangaistuksen tarkentaminen ja täsmentäminen oikeuden jo määräämissä tapauksissa.[23]

Niinkuin aikakauden kirkkokuria koskevista määräyksistä, ja erittäin selvästi myös PC:n säädöksistä näkyy, kirkollinen järjestyksenpito ja rankaiseminen oli kiinteästi nivoutunut yhteen maallisen oikeudenkäytön kanssa, olipa suorastaan sulautumassa siihen. Vuonna 1687 julkaistussa KM:n asetuksessa kiroilusta ja sapattirikoksista oli valtiovallan ratkaisu- ja tuomitsemisoikeus viety vielä pitemmälle, samalla kun kirkon elinten valtaa oli kavennettu. Oli uhkaamassa vaara, että kirkkokurin itsenäisyys ja sielunhoidollinen luonne kärsii tai häviää, ja että papisto menettää mahdollisuutensa varsinaisen kirkkokurin harjoittamiseen. Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksessa oli vakavasti muistutettu, ettei kirkkokuri ollut maallista vallankäyttöä. Gezelius puolestaan pyrki kirkkokurin itsenäisyyteen määrittämällä kirkkoneuvoston tehtäviä ja valtuuksia, kuten aikaisemmin on esitetty.[24] Samaisen vaaratekijän taustalta on ymmärrettävissä Pohjanmaan papiston valituksiin kirkkolain ilmes-

[22] PC VII:8, XI:2, 9, myös XI:6-7. *Lehtonen* 1931, 152. Periaate on myös Laureliuksella: KOF II:1, 187. *Lempiäinen* 1963, 316-321, 381.

[23] KL 1686 IX:1-5. *Lempiäinen* 1963, 318-321; 1967, 206-207, 381. Kapitulin v. 1676 määräämästä julkiripistä esimerkki, *Leinberg* 1907b, 175. *Virkkunen* 1919, 511.

[24] KOF II:2, 89: Emporagriuksen kirkkolakiehdotus muistuttaa, ettei kirkkokuri ole "något werdzligit wälde, som uthföres medh lekamblige wärior och twångh". – *Juva* 1955, 35.

tymisvuonna sisältynyt anomus, "että papisto ja kirkkoneuvosto saisivat vanhaan tapaan esteettä harjoittaa kirkkokuria."[25]

Erityisesti aikaisemmin mainitusta julkiripin muuttumisprosessista on sanottu, että siinä "katkesi viimeinenkin yhteys kirkolliseen sielunhoitoon" (Juva). Samalla kun todetaan tilanne sielunhoidon kannalta ongelmalliseksi, on kuitenkin pantava merkille nimenomaan Gezeliuksen pyrkimys kirkollisen kurin ja myös julkiripin sielunhoidollisen luonteen säilyttämiseen ja tehostamiseen. Vaikka hän varoittikin erityisesti karkeissa tapauksissa julkiripin korvaamisesta rahasakoilla hän ei kuitenkaan neuvonut lisäämään rangaistuksen tehoa rikollisen paljaaksi riisumisella tai muilla vastaavilla häpäisykeinoilla kuten Rudbeckius oli tehnyt. Vuoden 1571 kirkkojärjestys oli niin ikään suositellut karkeitten rikkomusten rankaisemisessa seisottamista alastomana kirkon ovella. Laurelius jätti ehdotuksestaan vastaavan kohdan pois.[26] Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Gezelius neuvoo, miten papin on sovitettava sanansa julkiripin yhteydessä pitämässään puheessa ja jatkaa: "Sitten hän lohduttaa häntä (ripitettävää), kehottaa seurakuntaa rukoukseen, rukoilee ripitettävän sekä itsensä puolesta ..."[27] Syyllisen lohduttaminen on Gezeliuksen ohjeissa painokas sielunhoidollinen momentti. Omaperäinen se ei tosin ole, vaan juontuu vanhasta kirkkojärjestyksestä, mistä myös Laurelius oli sen omaksunut. Papille annettu kehotus rukoilla myös itsensä puolesta puuttuu sensijaan mainituista Gezeliuksen käyttämistä lähteistä.[28] Se on tarkoitettu ilmeisesti vahvistamaan sielunhoidollista vaikutusta, palauttamaan ripitettävän entistä asemaa seurakuntayhteisössä. Koko seurakunnalle tuli osoittaa, että kuka tahansa saattoi erehtyä.

Sielunhoidolliset tavoitteet ovat toistuvasti esillä myös ekskommunikoitujen ja kirkkorangaistukseen tuomittujen kohtelusta annetuissa ohjeissa. Seurakunnalle tuli erityisesti teroittaa, ettei se saanut vihoitella kirkkokurin alaisille, vaan sen tuli rukoilla heidän puolestaan sekä samalla itsensä puolesta. Gezelius katsoi vähemmän hyö-

---

[25] *Simolin* 1916, 46, Pohjanmaan papiston valitukset 1686.

[26] RKS, 13-14. KOF I, 73. *Juva* 1955, 131-132. Sielunhoidon säilymistä kirkkokurissa on korostanut *Lempiäinen* 1963, 381-383.

[27] *Lehtonen* 1931, 153.

[28] KOF I, 70. KOF II:1, 188.

dylliseksi, jos pappi joutui tyrkyttämään palvelustaan rikkoneelle; siksi olisi parempi, jos tämän lähellä olevat saisivat hänet itse pyytämään sielunhoitajaa luokseen. Masennustilaan joutunutta on neuvottava ja lohdutettava; hänen mahdolliset sopimattomat puheensa (något swårt Taal) on ymmärrettävä hänen tilastaan käsin. Kirkkokurin alaisena olevaa on papin jatkuvasti puhuteltava ja opetettava. Jos oikeuden tuomio viipyy yli vuoden ja kurinalainen joutuu näin olemaan kauan vailla ehtoollista, on papin otettava viivytyksestä selvää. Jos rikkonut haluaa ehtoollista ja lupaa aikanaan suostua maallisen oikeuden tuomioon, on hänen pyyntöönsä suostuttava, *kuitenkin tuomarien tieten.*[29] Tuomion viipymisestä aiheutuneita hankaluuksia oli pohdittu jo ennen Gezeliusta ja päädytty suurin piirtein samanlaisiin tuloksiin. Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksessa oli esimerkiksi ongelma ratkaistu samaan tapaan. PC:ssa saivat Turun hiippakunnan papit täsmällisen menettelyohjeen.[30]

Myös muissa kirkkokuria koskevissa ohjeissaan Gezelius korosti hienovaraisuutta ja lempeyttä nimenomaan silloin, kun pappi joutui tekemisiin arkojen ihmisten kanssa. Ehkä selvimmin hän antoi näitä neuvoja Liivinmaan kirkkojärjestyksen kirkkokuriluvussa. On "viisasta ja Jumalan sanan mukaista" ohjata lempeästi ja huomiota herättämättä syntistä, joka on tehnyt rikkeensä inhimillisestä heikkoudesta. Ensikertalaisia, pieniä rikkeitä tehneitä on varottava rankaisemasta liian ankarasti, eikä yksinkertaisia ihmisiä saa kuritoimenpiteillä pelästyttää. Oikeaan sielunhoidolliseen menettelyyn Gezelius pyrki myös porrastamalla rangaistukset, jolloin erehdyksessä rikkoneet ottivat opikseen jo vähästä ja jäykkäniskat joutuivat vihdoin esivallan ja kirkon yhteisen kuritoimen ankarimpaan rynkytykseen. Pannarangaistuksesta Gezelius vielä erikseen korosti, että sitä oli käytettävä "oikein ja kristillisesti, se on, vain karkeita ja katumattomia syntisiä vastaan". Esikuvan tällaiseen rangaistusten porrastukseen Gezelius on saanut nähtävästi Emporagriukselta, jonka kirkkolakiehdotuksessa kurin asteittaisuus näkyy samalla ta-

[29] PC VIII:2-3, XI:9-10.

[30] CEAP II, 415. KOF II:2, 100-101.

valla kuin Liivinmaan kirkkojärjestyksessä jo kirkkokuriluvun jäsennyksessä.[31]

Sielunhoidollisen lempeyden teroittaminen on erityisen voimakas niissä Turussa annetuissa ohjeissa, joissa määrätään lapsensa kuoleman aiheuttaneitten vanhempien kuulusteluista. Jo ensimmäisissä pappeinkokouksissaan Gezelius varoitti taitamattomasti suoritetuista puhutteluista, ja PC:ssa hän käski kuulustelemaan "kaikella sävyisyydellä ja varovuudella, etteivät herkässä mielentilassa olevat ja ylen murheelliset äidit joudu epätoivoon". Kirkkokuria tuli soveltaa tällöin lievästi, kun taas välinpitämättömiä vanhempia sekä paksunahkaisia imettäjävaimoja oli kuritettava kovemmin. Vuoden 1688 pappeinkokouksessa Gezelius määräsi lapsensa tukehtumisen aiheuttaneet vanhemmat tutkittavaksi kirkkoneuvostossa, kun taas imettäjät piti haastaa vastaavasta tapahtumasta oikeuteen. Huomiota herättää tällaisen määräyksen liittäminen synodaaliakteihin, kun kuitenkin kaksi vuotta aikaisemmin kirkkolaki oli antanut siitä selvän ohjeen: "Sellaisen onnettoman tapauksen sattuessa seiskoot rikolliset kirkkorangaistuksen, ja imettäjille antakoon maallinen tuomari lisäksi ankaran rangaistuksen, muille varoitukseksi." Tutkimuksen osoittamisella nimenomaan kirkkoneuvostoon Gezelius lienee pyrkinyt aikaisemmin opettamaansa lempeyteen, jota ei kirkkolain yksioikoisen tylyssä sanamuodossa ole havaittavissa. Lain koneellisen toteuttamisen sijasta oli etsittävä mahdollisuuksia sielunhoidolliseen lohdutukseen. Gezelius poikkesi myös sekä Laureliuksen että Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksista lempeämpään suuntaan. Näistä edellinen oli antanut samantapaisen lyhyen ohjeen, jollainen tuli kirkkolakiin. Emporagrius taas antoi perusteelliset määräykset, joissa sielunhoidollinen puoli tosin mainitaan, mutta joitten päätavoite on huolellisen tutkimuksen suorittaminen.[32]

Lapsen kuoleman tutkimisessa osoitettavaa lempeyttä korostettiin nähtävästi yleisemminkin Gezeliuksen aikana, sillä v. 1672 pappissäädyn vastauksissa näitten tutkintojen paikkaa koskevaan kysymykseen on sama henki. Käsittelyä *in foro civili* ei suositella

---

[31] *Lehtonen* 1931, 178-181. KOF II:2, 90-107.

[32] *Lagus* 1836, 199, AS 1667. PC XI:5. *Simolin* 1912b, 320, AS 1688. KL 1686 III:13. KOF II:1, 203-204. KOF II:2, 108-111.

siksi, että "vanhempia tulee enemmän lohduttaa kuin kovasti kuulustella". Kun syyllisyys on ilmeinen ja vanhemmat ovat kovapintaisia, siirretään asia oikeuteen. Näin piti menetellä maaseudulla; kaupungissa tutkimus kuului maistraatin hoidettavaksi, mutta tässäkin sääty painotti vielä kerran lempeyden osoittamista. Gezeliuksen määräys PC:ssa ei ole vain säädyn ohjeitten toistamista, sillä hän oli opettanut papistoaan samoin jo aikaisemmin. Minkä verran hän mahdollisesti vaikutti säädyn antamaan vastaukseen, ei näy asiakirjasta.[33] Kirkkolakiin asti ei pappissäädyssä esitetyistä ajatuksista kantautunut kaikuja.

Gezeliuksen kirkkokuriohjelman sielunhoidollisista korostuksista löytyisi enemmänkin esimerkkejä.[34] Saman hengen mukaisia ovat oikeastaan myös hänen vakavat varoituksensa papeille, ettei kirkollisia palveluksia jaettaessa rikkaita saanut suosia köyhien kustannuksella. Useamman sairaan pyytäessä samanaikaisesti pappia luokseen ei käyntijärjestystä saanut määrätä kutsujan varallisuus vaan sielunhoidon tarve ja kiireisyys. Aikaisemmin on mainittu Gezeliuksen vastustaneen erioikeuksien suomista säätyläisille julkiripin kärsimisessä.[35]

Ajan tendenssiä kirkkokurin ja maallisen tuomiovallan yhdistämiseen Gezelius vastusti siis sikäli, että hän pyrki toisaalta määrittämään kirkkoneuvoston tehtävät ja toisaalta säilyttämään kirkollisen kurinpidon ja valvonnan sielunhoidollisen luonteen. Samalla kuitenkin "maallisen käsivarren" tuli antaa kirkolle täysi tukensa rikkoneitten saattamiseksi teoistaan vastuuseen. Kurin yhteisöllisyydestä hän oli aikalaistensa kanssa samaa mieltä. Jokainen rikkomus koski kaikkia ja tuotti kaikille onnettomuutta. Siksi julkisista synneistä piti tehdä julkinen parannus seurakunnan edessä, ja "seurakunnan väliintulo" voi pelastaa syntisen kirkkorangaistuksen seisomisesta.[36]

Gezeliuksen rukouspäiväkehotuksista ja saarnaluonnoksista näkyy, miten kokosydämisesti hän opetti synninteon onnettomuutta

---

[33] ULA UDA J.IV.2, q.33. Rangaistusmääräysten kehityksestä *Silén* 1908, 103-105.

[34] Esim. PC III:4, ohjeet kristinopin opetuksesta.

[35] PC VIII:1,5.

[36] *Juva* 1956, 34-39.

tuottavaa vaikutusta kansalle, ja miten voidaan "vihastunutta Jumalaa lepyttää katuvaisella elämällä".[37] Näillä kehotuksilla ja saarnoilla Gezelius itse asiassa harjoitti positiivista kirkkokuria.

f. Hartauden korostus jumalanpalveluselämässä

Sama täsmällisyyteen pyrkiminen, joka on leimallista Gezeliuksen koko piispalliselle toiminnalle, on nähtävissä myös jumalanpalveluselämän järjestelyssä ja valvonnassa. Jo vuoden 1666 epäviralisessa synodissa hän teroitti papistolleen jumalanpalveluksen suorittamista "oikein ja oikeaan aikaan".[1] PC:n määräyksen mukaan jumalanpalveluksen ajankohta sijoittui huomattavan varhaiseksi, sillä sen piti päättyä kesällä kymmeneltä, syksyisin ja keväisin yhdeltätoista sekä talvisin kahdeltatoista. Erikoista oli tässä kirkkoajan loppuajankohdan määrääminen alkamisajan sijasta. Kun kirkkolaki ajoitti maaseutujumalanpalvelusten alun yhdeksäksi, merkitsi se myöhäisempää alkua kuin Gezeliuksen PC:n mukaan.[2]

Sekä useista 1600-luvun kurikäsittelyistä että piispojen antamista järjestysmääräyksistä näkyy, ettei jumalanpalvelusaikojen säännöllisyyteen ollut vielä totuttu. Gezelius luettelee PC:ssa joukon viivästyttäviä tekijöitä, jotka ilmeisesti olivat ajalle tavallisia häiriön aiheuttajia. Myöhästymisiä lukuunottamatta ne olivat kirkollisia toimituksia, joita papeilta pyydettiin ennen jumalanpalveluksen alkua. Viivästystä näitten takia ei enää saanut tapahtua. Kysymykseen, saiko jumalanpalvelusta tarvittaessa lyhentää tällaisten syitten vuoksi, Gezelius vastasi PC:ssa toisin kuin viittä vuotta aikaisemmin Liivinmaan kirkkojärjestyksessä. Viimeksi mainitussa hän oli pitänyt mahdollisena, että jumalanpalvelusta voitiin lyhentää, "kun on jonkun arvohenkilön hautajaiset", kun oli ankara pakkanen, kun oli pidettävä katekismussaarna tai kun oli tiedossa paljon kirkollisia toimituksia. PC:n mukaan eivät arvohenkilöt enem-

[37] *Lagus* 1836, 312, kiertok. 19.1.1683.
[1] *Lagus* 1836, 190, AS 1666.
[2] PC III:1. KL 1686 II:5.

pää kuin muutkaan tekijät saaneet olla lyhennyksen syynä. Myönnytys aatelisille Liivinmaan kirkkojärjestyksessä saattoi osaksi johtua sikäläisistä oloista. Tosin se mainitaan siinäkin vain yhtenä tekijänä useitten muitten vastaavanarvoisten joukossa. PC:n nimenomainen aatelisten oikeuksien torjunta nojautui vuoden 1672 kasuaalivastauksiin, joissa kiistettiin arvohenkilöitten oikeus vaatia muutoksia jumalanpalveluksiin omien intressiensä vuoksi.[3]

Kasvatusta oikeaan ja hartaaseen rukoukseen jumalanpalveluksessa Gezelius piti erityisen tärkeänä, mikä heijastui jo hänen kiertokirjeistään sekä rukouspäiväsaarnaluonnoksistaan. Pyrkien verraten suppeaan esitykseen PC:ssa Gezelius määräsi yleisistä jumalanpalveluksessa käytettävistä rukouksista, että ne oli luettava "selvästi ja mitä suurimmalla hartaudella", painettujen rukouskaavojen mukaan. Liivinmaan kirkkojärjestyksen laveammissa sanamuodoissa Gezeliuksen innokkuus jumalanpalveluksen rukouselämän kehittämiseen pääsee paremmin oikeuksiinsa. Hän kehottaa opettamaan rahvaalle, miten suuri synti on laiminlyödä rukoilemista. Oikea rukous on "Jumalan kanssa käytävää nöyrää ja katuvaista keskustelua, missä me kerromme hätämme, niinkuin uskollinen ystävä uskoo hätänsä toiselle". Rukousten muotoilemista omin sanoin oli papin vältettävä, koska siihen ei ollut kaikilla taitoa ja koska seurakunnan oli vaikeampi seurata vapaasti pidettyä rukousta. Arvohenkilöitten puolesta pidetyissä rukouksissa tuli välttää mahtailevien arvonimien käyttöä, "sillä rukouksessa heidät tulee esittää puutteellisina ihmisinä, jotka tarvitsevat Jumalan apua". Vaikka näissä Liivinmaan kirkkojärjestyksen kohdissa, jotka käsittelevät rukousta, onkin vuoden 1571 kirkkojärjestyksen suoranaista vaikutusta, osoittaa sekä mainitun lähteen käyttötapa että aineksen muotoilu Gezeliuksen erityistä mieltymystä rukouksen viljelyyn ja korostukseen. Myös *Lehtonen* katsoo sekä intensiivisen rukouskasvatuksen että varoituksen arvohenkilöitten ylistämisestä rukouksissa kuuluvan kirkkojärjestyksen tekijän persoonalliseen antiin.[4] Gezeliuksen rukousopetukseen on aihetta palata vielä tuonnempana toisessa yhteydessä.

---

[3] PC III:1. ULA UDA J.IV.2, q.1. *Lehtonen* 1931, 121.

[4] PC III:5. *Lehtonen* 1931, 116-119.

Pyrkimys jumalanpalvelusten arvokkaaseen ja hartaaseen suorittamiseen on päämotiivina edelleen saarnastuolista luettavista kuulutuksista annetuissa määräyksissä. Täsmennyksiin antoivat aihetta myös valtiovallan intressit. Aivan Gezeliuksen piispakauden alussa oli kenraalikuvernööri Fleming ottanut selvää siitä, miten ja mitä kuulutuksia luettiin. PC:n mukaan saarnastuolista saatiin lukea varsinaisten kirkollisten kuulutusten lisäksi KM:n plakaatit, maaherran lähettämät julistukset sekä tiedotukset käräjien pitoajoista. Muut ilmoitukset voitiin lukea jumalanpalveluksen päätyttyä kuorin ovella, kirkonmäellä tai pitäjäntuvassa. Nämä ohjeet ovat osana nähtävästi yleisemminkin esiintyneestä pyrkimyksestä tehdä jumalanpalvelus entistä arvokkaammaksi ja tässä tapauksessa erityisesti estää saarnastuolin profaani käyttö. Pääosiltaan PC:n määräys toistaa vuoden 1672 kasuaalivastausten ohjetta. Kuitenkaan Gezeliuksen ei tarvinnut omaksua näitä periaatteitaan niistä, sillä jo Liivinmaan kirkkojärjestyksessä hän asettui samalle kannalle. Määräysten teologiset perustelut PC:ssa ovat Gezeliuksen omia. Hän kieltää maallisten kuulutusten lukemisen jumalanpalveluksen yhteydessä siitä syystä, että ne jättävät "haitallisia ajatuksia" (swåra Tanckar) ehtoollisvieraitten ja muitten kirkossakävijöitten mieleen ja estävät ajatusten koossa pysymisen.[5]

Vaikka jumalanpalveluksen tietyt seremoniat ovatkin "vapaaehtoisia asioita", yksityinen pappi ei kuitenkaan omin päin saa mennä niitä muuttelemaan, koska hän ei ole seurakunnan herra vaan palvelija.[6]

Gezeliuksen into virsilaulun ja kirkkomusiikin kehittämiseen on verrattavissa siihen harrastukseen, jota hän tunsi rukouselämän rikastuttamista kohtaan. Hän oli itse musikaalinen, "perehtynyt lauluun ja soitinmusiikkiin, jota hän ei kuitenkaan käyttänyt muutoin

---

[5] *Lagus* 1836, 202-203, Fleming kapitulille 28.2.1667. PC III:5. *Lehtonen* 1931, 121. ULA UDA J.IV.2, q.24. *Cnattingius* 1952, 108. *Cnattingius* kiinnittää tässä yhteydessä huomiota siihen, että PC III:5 osoittaa kuoriaitauksia olleen vielä tähän aikaan kirkoissa. Maininta kuorinovesta on PC:ssa Gezeliuksen oma, sitä ei esiinny pappissäädyn kasuaalivastauksissa. Sensijaan PC:n kielto lukea kirkossa kuulutuksia karanneista kotieläimistä on suoraan mainituista vastauksista. — *Juva* 1955, 106-107.

[6] *Gezelius* 1689, 264-266. Tämä luku on kokonaan otettu *Mislerin* (1676) kasuaaliteologiasta. — *Lehtonen* 1931, 120.

kuin Jumalan kunniaksi kirkoissa ja muulloin välistä omaksi hartaudekseen ja virkistyksekseen", kuten hänen ruumissaarnansa pitäjä Jakob Flachsenius sanoi. Gezeliuksen musiikin harrastus ja taito periytyi Västeråsin kimnaasista, joka oli kuuluisa muusiikin opetuksestaan, musiikkikirjastostaan ja musikaalisista opettajistaan.[7]

Liivinmaan kirkkojärjestyksen virsiohjelmaa hallitsee näkemys sananjulistuksen ja seurakuntalaulun läheisestä yhteenkuuluvuudesta. Virren tulee olla joko Raamatusta otettu tai Raamatun mukainen, eikä muunlaista laulua saanut seurakunnassa sallia. Juhlapäivinä käytettäviä latinankielisiä introitussäkeitä tai hymnejä lukuunottamatta virren oli oltava kansankielinen. Saarnan ja virsilaulun suhde oli oikea silloin, kun ne elävöittivät toisiaan; kumpikaan ei saanut tulla toiselle esteeksi. Papin tehtävänä oli opettaa seurakuntalaisilleen sekä virsilaulua että muutenkin valvoa, mitä nämä eri tilaisuuksissa lauloivat.[8] PC:n lyhyet kirkkolaulua koskevat ohjeet sisältävät seurakuntaveisuun lämpimän ylistyksen, josta ei kuitenkaan puutu huumoria ja havainnollisuutta. Gezelius suosittelee virren runsaampaa käyttöä silloin, kun siihen on tilaisuus, esimerkiksi kesäisin sekä suurina juhlapäivinä. Tavallisimmat virret piti opettaa seurakuntalaisille, etteivät nämä "seisoisi kuten mykät kuvat kirkossa vaan ylistäisivät Jumalaa Hänen huoneessaan". Virsilaulun kauneusarvojen tajua osoittaa suositus järjestää vuoroveisuuta siten, että miehet ja naiset laulaisivat aina säkeistön vuorollaan, seisomaan nousten.[9]

Seurakuntalaisten vertaaminen kirkon seinällä oleviin kuviin lienee tulkittava yleisemminkin tyytymättömyydeksi veisuun tasoon. Gezelius arveli laulun paranevan sitä mukaa kuin lukutaito kasvoi. Sitä ennen oli yritettävä opettaa virsiä ulkoa. Virsiharrastuksen vireillä olosta todistaa myös uusien virsien syntyminen. Geze-

[7] *Flachsenius*, Vir apostolicus. *Holm* 1906 I, 47. Rudbeckius itse oli musikaalinen, samoin Gezeliuksenkin kouluaikana koulun opettakuntaan kuulunut Johannes Terserus. – *Brolén* 1896 II, 8, 28-29.

[8] *Lehtonen* 1931, 113-114. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 51.

[9] PC III:2. Vuoroveisuun tapa oli tunnettu myös Ruotsissa. *Sandholm* 1966, 53.

liuksen aikana kirjoitettiin tai käännettiin suomeksi 30 nykyisen virsikirjan virttä.[10]

Urkujen ja myös muitten soitinten käyttöön jumalanpalveluksessa Gezelius suhtautui varauksettoman myönteisesti. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä hän suositteli niitä lämpimästi. Esimerkiksi vuoden 1686 kirkkolaki suositteli urkuja tietyin varauksin, samoin Laurelius ja Emporagrius näkivät niitten käyttöön liittyvän epäkohtia. Gezeliuksen periaatteet pohjautunevat sekä hänen omaan musikaalisuuteensa että yleisemminkin jumalanpalveluselämän tiettyjen esteettisten tekijöitten arvostamiseen. Näille hän antoi myös teologisen perustelun, mikä oli nähtävissä esimerkiksi rukouspäivätekstien selityksissä.[11]

Katekismus-, kärsimys-, viikko- ja käräjäsaarnoista annettiin Gezeliuksen aikana ja myös hänen toimestaan määräyksiä, joissa ei kuitenkaan ollut olennaisesti uutta. Niissä ohjeissa, jotka vuoden 1666 Catechismi Appendix sisältää, suositellaan valoisana aikana ennen jumalanpalvelusta neljännestunnin katekismussaarnaa, pimeänä aikana taas jonkin katekismuksen kappaleen ja siihen kuuluvien Lutherin selitysten lukemista. Vaihtoehtona oli katekismuksen opettaminen saarnan exordiumissa. Ohje oli annettu jo Rothoviuksen aikana ja toistettiin myös mainituissa pappissäädyn kasuaalivastauksissa.[12]

Viikkosaarnat olivat jääneet maaseudulla pois, minkä myös Ge-

---

[10] *Lempiäinen* 1967, 175 katsoo virsilaulun tason pysyneen heikonlaisena 1600-luvun loppupuolelle asti. *Kurvinen* 1951, 187-212. PC III:2. Gezeliuksen virsikirjoista *Kurvinen* 1941, 60-68.

[11] *Lehtonen* 1931, 93, 114-116. KL 1686 XIII. KOF II:1, 222-223. KOF II:2, 120. Emporagriuksen perustelu muistuttaa ortodoksisen kirkon käyttämiä perusteita: "Och skal thenna sång merendeels förrättas medh menniskio röst, widh hwilken intet annat liud på jordenne är till att lijkna." – Turun tuomiokirkon tileistä on luettavissa Gezeliuksen musiikinharrastus palkanmaksumääräyksenä kirkossa toimineelle muusikolle. *Hausen* 1901, 39. – *Gezelius* 1689, 326-328 olevat kirkkomusiikin teologiset perustelut ovat *Misleriltä*, mutta silti seuraava kuvastaa sopivasti myös Gezeliuksen omaa ajattelutapaa: "Si instrumentis musicis jungantur & clare audiantur piae ac devotae voces canentium, mirum in modum pias mentes delectant; quo applicari potest illud B. Lutheri, *qui canit, bis orat.*"

[12] *Lagus* 1836, 196, CatA. ULA UDA J.IV.2, q.2 *Parvio* 1959, 237. Kärsimyssaarnoista Gezeliuksen ohjeet PC III:3.

zelius toteaa PC:ssa. Kirkkolaki määräsi ne uudelleen käyttöön siten, että ne oli pidettävä Suomessa lauantaina iltapäivällä. Niitä eivät kuitenkaan suosineet enempää seurakuntalaiset kuin papitkaan jotka katsoivat työmääränsä paisuvan liian suureksi.[13] Käräjäsaarnojen pidosta KM antoi käskykirjeen 1685, jossa määrättiin saarnan pitopaikaksi kirkko. Gezelius pyysi oikeutta poiketa tästä silloin, kun käräjäpaikka sijaitsi kaukana kirkosta. Kirkkolaki sallikin saarnan pidon käräjäpaikalla näissä tapauksissa. Vuoden 1688 pappeinkokouksessa valitettiin käräjäväen ja jopa tuomarienkin uhmanneen KM:n käskyä ja jääneen pois näistä jumalanpalveluksista. Yleisemmästä vastustuksesta tuskin kuitenkaan oli kysymys.[14]

Penkkijärjestys merkitsi seurakuntien säätyläisväestölle yhteiskunnallista arvokysymystä, mikä näkyy selvästi lukuisista kiihkeistä penkkiriidoista.[15] Gezeliukselle se merkitsi taas mahdollisuutta kirkossa käynnin valvontaan, kuten käy ilmi PC:n määräyksistä, joissa käsketään asettamaan katsomusmiehet joka toiseen tai kolmanteen penkkiin. Kirkonkirjojen pitoa koskevat ohjeet sisälsivät myös määräyksen penkkiluettelojen tekemisestä, täydentämisestä ja korjaamisesta. Gezelius piti mahdollisesti penkkijakoja vähemmän tärkeinä, sillä poiketen aikaisemmasta tavasta hän luopui niitten laatimisesta piispantarkastuksen yhteydessä ja jätti tehtävän rovasteille tai seurakunnan papeille. PC:n sanamuotoa voitaneen niin ikään pitää penkkijakoja väheksyvänä.[16]

Laittomien pyhäpäivien viettoon Gezelius puuttui Turun piispana ollessaan harvoin. Boëtius Murenius oli Ahvenanmaalla julkaissut niitä koskevia kieltoja vielä 1660-luvun alussa, ja vuoden 1672 kasuaalivastauksissa todettiin lauantain pyhittämisen laittomuus. Gezelius leimasi Liivinmaan kirkkojärjestyksessä lauantain

---

[13] PC III:3. KL 1686 II:7. *Juva* 1955, 107. *Lempiäinen* 1967, 179.

[14] *Leinberg* 1900-07 VII, 285, kiertok. 27.7.1685. KL 1686 II:13. *Simolin* 1912, 319, AS 1688.

[15] *Neovius* 1907, 134-136, 148-151. ÅT 31/1793, kapitulin pk 20.5.1675; 47/1793, pk 30.6.1675. Penkkiriitojen sovittelusta edellä s. 36. Itse penkkijako oli tullut käyttöön jo vuosisadan alkupuolella; esim. *Perälä* 1909, 230.

[16] PC I:3: "När någon Bänckedeelning är nödigh/ så förändras thet minste som låter sigh göra/ för Oliud skul."; XI:3. *Lempiäinen* 1967, 247-249.

pyhittämisen joko laiskuuden tai taikauskon merkiksi. Ongelma oli ilmeisesti tuttu myös Turun hiippakunnassa, sillä kasuaaliteologiassaan hän lisäsi *Mislerilta* otettuun tekstiin varoituksen taikauskoisesta lauantain pyhittämisestä. Varustautuminen Herran päivän viettoon ja siinä tarkoituksessa töitten vähentäminen suunnuntain aaton kääntyessä iltaan oli sensijaan hyvä kristillinen tapa.[17] Itse asiassa uuden kirkkolain antama määräys viikkosaarnojen järjestämisestä lauantaisin iltapäivällä vei jossain määrin pohjaa lauantain pyhittämiskiellolta.

Vaikka omakielisen jumalanpalveluksen saaminen olikin puhdasoppisuuden ajan kirkossa selviö, syntyi kuitenkin välistä erimielisyyttä siitä, missä määrin kumpaakin kieliryhmää oli palveltava kaksikielisissä seurakunnissa. Gezelius asettui huomattavan usein suomalaisten puolelle, ja "kielellisen enemmistön oikeuksia herrasväkeä vastaan puoltava asenne lyö yleensäkin leimansa Gezeliusten ajan kirkollisen esivallan toimintaan" (Juva). Tyypillinen on Lemun jumalanpalvelusten kielikysymyksestä KM:lle annettu selvitys. Gezelius joutui antamaan lausuntonsa siitä syystä, että jotkut olivat suoraan KM:lle lähettämässään kirjeessä anoneet ruotsinkielisiä jumalanpalveluksia. Paheksuttuaan ensin anomuksen viemistä suoraan KM:lle kapitulin ohi Gezelius selitti, ettei seurakunnassa ollut yhtään ruotsinkielistä talonpoikaa eikä herrasväki oleskellut usein pitäjässä. Palvelusväki oli ruotsinkielistä, mutta koska se joutui päivittäin tekemisiin suomenkielisten kanssa, se oppi väkisinkin ymmärtämään heidän kieltään. Siis sen osanotto suomenkielisiin jumalanpalveluksiin oli mahdollista. Lisäksi kirkkoherraa oli kehotettu palvelemaan kielellistä vähemmistöä myös ruotsiksi.[18]

Suomalaisten puolustus menee Lemun tapauksessa varsin pitkälle ja lienee osittain saanut motivaationsa herrasväen liiallisten oikeuksien vastustamisesta, mikä näkyy Gezeliuksen muussakin kirkollisessa säännöstössä. Kansan kielellisten oikeuksien puolustaminen jumalanpalveluselämässä ei ollut muuten puhdasoppisuuden

---

[17] *Perälä* 1909, 273; 1937a, 38. ULA UDA J.IV.2, q.10. *Lehtonen* 1931, 94. *Gezelius* 1689, 177-178. Lauantain pyhittämisestä Ruotsissa *Baelter* 1838, 201-202.

[18] RA ÅK, Gezelius KM:lle (päiväämätön). *Juva* 1955, 124-125. *Lempiäinen* 1967, 171-172.

aikana mitenkään yksin Gezeliukselle ominaista, sillä se nousi luonnollisesti jo itse kasvatusperiaatteista. Esimerkiksi Gezeliuksen työtoveri ja teologinen vastustaja Enevald Svenonius korosti papiston velvollisuutta opetella palvelemaan seurakuntalaisiaan puhtaalla suomenkielellä.[19]

Ehtoollista koskeviin puhdasoppisuuden ajan säädöksiin sisältyi itse asiassa vaikeasti sovitettavalta tuntuva ristiriitaisuus siten, että toisaalta ehtoolliselle oli päästettävä vain ne, jotka olivat "oikeauskoisen seurakunnan todellisia jäseniä",[20] toisaalta sen nauttiminen katsottiin kaikkien velvollisuudeksi. Vuoden 1686 kirkkolaki edellytti ainakin kerran vuodessa tapahtuvaa ripillä ja ehtoollisella käyntiä. Kuitenkin niitten, jotka olivat tehneet karkeita syntejä, oli pysyttävä poissa ehtoolliselta niin kauan, kuin he elivät katumattomuudessaan. Ellei toivottua katumusta ja parannusta tapahtunut, rikkonut joutui pannaan – jonka olennaisena momenttina oli juuri ehtoollisen kieltäminen.[21] Rikkomus ja sitä seuraava kuri joutuivat kiertämään omalaatuista kehää.

Keskeiseksi ongelmaksi muodostui näin ollen se, voidaanko ehtoolliselle pakottaa. Vanhastaan reformatorisen käsityksen mukaisesti ortodoksia opetti, ettei uskoa voida luoda pakolla; sen mukaisesti oli sopimatonta pakottaa ehtoolliselle, joka oli uskon ilmaus. Esimerkiksi Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksessä ja samalla tavalla Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksessa tämä periaate on esitetty. Kuitenkin – näin jatkavat molemmat mainitut säädökset – sitä, joka halusi käydä kristitystä eikä kuitenkaan osallistunut ehtoolliseen, papin oli ensin puhuteltava, ja jos tästä ei ollut apua, oli käytettävä kirkkokuria.[22] Asiallisesti samaan tulokseen johtivat papiston kasuaalivastaukset 1672. Kysymykseen, mitä oli tehtävä sille, joka kävi harvoin kirkossa eikä koskaan ehtoollisella, vastattiin: "Hänelle annetaan asianmukainen kehotus ja parannusvaatimus vielä saarnastuolista käsin. Vihdoin, jos tämä ei auta, hänet

[19] *Ruuth* 1937, 79-84. Suositellessaan yliopiston virkoihin ruotsalaisia Gezelius perusteli suositustaan ehdokkaan pätevyydellä. Vasta papinvirkoihin valittaessa tuli kielikysymys tärkeäksi. *Pietilä* 1916, 72. *Lehtinen* 1961, 241, 272. *Luukko* 1967, 574.

[20] *Gezelius* 1689, 293, *Mislerin* mukaan.

[21] KL 1686 XI:2, 6.

[22] RKS, 16-17. KOF II:2, 84.

ekskommunikoidaan."[23] Rudbeckiuksen ja Emporagriuksen säilyttämä periaatteellinen pakon käyttökielto oli jätetty pois, mutta ohjeen luonne on silti sama.

Ristiriidan selitys on luonnollisesti siinä, että erehtyvää ihmistä — jonka erehdyksen ilmausta ehtoolliselta poisjääminen mitä suurimmassa määrin oli — ei hevin haluttu jättää heitteille. Siksi oli syytä käyttää painostusta siitä huolimatta, ettei periaatteessa ollut mahdollista pakottaa uskoon eikä siis myöskään ehtoolliselle. Vasta sitten, kun ehtoollisen hylkääminen osoittautui korjaamattomaksi, langetettiin panna, toisin sanoen tehtiin koko yhteisölle ilmeiseksi, ettei sakramentin kiertäjä "halunnut käydä kristitystä". Näin selittyy se, että ehtoolliselta pois jäämisestä rangaistiin viime kädessä ehtoollisoikeuden pois ottamisella.[24]

Vaikka Gezelius tietenkin liittyi annettuihin määräyksiin ja asetuksiin, joitten mukaan kirkossakäyntiin ja sanankuuloon oli pakko, hänen kantansa kuitenkin jonkin verran poikkesi kirkkolaissa muotonsa saaneesta, ehtoollispakkoon päätyneestä ohjelmasta. Selvimmin hänen käsityksensä on nähtävissä eräistä kasuaaliteologian käsikirjan vastauksista. Kysymykseen, voiko esivalta pakottaa alamaisensa sanan kuuloon ja ehtoolliselle, Gezelius vastaa ensin kirkossakäynnin osalta myöntävästi Mislerin teosta seuraten. Ehtoollispakon osalta hän sensijaan antaa vastauksen, jota ei ole Mislerillä: "Mitä P. Ehtoolliseen tulee, ei siihen voida pakottaa, sillä uskoa ei luoda pakolla."[25] Gezelius päättelee siis ehtoollisen uskon ilmaukseksi; oli luonnotonta vaatia sitä silloin, kun uskoa ei ollut. Ehtoollispakkoa koskevan vastauksensa yhteydessä Gezelius viittaa teok-

[23] ULA UDA J.IV.2, q.42.

[24] Ortodoksian ajattelutapaa selventää esimerkiksi *Dunte* 1664, 735, jonka mukaan niin ikään uskoon pakottaminen on mahdotonta, mutta "syyntakeettoman" pelastaminen tuhosta vastoin tämän tahtoa on kuitenkin hyvä teko. Harkintakykynsä menettänyttä ei saa jättää heitteille. — Uskon yhteisyys vaati niin ikään painostamaan ehtoolliselle niitäkin, jotka olivat syystä tai toisesta haluttomia. Ehtoollisellakäyntikään ei ollut yksityisasia. Erityisen selvästi tämän esittää Emporagriuksen kirkkolakiehdotus, jossa suositellaan ehtoollisellakäynnin ajoiksi juhlapäiviä, rukouspäiviä "och när någon serdeles nödh och fahra är förhanden, att Gudh tå genom en sanskyldigh bättringh må blidkat warda, och straffet afwändas". KOF II:2, 81.

[25] *Gezelius* 1689, 174. "S. Coenam qvod attinet, ad ejus usum non sunt cogendi, fides enim non potest cogi."

sen toiseen kohtaan, jossa hän vastaa kieltävästi kysymykseen, voidaanko uskoon pakottaa. Ensimmäinen peruste kieltävälle vastaukselle on, ettei Raamatusta löydy tukea tällaiselle pakolle. Gezeliuksen käsitys liittyi siis, joskaan ei kirkkolain kannasta niin kuitenkin sen korostuksesta poikkeavalla tavalla Ruotsi-Suomen luterilaisuuden varhaisempaan traditioon.[26]

Niinkuin aikaisemmista esimerkeistä käy ilmi, ei Gezelius tässä esitä uutta. Huomionarvoista on vain pakon hylkäävän periaatteen painokkuus. Kun piispantarkastuksissa tuli käsittelyyn ehtoolliselta poisjäämistapauksia, Gezelius kehotti taivuttelemaan ensin kirkkoneuvostossa ja siirtämään asian tarvittaessa kapituliin.[27] Lähteistä ei käy ilmi, miten pitkälle Gezelius vei pakotteet käytännössä.

Tältä pohjalta lähdettäessä oli kiinnitettävä huomiota sekä kristinopin taitoon että mielialatekijöihin, kun arvioitiin ehtoolliselle aikovan kelvollisuutta. PC ilmaisee yleissäännön tyypillisellä tavalla näin: "Ripille aikovien tulee olla ajoissa saapuvilla, kuten on sanottu, ja valmistautua siihen kristillisesti edeltäkäsin, niin etteivät he sitten vasta harkitsemattomasti ryntää mukaan, kun näkevät toisten astuvan esiin. Ripittävän papin tulee myös tuntea heidät, ei vain heidän kasvojaan, vaan myös heidän kristinopintaitonsa. Vaikka tämä onkin vaikeata, varsinkin kun palvelusväki muuttaa niin usein seurakunnasta toiseen, täytyy sitä kuitenkin noudattaa, ettei P. Sakramenttia anneta sille, joka on arvoton sitä nauttimaan."[28]

Gezelius korostaa sekä PC:ssa että Liivinmaan kirkkojärjestyksessä useita kertoja arvollista ja huolellista valmistautumista eh-

---

[26] *Gezelius* 1689, 141. "An Fides possit cogi... Resp.1. Nullum de hac coactione in sacra scriptura extat mandatum, nullum exemplum. 2. Verbum Dei est, e cujus auditu fides concipitur... & est medium convertendi impios & haereticos... 3. Solus Deus dominatur conscientiis, & ipse ordinaria media fidei & conversionis hominibus praescripsit... 4. Verba Christi... compelle eos intrare, intelligenda sunt de vi & efficacia verbi seu ministerii, & afflictionibus." Tätä kysymystä ja vastausta en ole löytänyt *Misleriltä* enkä muistakaan Gezeliuksen kasuaaliteologian lähteistä. Vaikkapa se olisikin jostain lainattu, sen valinta tähän voidaan tulkita siten, että se vastasi Gezeliuksen omaa teologista näkemystä.

[27] VA Tenhola KA II Cfg1, ptpk 1670, 21.2.1675, 23.3.1679 ja 1688. Loimaa KA II Ce1, ptpk 28.12.1683.

[28] PC VI:1.

toollisen nauttimiseen, viimeksi mainitussa myös valmentautumista rukouksin ja mietiskelyin rukouskirjojen avulla.[29] Mielenlaadun merkitykseen arvollisen ehtoollisennauttimisen ehtona samoin kuin sakramentin sielunhoidolliseen puoleen on Gezelius pannut painoa huomattavan usein. PC:ssa hän korostaa toistaen sopua ja riitojen sovittelua valmisteluna ehtoolliselle samalla tavalla kuin Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissakin tehdään. Toisaalta hän rikkoi kaavan, jonka mukaan vireillä oleva oikeusjuttu esti ehdottomasti ja kaikissa tapauksissa ripille pääsyn. Tuomion viivästyessä voitiin pääsy sallia, samoin riitakysymyksen koskiessa perintöä tai muita sellaisia omaisuuskysymyksiä, jotka eivät aiheuttaneet vihaa ja katkeruutta osapuolten välillä. Tässä Gezelius itse asiassa ainoastaan täsmensi jo Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa tehtyä myönnytystä niille oikeusjuttuun sekaantuneille, jotka olivat syyttömiä ja toisen osapuolen riidanhalun vuoksi tahtomattaan kärsimään joutuneita. Myönnytykset osoittavat osaltaan Gezeliuksen ohjelman sielunhoidollista suuntautumista, joskaan ne eivät siis ole hänen määräyksissään ensimmäistä kertaa esitettyjä. Kirkkolaissa nämä myönnytykset saivat vahvistuksen.[30]

Ehtoollisen viettoa koskeville Gezeliuksen määräyksille tyypillinen katekismuksen taidon ja sovinnollisuuden korostaminen ei merkinne ainoastaan näitten ominaisuuksien tärkeänä pitämistä itse ehtoolliselle valmistautumisen vuoksi. Vaatimusten yhteys ehtoolliseen on myös käänteinen siten, että ehtoollinen tuli painostuskeinoksi kristinopintaitoon ja sopuun. Katekismuksen osalta tällainen käänteissuhde on ymmärrettävissä, kun otetaan huomioon Gezeliuksen kansanopetusharrastuksen intensiivisyys. Ehtoollisen käyttäminen aseena riitoja vastaan näkyy taas PC:n sanakäänteistä.[31] Lisäksi Gezelius palaa yleensäkin mielellään rauhan ja sovinnollisuuden kehotuksiin. Näissä pyrkimyksissä ei voi olla näkemättä myös moniin kiusallisiin riitoihin joutuneen piispan omien kokemusten tuomaa tietoisuutta epäsovun kirouksesta.

[29] PC VI:7. *Lehtonen* 1931, 168-171.

[30] Edellä s. 207-209. PC VI:7-8. *Lehtonen* 1931, 169. KOF II:1, 177-179. KOF II:2, 81-83. *Juva* 1955, 108-109. KL 1686 XI:3-4.

[31] Erityisesti PC VI:8 on kuvaava.

Ehtoolliselle valmistautumiseen kuului rippi. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Gezelius hyväksyi yleisen ripin muotoina sekä yhteisen ripin että yksityisesti suoritetun yleisen ripin. Edellisen hän mainitsi olleen käytössä Liivinmaan ruotsalaisten ja suomalaisten keskuudessa, jälkimmäisen taas saksalaisten, eestiläisten ja lättiläisten keskuudessa.[32] *Pentti Lempiäinen* sanoo rippikäytäntöä koskevassa tutkimuksessaan Liivinmaan kirkkojärjestyksen osoittavan, miten Gezelius arvosti yksityistä rippiä. Toisaalta on huomattava, että myös vuoden 1686 kirkkolaki antoi nimenomaisen luvan yleisen ripin suorittamiseen yksityisesti, joten Gezelius tuskin poikkesi tavanomaisesta ajattelutavasta. Voimakkaammin ja merkittävämmin Gezelius esiintyy yksityisen ripin puolesta kasuaaliteologiassaan, jossa hän sanoo sen välttämättömäksi, jotta rippi-isä voisi erottaa toisistaan totiset ja väärät. Gezeliuksen päälähde, Mislerin kasuaaliteologia sensijaan ei katso yksityistä tunnustusta aivan välttämättömäksi, joten Gezelius on halunnut erityisesti asettua yksityisen ripin puolelle.[33]

Gezeliuksen antamissa määräyksissä on nähtävissä selvä tendenssi katekismuskuulustelun ja ripin erottamiseen ajallisesti toisistaan. Aikaisemmissa ohjeissa, esimerkiksi Rothoviuksen konstituutioissa, nämä oli liitetty yhteen, ja vielä kirkkolaki mainitsi maaseudulla ripin paikaksi sunnuntaiaamun, jolloin se oli toimitettava välittömästi kuulustelun jälkeen. Liivinmaan kirkkojärjestys puhuu vielä ripin yhteydessä tapahtuvasta kuulustelusta, mutta PC:ssa Gezelius katsoo kuulustelujen koituvan häiriöksi itse ripille. Ne, jotka oli määrätty ennen ehtoolliselle pääsyä suorittamaan lisäopiskelua, tuli kuulustella etukäteen; heidän tuli "saapua jo aikaisemmin papiston puhutteluun, jotta heidän edistymisensä voidaan merkitä rippi-

[32] *Lehtonen* 1931, 145. Rippikäytäntöä ja myös Gezeliuksen rippikäsityksiä on esitellyt tarkemmin *Lempiäinen* 1963, josta erityisesti s. 164-167, 195.

[33] *Gezelius* 1689, 252-253: "Confessio privata in Sacra Scriptura expresse & singulariter non injungitur, necessariam tamen esse..." *Misler* 1676, 298: "Nos confessionem privatam non quidem absolute necessariam afferimus, cum in S. Scriptura..." *Lempiäinen* 1963, 164, 167. Tässä on vielä syytä viitata siihen, miten Gezelius kasuaaliteologiassaan liittää ripin ehtoollisen yhteyteen katekismusta jaotellessaan: "... 5. *Coenam Domini*, ad quam referunt *Confessionem*, tanquam praeparationem ad Coenam Dominicam." *Gezelius* 1689, 28. Tätä kohtaa en ole löytänyt *Mislerin* teoksesta. *Lempiäinen* 1963, 195 viittaa myös tähän Gezeliuksen jaotteluun. KL 1686 VIII:1.

kirjaan". Tietojen tarkistuksen siirtäminen toiseen paikkaan oli siis mahdollista sitä mukaa kuin papistolla oli tilaisuus todeta edistyminen rippikirjoista. Kirkkolaissa on näkyvissä itse asiassa sekä vanha käytäntö että myös uusi, sillä ripille ilmoittautumisen salliminen kirjallisesti tai asiamiehen välityksellä edellytti papin olevan tietoinen ilmoittautujan taidoista.[34]

Ensimmäistä kertaa ehtoolliselle tulevien kuulustelusta oli Ruotsissa annettu erityisohjeita jo 1600-luvun alussa, Suomessa ainakin jo Rothoviuksen aikana. Rippikoulun alkumuotoon johtaneet toimenpiteet eivät siis ala vasta Gezeliuksesta, joskin hän tässäkin tapansa mukaan täsmensi sitä, mikä oli jo syntymässä.[35] Laureliuksen kirkkolakiehdotusta seuraten hän määräsi Liivinmaan kirkkojärjestyksessä ensi kertaa ehtoolliselle aikoville annettavaksi erillistä opetusta "kerran tai useampia kertoja". Laureliuksen ohje poikkesi tästä siten, että opetusta oli annettava peräti kahdeksan päivää. PC:n mukaan vanhempien piti tuoda rippilapset papin kuulusteluun "mieluimmin päivää ennen" rippiä. Motiivina menettelylle mainitaan itse ripityksen häiriötön suorittaminen: yleensäkin Gezelius näyttää pyrkineen siihen, että kontrolli nojaisi rippikirjoihin ja siis kuulustelu eriytyisi ripistä. Eräitten tarkastuksissa annettujen ohjeitten mukaan ensi kertaa ehtoolliselle tulevien kuulustelupaikka oli pappila.[36]

Ikärajanormi ensi kertaa ehtoolliselle pyrittäessä muuttui 1500-luvulta Gezeliuksen aikaan tultaessa, ilmeisesti varsinkin siitä syystä, että kristinopintaidon vaatimus kasvoi. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksen mukaan sopiva ikä oli kahdeksan vuotta. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Gezelius jätti aloittamisen kokonaan riippuvaksi lasten kehitysasteesta. Sama ohje on myös PC:ssa, mutta yk-

[34] Ks *Lempiäisen* 1963, 243-259 esitystä rippikuulustelujen kehityksestä. PC VI:6. *Lehtonen* 1931, 147. KL 1686 VIII:2. *Parvio* 1959, 331. – *Lempiäisen* 1963, 238 referoima rippikuulustelujen teologinen perustelu Gezeliuksen kasuaaliteologiasta on suoraan *Misleriltä*.

[35] Kehityksestä ennen Gezeliusta *Lempiäinen* 1963, 259-260.

[36] *Lehtonen* 1931, 171, ks myös Klingiuksen huomautusta s. 175-176, viite 3. PC VI:6. KOF II;1, 171. TMA Masku KA II Cf1, ptpk 11.7.1673. TMA Perniö KA II Eb1:1, ptpk 28.12.1671. *Lempiäinen* 1963, 260 ilmoittaa hieman epätarkasti Gezeliuksen välttäneen rippilasten erillisellä kuulustelulla varsinaisen rippikuulustelun häiritsemistä. Gezelius määrää nimenomaan myös vanhemmat kuulusteltavat tulemaan papin luo etukäteen, ettei *rippi* häiriytyisi.

sitoista vuotta täyttäneet (widh thet Tolffte Åhret åth minstonne) oli viimeistään tuotava ilmoittautumaan tässä tarkoituksessa papille. Koska vanhemmat mielellään ilmoittivat lapsensa todellista nuoremmiksi, papiston piti tarkistaa ilmoituksen paikkansapitävyys kastettujen luettelosta. Huittisten piispantarkastuksessa v. 1670 Gezelius katsoi 10-11 vuoden iän sopivaksi ensimmäisen ehtoollisen nauttimiseen. Kirkkolaissa ohjeellista ikää lisättiin 13-14 vuoteen.[37]

Uskonpuhdistuksesta lähtien olivat Ruotsi-Suomen teologit usein korostaneet ehtoollisen viettoa yhteisesti kirkossa. Sairaille yksityisesti annettava ehtoollinen oli poikkeustapaus. Esimerkiksi vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä on voimakas yhteisyyden korostus. Hajottavaksi tekijäksi muodostui säätyvastakohtaisuus, sillä aatelisto vaati oikeutta kotiehtoollisiin. Kysymys aktuaalistui varsinkin 1600-luvun puolivälissä, jolloin kotiehtoollisen viettoa vastaan hyökättiin voimakkaasti. Niinpä papiston privilegioihin sisältyi velvoitus aatelille osallistua yhteiseen ehtoolliseen. Samoin vuoden 1665 asetuksessa kiroilusta ja sapattirikoksista toistettiin kotikommuunion kielto. Papisto käsitteli kysymystä lukuisilla valtiopäivillä, ja vuoden 1680 resoluutiossa papiston valituksiin KM kielsi aatelin kotijumalanpalvelukset, ellei niille ollut painavia perusteita. Edelleen Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa määrättiin ehtoollinen vietettäväksi kirkossa, ellei hätätila toisin vaadi. Papiston kirkkolakiehdotuksessa v. 1682 korostettiin ehtoollista kirkossa sekä myös aatelin velvollisuutta osallistua siihen. Vastaavasti ritariston kirkkolakiehdotus 1685 halusi laillistaa myös sakaristossa jaettavan ehtoollisen. Sekä hyökkäykset kotiehtoollisia vastaan että reduktion aateliston asemaan aiheuttama muutos saivat aikaan ehtoollisen tuomisen kirkkoon, mutta nyt aatelisto nautti sen usein yksityisesti sakariston puolella tai sitten alttarin äärellä arkipäivisin.

---

[37] *Lehtonen* 1931, 171. KOF I, 84. PC VI:5. TMA Huittinen KA II Chl, ptpk 15.3.1670. *Lempiäinen* 1963, 263. KL 1686 VIII:3. Myös *Gezelius* 1689, 297, missä Gezelius itse muotoillen vastaa kysymykseen, onko lapsille annettava ehtoollista. Gezelius katsoo sen riippuvan heidän kehitystasostaan: "Si pervenerint infantes ad illos discretionis annos, ut possint *se probare*, & mortem Domini *annunciare*, ... ad sacrum hoc epulum sunt admittendi; sin secus, ad eo arcendi."

Tällä tavalla muodostui uusi keino välttää samaan ehtoollispöytään menemistä yhdessä rahvaan kanssa.[38]

Gezeliuksen vaatimus yhteisiin ehtoollisenviettoihin näkyy Liivinmaan kirkkojärjestyksestä sekä vuoden 1688 synodaalipäätöksistä, joista viimeksi mainituissa käsketään lopettamaan ehtoolliset sakaristossa.[39] Mielenkiintoisin ja valaisevin on kuitenkin kasuaaliteologian oppikirjassa oleva vastaus kysymykseen "Onko luvallista jakaa ehtoollista ilman pakottavaa syytä muualla kuin julkisessa jumalanpalveluksessa". Vastaus on osaksi otettu Mislerin teoksesta, mutta niin omaperäisellä tavalla, että sen tavoite muuttuu olennaisesti toiseksi. Misler asettaa jo itse kysymyksen toisin: "Onko luvallista jakaa sairaille ehtoollista kotona". Koko vastaus rakentuukin sairaitten kotiehtoollisen puolustukseksi. Ensimmäisenä perusteluna Misler esittää ensimmäisen ehtoollisen vieton yksityiskodissa; samaa perustetta oli käyttänyt jo Johann Gerhard, joka muuten kyllä katsoi ehtoollisen olevan yhteisen jumalanpalveluksen "hermon ja yhdyssiteen" (nervus et vinculum). Misler rinnasti sairaitten kotiehtoollisen vielä sananviljelyyn vastaavissa tilanteissa kotona sekä Uudessa testamentissa kerrottuihin apostolien kodeissa suorittamiin kastetoimituksiin.[40]

Gezelius jättää kaiken tämän todistelun syrjään ja kuittaa sen itse kysymykseen sisältyvällä varauksella "pakottavista syistä". Sensijaan hän lainaa Misleriltä kolme todisteluperustetta, joilla osoitetaan apostoli Paavaliin ja Hebrealaiskirjeeseen nojaten ehtoollisen yhdessä viettämisen välttämättömyys: "Apostoli määrää nimenomaan, *että ehtoollista on vietettävä julkisissa jumalanpalveluksissa* (in congressibus publicis)".[41] Lainaus Misleriltä on tässä kuitenkin tehty erikoisella tavalla, sillä Misler esittää nämä perusteet kalvinilaisten ja sociniolaisten väitteinä, mitkä hän kumoaa vastaperusteilla *siinä tapauksessa,* että niitä käytetään sairaitten kotiehtoollista

[38] *Lindquist* 1947, 14-19, 21-22, 26-31, 47. KOF II:1, 179-181. KOF II:2, 83.
[39] *Lehtonen* 1931, 170. *Simolin* 1912b, 320, AS 1688.
[40] *Misler* 1676, 381. *Lindquist* 1947, 16.
[41] *Gezelius* 1689, 298.

vastaan.[42] Misleriltä tällä tavalla tarkoitusta tyystin vaihtaen lainattujen perusteitten lisäksi Gezelius vaatii yhteistä ehtoollista siksi, että se on *alttarin* sakramentti. Ilmeisesti aatelisia vastaan suunnattu terävä viittaus on niin ikään hänen itsensä muotoilema: "On välttämätöntä jakaa P. Ehtoollinen julkisessa jumalanpalveluksessa, jotta havaittaisiin sen halveksijat, jotka tulevat sitä nauttimaan hyvin harvoin tai eivät koskaan." Kaikkien nähden julkisesti ehtoolliselle menevät taas vaikuttavat toisiinkin, jotka ehkä eivät muuten tulisi sakramenttia nauttimaan. Gezelius vetosi vielä kirkkolain niihin kohtiin, jotka tukivat yhteistä ehtoollista. Itse asiassa kirkkolaki oli jättänyt aatelistolle takaportin yksityiseen ehtoolliseen myöntäessään sen luvalliseksi paitsi sairauden, myös muun "erityisen tärkeän syyn" vuoksi. Tästä Gezelius kuitenkin vaikeni.[43]

Gezeliuksen jyrkkä polemiikki julkisen jumalanpalveluksen ulkopuolella nautittavaa ehtoollista vastaan poikkeaa paitsi Mislerin teoksen vastaavasta esityksestä myös siitä, mitä Gezeliuksen usein käyttämä Brochmandin dogmatiikka tästä sanoo.[44] Eroavuus Gezeliuksen ja mainittujen auktoriteettien välillä voidaan tietysti tulkita korostuseroksi, mutta tarkemmin eriteltäessä sillä osoittautuu olevan laajempaakin kantavuutta. Brochmand ja Misler puolustavat voimakkaasti kotiehtoollista – vaikkapa tässä vain sairaille – ja kumoavat vastaväitteitä sellaisilla raamatullisilla perusteilla, jotka olivat omiaan synnyttämään helposti yleisempääkin yksityisen ehtoollisen hyväksymistä. Tästä vastauksesta päätellen he eivät ilmeisesti nähneet yksityistä ehtoollisenviettoa vakavana ongelmana. Gezelius katsoo koko kysymystä toisella tavalla. Hänen kysymyksensä sanamuoto jo osoittaa, että kasuaaliteologian ilmestymisen aikoina Ruotsi-Suomessa eivät ehtoollisen kollektiivista luonnetta olleet ha-

---

[42] *Misler* kumoaa perusteet seuraavasti: "Qui privatim utuntur S. Coena morbo affixi in lecto, in unum utique coalescunt cum illis corpus, qui illa publice utuntur ... In privatis etiam aedibus sýnaksis est & congregatio ... Quivis, cum valetudo integra est, in publico coetu S. Coena uti debet, juxta allegatum Apostoli textum; aliter autem se res habet, quando morbus gravior est."

[43] "Et qvod maximum est, ex devotione pie communicantium excitantur omnes pii ad manducationem spiritualem ..." *Gezelius* 1689, 299. KL 1686 XI:12.

[44] *Brochmand* 1638 II 2086. Misler on nähtävästi käyttänyt mainittua vastausta laatiessaan *Brochmandia* lähteenään.

jottamassa vain aatelisten kotiehtoolliset, vaan myös muut yksityiset ehtoollisenviettotavat. Gezelius muotoili kysymyksensä siten, että siihen sisältyi myös sakaristossa tai kirkossakin julkisen jumalanpalveluksen ulkopuolella tapahtuva ehtoollinen. Gezeliuksen teoksen lukijoille sairaitten yksityisehtoollinen oli selviö eikä sitä tarvinnut tehdä kontroverssiteologiseksi kysymykseksi kuten Misler teki. Päinvastoin oli varaa käydä lujittamaan yhteistä ehtoollista vaikkapa Mislerin esittämillä kalvinistien väitteillä.

Lisäksi on aiheellista panna merkille, että sekä Olaus Laurelius että Gezeliuksen edeltäjä Turun piispana Johannes Terserus olivat erityisen innokkaita aateliston vastustajia jumalanpalveluksen ja ehtoollisen eristyskysymyksissä.[45]

Ehtoollisen keskittämistä kirkkoon eivät Gezeliuksen mukaan puoltaneet vain kasuaaliteologiassa mainitut, vaan myös ulkonaista hartautta ja jumalanpalveluselämän arvokkuutta korostavat näkökohdat. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä on esitetty myös tämä peruste. Todennäköisesti täysin vastaavin teologisin perustein Gezelius kielsi pitämästä jumalanpalveluksia pitäjäntuvassa talvisaikanakaan ilman erityistä pakkoa; tulipalopakkanen saattoi tulla erääksi pakottavaksi tekijäksi.[46] Gezeliuksen kansankasvatustavoitteita oli muuallakin eri yhteyksissä ulkonaisen hartauden ja arvokkuuden opettaminen. Sekä ehtoolliselle mentäessä että jumalanpalveluselämässä yleensä hurskas käytös oli "merkki sydämen hartaudesta". Kun ripittävä pappi julisti synninpäästön, oli sopivaa kiittää Jumalaa polvilleen langeten. Neuvoessaan kansaa sydämessään yhtymään seurakunnan yhteisiin rukouksiin Gezelius pääsi lempiaiheeseensa.[47]

Lehtonen on kiinnittänyt erityisesti huomiota Gezeliuksen jumalanpalvelusohjelman vanhoillisuuteen siinä, että Liivinmaan kirkkojärjestyksessä sallitaan ehtoollisen vietossa vahakynttilöitten ja konsekraatiokellon käyttö sekä elevaatio, jotka Upsalan kokous oli jo hylännyt. On mahdollista, että Gezelius näki näissä tavoissa keinon hartauden lisäämiseksi ja suhtautui niihin siitä syystä suopeasti.

---

[45] *Lindquist* 1947, 26, 68-70. *Lempiäinen* 1963, 158.

[46] *Lehtonen* 1931, 170. *Lagus* 1836, 191, AS 1666.

[47] PC III:2, VI:9. *Lehtonen* 1931, 117, 120, 168.

Toisaalta hän vältti muutenkin vallitsevan käytännön muuttamista jyrkästi siten, että siitä seuraisi kansan keskuudessa vastustusta ja pahennusta: "Sellaista tapaa, joka on otettu käyttöön yhdessä ja toisessa seurakunnassa, ei pidä mennä hevin muuttamaan."[48]

Kirkollisia seremonioita käsittelevän luvun Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Gezelius päättää näin: "... yksinkertaisten ihmisten tulee varoa sitä hurskauden puutetta osoittavaa tapaa, ettei osoiteta lainkaan kunnioitusta silloin, kun Jeesuksen pyhä nimi mainitaan." *Lehtonen* katsoo Gezeliuksen tarkoittaneen kunnian osoittamisella mahdollisesti kumartamisen ja niiaamisen ohella ristinmerkin tekoa.[49] Tulkinnalla on tietty oikeutuksensa, sillä esimerkiksi ruotsalaisissa katekismuslaitoksissa oli 1600-luvun loppupuolella säilytetty ohje ristinmerkin tekemisestä yksityisen hartaudenharjoituksen yhteydessä. Västeråsin hiippakunnassa taas puolustettiin ristinmerkkiä useissa pappeinkokouksissa, mikä osoittaa tradition suhteellista voimakkuutta Gezeliuksen synnyinseuduilla. Esimerkiksi vuoden 1616 kokouksessa koko papisto päätti, että tämä "hyvä kristillinen toimi ja kirkkotapa" oli säilytettävä kaikissa seurakunnissa. Kolme vuotta myöhemmin päätös uusittiin sekä lisättiin, että näin riistettiin "uskontomme vihollisilta" moitteitten aiheet. Päätöksissä lienee ollut erityisesti kysymys ristinmerkistä kirkollisissa toimituksissa, missä sitä puolusti myös Johannes Rudbeckius.[50]

Todennäköisempää on kuitenkin, että Gezelius tarkoitti Liivinmaan kirkkojärjestyksessä kunnian osoittamisella kumartamista tai polven taivuttamista eikä ristinmerkkiä. Hän ei nimittäin mainitse ristinmerkkiä missään niistä lukuisista ohjeista, joissa hän teroittaa "hurskaita eleitä", eikä hänen katekismuksiinsa liioin sisälly vastaavaa kehotusta. Sen sijaan eräässä PC:n kohdassa, jota voinee pitää

---

[48] *Lehtonen* 1931, 168, 174. – Toisaalta Gezelius vastusti päättävästi käsityksiä, joitten takana hän näki olevan vanhan taikauskon tai paavillisen hapatuksen. Niinpä transsubstantiaatiokäsitystä voitiin vastustaa käyttämällä ehtoollisessa valkoista viiniä. *Lehtonen* 1931, 168. Vastatessaan kasuaaliteologiassa kysymykseen, mitä on tehtävä siunatulle leivälle ja viinille hän lisää *Misleriltä* lainaamansa lisäksi, että siunattujen aineitten joutumista taikuuden harjoittajien käsiin oli erityisesti varottava. *Gezelius* 1689, 302-303. KL 1686 XI:10.

[49] *Lehtonen* 1931, 121, 122.

[50] *Hall* 1927 II, 16, 18. *Parvio* 1971, 196, 199, 203, 206.

Liivinmaan kirkkojärjestyksen mainitun ohjeen rinnakkaiskohtana, Gezelius kehottaa seurakuntalaisia "taivuttamaan polvensa, kun P. Kolminaisuuden joku persoona mainitaan". Samanlainen ohje annettiin Maskun piispantarkastuksessa v. 1673.[51] Tämä päättely saa tukea vielä Gezeliuksen Methodus informandi'sta, missä oppilaita kehotetaan kouluun tultuaan lukemaan aamurukouksensa polvistuneena. Gothan herttuakunnan koulujärjestyksessä, josta MI:n mainittu luku on saanut ilmeisiä vaikutteita, neuvotaan "hienona kristittyjen tapana" tekemään aamurukouksessa ristinmerkki muistutukseksi siitä, että Kristus on meidän tähtemme ristiinnaulittu ja että olemme velvolliset hänen esikuvansa mukaan kantamaan ristiämme.[52] Gezeliuksella näyttää tässä niinkuin muuallakin polvistuminen korvanneen ristinmerkin hurskaana eleenä, jollaisille hän antoi arvoa.

Vuonna 1665 ilmestyneessä synodaaliväitöskirjassaan "De Angelis" Gezelius suorastaan varoitti "muodollisesta" ristinmerkin käytöstä; näin lienee tulkittava "pelkkä ristinmerkki" (nudum signum crucis), jonka hän katolisena taikauskona hylkäsi.[53] Tämä kohta on ainoa löytämäni polemiikki ristinmerkkiä vastaan. Toisin kuin mainittu Gothan koulujärjestys ja esimerkiksi Gezeliuksen tuntema Brochmandin dogmatiikka Gezelius ei muodollisen – ja siis taikauskoisen – ristinmerkin sijasta opasta sen sisäistämiseen.[54]

---

[51] PC IV:15. TMA Masku KA II Cf1, ptpk 11.7.1673. – Gezeliukselta Ruotsiin päin kulkeutuvia vaikutteita osoittaa puolestaan Västeråsin synodin päätös vuodelta 1679, jossa eräs kohta on selvästi muotoiltu PC:n mainitun pykälän mukaan. *Hall* 1927 II, 33.

[52] MI III:muistutukset 2. *Vormbaum* 1863 II, 328: "Nemlich, weil ein feiner Brauch bey den Christen ist, dass wenn sie früh Morgens aufstehen, sie neben andächtiger Aussprechung der Wort: Das walt Gott der Vater, Gott der Sohn, Gott der Heil. Geist, sich mit dem Creutz segnen, inmassen denn auch im Catechismo bei dem Morgen- und Abendsegen gedacht wird, und darbey des gecreutzigten Christi, welcher, als der Heyland aller Welt, für aller Menschen Sünde am Creutz gebüsset und bezahlet, sich erinnern, und ihrem Herrn und Heylande Christo, als Vorgängern, das Creutz durch gedultiges Leiden nachzutragen sich schuldig erkennen. Als sollen die Kinder die Christliche Ceremonien auch im Gebrauch haben, und sonst alle abergläubische Gauckeleyen, so etliche Leute mit dem Creutzmachen wider Gottes Wort zu treiben pflegen, meiden."

[53] *Gezelius* 1665, q. 35.

[54] *Brochmand* 1638 I, 261: "*Signo crucis*, quod digito transversim ductum in aere formatur, nulla inest vis ac virtus, qua daemon fugetur. Hoc enim qui dixerit, sine ullo Scrip-

Sama rukouselämän intensiivisyyden ja hartauden kasvattaminen, joka motivoi niin monia Gezeliuksen antamia kirkollisia määräyksiä, on teologisena perusteena myös lauantai-iltojen ehtoosoitoille. PC:n mukaan ehtookellojen tehtävänä oli muistuttaa kansaa pyhän tulosta, niin että tiedettiin lopettaa työ ajoissa ja sitten voitiin seuraavana päivänä tulla levänneenä kirkkoon. Liian myöhään jatkuneen työn seurauksena oli "unelias jumalanpalvelus". Eräässä kiertokirjeessään Gezelius kehottaa liittämään hartaan rauhanrukouksen itse ehtookellojen yhteyteen. Rauhanaikoja piti rukoilla muulloinkin, mutta tämä tapa kehotti siihen erityisesti. Sekä rukouskehotuksen liittäminen ehtookelloihin että rukouksen aihe ovat Gezeliukselle tyypillisiä.[55]

g. Kirkollisten toimitusten kehitys

Kastekäytännöstä Suomen kirkossa 1500- ja 1600-luvulla on käytettävissämme *Pentti Lempiäisen* tarkka tutkimus, josta syystä nyt voidaan rajoittua piirtämään kuvaa niistä luonteenomaisuuksista, jotka nähdään piispanistuimen vaikutuksessa kasteinstituutioon Gezeliuksen aikana.[1] Ensiksi on aiheellista arvioida kastetta

---

turae fundamento id dixerit. Imo qui miraculosam virtutem profligandi spectra externo crucis signo tribuit, efficaciae mortis Christi, pro nobis crucifixi, non parum derogat. Nam quoties sacra pagina aut divinam virtutem, *1. Corinth. 1. vers. 18.*; aut reconciliationem, *Coloss. 1. v. 20.* cruci tribuit, toties nomine crucis non ligneam crucem, non externum crucis signum, sed acerbam Christi mortem, & in cruce peractam, intelligit: ad quam designandam non male, nec sine fructu, adhibetur externum crucis signum, modo in exteriore isto signo, non haereas, sed cor ad Christum, qui in cruce quondam pependit, religiose attollas."

[55] PC III:1. *Lagus* 1836, 310, kiertok. 19.12.1682. *Laasonen* 1974, 129.

[1] *Lempiäinen* 1965. Gezeliuksen kantaa hakiessaan *Lempiäinen* viittaa usein (s. 23, 39, 56, 101, 104, 137-138, 176) vuonna 1689 ilmestyneeseen kasuaaliteologiaan. Missään näissä kohdissa ei kuitenkaan ole Gezeliuksen omaa tekstiä vaan lainausta *Misleriltä*. Kastetta käsittelevät teoksen osat ovat jokseenkin tarkkaan, eräitä kotimaiseen lainsäädäntöön viittaavia kohtia sekä yhtä tuonnempana mainittua kvestiota lukuunottamatta lainausta. Vaikka lainaaminen *Misleriltä* onkin hyväksymisen merkki, on tutkimuksessani tästä päälähteestä otettu aines jätetty yleensä syrjään persoonallista Gezeliusta etsittäessä. Lainaukset sivulähteistä osoittanevat jo selvemmin omaa ohjelmaa. Kasuaaliteologian alkupuolella (s. 32-33) on toisessa yhteydessä kastetta käsittelevä kvestio, jota en ole löytänyt *Misleriltä*. Siinä Gezelius antaa sielunhoidollisia ohjeita

koskevia Gezeliuksen antamia määräyksiä sekä sen jälkeen näissä esiintyviä tyypillisimpiä piirteitä.

Liivinmaan kirkkojärjestys sisältää kastetta koskevan luvun. PC:ssa on samoin lyhyt luku kasteesta, mutta varsinaisesti se antaa itse toimituksesta vain muutamia niukkoja ohjeita ja viittaa käsikirjan määräyksiin. Samoin kuin jumalanpalvelus ja ehtoollinen oli kastekin suoritettava vain kirkossa, ellei hätätilanne toisin vaatinut. PC:n määräyksen mukaan oli tarkkaan ottaen vain hätäkaste kotona luvallinen, kun taas kirkkolaki jätti ilmeisesti oven raolleen säätyläisten kotikasteille hyväksyessään myös muut "pätevät syyt". Ainakin ensimmäisinä piispuusvuosinaan Gezelius pyrki tiukasti toimitusten kirkossa pysyttämiseen, sillä hän vaati tätä jo vuoden 1666 ylimääräisessä pappeinkokouksessa. Suositeltavin kastepaikka kirkossa oli kuori, mikä oli jo ennen Gezeliusta alkanut vakiintua suorituspaikaksi.[2] Gezelius korostaa toisessakin kohdassa PC:a kirkossa kastamisen tärkeyttä; samasta paikasta voidaan havaita annettua määräystä kierretyn. Hätäkaste suoritettiin kotona, kun taas suurin osa kastekaavaan kuuluvista toimista jäi myöhemmin kirkossa tehtäväksi. Kotikastekiellon kiertämiseksi oli myös muissa kuin hätäkasteissa menetelty samalla tavalla, erotettu "kaste ja ristiminen" toisistaan. Toistaen useita aikaisempia määräyksiä, viimeksi pappissäädyn kasuaalivastauksissa 1672 annettua, Gezelius jyrkästi kielsi tällaisen tavan.[3]

Muut kasteeseen liittyvät PC:n määräykset koskevat kummeja. Pappissäädyn kasuaalivastauksia toistaen Gezelius kieltää vierasta uskoa tunnustavien sekä alle viisitoistavuotiaitten kummien hyväksymisen. Itse hän lisää huomautuksen kirkkokurin alaisten sekä sellaisten henkilöitten soveltumattomuudesta, jotka eivät ole oppineet kristinoppiaan, minkä ikäisiä muuten lienevätkin. Kummien luku-

---

kuurojen seurakunnallisesta hoidosta. Vaikka usko tuleekin kuulemisesta, ovat kasteessa seurakuntaan otetut kuurot samalla tavalla kuin muutkin Jumalan armosta osalliset, sillä Kristus on lunastanut koko maailman. Kuuroja tulee erityisellä huolella ja rakkaudella hoitaa seurakunnassa.

[2] *Lehtonen* 1931, 123-137. PC V:1. *Lagus* 1836, 190, AS 1666. *Lempiäinen* 1965, 38-39, 48-49. KL 1686 III:3.

[3] PC V:2. ULA UDA J.IV.2, q.6. *Lehtonen* 1931, 125. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 63. *Parvio* 1959, 332. *Lempiäinen* 1965, 39-42.

määrää Gezelius ei tässä suosittele, mutta liian monien valitseminen tuli papin estää. Perustelu on jätetty PC:sta pois, kun taas Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Gezelius katsoo kummien suuren määrän haittaavan lapsen kasvatustehtävän suorittamista, sillä kukin uskoo jonkun toisen pitävän siitä huolta. Sielunhoitajan tuli tutkia edeltäkäsin kummiehdokkaitten soveltuvuutta, "ettei heitä jouduttaisi heidän häpeäkseen poistamaan kastetoimituksesta".[4]

PC:n kaste- ja kummimääräyksissä ei ole uutta. Omaperäistä niissä on ehkä vain kummien sopivuuden valvonnan hienovaraisuutta osoittava perustelu. Kun Gezelius pyrki ensisijaisesti välttämään ehdokkaan häpeää ja mielipahaa, esimerkiksi kirkkolaki puhui toimituksessa aiheutuvasta epäjärjestyksestä ja hämmingistä. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä neuvottiin vielä selvemmin kuin PC:ssa suorittamaan puhuttelu etukäteen "sopivalla tavalla ketään halventamatta".[5]

Kummien valinnan tarkkailussa nähtävä sielunhoidollinen tendenssi on silmiinpistävä piirre yleensäkin Liivinmaan kirkkojärjestyksen kasteluvussa. Vanhempia, joitten lapsi on kuollut ja jäänyt kastamatta ilman heidän huolimattomuuttaan, on lohdutettava ja opetettava, että Jumala on kuullut heidän rukouksensa lapsen puolesta. Kätilöiksi Gezelius kehottaa valitsemaan terveitä ja viisaita naisia, jotka kykenevät sekä ymmärtämään ja parantamaan lapsivuoteessa olevan tavallisia sairauksia että toimimaan hoidettavansa sielunhoitajina. Sielunhoidollinen ote hallitsee edelleen määräystä aviottomien lasten kasteesta. Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotusten mukaan nämä kasteet oli suoritettava kirkon takaosassa jumalanpalveluksen jälkeen. Gezelius ei tehnyt erottelua aviolapsista, sillä "kasteen vaikutus ja toimittaminen ei ole riippuvainen vanhempien hurskaudesta tai arvollisuudesta, vaan yksinomaan Jumalan lupauksesta ja totuudesta".[6]

Kasteseremonioista Gezelius toistaa saman minkä seremoni-

[4] PC V:2. ULA UDA J.IV.2, q.7-8. *Lehtonen* 1931, 137. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä suositellaan neljää, korkeintaan kuutta kummia. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 69-70.

[5] KL 1686 III:5. *Lehtonen* 1931, 136. Epäjärjestyksen välttäminen on motiivina myös NO:sta lainatussa vastaavassa kohdassa Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksessä. RKS, 9. *Lempiäinen* 1965, 176-187.

[6] *Lehtonen* 1931, 124, 126, 128-129, 136. KOF II:1, 156. KOF II:2, 44.

oista yleensäkin. Olennaisena on pidettävä kastamista kolmiyhteisen Jumalan nimeen, ja että kaste suoritetaan vain vedellä. Muitten seremonioitten noudattaminen oli vapaaehtoista, kuitenkin siten, ettei kenelläkään ollut omin päin oikeutta mennä niitä muuttamaan. Eksorsismi voitiin hylätä niissä seurakunnissa, joissa se oli jo jäänyt pois. Siellä missä se oli käytössä, piti kansalle opettaa sen oikea merkitys. Kastamaton lapsi ei ollut riivattu, josta eksorsismi sen vapautti, vaan tämä seremonia symbolisoi kasteen vapauttavaa vaikutusta Saatanan vallasta. Gezeliuksen kanta eksorsismin käytöstä oli siten samanlainen kuin Laureliuksen. Ristinmerkin säilyttämistä hän niin ikään puolustaa Liivinmaan kirkkojärjestyksessä.[7]

Paavillisena hapatuksena ja epäraamatullisena tapana Gezelius hylkää sensijaan valkoiseen vaatteeseen pukemisen kasteen aikana. Tässä hän poikkeaa auktoriteetistaan Misleristä, joka myönsi seremonian oikeutuksen symbolisoimassa Kristuksen vanhurskauteen ja uuteen ihmiseen pukeutumista sekä vapautumista kiusaajan vallasta. Käytännöllistä merkitystä seremonian tuomitsemisella ei enää ollut, koska se oli lakannut Ruotsi-Suomessa 1600-luvun alussa.[8]

Liivinmaan kirkkojärjestys sisältää valelun tavasta aikakauden ohjeita tarkemman ja tiukemman määräyksen. Gezelius asettuu siinä määrätietoisesti valelukasteen kannalle upotuskastetta vastaan. Vain kastettavan pää oli valeltava ja nimenomaan kolme kertaa.[9] Upotuskasteen selvä torjuminen juuri Liivinmaan kirkkojärjestyksessä johtunee rajankäynnistä ortodoksisen kirkon kastekäytännön kanssa, mihin tuonnempana vielä palataan.

Koska eriuskolaiskysymys muodostui Liivinmaalla tärkeämmäksi

---

[7] *Lehtonen* 1931, 124, 132. *Gezelius* 1689, 281. *Lempiäinen* 1965, 98-100.

[8] *Gezelius* 1689, 281: "Qvid de induitione vestis candidae, item de aqva lustrali? R. Utraqve haec ceremonia, carens fundamentis Sacrae Scripturae, una cum religione Pontificia jam exulavit." *Misler* 1676, 352: "Vestis candidae induitio in quibusdam locis usitata testatur 1. Infantem baptizatum justitia Christi indutum esse, Gal. 3:27. 2. E regno & potestate diaboli manumissum ... 3. Infantem novum hominem induisse." *Lempiäinen* 1965, 71, 145 sivuuttaa Gezeliuksen kasuaaliteologiassa esitetyn hylkäystuomion.

[9] *Lehtonen* 1931, 132. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 62. Vuoden 1571 kirkkojärjestys torjuu upotuskasteen käytännöllisistä syistä. KOF I, 46-47. Laureliuksen ja Emporagriuksen ehdotukset määräävät lyhyesti, että vain lapsen pää oli valeltava. KOF II:1, 146. KOF II:2, 33.

kuin valtakunnassa yleensä, näkyy Liivinmaan kirkkojärjestyksestä selvästi Gezeliuksen kanta toisuskoisten ja muukalaisten kastekysymyksissä. Ongelmattomimpana hän piti sitä silloin, kun luterilaista uskoa kunnioittavat reformoidut ja katoliset pyysivät lapsilleen kastetta. Myöntämiseen ei tällöin ollut estettä. Samalla Gezelius korosti Ruotsi-Suomen uskonpuhdistuksen vanhaa perinteistä omantunnonvapausperiaatetta: "Jos joku tahtoo pysyttäytyä salaisesti jossakin muussa uskonnossa kuin meidän, sitä eivät ihmiset pysty tuomitsemaan." Luterilaisen uskon loukkaajia kohtaan piti ryhtyä asetusten määräämiin toimenpiteisiin, mutta näittenkään lasten kastetta ei voinut kieltää, jos sitä pyydettiin. Venäjän ortodoksiseen kirkkoon kuuluvien vanhempien kastepyyntöihin Gezelius suhtautuu kielteisesti siitä syystä, että ortodoksinen kirkko ei pitänyt luterilaisten valelukastetta oikeana. Jos kuitenkin saatiin todisteita siitä, että vanhemmat kunnioittivat luterilaista kirkkoa, voitiin pyyntöön suostua. Huomattavaa on, ettei Gezelius anna ohjeita proselyterian harjoittamisesta vierasuskoisten lasten kasteen yhteydessä kuten Laurelius ja Emporagrius olivat kirkkolakiehdotuksissaan tehneet.[10]

Proselyyttikasteen suorittamisessa Gezelius kehottaa erityiseen varovaisuuteen. Papin oli ensin päästävä varmuuteen pyrkijän rehellisestä aikomuksesta, ettei kastetta annettaisi alttiiksi häpäisylle sen joutuessa joittenkin sivutarkoitusten tavoittelun välineeksi. Vilpittömyyden tultua varmistetuksi käännynnäiselle tuli antaa katekismuksenopetusta, ja kasteesta oli etukäteen ilmoitettava seurakunnalle sekä pidettävä asiaankuuluvat esirukoukset.[11]

Mustalaisilla ei asetusten mukaan ollut oleskeluoikeutta maassa. Vastaavasti kirkonmiehet olivat 1500-luvulla ja 1600-luvun alkupuolella sillä kannalla, ettei myöskään heidän lapsiaan saanut kastaa. Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksessä on vielä tämä jyrkkä kielto, joka koski paitsi kastetta myös hautaansiunaamista. Vuosisadan puolivälin tienoilla alkoi lempeämpi suhtautuminen vähitellen voittaa alaa. Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa katsotaan kaste luvalliseksi, jos vanhemmat lupaavat kas-

[10] *Lehtonen* 1931, 127, 134. *Lempiäinen* 1965, 29-31. KOF II:1, 154-155. KOF II:2, 39-40.

[11] *Lehtonen* 1931, 128.

vattaa lapsensa kristillisesti. Gezelius toteaa ensin periaatteessa asetusten määräykset, mutta päätyy hänkin kasteen sallimiseen. Perusteena hänellä on se, että mustalaiset yleensä kuuluvat luterilaiseen kirkkoon.[12]

Gezeliuksen määräykset vierasuskoisten ja muukalaisten kasteesta kuvastavat siis aikakauteen katsoen verraten suurta suvaitsevuutta tai ainakin varovaista pidättymistä proselyteriasta ja painostuksesta. Viittaaminen omakohtaisen uskonvakaumuksen loukkaamattomuuteen on merkittävä. Varovaisuuden välittöminä motiiveina näkyvät ainakin pyrkimys välttää sellaisten jäsenten tulo kirkkoon, jotka eivät taida kristinoppiaan eivätkä muutenkaan ole luterilaisessa seurakunnassa puhtaista vaikuttimista. Niissä tapauksissa taas, jolloin kaste katsotaan voitavan suorittaa, se ei ole Gezeliuksen mukaan kirkon oikeus jäsenistönsä kartuttamiseen vaan velvollisuus niitä kohtaan, jotka vilpittömästi tahtovat päästä seurakunnan yhteyteen ja tuoda sinne lapsensa.

Eri säätyihin kuuluvien arvoerokysymys on taustalla jo silloin, kun Gezelius korostaa — jyrkemmin kuin kirkkolaki — välttämättömyyttä suorittaa kaste kirkossa hätätapauksia lukuunottamatta. Kummikysymyksessä hän puuttuu säätyvastakohtaisuuksiin suoremmin. Hän pitää suotavimpana, että kummit valitaan oman säädyn piiristä, mutta tietyissä tapauksissa saattoi tulla mahdolliseksi, että ylempisäätyinen ryhtyi rahvaan lapsen kummiksi. Tällaista pyyntöä ei saanut torjua, "sillä tässä pyhässä toimessa ei katsota säätyyn, vaan kastettava otetaan iankaikkisen elämän perilliseksi".[13] Oikeastaan sama tendenssi arvoeroja vastaan esiintyi myös siinä, että aviottomat lapset asetettiin kasteajan ja paikan puolesta samaan asemaan kuin aviolapset. Aateliston ja säätyläistön eristäytymisen vastustajana Gezelius osoittautuu entisen esimiehensä Laureliuksen oppilaaksi.

Vaimojen *kirkkoonottoa* Gezelius pitää vapaaehtoisena seremoniana ja teroittaa, ettei sitä edeltävä poissaolo kirkosta tarkoita synnytyksen epäpyhyyttä vaan on määrätty synnyttäjän tervehty-

[12] *Wilskman* 1781-82, 397. RKS, 10. KOF II:1, 157-158. KOF II:2, 41-42. *Lehtonen* 1931, 128, 135. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 66. *Lempiäisellä* 1965, 31 on tässä kohdassa virhe, kun hän sanoo Gezeliuksen kieltäneen mustalaislasten kastamisen.

[13] *Lehtonen* 1931, 130.

mistä varten. Toisin kuin kastepaikasta annetuissa ohjeissa hän sallii aatelisille kirkkoonoton myös kotona. Myönnytys on tehty Liivinmaan kirkkojärjestyksessä ilmeisesti osittain Liivinmaalla yleisen tavan vuoksi, osittain siksi, ettei toimitus ollut arvoltaan sakramentteihin ja jumalanpalvelukseen verrattavissa. Sekä Liivinmaan kirkkojärjestyksessä että PC:ssa on porrastettuina useita kirkkoonoton asteita sen mukaan, onko kirkoteltava aviovaimo tai johonkin sukupuolirikkeeseen syyllistynyt. Gezelius piti oikeana, että "säädyllisyys sai kunniansa ja säädyttömyys häpeänsä" seurakunnan edessä, kun taas lasta kastettaessa ero ei tullut korostetuksi. Gezeliuksen sielunhoitopyrkimys näkyy kuitenkin myös kirkkoonottamisen ohjeissa, sillä kuolleen lapsen synnyttänyttä hän erityisesti käskee lohduttamaan.[14]

Avioliittoasiat kuuluivat uskonpuhdistuksen periaatteitten mukaan oikeastaan maalliselle esivallalle. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä periaate toistettiin, mutta todettiin samalla, että käytännöllisistä syistä kirkon oli niitä edelleen hoidettava. Jos erityisen vaikeita ongelmia esiintyi, oli turvauduttava maallisen esivallan ratkaisuun.[15] Tämän pääsäännön mukaisesti toimittiin vuoden 1686 kirkkolakiin saakka. Selventäviä lisämääräyksiä annettiin sekä KM:n kirjeissä ja resoluutioissa että eri hiippakuntien kirkkojärjestyksissä, joista monien avioliittoa koskevat luvut olivat varsin laajat. Kirkkolaissa vihdoin lueteltiin erikseen ne avioliittoa koskevat ratkaisut, jotka teki esivalta ja toisaalta ne, jotka kuuluivat piispalle ja kapitulille.[16]

Gezeliuksen kirjoittamista avioliittosäädöksistä laajimmat sisältyvät jälleen Liivinmaan kirkkojärjestykseen sekä PC:iin. Viimeksi mainitun avioliittoluku on jokseenkin perusteellinen; sen rakenteen kannalta on mielenkiintoista, että pappissäädyn kasuaalivastauksissa vuodelta 1672 kihlausta ja avioliittoa käsitellään laajasti, kaikkiaan neljässätoista kvestiossa. Kasuaaliteologiansa avioliittolu-

[14] PC V:3-4. *Lehtonen* 1931, 138-143. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 71. Kirkottelusta on tehty erityistutkimus (*Lempiäinen* 1969), joten sen laajempi käsittely tässä on tarpeeton.

[15] *Pietilä* 1905, 79-86. *Lempiäinen* 1975, 465-466.

[16] *Pietilä* 1905, 88-105. KL 1686 XV:1.

vussa Gezelius sensijaan tyytyy viittaamaan pelkästään vuoden 1686 kirkkolain määräyksiin.[17]

Sielunhoidollisten tavoitteittensa mukaisesti Gezelius antaa kirkkojärjestyksissään ensin ohjeita avioliittoon valmistautumisesta. Vuoden 1571 kirkkojärjestystä seuraten hän Liivinmaan kirkkojärjestyksen alussa kehottaa pitämään avioliiton kunniassa sekä rukoilemaan sopivaa aviopuolisoa. Papiston tehtävänä oli opetuksellaan valmistaa ihmisiä kristillistä avioliittoa varten. PC:n avioliittoluku alkaa samalla tavalla papistolle annetulla opetuskehotuksella. Avioon aikovien sopivaa valmentautumista oli rukouksen lisäksi tulevan tärkeän askeleen pohtiminen; neuvoa oli kysyttävä vanhemmilta, papilta sekä myös muilta, jotka pystyivät neuvomaan. Avioliiton peruuttamattomuus teki huolellisen valmistautumisen välttämättömäksi.[18]

Ensiarvoisen tärkeänä Gezelius pitää kaikkien osapuolten vapaata suostumusta ennen kihlauksen julistamista ja vahvistamista. Erityisesti tarvitaan kihlakumppaneitten "vapaaehtoinen, kypsä (reiflich), tarkkaan harkittu ja pakoton" suostumus, mutta myös vanhempien tai holhoojan lupa on välttämätön. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä uhataan pappia rangaistuksella, jos hän vahvistaa liiton, jota kumpikin kumppani ei hyväksy. Naitettavien suojaaminen pakkoavioliitolta on tarkoituksena myös silloin, kun PC kieltää alaikäisten lasten lupaamisen palkollisille puolisoksi. Gezelius velvoittaa papiston valvomaan, ettei näin menetellä, vaan että kihlaus perustuu täysin vapaaseen suostumukseen. Lapsia oli pyritty varaamaan aviopuolisoiksi Turun hiippakunnassa ainakin Gezeliuksen edeltäjien aikana, joten kielto oli tähdätty ilmeisesti tunnettua kotoista epäkohtaa vastaan. Kirkkolaki eroaa Gezeliuksen määräyksistä siinä, että vanhempia varoitetaan tarpeettomasti estelemästä lastensa avioliittoa; Gezelius taas edellyttää, että neuvotteluilla päästään kaikkia osapuolia tyydyttävään ratkaisuun.[19]

Sukulaisuuden tulkinta avioliiton esteenä muuttui huomattavasti 1600-luvulla ja vielä Gezeliuksen aikana. Vuoden 1571 kirkkojär-

[17] *Gezelius* 1689, 346-348. *Pietilän* 1905, 103 mukaan PC:n avioliittoluku on "parhaita 'naimakaaria', mitä tämänlaatuisissa ohjesäännöissä koskaan on ollut".

[18] *Lehtonen* 1931, 192. PC VII:1. KOF I, 104.

[19] PC VII:2, 4. *Lehtonen* 1931, 192-193. KL 1686 XV:6, 10. *Pietilä* 1905, 108, 145.

jestyksen mukaan sukulaisuus viidennessä polvessa oli merkinnyt estettä. Vuosien 1620 ja 1640 valtiopäivillä nähtiin kolmannen polven sukulaisuus enää suhteellisena esteenä; viimeksi mainittuna ajankohtana katsottiin erivapaus mahdolliseksi KM:n luvalla.[20] Kun Rudbeckiuksen kirkkojärjestys piti vielä viidettä polvea rajana – ellei erityisiä syitä voitu esittää – on Liivinmaan kirkkojärjestyksen mukaan toinen polvi – siis serkusten avioliitto – mahdollinen, tosin ainoastaan pappissäädyn tai KM:n erityisluvalla. Täysin esteetön oli avioituminen kuitenkin vasta viidennessä polvessa, sillä neljännessä ja kolmannessa tarvittiin kirkollisten viranomaisten lupa ja, jos avioliittoon päädyttiin, kihlakumppanien tuli maksaa kirkolle jotakin. Gezelius huomauttaa kuitenkin, ettei maksu johtunut siitä, että tällainen liitto "olisi sinänsä synti, vaan koska sellainen on ollut aikaisemmin kielletty, ja ettei julkeasti mentäisi aina vaan lähemmäksi alkujuuria". Terseruksen pitämässä pappeinkokouksessa v. 1660 hyväksyttyjen statuuttien mukaan rovasti antoi erivapauden avioliittoon neljännen polven sukulaisuuden vallitessa, kun kolmannen polven sukulaisuus jätettiin kapitulin ratkaistavaksi. Pappissäädyn kasuaalivastauksissa 1672 taas kiellettiin serkusten avioliiton lisäksi sellainen liitto, jossa toinen osapuoli oli sukua toisessa, toinen kolmannessa polvessa. Kolmannen polven sukulaisuutta ei pidetty ehdottomana esteenä, joskin myös tällöin oli syytä taivutella kumppaneita luopumaan aikeestaan. PC ei määrittele sukulaisuusesteitä lähemmin, ja kirkkolaki taas tyytyy kieltämään serkusten avioliiton.[21]

Kun kuitenkin aateliset saivat erivapauksia KM:lta näistä rajoituksista, joutui kapituli siihen tyytymään. Syksyllä 1672 käsiteltiin esimerkiksi Turun kapitulissa luutnantti Henrik Hästeskon avioliittoaikomus sisarentyttären kanssa. Sulhasella oli jo osoitettavanaan KM:n antama suostumus. Kapituli totesi, että tällaisissa tapauksissa tosin avioliittoa ei ollut hevin sallittava, "siitä seuraavan Jumalan rangaistuksen vuoksi". Mutta kun KM oli kerran erivapauden antanut ja kun kumppanit eivät antaneet taivutella itseään luopu-

[20] KOF I, 106. *Pietilä* 1905, 138-140.

[21] RKS, 18. *Lehtonen* 1931, 193-194. CEAP II, 391. ULA UDA J.IV.2, q. 13-15. Luvattomasta yhteiselämästä näissä tapauksissa seuraa q. 15:n mukaan rahasakon lisäksi *deprecatio ex suggestu*. – PC VII:2. KL 1686 XV:9.

maan aikeestaan, ei kapituli voinut muuta kuin puolestaan suostua. Kirkkoherran oli kuitenkin kuulutuksen yhteydessä esitettävä seurakunnalle kihlakumppanien nimissä asiaankuuluva anteeksipyyntö (afbidia Församblingen) pahennuksen ja huonon esimerkin leviämisen estämiseksi. Lisäksi kihlapari joutui maksamaan suuret sakot, tuomiokirkolle 50, pitäjänkirkolle 20 sekä pitäjän köyhille 10 hopeatalaria, mistä myös oli seurakunnalle annettava tieto. Sakon suuruus oli omalta osaltaan oleva varoituksena liian läheisen sukulaisen kanssa avioliittoa suunnittelevalle.[22] Tapaus osoittaa erivapauksien ulottuneen pitemmälle kuin niistä kirkkojärjestyksissä annetut myönnytykset.

Avioon päästettävien alaikäraja ilmoitettiin yleensä ennen Gezeliuksen aikaa epämääräisesti siten, ettei ennen laillista ikää saanut liittoa solmia. Liivinmaan kirkkojärjestyksen mukaan kypsä ikä oli pääteltävissä siitä, oliko avioon pyrkijä selvillä, mistä avioliitossa oli kysymys. Ratkaisu tehtiinkin nähtävästi usein juuri tällä perusteella, kuten esimerkiksi Turun kapitulin pöytäkirjoista on havaittavissa Gezeliusta edeltäviltä vuosilta. Pappissäädyn kasuaalivastauksissa määriteltiin laillinen ikä jo tarkkaan; se tuli olemaan miehille 18 ja naisille 15 vuotta. Tästä Gezelius poikkesi kuitenkin PC:ssa siten, että hän määräsi morsiamen lailliseksi iäksi 14 vuotta. Kirkkolaki luopui vielä ikämäärityksistä ja tyytyi ilmoittamaan rajaksi "laillisen ja kypsän iän".[23] Gezeliuksen tekemä muutos pappissäädyn yleisvaltakunnallisiin ohjeisiin osoittanee, että Turun hiippakunnassa oli hyväksytty kihlapareja, joissa morsian oli alle 15 vuotta. PC kuvastaa siis vallinnutta käytäntöä.

Kumppanusten suuret ikäerot eivät sinänsä muodostaneet ehdotonta liiton estettä, mutta papiston oli kuitenkin tällaisissa tapauksissa neuvottava luopumaan aikeesta. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Gezelius pitää arveluttavana varsinkin "nuoren pojan ja ikälopun naisen" välistä liittoa. PC:ssa ikäerovaraus on sijoitettu leskien

---

[22] ÅT 12/1793, kapitulin pk 12.10.1672. Pappissäädyssä kysyttiin samana vuonna, mitä oli tehtävä niille, jotka olivat maanneet sisaren tai veljen lapsen. Vastauksessa viitattiin lyhyesti kovennettuun kirkkorangaistukseen. ULA UDA J.IV.2, q. 49.

[23] *Lehtonen* 1931, 195. "Laillisiin vuosiin" viitattiin vielä Turun pappeinkokouksessa 1666. *Lagus* 1836, 190, AS 1666. CEAP II, 303. ULA UDA J.IV.2, q.16. PC VII:4. KL 1686 XV:5. *Pietilä* 1905, 144. *Lempiäinen* 1975, 470.

avioliittomääräysten yhteyteen.[24] Lesken uusi avioliitto voitiin solmia Liivinmaan kirkkojärjestyksen mukaan vuoden tai yhdeksän kuukauden kuluttua entisen puolison kuolemasta. Liian nopeata uutta liittoa vastustamaan tarkoitettu Gezeliuksen neuvo on sielunhoidollisen ja vähemmän virallisen luonteensa puolesta tyypillinen. Jos aviopuolisoitten välillä on vallinnut aito rakkaus, ei leski voi kokea toisen kuolemaa "ikäänkuin jos lintu olisi lentänyt häkistään, vaan kuin jos sydän olisi särkynyt kahtia". PC:ssa määrätään leskien odotusajaksi vuosi pappissäädyn antaman ohjeen mukaisesti. Kun viimeksi mainitut ohjeet sallivat pakottavissa tapauksissa, esimerkiksi talouden hoidon niin vaatiessa, aikarajaa alennettavaksi jopa puoleen vuoteen, PC jättää ratkaisuvallan kapitulille tai royastille.[25]

Seka-avioliitoista Gezelius ei nähnyt tarpeelliseksi ottaa määräystä PC:iin. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä sensijaan sanotaan, että ne oli mahdollisuuksien mukaan estettävä, mutta jos oli toiveita vierasuskoisen kääntymisestä luterilaiseen uskoon, voitiin liitto sallia. Lapset oli joka tapauksessa kasvatettava "meidän oikeaan uskoomme".[26]

Kihlaus edellytetään Gezeliuksen määräyksissä pakolliseksi.[27] Jo maanlain mukaan oli papin läsnäolo kihlauksessa välttämätön, ja samasta periaatteesta pidettiin kiinni usein myöhemmin, esimerkiksi Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksessä. Liivinmaan kirkkojärjestyksen mukaan kihlaus on laillinen silloin, kun se tapahtuu kumppanusten vapaasta tahdosta, vanhempien tai holhoojien suostumuksella ja pätevien todistajien läsnäollessa. Tosin myös tässä suositellaan papin läsnäoloa, jotta mahdolliset avioesteet tulisivat todetuiksi ja muutenkin jälkiselvittelyiltä säästyttäisiin. Suositeltavaa oli kuulut-

---

[24] *Lehtonen* 1931, 195. PC VII:5. Ks RKS, 18.

[25] *Lehtonen* 1931, 195, 204. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 107. – ULA UDA J.IV.2, q.19. PC VII:5.

[26] *Lehtonen* 1931, 195, 205. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 107. KL 1686 XV:8.

[27] PC VII:2. Pappissäädyn kasuaalivastauksissa on hieman arvoituksellinen sanamuoto kysymyksessä kihlausten pakollisuudesta. Se lienee tulkittava siten, ettei ehdotonta pakkoa ollut: "11. Om Trolofningar äre nödiga, ther the förr icke hafwa warit i bruk? Rp. Ther icke någon oreda ther af upwäxer, hwad twistigheter Trolofningar föda af sig är bekant." ULA UDA J.IV.2. *Lempiäinen* 1975, 465-468.

taa kihlaus saarnastuolista kahdeksan päivää aikaisemmin. Vieraan seurakunnan papistolla ei kihlaamisen oikeutta ollut. Marttilan kappalainen istui v. 1672 kaksi vuorokautta kapitulin probbassa suoritettuaan luvatta uskelalaisen parin kihlauksen.[28] Liivinmaan kirkkojärjestyksessä on todennäköisesti otettu balttilainen käytäntö huomioon, sillä PC antaa Turun hiippakuntaa varten toisenlaiset määräykset. Siitä huolimatta, että pappissääty salli 1672 myös maallikkojen toimittamat kihlaukset, Gezelius katsoo PC:ssa papin läsnäolon ilman muuta välttämättömäksi. Ennen kihlauksen kuuluttamista pappi otti selvää kumppanusten kristinopintaidosta sekä muutenkin yhdessä vanhempien kanssa liiton esteettömyydestä. "Sitten kun kaikki tämä on kunnossa, voi kuulutus tapahtua, mutta ei suinkaan silloin heti, vaan 14 päivää myöhemmin suorittaa seurakunnan kirkkoherra kihlauksen kirkossa, molempien kihlakumppaneitten, heidän vanhempiensa (tai holhoojiensa) – mikäli he voivat olla saapuvilla – ja muutamien luotettavien miesten läsnäollessa." Kihlausta toimittavalle papille Gezelius liittää vielä tyypillisen ohjeen: "Kihlatessa kehotetaan myös kumppaneita rukoilemaan ja huutamaan Jumalaa avuksi niin tärkeässä toimessa, ja että he eläisivät siivosti ja kunniallisesti." Kuulutuksen ja kihlauksen väli on PC:ssa sama kuin Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksessä, ja sama käytäntö oli tuttu Turun hiippakunnasta jo Rothoviuksen ajoilta.[29] Niinkuin PC:n sanamuodosta voi päätellä, on nimenomaan papin toimittamaa kihlausta motivoitu erityisesti kristinopin taidon kontrollin tarpeella. Vuoden 1686 KL:n mukaan papin läsnäolo kihlauksessa ja kihlauksen kuuluttaminen ei enää ollut välttämätön.[30]

Kihlauksen laillisuuden ehdoista seurasi luonnostaan, että sa-

[28] *Pietilä* 1905, 110-115. RKS, 18. *Lehtonen* 1931, 196-197. ÄT 12/1793, kapitulin pk 22.6.1672. *Lempiäinen* 1975, 465.

[29] ULA UDA J.IV.2, q.12: "Om Laicorum Trolofningar skola gillas? Rp. Som circumstantiae kunna wara." Vastaus on mahdollisesti kesken. PC VII:2-3. Korppoo KA ptpk 24.6.1673. RKS, 18. *Hällström* 1824, 4-5. *Pietilä* 1905, 133-134. 1600-luvun puolivälissä ei kuitenkaan näytä noudatetun aivan kiinteästi tätä kuulutussääntöä. – Turun pappeinkokouksessa v. 1667 Gezelius määräsi papiston valvomaan tarkasti kihlauksia "aikaisempien resoluutioiden" mukaan. *Lagus* 1836, 198, AS 1667. *Lempiäinen* 1975, 467-468. Todistajakysymyksestä pappissäädyn keskustelu ja päätös PRP III, 268-269.

[30] KL 1686 XV. *Lempiäinen* 1975, 476-477.

lainen kihlaus oli pätemätön, mikä myös Liivinmaan kirkkojärjestyksessä erikseen todetaan. PC:ssa Gezelius kuitenkin, Rudbeckiuksen ohjetta tarkkaan seuraten, katsoo mahdolliseksi salaisen kihlauksen vahvistamisen: "Salaista avioliiton lupausta, joka on tehty kumppanusten välillä laillisten naittajien tietämättä, ei voida vihkimisellä päättää, elleivät asianomaiset halua siihen suostua. Jos makaaminen on sen lisäksi tapahtunut eivätkä vanhemmat silti halua antaa suostumustaan, lykätään juttu kapitulille." Viimeksi mainitussa tapauksessa kirkkoneuvoston tuli tutkia asia, ja jos lupaus oli olemassa ja kumppanit tahtoivat sen pitää, avioliitto tuli päättää asianomaisten sakkojen säestämänä. Jos vanhemmat asettuivat vastahankaan eivätkä antaneet suostutella itseään, ratkaisu kuului kapitulille. Jollei avioliiton lupaus liittynyt tapahtuneeseen sukupuoliyhteyteen eivätkä kumppanit suostuneet liittoa solmimaan, juttu meni käräjille sekä sai sitä tietä aikanaan seuraamuksekseen kirkkorangaistuksen.[31]

Salavuoteudessa olleita oli taivuteltava solmimaan avioliitto. Vaikka Gezelius varoittikin toisaalta papistoa käyttämästä pakkoa lähentelevää painostusta, käytti hänen kapitulinsa ilmeisesti melko jyrkkiä toimenpiteitä eräästä säilyneestä esimerkistä päätellen. Lasimestari Berendt Reesen kapituli määräsi menemään naimisiin naisen kanssa, jonka hän oli maannut. Käskyä ei ollut noudatettu koskapa Reese kutsuttiin kapituliin puhutteluun. Täällä hän ilmoitti kieltäytyvänsä naimasta mainittua kumppaniaan "niin kauan kuin hänen verensä oli lämmin". Mies tuomittiin istumaan jalkapuussa iltapäivään saakka, ei kuitenkaan avioliitosta kieltäytymisen vaan kapitulin edessä osoitetun hävyttömän käytöksen johdosta.[32] Jutun jatkokäsittely ei käy lähteestä ilmi; pitemmälle vietyjen pakotteitten

---

[31] *Lehtonen* 1931, 197. PC VII:7-8. RKS, 17. Piispan poissaollessa Svenoniuksen allekirjoittamassa kiertokirjeessä 1671 kielletään hyväksymästä salaisia kihlauksia, koska ne helposti purkautuivat: *Lagus* 1836, 210, kiertok. 30.8.1671. *Pietilä* 1905, 126-127 on erottanut Gezeliuksella aiheettomasti naimisen lupauksen ja salaisen avioliittolupauksen periaatteellisesti toisistaan. Ainakin Gezeliuksella ja Rudbeckiuksella edellinen on jälkimmäisen erityistapaus, kuten myös esitetystä sitaatista ilmenee. Liivinmaan kirkkojärjestys tunsi myös kirjallisen kihlasopimuksen, joka ei ollut julkinen, mutta oli silti pätevä. *Lehtonen* 1931, 196.

[32] *Lagus* 1836, 215, AS 1672. ÅT 16/1793, kapitulin pk 7.5.1673.

käyttöön kapitulilla ei joka tapauksessa ollut mahdollisuuksia, vaan ratkaisu oli määrä siirtää maalliselle oikeusistuimelle.

PC:n mukaan tuli vihkimisajan olla papin tiedossa jo ennen kihlauksen kuuluttamista. Tällä oli luonnollisesti tarkoituksena varmistaa, ettei kihlauksen ja vihkimisen väli venyisi liian pitkäksi. Aikavälii koskevat ohjeet vaihtelevat ruotsalaisissa kirkkojärjestyksissä ja määräyksissä; Turun hiippakunnassa esimerkiksi pidettiin v. 1646 puolta vuotta ylärajana. Gezelius antaa PC:ssa normiksi 6-8 viikkoa. Pappissäädyn suositus edelliseltä vuodelta on sama, mutta Gezeliuksen ei tarvinnut kuitenkaan muuttaa sen perusteella aikaisempia ohjeitaan, sillä hän oli jo 1667 antanut papistolleen saman määräyksen. Pappissääty seurasi tässä kohdin mahdollisesti Gezeliuksen suositusta.[33]

Kihlaparien sielunhoidosta PC sisältää vielä aivan erityisiä ohjeita. Jos kihloissa olevien välille syntyi epäsopua, papin velvollisuus oli ottaa syistä selvää sekä mahdollisuuksien mukaan toimia sovittelijana. Vieläpä hänen piti koettaa suojella kihlakumppaneita "ilkeiltä neuvonantajilta ja avioliiton tuhoojilta" ja saattaa tällaiset pahantahtoiset ihmiset rangaistavaksi. Jos eripuraisuus johtui vihkimisen lykkäämisestä säädetyn kahdeksan viikon määräajan yli, oli myös kirkkoherra vastuussa ja saattoi osaltaan joutua syytteeseen.[34]

Ainakin Turun hiippakunnassa oli morsiamilla tapana kerätä häälahjoja kulkemalla ympäri pitäjää ja myös sen rajojen ulkopuolella. Terserus rajoitti morsianten kerjuumatkoja kieltämättä niitä kuitenkaan kokonaan. Oman seurakunnan alueella hän jätti kierrot vapaaksi, vieraissa seurakunnissa sai käydä vain sukulaisten luona ja sielläkin ainoastaan kirkkoherran antama lupakirja mukana. Gezelius kielsi matkat kokonaan heti piispaksi tultuaan ja toisti kiellot PC:ssa. Jos sukulaiset ja ystävät tahtoivat muistaa morsiusparia lahjoillaan, heidän piti toimittaa ne kotiin. Pappissäädyn päätös edelliseltä vuodelta on samansisältöinen; mahdollisesti se oli syn-

---

[33] PC VII:3. *Hällström* 1824, 4. ULA UDA J.IV.2, q.17. Korppoo KA ptpk 6.6.1669. *Lagus* 1836, 198, AS 1667. *Pietilä* 1905, 136-137.

[34] PC VII:3.

tynyt Gezeliuksen aloitteen mukaan, sillä se vastasi hänen aikaisempaa ohjelmaansa.[35]

Sotilaitten kihlauksista Gezelius joutui viimeisenä elinvuotenaan tekemään valituksen KM:lle. Piispa ja kapituli valittivat, että eräillä ylimmillä upseereilla oli tapana kieltää sotilaitten kihlaus, elleivät he olleet antaneet siihen lupaa. Valituksessa sanotaan, että kihlausten valvonta sekä siihen kuuluva kristinopin kuulustelu oli papiston eikä upseerien asia. KM vastasi, että kirkkolain määräyksiä oli täsmällisesti ja tinkimättä noudatettava.[36] Vastaus lienee tulkittava piispan voitoksi, sillä kirkkolaki ei puhunut upseerien valvontaoikeudesta kihlauskysymyksissä mitään.

Vuoden 1571 kirkkojärjestyksen mukaan tapahtui avioliittoon kuuluttaminen kolmena sunnuntaina morsiamen seurakunnassa. Sama määräys sisältyy Liivinmaan kirkkojärjestykseen ja sittemmin kirkkolakiin. Kun PC ei mainitse avioliittoon kuulutusta lainkaan vaan antaa ohjeet ainoastaan kihlauskuulutuksesta, johtunee se siitä, että kirkkojärjestyksen määräys katsottiin riittäväksi. Toisaalta käytäntö Turun hiippakunnassa vaihteli, sillä Terseruksen statuuteissa suositellaan "muutamilla seuduilla" vakiintunutta tapaa kuuluttaa kahdesti kihlausta ja kerran vihkimistä varten tai päinvastoin. Tällöin tulkittiin siis kolme kuulutuskertaa riittäväksi siten, että osa niistä suoritettiin ennen kihlausta. Mahdollisesti Gezelius piti saman tulkinnan mukaisesti yhtä kertaa kihlauksen ja vihkimisen välillä riittävänä, sillä PC:n mukaisesti kuulutettiin kaiketi kahdesti ennen kihlausta, koskapa ensimmäisen kuulutuksen ja kihlauksen väli määrättiin kahdeksi viikoksi.[37]

Aateliston eristäytymispyrkimys ilmeni myös vihkimisten pyytämisenä kotona suoritettavaksi. Johtavan papiston taistelu kotivih-

---

[35] CEAP II, 391. *Lagus* 1836, 198, AS 1667. PC VII:3. TMA Perniö KA II Eb1:1, ptpk 28.12.1671. ULA UDA J.IV.2, q.18. *Lempiäinen* 1975, 474.

[36] *Leinberg* 1892, 315-316, kapitulin ja papiston valitukset 1689; 329, KM:n resoluutio. KM:n asetuksessa v. 1685 mainitaan upseeri mahdollisena todistajana sotilaan kihlauksessa, kuitenkin vain vaihtoehtoisesti "jongun muun uscotun Miehen" kanssa. *Leinberg* 1900-07 VII, 298, KM:n asetus 28.9.1685.

[37] KOF I, 108. *Lehtonen* 1931, 198: Kihlauskuulutushan ei ollut pakollinen Liivinmaan kirkkojärjestyksen mukaan. *Hällström* 1824, 5. CEAP II, 391. KL 1686 XV:18. *Pietilä* 1905, 132-135. *Lempiäinen* 1975, 467-468.

kimisiä vastaan kuvastuu kirkkojärjestyksistä sekä vuoden 1672 kasuaalivastauksista, joissa ne kielletään, ellei pakottavia syitä ole poikkeuksen sallimiseen. Samoin Gezelius katsoo sekä Liivinmaan kirkkojärjestyksessä että PC:ssa kirkkovihkimisen ainoaksi sallituksi, ellei voittamattomia esteitä esiinny.[38]

Puhdasoppisuuden aikana annettiin lukuisa joukko määräyksiä, jotka puuttuivat vihkitoimituksen sekä häitten muotoon ja tapoihin. Osa näistä koski järjestystä ja siivoa käytöstä kirkossa ja häätilaisuudessa, kuten eräät Gezeliuksen ohjeet PC:ssa, missä kiellettiin häitten pito pyhän aattona sekä määrättiin mahdollisten tappeluitten ja riitojen tutkimuksista. Gezeliukselle tyypillistä on sekä tässä että Liivinmaan kirkkojärjestyksessä joittenkin vihkimiseen ja häihin liittyvien tapojen vastustaminen niitten taikauskoisen luonteen vuoksi. Esimerkiksi kirkkolaki käsitteli vastaavia ilmiöitä vain kirkkohäiriöinä.[39] Siivoihin tapoihin, säädynmukaiseen esiintymiseen sekä tuhlaavaisuuden torjumiseen pyrkivät sekä KM:n että piispojen jakelemat häätapaohjeet. Esimerkiksi Laurelius käsitteli näitä kysymyksiä melko yksityiskohtaisesti hiippakuntajärjestyksessään v. 1648, kun taas Gezelius tyytyi yleensä viittaamaan KM:n plakaatteihin eikä puuttunut lähemmin tapaohjeisiin PC:ssa.[40]

Morsiamen pukua koskevat säännöt olivat sensijaan kirkon kasvatustyön kannalta tärkeämpiä siksi, että pukeutumisen tapa symbolisoi kirkon vaatimien siveellisyysnormien noudattamista. Säädyllisyyden tuli saada kunniansa ja säädyttömyyden ojennuksensa julkisesti seurakunnan edessä. Yhtä yksityiskohtaisen tarkkoja sääntöjä morsiamen puvusta sekä siitä kuvastuvasta siveellisyyden asteesta kuin Rudbeckiuksen kirkkojärjestyksessä on, Gezelius ei esittänyt. Sensijaan hän jo sekä ensimmäisessä Turun pappeinkokouksessaan että sitten PC:ssa vaati pukusäännön noudattamista sekä vanhojen normien mukaisia sakkoja rikkojille. Ennen vihkimistä sukupuoliyhteyteen ryhtyneitten sakko oli vanhastaan määrätty kah-

[38] *Lindquist* 1947, 87. ULA UDA J.IV.2, q.5. *Lehtonen* 1931, 198. PC VII:9. VA Tenhola KA II Cfg1, ptpk 21.2.1675. Laureliuksen hiippakuntajärjestyksestä *Lundström* 1898, 111.

[39] PC VII:9. *Lehtonen* 1931, 198-199. KL 1686 XV:25.

[40] *Lundström* 1898, 111. *Lagus* 1836, 206, kiertok. 4.12.1669. *Wilskman* 1781-82, 78-80. PC VII:9.

deksi hopeatalariksi, ja jos morsian vielä lähti kunniallisen naisen puvussa vihille, joutui hän maksamaan neljä talaria. PC:n säädökset ovat muuten samat kuin pappissäädyn kasuaalivastauksissa annetut, paitsi että Gezelius ei vaatinut tehdyn rikkomuksen ilmoittamista saarnastuolista kuulutuksen yhteydessä.[41] Sielunhoidollinen lempeys lienee muutoksen motiivina.

Virkaheiton papin suorittamista vihkimisistä päätettiin pappissäädyssä 1672, että niistä koitui rangaistus sekä papille että vihityille. Jos kumppaneilla ei ollut avioestettä, liitto tuli päättää laillisesti. Siirtäessään säädöksen PC:iin Gezelius mainitsi vain rangaistusseuraamuksista ja määräsi jatkotoimenpiteet alistettavaksi kapitulille. Samassa yhteydessä hän varoitti vieraalla paikkakunnalla vihittäväksi pyrkivistä pareista.[42]

Liivinmaan kirkkojärjestyksen avioerosäädökset noudattelevat olennaisilta osiltaan vuoden 1571 kirkkojärjestyksen sekä Laureliuksen kirkkolakiehdotuksen määräyksiä, ja samat säädökset ovat myös kirkkolaissa samassa järjestyksessä.[43] Erikoista on Gezeliuksen lisäys spitaalista avioeron syynä. Hän katsoo, ettei eroa voida sen perusteella myöntää, jos tauti on puhjennut avioliiton solmimisen jälkeen. Kysymys herätti myöhemmin paljon pohdiskelua, ja vuoden 1672 valtiopäivillä Gezelius kysyi pappissäädyn kantaa.

---

[41] RKS, 19-20. *Lagus* 1836, 191. AS 1666. PC VII:10. ULA UDA J.IV.2, q.21-22. KL 1686 (XV:20) alensi pukusäännön rikkojan sakon kahdeksi talariksi. – Kun valtiopäivillä 1689 tehtiin eri hiippakunnista kirkkolain soveltamista koskevia kysymyksiä, olivat Turun hiippakunnan molemmat kysymykset avioliittolainsäädännön alalta. Toinen koski juuri mainittua pukukysymystä ja sai vastaukseksen viittauksen asetuksiin. Toinen koski leskien avioliittoa. KB B.X.1.57.

[42] ULA UDA J.IV.2, q.57. PC VII:11. Gezeliuksen ensimmäisessä kiertokirjeessä on papeille varoitus laittomista vihkimisistä. *Lagus* 1836, 181, kiertok. 30.3.1665. Ks myös KL 1686 XV:3. Rangaistuksena oli kirkkolaissa kuukausi vankeutta vedellä ja leivällä ja maastakarkoitus.

[43] *Lehtonen* 1931, 199-203. KOF I, 111-114. KOF II:1, 245-251. KL 1686 XVI. Kihlauksen purkamisen oikeuttavat syyt olivat: 1. Kihlauksen solmiminen pakon alaisena. 2. Sammumaton viha. 3. Kumppanin tekemä rikos. 4. Vaikea sairaus, josta kumppanilla ei ollut tietoa tai joka oli puhjennut kihlauksen jälkeen. Laillisiksi avioeron syiksi katsottiin: 1. Huoruus. 2. Puolison hylkääminen. 3. Kyvyttömyys tai avioelämän mahdottomaksi tekevä paha sairaus. Lopuksi seuraa ohjeita papille avioriitojen sovittelua varten.

Nyt luvattiin terveelle puolisolle oikeus eroon ja uuteen avioon, jos hän oli vielä nuori ja jos sairaus oli havaittu parantumattomaksi.[44]

Erään tapauksen käsittely kapitulissa 1673 osoittaa Gezeliuksen pitäneen kiinni pappissäädyn kantaa jyrkemmästä käytännöstä. Muuan vaimo, jonka mies oli ollut spitaalitautisena hospitaalissa jo viisi vuotta, pyysi avioeroa mennäkseen naimisiin erään merimiehen kanssa. Kapitulin suorittamassa kollegiaalisessa äänestyksessä tulivat jäsenten henkilökohtaiset ratkaisut näkyviin. Nuorin jäsenistä, Turun koulun rehtori Tammelinus viittasi pappissäädyn päätökseen eikä asettunut siis anomusta vastaan. Teologian professoreista Tunander päätyi samaan ratkaisuun kuudella perusteella. Miehen sairaus oli parantumaton; Jumala on siis itse heidät jo erottanut, mies on "yhteiskunnallisesti kuollut" (civiliter mortuus); Vanhan testamentin mukaan spitaaliset erotettiin muista; vaimo on odottanut jo niin kauan, ja vihdoin mies on antanut hänelle luvan mennä uuteen avioon. Toinen teologian professori Bång sensijaan ei nähnyt entistä avioliittoa hajonneeksi. Kristuskin vertasi suhdettaan seurakuntaan avioliittoon, ei siis ollut hevin sallittava eroa. Jyrkkää kantaansa Bång perusteli myös yhteiskunnallisilla syillä siten, että vaimon taloudellinen tila ei ollut heikko, koskapa hän halusi avioon merimiehen kanssa. Svenonius tahtoi lykätä päätöksen seuraaville valtiopäiville. Gezelius sanoi tähän asti noudattaneensa jyrkkää linjaa vastaavissa tapauksissa ja lupasi tutkia tapausta tarkemmin seuraavalla tarkastusmatkallaan. Äänestyksen jälkeen kapituli päätti kirjoittaa kirkkoherralle, että tämän oli taivuteltava vaimo jättämään sikseen haaveet merimiehestään ja elettävä siveästi.[45] Gezeliuksen lisäksi Bång ja nähtävästi myös Svenonius pitivät verraten jyrkästi kiinni avioliiton erottamattomuudesta. Kun kirkkojärjestysten mukaan tietyissä tapauksissa ei annettu ehdotonta ratkaisua vaan osapuolia oli "taivuteltava luopumaan aikeestaan", jäi kapituleille mahdollisuus tulkita väljästi, miten sitkeään taivutteluun ryhdyttiin.

Svenoniuksen ehdotuksen mukaisesti Gezelius otti spitaalisten

[44] *Lehtonen* 1931, 202. KOF I, 113: "Men för Spettelsko sott eller annan siukdom skul, warder ingom efterlåtit skilias wid sin echta maka." ULA UDA J.IV.2, q.20. Myös PRP III, 64.

[45] AT 27/1793, kapitulin pk 15.12.1673.

avioerokysymyksen esille vielä vuoden 1675 valtiopäivillä. Päätös jäi samanlaiseksi kuin edelliselläkin kerralla.[46] Mahdollisesti Gezelius toivoi säädyltä tiukempaa sovellutusta, sillä muuten hän olisi voinut suoraan vedota aikaisempaan päätökseen.

PC:sta puuttuvat avioerosäädökset kokonaan ilmeisesti siitä syystä, että seurakuntapapisto ei välittömästi joutunut niitä käyttämään. Puolisoitten välisen ristiriidan näyttäessä sovittamattomalta Gezelius käskee papistoa siirtämään sen käsittelyn maalliseen oikeusistuimeen tai kapituliin. Sensijaan PC:n sovittelupykälä on huomionarvoinen, Gezeliukselle tyypillinen ja itsenäinen tuote. Epäsovun ilmaantuessa tulee kirkkoherran ja kirkkoneuvoston välittömästi puuttua asiaan, ottaa selvää riidan syistä ja pyrkiä aikaansaamaan sovinto. Mutta sovitteluvelvollisuus kuului myös hyville naapureille, jotka olivat osavastuussa. Riidan uusiutuessa kirkkoneuvosto puuttui siihen uudestaan käyttäen tällä kertaa jo rankaisuvaltaa. Aluksi syyllistä osapuolta – tai molempia, jos molemmat todettiin syyllisiksi – rangaistiin jalkapuulla, sitten tuntuvalla sakolla. Kirkkoherran ja kirkkoneuvoston valtuudet loppuivat tähän, minkä jälkeen maallinen oikeus ja kapituli hoitivat jatkotoimenpiteet. Sovinnonteon mahdollisesti onnistuessa tulos tuli pyrkiä takaamaan: "Kun nämä riitaiset aviopuolisot lupaavat tehdä parannusta, on myös hyödyllistä, että joku naapureista menee takuuseen heistä, jolloin he tätä sitten ehkä hieman häpeävät ja pelkäävät."[47] Gezelius siirtyy tässä hänelle luonteenomaisella tavalla virallisista määräyksistä intiimiin puhutteluun, jossa ohjataan keskinäiseen sielunhoidolliseen vastuuseen seurakuntayhteisössä. Samalla kun hyväntahtoiset naapurit herätellään heikompiensa holhoojiksi, taltutetaan "ilkeät neuvonantajat ja avioliiton tuhoojat" päitsiin ja tukitaan heidän paha suunsa. *Lehtosen* huomio monipuolisesta avioväen sielunhoidosta 1600-luvun kirkossa osuus oikeaan.[48] Gezeliuksella – ja nimenomaan PC:ssa – sielunhoidon painopistettä on siirretty vielä tavallista enemmän epäviralliseen suuntaan, missä tehokeinoina ovat neuvo, ohjaus ja yhteisvastuun luomat mahdollisimman suo-

[46] PRP III, 217.

[47] PC VII:12: "... at någon aff grannarna gåår i Löffte för them/för hwilken the sedan kunna hafwa någon Försyn och Räddhoga."

[48] *Lehtonen* 1931, 206.

tuisat olosuhteet. Ero esimerkiksi Rudbeckiuksen kirkkojärjestykseen, jonka kanssa PC:n avioliittopykälillä on muuten ilmeisiä yhtäläisyyksiä, on tässä suhteessa selvä.

Hautausta koskevia määräyksiä sisältyy Gezeliuksen antamiin säädöksiin vain vähän. Eniten niitä on Liivinmaan kirkkojärjestyksen vastaavassa luvussa, PC:ssa sensijaan niukasti. Tässä on syytä eritellä ainoastaan Gezeliuksen persoonallisen vaikutuksen kannalta tärkeitä kysymysryhmiä.[49]

Ruotsi-Suomessa käytiin 1600-luvun puolivälistä lähtien taistelua eräitä hautajaismenoihin pesiytyneitä epäkohtia, nimenomaan ylellisyyttä ja komeilua vastaan. Valtiovalta julkaisi tässä tarkoituksessa joukon ylellisyysasetuksia. Papiston ja valtiovallan intressien välille syntyi eturistiriita siten, että valtio pyrki karsimaan pois ne hautajaismenot, joihin epäkohdat nimenomaan liittyivät, erityisesti ruumiinvalvojaiset, uloslaulannan sekä kulkueen. Papisto taas vastusti menojen vähentämistä ja katsoi riittäväksi puuttua sopimattomaan ylellisyyteen asetusteitse. Kirkkolaissa voitti valtiovallan kanta, mainitut menot kiellettiin, mutta toisaalta jäi eräitä tulkintamahdollisuuksia.[50]

Ylellisyyttä vastaan käydyn taistelun vaikutus Liivinmaan kirkkojärjestyksessä on ilmeinen. Moneen kertaan Gezelius teroittaa kohtuullisuuden välttämättömyyttä. Ylellisyysasetuksia pitemmälle hän menee kieltäessään asetuksissa mainittujen suurten hautajaispitojen lisäksi myös pienet sekä samalla "kaikki tarpeettomat ja ylelliset kustannukset". Siksi ei hautajaisia saanut lykätä turhan kauaksi kuolinpäivästä. Ylellisyyden torjumisen vastapainona on Liivinmaan kirkkojärjestyksessä kuitenkin toinen motiivi, kiitollisuu-

---

[49] *Lehtonen* 1931, 215-220. PC VIII. Aikakauden hautauskäytännöstä Ruotsissa ja Suomessa ks *Rimpiläisen* (1971) laajaa tutkimusta. Gezeliuksen kasuaaliteologian hautausta käsittelevä luku on melkein kokonaan epäitsenäinen, *Misleriltä* lainattu. Vain yhtä kvestiota en ole löytänyt Gezeliuksen käyttämistä lähteistä. Siinä kysytään, miksi vainajat haudataan jalat itään päin. Gezelius selittää tavan vapaaehtoiseksi (ritus & ceremonia libera), sitä ei ole Raamatussa käsketty eikä kielletty. Symbolina se tarkoittaa, että me pyrimme taivaalliseen paratiisiin, ja paratiisi taas oli idässä; Kristus nousi taivaaseen Öljymäeltä, joka on idässä; Kristus on totinen valo ja vanhurskauden aurinko, jota odotamme kuten auringonnousua idästä. *Gezelius* 1689, 350-351.

[50] *Rimpiläinen* 1971, 197-217.

den ja kunnioituksen osoitus vainajaa kohtaan. Liian karu hautaus on siksi yhtä lailla sopimaton, ja niinpä ei saanut kiirehtiä saattamaan vainajaa hautaan vain yhden tai kahden yön kuluttua.[51]

PC:ssa ovat samat motiivit vastakkain; ihanteellinen oli keskitie komeilun ja liiallisen yksinkertaisuuden välimailla. Vaikka PC:ssa luonnollisesti kuvastuu tapojen sallittavuus säätyerojen perusteella, on merkittävämpää kuitenkin se, että Gezelius asettuu puolustamaan köyhempien oikeuksia rikkaita vastaan. Kysymys oli tosin vain kellojen soitosta, jota köyhien oli saatava yhtä paljon samalla rahalla kuin rikkaittenkin.[52] Huomautus osoittaa rikkaille soitetun ainakin joskus ylimääräistä; samalla se on esimerkkinä Gezeliuksen muuallakin nähtävästä vastenmielisyydestä säätyläisten tiettyjä etuoikeuksia kohtaan.

Huomattava osa Gezeliuksen hautaussäännöistä koskee menettelytapoja poikkeuksellisissa hautauksissa. Liivinmaan kirkkojärjestyksen mukaan on pääsääntönä, että kristillisen mielen osoittaminen elämän päivinä tai edes viimeisellä hetkellä oikeutti kunnialliseen hautaukseen. Tämän mukaan kristillinen hautaus kirkkomaahan oli kiellettävä "herjaajilta ja jumalattomilta", siis Jumalan sanan ja sakramenttien halveksijoilta. Sama koski itsemurhaajia; jos joku kuitenkin itseään vahingoitettuaan ehti ennen kuolemaansa tehdä katumusta, sai hän syrjäisen paikan hautausmaalta ja hautauksen ilman kellojensoittoa ja laulua. Vierasuskoiset, jotka eivät olleet hyökänneet luterilaisuutta vastaan, saivat paikan kirkkomaalta tai kirkosta, ilman kellojensoittoa ja laulua. Teloitetut pahantekijät saatiin niin ikään haudata kirkkomaahan tai kirkkoon, elleivät olleet menneet katumattomina kuolemaan. Aikaisempiin määräyksiin verrattuna näissä ei ole olennaista uutta.[53]

PC:ssa evätään niin ikään kristillinen hautaus "paatuneilta ja kerettiläisiltä", mutta suodaan vanhaa perinnettä seuraten niille julkisyntisille, jotka ovat viimeisillä hetkillään tehneet parannuksen.

---

[51] *Lehtonen* 1931, 215-216, 219. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 125-126. *Rimpiläinen* 1971, 235-236.

[52] PC VIII:5. *Rimpiläinen* 1971, 237. *Rimpiläinen* katsoo, että "piispan vaikeneminen 1600-luvulla vakiintuneista käsikirjan ulkopuolisista hautauksen osista on tulkittava niitten hyväksymiseksi".

[53] *Lehtonen* 1931, 216-217. *Rimpiläinen* 1971, 275-290.

Papin tuli tällaisessa hautauksessa käyttää tilannetta hyväkseen muistuttaakseen seurakuntalaisia ajoissa tehtävästä parannuksesta. Raskasmielisten kuollessa jäi ratkaisu kapitulille, jolle oli toimitettava sitä varten tarpeellinen selvitys erityisesti vainajan viimeisistä hetkistä ja sanoista. Itsemurhaajien hautaustapa käsketään PC:ssa jättämään maallisen oikeusistuimen päätettäväksi. Viimeksi mainittu PC:n määräys ennakoi kirkkolain henkeä; siinä siirrettiin nimittäin kirkolta maalliselle tuomioistuimelle oikeus ratkaista, milloin julkisyntinen tai itsemurhan tehnyt oli ansainnut kunnialliset ja kristilliset menot sekä hautapaikan.[54] Merkittävää on vielä, että PC:n määräykset poikkeavat omaperäisellä tavalla pappissäädyn edellisenä vuonna antamista kasuaalivastauksista, jotka kylläkin ovat äärimmäisen suppeat ja ylimalkaiset.[55]

Kastamattomien sekä surmattujen lasten hautauksesta vuoden 1571 kirkkojärjestys antoi varsin ankarat määräykset, jotka toistettiin muuttamattomina Västeråsin hiippakunnassa Rudbeckiuksen säännöissä. Niitten mukaan kastamaton saatiin viedä kirkkomaalle, kuitenkin ilman seremonioita. Rudbeckiuksen tekemä lainaus kirkkojärjestyksestä edustaa 1600-luvulla ankaraa linjaa, sillä yleensä määräyksiä lievennettiin. Niinpä Laureliuksen kirkkolakiehdotus salli sekä kastamattomien että täysin kehittyneitten kuolleena syntyneitten hautaamisen tavanomaisin seremonioin, sikiöitten hautaamisen seremonioitta, mutta kylläkin kirkkomaahan. Surmatut oli haudattava hautausmaan syrjäiseen kolkkaan.[56] Gezelius seurasi Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Laureliuksen ehdotusta surmattujen lasten hautaustavasta, kun sensijaan hänen määräyksensä kastamattomina kuolleista läheni vanhaa kirkkojärjestystä ja Rudbeckiusta päätymättä kuitenkaan yhtä ankaraan käytäntöön. Kastamattomat oli Gezeliuksen mukaan saatettava kirkkomaahan "mieluimmin yhdessä toisten ruumiitten kanssa, jotta ne saisivat murheellisten vanhempien vuoksi saatokseen edes kellojensoiton ja lau-

[54] PC VIII:3. *Rimpiläinen* 1971, 275-290. KL 1686 XVIII:12.

[55] ULA UDA J.IV.2, q.30-31. "30. Hwad begrafning uppenbare syndare och själfspillingar måge niuta? Rp. Blasphemis förnekas hederlig begrafning, them androm afstympas något. 31. Än uppenbare och obotfärdige syndare? Rp. Efter Kyrko-ordningen." Muita hautaustapaa varsinaisesti koskevia kvestioita ei kokoelmassa ole.

[56] KOF I, 122-123. KOF II:1, 268-269. RKS, 23. *Rimpiläinen* 1971, 268-274.

lun". Itse asiassa omia seremonioita ei siis kastamattomille kuulunut. Aivan kokonaan ne eivät tosin tulleet kielletyiksi, sillä Gezelius lisää, ettei tällaiselle vainajalle saa järjestää "yksinään mitään suurta komeutta". Suppeitten menojen mahdollisuus jäi täten avoimeksi. Motiivina Gezeliuksen myönnytyksessä on vanhempien, siis saattoväen tunteet ja mielialat, joilla lievennyksiä yleensä motivoitiin 1600-luvulla.[57]

Kastamattomien lasten hautauskäytännöstä ei Turun hiippakunnassa ollut ilmeisesti Gezeliuksen aikana epäselvyyttä, koskapa hän ei käsitellyt kysymystä PC:ssa lainkaan. Surmatuista lapsista ei niin ikään anneta ohjeita. Sensijaan Gezelius on merkillistä kyllä antanut erityisen määräyksen tukehtuneista sekä jollakin muulla tavalla varomattomuuden seurauksena kuolleista pikkulapsista, joille hän sanoo kuuluvan kristillisen hautauksen. Täysin kehittyneet kuolleena syntyneet lapset voitiin laskea samaan hautaan jonkun aikuisen haudattavan kanssa, kun taas sikiöt voi "joku jumalinen ihminen haudata salaa kirkkomaan aidan tai muurin sisäpuolelle."[58] Kirkkolaki vahvisti 1600-luvulla vakiintuneen, vanhan kirkkojärjestyksen määräyksiä lempeämmän linjan ja määräsi kastamattomat haudattaviksi yksinkertaisin menoin vanhempiensa hautasijaan ja surmatut lapset kirkkomaan laitaosaan.[59]

Eräät määräykset tähtäsivät papillisen kontrollin ulkopuolelle jäävän hautaustavan tukahuttamiseen. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä on vielä kielto laittomista hautausmaista. Turun hiippakunnan laitamilla saattoi esiintyä samanlaista vallattomuutta. Syrjäseutuja koski myös v. 1671 annettu kielto haudata papin poissaollessa ja jättää seremoniat jälkeenpäin suoritettaviksi. Kun PC:ssa luvataan soitot ja haudan avaaminen vasta sitten, kun kirkkoherra on saanut asiasta tiedon, lienee tarkoituksena paitsi hautausmaksuja myös

---

[57] *Lehtonen* 1931, 216.

[58] PC VIII:4. *Rimpiläisellä* 1971, 274 ei tässä ole mielestäni kestävä tulkinta, kun hän katsoo, että tukehtuneilla (förqwaffde) tarkoitetaan ehdottomasti murhattuja lapsia. Termi tarkoittaa 1600-luvulla vuoteeseen tukehtuneita, jolloin vanhempien tai imettäjien mahdollinen syyllisyys tutkittiin erikseen. Tukehtuneet eivät liioin olleet välttämättä kastamattomia lapsia. Esim. PC XI:5.

[59] KL 1686 XVIII:9-10. *Rimpiläinen* 1971, 272.

hautauskäytäntöä yleensä koskevan vallattomuuden juuriminen pois.[60]

Hautaukseen ja hautausmaihin on perinteellisesti liittynyt tavallista enemmän taianomaisia uskomuksia. Gezelius varoittaa yleensäkin toistuvasti taikauskosta, joten sitä koskevan huomautuksen liittäminen Liivinmaan kirkkojärjestykseen ei osoita vain sikäläisiä paikallisia tottumuksia, joskin Gezelius luettelee myös niitä koko joukon. Samantapainen varoitus taikauskosta sisältyy myös sekä Rudbeckiuksen kirkkojärjestykseen että itse kirkkolain hautauslukuihin.[61]

Gezeliuksen ajattelutavan kannalta arvioitaessa oli tavallaan taikauskon vastustamista myös kielto rukoilla vainajien puolesta. Kiellon sijoittaminen Liivinmaan kirkkojärjestykseen osoittanee toisaalta, että tapa oli Baltiassa tunnettu. Gezelius katsoo esirukouksiin verrattavissa olevan myös toivotusten, kuten "Jumala lohduttakoon hänen sieluansa" ja "Jumala olkoon hänen sielulleen armollinen". Niitten sijasta oli sopivaa käyttää toteamuksenluontoisia lausumia, kuten "Jumala varmasti lohduttaa hänen sieluansa", "Jumala on hänen sielulleen armollinen", "hänen sielunsa on Herran Jumalan tykönä sidottuna elävien kimppuun" (1. Sam. 25:29) sekä sopivia raamatunlauseita. Gezelius myöntää, että esirukoukset ja niitä muistuttavat toivotukset olivat kiintymyksen merkkejä vainajaan ja että niillä oli jälkeenjääneille lohduttava merkitys. Hän pitää kuitenkin tärkeänä niistä luopumista siksi, ettei uskottaisi niitten jotenkin vaikuttavan vainajan kohtaloon. Tällainen usko tuli paavillisena jäänteenä karsia pois.[62] Tavan muutosehdotus taas osoittaa, että Gezelius tajusi vastustamansa tavan sielunhoidollisen merkityksen ja pyrki sen siis "vaarattomassa" muodossa säilyttämään. Ehdotus seuraa uskollisesti hänen periaatettaan, jonka mukaan ei pitänyt mennä varomattomasti muuttelemaan ja kieltämään sellaista, mihin seurakunnissa on totuttu. Mutta vainajan puolesta rukoileminen oli siinä määrin sekä Gezeliuksen käyttämien teologisten

[60] *Lehtonen* 1931, 216. *Lagus* 1836, 210-211, kiertok. 30.8.1671. PC VIII:5. *Rimpiläinen* 1971, 250.

[61] *Lehtonen* 1931, 216-218. RKS, 23. KL 1686 XVIII:1.

[62] *Lehtonen* 1931, 217, 219-220. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 125-128. *Rimpiläinen* 1971, 236 ja 1972, 21-25.

auktoriteettien että kotimaisen ajattelutavan vastainen, että liivinmaalainen käytäntö oli yritettävä vaikkapa hellävaroen tehdä vaarattomaksi.[63]

Sairaskäyntejä koskevissa papistolle ja myös seurakuntalaisille annetuissa ohjeissa ja määräyksissä kuvastuvat 1600-luvulla jatkuvasti samat vaikeudet. Osoittautui aiheelliseksi teroittaa kansalle aina uudestaan, että pappi oli kutsuttava sairaan luo ajoissa eikä vasta lähestyvän kuoleman varmojen merkkien ilmaantuessa tai sitten, kun pyhäntienoissa muutenkin lähdettiin kirkolle. Hankalaan aikaan tuotu kutsu saattoi papin vaikeaan tilanteeseen, jossa oli ratkaistava, mihin järjestykseen papilliset toimet piti asettaa. Jos sairas kuoli ripittämättä, oli ratkaistava papin syyllisyys tai syyttömyys.[64] Varautuminen ennestään tunnettuja vaikeuksia vastaan hallitsee Gezeliuksen aikaisia sairaskäyntiohjeita.

Kysymyksen ajankohtaisuus näkyy jo Gezeliuksen ensimmäisestä pappeinkokouksesta 1666, jossa muistutettiin kansan kasvattamisesta kutsumaan papin sairaan luo ajoissa.[65] PC:n ohjeet alkavat rukouskehotuksella sairaan puolesta; myös seurakunnan jumalanpalveluksessa luettavia esirukouksia tuli pyytää sairaustapauksen sattuessa. Ei ole yllättävää, että rukous on sairaitten sielunhoidossa Gezeliuksen mukaan ensimmäisellä sijalla, sillä se on muutenkin kärkisijalla hänen suorittamassaan kristillisessä kasvatuksessa. Sen jälkeen muistutetaan papin kutsumisesta hyvissä ajoin ja viivyttelemättä. Jollei potilas itse esittänyt pyyntöä, omaisten tuli se tehdä. Viivyttelyn syynä oli usein se käsitys, että papin tulo joudutti kuolemaa. Uskoa tällaiseen maagiseen syysuhteeseen oli yritetty

---

[63] Esim. Gezeliuksen käyttämä *Brochmandin* (1638 I, 260) dogmatiikka sanoo: "Orationem pro defunctis nescit Scriptura. Qui enim ex hac vita migrarunt, aut in fide Jesu Christi obdormierunt, aut in incredulitate discesserunt, Joh.3.vers.18. Hi aeternis torquentur inferni ignibus, e quibus frustra speratur liberatio, Luc. 16.vers.24. 25. 26. Illi autem cum coelesti gaudio fruantur, non indigent vivorum precibus. Apocal. 14.v.13 & 21.v.22, 23." *Rimpiläinen* 1972, 25 näkee eräänlaisena esirukouksen korvikkeena "kiitoksen kuolleista", joka luettiin saarnastuolista kuolinilmoituksen yhteydessä. Kiitos mainitaan suomalaisissa lähteissä ensi kerran PC:ssa, III:5. *Rimpiläinen* 1971, 237.

[64] KOF I, 115. KOF II:1, 252. KOF II:2, 157-158. *Lempiäinen* 1963, 88, 110, 201-203.

[65] *Lagus* 1836, 190, AS 1666.

juuria pois jo vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä, mutta kirkkolaissakin nähtiin vielä tarpeelliseksi siitä muistuttaa.[66]

Tavanomaiset ohjeet Gezelius antaa sekä Liivinmaan kirkkojärjestyksessä että PC:ssa määrätessään, että papin noutamista tuli välttää öisin, pyhäaattoina ja -aamuina, ellei sairauden äkillisyys pakottanut. Samoin hänen ohjeensa ovat hänen edeltäjiensä ohjeitten kanssa yhtäpitäviä siinä, että vain hätätilassa voi sairaskäynti viivyttää jumalanpalvelusta. Jos seurakunnassa oli useampia pappeja, ratkaisu oli helpompi.[67] Gezeliuksen lisäohje niitä tapauksia varten, jolloin pappi joutui ratkaisemaan useitten samanaikaisten kutsujen välillä, on hänelle tyypillinen ja persoonallinen: etusijalle ei ollut lupa asettaa varakkainta kutsujaa vaan se, joka kipeimmin tarvitsi lohdutusta.[68]

Näitten yleisten periaatteitten nojalla oli yksityisissä tapauksissa pääteltävä papin vastuu, jonka ratkaisemisen kiistanalaisissa kysymyksissä Gezelius osoittaa kapitulille. Piispantarkastuksissa esiintyi sairaskäyntejä koskevia valituksia Gezeliuksen aikana harvoin, mikä osoittaa joko tapausten harvinaisuutta tai sitten niitten käsittelyä kapitulissa PC:n mukaisesti. Ainoita on Isonkyrön tarkastuksessa 1673 annettu huomautus papin noutamisesta lauantaisin ja sunnuntaisin aamupäivällä. Yhteensoiton aikana pappia hakemaan tullutta miestä kehotettiin kirkkoneuvostossa sakottamaan.[69]

Jos ekskommunikoitu sairastui vakavasti ja pyysi sielunhoitoa, sitä oli hänelle suotava, samoin hänet oli päästettävä ehtoolliselle. PC:ssa Gezelius on ottanut lievemmän kannan ehtoollisen jakamiseen kuin Liivinmaan kirkkojärjestyksessä, missä pappia neuvo-

---

[66] PC VIII:1. KOF I, 115. KL 1686 XVII:3. *Lempiäinen* 1963, 205. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä (*Lehtonen* 1931, 208) Gezelius varoittaa yleensä "paavillisista ja taikauskoisista seremonioista" sairaskäyntien yhteydessä. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 120-121.

[67] *Lehtonen* 1931, 209. PC VIII:1. *Lempiäinen* 1963, 205-206.

[68] PC VIII:1. Vrt *Lempiäinen* 1963, 206.

[69] PC VIII:1. VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 16.2.1673. Samanaikaisesti kun kansaa kehotettiin noutamaan pappi ajoissa, pyrittiin poistamaan sakramentin väärää arvostusta. Sekä vuoden 1571 kirkkojärjestys että Liivinmaan kirkkojärjestys huomauttavat, ettei sakramentin puuttuminen kadota vaan sen halveksiminen. KOF I, 115. *Lehtonen* 1931, 209. Siitä ajattelutavasta, jota tässä pyrittiin nujertamaan ks esimerkkejä *Laasonen* 1967, 305.

taan pidättämään sakramenttia. Mahdollisesti hän näki Liivinmaalla ehtoollisen maagisluontoisen arvostuksen juuri vähän ennen kuolemaa "ex opere operato"-toimena siksi yleiseksi, että oli syytä sitä erityisesti vastustaa. PC:n mukaan on ripin ja ehtoollisen saaneen ekskommunikoidun kuitenkin toivuttuaan selvitettävä asiansa kirkkoneuvostossa. Kirkkokurin alaisen saadessa sakramentin on tilanne selitettävä seurakunnalle, ettei se pahennu.[70] Määräys kuvastaa havainnollisesti sitä, miten yksityisiä rikkomuksia ei ollut, vaan kunkin teot koskivat koko seurakuntaa.

Yksityisen ihmisen tekojen kollektiivisen vaikutuksen huomioon ottaminen ei eroa ajan yleisestä ajattelutavasta. Se mikä Gezeliuksen PC:ssa on sekä sairaskäyntiohjeissa että muuallakin silmiinpistävää, on painopisteen sijainti huomattavan paljon positiivisella puolella, yhteisvastuun alueella. Toinen merkittävä piirre on rukouksen arvostus ja kolmas varallisuuserojen vaikutuksen eliminoiminen.

h. Määräykset köyhäinhoidosta

Gezeliuksen piispuuskauden alkaessa voimassa olevat köyhäinhoidon perusperiaatteet oli hahmoteltu jo 1600-luvun alkupuolella, osittain 1500-luvulla. Vuoden 1642 kerjuusäännön mukaan kunkin pitäjän velvollisuutena oli pitää huolta omista köyhistään. Kerjuuta ei katsottu voitavan kieltää, mutta kerjäläiset eivät saaneet siirtyä pitäjästä toiseen. Vuoden 1571 kirkkojärjestys oli jo määrännyt rakennettavaksi köyhäintupia, ja käsky toistettiin myös Rothoviuksen konstituutioissa.[1] Entisten periaatteitten pohjalta Gezelius antoi täsmällisiä määräyksiä erityisesti PC:ssa.

---

[70] PC VIII:2. *Lehtonen* 1931, 210. KOF II:1, 253. *Juva* 1956, 37. – Sairaskäynneistä vankien ja vierasuskoisten luona ei PC:ssa ole erityisohjeita kuten Liivinmaan kirkkojärjestyksessä *(Lehtonen* 1931, 210) ja KL:ssa (XVII:9). Huomattakoon Laureliuksen (KOF II:1, 259) ja KL:n (XVII:8) hienovarainen ohje, ettei vierasuskoisen sairaan luo kutsuttu pappi saa ryhtyä tätä kiusaamaan opillisilla kiistakysymyksillä. Ks myös edellä s. 208.

[1] *Wilskman* 1781-82, 195, 659. *Hällström* 1824, 2. KOF I, 174. *Parvio* 1959, 334. Gezeliuksen aikaa edeltävästä kehityksestä kokonaisuudessaan *Sandholm* 1973, 11-29. *Sandholmin* (s. 29 viite 60) erillisenä Gezeliuksen köyhäinhoitosääntönä esittelemä käsikirjoitus on sama kuin PC XII.

Myös PC:n mukaan tuli avuttomien köyhien huolto suorittaa pitäjän köyhäintuvassa, joka oli rakennettava kirkon lähelle. Määräys tuvan sijainnista tarkoitti ilmeisesti paitsi huonokuntoisten ihmisten jumalanpalvelusmatkojen järjestämistä mahdollisimman lyhyiksi erityisesti almujen saannin turvaamista. Gezelius nimittäin neuvoo seurakuntalaisia tuomaan kirkkomatkoillaan köyhille lahjoja silloin, kun Jumala on siunannut vuoden sadon. Suositeltavaa oli niin ikään sujauttaa lantti köyhien käteen näitten seistessa ennen jumalanpalvelusta kirkon ovella tai eteisessä. Varsinkin menestyksellisen matkan tai onnelliseen toipumiseen päättyneen sairauden jälkeen oli sopivaa lahjoin muistaa kirkkoa ja köyhiä. Liivinmaan kirkkojärjestyksen säädökset köyhäintalosta ovat pääkohdittain samanlaiset.[2]

Köyhäintuvan hoidosta vastasi valvoja, tai jos heitä oli kaksi, toinen oli pappi ja toinen kuudennusmies. He huolehtivat tuvan kunnosta, tuotujen almujen oikeudenmukaisesta jakamisesta, asukkaitten sovusta sekä kristillisestä elämästä. Esiintyvistä puutteista ja epäkohdista he ilmoittivat kirkkoneuvostolle ja pitäjänkokoukselle. Viimeksi mainittu elin päätti, keitä otettiin köyhäintupaan. Perustavana vaatimuksena oli tietenkin oman seurakunnan jäsenyys. Lisäksi karsittiin sen mukaan, oliko pyrkijällä mahdollisuus saada elatuksensa muulla tavalla, esimerkiksi omaisilta. Niille köyhäintuvan asukeille, joilla oli vielä työkykyä jäljellä, valvojat voivat järjestää kevyttä askaretta, josta tuli maksaa palkkaa.[3]

Jo ensimmäisessä kiertokirjeessään Gezelius pyysi papistolta selvitystä siitä, missä seurakunnissa oli perustettu "hospitaalit"; näillä tarkoitettiin tässä ilmeisesti tavallisia köyhäintaloja, sillä jatkona on ohje pitää huolta oikeista köyhistä, kun taas laiskoja ei pitänyt avustaa. Ohjeista huolimatta köyhäintuvat eivät päässeet yleistymään Gezeliuksen aikana. Vuoden 1688 pappeinkokouksessa niitten rakentamista vaadittiin jälleen samalla kun nimismiehiä velvoitettiin pitämään vieraat köyhät poissa. Tämä Gezeliuksen viimeisessä pappeinkokouksessa toistettu vaatimus johtui nähtävästi

[2] PC XII:1. *Lehtonen* 1931, 327.
[3] PC XII:1-2.

siitä, että köyhäintuvat oli kirkkolain mukaan "viivyttelemättä" tehtävä niihin seurakuntiin, missä niitä ei vielä ollut.[4]

Vaikka määräykset köyhäintuvista jätettiin seurakunnissa yleensä täyttämättä, käsiteltiin köyhäinhoitokysymyksiä esimerkiksi Gezeliuksen piispantarkastuksissa yllättävän harvoin. Mahdollisesti kerjäläisiä oli ainakin paikoin liian paljon, että tuvan rakentamisella olisi katsottu voitavan päästä ongelman ratkaisuun. Kuvaava on vuoden 1675 pappeinkokouksen huomautus, että kerjuusääntöä oli pyrittävä noudattamaan kerjäläisten paljoudesta huolimatta; köyhäintuvasta ei katsottu aiheelliseksi mainita mitään.[5]

Kerjuuta ei voitukaan kieltää silloin, kun se tapahtui oman pitäjän alueella. Tähänkin Gezelius myöntää PC:ssa oikeuden ilmeisen vastahakoisesti ja epäsuorasti: "Niinkuin mikään kunnon (rätt betänckt) seurakunta ei salli pitäjänköyhiensä kärsiä puutetta, niin ei myöskään ulkopitäjäläisten köyhien saa sallia kulkea ympäriinsä." Omien kerjäläisten kulkemista oli siis pakko sietää. Gezelius esittelee kuitenkin parempina vaihtoehtoina muut mahdollisuudet, joita oli käytettävä. Sukulaisten oli täytettävä velvollisuutensa, varsinkin lasten vanhempiaan kohtaan neljännen käskyn mukaan, seurakunta voi jakaa avustuksia sakkorahoista ja muutenkin, erityisesti suurina juhlina, ja jos kerran oli pakko kiertää, piti kerjäläisen mieluimmin jollakin pienellä työnteolla auttaa elatustaan armeliaisuuden täyttäessä sen mikä jää puuttumaan. Pappissäädyn tekemän päätöksen mukaisesti Gezelius varoitti papistoa antamasta harkitsemattomia kerjuusuosituksia ja lisäsi, että varsinkin kerjuukierrokset markkinoitten aikana saivat aikaan juopottelua ja muuta jumalatonta elämää.[6] PC:n tarkoitus on siis, että kiertely oli korvattava mahdol-

---

[4] *Lagus* 1836, 182, kiertok. 30.3.1665. *Simolin* 1912 b. 320. AS 1688. KL 1686 XXVIII:4. *Juva* 1955, 92.

[5] *Lagus* 1836, 264, AS 1675. HMA Lempäälä KA II Ca1, ptpk 3.3.1682, jossa on huomautus kerjäläisistä. *Lempiäinen* 1967, 210 katsoo, että köyhäinhoitoasiain käsittelyn harvinaisuus piispantarkastuksissa osoittaa epäkohtien vähyyttä.

[6] PC XII:3-4. ULA UDA J.IV.2, q.38: "Praeposit(o)s och Pastores gifwa obetänkt recommendationer åt sine församblingars fattige, ther med the löpa omkring? Rp. Måste äntel. uphöra." *Juva* 1955, 92-93.

lisimman paljon työnteolla sekä yhteisvastuullisella avustamisella, vaikka Gezelius ei nimenomaan sano näin.

Vieraiden kiertolaisten sietäminen oli luvatonta paitsi siksi, että kunkin seurakunnan tuli hoitaa omat köyhänsä, myös kiertelystä koituvien lukuisten epäkohtien vuoksi. Asetukseen vedoten Gezelius muistuttaa edellisenä vuonna myös pappissäädyssä mainitusta mustalaisten ja lappalaisten luvattomasta kuljeskelusta. Muitten kauempaa ja jopa vieraista maista tulleitten lupapapereista sekä niitten allekirjoituksista ja sineteistä oli vaikea ottaa selvää, ja siksi nämä piti toimittaa maaherrojen, maistraattien tai nimismiesten kuulusteluun, ellei heillä ollut kuninkaallista kirjettä. Useimmat heistä olivat petkuttajia (hafwa en skalck medh sigh i Barmen), joten heille ei missään tapauksessa saanut antaa kirkon köyhäinvaroja. Kiertolaisten tuottamien epäkohtien torjumista Gezelius on pitänyt tärkeänä, sillä myös Liivinmaan kirkkojärjestyksessä hän siitä huomautti. Baltiassa kulki venäläisiä ja puolalaisia musikantteja ja sirkusesitysten pitäjiä, joista Gezelius varoittaa.[7]

Hospitaaleista sisältää PC lyhyet ohjeet. Tarttuvaan tautiin sairastunut vietäköön hospitaaliin, missä hän maksaa kustannuksensa, mikäli on varakas, muuten hänen kulunsa suorittaa seurakunta. Sairaalla tai hänen omaisillaan oli oikeus niin halutessaan järjestää eristyspaikaksi hospitaalin sijasta erillinen rakennus. Jos jonkun epäiltiin sairastuneen tarttuvaan tautiin, ei hän saanut liikkua ihmisten ilmoilla ennen kuin lääkäri oli todennut taudin laadun. Tavanmukaisten rutiiniohjeitten lisäksi Gezelius tässäkin ohjasi sielunhoidolliseen yhteisvastuuseen. Terveet lohduttakoot sairasta Jumalan sanalla ja auttakoot häntä muutenkin. Samalla sairaan näkeminen oli terveelle aiheena kiitokseen omasta terveydestä.[8] Isonkyrön piispantarkastuksessa 1673 piispa teroitti papistolle, että spitaalitautisiksi epäiltyjen sielunhoidosta oli huolehdittava ja heidän puolestaan oli rukoiltava. Vaikka heidän piti kulkea kirkkomatkoilla erillään ja seista kirkossa eri paikassa kuin muut, heitä ei siis kokonaan suljettu pois yhteisestä jumalanpalveluksesta. Ehtoollinen piti jakaa heille kirkon eteisessä tai kirkkomaalla siten, että tuuli kävi jakavasta papista

[7] PC XII:6. ULA UDA J.IV.2, q.39. *Lehtonen* 1931, 327.
[8] PC XII:5. *Sandholm* 1973, 50-54, 182-192.

poispäin.[9] Eristyksen osittaisuus saattoi tosin Isonkyrön ohjeissa johtua siitä, että niissä tarkoitettiin varmistamattomia tapauksia, sairaudesta epäiltyjä.

Kapitulin velvollisuudesta hospitaalien valvontaan oli epätietoisuutta ennen kirkkolakia, sillä sitä kysyttiin myös pappissäädyssä 1672. Päätöksessä sanottiin hospitaalien ylläpidosta huolehtimisen kuuluvan myös sille.[10] Kirkkolaki määritteli täsmällisesti hospitaalien valvonnan kuuluvan maaherralle, piispalle, kirkkoherralle ja pormestarille.[11]

9. KANSANOPETUKSEN KEHITYS

Katekismukseen keskittyvä puhdasoppinen kansanopetustraditio oli varsinaisesti alkanut Ruotsissa 1600-luvun alussa, jolloin Strängnäsin piispa Laurentius Paulinus Gothus ennen muita kehitti pohjaa käytännölliselle katekismuksen opetustoimelle seurakunnissa. Strängnäsin hiippakunnasta Turun piispaksi siirtynyt Rothovius aloitti täällä niin paljon entistä voimakkaamman kansanopetustoiminnan, että hänestä on katsottu alkaneen kokonaan uuden vaiheen suomalaisten opettamisessa. Katekismuksen pääkappaleitten taitamisen vaatimus oli Rothoviuksen piispuusvuosista lähtien sel-

---

[9] VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 16.2.1673.

[10] Tällä tavalla lienee tulkittava säädyn niukkasanainen vastaus: "37. Huru wida inspectionen öf. r Hospitalen lijder til Consistoria. Rp. Som underhållet kan wara." ULA UDA J.IV.2, q.37.

[11] KL 1686 XXVIII:3. *Bonsdorffin* (1894-1904 I, 253) mukaan maaherran ja piispan osuus jäi Turussa hospitaalin hoidossa vähäiseksi, pääosaltaan köyhäinhoidosta huolehti maistraatti. — Kapituli myönsi myös yksityisille henkilöille kolehteja avustus- tai terveydenhoidollisiin tarpeisiin. Erään somerolaisen naisen pyytäessä 1671 avustusta mennäkseen Pohjanmaalle hakemaan parannusta "käärmeestä, joka oli ryöminyt hänen sisuksiinsa", kapituli myönsi yhden sunnuntain kolehdin suomalaisesta seurakunnasta. Tapaus osoittaa samalla, ettei kapituli katsonut kansanparantajien toiminnan kuuluvan tuomittavan taikauskon luokkaan. ÅT 12/1793, kapitulin pk 13.12.1671.

viö.[1] Gezelius vanhempi jatkoi näin luodun tradition pohjalta; siitä hän kehitteli ne kansanopetusmuodot, joitten takia hänestä on käytetty Suomen kansanopetuksen isän nimeä. Gezeliuksen toimet katekismuksenopetuksen ja yleensä kansanopetuksen parantamiseksi liittyivät lisäksi hänen aikanaan muuallakin esiintyneeseen kansanopetuksen voimistamistendenssiin.[2]

Kansanopetustoimen tärkeys on leimaa antavana alusta alkaen Gezeliuksen papistolleen jakamissa ohjeissa sekä lausunnoissa. Eräässä ensimmäisen piispuusvuotensa kiertokirjeessä hän määrää papiston pitämään huolta seurakuntalaisten kristinopintaidon edistymisestä, ja vuoden 1666 epävirallisessa pappeinkokouksessa keskusteltiin laajasti katekismuksen opetuksesta. Tämän keskustelun tuloksena syntyi *Catechismi appendix,* Gezeliuksen ensimmäinen Turussa julkaisema opetusohjelma.[3] Katekismuskuulustelujen tärkeydestä muistutettiin myöhemmissäkin pappeinkokouksissa, ja kun v. 1673 ilmestynyt *Perbreves commonitiones* sisälsi katekismuksenopetusta koskevan luvun, Gezelius viittasi myöhemmin siihen. Kolmas merkittävä ohjelmakirjoitus on 1683 ilmestynyt *Methodus informandi,* joka käsittelee myös kansanopetusta.[4] Gezeliuksen kiertokirjeisiin sisältyy niin ikään muistutuksia katekismuksenopetuksen uutterasta harjoittamisesta. Erityisen ansiollisena oli pidettävä pappia, joka taisi tämän "tärkeimmän ja vaikeimman" virkatehtävän.[5]

Gezeliuksen kansanopetusohjelman mukaan kuului yksinker-

---

[1] CEAP II, 387-389. *Lindelöf* 1858, 38-46. *Wahlfisk* 1889, 29-30, 39-45. *Vikman* 1910, 40-56. *Perälä* 1928, 230-235. *Brandell* 1931, 481. *Warne* 1940, 118-125. *Juva* 1955, 72-73. *Parvio* 1959, 232-234, 236-238.

[2] Esim. Upsalan hiippakunnassa: ULA UDA A.I.6, pk 20.9.1666 § 4, A.I.7, pk 3.3.1675 § 3, 21.4.1675 § 9. *Lundström* 1904 II, 128, 142, 146.

[3] *Lagus* 1836, 187, kiertok. 1.12.1665; 190, AS 1666. CatA on erillisenä vihkona HYK:ssa sekä julkaistuna esim. *Lagus* 1836, 195-198 ja *Hall* 1929 I, 100-103.

[4] *Lagus* 1836, 198, AS 1667; 265, AS 1675. Viimeksi mainitussa kokouksessa Gezelius lupasi pitää papiston opetustointa entistä tarkemmin silmällä. – PC ja MI ovat HYK:ssa, MI julkaistu myös esim. *Hall* 1942, 33-48.

[5] *Leinberg* 1900-07 VII, 169, kiertok. 17.10.1668; IV, 306, Gezelius Brahelle 20.2.1670. Gezeliuksen kasuaaliteologian katekismusta käsittelevän luvun 11 kvestiosta kahdeksan (2,4-7,9-11) on ilmeisen itsenäistä ja liittyy kotimaiseen opetustraditioon, mikä osoittaa Gezeliuksen erityistä harrastusta opetustointa kohtaan. *Gezelius* 1689, 26-33.

taisenkin ihmisen velvollisuuksiin kaikkien uskonkappaleitten opetteleminen, sensijaan kaikilta ei voitu vaatia mutkikkaampien kysymysten hallintaa. Koska Kristuksen sanojen mukaan iankaikkinen elämä riippui hänen ja Jumalan tuntemisesta, oli vanhempien ja holhoojien kannettava vastuuta nuoren väen opiskelusta.[6]

Sisäluvuntaidon opettamisen vaatimus alkoi tunkeutua Ruotsissa kansanopetusohjelmiin 1600-luvun alkupuolella, jolloin Laurentius Paulinus katsoi tarpeelliseksi, että ainakin jokin osa lapsista oppisi lukemaan. Suomessa Terserus pyrki jo sisäluvun opetuksen aikaansaamiseen, mutta varsinaisesti ohjelma alkoi toteutua vasta Gezeliuksen aikana.[7]

Lukutaidon opettaminen on Gezeliuksen ohjelmissa jo alusta alkaen ja erittäin pontevasti 1680-luvun alkupuolella, mikä näkyy myös tuonnempana selvitettävistä lukkareita koskevista määräyksistä. Ensimmäinen selkeä suunnitelma lukutaidon kartuttamiseksi sisältyy jo maaliskuussa 1666 lähetettyyn kiertokirjeeseen, missä myös kiitetään havaituista hyvistä tuloksista; nuoriso oli päässyt lukutaidossa ilahduttavaan alkuun. Saman vuoden loppupuolella ilmestynyt CatA antaa kyllä vielä ohjeensa ulkoluvun kannalta.[8]

Katekismuksen ulkoa oppiminen on lähtökohtana myös PC:n siinä luvussa, joka käsittelee opetustointa. Gezelius viittaa ensin CatA:iin ja antaa sitten lisäohjeita. Sisäluku on kuitenkin nyt jo tietoisesti tavoitteena, vieläpä sen opetusta varten annetaan metodiset ohjeet. Eräät PC:n neuvot siitä, milloin katekismusta voidaan opetella, edellyttävät niin ikään oikeastaan jo lukutaitoa: "Laiskat ja autuudestaan vähän välittävät väittävät, ettei heillä ole siihen aikaa. Kurja puolustus! Kirkkoon mentäessä ja sieltä palatessa, kun kirkolla joudutaan jotakin odottamaan, kun jumalanpalvelus on päättynyt pyhä- ja juhlapäivinä, voivat jumaliset ja autuudestaan huo-

[6] *Gezelius* 1689, 31: "Q.IX. An simplex homo omnes fidei Articulos nosse teneatur? R. Aff. quo ad substantiam Articulorum fidei, quam omnis Christianus tenere debet, licet subtiliores explicationes & qvaestiones non teneat, modo iis non expresse contradicat. Et cum Christus vitam aeternam ponat in agnitione sui & Patris Coelestis Joh. 17:3. Ergo maxima & indefessa sit cura parentum, tutorum & patrum familias in fideli ac salutari institutione tenerae aetatis. Eph. 6:3."

[7] *Vikman* 1910, 59-70. *Brandell* 1931, 489. *Juva* 1955, 73-74, 121.

[8] *Lagus* 1836, 188, kiertok. 18.3.1666.

lehtivat paljon oppia. Mutta suruttomat ja jumalattomat käyttävät nämä hetket jumalattomaan ajanvietteeseen."[9] Edes jossain määrin realistisina voidaan näitä ohjeita pitää vain lukutaitoisille annettuina. Gezeliuksen opetusohjelmiin kuulunut sisäluvun taidon vaatimus sai virallisen vahvistuksen kirkkolaissa, joka määräsi sen opetustavoitteeksi. Tämä vaikutti epäilemättä myös piispan toimenpiteisiin, sillä kirkkolain tuloa seuraavina vuosina Gezelius tiukkasi kiertokirjeissään tietoja lukutaidon edistymisestä ja sen hyväksi suoritetuista toimista.[10]

Sisäluku oli tärkeä ulkoluvun täydennyksenä ensinnäkin siksi, että se auttoi selvään oppimiseen ja *ymmärtämiseen*. CatA alkaa Gezeliuksen opetustavoitteita kuvaavalla tavalla: "Vaikeaa ja hankalaa on tosin saada yksinkertaiset oikein ja perusteellisesti ymmärtämään kristinopin kappaleensa, ja kuitenkin se on hyvin tarpeellista, sillä siitä riippuu heidän iankaikkinen autuutensa."[11] Ulkoluku sinänsä ei ollut tavoitteena; pyrkimys ymmärretyksi tekemiseen on Gezeliuksen ohjelmassa kuten usein muuallakin ortodoksian ajan katekismuksenopetuksessa näkyvä tendenssi. Esimerkiksi Laurelius oli teroittanut tätä kirjassaan "Paraenesis ad ministerium ecclesiasticum", ja samanlaiseen opetukseen velvoitti kirkkolaki.[12] PC:ssa on ymmärtämistä korostettu näin: "On erittäin tarpeellista, että lapsia (sekä niitä, joitten oppiminen on lapsuudessa laiminlyöty ja joitten tulee nyt oppia) ei ainoastaan vaadita ahkerasti oppimaan, vaan myös oppimaan oikein ja selvästi, sillä muutoin he eivät koskaan voi ymmärtää lukemaansa." Juuri tässä kohdassa käy ilmi sisäluvun tuottama hyöty: "Kun heidän pitää lukea jotakin ulkoa, on heidän usein luettava sitä samaa sisältä, sekä opettajansa johdolla että itsekseen, niin että he lukemalla uutterasti kirjasta oppisivat sen ulkoa."[13]

Myös kasuaaliteologiassaan Gezelius puolusti itse kirjasta lukien tapahtuvan oppimisen etevämmyyttä. Suullisen oppimisen

[9] PC IV:4, 6-8.

[10] KL 1686 II:10, XXIV:11, 22. *Lagus* 1836, 327, kiertok. 28.11.1687; 335, kiertok. 18.12.1688.

[11] *Lagus* 1836, 195.

[12] *Brandell* 1931, 482. KL 1686 II:10, XXIV:10.

[13] PC IV:5, 8.

etuna saatettiin tosin pitää sitä, että opetettava voi välittömästi kysyä epäselviä kohtia. Mutta muisti on petollinen, opettaja voi kyllästyä loputtomaan toistelemiseen, ja väärin oppimisen vaara oli olemassa. "Siispä on verrattomasti parempi oppia katekismusta kirjasta, mistä oppilaat voivat tämän saman omaksua oikein ja helposti, ja jos jotakin unohtuu, mikä on tavallista, voi heti katsoa uudelleen kirjasta."[14]

Näin Gezelius kirjoitti kirkkolain ilmestymisen jälkeen ja siihen viitaten. Samanlaisia ajatuksia hän oli kuitenkin esittänyt jo aikaisemmin, eikä ulkoluvun tukeminen ja selkeyttäminen jäänyt sisäluvun ainoaksi ja perimmäiseksi tavoitteeksi. Tätä valaisee selvimmin MI:n alku: "... ei vain kaikissa kaupungeissa vaan myös kaikissa maalaisseurakunnissa on oltava pedagogiot, missä lapset voivat oppia lukemaan ja siis vaivatta sekä paremmin ymmärtäen myös kristinopinkappaleensa — sillä lukutaidottomat oppivat harvoin puhtaasti kristinoppia, ja siten heidän on paljon vaikeampi ymmärtää sen pääkappaleita — niinkuin myös ylistämään laulaen Jumalaa seurakunnissa, vieläpä kotonakin lukien ja laulaen, niin että jumalanpelko vallitsisi maassa, ja kaikkia kristillisiä hyveitä yhä enemmän harjoitettaisiin."[15] Oikea kristinopintaito on muuta kuin mekaaninen ulkoluku, sen välittäminä seurauksina voidaan odottaa seurakuntaveisuun, kotihartauden sekä yleensäkin hyvän kristillisen tavan ja siveellisyyden voimistumista. Pudasjärven piispantarkastuksessa 1673 Gezelius neuvoi pitämään lukutaitoisen perheenjäsenen johdolla taloissa rukoushetkiä "mieluiten iltaisin, kun koko talonväki on läsnä, ja aamuisin niitten kera, jotka silloin ovat pai-

---

[14] *Gezelius* 1689, 26-27. Tämä kvestio näyttää olevan Gezeliuksen itsenäisesti muotoilema. Hän ylistää myös KM:n harrastusta kansansivistystä kohtaan ja viittaa kirkkolain määräyksiin lukutaidon opettamisesta. "Qvod cum factum sit, agnoscenda est pastorum Obedientia, fervor & aemulatio, qvi non sinunt ullum pagum, & familiam sine informatione domestica & quidem ex libris, qvi certe fervor tam docentium quam discentium verget in Dei ter Opt. Max. gloriam & Ecclesiae exaedificationem: Estq; visitatoribus maximo oblectamento."

[15] MI I:1. Gezeliuksen ajatuksen ymmärtämisen kannalta tärkeä sivulause kuuluu: "ty the obooklärde lära sällan reent läsa/ och så myckit swårare förståå sina Christendoms Hufwud-Stycken." Nykyisen terminologian mukaan on "läsa" tässä oikeampi kääntää kristinopintaidoksi kuin ulkoluvuksi.

kalla". Gezeliuksella nämä ovat tärkeitä sisäluvun kartuttamisen motiiveja. Veisuun paranemisena ilmenevästä lukutaidon vaikutuksesta hän on puhunut myös muissa yhteyksissä. Eri tavoin hankittu kristinopintaito oli kaiken kaikkiaan oleva jokapäiväistä käyttöä, varsinkin aamuin ja illoin oli sovellutuksen aika. Tällä Gezelius tarkoitti rukouselämää, johon kasvattaminen oli hänen mielestään erityisen tärkeätä.[16]

Sekä PC:ssa että MI:ssa Gezelius esittää sisäluvun opetuksen metodiset ohjeet. Hän moittii vanhaa tapaa, jonka mukaan opettaja lukee ensin edeltä oppilaalle muutamia kirjaimia käskien tätä toistamaan ne, minkä jälkeen oppilasta käsketään istuutumaan ja lukemaan (läsa öfwer). Lukeminen oli mahdotonta sellaiselle, joka tuskin muisti kirjaintakaan hätäisen esiluvun perusteella. Sen sijaan oli parasta suorittaa kirjainten opettaminen jaksoittain, 4-6 kirjainta kerrallaan. Ennen kuin opettaja siirtyi seuraavaan jaksoon, hänen piti kirjainten järjestystä vaihtaen sekä oppilaan itsekseen suorittavaa luettelemista seuraten varmistua siitä, että oppilas tunsi kirjaimet hyvin. Kun aakkoset oli opittu, varmistettiin kirjainten tunnistaminen vielä aapisen avulla. Vasta tämän jälkeen ryhdyttiin muovaamaan tavuja opettajan valvonnassa. Gezelius pitää tärkeänä valvonnanalaista oppimista, niin ettei oppilas jää epävarmassa vaiheessa yksin ja siis opi väärin. Opettajasta tämä ehkä tuntui vaivalloiselta, mutta hän saattoi helpottaa työtään asettamalla aina pitemmälle edistyneet oppilaat apuopettajiksi. Lisäksi Gezelius vakuuttaa, että tällä tavalla opetettaessa nähty vaiva tulee palkituksi hyvinä tuloksina. Vanhaan menetelmään verrattuna lisääntyi oppimisen ilo, minkä lisäksi aikaa säästettiin. Pudasjärven piispantarkastuksessa 1673, missä Gezelius antoi suunnilleen samansisältöiset metodiset ohjeet, hän sanoi normaalin lapsen oppivan tällä tavalla ainakin kolmessa kuukaudessa kristinoppinsa sekä sujuvasti luke-

[16] PC III:2, josta myös edellä s. 214. OMA Pudasjärvi KA II Cf1, ptpk 23.1.1673. VA Ecclesiastica I, kiertok. 29.1.1670. *Lagus* 1836, 198. CatA. *Lehtonen* 1931, 106. *Juva* 1955, 117: Sisäluvun opetuksen näkeminen näin voimakkaasti ulkoluvun tukena on mielestäni hieman yksipuolinen tulkinta Gezeliuksen ohjelmasta. Samoin *Vikman* 1910, 80-81, 92-93.

maan. Samassa yhteydessä hän vielä huomautti siitä, miten tärkeätä oli käyttää lukemaan oppimisessa äidinkielistä tekstiä.[17]

Sekä opetuksen järjestelmällisyys että valvonta tähtäsivät siis virheettömään oppimiseen, jonka Gezelius katsoi hyvän ymmärtämisen edellytykseksi. Huomattavaa on oppimisen motivaation kehittely: työ oli järjestettävä siten, että pitkästyminen vältettiin ja nopeasti näkyvät tulokset tuottivat iloa. Motivaatioon on Gezeliuksen antamissa pedagogisissa ohjeissa kiinnitetty huomiota myös siten, että niissä teroitetaan hienotunteisuuden merkitystä. Heikkotaitoista ja erehtyvää ei saanut nolata parempien edessä, vaan häntä tuli rohkaista antamaan oikeita vastauksia. Kristinopin kuulustelussa oli arkoja puhuteltava ja neuvottava "enemmän lempein kuin kovin sanoin". Kun ensin kysyttiin niiltä, jotka osasivat hyvin, rohkaistuivat heikotkin sen jälkeen vastaamaan, aluksi vaikkapa samaan kysymykseen.[18]

Gezeliuksen jakamissa metodisissa ohjeissa on useita, jotka ovat jokseenkin samanlaisia kuin Comeniuksen opettamat. Molemmat pyrkivät lisäämään oppimisen nopeutta ja varmuutta, samoin tekemään opiskelun oppilaalle helpommaksi ja miellyttävämmäksi. Comenius puhui oppimisen leikinomaisuudesta. Jaksottelun hyöty on niin ikään tuttu myös Comeniuksen metodiikasta. Gezeliuksenkin opetusopin päätavoitteeksi voitaisiin hyvin alleviivata comeniolaiseen tapaan iloinen oppiminen.[19] Gezeliuksen yhteydet Comeniukseen olivat tarpeeksi kiinteät merkittävien vaikutteitten siirtymiseen.

Aikalaistensa muistoissa Gezelius itse oli tarkastusmatkoillaan suorittamissaan kuulusteluissa antanut esimerkkiä sävyisästä opetustavasta, joka oli omiaan houkuttelemaan vähempitaitoisetkin pelotta antamaan vastauksia. Salamnius kertoo laatimassaan muistorunossa: "Ei sanoin cowin sanele/ Wiscoi Päätänsä Wihasa/ Eikä catzo cauhiasta:/ Aina Catzando ihana/ Lohdutus luja Puhesa/ Ihana Ilo sanoisa/ Wanhemmatkin wirwottapi/ Pienet Lapsetkin lepytti/ Jotca culkeisa Kylisä;/ Omiansa etziesä/ Juoxit wastahan ilol-

[17] PC IV:7-8. MI I:6-8. OMA Pudasjärvi KA II Cfl, ptpk 23.1.1673.

[18] PC III:4. *Lagus* 1836, 197, CatA. MI I:11.

[19] *Kvačala* 1914, 125-143.

la/ Tygö Polwen tungenewat." Huittisten kirkkoherra Johannes Keckonius taas välittää tunnetussa runossaan yhtäpitävän kuvan Gezeliuksen opetustavasta: "Eij hän ollut ylpiä/ Pitäin Pispan Käräjä./ Cosca Piscu Kircosa/ Catechismus cainalosa/ Tuli Herran tämän eteen/ Sielun Tawarast tili tekeen."[20]

Muistorunojen kuvaus kristinoppiansa opettelevista pikkulapsista vastasi Gezeliuksen ohjelmaa, jonka mukaan vanhempien oli aloitettava opetus siinä vaiheessa, jolloin lapset rupesivat puhumaan. Gezelius perusteli näin varhaista ikää sillä, että lapset olivat silloin vielä tottelevaisia, eivät ujostelleet osaamattomuuttaan, ja olivat siten alttiita oppimaan lisää, kun heitä vain sävyisästi kohdeltiin. Siksi pikkulapset piti ottaa mukaan kinkereille ja tarkastustilaisuuksiin, sillä pienikin osaaminen siellä houkutteli heitä lisäämään tietojaan.[21] Vanhempien ilmoittaessa papille lapsen iän todellista alhaisemmaksi sai pappi tilanteen selville kastettujen kirjasta ja rippikirjasta. Osaamattomuuden puolustelun viittaamalla oppimisen vaikeuteen Gezelius kumoaa huomauttamalla, että lapsi toki oppi kokonaisen kielen tuhansine sanoineen, vieläpä useampiakin kieliä. Kuinka sitten voitiin väittää, että oli vaikeaa oppia muutamia katekismuksen kappaleita? Gezelius asetti tavoitteeksi kristinopinkappaleitten sekä niihin kuuluvien Lutherin selitysten osaamisen kymmenen tai yhdentoista vuoden iässä.[22]

Tavoitteet muuttuivat siis jo Gezeliuksen piispakauden alkuaikoina siten, että pyrittiin määrätietoisesti lukutaidon lisäämiseen sekä toisaalta varman kristinopintaidon aikaansaamiseen jo varhaisessa lapsuudessa. Oppimiskykynsä menettäneille vanhoille Gezelius määräsi minimivaatimukseksi sen ymmärtämisen, mitä he olivat oppineet tai kuulivat toisten, osaavampien lukevan. Lisäksi vanhemmalle väelle kuului valvoa, että nuoret lukivat kotona, varsinkin aamuisin ja iltaisin, sekä muistivat pöytärukouksensa.[23]

---

[20] HYK *Salamnius*, Surullinen ja jumalinen jälkimuisto, sekä *Keckonius*, Moesta hwittensium qverela.

[21] PC IV:1. Lasten tuomista piispantarkastuksiin oli suositellut jo Sorolainen. *Lempiäinen* 1967, 82.

[22] PC IV:2-4.

[23] PC IV:11. *Juva* 1955, 118. Vaatimuksista vanhoille vastaavanlainen Terseruksen ohje CEAP II, 389.

Gezeliuksen ajan opetus- ja kontrollimenetelmistä ja -tilanteista kattoivat perinteelliset katekismussaarnat, kirkkokuulustelut, ehtoolliskuulustelut, kinkerit sekä tarkastuskuulustelut opetettavasta seurakuntaväestä enemmän kuin muut menetelmät. Lukkarinkoulu sekä kiertokoulun ja rippikoulun (s. 223) alkumuodot edustivat jo toisenlaista opetuksen tapaa. Lisäksi suoritettiin kontrollia kirkkokurin, avioliittoon vihkimisen ja muuttoliikkeen rekisteröinnin yhteydessä. Sotilaitten opetus muodosti oman erilliskysymyksensä. Pedagogiot kuuluvat luontevammin koululaitoksen piiriin, joskin niissä annettiin alkeisopetusta.

Katekismussaarnojen luonteesta on jo aikaisemmin puhuttu (s. 215). Siirtyminen entistä nuorempien ikäluokkien opettamiseen kuvastuu katekismussaarnojakin koskevista metodisista ohjeista. Kun Gezelius katsoo lyhyyden, selvyyden ja yksinkertaisuuden näitten saarnojen perushyveeksi, hän ajattelee varsinkin niitten soveltuvuutta myös nuorimmalle kuulijakunnalle.[24]

CatA:n mukaan katekismuskuulustelut kirkossa oli suoritettava sekä määrätyille ryhmille vuoronsa mukaan pääsiäisen ja mikkelin välillä että kaikille yhteisesti muutamia kertoja vuodessa, erityisesti silloin, kun kukin pääkappale oli saatu käsitellyksi loppuun. Kuulustelun ajankohdaksi sopi joko jumalanpalvelusta edeltävän katekismussaarnan loppu tai sitten jumalanpalveluksen loppu. CatA:n yhteisen kuulustelun tyyppi muistuttaa Rothoviuksen erääseen konstituutioon sisältynyttä kuulusteluohjetta.[25]

PC:ssa ei enää toisteta CatA:ssa jo annettuja katekismussaarnakuulustelujen ohjeita. Siinä Gezelius käskee sensijaan pitämään päiväsaarnan jälkeen enintään neljännestunnin kestävän kuulustelun yksinkertaisten kuulijain vuoksi. Näin pappi sai käsityksen siitä, "mitä sellaista nämä olivat painaneet mieleensä hänen saarnastaan, mitä he voivat käyttää lohdutukseksi ja parannukseksi kristillisessä elämässään". Ilmeisesti Gezelius piti siis päiväsaarnan jälkeen seuraavan kuulustelun tavoitetta enemmän käytännöllisenä kuin tietopuolisena. Hän vakuuttaa kertauskuulustelun nostavan saarnan

[24] PC III:3.

[25] *Lagus* 1836, 196-197, CatA. *Parvio* 1959, 237-238. Rudbeckius (RKS, 5) antoi Västeråsissa määräyksen ryhmittäin suoritettavasta kuulustelusta.

merkityksen moninkertaiseksi, sillä ilman sitä monet kuulijat unohtavat kokonaan tai melkein kokonaan kuulemansa.[26]

Kirkkolain mukaan kirkossa suoritettavat kuulustelut piti järjestää ryhmittäin siten, että tiettyjen talojen tai ruotujen asukkaat saapuivat kutsuttaessa kuulusteluun. Yleisestä kuulustelusta ei ollut ohjetta. Käytännössä vallitsi kirjavuus, vastoin kirkkolain yksiselitteistä määräystä.[27] Paltamon kirkkoherra Johannes Cajanus pyysikin kirkkolain ilmestyttyä piispalta luvan pitää entisen kuulustelujärjestyksen, jonka mukaan kuulusteltavana oli ryhmän sijasta koko läsnäoleva seurakunta. Nähtävästi näistä samoista kuulustelumenetelmien erilaisuuksista Gezeliuksen kehittämän tradition ja kirkkolain välillä oli kysymys myös vuoden 1688 pappeinkokouksessa, jossa päätettiin pyytää KM:lta lupaa saada pysyä entisessä koetussa katekismuksenopetusmenetelmässä.[28]

Lapsuudessaan hataran opin varaan jääneitä, sittemmin vastahakoisiksi osoittautuneita seurakuntalaisia varten Gezelius antoi PC:ssa erityisohjeet. Näitä ei saanut jättää laiskuuteensa, vaan heidät tuli ottaa erikseen kuulusteluun, jolloin siihenastiset opilliset saavutukset merkittiin asianomaisin ristein ja viivoin rippikirjaan. Tiedollisten aukkojen korjaamista varten annettiin kuukausi tai pari aikaa, ja samalla piti oppia muutamia katekismuksen kappaleita lisää. Määräajan kuluttua laiskankoululaisen oli saavuttava ennen jumalanpalveluksen alkua kirkkoon kuulusteltavaksi. Tämä oli kuitenkin vasta välitavoite; lisäläksyjen avulla piti päästä pääkappaleitten, rippirukousten, aamu-, ilta- ja pöytärukousten taitamiseen sekä luetun ymmärtämiseen. Näin pitkälle päästyä voitiin oppilas laskea ehtoolliselle, samalla kun häntä kehotettiin lukemaan Lutherin selityksiä. Myöhemmin niitä sekä vastauksia kristinopin kysymyksiin oli ryhdyttävä häneltä vaatimaan, joten ehtoolliselle pääsyn vähimmäis-

---

[26] PC III:4.

[27] KL 1686 II:9. Pappissäädyssä tiedusteltiin 1672 keinoja yhtenäisyyden saavuttamiseksi. Vastauksesta päätellen pappissääty sattui kysymyksen kohdalla torkahtamaan: "Huru thet skal blifwa een god enighet in exercitijs Catechesis? Rp. Genom en god enighet." ULA UDA J.IV.2, q.3.

[28] *Appelberg* 1902b, 142, Cajanus Gezeliukselle 10.4.1688. *Simolin* 1912b, 319, AS 1688.

vaatimuskin oli vain välitavoite.[29] Suositus opiskelun rytmitykseen on tässä vastaavanlainen kuin lukutaidonkin oppimisessa. Kyllästyminen ja haluttomuus oli voitettavissa Gezeliuksen metodin mukaan välitavoitteissa rekisteröitävän edistyksen ja rohkaisevan positiivisen tuloksen avulla.

Tulokset merkittiin rippikirjaan. Sekä CatA:ssa että PC:ssa Gezelius antoi yksityiskohtaiset ohjeet merkintöjen suorittamistavasta. Katekismuksen kunkin pääkappaleen kohdalle piirrettiin risti tai kaksi sen mukaan kuin taidot edellyttivät, ja samanlaisin merkein ilmoitettiin lukutaito. Taitojen tarkkailu oli mahdollista suorittaa saman kirjan mukaan varsin kauan, sillä Gezelius arveli sitä voitavan käyttää jopa yli 20 vuotta.[30] Tämä saattoi olla mahdollista silloin, kun ehtoollisellakäyntejä ei vielä merkitty rippikirjaan.

Rippikirjojen säännöllinen pito toi luonnollisesti kiinteyttä kaikkiin eri yhteyksissä suoritettaviin katekismuskuulusteluihin ja liitti ne yhtenäiseksi kasvatussuunnitelmaksi, mikä näyttää olleen Gezeliuksen tavoitteena. Varsin selvästi tämä on nähtävissä muuttavien palkollisten kuulusteluja koskevista ohjeista. Jokaisella seurakunnasta toiseen muuttavalla tuli olla mukanaan kirkkoherran tai kappalaisen antama todistus, josta näkyi kristinopin taito sekä maine. Siinä seurakunnassa, johon muuttaja saapui, hänen piti yhdessä isäntänsä kanssa tulla näyttämään todistusta kirkkoherralle, joka suoritti vielä varmuudeksi lyhyen kuulustelun. Samalla tavalla kuin todistuksen antaja otti todistukseen tarvittavat tiedot rippikirjasta, vastaanottava kirkkoherra merkitsi ne omaansa. Jos oli aihetta olettaa, ettei papisto tuntenut nyt saapunutta uutta seurakunnan jäsentä tämän pyrkiessä ripille, voi kirkkoherra antaa hänelle sitä varten todistuksen. Isännän oli rangaistuksen uhalla vastattava palkollisensa ilmoittautumisesta sekä siitä, että tämän mahdollisesti heikoksi osoittautunut kristinopintaito paikattiin ennen kuin tämä lähti talonväen kera ehtoolliselle. Lukkari vastasi omalta osaltaan siitä, etteivät tuntemattomat päässeet ripille.[31]

Ehtoolliselle pääsyn minimivaatimukset Gezeliuksen aikana

---

[29] PC IV:9.

[30] *Lagus* 1836, 197-198, CatA. PC IV:9.

[31] PC VI:2-4. *Simolin* 1912b, 320, AS 1688.

ovat ne, jotka edellä esitettiin oppimisessaan jälkeen jääneitten kuulustelujen yhteydessä. Myös piispantarkastuksissa päädyttiin samanlaisiin vaatimuksiin. Kun jo Rothoviuksen ajoista asti oli pidetty teoreettisena vaatimuksena Lutherin katekismuksen osaamista kaikkine selityksineen, näkyy mainitusta lievennyksestä, että vielä Gezeliuksenkin aikana jouduttiin tavoitteista tinkimään. Vanhojen kuulustelussa tyydyttiin vieläkin vähempään (s. 251).[32]

Katekismuksen kuulustelu avioliittoon aikovilta oli mainittu jo vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä, ja 1600-luvun alkupuolella antoivat Ruotsin piispat siitä lukuisia ohjeita. Rothovius säätää konstituutioissaan lyhyesti, ettei avioliittoon päästetä niitä, jotka eivät katekismustaan taida. Aviopuolisoitten on pystyttävä välittämään kristinopintaito lapsilleen ja siksi oli vaatimus tarpeen.[33]

PC:n mukaan avioliittoon aikovien kristinopintaitoa on kuulusteltava, "ellei se ole ennestään tiedossa". Lisäys on kuvaava, sillä tässäkin näkyy pyrkimys kontrolloida tietoja rippikirjasta. Taitamisen määrä on ilmoitettu väljästi: katekismuksen pääkappaleitten lisäksi oli osattava huomattava osa Lutherin selityksistä. Gezelius ajatteli ilmeisesti normia voitavan soveltaa tilanteen mukaan samalla tavalla kuin ehtoollisellepääsyvaatimuksiakin. Joskus hän käski piispantarkastuksessa kihlakumppaneilta vaadittavaksi kaikki selitykset, välistä taas suurimman osan. Yleensäkin Lutherin selitykset oli se katekismuksentaidon sarka, jonka viljelyn Gezelius tarkastuksissaan usein totesi olevan kesken ja jonka perkaamista hän vaati muiltakin kuin avioliittoon aikovilta.[34]

Edellisiä vähäisempi merkitys oli sillä kristinopintaidon kontrol-

---

[32] KL 1686 VIII:3 määritteli ehtollisellepääsyn taitovaatimukset jokseenkin epämääräisesti sallien useita lievennyksiä. Varsinainen katekismuksentaitovaatimus sisältyy lauseeseen: "Ey heller (tilllåtas) the, som intet kunna giöra reda för sig, uti theras Christendoms Stycken". Paltamon kirkkoherra Johannes Cajanus tarttuikin tähän sanamuotoon ja tiedusteli Gezeliukselta, eikö hänen Paltamossa käyttämänsä ankarampi vaatimus koko Lutherin katekismuksen selityksineen osaamisesta ollutkaan oikea ja käyttökelpoinen. *Appelberg* 1902b, 144-145, Cajanus Gezeliukselle 22.5.1688. *Lempiäinen* 1963, 229, 235.

[33] *Brandell* 1931, 487. *Parvio* 1959, 331.

[34] PC VII:2. TMA Masku KA II Cfl, ptpk 11.7.1673. VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 16.2.1673. HMA Lempäälä KA II Cal, ptpk 3.3.1682. Kirkkolaissa esitetään vaatimuksena lyhyesti "Lutherin katekismuksen" osaaminen. KL 1686 XV:11.

lilla, mikä tapahtui kummiksi hyväksyttäessä. Jo 1600-luvun alkupuolella käytetyn vaatimustason mukaisesti Gezelius määräsi PC:ssa kummeille osattavaksi katekismuksen pääkappaleet ilman selityksiä. Piispantarkastuksissa puhutaan vain yleensä kristinopintaidosta kummiuden edellytyksenä. Samoin kirkkolaki puhuu väljästi "hyvästä katekismuksen taitamisesta".[35]

Merkillepantava kuulustelutilaisuus on PC:n mukaan vielä silloin, kun joku on kärsimässä kirkkorangaistustaan. Rangaistuksen alaiselta on Gezeliuksen mukaan "huolellisesti kuulusteltava kristinoppia sekä ahkerasti opetettava sitä hänelle".[36] Pohjana on käsitys tietopuolisen osaamisen ja käytännöllisen soveltamisen kiinteästä yhteenkuuluvuudesta.

Aikaisemmin jo mainittujen painostuskeinojen lisäksi Gezelius antoi PC:ssa ohjeet rangaistusten käytöstä niissä tapauksissa, jolloin niskoitteleva seurakuntalainen ei taipunut opettelemaan katekismustaan. Jos papin ja vanhempien kehotukset eivät auttaneet, näitten oli tuotava vastahakoinen kirkkoneuvoston eteen, joka tarvittaessa käytti rangaistuksena jalkapuuta. Elleivät vastaan hangoittelevan vanhemmat tai isäntäväki pystyneet saamaan tätä kirkkoneuvoston puhutteluun, käytettiin nimismiestä tai rättäriä apuna. "Mutta jos kaikki tämä työ osoittautuu turhaksi, kirjoitetaan tuomiokapitulille."[37]

Kinkerit juontavat juurensa keskiaikaisista ripitysmatkoista, mihin myös puhdasoppisuuden aikainen nimitys (skriffthåll) viittaa. Ruotsissa Upsalan tuomiokapituli antoi papistolle v. 1596 määräyksen kulkea kylissä katekismusta kuulustelemassa, ja Strängnä-

---

[35] PC V:2. Tässä "praevio examine" on otettu suoraan pappissäädyn kasuaalivastauksista, joissa ei kuitenkaan ole yksityiskohtaisempaa vaatimusta kuten PC:ssa. ULA UDA J.IV.2, q.7. VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 16.2.1673. TMA Huittinen KA Ch1, ptpk 15.3.1670. KL 1686 III:5. *Lempiäinen* 1965, 186. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Gezelius katsoo sopiviksi kummeiksi myös ehtoollisella käymättömät nuoret, joilla oli erityisen hyvä kristinopintaito, samoin heikkotaitoiset mutta erityisen hurskaat vanhukset. *Lehtonen* 1931, 136-137. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 69-70.

[36] PC XI:10.

[37] PC IV:10. Pappissäädyn vastaava ohje on luettelomainen: vakavat kehotukset, uhkaaminen jalkapuulla, isäntäväen ja vanhempien puhuttelu, ehtoolliskielto. ULA UDA J.IV.2, q.4.

sin hiippakunnassa kansanopetusta harrastava piispa Laurentius Paulinus Gothus kehotti 1630-luvulla pappeja samaan tapaan käymään pitäjällä opettamassa ja tutkimassa seurakuntalaistensa elämää. Laurentiuksen traditiota jatkoi Strängnäsissä myöhemmin myös piispa Johannes Matthiae. Västeråsissa Olaus Laurelius piti niin ikään kyläkuulusteluja hyödyllisinä. Kirkkolakiehdotuksessaan hän puhui yhdestä vuotuisesta kinkerikierroksesta, joka palveli sekä kristinopin kuulustelua että yleensä seurakuntalaisten elämän ja tapojen valvontaa. Varaukseton ei Laureliuksen myönteisyys kuitenkaan ollut. Jos matkoilla esiintyi ylimääräisten papinsaatavien anelemista tai ylenmääräistä kestitystä, kuulustelut oli viipymättä siirrettävä kirkkoon.[38]

Suomessa ripitysmatkoilla oli vankka asema jo 1500-luvun loppupuolella, jolloin hiippakuntahallinto jopa velvoitti kansan käymään näissä kyläkuulusteluissa. Matkoihin liittyneen liiallisen kestityksen ja muitten epäkohtien takia Turun hovioikeuden presidentti Nils Bielke kielsi ne 1626. Myös Rothovius piti epäkohtien aiheuttamaa riskiä liian suurena ja vaati kuulustelut pidettäviksi kirkossa kyläkunnittain. Poikkeus voitiin sallia vain niissä tapauksissa, jolloin matka kirkkoon oli enemmän kuin neljä peninkulmaa. Kiellosta huolimatta matkoja jatkettiin, mikä näkyy toistetusta ankarasta kiellosta Rothoviuksen piispakauden loppuvuosina. Petraeus puolestaan salli ripitysmatkat, eikä tapa näytä olleen kielletty Terseruksenkaan aikana. Boëtius Murenius suhtautui myös Ahvenanmaan rovastina matkoihin myönteisesti.[39]

Gezelius otti Turun piispana ollessaan kinkerit ensimmäisen kerran esille kiertokirjeessään maaliskuussa 1666. Kirje liittyi Pohjanmaalle tehdyn tarkastusmatkan havaintoihin ja havaittuihin epäkohtiin. Eräs sen kohta kuului: "Kuten kunnianarvoisa papisto varoo tekemästä tarpeettomia ja vahingollisia matkoja (niistä on valitettu, mutta toivon todella, että ilman syytä), se ei vastaavasti tahtone laiminlyödä sitä matkustamista, joka sen velvollisuuksiin kuu-

[38] *Laurentius Paulinus Gothus* 1640, 15. KOF II:1, 397. *Torpson* 1888, 35. *Pleijel* 1965, 64-71.

[39] *Pajula* 1913, 95-100. *Perälä* 1909, 290. *Perälä* 1928, 231-232. *Perälä* 1937a, 44. *Parvio* 1959, 236-237, 332. *Lempiäinen* 1963, 226-271. Matkojen epäkohdista *Suolahti* 1919, 143-146.

luu, saarnata myös kaukana sijaitsevissa kylissä, niinkuin tapana on ollut, sekä mennä pitämään kinkereitä niille, jotka eivät voi tulla koko perheensä kanssa kirkkoon."[40] Kirje osoittaa ensinnäkin, että kinkerit olivat Suomessa vallitsevana tapana. Gezelius katsoo tavan jatkamisen kuuluvan papiston pakollisiin virkavelvollisuuksiin. Papin tuli näillä matkoilla kuulustelujen ohella — joita ei tosin erikseen mainita — myös saarnata, toisin sanoen toimittaa jumalanpalvelus. Vaikka käsky on ehdoton, sitä sävyttää kinkereihin kohdistettu vastustus. Varsin konkreettisesti Gezelius oli kohdannut vastarinnan juuri tämän kirjeen kirjoittamisaikana, sillä maaherra Graan oli ryhtynyt hyökkäämään kinkerimatkoja vastaan.[41] Vastustajien moitteitten murtamiseksi oli siten tarpeen varoa antamasta valituksiin aihetta. Paitsi että "tarpeettomat ja vahingolliset" matkat oli kielletty, Gezelius itse asiassa rajoitti kinkerit niihin perhekuntiin, jotka eivät voineet tulla kirkkoon. Rajausta ei ole tulkittava siten, että Gezelius itse olisi ollut varauksellinen, vaan hän ilmeisesti puolusti kinkeritapaa kylien kaukaisuudella ja kirkkoon kuulusteluihin tulon hankaluudella. Kun otetaan huomioon Gezeliuksen ylipäänsä myönteinen kanta kinkereihin, ei voida katsoa hänen tässäkään pitäneen niitä kirkkokuulustelujen hätävarana, vaan itsessään kannatettavana instituutiona.

Saman vuoden syksyllä julkaistussa CatA:ssa on jo perustellumpi käsky kinkerien pitoon, samoin niitten funktiot on määritelty tarkemmin: "Mitä kuulustelujen ajankohtaan tulee, on yleinen käytäntö, että kinkereitä pidetään paastonaikana, tapahtukoonpa se sitten kirkossa tai kirkolla, tahi myös, mikä näyttää paljon hyödyllisemmältä, joissakin kylissä, niin että vanhukset ja pienet lapsetkin voisivat olla mukana, ja että paremmin voitaisiin tarkkailla, miten kansa kotonaan elää, lukee aamu-, ilta- ja pöytärukouksensa jne. sekä että epäkohdat voitaisiin poistaa." Rippikirjaan tehtävät taitomerkinnät oli paras piirtää juuri kinkereillä.[42] Entistä rohkeammin Gezelius katsoo kinkerit suotaviksi kylissä yleensä, ei ainoastaan kaukana kirkolta. Vaihtoehtona ovat kuulustelut kirkossa, mutta

[40] *Lagus* 1836, 188, kiertok. 18.3.1666.
[41] *JJ. Tengström* 1825, 45-47 viite.
[42] *Lagus* 1836, 196-197, CatA.

kyläkuulusteluilla on niihin verrattuna huomattavia etuja. Lämpimissä tuvissa joko omassa kodissa tai pienen matkan takana oli huonokkaittenkin läsnäolo mahdollinen, siinä missä kylmä kirkko ei pakkasella tullut kysymykseen. Huomattavan paljon Gezelius panee CatA:ssa painoa papiston mahdollisuuksiin ohjata kinkereillä seurakuntalaisten käytännön elämän kristillisyyttä.

Kinkerien tavoitteitten ulottuminen tietopuolisen opetuksen lisäksi sen käytännölliseen sovellutukseen ei ollut Gezeliuksella uutta, sillä siitä olivat Ruotsissa puhuneet sekä Laurentius Paulinus että Laurelius.[43]

Liivinmaan kirkkojärjestyksessä käsitellään kinkereitä kahdessa kohdassa. Katekismuksen opetuksesta puhuvan kappaleen yhteydessä mainitaan paastonaikainen kinkerikierros, jonka aikana oli tilaisuus kysellä seurakuntalaisten tietoja perusteellisemmin kuin kirkossa. Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksia seuraten Gezelius sijoitti laveamman esityksensä kinkereistä tarkastusinstituution yhteyteen puhuen superintendenttien ja rovastien tarkastusten jälkeen kirkkoherrojen suorittamista tarkastuksista. Papin velvollisuus oli yleensäkin pitäjällä liikkuessaan tarkata seurakuntalaisten kristinopintaitoa ja elämäntapoja, mutta yksi vuosittainen vakinainen kierros pitäjällä oli niitten lisäksi tarpeen. Matkoilla oli kolme tavoitetta, nimittäin kristinopin taidon tarkkailu, sen ymmärtämisen varmistaminen sekä seurakuntalaisten elämän valvonta. Jo viisi- tai kuusivuotiaat lapset oli suotavaa tuoda kinkereille, jotta nämä siellä rohkaistuisivat vastaamaan kysymyksiin. Aatelisilla ei ollut erioikeuksia jäädä kinkereiltä pois, vaan papiston oli vaadittava myös heitä tulemaan mukaan. Kun Laurelius oli vaatinut kinkerien korvaamista kirkkokuulusteluilla siellä, missä esiintyi häiritseviä epäkohtia, Gezelius tyytyi varoittamaan pappeja tekemästä näistä matkoista saatavienkeruutilaisuuksia.[44]

Verraten laajat ohjeet kinkereitä varten sisältyvät myös PC:iin.

---

[43] *Pleijel* 1965, 68-73.

[44] *Lehtonen* 1931, 106, 313-321. Eräät määräykset on muovattu Liivinmaan erityisoloja varten. — Kolme opetuksen tavoitetta on CatA:ssa esitetty samassa muodossa: *Lagus* 1836, 198. Vaikeuksista toteuttaa tasa-arvoa säätyjen välillä kuulusteluissa *Lindquist* 1947, 91. KOF II:1, 397. Vrt *Pajula* 1913, 106.

Matkojen jatkuva vastustaminen kuvastuu tässäkin, mutta PC:a kirjoittaessaan Gezelius voi nojata pappissäädyn tukeen, sillä vuoden 1672 valtiopäivillä kinkerien luvallisuutta oli kysytty. Pappissääty vastasi, ettei niitä voitu kieltää siellä, missä ne olivat tapana sekä tarpeelliseksi havaittu.[45]

Nähtävästi vastustajien väitteitä toistaen Gezelius myöntää, että kuulustelujen pitäminen kirkossa olisi toivottavaa jo paremman hartauden aikaansaamiseksi. Gezelius haluaa kuitenkin kaikki kuulusteltaviksi, ja siitä syystä pappien on kierrettävä. Kuhunkin kinkeripaikkaan voitiin kutsua 20-30 perhettä. Kun ensimmäiset oli kuulusteltu, menivät he päästämään kotimiehiksi jääneet vuorollaan kinkeritaloon. Samoin kuin Liivinmaan kirkkojärjestyksessä ja CatA:ssa Gezelius sanoo tässäkin kinkereillä olevan kolme tavoitetta. Varsinaisen tietopuolisen kuulustelun jälkeen oli esitettävä kysymyksiä, jotka osoittivat, miten kristinoppi oli ymmärretty. Kolmanneksi pappi otti selvää kyläläisten elämäntavoista, rukoustavoista sekä keskinäisestä sovusta. Rangaistuksella uhattiin rikkeitä tehneitten lisäksi niitä, jotka salasivat tuntemansa epäkohdat. Kinkereiltä poissaolleitten oli korvattava laiminlyöntinsä joko seuraavassa kinkeripaikassa tai sitten pitäjänkierroksen päätyttyä kirkossa järjestettävässä kuulustelussa. Jos poissaoloon ei ollut osoitettavissa pätevää syytä, sai asianomainen lievän rangaistuksen; korvaavaan kuulusteluun saapuminen päästi hänet enemmistä kuritoimenpiteistä. Papisto sai ankaran varoituksen ottaa kierrokselle mukaan vain ne henkilöt, jotka suorittivat kuulustelun sekä käskyn pidättyä kaikesta kestityksestä, "ettei vastustajilla, jotka eivät tämän kuulustelun hyötyä ajattele, olisi syytöksen aihetta".[46]

PC:ssa ja Liivinmaan kirkkojärjestyksessä on nähtävissä selvemmin kuin muualla syy Gezeliuksen intoon kinkerien puolesta. Kirkkokuulusteluilla oli kyllä eräitä ilmeisiä etuja, mutta niillä ei voinut päästä seurakuntalaisten *totaaliseen* kristinopintaidon valvontaan, mihin Gezelius halusi. Poikkeuksetta jokaisen on tultava kuulusteluun, "sillä juuri sitä varten papit tekevät kierroksensa". Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Gezelius puolustaa kinkereitä kirk-

[45] ULA UDA J.IV.2, q.9.
[46] PC IV:12-14.

kokuulustelujen rinnalla siksi, että ne soivat tilaisuuden perusteelliseen kuulusteluun. Jollei paastonaika sopinut kinkerien pitoon, piti sopia ajasta, jolloin *kaikki ovat kotona.* Tästä syystä Gezelius laajoista seurakunnista koostuvan hiippakunnan piispana ei antanut niinkään paljon kuin Laurelius kinkeritapaan tunkeutuvien epäkohtien pelästyttää itseään.

PC:n kinkeriohjeista näkyy vihdoin jo aikaisemmin mainittu Gezeliuksen pyrkimys saada ehtoolliselle pääsyä varten tarvittavien tietojen kontrolli hoidetuksi rippiä häiritsemättä. Pitkäjänteisen ja totaalisen kinkerikuulustelun ja sitä tukevien kirkkokuulustelujen varaan nojaava sekä erityisesti kinkereillä tehdyistä rippikirjamerkinnöistä varmistuksensa saava valvonta oli korvaava satunnaiset ja hätäiset, häiritseviin kohtiin ajoittuvat ja kirjaamattomat yksittäiskuulustelut. Välillisesti mutta silti selvästi tämä tavoite näkyy PC:n kinkeriohjeitten viimeisestä lauseesta: "Mutta älköön kukaan — oli hän sitten kinkereiltä poissa niskoittelun tai pätevän syyn vuoksi — rohjetko tulla synninpäästölle ja ehtoolliselle, ennen kuin hän on näyttäytynyt papille ja tehnyt uskontunnustuksensa (tarkoittanee: osoittanut kristinopintaitonsa). Jos kuulusteluista poissa olleen havaitaan laiminlyöneen lukemisensa, hänen kanssaan menetellään kuten jäykkäniskoista ja laiskimuksista on aikaisemmin säädetty."[47]

Varsinaiseen taisteluun kinkerien puolesta Gezelius joutui 1680-luvun alussa. Vuoden 1680 valtiopäivillä aatelisto syytti papistoa siitä, että kristinopin kuulustelu oli kinkereillä vain tekosyy, sillä varsinaisesti se halusi saada hyvän tilaisuuden kantaa itselleen ylimääräisiä parselleja laillisten saataviensa lisäksi. Hyväksyen aatelin kannan KM määräsikin saman vuoden lopulla antamassaan resoluutiossa kaikki kuulustelut siirrettäväksi vastaisuudessa kirkkoon. Kinkerienpitokielto toistettiin seuraavan vuoden alussa julkaistussa papiston palkkausasetuksessa.[48]

Gezelius kävi v. 1681 KM:lle osoittamissaan anomuksissa teräväsanaiseen hyökkäykseen aatelistoa vastaan, mihin hän katsoi il-

[47] PC IV:14. *Lehtonen* 1931, 106.

[48] *Stiernman* 1729 II, 1843. *J. Tengström* 1820-22 I, 42. *Pajula* 1913, 101. *Pleijel* 1965, 72.

meisesti olevan sitäkin enemmän aihetta, kun aateliston syytös koski erityisesti Suomen papistoa. Gezeliuksen mielestä yksilöimätön syytös ja ilmianto valtiopäivillä soti kristillistä rakkautta vastaan, sillä Turun kapituliin eivät aateliset olleet yhtään valitusta toimittaneet. Gezelius vihjasi syytösten olevan myös KM:n asetusten vastaisia (KM:s nylige placat om sollicitationer), vieläpä ne yrittivät kumota Jumalankin kunniaa. Aateli yrittää hävittää Jumalan tuntemisen yksinkertaisista ihmisistä, sillä laajoissa seurakunnissa on mahdoton saada lapsia ja vanhuksia kuulusteluun kirkkoon. Anomuksessa osoitetaan, miten kuulusteluilla on perustuksensa Jumalan sanassa; oikein järjestettyinä niistä on seurakunnalle suuri hyöty. Epäkohdat luvataan ottaa tutkittaviksi ja oikaistaviksi ja pyydetään, että entinen kuulustelun tapa saisi edelleen jatkua. Yhtä innokkaasti kinkereitä puolustetaan samana vuonna kapitulista KM:lle lähetetyssä kirjeessä. Piispantarkastuksissa sanotaan todetun, että matkat sujuvat ilman väärinkäytöksiä. Jos epäkohtia esiintyy, niihin puututaan ja syyllisiä rangaistaan. Kirjeen mukaan ei "mikään ole hyödyllisempää Kristuksen seurakunnalle niillä seuduilla kuin että he voivat pysyä aikaisemmassa hyvässä (wälinrättade) tavassa."[49]

Piispan ja kapitulin voimakas puolustus oli tuloksellinen, sillä KM:n resoluutiossa luvattiin kinkerien pito kaukana sijaitsevissa kylissä. Matkojen yhteydessä papiston oli lupa myös jakaa ehtoollista. Hiippakuntahallinto velvoitettiin valvomaan, ettei kansaa rasiteta kinkerien varjolla ylimääräisillä kustannuksilla.[50] Vaikka resoluutio rajoittikin kinkerit tosiasiallisesti syrjäkyliin, piispan oli helppo tulkita saatu lupa ylipäänsä kinkerien pitoa koskevaksi. Kinkerien puolustuksen terävyys jo osoittaa, miten vakiintuneesta ja tärkeänä pidetystä instituutiosta oli kysymys.[51]

Kirkkolaissa mainitaan kirkkoherran kotikäynnit seurakuntalaistensa luona: "Hänen tulee myös käydä sanankuulijoittensa

[49] *Leinberg* 1892, 233-234, Turun piispan ja kapitulin anomukset 1681. RA ÅK. Gezelius KM:lle 22.6.1681. Edellisen anomuksen on allekirjoittanut Gezelius nuorempi, joka mahdollisesti sen myös laati isänsä ja kapitulin puolesta. Lyhyempi, päiväämätön desideria RA:ssa (ÅK-sarjassa) näyttää olevan tämän anomuksen luonnos.

[50] *Leinberg* 1892, 242, KM:n resoluutio 20.9.1681.

[51] Myös *Lempiäinen* 1963, 272-273, 277-278.

luona, talo talolta, silloin kun siihen on molemmille osapuolille sopiva tilaisuus. Silloin hänen tulee kysellä, mitenkä he, heidän lapsensa ja palkollisensa keskenänsä elävät sekä kehottaa heitä kaikkeen siihen, mikä on hyvää ja kiitettävää. Samalla hänen tulee antaa vanhuksille opetusta niissä kysymyksissä, joita hän aikoo heille kirkossa esittää, niin että nämä pystyisivät hyvin vastaamaan ja olemaan nuorille hyvänä esimerkkinä."[52] Tarkkaan tulkiten kirkkolaki ei siis antanut lupaa varsinaisiin kinkereihin sellaisina, kuin ne Suomessa olivat käyttöön vakiintuneet. Laissa puhuttiin kotikäynneistä "talo talolta", eikä yleisestä katekismuksenopetuksesta mainittu mitään. Päätarkoitukseksi jäi kansan siveellisen elämän valvonta. Kuulustelujen keskittäminen kirkkoon on selvästi taustalla, sillä ainoana näillä matkoilla annettavana opetuksena laki tuntee vanhusten valmistamisen kuulusteluihin. Kylämatkojen ajankohta on se mikä sovitaan, ei kinkerimatkojen perinteinen paastonaika. Kinkerimatkoihin kohdistunut aateliston vastustus leimasi kirkkolain sanamuodon, mikä on jokseenkin tarkasti otettu aateliston kirkkolakiehdotuksesta vuodelta 1682.[53]

Käsitellessään kasuaaliteologiassaan sopivaa katekismuksen opetuksen ja kuulustelun tapaa Gezelius ei vedonnutkaan mainittuun kirkkolain pykälään kotikäynneistä vaan lain II luvun kirkkokuulustelupykäliin. Sensijaan hän huomauttaa kvestion lopussa, mitään kirkkolain kohtaa osoittamatta, pääsiäisen ajan kuulustelujen välttämättömyydestä. Varovainen huomautus, joka ei sanallakaan viittaa kuulusteluihin kotona, tarkoittanee kuitenkin perinteellisiä, Turun hiippakuntahallituksen kiihkeästi puolustamia kinkereitä.[54]

Oman hiippakuntansa käytäntöön Gezelius joka tapauksessa sovelsi kirkkolakia kinkereitten pitoon annettuna lupana. Tulkintansa tukena hän tietenkin voi pitää myös muutamia vuosia aikaisemmin saatua kuninkaallista resoluutiota. Vuoden 1688 pap-

---

[52] KL 1686 XXIV:22.

[53] KOF III, 322. *Pleijel* 1965, 71-75.

[54] *Gezelius* 1689, 28-29: "Non tamen omittendus est pius ac laudabilis mos, circa tempus Paschatos, Catechismum examinandi quod apprime necessarium est." Kvestio on Gezeliuksen itsenäisesti muovailema.

peinkokouksessa merkittiinkin synodaalisopimuksiin yksikantaan: "Kinkereitä pidetään kuten ennenkin."[55]

Puhdasoppisuuden ajan pedogogisen tradition tärkeimpiä ilmiöitä oli *lukkarien* velvoittaminen opetustoimeen. Sitä mukaa kuin vaatimus lukkarien lukutaidosta saatiin toteutetuksi, paranivat myös mahdollisuudet kansan lukutaidon kartuttamiseen. Vaatimus periytyi kaukaa ortodoksian ajan alkupuolelta kuten kinkeritraditiokin. Sekä Saksassa että Tanskassa olivat lukkarit opettaneet, ja esimerkin vaikutus tuntui ilmeisesti Ruotsissakin. Sekä Laurentius Paulinus Strängnäsissä että Johannes Rudbeckius Västeråsissa katsoivat opetustehtävän sopivan lukkarille, mistä syystä tämän oli myös oltava lukutaitoinen. Laillista pohjaa lukutaitovaatimus sai 1600-luvun alkupuolella KM:n asetuksesta vuodelta 1644. Myös Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksissa vaaditaan lukkarilta lukutaitoa.[56]

Suomessa saman tavoitteen asetti Rothovius, joka seurasi Rudbeckiuksen lukkareista antamia määräyksiä. Terserus oli niin ikään esittänyt saman vaatimuksen jo kohta Turkuun tulonsa jälkeen pappeinkokouksessa 1660. Synodaalipäätösten viimeisessä kohdassa vaaditaan lukkareilta sekä luku- että kirjoitustaitoa. Piispantarkastuksissaan Terserus yritti toteuttaa tämän mukaista ohjelmaa.[57]

Gezelius ei vielä ensimmäisinä Turun vuosinaan puuttunut erityisemmin lukkarikysymykseen. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä käsketään palkkaamaan kaikkiin seurakuntiin lukutaitoinen lukkari. Varsinaisesti Gezelius esitti vaatimuksen vasta PC:ssa, siinäkin melko varovasti. Kaikissa seurakunnissa on oltava "hyvä lukkari, mieluimmin sellainen, joka osaa lukea ja kirjoittaa sekä hyvin laulaa". Gezelius arvelee kansanopetuskysymyksen tulevan ratkaistuksi, *jos* seurakunnat palkkaavat tällaisia miehiä. Erilaisin tekosyin velvollisuutta on kierretty, vaikka siitä on olemassa esivallan

[55] *Simolin* 1912b, 319, AS 1688. Mahdollisesti kokouksen päätös anoa KM:lta entisen katekismuksenopettamismetodin säilyttämislupaa tarkoitti myös kinkereitä, vaikka niistä päätettiinkin erikseen.

[56] *Gullstrand* 1923, 81. *Brandell* 1931, 492-493. *Sandholm* 1966, 17, 25-28, 33-34. KOF II:1, 359. KOF II:2, 254, 313. Emporagriuksen ehdotuksessa on myös kirjoitustaitovaatimus.

[57] *Parvio* 1959, 240. CEAP II, 392. *Lempiäinen* 1967, 223.

antama käsky. Kun sopivista henkilöistä on puutetta, Gezelius suosittelee väliaikaisia lukkareita etsittäväksi ylioppilaista ja koulupojista. Muutamissa seurakunnissa olivat nuoret papit ottaneet viran hoitaakseen, mikä oli sopiva hätäratkaisuksi yleisemminkin.[58] Suosituksenluontoiset ohjeet ovat vielä tässä vaiheessa varsin kaukana ehdottomista käskyistä. Ehdotukset opiskelijoitten ja pappien käytöstä viran hoitajina muistuttavat Strängnäsin ja Västeråsin hiippakunnassa vuosisadan alkupuolella annettuja suosituksia.[59]

Vuoden 1675 pappisprivilegioissa piispat velvoitetaan valvomaan, että seurakuntiin otetaan sellaisia lukkareita, "joita voidaan käyttää luku- ja kirjoitustaidon opettamiseen pitäjien nuorisolle". Gezelius näki privilegioitten määräyksessä ilmeisesti tervetulleen painostuskeinon, sillä seuraavan kymmenen vuoden aikana hän muistutti jatkuvasti papistoa kiertokirjeissään käskyn noudattamisesta. Seuraavan vuosikymmenen alussa hänen äänensävynsä tiukkenee; rovastit saavat käskyn ottaa selvää, kummalta taholta KM:n määräyksen vastustaminen on lähinnä alkuisin, kirkkoherrojen vai seurakuntalaisten. Kirjeet kuvastavat lukkarien lukutaitomääräyksen ehdottoman toteuttamisen vaikeutta. MI:ssa Gezelius sanoo, että vaatimus on "vihdoinkin" täytettävä.[60]

Kun kirkkolaki vihdoin määräsi yksiselitteisesti lukutaidon lukkarin pätevyysvaatimukseksi, ei se voinut enää oleellisesti muuttaa Gezeliuksen suhtautumista tähän kysymykseen, sillä hän oli privilegioitten ilmestymisestä asti painostanut seurakuntia lukutaitoisten lukkarien palkkaamiseen. Kirkkolaista hän sai tietenkin lisätukea. Välittömästi sen ilmestymisen jälkeen hän käski rovasteja laatimaan luettelon seurakunnista, joissa määräystä ei ollut vielä täytetty sekä

---

[58] *Lehtonen* 1931, 106-107. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 198. PC III:8, IV:6.

[59] *Sandholm* 1966, 26.

[60] PP 1675 § 7. *Lagus* 1836, 276, kiertok. 5.12.1676; 277, kiertok. 17.2.1677; 289, kiertok. 12.12.1679; 291, kiertok. 26.3.1680. VA Ecclesiastica I, Gezelius rovasteille 27.2.1680. *Leinberg* 1900-07 VII, 241, Gezelius rovasteille 10.12.1683. MI I:3. *Juva* 1955, 122. *Sandholm* 1966, 97. *Lempiäinen* 1967, 223, 394-395. Samanaikaisista pyrkimyksistä Ruotsissa esim. *Wallqvist* 1794 VI-VII, 205. KM Canutus Hahnille 3.8.1681.

selvityksen, miten lukutaitoiset lukkarit opetustyötään hoitavat, "sillä sitä tullaan tarkoin kysymään".[61]

Rinnan lukkarien opetustoimen kehittämisen kanssa Gezelius esitti kyläkoulusuunnitelmansa, joka tähtäsi samalla tavalla nimenomaan lukutaidon yleistämiseen. Ilmajoelta maaliskuussa 1666 lähettämässään kiertokirjeessä hän kehottaa valitsemaan kuhunkin seurakuntaan yhden tai useampia, jotka opettaisivat jokaisessa yökunnassa jonkin aikaa nuorisoa lukemaan ja saisivat työstään pienen palkkion.[62] Näin oli ensi kerran hahmoteltu kiertokoulun tyyppi.

Se muunnos, joka esiintyy PC:ssa ja MI:ssa, ei ole kiertokoulu vaan eräänlainen kyläkoulu. PC:n mukaan kunkin kylän tuli lähettää näppärä poika lukkarin luo opetettavaksi muutamiksi kuukausiksi. Elleivät vanhemmat jaksaneet maksaa opista aiheutuvia kustannuksia, koko kylän velvollisuus oli avustaa. Opin saanut poika opetti puolestaan kylänsä lapsia ja sai vaivoistaan korvauksen, jonka kirkkoherra katsoi sopivaksi. MI määritteli kyläkoulun pääpiirteittäin samalla tavalla, paitsi että siinä katsottiin tällainen opetusmuoto tarpeelliseksi vain kaukaisissa kylissä. MI:n mukaan piti nimittäin kaikkiin seurakuntiin perustaa pedagogio, jota tietenkin lähempien kylien lasten oli määrä käyttää hyväkseen. Lisäksi MI:ssa velvoitetaan jokainen lukutaitoinen opettamaan toisia sekä kotonaan että naapuristossaan.[63]

Sotilaitten kristinopinopetus sekä heidän taitojensa valvonta muodostavat kansanopetuksen erään erityiskysymyksen. Pysyvän rauhantilan vallitessa 1680-luvulla sotilaitten opetusjärjestelmää oli muutettava ja opetusta tehostettava, mistä KM antoi käskykirjeen ja asetuksen vuosikymmenen puolivälissä. Kirjeessä sanottiin, "että caicki Ryttärit ja Knichtit pitä tästedes saatettaman lukeman heidän Christillisydens Cappalet, ja andaman heitäns, mitä heillä nijsä

[61] KL 1686 XXIV:31. VA Ecclesiastica I, Gezelius rovasteille ja kirkkoherroille 30.4.1686. Vaatimus pitäjäntupien rakentamisesta kuului samaan yhteyteen lukkarien opetustoimen kehittämisen kanssa. Kirjeessään KM:lle 13.8.1688 Gezelius mainitsee nämä kaksi asiaa yhdessä. *Leinberg* 1900-07 V-VI, 16-17.

[62] *Lagus* 1836, 188, kiertok. 18.3.1666.

[63] PC IV:6. MI I:5. Samat määräykset Pudasjärven pt:ssa 1673: OMA Pudasjärvi KA II Cf1, ptpk 23.1.1673.

puuttu, opetetta". Rykmenttien ollessa hajallaan eivät sotilaspapit yksinään pystyneet tehtävää hoitamaan, joten piispan tuli määrätä, että "caicki Prowastit, Kirckoherrat ja Saarnaajat, että jocainen hänen Seuracunnasans, Pitäjäsäns ja Läänisäns andawat wisseillä Aiwoilla cuulutta, että caicki Ryttärit ja Knichtit jotca heidän Seuracunnisans owat, itzens löytäwät Catechismuxen Cuuldelemuxeen, ja andawat heitäns, nijssä cuin ei he tiedä, heidän Christillisyydens Cappalisa ja Autuudens Tunnosa caikella Wireydellä neuwotta, opetetta ja ojetta."[64]

Upseeristo ei aina katsonut suopeasti siviilipappien puuttumista sotilaitten opettamiseen, sillä vuoden 1686 valituksissaan Turun hiippakunnan papisto ilmoitti näitten repineen rippikirjojen mukaan laadittuja katekismuksentaitolistoja. Papisto selitti, ettei listojen tutkiminen ollut upseerien vaan rykmentinpastorin asia. Resoluutiossaan KM lupasi puuttua tällaiseen menettelyyn.[65] Sotilaitten opetusrettelöissä on kuultavissa kaikuja samoista aateliston ja papiston keskinäisistä jännitystiloista, joita on jo aikaisemmin käsitelty.

Gezeliuksen käänteentekevä merkitys kansanopetuksessa oli tunnustettu jo hänen omana aikanaan.[66] Hän loi kiinteän sisäluvuntaidon kehittämisen ohjelman ja alkoi toteuttaa seurakuntalaisten taitojen valvonnassa pitkäjänteistä, rippikirjojen pitoon perustuvaa menetelmää. Piispakautensa alkuvuosina hän antoi jo kiittäviä lausuntoja eräissä seurakunnissa pitkälle kehittyneestä sisäluvuntaidosta. Näitä lausuntoja sekä toisaalta Gezeliuksen aikaista ja hänen työnsä tuloksena syntynyttä kehitystä arvioitaessa on ensinnäkin merkittävää, että Gezelius antoi mainituilla kiitoksillaan tunnustusta ennen häntä tehdylle työlle. Toiseksi ne ovat osoituksena Gezeliuksen suosittelemasta sekä täten myös itse käyttämästä rohkaisumenetelmästä, jonka mukaan menestys ja siitä saatu tunnustus innostaa eteenpäin. Kolmanneksi on huomattava, että kiitokset hyvästä sisäluvuntaidosta koskivat lähinnä hiippakunnan rintamaitten ruotsinkielisiä seurakuntia, joista suomenkieliset olivat tuntuvasti

---

[64] *Leinberg* 1900-07 VII, 295-298, KM:n kirje ja asetus 28.9.1685.

[65] *Leinberg* 1892, 272, Turun hiippakunnan papiston valitukset 1686; 302-303,KM:n resoluutio 23.10.1686.

[66] *Flachsenius*, Vir apostolicus.

jäljessä. Tosin Gezelius kiitti jo ensimmäisinä Turun vuosinaan nimenomaan myös Pohjois-Pohjanmaan ja erityisesti Kajaanin vapaaherrakunnan rahvaan hyvää sisäluvun ja kristinopin taitoa. Useimmissa suomalaisissa seurakunnissa sisäluvun merkittävä kehitys jäi seuraavaan aikakauteen, ja paikoin Gezeliuksen oli tarkastuksissaan pakko todeta myös kristinopintaito jatkuvasti puutteelliseksi (esim. Isokyrö). Kokonaisuuteen katsoen olivat Lutherin selitykset piispantarkastuksissa erityisesti opettelemiskehotusten kohteena.[67]

Katekismuksen ulkolukuun perustuva kristinopin opettamismenetelmä johti ilmeisesti usein käytännössä mekaaniseen osaamiseen. On kuitenkin painokkaasti korostettava, ettei ulkoluku Gezeliuksen ohjelmassa ollut tätä. Sisäluvun, ulkoluvun ja ymmärtämisen keskinäisen vaikutussuhteen vertailussa jo näkyi, miten puhdasoppisuuden kasvatusihanteissa yleensäkin havaittava tendenssi ymmärtämiseen on olennaisesti mukana Gezeliuksen ohjeissa "lukemisesta". Mutta Gezeliukselle "lukeminen", siis katekismuksen osaaminen, vastaaminen papin kysymyksiin kinkereillä ja kirkkokuulusteluissa, on vieläkin paljon enemmän kuin ymmärtävää tietopuolista osaamista. Katekismuksen "ulkoa" opetteleminen ja osaaminen on osa rukouskasvatusta, vieläpä itse rukousta, jumalanpalvelusta. Gezelius käyttää oireellisella tavalla siitä katekismuksen osaamisnäytteestä, johon kinkerikäyntinsä laiminlyönyt seurakuntalainen on velvoitettu voidakseen säilyttää ehtoollisellakäyntioikeutensa, nimitystä "uskontunnustus" (Christendoms bekännelse). Katekismuksesta opittujen rukousten "lukeminen" on niitten käyttöä, josta Gezelius antaa yksityiskohtaisia ohjeita: Ne luetaan polvistuneena, ei sängyssä maaten, mikä on paha tapa. Vielä selvemmin Gezeliuksen tarkoitus näkyy siitä, miten hän neuvoo katekismuskuulustelussa sopivia tapoja. Polvi on taivutettava, kun Pyhän Kolminaisuuden joku persoona mainitaan. Käsineet on otettava kädestä ja kädet on ristittävä. Miesväki harjatkoon tukkansa ja jättä-

[67] PC IV:3, 6. *Lagus* 1836, 188, kiertok. 18.3.1666. *Leinberg* 1900-07 IV, 257-258, Gezelius Brahelle 5.5.1666; 306-307, Gezelius Brahelle 20.2.1670. *Appelberg* 1908, 190, Saltvikin ptpk 17.2.1667. VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk:t Gezeliuksen ajalta. *Juva* 1955, 121-123.

köön kepin ja piiskan siksi aikaa ulos, samoin naisväen on oltava sopivasti vaatetettuna. "Sillä he eivät tule silloin puhelemaan kenenkään ihmisen kanssa maallisista asioista *vaan tekemään uskontunnustustaan Jumalan edessä,* joka on erityisesti läsnä sellaisissa hurskaissa toimituksissa."[68] Katekismuksen opetteleminen samastuu siis rukouselämään jo kuulusteluasteella eikä vasta sen jälkeisessä mahdollisessa toteutuksessa.

[68] PC IV:14-15. VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 4.1.1680.

IV YLIOPISTO TÄYSORTODOKSIAN AJAN PIISPAN VAIKUTUSKENTTÄNÄ

1. SIJAISKANSLERIN ASEMA YLIOPISTOSSA

Gezelius ehti toimia Turun yliopistossa kolmen kanslerin aikana. Itse Pietari Brahe hoiti tätä tehtävää kuolemaansa asti, vuoteen 1680. Hänen jälkeensä olivat kanslereina Gezeliuksen kautena vielä Bengt Oxenstierna (1681–1686), joka oli ollut Liivinmaan kenraalikuvernöörinä Gezeliuksen toimiessa Riian superintendenttinä, sekä Gustaf Adolf De la Gardie (1687–1695).[1]

Upsalan yliopisto oli saanut v. 1655 ohjesäännökseen uudet ns. karoliiniset konstituutiot, jotka tulivat sitoviksi myös Turun yliopistossa. Jotta Suomen erityisolosuhteet olisivat tulleet paremmin huomioonotetuiksi, Brahe vahvisti Turkua varten 1661 Upsalan säännöistä jossain määrin poikkeavat konstituutiot. Näitten samoin kuin Upsalan konstituutioitten muokkaamisessa oli Johannes Terseruksella ollut merkittävä osuus. Vuonna 1667 Turun yliopistossa puhjenneitten rettelöitten aikana nousi kuitenkin esille kysymys Turun hovioikeuden valtuuksista puuttua yliopiston piirissä esiintyviin kriminaaliasioihin, joitten käsittelyssä Brahen konstituutiot antoivat yliopistolle suuremman vapauden hovioikeuteen nähden kuin Upsalan sääntö. Tällöin Brahe selitti kirjeessään Turun konsistorille, että sen oli sovellettava Upsalan konstituutioita, jolloin siis tosiasiallisesti Brahen konstituutiot tulivat kumotuiksi. V. 1675 määrättiin vihdoin karoliiniset konstituutiot virallisesti sitoviksi Turun yliopistolle.[2]

Itseoikeutettuna yliopiston sijaiskanslerina Turun piispan oli

---

[1] *Heikel* 1940, 22.

[2] Vuoden 1655 konstituutiot julkaissut *Annerstedt* 1890, ruotsinnoksen *C. M. Schybergson* 1918. Brahen konstituutiot on julkaissut C. M. Schybergson 1919. PBB I, 71, Brahen konstituutioiden vahvistus 20.7.1661; 151, Brahe konsistorille 24.5.1667. *C. M. Schybergson* 1915-40 II, 65-66, 126. *Heikel* 1940, 20.

konstituutioiden mukaan ensinnäkin oltava mukana selvittämässä syntyneitä riitakysymyksiä silloin, kun kansleri ei ollut läsnä. Näin hänen oli tehtävä rehtorin ja konsistorin pyynnöstä, mutta myös muuten tilanteen sitä vaatiessa. Toiseksi hänen oli valvottava opettajien ja ylioppilaitten työskentelyä ja elämäntapoja sekä annettava tarvittaessa varoituksia, ensin rehtorin tai dekaanin välityksellä, sitten henkilökohtaisesti tai konsistorissa. Jos sijaiskansleri ei saanut epäkohtia selviksi konsistorin avulla, hänen tuli ilmoittaa niistä kanslerille. Jos hän rehtorin toimia valvoessaan havaitsi laiminlyöntejä, oli tutkiminen ja tuomitseminen suoritettava yhdessä konsistorin kanssa. Promootiojuhlallisuuksissa hän esiintyi kanslerin poissaollessa tämän tilalla. Brahen konstituutioissa määrättiin lisäksi, että sijaiskanslerin oli oltava yhdessä Turun hovioikeuden presidentin sekä maaherran kanssa paikalla, kun kansleri suoritti Turussa käydessään tutkimuksia yliopistoa koskevissa asioissa. Samoin hänen oli yhdessä konsistorin kanssa tutkittava professorien törkeälaatuisia laiminlyöntejä ja rikkeitä, joista saattoi olla seurauksena viraltapano. Näitten tutkimusten tulokset tuli ilmoittaa kanslerille.[3]

Gezeliuksen ensimmäinen mukanaolo suuren konsistorin istunnossa 6.4.1665 jo osoitti, että hän aikoi paneutua perusteellisesti yliopiston asioihin. Rehtori antoi piispan pyynnöstä laajan selostuksen yliopiston tilasta, mistä piispa ilmaisi tyytyväisyytensä. Näytti aluksi siltä, että Gezelius tulisi yliopistossakin käyttämään rohkaisua moitteen sijasta, mitä menettelytapaa hän piispana usein suositteli ja myös itse noudatti.[4] Yhteistyötä sijaiskanslerin ja yliopiston välillä haittasivat kuitenkin pian alkaneet, toistuvat ja sitkeät riidat, jotka kuvastuvat selvästi myös Gezeliuksen osallistumisessa suuren konsistorin kokouksiin. Seuraavasta asetelmasta näkyy sijaiskanslerin vuosittaisten mukanaolokertojen määrä, suluissa suuren konsistorin kokousten määrä.

1665	7 (32)[5]	1669	6 (29)	1673	9 (26)	1677	3 (35)
1666	13 (38)	1670	11 (40)	1674	10 (32)	1678	3 (27)
1667	5 (43)	1671	12 (44)	1675	8 (27)	1679	10 (25)
1668	4 (31)	1672	5 (32)	1676	2 (19)	1680	11 (29)

[3] K II. BK II ja VII.

[4] CAP III. 29, pk 6.4.1665.

1681	10 (35)	1684	7 (32)	1686	6 (25)	1688	6 (63)
1682	6 (34)	1685	9 (36)	1687	16 (48)	1689	14 (44)
1683	13 (34)						

Osallistuminen kokouksiin riippui tietenkin myös siitä, miten paljon piispa joutui olemaan matkoilla, mutta läsnäololuvut ovat yleensä suoraan riippuvaiset piispan ja konsistorin väleistä. Erityisen selvästi näkyy asetelmasta v. 1667 alkanut jupakka samoin kuin 1670-luvun loppupuolen katkera kiista. Vuoden 1676 syksyllä Gezelius ilmoitti kirkossa rehtorille, ettei hänen kannattanut tulla konsistoriin, koska suurin osa sen jäsenistä ei välittänyt hänen määräyksistään. Ilmoitus kuohutti professoreita, sillä se sisälsi syytöksen toimimisesta konstituutioiden vastaisesti. Varsinkin Svenonius vaati kysyttäväksi piispalta, ketä hän tarkoitti. Kun Gezelius sitten saman vuoden lopulla palasi valtiopäiviltä, konsistori päätti jättää tavanmukaisen tervehdyksen suorittamatta.[6] Konfliktit varjostivat siis ikävällä tavalla Gezeliuksen pyrkimyksiä Turun yliopistossa. Niitten syyt samoin kuin Gezeliuksen tavoitteet ja merkitys yliopistotyössä tulevat parhaiten esiin seurattaessa yksityiskohtaisesti hänen toimiaan sijaiskanslerina.

2. TALOUDENHOITO ERIMIELISYYKSIEN SYTYTTÄJÄNÄ

Ensimmäinen yliopiston hallintoa koskeva asia, johon Gezelius puuttui ja jossa hän vaati muutosta, oli talouden hoito. Heti ensimmäisessä konsistorin kokouksessa, jossa hän oli läsnä, hän vaati rahastonhoitajaa muuttamaan tavan merkitä tilikirjoihin professorien saatavat. Konstituutioiden määräämiä tilintarkastajia ei ollut valittu. Rahastonhoitajan oli vastaisuudessa tehtävä tilit määräysten mukaan. Muutenkin Gezelius kehotti kaikkia tarkkaan noudattamaan konstituutioita, jotta moittijoilta suljettaisiin suu.[1]

---

[5] Myös konsistorin kokousten määrä on vain siltä ajalta, jolloin Gezelius oli jo Turussa.

[6] CAP IV, 328-329, pk 29.8.1676; 348, pk 11.11.1676 ja 22.11.1676.

[1] CAP III, 29-30, pk 6.4.1665. K XXII.

Rahastonhoitajan tilinpidon tapaa Gezelius tiukkasi jatkuvasti seuraavissakin kokouksissa, samoin yliopiston taloudenpitoa yleensä. Kirjoittaessaan Brahelle ensimmäisenä Turun kesänään yliopistossa havaituista omavaltaisuuksista hän todennäköisesti tarkoitti osittain taloudenhoidossa esiintyneitä poikkeamisia konstituutioiden määräyksistä. Pyrkiessään tiukempaan valvontaan Gezelius toimi yhdensuuntaisesti valtakunnassa muutenkin samaan aikaan lisääntyneen tilinpidon täsmentämisen kanssa. Kamarikollegio oli nimittäin 1664 ensimmäisen kerran vaatinut Turun yliopiston tilejä tarkastettavakseen, mihin Gezeliuskin viittasi tilien puutteellisuudesta huomauttaessaan.[2]

Gezeliuksen huomautukset osuivat ainakin osaksi rahastonhoitajan ja konsistorin todellisiin laiminlyönteihin, sillä tilintarkastajat määrättiin konsistorissa kohta muistutusten jälkeen, ja rahastonhoitaja jätti 1666 neljän edellisen vuoden tilit tarkastettavaksi. Konstituutioiden määräyksistä poikkeava taloudenhoito ei kuitenkaan loppunut tähän, sillä aina 1680-luvulle saakka Gezelius valitti sekä rahastonhoitajan huolimattomuutta että konsistorin velttoutta valvonnassa ja kurinpidossa. Tulojen ja menojen kirjaukset liukuivat tilivuodesta toiseen, eivätkä professorit saaneet palkkojaan tasaisesti. Tämän Gezelius katsoi vaikuttavan epäedullisesti myös professorien keskinäisiin suhteisiin. Tilinpidon täsmällistämistä hän perusteli myös sillä, että stipendiaattien oli saatava heille kuuluva osuutensa säännöllisesti.[3]

Piispan ja konsistorin välien kiristyminen ei näytä kuitenkaan johtuneen ensisijaisesti tiukentuvasta tilinpidon valvonnasta. Tosin Gezeliuksen arvostelun kohteena oli rahastonhoitajan lisäksi konsistori, ja varsinkin v. 1683 sijaiskansleri uhkasi näitten laiminlyöntien tähden jättää yliopiston valvojan tehtävät. Mutta rahastonhoitajan toimia arvosteli ankarasti myös konsistori, ja varsinkin Andreas

[2] CAP III, 29, pk 6.4.1665; 39, pk 26.4.1665; 79, pk 8.11.1665. *C. M. Schybergson* 1915-40 II, 164-165.

[3] CAP III, 46, pk 3.5.1665; 145, pk 30.5.1666; 182, pk 5.12.1666; 301-303, pk 11.11.1668, 23.11.1668; 326-327, pk 21.6.1669; 348, pk 17.11.1669; 418, pk 11.5.1670; 422, pk 15.5.1670. CAP IV, 30, pk 1.12.1671; 41, pk 28.2.1672; 133, pk 16.4.1673; 257, pk 29.3.1675; 327, pk 22.8.1676; 405, pk 19.6.1677. CAP V, 164, pk 30.4.1681; 368, pk 17.7.1683. PBB II:2, 180-181, konsistori Brahelle 6.7.1678.

Petraeus kävi hänen kanssaan kireän riidan eräistä saatavista. Osittain juuri professorien ja rahastonhoitajan välisten erimielisyyksien takia Brahe asetti 1676 kommissoriaalioikeuden välitystuomioistuimeksi.[4]

Epätäsmällisyydet johtuivat tuskin yksinomaan rahastonhoitajan laiminlyönneistä, sillä luontaistalouteen perustuva järjestelmä oli hankala hoitaa. Nähtävästi tämän vaikeuden huomioonottaen Brahe puolusti Gezeliuksen alkuaikoina rahastonhoitajan virkaa hoitanutta vanhaa Petrus Gers'iä, joka muutenkin näyttää olleen hänen suosiossaan.[5] Gezeliuksen tulo sijaiskansleriksi merkitsi joka tapauksessa taloudenhoidon tiukentuvaa valvontavaatimusta, mikä oli yhdensuuntainen samanaikaisen yleisvaltakunnallisen yhtenäistämisvaatimuksen kanssa. Saman kehityksen ilmausta oli 1667 Turun yliopistossa tehty taloudenhoidon ohjesääntö, jonka Brahe eräin muutoksin hyväksyi.[6]

3. VIRANTÄYTTÖKYSYMYKSET

Vaikka konstituutioiden noudattamisen vaatimus yliopiston taloudenhoidossa jo sekin aiheutti professorikunnan keskuudessa alkavaa varauksellisuutta uutta sijaiskansleria kohtaan, ilmenivät ensimmäiset selvät ärtymyksen merkit virantäyttökysymysten yhteydessä keväällä ja kesällä 1665. Gezelius yllätti professorit jo ensimmäistä kertaa konsistorin kokouksessa ollessaan laiminlyönnistä virkojen hoidossa, nimittäin professori Alanus vainajan viransijaisuuden järjestämättä jättämisestä. Kysymys sivuutettiin huomautuksitta, mutta pian esille tullut runouden professuurin järjestely sai Gezeliuksen kiristämään otettaan. Viran haltijana ollut Erik Justander oli saanut KM:n valtakirjan Someron kirkkoherran virkaan, jonka vuoksi yliopistossa pantiin käyntiin hänen seuraajansa va-

[4] CAP III, 146, pk 11.6.1666. CAP IV, 348-351, pk 22.11.1676; 371, pk 28.3.1677; 465-466, pk 3.7.1678. CAP V, 368, pk 17.7.1683. *Bonsdorff* 1900, 163. PBB II:2, 166-168, konsistori Brahelle 1676. *C. M. Schybergson* 1915-40 II, 157-179.

[5] PBB I, 116-117, Brahe Flemingille 7.8.1665; 224-225. Brahe konsistorille 4.8.1675.

[6] PBB I, 159-162, resoluutio 28.9.1667.

linta. Konstituutioiden mukaan asianomainen tiedekunta asetti joitakin ehdokkaita, joista "rehtori yhdessä sijaiskanslerin kanssa suuressa konsistorissa" valitsi sopivimmaksi katsomansa tai sitten jonkun muun, jota ei vielä ollut ehdotettukaan. Konstituutioiden mukaan ehdokkaita saattoi olla tässä vaiheessa yksi tai useampia, ja näitten piti osoittaa taitonsa väittelyllä "sine praeside". Tulokset tuli lähettää kanslerille sijaiskanslerin allekirjoituksella varustettuina, minkä jälkeen KM suoritti nimityksen.[1]

Filosofinen tiedekunta esitţelikin kolme ehdokasta, jotka olivat Jakob Flachsenius, Petrus Laurbecchius ja Johannes Flachsenius. Lisäksi mainittiin mahdollisena virkaan sopivana Andreas Petraeus, jolle sekä KM että kansleri olivat antaneet suosituksensa jotakin sopivaa kirkkoherranvirkaa tai professuuria varten. Konsistorissa Justander kuitenkin huomautti, ettei ehdollepanolla ollut kiirettä, koska hänen kirkkoherraksi pääsynsä oli vielä epävarma. Someron kirkkoherranviran täytössä olikin syntynyt ajalle tyypillisiä sekaannuksia, koska ei ollut varmuutta siitä, kenelle nimitysoikeus kuului. Niinpä konsistori — Gezeliuksen läsnäollessa — lykkäsi asian tuonnemmaksi.[2]

Gezeliuksen mentyä Ruotsiin rehtori Axel Kempe kuitenkin ilmoitti konsistorille lähettävänsä ensi tilassa vaalin tulokset kanslerille. Kukaan ei vastustanut, joten kirje lähti, ja siinä esiteltiin kaikki kolme ehdokasta ja päädyttiin suosittelemaan erityisesti Jakob Flachseniusta.[3] Tukholmasta palattuaan Gezelius ryhtyi ottamaan konsistorissa selvää siitä, missä järjestyksessä virkaehdotus oli lähtenyt ja olivatko professorit siitä tietoisia. Professorien selostuksista päätellen toimenpiteisiin oli liittynyt jotakin salakähmäistä, sillä kukaan ei ollut kuullut kirjettä luettavan, notaari ei ollut kirjoittanut

[1] CAP III, 31, pk 6.4.1665. K VIII:I: "Rector deinde una cum procancellario in consistorio majori diligentissime omnibus circumstantiis examinatis, definiet, quis aut uter eorum, qui a decanis nominati sunt, sit aptissimus, ut professioni praeficiatur, an vero alius sit praeferendus aut addendus."; VIII:II. *C. M. Schybergson* 1915-40 II, 60. Vaikka konstituutiot sallivat vain yhden ehdokkaan asettamisen, pidettiin yliopistossa ilmeisesti useamman nimeämistä oikeampana, sillä kun konsistori 1660-luvulta lähtien usein päätyi vain yhteen, liitettiin kanslerille menevään kirjeeseen puolusteluja. Näistä esim. PBB II:2, 116, konsistori Brahelle 10.4.1669; 188, konsistori Brahelle 1679.

[2] CAP III, 38-39, pk 26.4.1665.

[3] CAP III, 48, pk 3.5.1665. PBB II:2, 50-51, konsistori Brahelle 6.5.1665.

sitä puhtaaksi, eikä sen kopiota liioin löytynyt konsistorin akteista. Gezelius sai aiheen ihmetellä, voitiinko yliopistossa tosiaankin suorittaa tämänasteisia virkajärjestelyjä konsistorin tietämättä. Hän ryhtyi tiukasti vaatimaan asiakirjoihin perustuvaa selvitystä tapahtuneesta. Epäluulo näyttää tästä heijastuneen koskemaan konsistorin toimintaa muutenkin, sillä Gezelius vaati samalla muitakin tarkkoja kirjallisia tietoja yliopistoa koskevista asioista. Sijaiskanslerin vaatimukset herättivät nyt konsistorissa ensimmäistä kertaa selvästi havaittavaa ärtymystä, sillä notaaria kiellettiin jättämästä asiakirjoja piispan käsiin; tarvittavat kohdat oli luettava hänelle sekä jätettävä pyydetyt otteet.[4]

Gezeliuksen ja yliopiston konsistorin välien kiristyminen on siis aluksi yhteydessä nimenomaan virantäyttökysymyksiin, joissa Gezelius vaati konstituutioiden mukaista täsmällisyyttä. Rehtorin ja konsistorin menettely taas poikkesi selvästi konstituutioiden määräyksistä. Vaikka Gezelius ei heinäkuussa konsistorissa käydyissä keskusteluissa huomauttanut sijaiskanslerin syrjäyttämisestä, se oli kuitenkin eräs olennainen syy hänen tiukkaan asiaanpuuttumiseensa. Hän nimittäin palasi Justanderin seuraajan vaaliasiaan vielä marraskuussa, jolloin hän yhä katsoi tarpeellisen selityksen olevan saamatta. Virkaehdotuskirje oli tullut Tukholmaan sekä sijaiskanslerin että konsistorin tietämättä. Gezelius ihmetteli, miten rehtori voi Turun yliopistossa yksin ratkaista professuureja ja muita tärkeitä asioita koskevat kysymykset. Kempe saattoi puolustautua vain sanomalla, ettei laiminlyönti ollut johtunut pahasta tahdosta piispaa kohtaan.[5]

Juuri tämän salamyhkäisen vaalijärjestelyn ja muittenkin hallinnollisten epämääräisyyksien ärsyttämä Gezelius kirjoitti heinäkuussa 1665 Brahelle, ettei kaikkia yliopiston piirissä ilmeisesti miellyttänyt tarkka pitäytyminen konstituutioihin. Hän toivoi voivansa sopivin toimenpitein tukahuttaa ilmenneen itsevaltaisuuden.

[4] CAP III, 58-59, pk 1.7.1665 ja 6.7.1665. Virantäytön kiirehtiminen oli tässä vaiheessa muutenkin tarpeetonta, sillä Justander ei päässyt Somerolle. PBB II:2, 89, konsistori Brahelle 20.10.1666.

[5] CAP III, 83, pk 10.11.1665. Outo menettely johtui ehkä osittain siitä, että aviottoman syntyperänsä vuoksi epäsuosittu Justander haluttiin saada nopeasti yliopistosta pois. *Heikel* 1894, 64.

Tähän aikaan Brahe hyväksyi vielä täysin Gezeliuksen toimet ja kiitti hänen uutteruuttaan ja tarkkuuttaan. Kun piispan vaatimuksia täsmällisyyteen kuitenkin ryyditti ilmeisen joustamaton ja siloittelematon sitkeys, idätettiin vaarallisten intrigien siemeniä. Esimerkiksi Gezeliuksen ja Kempen välien viileys näyttää saaneen alkunsa vuoden 1665 tapahtumista.[6] Samoihin aikoihin Gezelius yritti vaikuttaa virkakysymysten ja muittenkin yliopiston asioitten hoitoon kirjoittamalla niistä suoraan Brahen sihteerille Nils Gyldenstolpelle, jonka kanssa hän pyrki solmimaan tuttavalliset suhteet.[7]

Yliopiston opettajiston ja virkamieskunnan rekrytoinnin valvonta sekä valintaan osallistuminen oli Gezeliuksen sijaiskanslerin työssä myöhemminkin tärkeänä osana. Ehdollepanoja suoritettaessa ei näytä myöhemmin enää syntyneen huomattavia ristiriitoja piispan ja konsistorin välillä. Gezeliuksen vaatimukset konstituutioiden noudattamisesta tuottivat ainakin tässä asiassa tuloksen sillä tavalla, että monet seuraavista virkaehdotuksista lähetettiin tarkkaan konstituutioiden määräysten mukaan sijaiskanslerin nimikirjoituksella varustettuna. Sen puuttuessa jostakin syystä professorit saattoivat kirjeessä vakuuttaa, että ehdotuksesta on sovittu yhdessä sijaiskanslerin kanssa. Silloinkaan kun virkoja tavoittelevista henkilöistä ei syntynyt Gezeliuksen ja konsistorin välille yksimielisyyttä, ei seurauksena ollut yleensä huomattavaa riitaa, muutamia poikkeuksia lukuunottamatta. Esimerkiksi v. 1679 Gezelius antoi kanslerille suosikistaan Andreas Wanochiuksesta aivan toisenlaisen lausunnon kuin konsistori. Myös eräissä muissa tuonnempana esille tulevissa henkilövalinnoissa Gezelius oli eri mieltä konsistorin kanssa, mutta vakavien hankausten aiheiksi muodostuivat muut kuin nämä kysymykset.[8]

---

[6] *Tigerstedt* 1888 II, 126, Gezelius Brahelle 22.7.1665. PBB I, 119, Brahe Gezeliukselle 22.9.1665.

[7] UUB N. 450, Gezeliuksen kirjeet Gyldenstolpelle, tästä virkakysymyksestä nimenomaan 1.7.1665 ja 22.7.1665. Tuttavallinen sävy on erityisesti 8.7.1665 sekä eräissä myöhemmissä kirjeissä, jotka Gezelius signeeraa: "Johannes ähr hans nampn."

[8] PBB II:2, 67-68, konsistori Brahelle 23.9.1665; 69-71, konsistori Brahelle 18.10.1665; 115-116, konsistori Brahelle 10.4.1669; 120-121, konsistori Brahelle 12.6.1669; 154-155, konsistori Brahelle 26.7.1673; 185, Gezelius Brahelle 3.3.1679; 188, konsistori Brahelle 1679.

Gezeliuksen tarmokas virkakysymysten seuraaminen heijastuu lukuisista yksityistapauksista. V. 1666 konsistori ei voinut käydä rehtorin vaalia suorittamaan, koska sijaiskansleri ei ollut saapuvilla. Erityisen voimakkaasti piispa puuttui rehtorin vaaleihin 1680-luvulla myöhemmin esitettävistä syistä. Lääketieteen professorin Erik Achreliuksen kuoltua konsistori ehdotti Gezeliuksen suosituksesta tämän seuraajaksi Petrus Rossheimia, tosin epäröiden, koska ehdokkaan sanottiin olevan Turussa tuntematon. Brahe järjestikin ehdotuksesta poiketen virkaan Elias Tillandzin. Tässä tapauksessa ei yliopiston piirissä kukaan reagoinut konstituutioista poikkeavaan menettelyyn, mutta 1668 sekä Gezelius että eräät professorit huomauttivat konsistorin syrjäyttämisestä Nils Tunanderin nimitysasiassa, jos kohta "kuitenkin KM:lla on tässä määräysvalta". Samalla tavalla kuin kirkollistenkin virkojen tavoittelussa esiintyi yliopistossa yrityksiä päästä konsistorin ja sijaiskanslerin ohi kanslerin suosioon ja sitä tietä virkaan, mistä menettelystä Gezelius valitti v. 1669. Huomautus oli samalla hiljainen moite kanslerin menettelystä, joka otti kiipijöitten kerjuukirjeet huomioon. Gezelius ei jättänyt esittämättä jyrkempiäkään moitteita patriarkaalisesta Brahesta, jos katsoi tämän toimineen konstituutioiden vastaisesti. V. 1680 Gezelius huomautti terävästi konsistorissa, ettei kanslerilla ollut valtaa määrätä ketään ylimääräiseksi professoriksi yliopistoon. Kysymys oli tällöin siitä, voiko Wanochius hoitaa Petraeuksen virkaa Brahen antaman määräyksen nojalla. Täsmällisyyttä vaativan Gezeliuksen usein sovittelemattoman jyrkkyyden taipumus johtaa umpikujaan näkyi hyvin juuri mainitussa konsistorin kokouksessa, jossa rehtorina toiminut Gezelius nuorempi joutui lopulta antamaan Wanochiukselle viranhoitoasiassa isänsä määräyksestä poikkeavan ohjeen.[9]

Gezeliuksen virantäyttöpolitiikasta Turun yliopistossa on joskus sanottu, että sille oli leimallista epäluulo suomalaisia ehdokkaita kohtaan ja ruotsalaisten suosiminen näitten kustannuksella. On vedottu tämän tueksi varsinkin siihen, mitä Gezelius kirjoitti kanslerille keväällä 1667, jolloin oli etsittävä sopiva mies teologian profes-

[9] CAP III, 137, pk 9.5.1666; 139, pk 16.5.1666; 260, pk 23.1.1668; 330, pk 24.8.1669; 399, pk 29.3.1670. CAP V, 92, pk 30.8.1680. *C. M. Schybergson* 1915-40 II, 134-135.

soriksi Abraham Thauvoniuksen jälkeen: "Hyvä ruotsalainen mies, joka ei olisi vain kunnollisesti oppinut vaan myös jonkin verran maailmaa nähnyt, olisi toivottavin, sillä täällä on tuskin hyötyä niistä, jotka ovat täällä syntyneet, täkäläisessä koulussa ja yliopistossa varttuneet, ja tuskin ovat enemmän nähneet kuin Turun linnan ja tuomiokirkon."[10]

Gezeliuksen leimaaminen ruotsalaisten virantavoittelijoitten suosijaksi ainakin tämän yhden lausunnon perusteella on liian rohkeata päättelyä. Aikaisemmin jo pantiin merkille hänen vastalauseensa konsistorin kokouksessa Tunanderin nimityksestä, koska se tapahtui konstituutioiden määräämästä käytännöstä poiketen. Lisäksi mainittu lausunto turkulaisten sopimattomuudesta Thauvoniuksen seuraajaksi on asetettava sille kuuluviin yhteyksiinsä. Kirjeestä, jossa Gezelius perustelee kantaansa Brahelle, näkyy huoli pätevän teologisen opetuksen järjestämisestä *nimenomaan vuoden 1667 tilanteessa.* Svenoniuksen ja Bångin hän katsoo täyttävän tehtävänsä kunnialla, mutta kolmannen teologin valitseminen niistä, jotka ylenemisjärjestyksessä saattoivat tulla kysymykseen, tuotti hänen mielestään vaikeuksia. Simon Kexlerus oli 65 vuotta ja Petrus Bergius 54 vuotta vanha, eikä piispa pitänyt enää mahdollisena, että nämä olisivat voineet aloittaa uusia opintoja professuurin vaihtumisen edellyttämällä tavalla. Siksi Gezelius päätyi tässä tilanteessa pyytämään teologia Ruotsista, koska Turussa oli hänen mielestään silloin vain joko liian vanhoja tai epätyydyttävillä opinnoilla varustettuja miehiä. Pelko heikon aineksen pääsemisestä yliopistoon kuvastui hänen edellisenä vuonna Brahelle esittämästään pyynnöstä, että virkoihin nimitettävien ansiot tutkittaisiin tarkkaan. Gezelius puhuu tässä yhteydessä ylenemisen ehtona opiskelusta "yliopistoissa", mistä kuvastuu vieraissa yliopistoissa käynnin arvostus. Katsoessaan jonkun suomalaisen kyvykkääksi hän suositti tämän ylenemistä, kuten on aikaisemmin esimerkiksi Wanochiuksesta

[10] PBB II:2, 93, Gezelius Brahelle (alkuvuodesta 1667). *Aminoff* 1944, 110. *Lehtinen* 1961, 270-271. *Lehtisen* päättely ei ole tässä ristiriidaton, sillä hän katsoo toisaalta Gezeliuksen suosineen ruotsalaista yhtenäistämispolitiikkaa (s. 271), mutta kuitenkin hän esitti vastalauseen Tunanderin nimittämisestä (s. 270). Gezeliuksen kirjeen väärä päivämäärä (s. 271 viite 20) sotkee *Lehtisen* päättelyä. Kirjeen sisällöstä näkyy, ettei sitä ole voitu kirjoittaa aikaisemmin kuin vuoden 1667 alkupuolella.

mainittu. Tämän erityisinä asioina Gezelius mainitsi sekä Upsalassa, siis oman maan ulkopuolella suoritetut opinnot, että suomalaisuuden (Landz barn). Myöhemmin Gezelius suositteli samaan tapaan Johan Cajanusta.[11]

Tosin Wanochiuksen suomalaisuus lienee vain lisäperuste, mihin Gezeliuksen suosioon pääseminen tuskin pohjautui. Kansallisuus näyttää yleensä merkinneen vähän silloin, kun Gezelius jakoi suosituksiaan yliopistossa. Ruotsalaisista hänen suosikkejaan oli Petrus Laurbecchius, jota hän yritti saada teologian professoriksi 1680-luvulla ja joka antoi teologista opetusta hänen kehotuksestaan. Kuitenkin Laurbecchiuksen joskus jyrkkiä muotoja saanut ruotsalaisystävyys oli ilmeisesti vierasta Gezeliukselle. Niinpä historian professoriehdokasta valittaessa 1681 Laurbecchius tahtoi myös ruotsalaista ehdokasta. Kun filosofinen tiedekunta sitä vastusti, Laurbecchius syytti suomalaisia aikomuksesta työntää ruotsalaiset tyystin syrjään. Suomalaiset, Jakob Flachsenius etunenässä, protestoivat syytöstä vastaan, mutta Gezelius esiintyi maltillisesti asettumatta selvästi kummallekaan puolelle.[12]

Se yliopisto-opetuksen tehostusohjelma, jota Gezelius sijaiskanslerikautensa ensimmäisen vuosikymmenen kuluessa yritti viedä läpi, valaisee niin ikään sekä hänen suhtautumistaan kansallisuuskysymyksiin virantäyttöasioissa että hänen käsitystään viroissa etenemisestä yleensä. Tämä ohjelma on rivien välistä nähtävissä jo 1660-luvulla liivinmaalaisen Jakob Lindemannin tapauksessa, joka siten kuuluu tähän yhteyteen.[13] Lindemann oli liivinmaalainen maisteri ja kihloissa Gezeliuksen tyttären kanssa. Turkuun saavuttuaan Gezelius ryhtyi kesällä 1665 järjestelemään vävykoke-

[11] PBB II:2, 93, Gezelius Brahelle (1667); 185, Gezelius Brahelle 3.3.1679; ks myös 87, Gezelius Brahelle 1.9.1666. *Leinberg* 1900-07 IV, 258, Gezelius Brahelle 5.5.1666. V. 1670 Gezelius sanoi konsistorissa, että "fuksimajurin" (depositorin) virkaan oli mieluimmin valittava oman maan mies. CAP III, 418, pk 11.5.1670; CAP V, 131, pk 21.1.1681.

[12] RA ÅK, Gezelius kanslerille (päiväämätön 1680-luvulta). CAP V, 268-269, pk 31.8.1682; 129-131, pk 21.1.1681. Väite, että Gezeliuksen "suhde suomalaisiin ja suomenkieleen oli kokonaan toinen" – nimittäin kielteisempi – kuin Brahen, on perusteeton. *Aminoff* 1944, 140-141.

[13] *C.M. Schybergson* 1915-40 II, 119-122 on lyhyesti selostanut tapahtuman kulun liittämättä sitä kuitenkaan lähemmin Gezeliuksen yliopistopolitiikkaan.

laalleen mahdollisuuksia teologisen oppiarvon suorittamiseen. Tehdessään Turun piispana ensimmäisen matkan Tukholmaan hän mahdollisesti jo puhui asiasta Brahelle, ja syksyllä hän kävi siitä kirjeenvaihtoa Nils Gyldenstolpen kanssa. Aikeittensa tueksi hän sai Bengt Oxenstiernan antaman suosituksen. Koska oli pelättävissä, että Brahe katsoisi Gezeliuksen tunkevan konstituutioiden vastaisesti saksalaista miestä Turun yliopistoon, piispa selitti haluavansa Lindemannin vain joksikin aikaa ylimääräiseksi teologian opettajaksi. Oppiarvon saatuaan tämä aikoi hakea virkoja Riiassa tai yleensä Liivinmaalla. Brahe antoikin Gyldenstolpen välityksellä Gezeliukselle luvan kutsua Lindemann Turkuun mainittua tarkoitusta varten.[14]

Pyytäessään seuraavana kesänä epävirallisesti saamalleen luvalle virallista vahvistusta Gezelius perusteli lähemmin, mitä syytä Lindemannilla oli tulla Turkuun. Yliopiston ylimääräisenä opettajana hän ensinnäkin voi antaa Gezeliuksen mielestä tarpeellista saksan opetusta, mitä tarvitsivat varsinkin aateliset opiskelijat, joko valmennuksena tulevia opintomatkojaan varten tai sitten niissä tapauksissa, jolloin heillä ei ollut varoja matkustaa ulkomaille. Toiseksi saksan taitoa tarvitsivat tulevat sotapapit ja kolmanneksi Liivinmaan virkoihin siirtyvät miehet, jotka siellä joutuivat asioimaan saksalaisissa konsistoreissa. Gezelius itse tarvitsi Lindemannin apua Liivinmaan kirkkojärjestyksen laadinnassa. Yliopiston ylimääräisenä professorina Lindemann tulisi toimimaan palkatta, henkilökohtaisena tavoitteena erityisesti teologisen mutta myös filosofisen tutkinnon suorittaminen. Tutkinnon suoritettuaan hän voi hakeutua johonkin avautuvaan virkaan.[15] Voidaan panna merkille, ettei Gezelius tässä enää puhunut viran saamisesta Liivinmaalla vaan yleensä.

Brahen ensimmäinen vastaus oli erittäin varauksellinen. Hän antoi Lindemannille luvan tulla yliopistoon, mutta sen oli tapahduttava konsistorin ja teologisen tiedekunnan suostumuksella. Erityisen tarkasti oli pidettävä huolta siitä, että oman maan miesten etuja ei

[14] UUB N.450. Gezelius Gyldenstolpelle 5.8. 1665, 26.8.1665, 11.7.1666. *J.J. Tengström* 1825, 236. PBB II:2, 79, Gezelius Brahelle 11.7.1666.

[15] PBB II:2, 79, Gezelius Brahelle 11.7.1666.

täten loukattu; halukkuus opiskeluun saattoi kärsiä, jos vieraat tulivat ja veivät virat nenän edestä. Saksankielen opiskelun tarpeellisuudesta Brahe ilmoitti olevansa Gezeliuksen kanssa eri mieltä. Erityinen opettaja ei ollut sitä varten tarpeen, pikemminkin oli Turussa sekä saksalaiset että ruotsalaiset pantava opettelemaan suomea, "josta ei suinkaan puutu kielellistä aistikkuutta". Saatuaan tietää Lindemannin kihlauksesta Gezeliuksen tyttären kanssa Brahe muuttui kokonaan suopeaksi ja sanoi mielellään ajavansa sellaisen miehen asiaa, joka on "kuin oma mies" (lijka som een hemkaar). Kun Gezelius esitti Lindemannin asian konsistorissa, hän ilmoitti tämän pyrkivän täällä suoritettujen tutkintojen jälkeen virkaan Tartossa. Professoreilla ei täten ollut mitään Lindemannin tuloa vastaan.[16]

Perimmäisiä tarkoituksiaan Gezelius ei kuitenkaan ilmaissut avoimesti konsistorissa, mutta kylläkin syksyllä Brahelle lähettämässään kirjeessä. Hän toisti aikaisemmin antamansa vakuutuksen huolehtia itse, yliopistoa rasittamatta Lindemannin palkkauksesta. Jos virkoja tulevaisuudessa avautuisi, valittaisiin konstituutioiden mukaan parhaita miehiä. Filosofisen tiedekunnan professorit olivat liian iäkkäitä korotettaviksi teologisille oppituoleille; "kuitenkin jos armollisin esivaltamme erityisistä syistä tällaisen sallisi, tarvittaisiin toki joku kelvollinen nuori mies, joka pystyisi saamaan jotakin kunnollista aikaan, vaikkakin toinen saisi virkanimen ja palkan". Ironinen huomautus paljastaa Gezeliuksen toivoneen Lindemannista teologian professoria Turun yliopistoon. Oman yksityisen asiansa ja yhteisen edun Gezelius katsoi tässä liittyneen kiinteästi toisiinsa: "Kuten Jumala ja kaikkeinarmollisin esivaltani on tämän viran sekä hiippakunnassa että yliopistossa minulle antanut ja uskonut, ja minä olen valallani alttarin edessä siihen sitoutunut, niin tulee minun myös Jumalan avulla täyttää velvollisuuteni puhtain omintunnoin antamatta yksityisen etuni estää yhteisen hyvän toteuttamista. Mutta jos minun omaiseni tulisivat olemaan johonkin virkaan yhtä päteviä kuin joku toinen, toivon korkealta esivallaltani suosiollisesti ja armollisesti osakseni samanlaista ilahduttavaa suo-

[16] PBB I. 135-138, Brahe Gezeliukselle 17.8.1666 ja 31.8.1666 sekä konsistorille 17.8.1666. PBB II:2, 85, Gezelius Brahelle 18.8.1666. CAP III, 166, pk 10.10.1666.

peutta (hugnad) kuin virkaveljenikin ovat saaneet." Lindemann joutui kuitenkin lähtemään terveydellisistä syistä takaisin Liivinmaalle, joten suunnitelma kariutui. Samalla purkautui kihlaus Gezeliuksen tyttären kanssa.[17]

Vaikka Gezelius yrittikin saada vävykokelastaan teologian professoriksi, vieläpä peitellen konsistorilta todellisia tarkoituksiaan, seurasi hän kuitenkin myös Lindemannin tapauksessa johdonmukaisesti eräitä virantäyttöpolitiikan periaatteita, joista hän ei luopunut myöhemminkään. Olennaisena periaatteena oli nuorten opettajavoimien kasvattaminen yliopiston omassa piirissä professorinvirkojen täyttöä varten. Kun erityisesti tärkeämpien professuurien täyttö tuli ajankohtaiseksi, piti valita kyvykkäimpiä kandidaatteja eikä filosofisen tiedekunnan vanhimpia, jos nämä eivät enää oletettavasti pystyneet siirtymään uudelle opetusalalle. Kun toiveet Lindemannista tuottivat pettymyksen ja kun vuoden 1667 tilanteessa ei Gezeliuksen mielestä ollut entisistä professoreista ylennettäviksi, hän esitti tunnetun ehdotuksensa ruotsalaisten miesten lähettämisestä.

Motiivina Gezeliuksen virkapolitiikassa oli mainittujen lisäksi 1660- ja 1670-luvulla se käsitys, jonka hän oli saanut "maan lasten" pohjatiedoista, joita tarvittiin opintojen menestykselliseen harjoittamiseen, esimerkiksi luentojen kuuntelemiseen. Hän valitti tietojen puutteellisuutta, ja varsinkin latinan taidot hän oli havainnut heikoiksi. Tilanteen korjaamiseksi hän esitti konsistorille 1670, että yritettäisiin saada yliopistoon lehtorin virka. Uusien apulaisten (adjunctus) tarvetta piispa perusteli myös sillä, että heidän määräänsä lisäämällä samalla huolehdittaisiin tulevien professorien rekrytoinnista. Jälkikasvun tullessa tyydytetyksi omassa yliopistokaupungissa ei enää tarvitsisi turvautua vieraisiin professorikandidaatteihin kuten usein tähän asti. Ehdotus ei järin innostanut professoreita, sillä nämä pelkäsivät kuulijoittensa vähentymistä ja sitä tietä palkkaetujensa kaventumista. Heidän mielestään opintoja voitiin hyvin edistää siten, että inspehtorit suorittivat velvollisuutensa entistä paremmin. Tehtyään turhan yrityksen triviaalikoulujen opettajavoi-

[17] PBB II:2, 87-88, Gezelius Brahelle 1.9.1666; 92-93, Gezelius Brahelle (1667). *J.J. Tengström* 1825, 236.

mien lisäämiseksi ja siis peruskoulutuksen parantamiseksi jo ennen yliopistoon tuloa Gezelius kääntyi Brahen puoleen uusin ehdotuksin. Hän toivoi yliopistoon kiinnitettäväksi Upsalan esimerkin mukaan uusia ja entistä useampia yksityisopetusta jakavia miehiä, jollaisiksi oli tarjolla kotimaisia "eteviä nuoria maistereita". Perusteluna oli jälleen sekä filosofisessa tiedekunnassa annettavan yksityisen perusopetuksen parantaminen ja siis edellytysten luominen vaativammille opinnoille että kyvykkäitten *kotimaisten* professorikandidaattien kasvattaminen. Gezelius ehdotti neljän maisterin kiinnittämistä yliopistoon tällaisen opetuksen antajiksi siten, että kaksi heistä saisi toimeentulonsa vakinaisen apulaisen palkkana, kolmas nauttisi sihteerin ja neljäs "fuksimajurin" palkkaa. Lisätuloja nämä opettajat saisivat oppilailtaan sitä enemmän, mitä ahkerammin he pitäisivät yksityiskollegioita.[18] Nuorten apuopettajien kiinnittämisellä yliopistoon piti Gezeliuksen mukaan päästä siis vähitellen siihen, että juuri oman maan miehillä tulisi olemaan mahdollisuuksia yletä professorinvirkoihin. Ohjelma osoittaa, ettei hän syrjinyt suomalaisia heidän kansallisuutensa vuoksi eikä pyrkinyt valtakunnallisen yhtenäistämisen toteuttamiseen ruotsalaisia suosimalla.

Virkojen täyttöpolitiikassa oli nousemassa esille kysymys, olisiko etenemisjärjestys professuurista toiseen korvattava erikoistuvilla opinnoilla. Upsalan yliopistossa kannatettiin erikoistumista, mitä myös Johannes Terserus ja Enevald Svenonius pitivät oikeana virkaikäjärjestyksessä ylenemisen sijasta.[19] Gezeliuksen aikalaisista myös Petrus Laurbecchius selitti pyrkineensä erikoistumaan teologiaan ja kieltäytyi siitä syystä matematiikan professorin virasta.[20] Gezelius nuoremman tie Turun yliopistoon vei niin ikään erikoistumisperiaatteen mukaisesti. Toisaalta on ymmärrettävää, että erikoistumista korostettiin juuri teologiassa, sillä teologian oppituolit olivat arvostetuimmat.

Vaikka Gezelius ei tiettävästi milloinkaan esittänyt johdonmukaisesti ja selkeästi erikoistumisperiaatetta, hän asettui kuitenkin

---

[18] CAP III.421-422, pk 15.5.1670. PBB II:2, 148-149, Gezelius Brahelle 19.4.1673. Viittaaminen Upsalan esimerkkiin: PBB II:2, 185, Gezelius Brahelle 3.3.1679.

[19] *Göransson* 1952, 10-11.

[20] PBB II:2, 126, Laurbecchius Brahelle 11.12.1669.

usein käytännössä sen kannalle. Pyrkimys kasvattaa Lindemannista teologian professoria oli nimenomaan sitä, ja hänen 1660-luvulla esittämänsä valitukset filosofian professorien kyvyttömyydestä aloittaa enää uusia opintoja johtivat niin ikään suoraan erikoistumisvaatimukseen. Edelleen Wanochiukselle antamassaan suosituksessa Gezelius korosti tämän erikoistumista teologisiin opintoihin.[21]

4. *JÄNNITYSTEN PURKAUTUMINEN*

a. Sijaiskansleri sovittelijana

Täysortodoksian aikainen yliopistomme oli varsin riitaisa laitos. Lähteistä näkyvä oppineitten miesten –tai heidän puolisoittensa – suuttumuksen purkausten hillitön avoimuus vielä tehostaa tätä vaikutelmaa. Sijaiskansleri ei aina onnistunut pysymään intrigien yläpuolella asemansa mukaisesti. Hän sotkeutui asianosaiseksi kiistaan kolmea professoria, Andreas Petraeusta, Daniel Achreliusta ja Samuel Gyldenstolpea vastaan. Sovittelijan asemansa hän säilytti sensijaan esimerkiksi kahden professorin, Petrus Bångin ja Martin Miltopaeuksen välisessä riidassa, joka kuvastaa hyvin 1600-luvun loppupuolen akateemista miljöötä ja ansaitsee siitä syystä huomiota.[1]

Petrus Bång saapui Turkuun kolmanneksi teologian professoriksi 1665 ja väitteli tohtorin arvoa varten seuraavan vuoden huhtikuussa aiheesta "De ecclesia militante in genere". Ylimääräisenä vastaväittäjänä esiintyi kaunopuheisuuden professori Martin Miltopaeus, joka käytti Bångia vastaan terävää kieltä ja jyrkkiä ilmaisuja. Eräitä tämän teesejä hän sanoi niin järjettömiksi, ettei niitä voinut kuulla eikä lukea pahennuksetta. Vertaillessaan Bångin esitystä Svenoniuksen kirjoituksiin Miltopaeus havaitsi eroavuuksia, jollaisia ei teologeilla saisi esiintyä. Hyökkäys ei kuohuttanut vain väittelijää vaan myös koko yliopistoa, sillä sekä Svenonius tiede-

[21] PBB II:2. 185. Gezelius Brahelle 3.3.1679.

[1] Selostus esim. *Simolinilla* 1912a. 37-43, joka jättää jälkiselvittelyn konsistorissa huomioonottamatta.

kunnan dekaanina että konsistori olivat teesit hyväksyneet, samoin itse väitöstilaisuudessa ennen Miltopaeuksen esiintymistä itse sijaiskansleri sekä teologian professori Abraham Thauvonius.[2]

Kun sitten Miltopaeus aikanaan toimi väitöksessä preseksenä, Bång esitti vuorollaan vastaväitteensä. Keskustelu liukui kuitenkin Bångin aikaisempaan disputaatioon. Kun molemmat osapuolet antoivat myöhemmin konsistorissa selostuksen tapahtumasta, katsoi Miltopaeus väittelyn päättyneen sulassa sovinnossa, kun taas Bång näki joutuneensa kompromettoiduksi ylioppilaitten silmissä, minkä takia hänen oli pakko yrittää puhdistaa maineensa. Seuraavana päivänä hän kiinnitti ovelle ylioppilaille osoitetun julistuksen, missä hän leimasi Miltopaeuksen filosofian "typeräksi ja sairaaksi" luvaten todistaa väitteensä. Kiista oli siten vaarallisesti laajentunut, ja se täytyi ottaa konsistorissa perusteellisesti selvitettäväksi. Heinäkuun alkuun mennessä konsistori ei ollut onnistunut saamaan riidan osapuolia sovintoon, jolloin asia ilmoitettiin kanslerille. Brahen määrättyä sovinnon tehtäväksi riitelijät suostuivat vihdoin elokuussa lyömään kättä konsistorin läsnäollessa. Thauvonius laati opiskelijoita varten deklaraation tapahtumasta, ja syksyn kuluessa käytiin jälkiselvittely, kuulusteltiin kiistaan osallistuneet ylioppilaat.[3]

Tällä riidalla oli ensinnäkin henkilökohtaista ja kansallista taustaa. Mahdollisesti Miltopaeus olisi halunnut professuuria, jonka ruotsalainen Bång sai; tosin konsistori ei ollut liittänyt hänen nimeään ehdokkaitten joukkoon. Selkkauksen kansallinen pohja kuultaa esiin Miltopaeuksen kirjeestä Brahelle, jossa hän viittaa kanslerin suomalaisia kohtaan usein osoittamaan suopeuteen ja pyytää samalla tavalla itselleen turvaa Bångia vastaan.[4]

Filosofisesti Miltopaeuksen hyökkäys näyttää olleen suunnattu Bångin väitöskirjan skolastista terminologiaa vastaan. Vaatiessaan professoreita sovintoon kansleri antoikin Bångille huomautuksen turhien metafyysisten termien käytöstä esityksessä, johon paremmin sopi yksinkertainen tyyli. Turhien väittelyjen välttämiseksi Bån-

[2] CAP III.528-529. pk 16.5.1666. *Simolin* 1912a.37-39.

[3] CAP III. 155-156. pk 11.8.1666; 170-178. pk:t 7-28.11.1666; 528-540. pk:t 16.5.-5.7.1666.

[4] PBB II:2.41. konsistori Brahelle 25.11.1664; 78. Miltopaeus Brahelle 7.7.1666. *C.M. Schybergson* 1915-40 II. 116-117.

gin tuli vastaisuudessa varoa tällaisia metodisia virheitä.[5] Mutta myös Miltopaeus sai huomautuksen "turhien sofististen argumenttien" käytöstä. Ruotsi-Suomessa vallinneen teologisen perinteen mukaisesti Brahe vastusti aristotelisen metafysiikan tuomista teologiaan, vaikka skolastinen filosofia olikin metodina hyväksytty teologian palvelukseen.[6]

Kummankaan skandaaliväitöksen selostukset enempää kuin riidan sovittamisneuvottelutkaan eivät osoita hankausten syntyneen merkittävistä teologisista erimielisyyksistä. Vaikka Gezelius ja teologian professorit eivät itse väittelyssä vastustaneetkaan Bångin teesejä, he ilmoittivat myöhemmin pitävänsä eräitä ilmaisuja noviteetteina. Kaikki kolme katsoivat noviteetiksi Jumalasta käytetyn termin *causa instrumentalis;* varsinkin Thauvonius vastusti termiä tarpeettomana, Raamattuun ja ortodoksiseen teologiaan perustumattomana sekä moniin mielettömiin tulkintoihin johtavana. Oikeastaan tässäkin oli kysymys tarpeettoman filosofisen terminologian käytöstä, josta Bång sai huomautuksen. Laadittuaan kiistanalaisista teeseistä teologisen deklaraation Svenonius katsoi voivansa vakuuttaa kanslerille, että teesit olivat hyväksyttävät ja oikeaoppiset ja että Bång oli niitä kunnialla puolustanut. Ilmoitukseensa, että myös Miltopaeus hyväksyi deklaraation vastaväitteittä, Svenonius lisäsi itsetietoisesti: "Eikä hän koskaan tulevaisuudessakaan pysty sitä vastaan väittämään."[7] Bång oli heti kohta riidan alettua syyttänyt Miltopaeusta puuttumisesta hänelle kuulumattomiin, nimittäin teologisiin kysymyksiin. Kanslerin antamassa lausunnossa Miltopaeus saikin huomautuksen toisen professorin opetusalan omimisesta.[8]

Merkittävämpää on, että Miltopaeus puolustautui vetoamalla

---

[5] Tavallaan siis Bångin saama muistutus teki oikeutta Miltopaeuksen huomautukselle toisen väittelyn aikana (sanamuoto Bångin siteeraama): "Si termini philos. sic applicabuntur, falsissima qvaeqve theologiam introducuntur." Bång selitti, ettei hän tiennyt, mitä hänen olisi näitten sanojen jälkeen pitänyt tehdä. CAP III,529, pk 16.5.1666.

[6] PBB I, 130-133, Brahe Gezeliukselle 27.7.1666, Bångille s.p. ja Miltopaeukselle s.p.: 139-141, Brahe Gezeliukselle 7.9.1666. *Rein* 1908, 130-131. *Göransson* 1950,31-32,61-65.

[7] CAP III,531-532,539-540, pk 23.5.1666 ja päiväämätön keskustelu. PBB II:2, 85-86, Svenonius Brahelle (elokuussa 1666).

[8] CAP III,529, pk 16.5.1666:"... per àllotrioepiskopian censerade min disp. och föll i Facult. (theol.) embete". PBB I, 140, Brahe Gezeliukselle 7.9.1666.

sananvapauden oikeuteen akateemisessa keskustelussa. Jo jutun alkuvaiheessa hän ihmetteli, miksi hänellä ei ollut lupaa esittää vastaväitteitä, kun hänet kerran opponoimaan kutsuttiin; samanlainen oikeus oli Bångilla antaa vastauksia. Samoihin puolustusargumentteihin hän palasi kirjeessään Brahelle sekä eräässä yliopistolle kiinnittämässään julistuksessa. Brahelle hän kirjoitti: "Ellei julkisissa väittelyissä ole vapautta esittää teesejä vastaan sitä, mikä näyttää perustellulta ja todenmukaiselta, menee kaikki kuivakiskoiseksi ja lapselliseksi, eikä siitä koidu kunniaa tai auditoriolle rakennusta. Mutta totuus pysyy totuutena, väittäköön opponentti sitä vastaan mitä hyvänsä."[9] Vielä terävämmin hän puolusti väittelyjen liikkumavapautta mainitussa julistuksessaan. Ellei ollut lupaa poiketa hiukkaakaan oikeiksi hyväksytyistä mielipiteistä joutumatta leimatuksi kerettiläiseksi, oli seurauksena tieteellisen työskentelyn onnettomuus ja pahempia vehkeilyjä kuin paavilliset olivat.[10] Miltopaeus sivuutti tosin tällöin sen, että hän oli itse käyttänyt väittelyssä epätavallisen jyrkkiä ilmaisuja. Vaikka riitaan nivoutuikin siis erilaisia motiiveja henkilökohtaisista pettymyksistä ja kunniakysymyksistä alkaen, Miltopaeuksen esiintyminen on osana 1600-luvun loppupuolen oppositiossa liian rajoittavaksi koettua ortodoksista järjestelmää vastaan.

Gezelius esiintyi varsinkin aluksi sovittelevasti. Kun rehtorin virkaa hoitanut Thauvonius katsoi rehtorin ja konsistorin arvovallan tulleen loukatuksi ja vaativan hyvitystä, Gezelius suositteli useimpien professorien tavoin sovittelua kaikessa hiljaisuudessa. Jos tuomiovaltaa ryhdyttäisiin käyttämään, syntyisi kiusallista julkisuutta ja pitkä riitajuttu. Piispa ja konsistori eivät suinkaan olleet nimenomaan alussa varauksitta Bångin puolella, ja varsinkin Thauvonius ärtyi tämän itsepäisesti jarruttaessa hänen sovintoehdotustaan.[11] Bångin teeseistäkin löytyi moitteen aihetta, kuten todettiin. Miltopaeus oli kuitenkin luonteeltaan suorasukainen eikä osannut varoa sanojaan. Hänen esiintymisessään pidettiin ehkä lopultakin

[9] "... ehwad man der emot tanquam opponens sägher." PBB II:2,78, Miltopaeus Brahelle 7.7.1666. CAP III,529, pk 16.5.1666.

[10] "Profecto haec thesis eget lima." CAP III,531, pk 23.5.1666. *Simolin* 1912a, 41.

[11] Vrt *Simolin* 1912a, 42.

pahimpana hänen kääntymistään ylioppilaitten puoleen tukea etsimään. Kun Miltopaeus vastasi Gezeliukselle nenäkkäästi tämän tiedustellessa erästä ylioppilaille annettua julistusta, sijaiskanslerin tunteet Miltopaeusta kohtaan viilenivät ja juttu annettiin kanslerin ratkaistavaksi. Tämän jälkeen Gezelius piti Miltopaeusta pääsyyllisenä ja ylisti Bångia eteväksi teologiksi, josta oli opiskelevalle nuorisolle suurta hyötyä. Miltopaeus teki hänen mielestään ratkaisevan virheen asettuessaan sijaiskansleria vastaan, rikkoessaan siten yliopiston konstituutioitten määräyksiä ja vaarantaessaan vallitsevan järjestyksen. Erittäin valaiseva on Gezeliuksen tämän jutun yhteydessä Brahelle kaksi kertaa esittämä pyyntö, että kansleri valvoisi konstituutioitten *tarkkaa* noudattamista yliopistossa. Siinä hän näki yliopiston menestyksellisen toiminnan edellytyksen, ja sen pohjalta hänen oma toimintansa sijaiskanslerina lähti.[12] Järjestyspyrkimyksen kannalta saattoi Miltopaeuksen vapausvaatimus tuntua Gezeliuksesta arveluttavalta, mutta teologisesti tai filosofisesti hänellä tuskin oli erityistä aihetta asettua Bångin rinnalle.

Mielenkiintoinen puoli Bångin ja Miltopaeuksen riidassa on vielä se, että siihen osallistuivat aktiivisesti myös ylioppilaat. Jo Bångin tohtorinväitöksessä oli Miltopaeuksen tavallisuudesta poikkeava esitystapa tähdännyt opiskelijoitten mielenkiinnon herättämiseen, sillä kirjeessään Brahelle hän sanoi pyrkineensä "informoimaan opiskelevaa nuorisoa teesien tai väittelyn laadusta ja totuudesta". Kun Bång sitten katsoi Miltopaeuksen väittelyssä opponenttina toimiessaan joutuneensa tämän vastausten johdosta epäedulliseen valoon, hän varoitti laatimassaan julistuksessa ylioppilaita Miltopaeuksen "typerän ja sairaan" filosofian viettelyksiltä. Julistuksen tarkoituksena oli korjata Bångin kolhiintunutta mainetta ennen kuin ylioppilaat hajaantuisivat maaseudulle kesälomalle.[13]

Vedotessaan ylioppilaisiin Bång lähti kuitenkin sotimaan kentälle, jossa hän oli joutuva tappiolle, sillä nämä asettuivat Miltopaeuksen puolelle. He vakuuttivat Miltopaeuksen pyynnöstä, ettei tämä ollut koskaan vietellyt heitä väärään filosofiaan; lisäksi he jär-

[12] CAP III,530-537, mainitut pk:t. UUB N. 450, Gezelius Gyldenstolpelle 3.8.1666. PBB II:2,81-82, Gezelius Brahelle 14.7.1666; 83-84, Gezelius Brahelle 28.7.1666.

[13] PBB II:2,77-78, Miltopaeus Brahelle 7.7.1666. CAP III,528-529, pk 16.5.1666.

jestivät omasta aloitteestaan kokouksen Miltopaeusta tukeakseen. Riidan sitkeyden varsinaisena syynä tuli tämän jälkeen olemaan toisaalta se, että Bång katsoi tulleensa koko yliopiston silmissä leimatuksi ignorantiksi, jonka Miltopaeus oli väittelyssä kukistanut, toisaalta taas Miltopaeuksen loukkaantuminen Bångin syytöksestä, että hän oli nuorison harhaan johtaja. Myös Miltopaeus laati ylioppilaille julistuksen, mikä sitten antoi Gezeliukselle mainitun aiheen kääntyä häntä vastaan. Piispan ja konsistorin tiukkaamisesta huolimatta Miltopaeus ei luovuttanut julistusta, josta saatiin vain katkelmallisia tietoja. Lopuksi Miltopaeus selitti sen joutuneen auttamattomasti kadoksiin.[14]

Kanslerin käskystä otettiin Miltopaeuksen puolesta esiintyneet ylioppilaat konsistorin kuulusteluun marraskuussa; nämä kun olivat ryhtyneet ennenkuulumattomaan yritykseen antaa lausunnon opettajansa opin puhtaudesta. Kun opiskelijoilta kysyttiin, miksi he olivat todistuksensa kirjoittaneet, nämä vastasivat tehneensä sen Miltopaeuksen pyynnöstä. Itse väitöksistä he eivät tahtoneet sanoa mitään, mutta kerran toisensa jälkeen he ilmoittivat pitävänsä tiukasti kiinni todistuksestaan, ettei Miltopaeus ollut heitä viekoitellut mihinkään, ei julkisesti eikä yksityisesti. Erityisen pontevasti esiintyivät Gustav Collinius ja Benedictus Laurbecchius, jotka olivat nähtävästi yrityksen johtajia. Kun kanslerin kirjeestä luettiin ylioppilaille heitä koskeva kohta, missä nuhdeltiin todistuksen antamisesta, nämä selittivät, että "myös Kristus vetosi opetuslapsiinsa tai kuuli-, joihinsa, kun oli kysymys hänen opistaan". Myöhemmin ylioppilaat vakuuttivat alistuvansa Brahen päätökseen, mutta Miltopaeusta koskevasta kannastaan he eivät voineet luopua.[15]

Piispa ja professorit olivat kauan ymmällä, mitä heidän oli ylioppilaille tehtävä. Konsistorissa puhuttelussa käydessään nämä olivat tömistelleet ja olleet juovuksissa, ja heidän käytöksensä tulkittiin hävyttömyydeksi. Harkittiin, oliko vedottava kansleriin. Miltopaeus sanoi, ettei hän halunnut huonoa käytöstä puolustaa, mutta ehdotti

[14] CAP III,155-156, pk 11.8.1666; 528-537, mainitut pk:t.

[15] PBB I.140. Brahe Gezeliukselle 7.9.1666. CAP III, 170-177, pk:t 7-28.11.1666: "... Christus han provocerade och ad suos discipulos eller auditores om sin lärdom".

kuitenkin ylioppilaita kohdeltavan niinkuin vanhemmat kohtelevat lapsiaan, ja ettei kansleria vaivattaisi. Näin lopulta päätettiinkin.[16]

Ylioppilaitten käytöksessä herättää huomiota heidän sitkeä pysymisensä Miltopaeuksen puolustajina sekä rohkea esiintymisensä piispan ja konsistorin edessä. Kuulustelupöytäkirjoihin merkityt johtavien ylioppilaitten vastaukset eivät sisällä erityistä nenäkkyyttä ja röyhkeyttä, millaiseksi kyllä saatettiin tulkita heidän taipumattomuutensa. Mielenkiintoinen auktoriteettivastakohtaisuus syntyi vedottaessa Jeesuksen esimerkkiin Brahen arvovaltaa vastaan. Vaikka opiskelijain joukko-oppositio olisikin suurelta osin nähtävä mieluisen professorin puolustuksena, liittyy se ilmeisesti Miltopaeuksen protestiin täysortodoksian yliopistoelämän sidonnaisuutta vastaan. Gezelius sai kuulustelun jälkeisenä yönä oman osuutensa ylioppilaitten mielenosoituksesta, kun joku metelöi hänen talonsa edustalla.[17]

b. Vallankäytön epäselvyys sijaiskansleria koskevissa riidoissa

Gezeliuksen riita Andreas Petraeuksen kanssa alkoi v. 1676 aikaisemmin mainitusta Naantalin kirkkoherran viran täytöstä, missä Petraeus onnistui saamaan tahtonsa läpi piispan arvovaltaa loukkaavalla tavalla. Oireita tulevasta vihamielisyydestä ei ole näkyvissä sitä edeltävien kymmenen vuoden aikana, joina sittemmin toisiaan kohtaan niin sammumatonta vastenmielisyyttä tuntevat miehet olivat keskenään tekemisissä Turun yliopistossa. Päinvastoin Gezelius suositteli Petraeusta professorin virkaan yksityiskirjeissään Brahen sihteerille ja allekirjoitti omakätisesti konsistorin 1665 tekemän virkaehdotuksen. Petraeusta rehtoriksi valittaessa 1674

[16] Pk:t viitteestä 15.

[17] Collinius, jota piispa tästä syytti, kielsi jyrkästi syyllisyytensä. Bångin ja Miltopaeuksen jutun viimeisessä näytöksessä kuulusteltiin vielä Colliniusta siitä, miksi hän oli solvannut toveriaan ylioppilas Bjuggia nimillä "lähetetty Coricaeus (vakooja?), Zoilus (parjaaja) ja Momus (moitiskelija)". Ilmeisesti protestissa mukana olleet ylioppilaat katsoivat Bjuggin toimineen vakoojana ja ilmiantajana konsistorissa. CAP III, 177-178, pk. 28.11.1666.

myös Gezelius kannatti häntä.[1] On merkillepantavaa, ettei Gezelius muistuttanut Petraeuksen laiminlyönneistä viranhoidossa, vaikka filosofinen tiedekunta oli kiinnittänyt siihen huomiota jo 1663. Myöhemmin Gezelius jatkuvasti korosti sitä, että hänen tarkoituksensa oli ainoastaan puuttua Petraeuksen laiminlyönteihin. Aluksi hän nähtävästi hyväksyi Petraeuksen ylentämisen virkauralla tämän isän, piispa Eskil Petraeuksen ansioitten perusteella.[2]

Syytöksiään Petraeuksen huonosta viranhoidosta Gezelius alkoi esittää samoihin aikoihin, jolloin hän tiesi tämän havittelevan Naantalin kirkkoherranvirkaa.[3] Aikaisemmin Petraeus oli Gezeliuksen mukaan ottanut muistutuksia varteen, mutta rehtorikautenaan hän oli tullut entistä huolimattomammaksi sekä alkanut vastata röyhkeästi sijaiskanslerin huomautuksiin.[4]

Gezeliuksen tarkoituksena oli käsitellä Petraeuksen juttua kurinpitoasiana konstituutioiden 8. luvun mukaan, jossa määrättiin professorien rankaisemisesta. Huolimattomasti virkaansa hoitava professori, joka ei välittänyt sijaiskanslerin, rehtorin ja konsistorin varoituksista, oli tuomittava menettämään osan palkastaan tai maksamaan sakkoja. Pahimmista virheistä seurasi viraltapano, jonka määräsivät kansleri, rehtori ja konsistori.[5] Tähän konstituutioiden pykälään vedoten Gezelius palasi kerran toisensa jälkeen syyttämään Petraeusta veltosta ja taitamattomasta opetustehtävän hoidosta. Erityisen yksilöidyn syytöslistan hän esitti vuosikymmenen lopulla, jolloin hän sanoi laiminlyöntien jatkuneen kaksitoista vuotta. Petraeus ei ollut julkaissut yhtään teosta eikä väitöstä, joita konstituutiot velvoittivat kirjoittamaan vuosittain. Stipendiaattien

[1] UUB N. 450, Gezelius Gyldenstolpelle 22.7.1665 ja 26.8.1665. PBB II:2,68, konsistori Brahelle 23.9.1665. CAP IV, 192, pk 8.5.1674. – V. 1671 Petraeus ilmoitti konsistorille Gezeliuksen antaneen kanslerille yliopistosta epäedullisia tietoja. Gezelius oli muka sanonut täällä olevan vain 60 ylioppilasta, haluten tällä osoittaa, ettei Turussa tarvittu yliopistoa vaan ainoastaan kimnaasi. Konsistori päätti kirjoittaa asiasta kanslerille, kuitenkin piispan nimeä mainitsematta. Petraeuksen ilmoituksen ei kuitenkaan välttämättä tarvitse merkitä välien viileyttä Gezeliuksen kanssa. CAP IV, 11, 14, pk 2.8.1671 ja 5.9.1671.

[2] PBB II:2,14-16, filosofinen tiedekunta Brahelle 18.12.1663. *Porthan*, OS III,26-27.

[3] PBB II:2, 164-165, kapituli Brahelle 20.4.1676 ja Gezelius Brahelle 9.5.1676.

[4] PBB II:2, 168, Gezelius Brahelle 10.6.1676.

[5] K VIII:4.

puolesta laaditut kysymykset olivat olleet "skismaattisia", "oikeitten fysiikan prinsiippien vastaisia". Luentonsa Petraeus oli samalla tavalla jättänyt suureksi osaksi pitämättä. Gezelius antoi nuhteensa ja varoituksensa viran puolesta Petraeuksen läsnäollessa ja uhkasi konstituutioiden mukaisilla seuraamuksilla.[6]

Tilannetta mutkisti kuitenkin se, että Gezeliuksella oli professorikunnan kanssa erimielisyyksiä, ja Petraeuksella oli toisaalta vaikutusvaltaisia ystäviä ja suojelijoita. Niinpä Petraeus oli saanut professorikunnan suosituskirjeen Naantalin kirkkoherranvirkaa tavoitellessaan. Kaikki professorit tuskin asettuivat hänen puolelleen, sillä huomattavalta osalta professoreista koostuva kapituli päätti Naantalin luovuttamisesta Bångille sekä Petraeuksen virastapidättämisestä.[7]

Kun siis Petraeus nousi sijaiskansleria vastaan, torjui ylimielisesti tämän antamat huomautukset sekä esitti omasta puolestaan vastasyytöksiä, häntä kannusti sekä Naantalin virasta käydyn taistelun voitto että konsistorin välirikko Gezeliuksen kanssa. Konsistorissa hän esimerkiksi kertoi Gezeliuksen sanoneen, että koko yliopisto joutui rappiolle hänen takiaan.[8] Suotuisan mielialan vallitessa oli mahdollista kääntää sijaiskanslerin antama nuhde loukkaukseksi sekä asianomaista professoria että yliopistoa kohtaan. Siten esimiehen alaiseen kohdistama kurinpitotoimi kääntyi kahden yksityishenkilön väliseksi riitajutuksi. Gezeliuksen heikkous oli siinä, ettei hän säilyttänyt asemaansa puhtaasti sijaiskanslerina vaan liukui henkilökohtaiseksi riidaksi tulkittuun selkkaukseen. Toisaalta on silmiinpistävää, ettei yliopiston konsistori paljoakaan tai lainkaan uskaltanut tai halunnut ryhtyä käsittelemään Petraeuksen huonoa viranhoitoa, vaikka sijaiskansleri siitä toistuvasti ja painokkaasti muistutti.

Kansleri yritti rauhan palauttamista poikkeuksellisin toimenpitein. Brahe ei ollut liittynyt Petraeuksen jutussa Gezeliuksen vastustajien leiriin, mikä ilmeni jo hänen asenteistaan Naantalin jupakan

[6] CAP IV, 351-352, pk 22.11.1676; 425, pk 17.11.1677; 503-504, pk 28.5.1679. Gezelius viittasi ilmeisesti v. 1667 fysiikan professorin saamaan muistutukseen siitä, että hän käytti opetuksessaan "uusia prinsiippejä". CAP III, 210, pk 27.3.1667.

[7] RA AE 85, professorit KM:lle 26.2.1676, kapitulin päätökset 16.4.1676 ja 11.5.1676.

[8] CAP IV,342, pk 16.9.1676.

aikana. Hän ei ollut suostunut sihteerinsä Nils Gyldenstolpen pyyntöön asettua tukemaan Petraeuksen virantavoittelua. Myrskyn noustua yliopistossa hän ilmoitti närkästyksensä sekä Petraeuksen että Daniel Achreliuksen niskoittelusta sijaiskansleria vastaan. Konsistori katsoi hänen jopa asettuneen puolueellisesti tukemaan Gezeliusta, mistä syytöksestä hän antoi professoreille suorasukaisen ojennuksen.[9]

Lokakuussa 1676 Brahe nimesi yliopistossa syntyneitten sekaannusten selvittäjäksi kommissoriaalioikeuden, jonka muodostaminen tapahtui konstituutioiden II luvun perusteella. Vaikka asiaa koskevista Brahen kirjeistä käy ilmi, että päätarkoituksena oli rahaston hoitoon liittyvien sekaannusten selvittäminen, kansleri tahtoi lisäksi aikaansaada arvovaltaisen foorumin Petraeuksen ja Achreliuksen ympärillä syntyneen hälinän hiljentämiseksi. Näissä kirjeissä on merkittävää se, millä tavalla Brahe näki Gezeliuksen aseman yliopiston intrigeissä komission perustamisen aikoihin. Hän ei esitä piispaa kiistojen osapuolena vaan sijaiskanslerina, joka voi antaa komission käsiteltäväksi asioita, joissa hänen mielestään tarvittiin oikaisua. Gezeliukselle itselleen tulleesta kirjeestä voi saada jopa sen käsityksen, että Brahe antoi tälle eräänlaisen komission toiminnan valvojan aseman.[10] Kansleri näyttää siis tähän aikaan seisseen vahvasti piispan takana. Itse asiassa mainitut Brahen kirjeet, joissa komissiosta ilmoitettiin, lähtivät Visingsborgista noin viikko sen jälkeen kun Brahe oli saanut Gezeliuksen kirjeen, jossa tämä pyysi komission asettamista. Gezelius oletti tulevansa itsekin komission jäseneksi, niinkuin se konstituutioiden pykälä edellyttikin, mihin ko-

[9] PBB I. 234. Brahe Gyldenstolpelle 12.5.1676; 243, Brahe konsistorille 8.5.1677; 249-250. Brahe konsistorille 24.10.1677.

[10] PBB I.240. Brahe Gezeliukselle 28.10.1676: "... Elliest dher undher warandhe commission nogått förefölle som hr Biskopen synes nöhdigt wara, att dhet medh migh communiceres, hr Biskopen wille tå i tidh sådhant göra, att commissionen icke blewe något längre uppehållen."; 240-241, Brahe konsistorille 28.10.1676; 241-242, Brahe Rosendalille 29.10.1676. *J.J. Tengström* 1825,75-77. Vrt. *C.M. Schybergson* 1915-40 II.170-171. *Schybergson* vertaa Turun komission asettamista vastaavaan samanaikaiseen ehdotukseen Upsalan yliopistossa, missä professori Olof Rudbeck joutui riitaan konsistorin kanssa. Rudbeckin ja Gezeliuksen pyrkimykset eivät kuitenkaan ole rinnastettavissa toisiinsa, sillä Gezelius oli sijaiskanslerina yliopiston ylivalvoja, mitä asemaa ei professorilla ollut.

mission asettaminen perustui. Jostakin syystä Brahe jätti Gezeliuksen kuitenkin komission ulkopuolelle.[11]

Kun komissiosta keskusteltiin yliopiston konsistorissa marraskuussa, Gezelius epäili sen mahdollisuuksia ratkaista syntyneitä ongelmia. Hänen mielessään näyttää olleen jo tähän aikaan ajatus vaikeimpien yliopistointrigien siirtämisestä suoraan KM:n ratkaistaviksi. Nähtävästi hänen itsensä jääminen komission ulkopuolelle sai aikaan sen, ettei hän enää katsonut voivansa sen avulla korjata yliopistossa näkemiään epäkohtia. Ulkopuolisena hänellä oli vaara joutua vain yhden riitapuolen asemaan, kun komissio käsitteli sille esitettyjä valituksia.[12] Jännitys esimiestointaan hoitavan valvojan aseman ja riitapuoleksi joutuvan välillä on pohjavärinä jatkuvasti lähinnä seuraavina vuosina. Gezelius vaati jatkuvasti konsistorilta konstituutioiden noudattamista, mihin kuului myös Petraeuksen saattaminen rangaistukseen laiminlyönneistään. Professorit esittivät vastasyytöksiä ja tahtoivat käsitellä yliopiston sisäiset asiat konsistorissa, koska komission pelättiin kaventavan sen arvovaltaa. Petraeuksen haastaessa sijaiskanslerin konsistorin eteen tämä torjui haasteen selittäen, ettei hän voinut olla sen tuomiovallan alainen. Jos niin olisi, siitä seuraisi hänen mielestään, että kaikki ruotsalaiset piispat voitaisiin tuomita (comparera) Upsalan yliopiston konsistorissa.[13] Gezeliuksen kanta oli tietenkin perusteltu, sillä jos hänet katsottiin riidan osapuoleksi, ei hän voinut kuulua niitten tuomiovaltaan, joitten esimies hän konstituutioitten mukaan oli.

Syksyllä 1676 asetettu komissio aloitti toimintansa vasta seuraavana kesänä, jolloin Gezelius jätti sille kannekirjansa Petraeusta, konsistoria ja Achreliusta vastaan. Syyskuussa konsistori ilmoitti tekevänsä piispan kanssa sovinnon, "kunhan sitä ei vain enää tä-

[11] PBB II:2, 172-173, Gezelius Brahelle 14.10.1676.

[12] CAP IV,348, pk 22.11.1676. *C.M. Schybergson* 1915-40 II,174 toteaa ristiriidan Gezeliuksen aikaisemmin Brahelle kirjeessä ja sittemmin konsistorissa esittämien lausumien välillä ja katsoo Gezeliuksen täten pyrkineen antamaan professoreille sen käsityksen, ettei hän ollut komissiota toivonut. Selitykseksi sopii luontevammin Gezeliuksen kannan muuttuminen mainitusta syystä. Konsistori ei ollut ainoa paikka, jossa Gezeliuksen epäily komission mahdollisuuksiin kävi ilmi loppuvuodesta 1676. Esim. PBB II:2, 173, Nidelberg Brahelle 5.12.1676.

[13] CAP IV,351-352, pk 22.11.1676; 357, pk 12.12.1676; 375, pk 28.3.1677; 376, pk 4.4.1677; 399, pk 16.5.1677; 403, pk 13.6.1677.

män jälkeen halvenneta". Brahe sai komission jäsenten kirjeistä sen käsityksen, että yliopisto oli rauhoittumassa ja että enemmät tutkimukset voitaisiin pian lopettaa. Vain muutamia päiviä myöhemmin hän sai tietää konsistorin esittäneen piispaa vastaan "raskaita syytöksiä", joitten selvittämistä hän ei enää pitänyt mahdollisena ilman KM:n apua.[14]

Petraeuksen juttu oli huomattavana käyttövoimana 1670-luvun loppupuolen riidoissa silloinkin, kun se näytti jäävän muitten intrigien varjoon, joihin Gezelius oli sotkeutunut. Seuraavalla vuosikymmenellä Gezeliuksen ja Petraeuksen taistelu muutti monella tavalla luonnettaan. Sijaiskanslerin ja konsistorin välien kireyden lientyessä kävi yhä enemmän ilmeiseksi, ettei Petraeus saavuttanut virkaveljiensä yleistä hyväksymistä. Professori Jakob Flachsenius leimasi Petraeuksen julkisesti "pahaksi ihmiseksi". Yksinpä Petraeuksen arvovaltainen suosija Svenonius joutui eräitten tämän käytösvirheitten ollessa käsiteltävinä puhdistamaan mainettaan ja selittämään, ettei hän ollut punonut hämäriä juonia (colluderat) tämän kanssa. Kun Gezelius yhä nuhteli konsistoria siitä, ettei se pitänyt Petraeusta kurissa, professorit myönsivät tämän ilmeiset laiminlyönnit ja sanoivat antaneensa huomautuksia, jotka kuitenkin olivat jääneet tehottomiksi. Gezeliuksen jatkuvasti painostama konsistori antoi 1681 Petraeukselle vakavan varoituksen poissaoloista virantoimituksesta. Varoituksen mahdollinen huomiotta jättäminen tulkittaisiin uppiniskaisuudeksi ja esitettäisiin sellaisena KM:lle. Tämä ei kuitenkaan estänyt Petraeuksen ylentämistä kohta tämän jälkeen teologian professoriksi Gezeliuksen vastalauseista ja monien professoreitten epäröinnistä huolimatta.[15]

Konsistorin kasvava epäluottamus näkyi siinä, ettei Petraeukselle uskottu enää rehtorin tointa, jonka piti tulla vuorollaan vuo-

[14] CAP IV, 405, pk 19.6.1677; 406-407, pk 27.6.1677; 412, pk 30.7.1677; 413-415, pk:t 3.8.1677, 25.8.1677 ja 4.9.1677; 418-423, pk:t 26.9.1677, 29.9.1677 ja 7.11.1677. PBB I, 243-244, Brahe komissiolle 19.6.1677; 247-248, Brahe konsistorille 15.10.1677; 249-250, Brahe konsistorille 24.10.1677.

[15] CAP V, 92,pk 30.8.1680; 94, pk 11.9.1680; 119, pk 8.12.1680; 135-136, pk 26.1.1681; 213-216, pk 16.11.1681; 349, pk. 6.6.1683; 387, pk 6.12.1683; 417, pk 19.3.1684. Viimeiseksi merkityssä pöytäkirjassa on tyypillinen esimerkki Petraeuksen maltittomasta käyttäytymisestä konsistorissa.

deksi kunkin professorin hoidettavaksi. Jo 1680 Petraeus vaati selvitystä siihen, miksi hänet oli syrjäytetty dekaaninvaalissa.[16] Tämän jälkeen Petraeuksen rehtoriksi valinta muodostui konsistorissa vuosittaiseksi keskustelunaiheeksi. Sekä Gezelius että professorit perustelivat monella tavalla kielteistä kantaansa. Niin moniin riitajuttuihin sotkeutunut ei voinut menestyksellisesti johtaa yliopiston toimintaa, ja varsinkin välirikko sijaiskanslerin kanssa oli tuottava vaikeuksia. Valitusmatkoillaan Petraeus oli paljon poissa Turusta eikä siksi tullut kysymykseen. Hän hoiti tehtävänsä huonosti, kuten yleisesti myönnettiin. Viimeisinä vuosina hänet todettiin myös voimiltaan liian heikoksi vaativaan tehtävään. Vain Svenonius pysyi useimmissa äänestyksissä Petraeuksen puolella ja vaati hänen valintaansa. Yhtä varmasti Petraeus kannatti itseään. Gezelius antoi jatkuvasti ymmärtää, ettei hän voinut toimia sijaiskanslerina, jos Petraeuksesta tulisi rehtori.[17]

Kanslerien ratkaisut eivät aina olleet yksiselitteisiä. Oxenstierna suostui 1684 Petraeuksen syrjäyttämiseen siitä syystä, että tämä oli poissa paikkakunnalta riitajuttujensa hoitamisen vuoksi. Kun mainittu este poistuisi, oli Petraeus valittava ehdottomasti. Samassa kirjeessä kansleri kuitenkin selitti, ettei ketään riitaista professoria voitu rehtoriksi hyväksyä. Seuraavana vuonna Oxenstierna jätti konsistorin ratkaistavaksi, mitä mahdollisia esteitä Petraeuksen valintaan liittyi. Nähtävästi Oxenstierna ei lähemmin Turun asioihin tutustuttuaan enää puuttunut asiaan. De la Gardie sensijaan ihmetteli, miten joku saattoi kelvata professoriksi kelpaamatta kuitenkaan vuorollaan rehtoriksi. Mutta hänkään ei muuttanut konsistorin päätöstä. Varsinkin verraten lyhyen aikaa kanslerin virkaa hoitavien miesten aikana tuntui Turun kaukaisuuden haitta, josta myös Brahe oli joskus huomauttanut.[18]

---

[16] CAP V, 84, pk 8.7.1680.

[17] CAP V, 256, pk 27.5.1682; 331-332, pk 2.5.1683; 428-431, pk 15.5.1684; 493-494, pk. 16.3.1685. CAP VI, 104-106, pk 12.5.1686; 200-204, pk. 12.5.1687; 320-321, pk 9.5.1688; 463-467, pk 3.5.1689.

[18] KKK, 154-155, Oxenstierna konsistorille 1.6.1684; 177, Oxenstierna konsistorille 2.6.1685; 208, De la Gardie konsistorille 7.6.1687; 233-234, De la Gardie konsistorille 10.6.1688. V. 1687 tulleen De la Gardien kirjeen halusi Svenonius tulkita toisin kuin muut siten, että Petraeuksesta oli tehtävä rehtori. CAP VI, 212-213, pk 15.6.1687.

Kysymys sopivasta oikeusistuimesta riidan ratkaisemiseksi oli 1680-luvun alussa yhä avoin. Petraeus oleskeli asiansa vuoksi pitkät ajat Ruotsissa anoen KM:a erotuomariksi. KM katsoi kuitenkin, ettei päätöksen tekeminen kuulunut tässä hänelle, vaan se oli tehtävä Turussa. Siitä, kenelle se siellä lähinnä kuului, hän pyysi lausuntoa sekä tuomiokapitulilta että yliopiston konsistorilta. KM esitti tosin jo kirjeessään sen kannan, että niin Gezeliusta kuin Petraeustakin koskevat jutut voitiin ratkaista näissä molemmissa.[19]

Sekä tuomiokapituli että konsistori esittivät lausunnoissaan yhtäpitävästi, että riidan siviilipuolen ratkaisijana tuli toimia yliopiston konsistorin, seurakunnallisen puolen ratkaisi kapituli. Koska sukulaisuussuhteet Petraeuksen kanssa aiheuttivat useille kapitulin jäsenille jääviyden, sitä voitiin täydentää muutamilla rovasteilla.[20] Gezelius ilmoitti aluksi tyytyväisyytensä tähän ratkaisuun. Hänen kansleri Oxenstiernalle lähettämästään kirjeestä sensijaan näkyi selvästi, miten hän annetun lausunnon sekä riidan ratkaisun siirtämisen Turkuun ymmärsi. Niitten muistutusten käsittely, joita hän sijaiskanslerina Petraeuksesta antoi, kuului konsistorille. Itse hän ei sensijaan voinut olla niitten tuomiovallan alaisena, joitten esimieheksi hänet oli asetettu. Kuten aikaisemminkin Gezelius viittasi paradokseihin, joita syntyisi, mikäli konsistori saisi tuomita sijaiskanslerin: tällöin joutuisivat arkkipiispa ja Turun piispa toisenlaisen tuomiovallan alaisuuteen kuin kaikki muut valtakunnan piispat.[21]

Varsinaisesti Gezeliuksen ja Petraeuksen riitajuttu jäi ratkaisematta henkilökohtaisten vihamielisyyksien osalta. Petraeus esiintyi 1680-luvulla hyökkäävänä osapuolena Gezeliuksen puolestaan tiukentaessa sitkeästi toimenpiteitä tämän heikon viranhoidon takia ja korostaessa, että kysymys oli vain siitä.[22] Gezeliuksen sijaiskanslerintoimi saa varsin ironisia piirteitä siinä, että nämä hänen valvonta-

---

[19] KKK,124-125, Oxenstierna konsistorille 24.6.1681 ja KM konsistorille 17.6.1681.

[20] CAP V,191-192, pk:t 5.7.1681 ja 6.7.1681. RA ÅK, kapituli KM:lle 14.7.1681.

[21] CAP V, 193-194, pk 6.7.1681. *J.J. Tengström* 1825,171-172, viitteessä Gezeliuksen päiväämätön kirje kanslerille. *C.M. Schybergson* 1915-40 I, 149 sanoo kirjeen osoitetun Brahelle. Sen sisältö kuuluu kuitenkin selvästi Oxenstiernan kanslerikauteen, vuoden 1681 tilanteeseen. – Kysymys sijaiskanslerin jurisdiktiosta esillä myös seuraavissa konsistorin kokouksissa: CAP III, 243, pk 4.9.1667 ja CAP IV, 257, pk 29.3.1675.

[22] Myöhemmiltä vuosilta esim. CAP VI, 200-204, pk 12.5.1687.

tehtäväänsä kuuluvat muistutukset jäivät käytännöllisesti katsottuna huomiotta – ellei tulokseksi lasketa rehtorin toimen epäämistä Petraeukselta – kun Petraeus sensijaan pystyi 1680-luvulla saavuttamaan melkoista menestystä tekemällä Gezeliuksen puhdasoppisuuden kyseenalaiseksi. Näillä hyökkäyksillään hän onnistui vetämään piispan valtakunnan korkeimpien teologisten auktoriteettien ja KM:n tuomittavaksi. Ne valaisevat Gezeliuksen asemaa 1600-luvun loppupuolen ortodoksiassa ja kuuluvat siten toiseen yhteyteen.[23]

Gezeliuksen ojennustoimet Petraeusta vastaan 1670-luvulla vaikeutuivat siitä syystä, että hän samanaikaisesti joutui mukaan muihin riitoihin, mistä oli seurauksena konflikti koko konsistorin kanssa, kuten jo aikaisemmin on mainittu. Daniel Achrelius oli 1676 kirjoittanut rovasti Gabriel Thauvoniukselle lohdutuskirjeen (Epistola consolatoria) tämän pojan kuoleman johdosta, mutta liittänyt siihen satiirisia huomautuksia sekä maallisesta että kirkollisesta esivallasta. Huonot valtiomiehet "suunnittelevat kaikenlaista pahaa ja keksivät sellaista yhtämittaa, kaiken he yrittävät uhkarohkeasti panna toimeen, ja sen, mitä he yrittävät, he voisivat väkivaltaan luottaen saattaa päätökseen, jollei jumalallinen kaitselmus estäisi heidän jumalattomia yrityksiään". Samalla tavalla kirkon johtajina on niitä, jotka "lukuunottamatta partaa ja viittaa, ostettua tai kerjättyä arvonimeä sekä taitoa väijyä kuiskutuksia jokaisesta mahdollisesta sopukasta eivät saa aikaan mitään viisaan miehen arvoista; niin pian kuin alkavat tehdä hulluuksia, eivät löydä niille mittaa eivätkä määrää". Sellaisten miesten toimiessa johtajina kirkko huokaa. Achrelius lohduttaa poikansa menettänyttä pessimistin lohdutuksella: "Jos poikasi onkin jättänyt tällaisen aikakauden, mitä suremista sinulla siinä on? Totisesti ei mitään."[24]

---

[23] *Pohjolan-Pirhonen* 1945, 110, 125-126, katsoo Gezeliuksen ja Petraeuksen riitojen laukeamisen 1680-luvun lopulla johtuneen lähinnä Ulstadiuksen esiintymisestä. Mahdollisesti se vaikutti tällä tavalla, mutta riittävän selityksen luo jo edellä esitetty kehitys. Petraeus oli vuosikymmenen lopulla luottamuksensa ja uskollisen tukijansa Svenoniuksen menettänyt, kulunut mies. Gezelius taas sai vahvistusta poikansa tulosta Turkuun.

[24] "At vero e Politicis, qui per vim et ambitum et callidas artes adrepunt... nihil mali est, quod illi non concipiunt, et deinceps pariunt, omnia per temeritatem aggressuri, et quae aggressi virium fiducia perfecturi, ni divina providentia impiis conatibus sese inter-

Pessimististen ajankuvien liittäminen lohdutuskirjoitukseen ei sinänsä ollut yllättävää, sillä varsinkin 1500-luvun loppupuolen ja 1600-luvun alkupuolen ruumissaarnatyyli suosi elämän tarkastelua tummissa väreissä.[25] Mutta Gezelius katsoi "parran ja viitan" tarkoittavan häntä ja vaati konsistorissa Achreliuksen pidättämistä virastaan kunnes asia oli tutkittu. Konsistori osoittautui haluttomaksi ryhtymään rangaistustoimiin Achreliusta vastaan, jolloin Gezelius etsi tukea maaherra Harald Oxelta, joka oli myös Naantalin kirkkoherrajupakassa hänen puolellaan. Nytkin hän asettui Gezeliuksen rinnalle, sillä Achreliuksen kirjoitus oli loukannut myös maallista esivaltaa. Brahe paheksui Achreliuksen kirjoitustapaa ja määräsi tämän pidätettäväksi toistaiseksi virastaan. Hän ihmetteli, miksi kaunopuheisuuden professori ei ollut sensuroinut kirjoitusta ja estänyt skandaalin syntymistä. Vaikka Brahe toisessa yhteydessä jyrkästi moitti Gezeliusta turhien intrigien virittämisestä ja jatkamisesta, tuomitsi hän Achreliuksen käytöksen jyrkästi, samoin jutun myöhemmässä vaiheessa, jolloin Gezelius oli valittanut Achreliuksen yhä jatkavan hyökkäyksiään.[26]

Konsistorin myötätunto oli selvästi Achreliuksen puolella. Kirjoitusta puolusteltiin ja sanottiin, ettei sen satiiri ollut suunnattu kehenkään mainittuun henkilöön; samaan tapaan olivat monet muut aikaisemmin kirjoittaneet. Yksinpä Laurbecchius, joka oli Gezeliuksen suosiossa, puolusti Achreliusta. Rankaiseminen tällaisesta kirjoituksesta veisi mielettömyyteen, sillä pitihän saarnaajallekin antaa oikeus arvostella virheitä ja tuomita syntejä. Konsistorille ei ollut liioin mieleen, että Gezelius antoi kanteen Achreliusta vastaan Brahen asettaman komission tutkittavaksi. Kanslerin määräämästä ehdottomasta virastapidätyksestä huolimatta Achrelius alkoi kevätlukukaudella 1677 antaa opetusta tavalliseen tapaan, mikä niin ikään osoitti yliopiston olleen hänen puolellaan. Arvovaltaisen tukijan

---

ponat. At fata Ecclesiae dum gubernant illi, qui praeter barbam et pallium, et emptum vel emendicatum titulum et artem aucupandi rumores ex quovis angulo, nihil sapiente dignum ferunt; mox ac coeperunt insanire, nullum vecordiae modum faciunt." *J.J. Tengström* 1825, 156-158.

[25] *Winkler* 1967, 103, 174.

[26] CAP IV, 327-328, pk 22.8.1676. PBB I, 239-240, Brahe konsistorille 25.8.1676; 243, Brahe konsistorille 8.5.1677. *Hultin* 1895, 266-267.

Achrelius sai myös hovioikeuden presidentistä Ernest Johan Creutzista, joka lähetti Brahelle pyynnön virastapidätyksen peruuttamisesta. Skandaalin aiheuttanut kirjoitus oli Creutzin mielestä tulkittu nurjasti, kokonaan toisin kuin tekijä oli tarkoittanut. Vuoden kestäneen suspension jälkeen kansleri palautti viran Achreliukselle, mutta liitti vielä kerran saatteeksi asianomaiset nuhteet sopimattomasta kirjoittelusta. Konsistorin velvollisuudeksi jäi vielä varoituksen antaminen.[27]

Gezeliuksen närkästys jo osoittaa, että Achreliuksen satiiri oli ilmeisesti tähdätty erityisesti piispaan ja löysi siis kohteensa. Samalla tavalla hän arvosteli kirpeästi Gezeliuksen filologista ohjelmaa. Näistä hyökkäyksistä huolimatta ei löydy riittäviä perusteita siihen, että Achrelius laskettaisiin kuuluvaksi Gezeliuksen vastaiseen falangiin, jos sellaista yleensäkään oli yhtenäisenä rintamana olemassa. Fysiikan opetuksen alennustilasta hän oli 1680-luvulla Gezeliuksen kanssa samaa mieltä paikaten Petraeuksen jälkiä. Laatiessaan suunnitelmia filosofisen tiedekunnan hänen mielestään lapsellisen ohjelman kohentamiseksi hän kääntyi Gezeliuksen puoleen, mitä tuskin olisi tapahtunut, jos luottamus olisi tyystin puuttunut. Kun filosofian professorit syyttivät Achreliusta "uusien prinsiippien" käytöstä teoksessa "Contemplationum mundi libri tres" tahtoen estää sen julkaisemisen ja kun Wanochius vastusti Achreliuksen antamaa fysiikan opetusta, ei Gezelius osallistunut intrigeihin. Samoin Gezelius pysytteli syrjässä v. 1685, jolloin Achrelius uudelleen joutui ikävyyksiin ja sai huomautuksen terävän kynänsä vuoksi, tällä kertaa Creutzille tekemästään hautakirjoituksesta.[28] Mahdollisesti Gezelius

[27] CAP IV, 340-341, pk 16.9.1676; 356-357, pk 12.12.1676; 363, pk 14.2.1677. PBB II: 2, 175. Creutz Brahelle 2.6.1677; 176, Creutz Brahelle 27.6.1677; 185-187, konsistori Brahelle 5.4.1679. PBB I, 248, Brahe konsistorille 15.10.1677. *Hultin* 1895, 268-269.

[28] Vrt *Pohjolan-Pirhonen* 1945, 114. *J.J. Tengström* 1825, 82-83. *Tengströmin* siteeraama Achreliuksen kirje lienee kuulunut Manuscripta Gezeliana -kokoelmaan, joka ei enää ole tallessa. CAP IV, 476-477, pk. 5.12.1678 (Svenonius, Bång ja Tillandz puolustivat Achreliuksen teoksen julkaisemista, koska se ei heidän mielestään sotinut Raamattua vastaan. Lisäperusteeksi he toivat Achreliuksen lahjakkuuden.) CAP V, 480, pk 25.2.1685; 496-497, pk:t 19.5.1685 ja 29.5.1685. KKK, 175-176, Oxenstierna konsistorille 4.5.1685. — Achreliuksen teoksesta on todettu, ettei se sisältänyt kartesiolaisuutta, kuten 1700-luvulla oletettiin. Kirjassa on vaikutteita jesuiitta Athanasius Kircheriltä, joka oli luonnonmagian harrastaja. *Hultin* 1895, 272-279.

kaihtoi taistelua miehen kanssa, joka osasi hioa nuolensa liian teräviksi; vastaavasti hän vältti joutumista sanasotaan Svenoniuksen kanssa. Yhtä perusteltua on olettaa, että Gezelius arvosti etevää yliopistomiestä, mihin viittaa myös mainittu Achreliuksen kirjeenvaihto hänen kanssaan. Kun Gezelius perusteli sitkeästi Petraeuksen vastaista asennettaan sillä, että tämä hoiti tehtävänsä huonosti, hän ei esittänyt pelkkää tekosyytä.

Kireimpiin vuosiin, 1660- ja 1670-luvun loppupuoliskoille, kasautui useita sitkeitä ja vakavia riitoja, joihin sijaiskansleri asianosaisena sotkeutui. Oikeusjuttu professori Alanuksen leskeä vastaan kuvastaa aikakauden taikauskoista ajattelutapaa, joten siihen palataan myöhemmin. Yliopiston konsistorin ja hovioikeuden tuomiovaltasuhteen kehityksen kannalta oli erityistä merkitystä Gezeliuksen riidalla hovioikeuden presidentin Ernest Johan Creutzin ja yliopiston kirjastonhoitajan Gabriel Walleniuksen kanssa.[29]

Kirjastonhoitajan virkansa ohella linnansaarnaajana toiminut Wallenius oli loppiaisena 1678 iltasaarnassaan käsitellyt kymmentä käskyä ja nuhdellut niitä, "jotka pukeutuivat komeammin kuin heidän asemansa edellytti houkutellakseen korkeita säätyhenkilöitä". Saarnaajan ajatusten kohde oli kuulijoille selvä: piispan tytär ja hovioikeuden presidentin Creutzin poika tunnetusti seurustelivat keskenään. Saarnan aikana matkoilla ollut piispa nosti palattuaan syytteen kunnianloukkauksesta Walleniusta vastaan sekä tuomiokapitulissa että raastuvassa. Creutz joutui juttuun mukaan, sillä piispa sanoi hänen toimineen Walleniuksen yllyttäjänä.

Kaikkien hyväksymän oikeusistuimen löytäminen vaikeutti riidan ratkaisua. Gezelius oli ottanut saarnatoimen osalta jutun käsittelyyn kapitulissa, mutta yliopiston virkakuntaan kuuluva Wallenius vetosi konsistoriin. Kun piispa kiisti konsistorin oikeuden arvostella saarnaa, nousi häntä vastaan ärtymys yliopistossa, nimenomaan teologian professorien keskuudessa. Kapitulin ja konsistorin arvovaltasuhteet olivat siten erityisen mutkikkaat, sillä teologian professorit olivat kapitulin vaikutusvaltaisimmat jäsenet.

---

[29] CAP IV. 434-461, pk:t 20.2., 6.3., 12.3., 16.3., 23.3., 5.4., 10.4., 12.4., 17.4., 24.4. ja 8.5.1678. *J.J. Tengström* 1825, 162-168, jossa on myös siteerattu sittemmin kadonneita juttua koskevia asiakirjoja. *C.M. Schybergson* 1915-40 II, 189-190.

Riidan toinen puoli koski kunnianloukkausta, josta Creutz olisi halunnut saada piispan vastaamaan konsistorissa. Tämä torjui haasteen aikaisemmin mainituilla perusteilla. Tällä kertaa Gezelius toimi niin jyrkästi, ettei hän ottanut Creutzin konsistorin välityksellä lähettämiä kirjeitä vastaan eikä reagoinut Svenoniuksen ja Bångin välitysyrityksiin. Sijaiskansleria koskevan riidan ainoa oikea ratkaisija oli hänen mukaansa oleva KM.

Wallenius vetosi hovioikeuteen, jonka myös Brahe oli määritellyt jutun ei-kirkollisen puolen lailliseksi foorumiksi. Käsittely siellä jäi lopulta sikseen osapuolten taipuessa vihdoin sovintoon, mihin Brahe tapansa mukaan vakavasti kehotti. Walleniuksen maine palautettiin ja asiaan liittyvät kirjalliset todistuskappaleet poltettiin. Piispan tytär sai luovuttaa presidentin pojan kirjeet takaisin, joten sekä isien riita että lasten romanssi oli lopussa.

c. Sijaiskansleri konsistorin taistelukumppanina

Historian professoria Samuel Gyldenstolpea vastaan vuosina 1678-1680 esitetyt syytökset pohjasivat itse asiassa Gezeliuksen Petraeusta vastaan käymään taisteluun. Gyldenstolpella oli Raisiossa maatila, ja siellä hänen epäiltiin syyllistyneen salavuoteuteen. Koska Raisio kuului Naantalin seurakuntaan, Gezelius tiedusteli konsistorissa, miksi Petraeus ei ollut huolehtinut kirkkoherran velvollisuuksistaan ja rangaissut julkisyntistä. Vaikka Gyldenstolpe konsistorin suorittamissa kuulusteluissa lopulta kielsi syyllisyytensä, professorit katsoivat sen ilmeiseksi, pidättivät hänet virasta ja lähettivät jutun kanslerille päätettäväksi. Konsistori piti rikkomusta todistettuna jo sillä perusteella, että Petrus Laurbecchius vakuutti Gyldenstolpen tehneen hänelle täyden tunnustuksen; tästä Laurbecchius sanoi voivansa mennä valalle.[1]

Brahe katsoi, ettei näyttöä Gyldenstolpen syyllisyydestä ollut esitetty, joten tätä ei voitu tuomita pelkkien arvelujen ja kuulopuheitten perusteella. Hyvissä ajoin ennen asian joutumista Brahen

[1] CAP IV, 441, pk 23.3.1678; 449, pk 27.3.1678; 451, pk 5.4.1678. CAP V, 54-71, pk:t 8.11.1679-8.4.1680. Gyldenstolpen jutun selostus on *C.M. Schybergsonilla* 1915-40 II, 192-200.

tutkittavaksi oli Nils Gyldenstolpe puhunut veljensä puolesta ja leimannut tätä vastaan nousseen jutun Gezeliuksen juonitteluksi. Brahen suopeuteen oli Nils Gyldenstolpen mielestä sitäkin enemmän aihetta, kun syytetty oli laatinut ansiokkaan ylistyskirjoituksen Brahesta ja hänen suvustaan.[2] Brahen vastauksen saavuttua konsistorille muutamat katsoivat parhaaksi tyytyä siihen, mutta Gezelius ehdotti kirjoitettavaksi kanslerille uudestaan. Niin tehtiinkin, ja konsistori väitti yhä olevansa varma Gyldenstolpen syyllisyydestä sekä ilmaisi huolestumisensa liikkeellä olevista ikävistä huhuista. Brahen vastauksesta kuvastui jo syvä närkästys konsistorin itsepintaisuutta kohtaan. Syytöksiä hän piti yhä perustelemattomina, eikä huhuja kannattanut pitää paljonkaan arvoisina, koska "nykyisinä pahoina aikoina ihminen voi pian joutua julkisten juorupuheitten kohteeksi ilman että niissä on kuitenkaan mitään perää... Se joka on syytön heittäköön ensimmäisen kiven!" Brahe paheksui edelleen sitä, että Gyldenstolpe "aatelismiehenä ja lisäksi korkean viran haltijana" oli alistettu pienen konsistorin tutkittavaksi, vaikka asia kuului suurelle konsistorille.[3]

Konsistori ei antanut vieläkään periksi, vaan erästä toista asiaa koskevaan Brahelle menevään kirjeeseen päätettiin liittää klausuuli, jossa vakuutettiin Gyldenstolpen syyllisyyden ilmeisyyttä sekä sitä, ettei konsistori ollut jonkin epäsuopeuden vuoksi ryhtynyt tätä vainoamaan. Suuttuneena Brahe käski konsistorin vastaisuudessa vaikenemaan asiasta ja osoittamaan Gyldenstolpelle tämän viran vaatimaa kunnioitusta. Konsistori tunsi ilmeisesti kärsineensä vääryyttä ja tulleensa aiheetta leimatuksi valheellisten syytösten esittäjäksi, sillä Brahelle kirjoitettiin vielä kerran. Päiväämätön kirje on todennäköisesti mainittuja edellisiä myöhäisempi, eikä se ehtinyt joko lainkaan perille Brahen elinaikana tai ei ainakaan ehtinyt saada vastausta. Professorit puhdistautuvat siinä tarmokkaasti syytöksestä, että he muka olisivat kohdelleet Gyldenstolpea epäoikeudenmukaisesti. Päinvastoin he sanovat suosineensa tätä liikaakin. Gyldenstolpen he sanovat itse tunnustaneen syyllisyytensä pienessä

[2] PBB I. 274. Brahe konsistorille 26.3.1680. PBB II:2, 189-190, Nils Gyldenstolpe Brahelle 13.12.1679.

[3] CAP V, 70-71, pk 8.4.1680. PBB II:2, 191-192, konsistori Brahelle 24.4.1680. PBB I, 275-278. Brahe konsistorille 7.5.1680.

konsistorissa, minkä lisäksi se oli tullut todistetuksi jutun alkuvaiheessa Raision käräjillä. Yliopiston konstituutioihin viitaten he väittävät, ettei tällä tavalla rikokseen syyllistynyt voinut olla professorin virassa. Brahen kuoleman aikoihin kohu hiljeni, ja seuraavan vuoden alussa Gyldenstolpe ilmoitti siirtyvänsä yliopistosta toisiin tehtäviin.[4]

Konsistorin taipumattoman varmuuden ja Brahen ratkaisun välille jää selvittämätön ristiriita. Brahen jyrkkä kieltäytyminen jatkotutkimuksista, hänen viittauksensa Gyldenstolpen aatelisarvoon sekä ylimalkaiset maininnat jokaisen mahdollisuuksista joutua huhujen kohteeksi samoin kuin Nils Gyldenstolpen kirjekin antavat perusteita olettaa ratkaisun tapahtuneen pääasiassa syytetyn henkilöllisyyden perusteella. Yliopiston yksimielisyys on huomiota herättävä. Vaikka sukulaisuussuhteet merkitsivät asenteitten muodostuksessa yleensä ratkaisevan paljon, ei esimerkiksi Gyldenstolpen lanko Svenonius asettunut häntä tällä kertaa puolustamaan.[5] Gezeliukselle konsistorin yksimielisyys oli helpotus. Hänen osuutensa prosessin alussa ja myös myöhemmin sen jatkuessa oli ilmeisen selvä, kuten Nils Gyldenstolpe totesi. Konsistorissa Gezelius sanoi Gyldenstolpea sopimattomaksi professorin virkaan. On mahdotonta eritellä, mikä osuus oli Gyldenstolpen suvun vastaisella asenteella, mikä taas moraalisella motivaatiolla. Joka tapauksessa Gezeliuksen onnistui tällä kertaa saada professorikunta mukaan vaatimaan konstituutioiden noudattamista, jopa niin, että hän itse saattoi pysytellä siinä määrin syrjässä, että Brahe kävi kiistansa konsistorin kanssa Gezeliuksen nimeä mainitsematta. Huomattakoon vielä, että Gyldenstolpen jutun loppuvaiheessa, jolloin pieni konsistori päätti klausuulin laatimisesta Brahelle menevään kirjeeseen ja jolloin myös professorikunnan viimeinen päiväämätön kirje todennäköisesti kir-

[4] CAP V, 77, pk 25.6.1680. PBB II:2, 194, konsistori Brahelle 22.6.1680; 198-199, konsistori Brahelle (päiväämätön). PBB I, 284, Brahe konsistorille 5.7.1680.– Mainittu konstituutioiden kohta kuuluu: "... item si propter vitia manifesta, in quibus inemendabilis pergit, tolerari sine dedecore et damno academiae nequeat, cognita causa, cancellarii, rectoris et consistorii publici judicio ab officio removebitur." K VIII.

[5] *Johnsson* 1927, 264.

joitettiin, toimi rehtorina Gezelius nuorempi, jonka antipatiat Gyldenstolpeja kohtaan olivat käyneet ilmi jo aikaisempina vuosina.[6]

d. Gezelius nuoremman liittyminen opettajakuntaan

1670-luvun puolivälissä Gezelius järjesti poikansa Turun yliopiston opettajakuntaan. Loppuvuodesta 1674 sekä seuraavan vuoden alussa hän kirjoitti Magnus Gabriel De la Gardielle raamattutyöstään ja toivoi poikansa saamista johonkin virkaan Turussa ja samalla apulaisekseen.[1] Jatkaessaan anomustensa tekemistä suoraan KM:lle seuraavan vuoden alussa Gezelius viittasikin De la Gardien suopeuteen. KM:lle lähettämässään kirjeessä piispa ei suoraan viitannut viransaantiin Turussa, vaan selitti tekeillä olevalle raamattuteokselle koituvan siitä suuremman arvonannon ja kunnian, jos Gezelius nuorempi saisi suorittaa lisensiaatintutkinnon ja jos tälle suotaisiin sitä seuraava teologian tohtorin arvo.[2]

Korkeimman teologisen oppiarvon suorittaminen merkitsi kuitenkin sitä, että myös vastaava virka tultaisiin sen haltijalle järjestämään yliopistosta. Professorikunnan taholta oli siten odotettavissa vastarintaa, koska ulkopuolinen tulokas kavensi entisten opettajien mahdollisuuksia. Tältä pohjalta on ilmeisesti ymmärrettävissä myös Brahen aluksi osoittama epäröinti. Mutta jo vuoden 1675 alussa hän kirjoitti konsistorille, että Johannes Gezelius nuoremmalle tuli suoda mahdollisuus suorittaa tutkintonsa ja sen jälkeen väitellä lisensiaatin arvoa varten. Konstituutioihin viitaten konsistori päätti, että sekä filosofiset että teologiset tutkinnot oli suoritettava, mikä on jo tulkittava hiljaisen vastarinnan oireeksi. Tyytymättömyys kuvastuu konsistorin pöytäkirjoista, vaikka kanslerin käskyä vastaan ei ollutkaan mahdollista suoranaisesti nousta. Kun keväällä 1675 keskusteltiin kirjastonhoitajan viran täyttämisestä, ehdotti Svenonius tähän Gezelius nuorempaa, mikä siinä tilanteessa näyttää olleen tar-

[6] CAP V, 68-69, pk 12.3.1680. *C.M. Schybergson* 1915-40 II, 129-131.

[1] RA De la Gardieska samlingen E. 1417, Gezelius De la Gardielle 7.11.1674. *Leinberg* 1900-07 VII. 185-186, Gezelius De la Gardielle 6.3.1675.

[2] RA ÅK, Gezelius KM:lle 7.1.1675.

koitettu ilkeilyksi. Piispa vastasi kohteliaasti kiittäen, ettei hän ollut aikonut poikaansa kirjastonhoitajaksi Turkuun.[3]

Siitä huolimatta, että Brahe ei kaikissa tapauksissa voinut hyväksyä Gezeliuksen menettelytapoja, hän kuitenkin monta kertaa suosi johdonmukaisesti tämän pyrkimyksiä, jos hän näki ne omien tavoitteittensa suuntaisiksi. Gezelius nuorempaa Turkuun kiinnitettäessä kävi juuri näin. De la Gardien tarjottua tälle Upsalasta varsinaisen professorin virkaa Brahe järjesti siten, että KM antoi valtakirjan Turkuun ylimääräisen teologian professorin virkaan. Valtakirjassa mainitaan raamattuteoksen laatiminen, jota KM piti tärkeänä ja joka siis Gezelius nuoremman tunnustetun kyvykkyyden ohella tuki viransaantia Turusta. Samalla KM määräsi, että Gezelius nuorempi oli promovoitava teologian tohtoriksi. Niin kauan kuin raamattuteoksen kirjoittaminen sitä vaati, hänet oli vapautettava muusta virkaan kuuluvasta työstä tähän tehtävään.[4]

Konsistori oli jatkuvasti vastahakoinen ja epäluuloinen, ja määrätyn virka-aseman järjestäminen yliopistossa edistyi vitkaan. Piispa rauhoitti professoreja tiedolla, ettei yliopiston varoja käytetty palkkaukseen, vaan rahat saatiin tähän raamatunpainatustynnyreistä. Lisätuloiksi hän yritti järjestää pojalleen Räntämäen anneksiksi, mutta kun suunnitelma nivoutui sittemmin epäonnistuneeseen Bångin siirtoon Naantaliin, se raukesi samalla. Jarrutuksen aiheen professorit saivat niin ikään ongelmasta, mihin asemaan Gezelius nuorempi oli sijoitettava opettajakunnassa. Brahe ratkaisi asian määräämällä hänet "ultimukseksi teologien joukossa", siis ennen kaikkia muita professoreja teologeja lukuunottamatta. Kanslerin ratkaisua vaati vielä virkaan asettamisen tapakin, missä konsistori halusi välttää mielestään liian kunnioituksen suomista Gezelius

[3] CAP IV, 246, pk 30.1.1675; 248, pk 3.3.1675; 260-261, pk 14.4.1675; 277, pk 29.5.1675. PBB I, 216-217, Brahe konsistorille 10.1.1675. *C.M. Schybergson* 1915-40 II, 143-146.

[4] KKK, 107-108, KM Brahelle 1.9.1675. PBB I, 226-227, Brahe konsistorille 15.9.1675. KM perusteli virkamääräystä Gezelius nuoremman eikä tämän isän ansioilla, ellei sellaiseksi lasketa mainintaa sukulaisuussuhteesta sekä viittausta raamattutyöhön. – *J.J. Tengström* 1825, 318.

nuoremmalle.[5] Konsistorin penseys johtui tietysti osaksi sijaiskanslerin kanssa syntyneistä riidoista, joita Gezelius nuorempaa koskevat suunnitelmat eivät luonnollisesti lievittäneet. Toisaalta ulkoapäin ilman konsistorin aloitetta tungetut virkamiehet herättivät pelkoa jatkuvista syrjäytyksistä, kun paikalliset oppineet yrittivät edetä yliopistossa. Siksi Brahe rauhoitti konsistoria ilmoittamalla, että Gezelius nuoremman saamat oikeudet katsottiin erityistapaukseksi, mitä ei ollut lupa pitää ketään muuta tukevana esimerkkinä tulevaisuudessa.[6]

Tohtorinpromootiota konsistori näyttää myös viivytelleen, koskapa Gezelius nuorempi joutui sitä kiirehtimään. Itse promootioaktista tuli konsistorille vielä viimeinen kompastuskivi, sillä Gezelius nuorempi ei suostunut protestoimatta lukemaan valankaavaan tehtyä lisäystä: "Edelleen lupaan tahtovani ylläpitää vilpitöntä sopua kunnianarvoisain virkaveljieni, tämän yliopiston varsinaisten professorien, niin teologien kuin muitten tiedekuntien kunkin professorin kanssa, enkä ole kenellekään heistä missään asiassa, en julkisessa enkä yksityisessä, salaa enkä julkisesti, suorasti enkä epäsuorasti, en itse enkä toisten välityksellä, nyt enkä tulevaisuudessa, heidän tahtonsa, oikeutensa ja ansioittensa vastaisesti, rasitukseksi, haitaksi enkä pienemmäksikään vahingoksi, niin totta kuin Jumala minua auttakoon." Ennen promootiota hän tosin lupasi lukea myös lisäyksen, mutta sen jälkeen hän saneli oman varauksensa, "uhkaavalla äänellä", kuten konsistorin pöytäkirjassa valitettiin. Professorit olivat oikeastaan aikoneet pitää tekemänsä lisäyksen salassa siten, että promovoitava olisi saanut sen yllättäen eteensä vasta itse aktissa, mutta joku kavalsi salaisuuden. Kertojaksi epäiltiin Bångia, jonka menettelyä varsinkin Svenonius ankarasti paheksui. Konsistorin laatiman lisäyksen jälkeen Gezelius nuorempi liitti siis oman protestinsa, joka kuului seuraavasti: "Tämän valan, siltä osin kuin muutkin tohtoriksi promovoitavat ovat sen tehneet ja siltä osin kuin se sisältyy akateemisten konsituutioiden valankaavaan, Formula Concordiae mukaanluettuna, minä vannon pitäväni Jumalan armon

[5] CAP IV, 295, pk 24.11.1675; 298-299, pk 30.11.1675; 302-303, pk 16.2.1676. PBB I, 230-231, Brahe konsistorille 4.1.1676; 235-236, Brahe Gezeliukselle 2.6.1676. PBB II: 2, 162-163, Gezelius Brahelle 29.1.1676; 165-166, Gezelius Brahelle 9.5.1676.

[6] PBB I, 230, Brahe konsistorille 4.1.1676.

avulla ilman mitään rajoituksia. Mutta koska tämä arvo on minulle suotu Kuninkaallisen Majesteetin tahdon ja päätöksen mukaan, ja yliopiston Kunnianarvoisa Kansleri on määrännyt tämän aktin suoritettavaksi kaikin puolin tavanomaisin menoin, niin minä voin ja tahdon pitäytyä siihen, mitä vanhaan valankaavaan on näin lisätty, vain sikäli, kuin KM tai yliopiston Kunnianarvoisa Kansleri tahtovat selittää nyt erityisesti tehdyn lisäyksen välttämättömäksi."[7]

Protestissaan Gezelius nuorempi nimenomaan hyväksyi FC:n liittämisen vanhaan valankaavaan. Lisäys oli tehty Svenoniuksen vaatimuksesta, joka muutenkin voimakkaasti esiintyi valakysymyksessä Gezeliuksia vastaan. Epäilemättä konsistorin tarkoituksena oli valankaavan lisäyksellä rakentaa edes jonkinlainen este yliopistouralla uhkaavan menestyksellisesti etenevän tulokkaan tielle. Sellaisena lisäys merkitsi enemmän kuin näpsäysyritystä Gezelius nuoremman nenälle, sillä valan sanamuodon perusteella olisi myöhemmin voitu koettaa evätä Gezelius nuoremman pääsy osalliseksi yliopiston jyväaitan ja kassan tuloista. Tältä kannalta katsottuna protesti on erityisen ymmärrettävä, sillä vaikka piispa vakuutti poikansa saavan tulonsa professorien palkkalähteitä rasittamatta, halusivat Gezeliukset luonnollisesti pitää kaikki ovet yliopistossa tulevaisuutta varten avoimina. Konsistorin valituskirje Brahelle osoittaa, että kysymys oli suureksi osaksi juuri tästä.[8] Jyväaitan kestokykyä kauaskantoisempi motiivi kätkeytyy oletettavasti siihen, että nimenomaan Svenonius ei ilmeisesti halunnut Gezeliusten edustaman teologisen linjan vahvistuvan Turun yliopistossa ja Suomen kirkossa. Hyväksyessään FC:n liittämisen valankaavaan Gezelius nuorempi tosin taittoi Svenoniuksen hyökkäyksen terävimmän kärjen.

Konsistori kärsi tällä kertaa tappion, sillä Brahe ei katsonut promootiossa tapahtuneen mitään sopimatonta tai ketään loukkaavaa. Tosin hän myönsi oikeaksi huolenpidon siitä, ettei Gezelius nuorempi rasita yliopistoa määräyksen vastaisesti, mitä hän ei tosin us-

---

[7] Kaava lisäyksineen sekä protesti latinaksi *J.J. Tengström* 1825, 154-156, viite, sekä PBB II: 2, 169-171, konsistori Brahelle 17.6.1676. CAP IV, 314-320, pk:t 7.5.1676, 12.6.1676, 13.6.1676 ja 17.6.1676.

[8] Kirje viitteestä 7. CAP IV, 299, pk 30.11.1675.

konut tämän yrittävänkään.[9] Pitäessään Gezelius nuoremman Turkuun tuloa sekä yliopiston että raamattutyön takia tärkeänä Brahe katsoi konsistorin valituksen valakysymyksestä turhaksi paisutteluksi. Lisäksi hän lienee katsonut Gezelius nuoremman tulkinneen aivan oikein hänen määräystään, jonka mukaan promootio oli suoritettava "ordinario modo". Konsistorin menettely oli virheellinen.

Brahe tuki Gezelius nuorempaa myös paria vuotta myöhemmin, kun Bång siirrettiin superintendentiksi Narvaan ja teologian professorin virka tuli avoimeksi. Bångin saatua vokaationsa Gezelius nuorempi hankki itselleen KM:n konfirmaation tämän virkaan, mistä menettelystä konsistori pahastui. Päätettiin pyytää kanslerilta, että Bång saisi jäädä vielä Turkuun, koska siirrosta sanottiin koituvan opiskelevalle nuorisolle vahinkoa. Brahe hyväksyi pyynnön lähdön lykkäämisestä, mutta ilmoitti samalla, ettei hän nähnyt mitenkään mahdolliseksi syrjäyttää Gezelius nuorempaa silloin, kun seuraavan kerran valittaisiin Turkuun teologia. Hän katsoi vakinaista teologian professoria valittaessa saman tiedekunnan ylimääräisen professorin olevan ensimmäisenä ehdolla, minkä lisäksi "monet muut erinäiset syyt" vahvistivat Gezelius nuoremman asemaa. Brahe varoitti professoreja ryhtymästä mihinkään sellaiseen, "mikä aiheuttaa ja aloittaa uusia riitoja yliopiston sekä piispan ja hänen poikansa välillä".[10] Painokkaaseen huomautukseen sisältyi selvä nuhde intrigeistä, jotka siis ainakin osaksi näin luettiin konsistorin aiheuttamiksi.

Brahen vastaukseen oli tälläkin kertaa tyytyminen, vaikka professorit väittivätkin kirjeen saatuaan sijaiskansleria syylliseksi riitoihin. Kun sitten 1679 sekä Bångin lähdön että Tunanderin kuoleman vuoksi vapautui kaksi teologin virkaa, oli Gezelius nuorempi itseoikeutetusti ensimmäisellä ehdokassijalla. Siihen asemaan hänet sijoitti myös konsistori, joka oli tosin sitä ennen saanut Brahelta miltei käskynomaisen vihjeen ehdokkaitten asettamisesta. Piispa itse pyysi pojalleen toisen teologian professorin virkaa sillä perusteella, että se vastasi opetusalansa puolesta Gezelius nuoremman eksegee-

[9] PBB I, 237-238, Brahe konsistorille 23.6.1676.

[10] CAP IV, 461-462, pk 28.5.1678. PBB I, 256-257, Brahe konsistorille 3.7.1678. *Bonsdorff* 1900, 193-194.

tinkoulutusta.[11] Muutenkin se olisi tietysti luontevimmin kuulunut ensimmäiselle ehdokkaalle, koska se oli arvokkaampi kahdesta avoinna olleesta. Piispan pyynnöllä on tässä vain mielenkiintoa siksi, että hän teki vetoomuksensa erikoistumisperiaatteen mukaan, minkä kannattajana hän oli jo aikaisemminkin esiintynyt.

Konsistorin suorittama ehdokasasettelu ei siis vielä osoita alkanutta suopeutta Gezelius nuorempaa kohtaan, koska se tehtiin Brahen selvän määräyksen mukaan. Sensijaan on selvästi näkyvissä, että professorikuntaan liittynyttä Gezeliusta ei enää ainakaan julkisesti vastustettu. Vuoden 1680 rehtorinvaaleissa hän sai yksimielisen kannatuksen sijaiskanslerin äänestäessä professorien tavoin. Jää ratkaisematta, minkä verran sovinnollisen mielialan syntyyn vaikutti toisaalta Gezelius nuoremman mahdollisesti sovitteleva asenne, minkä verran taas hänen arvostettu kyvykkyytensä. Arvonannon pysyvyyttä osoittaa vielä 1687 Wanochiuksen ehdotus Gezelius nuoremman kutsumisesta ensimmäiseksi teologian professoriksi sen jälkeen kun Svenonius oli saanut valtakirjan Lundin piispanvirkaan.[12] Todennäköisesti Gezelius nuoremman professoriksi tulo vähensi myös sijaiskanslerin ja konsistorin välisiä hankaluuksia, sillä suoranaisen välirikon uhka näyttää haihtuneen samoihin aikoihin. Tästä lähtien Gezelius alkoi käydä konsistorin kokouksissa tavalliseen tapaan.

5. OPETUKSEN VALVONTA

Yliopistossa annettavan opetuksen laatuun Gezelius pyrki vaikuttamaan intensiivisesti muutenkin kuin valvomalla opettajiston rekrytointia. Aikaisemmin jo selostettiin pappistutkintovaatimusten ja opintojen välistä suhdetta sekä piispan vaikutusta opintoihin tätä tietä. Koska suuri osa ylioppilaista meni pappisvirkaan, määräytyi opintojen painopiste suuressa määrin kapitulissa suoritettavan tut-

[11] CAP IV, 463, pk 8.6.1678; 492, pk 30.4.1679. PBB I, 261, Brahe konsistorille 10.4.1679; 266-267, Brahe KM:lle 14.7.1679. PBB II:2, 205-206, Gezelius Brahelle 5.4.1679. KKK, 114, KM:n valtakirja Gezelius nuoremmalle 29.7.1679.

[12] CAP V, 39-41, pk 5.5.1680; 51, pk 7.6.1680. CAP VI, 256, pk 12.10.1687.

kinnon mukaan. Gezelius katsoi tärkeimmiksi aineiksi kielet, filosofisesta ensyklopediasta logiikan ja retoriikan sekä teologiassa ne osa-alueet, jotka olivat käytännön kannalta hyödyllisimmät.

Koska Gezelius oli itse erikoistunut vanhoihin kieliin ja toiminut Tartossa kreikan ja itämaisen kirjallisuuden professorina, hänen kiinnostuksensa vanhojen kielten opetuksen kehittämiseen Turun yliopistossa on sitäkin ymmärrettävämpää. Opetuksen tehostamiseksi alettiin 1660-luvulta lähtien ottaa yliopistoon kielten opiskelun ohjaajia, jotka saivat aluksi palkkansa suoraan opetettavilta. Vuonna 1684 KM määräsi heidät siirrettäväksi yliopiston vakinaiseen palkkaukseen.[1] Gezeliuksen vaikutus apuopettajajärjestelmän sekä yksityisopetuksen kehittämiseen on ilmeinen. Tämä kävi selville jo siitä, mitä aikaisemmin on todettu hänen pyrkimyksistään nuoren opettajapolven kasvattamiseksi. Valittaessaan papiksi pyrkivien ylioppilaitten kielitaidon heikkoutta hän viittasi yksityisen opetuksen hyödyllisyyteen; apulaisten lisäksi voitiin opastajina käyttää myös pitemmälle ehtineitä ylioppilaita.[2]

Klassisten kirjailijoitten asemasta Gezelius tahtoi opetusmateriaaliksi sellaista kirjallisuutta, jonka hän katsoi paremmin palvelevan teologiaa ja pappissivistystä. Roomalaisen Curtiuksen sijasta hän tahtoi luennoitavan Sulpicius Severusta, ja kielten professorille hän suositteli yksityisopetuksen aiheeksi Isokrateen puheitten sijasta Uutta testamenttia.[3] Gezeliuksen näkemys yliopiston filologisesta ohjelmasta oli siis verraten kapea-alainen, joskin hän julkaisi omasta kirjapainostaan yliopiston tarpeeksi myös klassikkoja, kuten Ciceron puheita (1669), Cornelius Neposta (1674) sekä aiemmin syrjimäänsä Curtiusta (1675). Yliopiston luentoluettelosta näkyy samoin, ettei ohjetta Isokrateen syrjäyttämisestä täysin noudatettu, joskin piispan neuvo Uuden testamentin opettamisesta oli otettu huomioon.[4]

Gezeliuksen oman ajan modernin ja pappiskasvatusta laajem-

[1] *Bonsdorff* 1900, 185.

[2] CAP III, 352-353, pk 1.12.1669. *Heikel* 1894, 127-128. Gezelius ei muuten ollut ainoa, joka valitti ylioppilaitten latinan taidon heikkoutta 1600-luvulla. *Heikel* 1894, 70.

[3] CAP III, 352-353, pk 1.12.1669. CAP IV, 158, pk 18.6.1673.

[4] *J. J. Tengström* 1825, 254-261. *Heikel* 1894, 88.

piin tavoitteisiin pyrkivän filologian näkökulmasta katsottuna näin kapea kielenharrastus herätti jo arvostelua. Varsinkin v. 1679 kaunopuheisuuden professoriksi tullut lahjakas Daniel Achrelius, jonka terävä kynä saattoi hänet ikäviin selkkauksiin Gezeliuksen kanssa, moitti tämän kuivakiskoista, sanakirjoihin ja Amos Comeniukseen perustuvaa filologista ohjelmaa. Gezeliuksen nimeä hän ei maininnut, mutta syytöksillä köyhyydestä, kauneuden tajun, terävyyden ja hyvän maun puutteesta oli selvä osoite. Achreliuksen arviointeja läheten *I. A. Heikel* sanoo Gezeliuksen filologisesta opettajankuvasta: "Sekä kreikkaa että latinaa hän käyttää enemmän taitavasti kuin hyvällä maulla ja klassisen puhtaasti. Hän tunsi vähän tai ei lainkaan kiinnostusta klassista kulttuuria kohtaan, hän oli läpeensä teologi. Koulujen ja yliopiston tuli palvella teologista sivistystä, ja sen mukaan ratkaistiin profaanitieteitten arvo ja määrättiin opetusaineet ja menetelmät." Gezeliuksen kieltenopetusperiaatteisiin kuului *Heikelin* mukaan "runsaasti harjoitusta, harvoja ja lyhyitä sääntöjä, paljon ulkoaoppimista, ei kuitenkaan ennen kuin aikaisemmin luetut perustaa luovat ainekset oli opittu. Kaikki mikä opitaan, pitää ymmärtää hyvin. Asiallisen, ennen muuta moraalisen opetuksen tulee käydä käsi kädessä muodollisen harjoituksen kanssa."[5] Epäilemättä Gezeliuksen into ja harrastus kohotti vanhojen kielten opiskelun asemaa, joskin metodisiin huomautuksiin oli aihetta. Koululaitoksen kehittämisen yhteydessä on myös kielenopetusohjelmiin syytä palata.

Turun kautensa alkuaikoina Gezelius yritti saada yliopistossa käyntiin myös saksan opetusta, kuten Lindemannin käynnin yhteydessä jo mainittiin. Itse saksaa taitavana ja Liivinmaalla toimineena hän katsoi tämän kielen opiskelun hyödylliseksi sekä Liivinmaan virkojen hoidon että ulkomaisten opintomatkojen kannalta. Vieraissa yliopistoissa käyntiähän Gezelius piti erityisen tärkeänä niille, jotka aikoivat edetä yliopistoviroissa. Ettei saksan opetus ollut tekosyy Lindemannin pääsylle Turun yliopistoon näkyy siitä, että tämän palattua Liivinmaalle Gezelius tuotti sieltä saksalaisen ylioppilaan Christian Gewolfin saksan opettajaksi. Konsistori hyväksyi

[5] *Heikel* 1894, 82-83, 119-120.

Gewolfin pestin, mutta jälleen Gezeliuksen yritys epäonnistui, sillä jo vuoden kuluttua Gewolf ilmoitettiin kuolleeksi.[6]

Mahdollisista myöhemmistä yrityksistä ei ole tietoja. Brahe ei pitänyt saksan opetusta erityisen tärkeänä. Hänen ehdotuksestaan opettaa sensijaan yliopistoon muualta tulleille suomea ei Gezelius ymmärrettävästi ollut varsin innostunut, sillä hän tuskin halusi muukalaisten tulevan ylipäänsä kilpailukykyisiksi suomalaisten seurakuntien papinvirkoja täytettäessä.

Gezeliuksen vaikutusvalta yliopiston opetusohjelman suuntautumisessa ei rajoittunut suinkaan filologiaan ja käytännön kieltenopetukseen. Nimenomaan silloin, kun hänen välinsä konsistorin kanssa olivat rikkeettömät, hän antoi yksityiskohtaisia neuvoja varsinkin yksityisopetuksen sisällöstä. V. 1673 hän ilmoitti konsistorissa mielipiteensä siitä, mitä lainopin, runouden, kielten, vieläpä lääketieteenkin professorin tuli yksityisopetuksessaan käsitellä. Kun Achrelius halusi 1682 jakaa yksityisopetusta historiassa ja politiikassa, hän pyysi siihen luvan sijaiskanslerilta.[7] Profaanitieteitäkin koskevat ohjeet annettiin tietenkin pappissivistyksen kannalta, koska filosofista ensyklopediaa kuulusteltiin kapitulissa pappistutkinnossa. Joitakin profaanialojen opetusohjeita Gezelius antoikin nimenomaan tätä tutkintoa varten. Tutkintojärjestyksen (Examen ordinandorum) julkaiseminen vaikutti osaltaan yliopiston opetuksen suuntautumiseen. Kun kuulustelijoina kapitulissa oli lisäksi yliopiston professoreita ja kun yliopisto puolestaan halusi säilyttää vaikutusvaltaansa pappistutkinnossa, kietoutuivat piispan, kapitulin ja konsistorin tavoitteet opetusohjelmakysymyksissä moninkertaisesti toisiinsa.

Ohjaillessaan filosofisen ensyklopedian opetusta yliopistossa Gezelius siis suoranaisesti samalla ohjaili pappiskasvatusta, koska se kuului olennaisena osana siihen. Koska opettajat yliopistossa ja kuulustelijat kapitulissa olivat osaksi samat, oli hyviä mahdollisuuksia tehostaa ainakin oman hiippakunnan ylioppilaitten teologiankin opiskelua, joka muuten valtakunnan yliopistoissa tahtoi jäädä filo-

[6] CAP III. 254, 306, pk 15.11.1667 ja 21.12.1668.

[7] CAP IV, 158, pk 18.6.1673. *Hultin* 1895, 270.

sofisen ensyklopedian ja latinanluvun varjoon.[8] Gezelius käytti kuitenkin henkilökohtaista valtaansa sijaiskanslerina teologisen yksityisopetuksen järjestelemiseksi ilmeisesti huomattavasti vähemmän kuin profaanitieteissä. Syynä oli kaiketi teologien muita korkeampi arvovalta sekä ehkä erityisesti se, ettei piispa tahtonut polkea Svenoniuksen varpaille, jonka kykyä hän kunnioitti. Niinpä kun Gezelius antoi 1680-luvun alkupulella Laurbecchiukselle kehotuksen pitää dogmatiikan seminaarin (collegia uthi locis theologicis communibus), Svenonius protestoi ankarasti, koska opetus oli järjestetty teologisen tiedekunnan tietämättä ja tiedekunta oli siten saatettu kanslerin silmissä huonoon valoon. Teologit katsoivat siis sijaiskanslerin puuttumisen teologian opetukseen merkitsevän sitä, että hän tällä tahtoi osoittaa tiedekunnan toiminnan heikoksi. Tosiasiallisesti Gezelius lienee vihjannut juuri tähän, sillä Andreas Petraeus oli vähän aikaisemmin korotettu kolmanneksi teologian professoriksi, jonka alaan *loci communes* yliopistossa kuului (professor locorum communium). Laurbecchius taas oli Gezeliuksen mielestä kykenevä teologiksi.[9] Käytännöllistä saarnakoulutusta Gezelius taas antoi yliopistossa itse, Västeråsin kollegioitten mallin mukaan. Viimeisinä vuosinaan hän laati ylioppilaille jo usein mainitun kasuaaliteologian oppikirjan, koska kirkkolaki liitti kasuaaliteologian papiksi vihittävien tutkintovaatimuksiin. "Luotettavimpien teologien" teoksista kootun oppikirjan tarkasti Turun teologinen tiedekunta KM:n käskyn mukaan.[10]

Konstituutioissa määrättyä opetuksen valvonnan velvollisuuttaan Gezelius täytti myös muutamia kertoja puuttumalla disputaatioihin. V. 1666 hän kielsi professoreja painattamasta sellaisia disputaatioita, mistä ei väitellä.[11] Yksityisten väitöskirjojen sisällöstä hän antoi huomautuksia v. 1667, jolloin Axel Kempe julkaisi valtio-oikeudellisen disputaation "De officialibus politicis", v. 1683

---

[8] *Almqvist* 1934, 10-11.

[9] CAP V, 268-269, pk 31.8.1682. Laurbecchius puolestaan vastasi Svenoniuksen syytökseen uhkaamalla vedota esivaltaan, jos Svenoniuksen vihanpurkaukset häntä kohtaan eivät loppuisi.

[10] RA ÅK, Gezelius KM:lle, päiväämätön (1689). KKK, 250-251, KM teologiselle tiedekunnalle 2.4.1689. Kasuaaliteologian lähdeanalyysi tuonnempana.

[11] CAP III, 166, pk 10.10.1666.

Wanochiuksen väitöskirjasta "De principiis practicis" sekä v. 1687 eräistä Svenoniuksen disputaatioista. Nämä tapaukset antavat käsityksen siitä, millaisiin seikkoihin sijaiskansleri puuttui professorien opetustoimessa.

Gezelius oli havainnut Kempen väitöskirjassa joitakin arveluttavia kohtia, joitten takia hän kielsi sen julkaisemisen siksi, kunnes kansleri oli tehnyt siitä ratkaisunsa. Kempe katsoi kuitenkin filosofisen tiedekunnan dekaanin suorittaman sensuurin riittäväksi ja järjesti disputaation normaaliin tapaan. Brahelle tekemässään kantelussa Gezelius selitti antamansa kiellon syyksi sen, että Kempe oli vastoin KM:n 1662 lähettämää sensuurikirjettä mennyt julkaisemaan valtiosalaisuuksia painattaessaan väitöskirjassaan kohtia Ruotsin hallitusmuodosta. Lisäksi hän viittasi eräisiin asiavirheisiin.[12] Gezeliuksen mieltä kuohutti tietenkin erityisesti se, että professori asetti sijaiskanslerin arvovallan kyseenalaiseksi toimimalla tämän selvää kieltoa vastaan.

Brahe katsoi Kempen rikkoneen sensuurimääräystä ja ansainneen huomautuksen. Jyrkempiin rangaistustoimiin hän ei katsonut ilmenneen aihetta, kunhan vain vastaisuudessa tällaisia virheitä varottaisiin. Gezeliuksen kannalta oli kanslerin vastauksessa epätyydyttävää ilmeisesti se, että loukkaus sijaiskanslerin arvovaltaa vastaan sivuutettiin, vieläpä siten, että Brahe käsitteli tapausta ikäänkuin hänen ja Kempen välisenä yksityisenä riitakysymyksenä. Kun Gezelius vihjasi Brahen puolueellisuuteen ja hänen vihamiestensä mielipiteitten mukaan toimimiseen, Brahe kirjoitti piispalle pahastuneena tylyn nuhtelukirjeen. Puolueellisuussyytöksen hän torjui ja kehotti piispaa vastedes paremmin sovittamaan sanansa hänelle kirjoittaessaan. Terävästi hän huomautti, ettei Kempen tekemä virhe ollut tällaisen riidan arvoinen.[13]

Kempe oli ilmeisen oikeassa huomauttaessaan, että piispan hyökkäyksessä oli mukana henkilökohtaista vastenmielisyyttä häntä kohtaan. Gezeliuksen pikkutarkkuuteen asti menevä täsmällisyysvaatimus sekä Kempen rehtorikauden aikaiset virheet virkaeh-

[12] PBB II:2, 94-95, Gezelius Brahelle 13.4.1667, Kempe Brahelle 20.4.1667.

[13] PBB I, 149-150, Brahe konsistorille 10.5.1667; 153-154, Brahe Gezeliukselle (1667). *Rein* 1908, 119.

dotusmenettelyssä loivat näitten miesten välille pysyviä hankauksia. Myöhemmin Kempe sai esimerkiksi huomautuksen sijaiskanslerin toistuvasta solvaamisesta. Kysymys oli suureksi osaksi sijaiskanslerin sananvallasta yliopistossa. Gezelius katsoi, ettei se toteutunut konstituutioiden mukaisesti, mistä syystä myös määräyksiä uhmaava Kempe oli hänelle pysyvästi vastenmielinen.[14] Kempe ei ollut huomattava yliopistomies; kuvaavaa on, että Gezelius joutui tuhlaamaan energiaansa ja vaikutusmahdollisuuksiaan kitkaan, jota syntyi enimmäkseen juuri vähäpätöisten vastustajien kanssa.

Wanochiuksen väitöskirjassa Gezelius piti moitittavana sitä, että siinä puututtiin toisen professorin opetusalaan, koska siinä oli käsitelty teologisia kysymyksiä.[15] Huomautus ei näytä antaneen aihetta pitempiin selvittelyihin.

Kysymys Svenoniuksen arveluttavasta disputaatiosta 1687 hoidettiin ilman suurempaa julkisuutta. Svenonius oli v. 1686 Gezeliuksen poissa ollessa käsitellyt väitöskirjassaan Tukholmassa v. 1686 painettua katekismusta, jonka KM sittemmin käski poistaa markkinoilta.[16] Viitaten KM:n sijaiskanslerille yliopistossa uskomaan valvontatehtävään Gezelius tiedusteli, oliko väitöskirjan liikkeelle lasketut kappaleet koottava takaisin. KM katsoi parhaaksi jättää jo pidetyt disputaatiot sikseen, mutta Svenonius sai varoituksen ja nuhteen tarpeettoman uteliaisuuden herättämisestä nuorisossa sekä kiellon käsitellä enää tätä asiaa.[17] Yliopistossa ei saanut syntyä pohdiskeluja, jotka saattoivat uhata valtakunnan uskonnollista yhtenäisyyttä ja rauhaa. KM:n käskykirjettä seurasi Turussa Svenoniuksen disputaatiokysymyksessä syvä hiljaisuus.

---

[14] CAP III, 226, pk 21.5.1667. CAP IV, 90-92, pk 17.7.1672. PBB II:2, 95, Kempe Brahelle 20.4.1667. Kempe oli riidoissa myös Svenoniuksen kanssa, jonka hän väitti loukanneen häntä nimityksellä "synkretisti". CAP III, 136, pk 9.5.1666.

[15] CAP V, 387, pk 6.12.1683.

[16] *Vallinkoski* 1962-66, 500.

[17] RA, ÅK, Gezelius Bergenhielmille 8.1.1687 ja 15.1.1687 sekä KM:lle (esitelty 17.1.1687). VA RRj, KM Gezeliukselle 19.2.1687, KM Svenoniukselle 19.2.1687, KM piispoille 14.12.1687. Myös: KKK, 202-203.

6. OPINTOJEN VALVONTA

Ylioppilaitten opintojen valvonnassa liittyivät Gezeliuksen piispallinen toimi ja sijaiskanslerin velvollisuuksiin kuuluvat toimenpiteet kiinteästi toisiinsa, niinkuin aikaisemmin on osoitettu. Konstituutioiden mukaan oli järjestettävä kahdeksan päivää ennen kunkin rehtorikauden päättymistä vuositutkinto, jota suorittamassa tuli olla kaikki professorit. Mahdollisuuksien mukaan myös sijaiskanslerin piti silloin olla läsnä.[1] Konsistori päätti kuitenkin keväällä 1666 — Gezeliuksen ollessa poissa kokouksesta — ettei vuositutkintoja enää pidettäisi. Professorit perustelivat sijaiskanslerille päätöstään sillä, ettei tutkinnosta kuitenkaan ollut vastaavaa hyötyä, vaan siihen kuuluva aika voitaisiin käyttää paremmin luentoihin. Ratkaisuun vaikutti varmaankin Upsalan esimerkki; siellä oli vastaavanlainen poikkeaminen konstituutioista tehty muutamaa vuotta aikaisemmin. Gezelius epäröi päätöksen luvallisuutta ja ehdotti siitä ilmoitettavaksi Brahelle. Hänellä itsellään ei näytä ainakaan tässä vaiheessa olleen erityistä intoa tutkinnon säilyttämiseen.[2]

Kansleri piti kuitenkin tutkintoa tarpeellisena ja kumosi konsistorin päätöksen. Brahen vastaus ei ehtinyt Turkuun ennen kesäloman alkua, joten tutkinto pidettiin sillä kertaa vasta jouluna. Gezeliuksen innon puuttuminen näkyi nyt siitä, että hän "kanslerin takia" kehotti professoreja edes kutsumaan kuulijansa koolle todetakseen, miten kukin oli ahkeroinut.[3] Tutkintovelvollisuus jäi siis pysyväksi, ja myöhemmin Gezelius näyttää lähenneen kanslerin käsitystä ja alkoi vaatia huolellisempia tutkintoja. Muutos saattoi osittain liittyä hänen ja konsistorin välien kiristymiseen, sillä kun hän ei ollut jossakin tutkinnossa mukana, professorit muistuttivat konsistorissa hänen laiminlyönnistään.[4]

[1] K XX:3.

[2] CAP III, 140, pk 16.5.1666. PBB II:2, 75, konsistori Brahelle 26.5.1666. *Annerstedt* 1909 II:2, 132.

[3] PBB I, 126-127, Brahe konsistorille 8.6.1666. PBB II:2, 92-93, Gezelius Brahelle (1667). CAP III, 183, pk 5.12.1666.

[4] CAP III, 400, pk 29.3.1670. CAP IV, 40, pk 28.2.1672; 133, pk 16.4.1673; 461, pk 8.5.1678. CAP VI, 181-182, pk 13.4.1687. *C. M. Schybergson* 1915-40 II, 118 katsoo nähdäkseni aiheettomasti Gezeliuksen menettelyn tutkintokysymyksessä osoittavan hänen vallanhaluaan yliopistossa.

Sijaiskanslerin huomautus omavaltaisesti pidennetyistä lomista on aikaisemmin mainittu. Syytöksen kohdistuessa myös kurinpitovelvollisuutensa laiminlyöneisiin professoreihin konsistori torjui sen sillä perusteella, että "kukin on omassatunnossaan tarkkaan vakuuttunut virkansa ahkeruudesta ja innosta".[5] Gezeliuksen kirjoitettua myöhemmin lomaltapaluuasiasta kanslerille konsistori valitti sitä, ettei hän ollut ensin antanut varoitusta sille.[6] Samanaikaisesti piispa yritti tehostaa valvontaa seurakuntapapiston avulla, kuten jo mainittiin.

Itse vaatimuksessaan Gezelius oli täysin oikeassa, sillä loman pituus oli konstituutioissa tarkoin määrätty, ja sijaiskanslerin velvollisuutena oli valvoa tässäkin järjestyksen säilymistä. Juuri lomakysymyksestä syntynyt jupakka on niitä Gezeliuksen aikaisia yliopistoriitoja, jotka erityisen selvästi osoittavat levottomuuksien luonnetta ja syitä. Sijaiskanslerin vedotessa tarkasti konstituutioihin professorit vastasivat vetoamalla tuntemuksiinsa, tunnollisuuteensa sekä paikallisten olosuhteitten tuottamiin esteisiin, joita he eivät katsoneet voivansa voittaa. Gezeliukselle ominainen täsmällisyysvaatimus, silloin kun se esiintyi tiukimmillaan, oli Turun silloiselle professorikunnalle käsittämätön. Kuvaava oli myös konsistorin moite piispalle, ettei tämä ollut antanut varoitusta ennen kuin kirjoitti kanslerille, kun kuitenkin piispa oli antanut huomautuksensa useampia kertoja. Toisaalta on Gezeliukselle luonteenomaista, että hän esitti tämänkin tiukan vaatimuksensa juuri silloin, kun hänen välinsä konsistorin kanssa olivat huonoimmillaan. Gezeliuksen vahvimpiin puoliin ei kuulunut varovainen viisaus kiertää uhkaavia kareja tai taipua edes hetkeksi silloin, kun liian vahva kitka aiheutti vaarallista kuumuutta.

Sijaiskanslerille kuului edelleen maisterinpromootioiden valvominen. Konstituutioissa oikeus tähän oli varmistettu siten, että konsistorin tekemä päätös aiotusta promootioajasta piti asianomaisen tiedekunnan dekaanin ilmoittaa kanslerille *sijaiskanslerin tieten* ja suostumuksella luvan saantia varten. Itse promootiossa sijaiskans-

[5] CAP IV, 394-395, pk 12.5.1677.

[6] CAP IV, 413, pk 30.7.1677; 431, pk 17.1.1678.

leri toimi kanslerin sijaisena, mikäli tämä ei itse päässyt mukaan.[7] Mutta jo alkuvuodesta 1667 konsistori pani selkkauksen alkuun pyytämällä promootiota Gezeliuksen tietämättä. Pyytäessään laiminlyöntiään anteeksi professorit sanoivat sen tapahtuneen pelkästään unohduksessa. Gezelius taas selitti Brahelle, että hänet oli tahallisesti sivuutettu, koska hänen ja professorien välillä vallitsi erimielyys promootion tarpeesta. Turussa promovoitiin hänen mielestään "sekä vuosien että opintojensa puolesta" liian nuoria miehiä, joitten olisi ollut vielä syytä syventyä lukuihinsa. Upsalassa hän sanoi pidettävän promootioita harvemmin, vaikka opiskelijoita oli enemmän.[8]

Brahe antoi ensin tavanomaisen luvan, mutta käski myöhemmin todennäköisesti Gezeliuksen kirjeen saatuaan konsistoria lähettämään tarkempia tietoja promovoitavien lukumäärästä, kotipaikasta ja opintojen edistymisestä. Myöhemmin keväällä hän kirjoitti uuden lupakirjeen.[9] Sinä vuonna promootio jäi kuitenkin pitämättä, eikä Gezelius halunnut sen järjestämistä vielä seuraavan vuoden toukokuussakaan, jolloin professorit aikoivat vihdoin käyttää kanslerin antaman luvan. Valittaessaan Brahelle sijaiskanslerin menettelystä filosofinen tiedekunta sanoi viivytyksen johtuvan siitä, että lupaa oli alun perin anottu tämän tietämättä. Päätös oli tehty piispan poissaollessa, ja myöhemmin unohdettiin kysyä hänen suostumustaan. Tiedekunta pyysi, että joskus aikaisemminkin esiintyneen käytännön mukaan rehtori tai dekaani saisi lukea kanslerin lupakirjeen, jos Gezeliuksella ei olisi muitten tehtäviensä vuoksi mahdollisuutta osallistua promootiojuhlallisuuksiin. Brahe antoi tähän suostumuksensa, ihmetteli tapahtunutta jarrutusta, mutta huomautti samalla, että konsistorin tuli noudattaa vastaisuudessa konstituutioita eikä

[7] K XVII:III:3. "Quo constituto (nim. kun promootion aika on määrätty), decanus cum consensu procancellarii, missis ad cancellarium literis, petet ab ipso licentiam creandi doctores vel magistros: qui, nisi ipse adfuerit, suas vices procancellario singulari scripto commendabit."

[8] CAP III, 226, pk 21.5.1667. PBB II:2, 93, Gezelius Brahelle (keväällä 1667).

[9] PBB I, 145-146, Brahe konsistorille 19.4.1667; 148-149, Brahe konsistorille 26.4.1667; 152, Brahe konsistorille 24.5.1667.

tehdä tällaisia päätöksiä ilman sijaiskanslerin suostumusta. Promootio oli vihdoinkin viivyttelemättä järjestettävä.[10]

Gezeliuksen vastaus ansaitsee erityistä huomiota: "Viime postissa olen saanut Teidän Kreivillisen Korkeutenne kirjeen 3 päivältä huhtikuuta, missä T. K. Korkeutenne sanoo ihmettelevänsä, miksi olen jättänyt käyttämättä promootioluvan (licentiam creandi Magistros), sekä suosiollisesti käskee minua nyt T. K. Korkeutenne sijasta sen kuuluttamaan. Noudatan kuuliaisesti käskyä, kunhan vain promoottori kandidaatteineen ehtii valmiiksi, mitä yhä epäilen. Sillä osa heistä on väitellyt juuri näinä päivinä, osa on väittelemättä. Lisäksi tulevat muut tutkinnot ja harjoitukset, jotka kuuluvat promootioon tai jotka on suoritettava sitä ennen, eikä muitakaan valmisteluja saada aivan pian suoritetuiksi. Kovin julkeita ovat ne, jotka rohkenevat mennä totuuden vastaisesti kertomaan T. K. Korkeudellenne, että minä muka olisin viime vuonna estänyt promootion — yliopiston kunniaa pyrin minä varjelemaan enemmän kuin kukaan heistä — sillä kun he kerran eivät vieläkään pysty pääsemään valmiiksi, kuinka se sitten olisi voinut käydä päinsä viime vuonna? Toivon saavani pian keskustella T. K. Korkeutenne kanssa tästä sekä paljosta muusta typeryydestä, jota yritetään tehdä, yliopiston konstituutoiden vastaisesti ..."[11]

Henkilökohtaisen loukkauksen aiheuttamaa vastareaktiota ja yliopiston kurinpalautusta on Gezeliuksen motivaatiossa vaikea erottaa toisistaan. Siteerattu kirje osoittaa, ettei promootion jarruttaminen johtunut ainakaan kokonaan sijaiskanslerin syrjäyttämisen aikaansaamasta pahastumisesta, vaan Gezelius näyttää ensisijaisesti taistelleen Turussa havaitsemaansa "vallattomuutta" vastaan, mistä hän mainitsi Brahelle myös toisissa yhteyksissä. Mutta kuvaavaa on jälleen, että Gezeliuksen oppositio promootioitten liiallisuutta vastaan heräsi uudelleen v. 1677, jolloin taistelu Petraeuksen kanssa oli alkanut ja välit konsistorin kanssa olivat katkeamispisteessä. Nytkin piispa katsoi kandidaattien tason jäävän sen alapuolelle, mitä maistereilta oli vaadittava. Gezelius kyseli, keitä aiot-

[10] PBB II:2, 98. Filosofinen tiedekunta Brahelle 21.3.1668. PBB I, 166-167, Brahe filosofiselle tiedekunnalle 3.4.1668 ja Gezeliukselle samana päivänä.

[11] PBB II:2, 104. Gezelius Brahelle 17.4.1668.

tiin promootioon: "... ellei sitten niitä, joille fysiikan professori (Petraeus) on opettanut fysiikkaa. Kuitenkin tahtoisin nähdä, keitä he ovat". Hankauksista huolimatta vuoden 1677 promootiokiista ei näytä menneen kanslerin selviteltäväksi.[12]

Yhdessä konsistorin kanssa sijaiskansleri osallistui myös ylioppilaitten kurinpitotoimiin. Ne kurikysymykset, joihin Gezelius erityisesti puuttui, olivat joko niitä, jotka koskivat myös tuomiokapitulin tehtäväpiiriä, tai sitten myös piispaa itseään tai hänen perhettään. Luvaton saarnaaminen esimerkiksi tuli konsistorinkin käsittelyyn piispan toimesta. Ylioppilaitten rikkeet maaseudulla saattoivat joutua piispantarkastusten välityksellä konsistorissa tuomittaviksi.[13]

7. *KIRJAPAINO TYYTYMÄTTÖMYYDEN KOHTEENA*

Sijaiskanslerina Gezelius harrasti erityisesti myös yliopiston kirjapainon kehittämistä. Jo kohta Turkuun tultuaan hän ehdotti pyydettäväksi KM:lta, että Tarton suljetun yliopiston kirjapainon kirjasimet saataisiin Turun yliopistolle. Konsistori esitti pyynnön, mutta Gezeliuksen toive ei toteutunut.[1] Parempien kirjasinten hankinnasta hän puhui usein konsistorissa myöhemminkin, ja mahdollisesti hänen kehotuksistaan hankittiin v. 1667 erä uusia kirjasimia Lyypekistä.[2]

---

[12] CAP IV, 376, 378, pk 4.4.1677; 410, pk 11.7.1677. V. 1682 konsistori keskusteli siitä, voiko sijaiskansleri yksin määrätä promootion ajan. Tultiin siihen tulokseen, että myös konsistorilla oli tähän sanottavaa. CAP V, 269, pk 31.8.1682.

[13] CAP III, 124-125, pk 6.4.1666 (luvaton saarnatoiminta); 180-181, pk 5.12.1666; 309, pk 17.3.1669; 317, pk 28.4.1669. – 1670-luvun alussa Gezeliuksella oli syytösjuttuja ylioppilas Magnus Walleniusta vastaan, koska tämä oli kirjoittanut hänen tyttärelleen sekä puhunut hänestä itsestään loukkaavalla tavalla. CAP IV, 37, pk 24.1.1672; 43-44, pk 28.2.1672; 123-124, pk 8.4.1673. – CAP V, 43-44, pk 26.5.1680 (saarnajuttu); 93, pk 8.9.1680; 358-359, pk 27.6.1683 (Gezeliuksen huomautus yliopistossa harjoitetusta pennalismista).

[1] CAP III, 39, pk 26.4.1665. *Pipping* 1860, 712-714.

[2] CAP III, 166, pk 10.10.1666; 187, pk 29.1.1667; 353, pk 1.12.1669.

Paitsi kirjapainon välineistöön Gezelius oli tyytymätön myös kirjanpainaja Petrus Hansoniin. Hän valitti tämän tekevän liian pieniä palstoja, mistä konsistori antoi myös huomautuksen. Nurina ladelman pienuudesta ei näytä olleen vain Gezeliuksen tyytymättömyyttä, vaan siihen yhtyivät konsistorin pöytäkirjasta päätellen professoritkin. Jakob Flachsenius piti lisäksi Hansonin taksoja liian korkeina.[3] Professorikuntaa Gezelius vaati huolellisesti valvomaan kirjapainon työtä. Tyytymättömyys sen toimintaan sai suureksi osaksi aikaan sen, että Gezelius perusti oman painon. Paperinsaannin turvaamiseksi hankkimaansa paperitehtaaseen hän kyseli aluksi osakkaiksi professoreita, jotka eivät kuitenkaan olleet erityisen innostuneita.[4]

Saatuaan oman kirjapainonsa Gezelius ei enää usein huomauttanut yliopiston kirjapainon kehittämisestä. 1670-luvulla yliopiston kirjansitoja valitti piispan kirjansitojan loukkaavan hänen privilegioitaan. Gezelius vastasi käyttäneensä omaa kirjansitojaa vain omassa talossaan. Koska piispa kieltäytyi suostumasta tässäkään riitakysymyksessä konsistorin tuomioon, Brahe ratkaisi riidan kehottamalla häntä käyttämään kirjansitojaansa täysin yksityisluontoisissa tehtävissä tai sitten lopettamaan työsuhteen.[5]

---

[3] CAP III, 65, pk 19.7.1665; 146, pk 11.6.1666; 353, pk 1.12.1669. *Gardberg* 1949, 136 yhtyy Pippingin mielipiteeseen, että Gezelius ahdisteli kirjanpainajaa naurettavalla ja pikkumaisella tavalla. Puuttumatta enempää Hansonin ammattitaitoon voidaan konsistorin pöytäkirjoista joka tapauksessa havaita, että Gezeliuksen lisäksi professorit moittivat kirjanpainajaansa. Perusteita *Gardbergin* vastakkaiselle päättelylle en ole löytänyt. Lisäksi *Gardberg* tekee Gezeliukselle vääryyttä sanoessaan tämän omistaneen yliopiston kirjapainolle "tungettelevaa huomiota" (s. 118). Kirjapainon kuten koko yliopistonkin valvonta kuului sijaiskanslerin velvollisuuksiin. Valvontatehtäväänsä Gezelius epäilemättä usein suoritti suhteettomasti, mutta kirjapainoa koskevissa huomautuksissaan hän näyttää suurin piirtein liittyneen professorikunnan kantaan.

[4] CAP III, 143-144, pk 23.5.1666; 283, pk 20.5.1668.

[5] CAP IV, 248, pk 3.3.1675; 257, pk 29.3.1675; 277, pk 29.5.1675. PBB I, 222-223. Brahe konsistorille 16.5.1675 ja Gezeliukselle ?.5.1675.

8. *YLIOPISTON JÄNNITYSKENTTÄ TÄYSORTODOKSIAN AJAN KEHITYKSEN KUVASTAJANA*

Turun yliopistossa tapahtuneen kehityksen kuva, joka on muodostettavissa sijaiskanslerin toimintaa lähtökohtana pitäen, on siis monikerroksinen. Useampia tendenssejä kulkee sisäkkäin ja limittäin, minkä lisäksi monet yksityisluontoiset intressit tekevät vaaralliseksi vetää johtopäätöksiä ja sijoittaa liian nopeasti paikalleen ehkä ensi näkemältä selvältä tuntuvia tapahtumia. Kehitystä selitettäessä on otettava keskeisinä jännityskenttinä huomioon sekä korkeimman kirkollisen vallan ja yliopiston sekä toisaalta poliittisen yhtenäistämispyrkimyksen ja yliopistossa vaikuttavien voimien välinen jännitys. Nämä taas kietoutuvat lukuisin langoin toisiinsa.

Sijaiskanslerin ja konsistorin väliset vastakohtaisuudet Gezeliuksen aikana lienee nähtävä osittain yliopiston kasvavana haluttomuutena alistua kirkollisen johdon määräyksiin Gezeliuksen vaatimassa mitassa. Useampienkin esitettyjen konfliktien taustalla on mainittu haluttomuus ilmeistä, erityisen selvää Achreliuksen ja Gezeliuksen välisissä selkkauksissa ja Achreliuksen esittämässä kritiikissä, toisaalta juuri hänen saamassaan kannatuksessa yliopiston piirissä nimenomaan tämän kritiikin yhteydessä. Kuvaavaa on Achreliukseen kohdistettu vastustus silloin, kun sijaiskanslerin vastainen tilanne meni ohi. Kirkollisen vallan ja yliopiston välinen jännitys ilmenee osaksi tuomiokapitulin ja konsistorin välisenä, joskin katalysaattorina toimi piispa. Erikoista on se, että näitten jäsenistö oli osaksi yhteinen.

Toinen kehitystä määräävä jännityskenttä syntyi yhtenäistämiseen sekä opetuksen tehostamiseen ja ohjailemiseen pyrkivän poliittisen vallan ja yliopiston välille. Konstituutioitten mukaisen sijaiskanslerin asemansa Gezelius käsitti johdonmukaisesti siten, että hän oli konsistorin ulkopuolella esimiesasemassa. Selvimmin hän osoitti tämän kieltäytymällä alistumasta konsistorin tuomiovaltaan.[1] Gezelius korosti siis sitä, että hän seisoi kanslerin rinnalla konsistorin ul-

[1] Siitä lienee kysymys myös v. 1675 kirjastonhoitajaa valittaessa. Vaalia koskevasta kanslerin käskykirjeestä oli puuttunut kirjeen saajia mainittaessa sijaiskanslerin nimi.

kopuolella. Tässä ominaisuudessa hän vaati tarkkaa konstituutioiden noudattamista sekä tilinpidossa — missä vaatimus kävi yhteen muitten samanaikaisten valtakunnallisten tavoitteitten kanssa — että opettajien opetustoimessa ja ylioppilaitten opiskelutavoissa. Sijaiskanslerin vaatimus opintojen tehostamiseen kävi yhteen piispan pyrkimyksen kanssa saada pappisvirkoihin hyvin koulutettuja miehiä. Yliopiston opettajiston rekrytoinnin kannalta on merkittävää Gezeliuksen ohjelma nuorten opettajavoimien käyttämiseksi ja kehittämiseksi ylempiin virkoihin, jolloin erikoistumisen tarve piti ottaa huomioon. Kansallisuudella ei tällöin ollut todistettavasti hänelle ratkaisevaa merkitystä.

Yhtenäistämiskehityksen eräänä ilmaisuna oli niin ikään hovioikeuden taistelu konsistorin tuomiovallasta, jolloin tavoitteena ja myös tuloksena oli Upsalan yliopiston ja Svean hovioikeuden välinen oikeuskäytäntö. Taistelu ja siihen kuuluva kehitys oli alkanut ennen Gezeliusta, mutta tämän kiistat konsistorin kanssa antoivat hovioikeudelle ratkaisevia mahdollisuuksia päästä tavoitteisiinsa. Vaikka konsistorin nöyryyttäminen konfliktitilanteen aikana ei liene ollut piispalle vastenmielistä, ei hovioikeuden vallan kasvu koitunut hänelle yksinomaan voitoksi, sillä kapitulin valta kaventui samalla.

Gezeliuksen toimintaa yliopistossa kohdannut vastarinta on erityisen merkille pantava ilmiö. Selitykseksi eivät riitä hänen henkilökohtaiset ominaisuutensa ja toimintatapansa, vaikka ne epäilemättä vaikuttivat provosoivasti.[2] Rothoviuksen ankara hallinto ei ollut aiheuttanut vakavia ristiriitoja, eivät myöskään hänen erimielisyytensä konsistorin kanssa. Terserus oli niin ikään vaatinut jyrkästi konstituutioitten noudattamista, mutta se ei tuottanut vastaavia seuraamuksia, joita Gezelius kohtasi.[3] Terseruksen katastrofi Turussa on luonteeltaan ja syy-yhteyksiltään toisenlainen. Gezelius toimi muuttuneessa tilanteessa. Terseruksen kärsimä tappio todennäköisesti rohkaisi professoreita nousemaan sijaiskansleri-piispaa vas-

---

Gezelius tulkitsi sen siten, ettei hän osallistunut äänestykseen. Paitsi että Gezelius piti Brahen menettelyä ehkä kunniakysymyksenä, hän todennäköisesti korosti samalla sitä, että hän oli konsistorin ulkopuolella. CAP IV, 270, pk 17.5.1675.

[2] Vrt esim. *Bonsdorff* 1900, 129.

[3] *C.M. Schybergson* 1920, 201. *Parvio* 1959, 269-286.

taan, ja varsinkin Petraeuksen hyökkäykset 1680-luvulla näyttävät tavoitelleen Terseruksen prosessin toisintoa.

Vastustus syntyi kuitenkin yleisimmin katsoen laajemmalta pohjalta. Oikeusoppinut Kempe vetosi Gezeliusta vastaan tutkimisen ja esittämisen vapauteen, missä saattaa olla kaikua yleiseurooppalaisesta oikeusfilosofisesta emansipaatiosta.[4] Moderniin filologiaan perehtynyt Achrelius protestoi omalta taholtaan, ja Miltopaeuksen puolustautumisessa vilahtaa sama vapauden vaatimus. Vieläpä se on nähtävissä mielenosoituksensa vuoksi kuulusteltujen ylioppilaitten lausunnoissa. Vaikka nämä tendenssit eivät aina suuntautuneetkaan Gezeliukseen, nousee ilmeisesti osittain samalta taustalta se, että "unohdettiin" informoida sijaiskansleria virka- ja promootiopäätöksistä ja että vaatimukset tarkasta konstituutioitten noudattamisesta sivuutettiin osittain joko vaieten tai vaisummin tai äänekkäämmin vastalausein.

Gezeliuksen ja kanslerin välillä esiintyi sekä jännitystä että tavoitteitten yhdensuuntaisuutta. Brahe hyväksyi jatkuvasti ainakin päälinjaltaan Gezeliuksen vaatimukset konstituutioitten tarkasta noudattamisesta ja antoi tälle merkittävää tukea myös konsistoria vastaan. Kun valtakunnan etu vaati akateemista rauhaa ja kun joko Gezeliuksen liiallinen tarkkuus ja Turun olosuhteita vastaamaton vaatimusten kiristäminen tai sitten henkilökohtaiset intrigit uhkasivat johtaa rauhattomuuksiin, Brahe lakkasi tukemasta sijaiskansleria. Erikoinen tilanne syntyi Samuel Gyldenstolpen riidassa, jossa Gezelius oli konsistorin rinnalla kansleria vastaan, jonka ratkaisuun vaikuttivat tässä tapauksessa ilmeisen selvät henkilökohtaiset mieltymykset ja suhteet. Valtakunnallisen yhtenäistämispyrkimyksen kannalta Gezeliuksen ja kanslerin ohjelma ei siis vienyt täysin samaan suuntaan. Huomattava on lisäksi arvostelu, jota Gezelius muutamia kertoja esitti kanslerin virkajärjestelypolitiikasta; tällöin sijaiskansleri asettui yliopiston itsemääräämisoikeuksien taakse yleisvaltakunnallisia ratkaisuja vastaan. Gezeliuksen työtä sijaiskanslerina ei voida kokonaisuudessaan sijoittaa yhtenäistämispyrkimysten suuntaan. Hän koki voimakkaan tavoitettavissa olevan valtion mahtimiehen kuitenkin voittopuolisesti positiivisena tukena

[4] *Kaila* 1940, 16.

työssään, joten kanslerin kaukana asuminen lienee ollut hänestä haitallista. Kun hän siis 1679 ehdotti Brahelle kenraalikuvernöörin nimittämistä Suomeen, lienee takana ollut huomattavalta osalta toivo saada tukea nimenomaan sijaiskanslerin toimissa.[5]

Mikäli mahdollisimman taattua puhdasoppisuutta pidetään yhtenä puolena valtakunnallisessa yhtenäistämispyrkimyksessä, kehityksen kuvan selvyys heikkenee. Brahe oli ankaran ortodoksian kannattaja, Gezelius sensijaan vältti ainakin kontroverssiteologian tuomista keskeiselle sijalle. Yliopiston ortodoksiseen linjaan kuuluvina pidetyistä miehistä Gezelius suosi varsinkin Laurbecchiusta ja Wanochiusta, kun taas Svenonius taisteli Petraeuksen rinnalla häntä vastaan. Kempen Svenonius leimasi "synkretistiksi" – mitä leimaukseen sisältyi, on epävarmaa – mutta puolusti Achreliuksen teosta "Contemplationes mundi".[6] Samaan puolustukseen osallistui ankaran ortodoksian mies Petrus Bång.

Jos Gezeliuksen sijaiskanslerintyötä pidetään valtakunnallisen yhtenäistämispyrkimyksen mukaisena, jollaisia piirteitä siinä epäilemättä on, suuntautui hänen aikansa kiihkein puhdasoppinen hyökkäys sitä vastaan. Sen toimeenpanijana oli 1680-luvulla Anders Petraeus, ja hänen selkänsä takana seisoi Svenonius, väliin selvästi kiusaantuneena suosikkinsa aikaansaamasta metelistä. Puhdasoppisuuden tarkasteluun on syytä tuonnempana vielä palata. Jo tässä on pantava merkille vielä se, että sekä Brahe että Gezelius puolsivat yliopistossa Johan Cajanusta, jonka Laurbecchius ilmoitti kartesiolaiseksi.[7] Aatteitten ja poliittisten pyrkimysten ohella vaikuttivat yliopistossa tehtyihin ratkaisuihin ja tapahtuneeseen kehitykseen lukuisat lankoudet ynnä muut sukulaisuussuhteet,[8] ystävyydet, mieltymykset ja vihamielisyydet, mitkä mutkistavat kuvaa.

Vaikka Gezeliuksen sijaiskansleriutta värittää ja varjostaa 1680-luvulla kiihkeä taistelu Petraeusta vastaan, ei myrsky ravistel-

[5] *Tigerstedt* 1888 II, 222-223, Gezelius Brahelle 18.10.1679. *C.M. Schybergson* 1915-40 II, 190-192 sijoittanee aivan oikein pyynnön yliopistotyön yhteyteen.

[6] CAP III, 136, pk 9.5.1666. *C.M. Schybergson* 1915-40 II, 202 sanoo puolustuksen tapahtuneen henkilökohtaisista syistä.

[7] CAP V, 131, pk 21.1.1681. Gezeliuksen puoltolause ei ollut Brahen myötäilemistä, sillä Brahe oli silloin jo kuollut. *C.M. Schybergson* 1915-40 II, 212.

[8] *Johnsson* 1927.

lut koko yliopistoa samalla tavalla kuin kahdella aikaisemmalla vuosikymmenellä. Vanheneva Gezelius toimi nähtävästi maltillisemmin kuin ennen. Brahea seuranneet kanslerit eivät olleet enää edeltäjänsä kaltaisia patriarkkoja, mutta yliopistossa tunnettiin sensijaan itsevaltaisen kuninkaan vaikutus intohimojen hillitsijänä. Kreivin vihat saattoi vielä kestää, kuninkaan ei.

V KOULULAITOS UUSIEN VIRTAUSTEN VAIKUTUKSEN ALAISENA

1. COMENIUS JA RUOTSALAINEN KOULUNUUDISTUS

Gezeliuksen aikana voimassa ollut koulujärjestys oli vuodelta 1649, ns. Kristiina-kuningattaren koulujärjestys. Koululaitoksen uudistamissuunnitelmien ollessa vireillä vuosisadan alkupuolella etsivät johtavat ruotsalaiset valtiomiehet jo yhteyksiä modernin kasvatusopin keskieurooppalaisiin edustajiin. Axel Oxenstierna tapasi Wolfgang Ratken (+1635), uudenaikaisen opetusopin ensimmäisen merkittävän edustajan. Myöhemmin hän tunnusteli mahdollisuuksia kehittää Ruotsin koululaitosta J.A. Comeniuksen (+1670) avulla, joka kävi sitä varten Ruotsissa vuosina 1642 ja 1646. Comeniuksen suosijaryhmään Ruotsissa kuului sekä Kristiinan opettaja, sittemmin unionistisista harrastuksistaan tunnettu piispa Johannes Matthiae, että reformoitu teollisuusmies De Geer. Näillä molemmilla oli huomattava asema Ruotsin opetuslaitoksen uudistamissuunnitelmissa. Comeniuksen kanssa keskustellessaan Oxenstierna katsoi Ratken nähneen oikein koululaitoksen puutteet, mutta niitten korjaamiseen tämä ei kyennyt. Oxenstierna toivoi Comeniukselta Ruotsin koululle uudistavaa sysäystä.[1]

Ruotsin luterilaisille loukkaukseksi ja laadittujen suunnitelmien esteeksi koituivat Comeniuksen pansofistiset ja unionistiset pyrkimykset, joitten toteuttamista hän piti yhteyksissään Ruotsiin tärkeämpinä kuin pedagogista uudistusta. Ruotsalainen papisto piti aluksi Comeniukselle ansiollisena sitä, ettei hän ollut kalvinilainen vaan hussilainen, mutta kun hän Thornin keskustelussa 1644 asettui puolustamaan kalvinilaisia ja muutenkin kannatti innokkaasti unionistisia pyrkimyksiä, mielet kääntyivät häntä vastaan. Myös Oxenstierna paheksui ankarasti Comeniuksen menettelyä Thornin

[1] *Hollander* 1884, 352. *Kvačala* 1914, 52-53. *Sjöstrand* 1954 I, 115, 121. *Göransson* 1958, 102-105. *Blekastad* 1969, 348-352. *Lindroth* 1975, 168.

keskustelussa. Poliittinen tilanne oli kokonaisuudessaan muuttunut Comeniukselle epäsuotuisaksi, ja lisäksi hänen nimensä tuli huonoon huutoon Johannes Matthiaen joutuessa unionisminsa takia hyökkäysten kohteeksi 1645.[2]

Gezeliuksen kouluohjelman kehityksen kannalta on mielenkiintoa sillä, että hän kävi todennäköisesti Liivinmaalta käsin Thornin keskustelussa, kuten jo mainittiin. Tällöin hän lienee tavannut myös Comeniuksen. Yhtymäkohta Comeniuksen ja Gezeliuksen välillä on 1640-luvulla nähtävissä myös Kristiina-kuningattaren — ja ilmeisesti hänen ympärilleen ryhmittyneen yleisprotestanttisia tavoitteita ajavan ryhmän — suunnitelma perustaa Saksaan teologisten riitojen sovittelukollegio. Gezeliuksen keskeinen asema siinä mainittiin niin ikään aikaisemmin. Comenius oli jo sitä ennen ehdottanut vastaavanlaisen akatemian perustamista.[3] Unionisti Johannes Matthiaen vaikutuksen alaisen Kristiinan valinnan osuminen Gezeliukseen — ja tämän suostuminen — on erittäin merkittävä tosiasia.

Comeniuksen suunnitelmien käytön kariutuessa Ruotsissa myös hänen teoksensa "Vestibulum" ja "Janua linguarum" karsittiin oppikirjojen joukosta vuoden 1649 koulujärjestyksen viimeisessä tarkistuksessa.[4] Gezeliuksen pedagogisten teorioitten suuntautuminen Comeniukseen päin ilmenee samanaikaisesti siitä, että hän julkaisi 1648 "Januan" Tartossa.[5] Sekä teoksen esipuheesta että eräästä gratulaatiosta voidaan päätellä julkaisijan kohdanneen vastarintaa.[6] Mahdollisesti vastustus on koskenut Gezeliuksen ireenistä suuntautumista yleensä eikä ainoastaan liittymistä comeniolaiseen pedagogiikkaan.

Kontroverssikysymysten aiheuttamista esteistä huolimatta Rat-

---

[2] *Kvačala* 1914, 54-55, 59-60, 66-67. *Westin* 1934, 301-302. *Göransson* 1958, 111-124, 130-131. *Blekastad* 1969, 425-427.

[3] *Flachsenius*, Vir apostolicus. *J.J. Tengström* 1825, 15. *Kvačala* 1914, 55.

[4] *Hollander* 1884, 362-363. *Göransson* 1958, 131-132. Vuoden 1649 koulujärjestyksen on julkaissut *Hall* 1921.

[5] *Gadebusch* 1777 I, 421-422. *J.J. Tengström* 1825, 250.

[6] *Comenius* 1648, Gezeliuksen esipuhe: "... Zoili fratres, qui non tantum naevos taxant, sed & recte facta dente plus quam theonino rodunt, quorum iniquam censuram neq(ue) haec Graeca Janua Ling (varum) versio effugiet, quod Ego non tantum non moror, sed & gaudeo me malis displicere." — Georgius Gezeliuksen gratulaatio.

ken ja Comeniuksen kasvatusopilliset periaatteet tulivat tunnetuiksi myös Ruotsi-Suomessa. Kristiina-kuningattaren koulujärjestyksen jälkeen tapahtuvan kehityksen seuraamiseksi on syytä esitellä niistä tärkeimpiä ja suomalaisen täysortodoksian koulutoimessa näkyvimmin esiintyviä. Ratke ja Comenius tavoittelivat luonnonmukaista kasvatusta. Perusteina tuli olla havainnollisuus ja omatoimisuus. Opettamisessa ei voida lähteä sanoista ja käsitteistä, vaan niihin päädytään vasta konkreettisesta havaintojen teosta saatujen kiinnekohtien jälkeen. Tätä tarkoittaen Comenius oli syyttänyt aikansa kouluja siitä, että ne olivat opettaneet "alienis oculis cernere, alieno corde sapere", valmiiksi märehdittyä abstraktista tietoa. Kielenopetuksessa Ratken ja Comeniuksen vaatimus merkitsi sitä, että teksti tuli ennen kielioppia ja esimerkki ennen sääntöä. Reaaliaineissa taas oppimisen tuli alkaa esineitten ja ilmiöitten havainnoimisesta, jolloin voitiin paremman puutteessa käyttää myös kuvaa. Tällaisella oppimisprosessin etenemisjärjestyksellä pyrittiin helpompaan oppimiseen. Oppilaitten omatoimisuutta ei Ratke vielä varsinaisesti tuntenut, vaan hänen käsityksensä mukaan näitten tuli "kuunnella ja olla hiljaa". Comenius moitti Ratkea tästä ja ohjelmoi oppilaitten omatoimista työskentelyä.[7]

Uuden suuntauksen mukaan oli luonnollista, että opetuksen tuli alkaa äidinkielellä, mikä sai korostetun aseman. "Luonnonmukainen" järjestys vaati etenemistä tästä naapurikansojen kieliin. Vanhojen kielten opettamista ei voitu puolustaa luonnollisuuden perusteella, vaan Ratke ja Comenius hyväksyivät ne traditionaalisina oppiaineina. Mutta myös vanhojen kielten opetuksessa Comenius kehitteli oppimisprosessia helpottavia menetelmiä. Lisäksi kieltä ei saanut opettaa muusta opetuksesta irrallaan, vaan siihen liitettiin samalla reaaliaineitten opetusta sekä myös moraalista kasvatusta. Siitä syystä Comenius ei pitänyt esimerkiksi latinan kielen harjoituksessa suotavana Terentiuksen ja Plautuksen tekstien käyttöä, koska niissä oli moraalisesti arveluttavaa.[8]

---

[7] *Kvačala* 1914, 130-131. *P. Barth* 1920, 403-408, 439-444. *Sjöstrand* 1954 I, 115-119. *Comenius* 1648, Gezeliuksen esipuhe.

[8] *Hollander* 1884, 352-354. *Heikel* 1894, 128 viite 1. *Kvačala* 1914, 18. *P. Barth* 1920, 422-423. *Sjöstrand* 1954 I, 115-119.

Havainnollisuuden vaatimus toi jo mukanaan reaaliaineitten korostuksen ja niille annettavan huomattavan aseman.[9]

Lempeyttä ja ystävällisyyttä oppilaan kohtelussa teroittivat sekä Ratke että Comenius tärkeänä kasvatusperiaatteena. Ratken mukaan "pakoton" opetus on otettava ihanteeksi; Comenius taas opetti: "Kasvatuksen tulee tapahtua ilman lyöntejä, ilman ankaruutta, ilman minkäänlaista pakkoa, täysin lempeästi, sävyisästi ja ikäänkuin itsestään."[10]

Ratken ja Comeniuksen kasvatusperiaatteet löivät leimansa 1600-luvun saksalaisiin koulujärjestyksiin. Myös suomalaisen täysortodoksian ajan säännöstön kannalta merkittävimpiä niistä olivat Ratken oppilaan, kenraalisuperintendentti Johann Kromayerin laatima Weimarin koulujärjestys v. 1619 sekä Gothan herttuan Ernst Hurskaan koulusäännöt, jotka ilmestyivät vuodesta 1642 eteenpäin.[11] Myös muissa koulujärjestyksissä on näkyvissä "luonnonmukaisen" kasvatusihanteen toteutusta. Esimerkiksi Braunschweigin-Lüneburgin koulusäännössä v. 1619 varoitetaan lyömästä oppilaita ja kehotetaan sensijaan käyttämään sanallista kuritusta, kuten pahojen uhkaamista Jumalan vihalla ja turkkilaisten tyrannialla, sekä toisaalta herättämään hyveistä koituvaa palkkion toivoa. Vaikka lyöminen neuvottiinkin korvaamaan kovilla puheilla, on periaatteena kuitenkin oppilaan lempeä kohtelu. Samantapaisia ohjeita on myös Hessenin koulujärjestyksessä vuodelta 1618. Kuvaava on eräs Gothan herttuan koulujärjestyksen pykälä, josta samalla käy ilmi, millaista tapaa vastustettiin: "Koulumestareitten tulee osoittaa oppilaalle isällistä sydämellisyyttä ja mieltä sekä vilpittömyyttä sekä seurustella heidän kanssaan ystävällisesti ja siivosti. Sillä jos lapset havaitsevat sellaista rakkautta ja vilpittömyyttä, heistä tulee otollisia oppilaita, ja heitä voidaan sanojen avulla johdatella pitemmälle kuin useinkaan jokapäiväisellä kurituksella. Opettajakin pääsee puolella vaivalla ja harmeilla. Opettajat eivät myöskään saa pahasti parjata, soimata ja nimitellä lapsia, kutsua heitä lurjuksiksi, var-

[9] *P. Barth* 1920, 430-438, 481-484.

[10] *Kvačala* 1914, 149-150. *P. Barth* 1920, 411-412. *Sjöstrand* 1954 I, 120.

[11] *Sjöstrand* 1954 I, 125-126. Koulujärjestykset on julkaissut *Vormbaum* 1863 II, 215-260 ja 295-362.

kaiksi, huoran- ja perkeleenlapsiksi, haaskakoiriksi (Schind-Hunde) jne, eivätkä he saa syyttää tai ansaittua ankarammin rangaista lapsia, jos heillä on henkilökohtaista vihaa näitten vanhempia kohtaan."[12]

Kuten yritykset Comeniuksen saamiseksi Ruotsi-Suomen koululaitoksen uudistajaksi 1640-luvulla osoittavat, "luonnonmukaisen" kasvatuksen ihanteet tunnettiin täälläkin, ja vuosisadan loppupuolella ne alkoivat entistä voimakkaammin vaikuttaa formalistista pedagogiikkaa vastaan. Samansuuntainen vaikutus oli eräillä muillakin 1600-luvun loppupuolen virtauksilla, kuten kartesiolaisella filosofialla ja myöhemmin pietismillä. Ruotsin antikviteettikollegion perustaminen 1667 osoitti harrastuksen kääntymistä oman kansallisen menneisyyden puoleen ja sen tutkimiseen ja opiskelemiseen.[13] Tällaisessa tilanteessa syntyi Gezeliuksen koulusäännöstö *Methodus informandi*, joka painettiin 1683.

2. *METHODUS INFORMANDI*

Vuoden 1672 valtiopäivillä Gezelius sai tehtäväkseen koulujärjestyksen tarkistamisen. Aivan samoina päivinä myös KM antoi valtiopäiväpapistolle kehotuksen yhtenäistää opetusmenetelmät. Seuraavan kymmenen vuoden aikana Gezelius on ilmeisesti askaroinut intensiivisesti koulukysymysten parissa, sillä kun hänen koulujärjestysehdotuksensa esitettiin valtiopäivillä 1682 ja painettiin seuraavana vuonna, kansilehdellä sanotaan osia siitä esitetyn eri yhteyksissä jo aikaisemmin. Perustava työ liittyi tietenkin hiippakunnan koulutoimen käytännölliseen valvontaan ja ohjaukseen. Valtiopäiväpapisto hyväksyi Gezeliuksen laatimasta säännöstöstä pedagogioita ja triviaalikouluja koskevan osan, mutta lukiota käsittelevää lukua pidettiin puutteellisena, joten se jäi pois MI:n painetusta laitoksesta. Valtakunnan viralliseksi koulujärjestykseksi MI ei

[12] *Vormbaum* 1863 II, 189, 213-214; lainaus s. 333. Tämän ajan saksalaisissa koulujärjestyksissä on usein myös tyttöjen opetuksesta (*Vormbaum* 1863 II, 213, 295, 296, 297), joka kuului myös ratkelais-comeniolaiseen ohjelmaan. *P. Barth* 1920, 410-411.

[13] *Hollander* 1884, 403-404.

kuitenkaan tullut. Kuten Duraeuksen päiväkirjasta vuoden 1682 valtiopäivillä käy ilmi, se oli suunniteltu kouluja koskevaksi luvuksi tulevaan kirkkolakiin. Samoilta vuoden 1672 valtiopäiviltä, josta MI-säännöstöön lähti varsinainen alkusysäys, tuli aikaisemmin mainitun PC-kokoelman eräs sytyke, sillä papiston kasuaalivastauksista päätettiin samalla kertaa koulujärjestyksen tarkistamisen kanssa.[1] MI ja PC ovat saman yhtenäistämispolitiikan tuotteita.

MI:n ensimmäisessä luvussa on ohjeet maalaispedagogioita varten. Alussa esitetty tavoite pedagogion saamisesta jokaiseen maalaiskuntaan ei kuitenkaan toteutunut. Luku sisältää pedagogion tarpeellisuuden perustelut, papistolle annetut koulun perustamista, käyntiinsaattamista ja tarkastusta koskevat määräykset, ohjeet opettajille ja vanhemmille sekä metodisia ja käytännöllisiä ohjeita. Lyhyessä toisessa luvussa on eräitä erityismääräyksiä kaupunkien pedagogioille. Kolmas luku käsittelee triviaalikouluja. Ne muodostuivat viidestä luokasta, joista kullekin annetaan verraten yksityiskohtainen ohjelma. Lopuksi Gezelius esittää joukon lisämääräyksiä. Kutakin lukua on syytä käsitellä erikseen, jolloin käy ilmi Gezeliuksen kouluohjelman yleissuunta sekä MI:n saamat pedagogiset vaikutteet.

Maalaispedagogioita koskevaan MI:n ensimmäiseen lukuun Gezelius on saanut ilmeisiä vaikutteita Weimarin koulujärjestyksestä vuodelta 1619.[2] Molemmat alkavat koulujen tarpeellisuuden perusteluilla:[3]

---

[1] RA Prästeståndets arkiv IV. J. 4, KM piispoille 13.11.1672. PRP III, 82. PC:ssa ja MI:ssa on myös yhteisiä aineksia: PC IV:7 ja MI I:7; sama myös Pudasjärven ptpk:ssa 1673, OMA Pudasjärvi KA II Cf1. *Leinberg* 1884 I, 11-12, KM valtiopäiväpapistolle 13.11.1672. *Duraeus* 1788, 20-23, 53, 126. *Duraeuksen* mukaan valtiopäiväpapisto palautti luettavan kirjallisuuden joukkoon Terentiuksen ja Cornelius Nepoksen, jotka Gezelius oli ilmeisesti (Comeniuksen esimerkin mukaan?) poistanut. — *J.J. Tengström* 1825, 60-61. *Gezelius* 1683, HYK:ssa. MI:n julkaissut *Hall* 1942, 33-48. — Tässä jätän käsittelemättä vuoden 1693 koulujärjestyksen MI:sta saamat ilmeiset vaikutteet. *Hanho* 1947 I, 44-47. Vuoden 1693 koulujärjestyksen on julkaissut *Hall* 1922.

[2] Yhtäläisyyksiin on viitannut *Hall* 1942, 192-194, joka on myös suorittanut eräitä tekstivertailuja näitten säännöstöjen välillä.

[3] *Vormbaum* 1863 II, 215-216 ja MI I:1.

Weimarin koulujärjestys

Es sollen, so viel müglich, alle Kinder, Knaben und Mägdlein, mit allem Ernst vnd Fleiss zur Schulen gehalten werden, damit sie je zum wenigsten, nebenst dem heiligen Catechismo, Christlichen Gesängen vnd Gebeten, recht lernen lesen vnd etwas schreiben.

Denn es ist ja zu erbarmen, das auff den Dörffern, ja auch wol in Städten vnter den Handwercksleuten, Gesinde vnnd Taglöhnern so wenig Leute gefunden werden, welche lesen vnd Schreiben können. Dadurch werden sie nicht wenig gehindert an dem Erkendniss Gottes vnd seines seligmachendes Worts, anderes Schadens vnnd Verlusts in zeitlichen Sachen zu geschweigen: Da sonst eines, das da hat lesen gelernet, nicht alleine mit desto besserm Verstande die Predigten göttliches Worts hören, sondern auch den lieben Catechismum desto leichter vnd bestendiger lernen, sich darinnen vben, darneben auss anderen feinen vnd nützlichen Gebet- Gesang- Trost- vnnd Spruchbüchlin sich in seinem Christenthumb wol erbawen, stercken vnd gründen kan.

MI

Hans Kongl. May:tt wår aldranådigste Konung hafwer aff Gudeligit Nijt aldranådigst förordnat/at icke allenast i alla Städer; vthan ock i alla Församblingar på Landzbygden skola wara Paedagogia, ther Barnen kunna lära i Book/ och således vthan Mödo/och förståndeligare lära och läsa sina Christendomsstycken/(ty the obooklärde lära sällan reent läsa/och så myckit swårare förståå sina Christendoms Hufwud Stycken) såsom ock prijsa Gudh i Församblingarne medh siungande; ja ock hemma i Huusen medh läsande och siungande/at Gudzfruchtan mä boo i Landet/och alla Christeliga Dygder öfwas och tilwäxa.

Weimarin koulujärjestys on huomattavasti laveampi kuin MI, mikä näkyy jo alkusanoista. Gezelius pyrkii suppeuteen, tärkeimpien ohjeitten lyhyeen esittämiseen. Hänellä ei yleensäkään ollut tapana kopioida suoraan käyttämiään lähteitä, eikä MI liioin sisällä suoria lainauksia Weimarin säännöistä. Yhtäläisyydet ovat kuitenkin silmiinpistävät. Vaatimus alkeiskoulujen perustamisesta ulotetaan kaupunkien lisäksi maalaisseurakuntiin, ja lukutaidon hankkimisen perusteluna on käytännöllinen hyöty kristinopintaidon, ymmärtämisen ja sekä yhteisen että yksityisen jumalanpalvelus- ja hartauselämän karttumisena. Aito ratkelais-comeniolainen perustelu on molemmissa — Gezeliuksella selvemmin kuin Weimarin säännössä — vetoaminen entistä helpompaan oppimiseen. Weimarin koulujärjestyksen mukaan alkeiskoulun oppilaiksi tuli ottaa sekä tyttöjä että poikia; Gezelius puhuu koko ajan vain "lapsista". Koska pedagogioitten piti hänen kaavailujensa mukaan olla yleisiä, jokaiseen seurakuntaan sijoitettuja kaiken kansan kouluja, hän tarkoitti MI:n ensimmäisessä ja toisessa luvussa ilmeisesti molempia sukupuolia.

Vertailtavat koulujärjestykset jatkuvat näitten perustelujen jälkeen molemmat asiallisesti samalla tavalla. Papistolle annetaan kehotuksia valvoa koulutoimen käyntiin saattamista, ja lasten vanhemmat velvoitetaan lähettämään lapset säännöllisesti kouluun. Weimarin koulujärjestyksessä on käytetty lukutaidon opetusmetodin esittelyyn runsaasti tilaa; Gezelius tiivistää jälleen, mutta yhtäläisyydet ovat selvästi havaittavissa. Pääpaino on molemmissa opettajan ohjaustyön määrittelyssä, kuten näkyy jo seuraavasta rinnastuksesta:[4]

Weimarin koulujärjestys	*MI*
Es soll das stumme lernen der Schüler gantz vnd gar auffgehoben vnd abgeschaffet werden, vnnd dargegen die gantze Vnterweisung mit lebendiger Stimm vnd durch stetiges Fürsagen, geschehen. Diese Regel	Men at det goda Löffte/at Barnen skola öfwer Förmodan snart och väl lära läsa i Book/ och tijden icke onyttigt förspillas/effter Föräldrarne icke kunna länge mista sina Barn/ eller vppehålla dem vthom the-

[4] *Vormbaum* 1863, II, 218-219 ja MI I:6.

hat die Meinung, das die Präceptores nicht mehr sollen die Kinder lassen hinsitzen vnd selbst lernen, da inmittelst sie hinweg, oder in der Schulen herumb gehen vnd was anders fürnehmen: Wie es dann bissher bey vielen so ein Brauch gewesen, das sie entweder den Kindern gar nichts fürsagen, sondern nur mit dem Finger im Buch zeigen, wie weit sie es im Buch nehmen vnd lernen sollen, sprechende, nim es biss so weit, vnnd setze dich hin vnd lerne es ... Denn was soll er dort sitzen und lernen, so er es doch nicht kan von sich selbst lernen, sonderlich, wenn man jhme nur mit dem Finger geweiset hat, wie weit er es nehmen, vnd drauff hinsitzen vnnd lernen solle?

ras Huus: item at Barnen medh större Lust måtte lära: så måste det gambla maneret at läsa för Barn affskaffas: nembl. at Barnen läses några Bookstäfwer före/och Lärjungen läser dem effter/sedan befalles han at sättia sigh neder och läsa öfwer/(som thet kallas) kåre hwad skal han läsa öfwer/som näpligen känner en Bookstaff?

Lähtökohta on ollut todennäköisesti Saksassa toinen kuin Suomessa, mikä näkyy vanhan metodin arvostelusta, mutta tendenssi on sama, tässä tapauksessa osittain ohjeitten sanamuotokin. Gezelius opastaa Weimarin koulujärjestyksen tavoin pois "mykästä opettamisesta" ohjattuun opiskeluun. Tyypillisenä motiivina on nytkin oppimisen tuottaman ilon ja tyydytyksen lisääminen. Sekä Weimarin ohjeissa että MI:ssa pyritään siihen, että opettaja auttaa oppilaita tuntemaan kirjaimet, ennen kuin harjoitus yksin voi alkaa. Gezeliuksen neuvot ovat saksalaista esikuvaansa lyhyemmät, mutta yksityiskohtaisen tarkat (ks s. 265). Weimarin koulujärjestyksessä on uhrattu paljon vaivaa sen ongelman ratkaisemiseen, miten ajan hukkaantuminen voidaan välttää ja oppilaitten työllistäminen järjestää opettajan kiinnittäessä huomionsa yksityiseen oppilaaseen. Rat-

kaisua on siinä etsitty tasoryhmityksestä ja ryhmien porrastetusta koulunkäyntiajasta.[5] Gezeliuksen ratkaisu on omaperäinen: Edistyneemmät voidaan panna opettamaan niitä, jotka oppivat hitaammin.[6] Itse asiassa Gezelius sovelsi täten omalla tavallaan aitoa comeniuslaista omatoimisuusperiaatetta.

Oppilaitten lempeästä kohtelusta Gezelius antaa samanlaisia määräyksiä kuin Weimarin koulujärjestys:[7]

Weimarin koulujärjestys

Die Präceptores sollen nicht stürmisch sein, noch die Knaben vbel anfahren, viel weniger jmmer zuschlagen: denn dadurch werden jhnen die Schüler gram, vnd verlieren alle Lust zum lernen. ... Drumb sollen die Schulmeister mit jhren Schülern freundlich vnnd väterlich vmbgehen: auch wenn sie einen oder den andern vmb seines Verbrechens willen jo straffen Müssen, es dennoch also machen, das die Kinder eine väterliche Liebe vnd Trewe gegen sich, mitten in der Straffe, spüren vnd mercken können ...

MI

Paedagogus måste ock ... wara nychter/och vnderwijsa Barnen medh beskedeligheet/ mehra medh Liufligheet än medh Hotande och straff komma dem at lära; elliest elska de intet Boken/vtan blifwa ledze wid henne/och önska slippa ifrån lärandet; men för Skalkheet måste the agas doch Faderligen.

Weimarin säännön ohjeet lempeästä kohtelusta ovat jälleen laveammat kuin Gezeliuksella, mutta myös MI:ssa palataan tähän teemaan useampia kertoja. Paitsi koulukuria koskevissa määräyksissä on inhimillisyysperiaate Gezeliuksen ohjeessa järjestää oppituntien kesto oppilaitten iän mukaan, ettei rasitus kasva liian suureksi. Samoin läksyjen vaikeusaste oli harkittava kohtuulliseksi, etteivät ne tuottaisi lapsille ahdistuksen tuntua. Hämeenlinnan kou-

[5] *Vormbaum* 1863 II, 248-250.

[6] MI I:5, 8.

[7] *Vormbaum* 1863 II, 223 ja MI I:11.

lulle annetuissa ohjeissa vuodelta 1670 Gezelius suosittelee progressiivisesti vaikeutuvaa ohjelmaa edistymisen mukaan.[8]

Ratken ja Comeniuksen opetusopin mukaisesti myös Gezelius korostaa tässä äidinkielisen opetuksen ja äidinkielellä lukemaan opettelemisen merkitystä. MI:n toisessa luvussa hän katsoo latinan opiskelun aloittamisen mahdolliseksi jo kaupunkipedagogiossa. Weimarin koulujärjestys varoittaa aloittamasta latinan opintoja äidinkielisellä luokalla.[9]

MI:n yhtäläisyydet Weimarin koulujärjestyksen kanssa ovat asiallisesti niin huomattavat, että Gezeliuksen voidaan katsoa saaneen vaikutteita siitä, vaikkakaan selvää kopiointia ei voida osoittaa. Lukemaan opettamista koskevat ohjeet esiintyivät jo PC:ssa 1673. Nämä ohjeet ovat hyvin paljon samalla tavalla myös aikaisemmin mainitussa Gothan herttuakunnan koulujärjestyksessä, kuitenkin laveammin kuin Gezeliuksella. Konkreettisuudessaan ne ovat lähempänä MI:n tekstiä kuin Weimarin koulujärjestyksen vastaava kohta.[10] Oppilaitten aktivointia lukemaan opetettaessa Gothan sääntö neuvoo samaan tapaan kuin Gezelius:[11]

Gothan koulujärjestys	*MI*
... und ist alsdann nicht mehr vonnöthen, dass er (Praeceptor) selbsten vorbuchstabire, sondern er lässet solches die Kinder, und zwar anfangs die besten, und hernach die geringere thun.	... så kan och informator, ther han flere disciplar hafwer/sättia hoos them som först begynna/någon aff the andre som bätter äro för sigh komne/ hwilken på ofwanbemälte sätt the först begynnande vnderwijser.

[8] MI I:9, 11-12. *J.J. Tengström* 1825, 59.

[9] MI I:10. II:4. III:I. Ks myös OMA Pudasjärvi KA II Cf1, ptpk 23.1.1673, jossa Gezelius muistuttaa äidinkielisen tekstin tarpeellisuudesta lukemaan opeteltaessa. *Vormbaum* 1863 II, 224-225, 240.

[10] *Vormbaum* 1863 II, 301-302.

[11] *Vormbaum* 1863 II, 302 ja MI 1:8. – *Hall* 1942, 194 on kiinnittänyt huomiota myös MI:n eräisiin terminologisiin yhtäläisyyksiin vuodelta 1658 peräisin olevan Magdeburgin koulusäännön kanssa. Viimeksi mainitussa käytetään nimittäin eräitä kertoja termiä Methodus informandi. Yhtäläisyys ei anna aihetta pitemmälle vietyihin johtopäätöksiin.

Gezelius menee kuitenkin saksalaisia esikuviaan pitemmälle asettaessaan pitemmälle ehtineet suorastaan opettajiksi.

Pedagogioita käsittelevässä MI:n osassa on vielä erikoista Gezeliuksen suosittelema opettajien palkkausjärjestelmä. Hän pitää sopivimpana, että palkkio maksetaan tulosten mukaan. Siten opettajan tuli saada lapsen vanhemmilta aapisen opettamisesta kuparitalari, katekismuksesta toinen ja sisäluvun opettamisesta vielä kolmas. Jos oppilas edistyi niin paljon, että hän pystyi kirjoittamaan ja käyttämään neljää laskutapaa, opettaja oli saava kuusi kuparimarkkaa.[12] Palkanmaksuohjeet on pedagogiosäännön ainoa kohta, jossa määritellään alkeiskoululle nimenomaan muita kuin kristillistä tietoa ja etiikkaa koskevia tavoitteita. Osittain tämä johtuu siitä, että lukutaito oli siinä määrin vaivalloinen tavoite, ettei alkeiskouluun paljon muuta mahtunut.

Vaikka MI:ssa on sovellettu kaupunkien pedagogioihin valtaosaltaan samaa säännöstöä kuin maalaiskouluihinkin, on Gezelius kuitenkin kaavaillut niitä itse asiassa olennaisesti erilaisiksi kouluiksi. Tämä näkyy ensinnäkin siitä, että opettajien valinnasta annettiin erilaiset määräykset. Maalaiskoulun opettajan valitsi kirkkoherra, ja tehtävään kelpasi sivutoiminen henkilö. Kaupunkipedagogion opettajan valinta pidätettiin kapitulille. Toinen ratkaiseva erilaisuus sisältyy opetusohjelmaan. Kaupunkikoulussa ei ollut vain mahdollista opiskella latinaa, vaan lukujärjestys voitiin eräillä luokilla muodostaa triviaalikoulun donatistica- ja etymologica-luokkien mukaiseksi, mikäli koulussa oli useampia opettajia. Tosiasiallisesti näin oli tapahtunut jo ennen MI:n ilmestymistä. Kun Gezelius käydessään Hämeenlinnassa 1670 antoi pedagogiolle opetusohjeet, tuli koulun kolmelle opettajalle lukujärjestykseen samoja aineksia kuin triviaalikoulujen eri luokille rehtorin- ja logiikan luokkia myöten.[13] Toisaalta juuri Hämeenlinnan koulu sai maantieteellisen asemansa vuoksi triviaalikoulun tehtäviä, jollainen siitä vähän myöhemmin tulikin.

Triviaalikouluja käsittelevä MI:n kolmas luku alkaa luokkien opetusohjelmien ja lukujärjestyksien esittelyllä. Luokkaryhmityksen

---

[12] MI I:13.

[13] MI I:3, II:1, 4. *J.J. Tengström* 1825, 58-59.

lähtökohta on vuoden 1649 koulujärjestyksestä, mutta poikkeaa siitä jonkin verran. Ensimmäiseen eli alfabetica- ja donatistica-luokkaan kuului MI:ssa kaksi osastoa, joista ensimmäisellä opiskeltiin äidinkielellä aapista, katekismusta, virsi- ja evankeliumikirjaa sekä psalmeja. Tällä osastolla rajoituttiin siis alkeisopiskeluun, jonka aines koostui kristinopista ja muusta yksinkertaisesta kirkollisesta kirjallisuudesta. Laululle Gezelius antoi huomattavan sijan, sillä iltapäivän tunnit alkoivat sillä. Apuopettajiksi Gezelius suosittelee apologistaluokan oppilaita. Donatistica-osastolla siirryttiin osaston nimen mukaisesti latinan opiskeluun. Katekismusta luettiin nyt latinaksi. Erityisen merkille pantavaa on se, että Gezelius määräsi oppikirjaksi Comeniuksen kirjan "Orbis pictus", jonka hän oli julkaissut Turussa 1680. Tämän kuvitetun kirjan avulla Comenius oli pyrkinyt toteuttamaan perustavaa sääntöään oppimisen etenemisestä havainnoista käsin yleiseen ja myös helpottamaan latinan opiskelua. Suosiessaan Comeniuksen kirjoja Gezelius liittyi myös mainittuihin kasvatus- ja opetusperiaatteisiin. Osastolla käytettävän Donatuksen latinan alkeiskieliopin Gezelius oli niin ikään julkaissut useita kertoja Turussa.[14]

Toisella eli apologistaluokalla tuli Gezeliuksen määrittelyn mukaan opiskella "sellaista, mikä on välttämättömintä millä elämänalalla tahansa". Luokalla voitiin aloittaa lukutaidon opettelemisesta ja opiskella sitten laskentoa, kirjoitusta ja maanmittausta, unohtamatta kuitenkaan "käytännöllisiä kirjoja". Lukujärjestykseen sisältyy nytkin laulu. Tukiopetusta jakaville oppilaille ehdotetaan vaivoistaan palkkiota. Apologistaluokka oli niitä varten, jotka aikoivat sekulaariammatteihin, joten siinä saivat tilaa reaaliaineet, joita Comeniuksen mukaan tuli suosia. Niitä koskevissa huomautuksissaan Gezelius myös tulee lähimmäksi Comeniuksen esittämää havainnollisuusperiaatetta: "Geodesiaa (maanmittausta), joka on ylen hyödyllinen aine, pitää harjoitella käytännössä erityisesti kesäisin. Yksi ainoa käytännöllinen demonstraatio on hyödyllisempi kuin monta teoreettista ohjetta." Maksimiaika, jonka apologistaluokalla sai viipyä, oli kaksi vuotta.

Etymologica-luokalla luotiin perusta hyvälle latinan kielen tai-

[14] *JJ. Tengström* 1825, 250-251, 253. *Kvačala* 1914, 78-79.

dolle. Opiskelussa Gezelius määrää käytettäväksi "Orbis pictusta", sentensejä ja latinankielistä evankeliumilaitosta. Metodisesti tuli noudattaa hänen julkaisemassaan teoksessa "Vocum latinarum sylloge" annettuja ohjeita.[15]

Neljännen eli syntaksi- ja prosodialuokan nimi osoittaa painopisteen olevan jatkuvasti kielenopinnoissa. Latinan lisäksi tulee lukujärjestykseen kreikan alkeita. "Orbis pictus" kerrataan, lisäksi tulevat oppikirjoiksi Gezeliuksen Turussa 1668 julkaisema "Christophori Helvici familiaria colloquia", josta erityisesti Erasmuksen tekstit, sekä niin ikään Turussa 1669 julkaistu Caton "Disticha Moralia". Kieltenopetuksen läpäisyperiaatteen luonnetta osoittaa määräys ottaa sunnuntain jumalanpalvelukseen mukaan latinan ja kreikan kielinen evankeliumikirja. Klassikot jäävät Gezeliuksen kouluohjelmassa toissijaiseen asemaan; muutos vuoden 1649 koulujärjestyksestä on ilmeinen.[16] Iltapäivän lukujärjestykseen kuuluu myös matematiikkaa sekä kirkollista ajanlaskua (Computus ecclesiasticus), mikä taittaa — laulun ohella — voimakkaasti kielivaltaista opiskelua. Toisaalta on otettava huomioon, että Gezeliuksen kielenopetusohjelmassa on seurattu comeniolaista periaatetta, jonka mukaan kielenopetus ei ole suure sinänsä, vaan sisältää sekä asia- että moraaliopetusta.[17]

Ylin luokka on rehtorin- ja logiikanluokka, jossa alempaa osastoa opetti konrehtori. Tällä osastolla opiskeltiin retoriikkaa, epistoliikkaa (kirjeitten kirjoitusoppia) sekä Ciceron kirjeitä ja Terentiuksen ja Cornelius Nepoksen tekstejä. Latinan kielen taidon edellytettiin siis kehittyneen niin pitkälle, että sitä voitiin käyttää välineenä, mainitun lisäksi myös teologisessa opiskelussa, oppikirjana Hafenrefferin "Loci". Jo aikaisemmin aloitettu kreikan opiskelu jatkui kieliopin opintoina sekä kreikankielisen Uuden testamentin lukuna. Jumalanpalveluksissa käytettiin nyt kreikankielistä evankeliumilaitosta. Ylemmällä eli rehtorin osastolla tuli tärkeimpänä uutena aineksena opiskeluun logiikka sekä kirkkohistoria Severus Sulpiciuksen kirjan "Historia sacra" mukaan. Tämänkin oppikirjan Ge-

[15] *J.J. Tengström* 1825, 251-252.

[16] *Hall* 1921, 49-50. *Hanho* 1947 I, 43-44.

[17] *J.J. Tengström* 1825, 256-257. *Kvačala 1914, 159-165.*

zelius oli julkaissut Turussa jo 1669. Uutena latinankielisenä tekstinä määrätään käyttöön valikoima Ciceron puheita.[18]

Gezeliuksen kielenopetusohjelma poikkeaa eräiltä osin Weimarin koulujärjestyksen metodisista ohjeista. Hän ei korostanut yhtä tiukasti äidinkielen perusteellisen oppimisen välttämättömyyttä ennen latinan alkeitten opettelemista. Weimarin koulujärjestys painottaa voimakkaammin kuin MI latinan kieliopin opettamista vasta tekstin jälkeen tai yhdessä sen kanssa, ei siis missään tapauksessa kuolleena teoriana ennen tekstiä. Samaa tarkoittavat kylläkin myös Gezeliuksen ohjeet triviaalikoulun alimmalle luokalle, joskaan periaatetta ei lausuta yhtä selvästi kuin Weimarin ohjeissa. Aikaisemmin mainituissa Hämeenlinnan ohjeissa on ratkelais-comeniolainen sääntö miltei selvempi: "Kaikki säännöt (Praecepta) täytyy painaa oikein hyvin mieleen, ja ne pitää erinäisin esimerkein ikäänkuin kiinnittää sinne (intryckias), ennen kuin ne luetaan ulkoa. Poikkeuksilla ei oppilaita pidä heti rasittaa, vaan vasta vähitellen ja sen tapauksen yhteydessä, kun jokin sellainen esiintyy itse tekstissä eikä sovi yhteen säännön kanssa."[19]

Weimarin koulujärjestyksen mukaan latinan oppiminen luonnistui parhaiten Terentiuksen näytelmien avulla, jotka oli ensin opittu tuntemaan äidinkielisinä. Nähtävästi saman periaatteen mukaan opetuteksteinä suositeltiin käytettäväksi latinankielisiä evankeliumeja ja katekismusta, jotka niin ikään olivat ennestään tuttuja. Gezeliuksen ohjelmassa Terentius otetaan luettavaksi vasta triviaalikoulun ylimmällä asteella, kun taas alkeissa käytetään Donatusta ja "Orbis pictusta" sekä katekismusta ja evankeliumeja kuten Weimarissakin.[20]

Triviaalikouluja koskeviin ohjeisiin liittyy joukko lisämuistutuksia, joita laatiessaan Gezelius näyttää käyttäneen aikaisemmin mainittua Saksin-Gothan koulujärjestystä ja erityisesti sen ensim-

---

[18] *JJ. Tengström* 1825, 258.

[19] *Vormbaum* 1863 II, 240: "Die lateinische Grammatica sol nicht gelernet werden vor dem Autore, sondern nach vnd in dem Autore." MI III:I. *JJ. Tengström* 1825, 59.

[20] *Vormbaum* 1863 II, 240-241. MI III. Terentiuksella tarkoitetaan sekä Weimarin koulujärjestyksessä että MI:ssa Terentius Christianusta, jonka näytelmiä Gezelius julkaisi Turussa. *JJ. Tengström* 1825, 258-259. Comeniuksen moraalisista syistä paheksuma Terentius on roomalainen kirjailija Publius Terentius Afer.

mäistä lukua, joka sisältää yleisiä määräyksiä. Tärkeimmät yhtäläisyydet ovat seuraavissa kohdissa:[21]

Gothan koulujärjestys	*MI*
12. Asiallisesti sama kuin MI: ssa.	7. Määräys säädetyn ohjelman noudattamisesta.
19. Die vorhabenden Lectiones in einer jedern Class sollen recht fertig beygebracht, und daher so geschwinde nicht überhin geeilet, noch von einer zur andern geschritten werden, es sey denn die vorhergehende sattsam begrieffen, wie ingleichen in jeglicher, was vorgeschrieben ist, vorher zu absolviren ist, ehe man zu dem schreitet, was in eine andere Class gehöret...	8. Cavendum, ne transferantur discipuli ex classe inferiori ad superiorem, antequam probe didicerint, qvae in inferiori discenda erant: & praegustum habeant eorum, qvae in superiori, ad qvam tendunt, tractantur.
20. Asiallisesti sama kuin MI: ssa.	9. Oppilaitten erilaisen tason huomioonottaminen.
13. Samoin.	10. Määräys omien oppikirjojen hankkimisesta.
2. Dafern aber etliche Eltern die Mittel haben, Privat-Praeceptores zu halten, ist ihnen zwar unverwehret, sich deren bey den Kindern neben oder ausser der gemeinen Schule zu gebrauchen, jedoch, dass dieselbigen allerdings auch an diese Ordnung gebunden werden sollen.	14. Praeceptores privati discipulorum, qvorum parentes, filiorum suorum studia dirigere neqveunt: hanc Methodum etiam sibi praescriptam sciant.
7. ... entzwischen aber von den Praeceptoren, zumahlen in den Städten, nicht unterlassen wer-	16. Habeant etiam hisce festis ac feriis qvod secum ruminent discipuli, & cujus rationem

[21] *Vormbaum* 1863 II, 297-299 ja MI III, muistutukset.

den, bey währenden Ferien Vormittage etwa auff 2 Stunden mit den Kindern, die nicht zur Arbeit gebrauchet werden, durch angestellte Repetition in den nothwendigsten einige Übung anzustellen, bevorab, wo sie noch in einem und andern anstossen.

reddant redeuntes, idqve erit vel ex libris ante explicatis, vel aliud quod cum jucunditate legant ...

Samat ratkelais-comeniolaiset kasvatusperiaatteet, joita esiintyi pedagogioita koskevassa MI:n osassa, määräävät paljolti myös triviaalikouluja varten laadittuja ohjeita. Opetus ja läksyt on järjestettävä siten, että oppilaat kokevat saavansa niistä hyötyä ja samalla tekevät työnsä ilolla. Rangaistuksen pelko ei saa jäädä hallitsevaksi oppimismotiiviksi. Koulun ystävällistä ilmapiiriä Gezelius korostaa myös väittelyharjoituksia koskevalla ohjeella: väittelyn on oltava "ystävällistä". Vuoden 1649 koulujärjestys ilmaisi saman negatiivisesti: väittely ei saanut johtaa riitelyyn ja vihaan (in odia et rixas).[22] Oppilaat on Gezeliuksen mukaan aktivoitava vireään toimintaan, mutta opettajan on samalla vältettävä turhien tehtävien teettämistä työllistämisen nimissä. Kielten opetuksessa Gezelius neuvoo niin ikään comeniolaisittain valaisemaan kieliopin sääntöjä esimerkein: "Säännöt täytyy nimittäin aina yhdistää luettuun tekstiin."

Triviaalikoulujen lisäohjeissa Gezelius ottaa huomioon yliopistoihin valmentautumisen. Edistyneemmille oppilaille voitiin sitä varten opettaa yleistä ja käytännöllistä filosofiaa, fysiikkaa, Floruksen ja Justinuksen teoksia sekä hepreaa. MI:n kieliohjelma ei siis noudata "luonnonmukaisen" pedagogiikan periaatteita, kun se pitäytyy vain vanhoihin kieliin ja jättää elävät vieraat kielet huomiotta. Koettaessaan saada Turun yliopistoon saksan opetusta Gezelius noudatti modernimpaa suuntausta.

Pedagogioita koskevassa MI:n osassa Gezelius kaavaili jo yleistä koulua, jota kävisivät periaatteessa kaikki lapset. Mutta triviaalikoulukaan ei hänen ohjeittensa mukaan jäänyt vain lahjakkaim-

[22] *Hall* 1921, 84.

mille sallituksi tieksi korkeampiin opintoihin. Myös oppilaan moraaliset ominaisuudet piti ottaa huomioon, kuten näkyy triviaalikouluille annetuista lisäohjeista: "Hitaalla käsityskyvyllä varustettuja oppilaita, mikäli he ovat rehellisiä ja ahkeria, täytyy kohdella kärsivällisesti ja tukea, mutta jos he ovat huolimattomia, heitä täytyy neuvoa luopumaan opinnoistaan ja valitsemaan muu elämänura." Tämä periaate ei sisällä pelkästään comeniolaista lempeyttä vaan oleellisesti erilaisen valintaperiaatteen kuin se, jota esimerkiksi Magnus Gabriel De la Gardie ajoi. Hänen mukaansa oppilaitten määrää oli rajoitettava virkamiesten liikatuotannon estämiseksi siten, että vain erityisillä lahjoilla ja riittävällä varakkuudella varustetut pääsivät jatkamaan alkuopetuksen jälkeen. De la Gardien johtama holhoojahallitus oli kehottanut papistoa ohjaamaan menestymättömät oppilaat toisten opiskelua haittaamasta ja elinmahdollisuuksia kaventamasta hyödylliseen työhön.[23] Uudenaikaisesta pedagogiikasta vaikutteita saaneelle Gezeliukselle vasta haluttomuus hitaan edistymisen lisäksi oikeutti koulunkäynnin epäämiseen. Ohje on myös astetta lievempi kuin vastaava kohta vuoden 1649 koulujärjestyksessä. Valtiomiesten kantaa olivat määräämässä poliittiset syyt, kun taas Gezelius lähti pedagogisista perusteista. Vastaavanlainen ohje hitaasti käsittävien oppilaitten kärsivällisestä kohtelusta on Gothan koulujärjestyksessä.[24]

Vuoden 1649 koulujärjestykseen verrattuna Mi on siirtynyt latinanopetuksessa klassisesta kirjallisuudesta kristillisiin teksteihin, ja painopiste yleensäkin on enemmän uskonnollisessa ja teologisessa kasvatuksessa pyrkien siten luomaan pohjaa pappiskasvatukselle. Toinen läpikäyvä piirre on comeniolaisten periaatteitten omaksuminen.

3. KOULUTOIMEN TEHOSTAMISPYRKIMYKSET

1600-luvun alkupuoli ja puoliväli olivat olleet suurta koulujen perustamisaikaa. Gezeliuksen aikana toimivat koulut olivat suurim-

[23] MI III: muistutukset 9. *Edlund* 1947, 203-208. Leinberg 1884-1901 I, 10-11, valtaneuvosto papistolle 27.8.1668.

[24] *Vormbaum* 1863 II, 335. *Hall* 1921, 56.

maksi osaksi syntyneet silloin. Hänen piispuusaikansa alkaessa toimi Turun hiippakunnassa kolme triviaalikoulua, nimittäin Porin ja Uudenkaarlepyyn koulut Turun koulun lisäksi, sekä 12 kaupunki- ja 3 maalaispedagogiota. Gezeliuksen aikana perustettiin Oulun triviaalikoulu sekä pantiin alulle v. 1690 toteutettu Hämeenlinnan kouluhanke, ja Uudenkaarlepyyn triviaalikoulu siirrettiin Vaasaan 1683. Siirron yhteydessä sai Uusikaarlepyy pedagogion, ja vastaavasti Oulun (1682) ja Vaasan (1684) pedagogiot lakkautettiin, samoin Hämeenlinnan 1690. Jos siis myös Hämeenlinnassa tehty koulujen vaihtaminen otetaan huomioon, oli Gezeliuksen ajan päättyessä hiippakunnassa 10 kaupunki- ja 3 maalaispedagogiota. Koulujen kokonaismäärä pysyi muuttumattomana, vain painopiste siirtyi ylempään opetukseen päin.[1]

Mainitut muutokset suoritettiin joko Gezeliuksen anomuksesta tai ainakin siten, että hän oli mukana niitä ajamassa. Hän teki esityksen Oulun ja Hämeenlinnan triviaalikoulujen perustamisesta; viimeksi mainittua hän perusteli sillä, että kaikki muut triviaalikoulut sijaitsivat rannikolla. Yksi ylempi koulu oli siksi tarpeen myös sisämaassa. Uudenkaarlepyyn koulun siirtoa Vaasaan oli Pohjanmaan papisto esittänyt jo pari vuotta aikaisemmin tuloksetta. Menestyksellisen anomuksen teki maaherra Wrangel Gezeliuksen tukemana. Muutamien vuosien kuluttua (1686) papisto katsoi muutoksen virheeksi ja anoi koulua Uuteenkaarlepyyhyn takaisin, mutta KM ei suostunut edestakaisiin siirtoihin.[2]

Gezelius keskitti voimansa enemmän jo olemassaolevien koulujen työn tehostamiseen kuin uusien perustamiseen. Tarkoituksenmukaisena hän piti varsinkin opettajiston vahvistamista, mikä tapahtui toisaalta vanhojen opettajien siirroilla toisiin tehtäviin, lä-

---

[1] *Leinberg* 1893 passim. Kaupunkipedagogioitten sijaintipaikat olivat Raahe, Tammisaari, Kokkola, Pietarsaari, Kajaani, Kristiinankaupunki, Uusikaupunki, Naantali ja Rauma (aikaisemmin mainittujen lisäksi) ja maalaispedagogioitten Lohja, Kemiö ja Ahvenanmaa. VA RRj, KM Wrangelille 11.1.1683. *Hanho* 1947 I, 61-64, 67-69.

[2] *Leinberg* 1884-1901 I, 37, Gezelius KM:lle 1682; 42, Gezeliuksen promemoria 1688; 43, Gezelius KM:lle 1688; 235, KM:n resoluutio Pohjanmaan papistolle 23.10.1686. *J. Tengström* 1820-22 III, 580. *Leinberg* 1892, 222, KM:n resoluutio Pohjanmaan papistolle 27.11.1680; 259, samoin 27.10.1682; 311, samoin 23.10.1686. *Hanho* 1947 I, 63-64.

hinnä seurakuntavirkoihin, toisaalta uusien virkojen perustamisella. Kohta Turkuun tultuaan hän mainitsi kenraalikuvernööri Flemingille lähettämässään kirjeessä pyrkimyksestään nuorentaa koulujen opettajakuntaa. Gezeliuksen motiivit kuvastuvat jo siitä anomuksesta, jonka hän teki KM:lle 1671 sekä sitten yhdessä papistonsa kanssa seuraavan vuoden valtiopäivillä. Anomuksessa pyydetään KM:lta varoja kuudennen opettajanviran perustamiseen Suomen triviaalikouluihin, koska niitä oli täällä yhtä vähemmän kuin Ruotsin kouluissa. Papiston kanssa tehtyyn anomukseen oli liitetty myös Oulun ja Vaasan pedagogiot. Mainitussa kirjeessään Gezelius sanoo virkoja tarpeellisiksi nuorison valmistamiseksi akateemisia opintoja varten.[3]

Vastauksessaan KM ilmoitti, ettei pyynnön aiheellisuudesta huolimatta ollut taloudellisia mahdollisuuksia uusien opettajanvirkojen perustamiseen. Sensijaan KM suositteli maaherroille kaupunkien taivuttelemista maksamaan virkojen aiheuttamat kustannukset, mikä oli muka kohtuullinen toivomus triviaalikoulukaupungeille, joitten ei tarvinnut ylläpitää pedagogioita.[4] Gezelius ei pitänyt KM:n osoittamaa vaihtoehtoa realistisena, koska Suomen kaupunkien kauppatulot olivat pienet. Ensimmäisiltä Turun vuosiltaan hänellä oli jo se kokemus, että kaupungit antoivat kitsaasti varoja koulurakennusten ylläpitoon, joten virkojen kustannuksista tuskin oltiin halukkaampia huolehtimaan. Yrityksen rauettua Gezelius päätyi ehdottamaan Brahelle nuorten maistereitten käyttämistä yliopistossa perusopetuksen jakajina (s. 300).[5]

Tässä niinkuin myöhemmissäkin yrityksissään triviaalikoulujen opettajavoimien lisäämiseksi Gezelius tavoitteli lähinnä parempien edellytysten luomista menestyksellisiä yliopisto-opintoja varten ja siis ensisijaisesti pappiskasvatuksen parantamista. 1670-luvun alkuun mennessä hän oli ehtinyt muodostaa kuvan yliopistoon valmistavan koulutuksen puutteista.

Kaikkien triviaalikoulujen vahvistamisohjelman osoittauduttua

---

[3] RA ÅK. Gezelius KM:lle 10.9.1671. *J.J. Tengström* 1825, 57. *Leinberg* 1892, 170. Turun hiippakunnan postulaatit 1672. *Hanho* 1947 I, 65-67.

[4] *Leinberg* 1892, 180. KM:n resoluutio 13.12.1672.

[5] PBB II:2, 148-149. Gezelius Brahelle 19.4.1673. *J.J. Tengström* 1825, 57.

ylivoimaiseksi Gezelius eteni kapeammalla rintamalla ja pyrki erityisesti Turun koulun opettajiston lisäämiseen. V. 1677 lisättiin kollegojen luku kolmeen. V. 1682 Gezelius teki KM:lle perustellun anomuksen lehtorin viran perustamisesta. Koska hiippakunnassa ei ollut lukiota, oli sekä Turun omille oppilaille että muista triviaalikouluista tuleville tarpeen saada tältä lehtorilta perusopetusta erityisesti hepreassa, mutta myös muissa aineissa ennen yliopistoon siirtymistä. Tähän esitykseen KM antoi myöntävän vastauksen.[6]

Yrittäessään seuraavina vuosina saada KM:lta lisämyönnytyksiä Gezelius muisti mainita, miten suurta hyötyä lehtorista oli yliopistoon aikoville nuorukaisille. Sekä KM:lle, valtaneuvostolle että yliopiston kanslerille osoittamissaan kirjeissä hän toisti aikaisemmat perustelunsa ja pyysi triviaalikouluihin lisää opettajia tai ainakin Turun kouluun toista lehtoria. Anomuksista ei kuitenkaan ollut tällä kertaa tulosta, vaan kapitulin Turun kouluun ottamalle apulaislehtorille maksettiin epävirallista palkkiota teinirahoista.[7] Piispan ponnistelut opettajavoimien lisäämiseksi tuottivat siis varsin laihan tuloksen, vaikka pyynnöt olivat perusteltuja myös siitä syystä, että katedraalikoulun oppilasmäärä lisääntyi vuodesta 1670 vuoteen 1686 mennessä 110:stä 259:ään.[8] Valtion säästämispolitiikan ohella Gezeliuksen pyrkimyksiä jarrutti odotettavissa oleva koulujen kokonaisuudistus, johon myös KM viittasi 1688 Gezeliukselle antamassaan resoluutiossa.[9]

Huolenpito kouluista merkitsi piispalle ja kapitulille suurelta osalta taistelua opettajiston palkkojen puolesta. Vuoden 1649 koulujärjestyksen heikkouksia oli opettajien aseman epämääräisyys, mutta heidän taloudellista asemaansa horjutti myös valtion varojen

---

[6] *J. Tengström* 1820-22 III, 561-562. *Leinberg* 1884 I, 36-37, Gezelius KM:lle ennen vuotta 1682 ja 1682. Todennäköisesti Gezelius teki vuosien 1672 ja 1682 lisäksi vielä yhden, tässä mainitun anomuksen, joka koski kaikkia triviaalikouluja. — *Leinberg* 1893, 296.

[7] RA ÅK, Gezelius kanslerille (1680-l.). — *J. Tengström* 1820-22 I, 59-60, KM:n resoluutio Gezeliukselle 25.10.1688; III, 562-563. *Leinberg* 1884 I, 42-44, Gezeliuksen promemoria ja kirje KM:lle 1688; 254, Gezelius valtaneuvostolle (1680-l.). Ks myös *Bonsdorff* 1894-1904 II, 169-171 ja *Hanho* 1947 I, 66-67.

[8] *Bonsdorff* 1894-1904 II, 179.

[9] Resoluutio viitteestä 7.

vähäisyys ja palkanmaksutapa. Piispan ja papiston valituksissa KM:lle toistuvat pyynnöt palkkatulojen turvaamisesta. KM:n vastaus oli yleensä myönteinen, joskus varauksin: "... sikäli kuin aikojen vaikeus sen sallii." (1675) Suurläänitysten tultua reduktiossa peruutetuiksi kruunulle piispa sai KM:lta lupauksen opettajien läänityksenaikaisten palkkatulojen säilyttämisestä.[10] Omien toimiensa kanssa Gezelius näki opettajain palkkauksen joutuvan ristiriitaan 1688, kun KM oli määrännyt tähän käytettäväksi osan raamatunpainatustynnyreistä, jotka oli luvattu raamattuteoksen kuluihin. Samaan aikaan hän sai KM:n kieltämään pitäjänkierron Viipurin hiippakunnan teineiltä Turun hiippakunnan alueella, mitä sanottiin tapahtuneen.[11] Pitäjänkierron säilyttäminen koski myös osaa opettajista, jotka saivat niukan elantonsa siitä.

Opettajien valinnasta antoi vuoden 1649 koulujärjestys riittämättömät ohjeet.[12] Koska koulujen valvonta kuului jo vuoden 1571 kirkkojärjestyksen mukaan piispalle ja kapitulille, oli virkanimitysten vahvistaminen viime kädessä hiippakuntahallinnolle kuuluva oikeus samalla tavalla kuin pappien nimittäminen konsistoriaalisissa seurakunnissa. Ristiriitatilanteita syntyi kaupunkien yrittäessä saada vastoin kapitulin tahtoa suosikkejaan opettajiksi, tai kun virantäyttöön vaikuttivat konservointipyrkimykset. Suurläänityksillä käyttivät koulujen kustannuksista vastaavat lääninherrat nimitysoikeutta. Vetoaminen piispan ohi KM:iin oli vastaava epäkohta kuin aikakauden papinvirkojen täytössä esiintynyt. Opettajien nimityskysymykset saattoivat nivoutua seurakuntapappien nimityksiin, kuten esimerkiksi Vaasan koulun apologistan viran täyttö 1684. Menettelystään tässä Gezelius sai KM:n nuhteet Maalahden kirkkoherran viran täytön yhteydessä, joka oli eräs vaihe 1680-luvun arvovalta-

[10] *Leinberg* 1892, 163-164, KM:n resoluutio Turun piispalle ja papistolle 25.9.1668; 204-205, KM:n resoluutio Turun hiippakunnan papistolle 2.10.1675; 207-208, KM:n resoluutio Turun hiippakunnan papistolle 1.3.1678; 212, 218, Turun hiippakunnan papiston postulaatit 1680 ja KM:n resoluutio; 240, 245-246, piispan ja kapitulin valitukset 1881 ja KM:n resoluutio. *Hollander* 1884, 395-401.

[11] *Leinberg* 1884-1901 I, 39-44, Gezelius Bergenhielmille 26.5.1688, Gezeliuksen promemoria ja kirje KM:lle 1688. *J. Tengström* 1820-22 I, 60, KM:n resoluutio Gezeliukselle 25.10.1688.

[12] *Hall* 1921, 54-55.

taisteluissa pappien nimitysoikeuksista.[13] Piispalle merkittäväksi voitoksi koitui KM:n kirje v. 1685, jolla kiellettiin kouluvirkojen kerjuu suoraan kuninkaalta. Koska piispa ja kapituli tunsivat ehdokkaat parhaiten, KM jätti virkojen täytön "konsistorien vapaan ja oikeamielisen toimeenpanovallan" varaan.[14]

Vuoden 1571 kirkkojärjestyksen velvoituksen mukaisesti Gezelius valvoi myös yksityiskohtaisemmin koulujen toimintaa. Henkilökohtainen valvonta ja ohjeitten jakaminen tapahtui piispantarkastuksissa ja kiertokirjeitten välityksellä. Turun koulun kehityksen seuraaminen oli luonnollisesti piispalle helpointa; toisaalta se oli myös tärkeintä, koska koulu oli saamassa muitten triviaalikoulujen rinnalla erityisaseman yliopisto-opiskelun kypsyyden silaajana ja kontrolloijana. Vuodelta 1674 on tiedossa esimerkki siitä, että rehtori pyysi piispan arvovallan tukea heikosti menestyneitten tai kurittomien oppilaitten nuhtelemiseen. Hän toivoi Gezeliuksen varoittavan myös juopottelusta ja liian aikaisessa vaiheessa yliopistoon pyrkimisestä. Rehtorin pyyntö osoittaa, miten pitkälle vietyyn piispalliseen valvontaan Turun koulussa oli totuttu.[15]

Kouluista huolehtimisen tärkeys kuvastuu siitä, että Gezelius antoi jo ensimmäisessä Turun kiertokirjeessään papistolle ohjeet tarkastusten suorittamisesta. Vähintään kahdesti vuodessa, juhannuksen aikaan sekä ennen joulua, papiston tuli käydä koulussa tutkimassa opetustyötä sekä lähettää kapitulille oppilasluettelo edistymismerkintöineen. Kaupunkikouluja tarkastettaessa piti jonkun pormestarin ja raadin jäsenen olla kaupungin puolesta saapuvilla.[16]

Gezeliuksen ajan alussa näyttääkin tarkastusvastuu kuuluneen alemmassa portaassa papistolle yleensä eikä nimenomaan rovas-

---

[13] KOF I, 147. *Leinberg* 1884-1901 I, 233-234, KM Gezeliukselle 28.4.1684. – 1660-luvun lopulla Gezelius kärsi tappion Rauman koulun opettajanviran järjestelyssä. Kappalaisen ja pedagogin virat yhdistettiin vastoin hänen tahtoaan. *Lähteenoja* 1932, 288. *Jokipii* 1960 II, 147-153.

[14] *Wilskman* 1781-82, 237-238. *Hollander* 1884,402.

[15] *J.J. Tengström* 1825,59. *Lempiäinen* 1967, 255–256. – Ensimmäisen laajan tarkastusmatkansa yhteydessä Gezelius arvioi Brahelle lähettämässään kirjeessä Raahen ja Kajaanin koulujen tasoa. Raahen koulun hän sanoi toimivan hyvin, Kajaanissa hän katsoi tarvittavan opettajan vaihdon. *Leinberg* 1900–07 IV, 257-258, Gezelius Brahelle 5.5.1666.

teille. MI velvoittaa kirkkoherran pitämään huolta koulusta ja sen tarpeista. Mutta varsinaisesti on tarkastusten pito kouluissa sälytetty MI:ssa rovastien tehtäväksi, joille se seuraavina aikoina jäi. Tällainen organisaatio on todennäköisesti Gezeliuksen kehittämä. Joka tapauksessa sitä ei mainittu vielä vuoden 1665 tarkastusohjeessa.[17] MI:n pedagogioita käsittelevästä osasta näkyy itse asiassa päällekkäin kaksi tarkastuskäytäntöä, aikaisempi, jossa tehtävä kuului kirkkoherroille, sekä myöhempi, jossa se oli siirretty rovasteille.

Yliopistossa 1670-luvun lopulla alkanut kurinpalautusyritys, jonka tarkoituksena oli erityisesti määräysten vastaisten ja siis liian pitkien lomien lopettaminen, ulottui myös kouluihin. Jo aikaisemminkin Gezelius oli tästä huomauttanut, kuten esimerkiksi Hämeenlinnassa 1670, mutta vuosikymmenen lopulla hän ryhtyi pontevammin vaatimaan rehtoreita kokoamaan oppilaansa koulutyötä aloittamaan säädettyinä aikoina. Vanhempien tuli huolehtia lastensa saapumisesta kouluun ajoissa, samoin näitten varustamisesta tarpeellisilla kirjoilla. Ellei näin tapahtuisi, heidän tuli siirtää poikansa koulusta työhön. Gezeliuksella oli näitäkin määräyksiä annettaessa mielessä lähinnä yliopisto-opiskelun menestyksellisyys, sillä triviaalikoulujen rehtoreita hän varoitti päästämästä poikia koulusta ennen akatemiaan tarvittavaa kypsyyttä.[18] Kouluissa todettiin kuten yliopistossakin, ettei totutun lomakäytännön muuttaminen käynyt vaivattomasti. Kuitenkin Gezeliuksen käskyä ainakin yritettiin noudattaa, mistä on säilynyt osoituksena Porin koulun rehtorin David Petrejuksen kirje rovasti Tuomas Rajaleniukselle 1683. Petrejus pyysi Rajaleniukselta kuulutusta saarnastuolista, että vanhemmat lähet-

[16] *Lagus* 1836, 181, kiertok. 30.3.1665.

[17] MI I:3,5,11,13–15, II:2. *Lempiäinen* 1967, 417–418.

[18] *J.J. Tengström* 1825,59. HYK Gezeliuksen kiertok. 20.12.1677: "Admonentur qvoqve Scholarum Trivialium Rectores, ne dimittant e Scholis suis adolescentes ad exercitia Academica immaturos: cum fundamento minus valido, valide & tuto non superstruitur." *Lagus* 1836,289–290, kiertok. 12.12.1679. Aikaisempia määräyksiä koulutyöstä: *Lagus* 1836, 188-189, kiertok. 18.3.1666; 194, AS 1666. *Bonsdorff* 1894-1904 II, 193.

täisivät poikansa kouluun syksyllä ennen mikkeliä, kevätlukukaudella ennen helmikuun 2 päivää (festum purificationis).[19]

Olennainen osa Gezeliuksen työstä koulujen toiminnan tehostamiseksi liittyy hänen kirjalliseen toimintaansa, nimenomaan oppikirjojen julkaisemiseen.

[19] VA Acta Ecclesiastica I, Petrejus Rajaleniukselle 14.12.1683.

VI KIRJALLINEN TUOTANTO

1. PÄÄTEOKSET

Gezeliuksen kirjallinen tuotanto käsittää kaikkiaan lähemmä sata painotuotetta, jos mukaan lasketaan hänen julkaisemansa oppikirjat.[1] Tuotantoa hallitsevana pääperiaatteena on kirkon ja koulutustoimen käytännön ja järjestyksen kehittäminen. Varsinaista dogmaattista ainesta on vähän ja sekin liittyy käytännön tavoitteisiin, kuten pappiskasvatukseen synodaaliväitöskirjoissa ja saarnaluonnoksissa, tai tarjotaan lyhyinä, helppotajuisina vastauksina kasuaaliteologiassa.[2]

Turun kauden alkupuolta leimaa suorastaan kiihkeä oppikirjojen julkaisutoiminta, johon kuuluvat kansanopetuksen puolella "Yxi lasten paras tavara" ja "Ett rätt barna-klenodium" 1666 sekä metodisena ohjeena "Catechismi appendix". Pedagogisen sarjan päätepisteenä on tavallaan 1683 ilmestynyt "Methodus informandi". Oppikirjaksi on tarkoitettu myös 1672 painettu "Encyclopaedia synoptica". Osaksi pedagogisia tavoitteita palvelee vielä 1673 julkaistu "Perbreves commonitiones", pienoiskokoinen kirkkojärjestys.

---

[1] Ks bibliografiaa, jonka on julkaissut *J.J. Tengström* 1825,246–317. Sen jälkiosassa on erikseen valikoima Gezeliuksen kirjapainossa painetuista teoksista, jotka eivät kuulu hänen tuotantoonsa. Muita Gezeliuksen teosten luetteloita: *Schefferus* 1680,169–172 ja 332–333, *Gadebusch* 1777 I, 421–424, *Recke & Napiersky* 1829 II, 35–48, *Muncktell* 1844, 432–433 ja *Blomstedt & Matinolli* 1963,9–10. *Stjernmanin* (1719,71–77) bibliografia sisältää 136 yksikköä, mutta hän luettelee erikseen esimerkiksi eri vuosien saarnadispositiot. Gezelius itse julkaisi tuotannostaan kaksi luetteloa, vuosina 1684 ja 1689. – Gezeliuksen rukouskirjasta ja sen lähteistä *Lindquist* 1939,109–113.

[2] UUB:ssa (N. 21) on 619 sivua sisältävä käsikirjoitus, Gezeliuksen "Systema universae theologiae", joka näyttää syntyneen ylioppilaitten harjoitusväitöskirjoina Tartossa 1640–luvulla. Teksti on mukailtu *Brochmandin* dogmatiikasta (1638), lähteenä on mahdollisesti ollut myös *Brochmandin* "Religionis christianae articuli" I, Hafniae 1630.

Turun kauden loppujaksona on painopiste raamattutyössä, joka taas oli tarkoitettu palvelemaan ensisijaisesti papiston saarnanvalmistusta samoin kuin rukouspäivien saarnaluonnoksetkin. Gezelius valmisteli myös papeille tarkoitettua käsikirjaa, jonka nimeksi oli aiottu "Didactica sacra". Nimestään huolimatta se oli tekijän ilmoituksen mukaan homileettinen opas, nähtävästi sanakirjan muotoon laadittu selitysteos. Erään tiedon mukaan melkein valmis käsikirjoitus tuhoutui Turun palossa 1681.[3]

Viimeisiltä vuosilta on merkittävänä tuotteena mainittava enää Gezeliuksen kirjallisen toiminnan päättävä "Casuum conscientiae decisiones" 1689. Kun sekin on tarkoitettu ensisijaisesti yliopiston oppikirjaksi, ryhmittyy Gezeliuksen kirjallinen työ valtaosaltaan opetukseen, käytännölliseen saarnaopastukseen ja raamatunselitykseen.

Tässä tutkimuksessa on katsottu luontevimmaksi analysoida MI:a koululaitoksen kehityksen ja synodaaliväitöskirjoja, saarnaluonnoksia sekä ruumissaarnoja pappien kasvatuksen yhteydessä, kun taas PC kuuluu osittain kirkkolain, osittain käytännön seurakuntaelämän järjestelyn yhteyteen. Raamatunselitystyö on oma kokonaisuutensa. Näin ollen tarkastellaan pääteoksista tässä katekismusta, ensyklopediaa ja kasuaaliteologiaa.

Vuonna 1666 ilmestyneet katekismukset "Yxi paras lasten tavara" ja "Ett rätt barna-klenodium" vastaavat toisiaan. Ainoat pienet eroavuudet ovat rippiä käsittelevässä kappaleessa; merkittävin niistä on se, että ruotsalaisessa laitoksessa on erilliset synnintunnustuskaavat isäntäväelle ja palkollisille, mitä ei ole suomalaisessa versiossa.

"Lasten paras tavara" sisältää aapisen, Lutherin Vähän katekismuksen, kysymysosan sekä neljänneksi kokoelman raamatunlauseita, "P. Raamatun erinomaiset opetussanat". Näistä on muualta saatujen vaikutteitten kannalta kiintoisin kolmas eli kysymysosa.

---

[3] *Flachsenius*, Vir apostolicus. *J.J. Tengström* 1825.199–200. *Schefferus* 1680.172 kirjoittaa tästä työn alla olevasta kirjasta: "Didactica Sacra, in qua ex quibuslibet vocabulis totius Codicis sacri, praecipue nominibus tam propriis, quam appellativis item aliis Ecclesiasticis breviter explicatis, usus monstratur vel didacticus proprie ita dictus, vel adhortatorius, vel dehortatorius, vel refutatorius, vel consolatorius, vel etiam plures simul. Est & haec sub manu."

Esikuvina ovat olleet lähinnä västeråsilaiset katekismukset, Laureliuksen katekismus sekä "Eenfalligha fråghor", joka on mahdollisesti Johannes Rudbeckiuksen laatima.[4] Gezeliuksen katekismuksen kysymysosa alkaa täsmälleen samalla tavalla kuin "Eenfalligha fråghor" ja jatkuu siten, että molemmista katekismuksista otettua ainesta on muokattu, järjestystä muutettu ja lisätty ilmeisesti tekijän omaa tekstiä väliin. Gezelius on käyttänyt myös niitä laajennuksia, joita Laurelius on liittänyt Vähän katekismuksensa kolmanteen pääkappaleeseen.[5]

Mainittuihin esikuviinsa Gezelius viittaa epäsuorasti myös kysymysosan alkuun sijoitetussa katekismuksen pääkappaleitten luettelossa. Poiketen sekä Laureliuksen että Rudbeckiuksen katekismuksesta hän jakaa katekismuksen kuuteen pääkappaleeseen, toisin sanoen ottaa viidenneksi pääkappaleeksi ripin toisin kuin västeråsilaiset. Luettelonsa loppuun Gezelius liittää huomautuksen: "Muutamat pitäwät olewan ainoastans wiisi päächappaletta Catechismuxes. Ja wiewät Rippi sanat eli Synnin tunnustoxen: taicka Jumalan kymmeneen käskysanoin: nimittäin/ Synnin siteen, taicka uskontunnustuxeen/ nimittäin/ Synnin päästön. Ne muut rucouxet sisälsuljetan Isä meidän rucouxeen. Huonen Taulu Jumalan kymmeneen käskyihin." Huomautus viittaa siihen, että kirjoittajalla on ollut edessään katekismukset, joissa oli juuri viisi pääkappaletta. Gezeliuksen ratkaisun ei sinänsä tarvitse merkitä ripin erityistä arvostusta, vaan

---

[4] Käytettävissäni on ollut UUB:ssa *Laureliuksen* katekismuksen 1653 painettu kappale sekä Upsalassa 1632 painettu "Eenfalligha fråghor". Näistä *Laureliuksen* katekismus on rakenteeltaan Gezeliuksen katekismuksen kaltainen siten, että siinä on ensin Vähä katekismus ja sitten kysymysosa. "Eenfalligha fråghor" sisältää nimensä mukaisesti vain kysymykset. Tekijäkysymyksestä *Collijn* 1942-43 I, 791. *Lilja* 1947, 25.

[5] Lainaukset näkyvät seuraavissa kohdissa:

Lasten paras tavara	*Laurelius*	*Eenfalligha fråghor*
Ciij (kysymysosan alkuaukeama)	A	Aij
D	Aij	Aiij–Aiiij
Dij	1–5, Aiij	
Diij	6–8	
Diiij	9–14	Aiiij
Neljä seuraavaa aukeamaa	19–30, Aiij	Av, Avj, Avij
"Mistä täsä pitä erinomattain waari otettaman"		Avij

yksinkertaisesti liittymistä Suomea varten laadittavassa katekismuksessa suomalaiseen traditioon.[6] Kuitenkin Gezeliuksen katekismus muuten kuvastaa ripin ja synninpäästön arvostusta. Vähän katekismuksen puolella on yksityisen ripin kaava,[7] ja kysymysosassa on yksityisripille ja synninpäästölle annettu varsin vahva korostus. Tässä Gezelius poikkeaa selvästi esikuvistaan. Laureliuksen katekismuksessa on synnintunnustus "Minä vaivainen syntinen..." neuvottu rukoiltavaksi "Jumalan ja rippi-isän edessä", mutta siinä tarkoitetaan yleistä rippiä.[8] Kysymysosassa ei käsitellä rippiä lainkaan, vaan puhutaan ainoastaan syntien tunnustamisesta Jumalalle. "Eenfalligha fråghor" mainitsee syntien tunnustamisen "Jumalan ja rippi-isän edessä" erittelemättä rippiä tarkemmin.

Västeråsilaisten katekismusten lisäksi Gezeliuksella on ollut edessään myös Justus Geseniuksen katekismus, mistä hän on ottanut yhden selvän lainauksen lisäksi todennäköisesti jonkin verran rakenteellista tukea oppikirjaansa.[9] Gesenius oli helmstedtiläinen teologi, jonka katekismus herätti myös vastustusta, koska siinä katsottiin piilevän unionistisia käsityksiä.[10] Gezeliuksen teologista suuntausta määriteltäessä tällaisen lähteen käytöllä on oirearvoa, kun se liitetään muitten aikaisemmin mainittujen varhaisvaikutteitten yhteyteen, olkoonkin että todettu lainaus ei välitä helmstedtiläisiä erityiskorostuksia suomalaiseen kansanopetukseen.

Yliopiston pappiskoulutus koostui suurimmaksi osaksi filosofisen ensyklopedian opetuksesta. Ruotsissa ja Suomessa ei kuitenkaan ollut ennen Gezeliusta julkaistu teosta, jossa ensyklopedinen tietämys olisi suljettu samoihin kansiin. Saksalainen Alstedin ensyk-

---

[6] *Lempiäinen* 1963, 179–183.

[7] Vrt *Lempiäinen* 1963, 193.

[8] *Laurelius* 1653, 61–63.

[9] Käytettävissäni on ollut *Geseniuksen* katekismuksen painos vuodelta 1703. Lainattu kohta (*Gezelius* Diiij, kohta 13 – *Gesenius* 92–93) käsittelee kysymystä, miten voisimme elää jumalisesti. Muut vastaavuudet: *Gezelius* E, 1 rukous – *Gesenius* 118, *Gezelius* E, 2 rukous – *Gesenius* 118–119, *Gezelius* Eiij, 6 ja 7 rukous – *Gesenius* 123–124.

[10] Allgemeine Deutsche Biographie 9, 87–88. Gesenius syntyi 1601, tuli teol. tohtoriksi Helmstedtissä 1643, kuoli 1673.

lopedia täällä ilmeisesti tunnettiin.[11] Gezeliuksen ensyklopedia on kotimaisista varsinaisesti ensimmäinen; kuitenkin on otettava huomioon, että Wexionius-Gyldenstolpe oli pannut itse idean alkuun. "Breviarium", jonka hän julkaisi 1645 Svenoniuksen kanssa, sekä niin ikään hänen julkaisemansa lyhyt jäsennys v. 1653 olivat itse asiassa Gezeliuksen teoksen edeltäjiä.[12]

Teos jakaantuu kolmeen osaan, joista ensimmäinen sisältää seuraavat alaosat: De philosophia in genere, Logica, Metaphysica, Pneumatica, Physica ja Noologia. Toinen osa käsittelee matemaattisia tieteitä, joihin kuuluvat alkuun sijoitetun yleisen jakson (De mathesi in genere) jälkeen Arithmetica, Geometria, Trigonometria, Computus, Cosmographia, Geographia, Astronomia, Optica, Statica, Musica ja Architectonica. Kolmannen osan "käytännöllisiä tieteitä" käsittävään ryhmään kuuluvat Ethica, Politica ja Oeconomica.[13]

Ensyklopediansa nimilehdellä Gezelius jo ilmoittaa, ettei teos ole itsenäinen. Hän sanoo koonneensa sen hyvistä filosofisista teoksista opiskelevan nuorison tarpeisiin käytettäväksi. Koska opiskelijoitten varat ja aika eivät riitä laajempien teosten ostamiseen ja läpikäymiseen, on lyhennelmä tarpeellinen.[14] Tekstivertailun avulla ovat useimmat ensyklopedian lähteet löydettävissä.

Ensyklopedian alussa olevaan aristoteliseen logiikkaan Gezelius on ottanut alkuosan pääasiassa Enanderin teoksesta "Epitome

---

[11] J.H. Alsted, reformoitu teologi, s. 1588, filosofian ja teologian professori Weissenburgissa, k. 1638. *Jöcher* 1750–51 I, 302–303. *H. Grönroos* (1977) ei ole kuitenkaan tavannut Alstedin ensyklopediaa suomalaisista perunkirjoista.

[12] *Wexionius & Suenonius* 1645. *Gyllenstålpe* 1653. *Hultin* 1914, 33–35. Eräänlainen yhdensuuntaisuus on Gezeliuksen ensyklopedistisella harrastuksella ja hänen mieltymyksellään Comeniuksen Januaan, mikä on oikeastaan eräänlainen pienoisensyklopedia.

[13] *Gyllenstålpe* 1653 jäsentää suurin piirtein samalla tavalla: Grammatica, rhetorica, logica, metaphysica, pneumatica, physica, arithmetica, geometria, optica, musica, astronomia, geographia, architectonica, ethica, oeconomica, politica.

[14] *Gezelius* 1672a nimilehti: "Encyclopaedia synoptica ex optimis & accuratissimis philosophorum scriptis collecta & in tres partes distributa. In usum studiosae juventutis, cui neque pretium prolixiores authores redimendi, neq; tempus eosdem perlustrandi suppetit."

praeceptorum logicae", jälkiosassa hän on lainannut Jacob Flachseniuksen kirjaa "Enchiridion logicum".[15]

Metafysiikka seurailee Andreas Thuroniuksen teosta "Compendium metaphysicae".[16] Pneumatiikan esikuvana Gezelius on käyttänyt Thuroniuksen seuraajan Jacob Flachseniuksen vastaavaa oppikirjaa, jota hän on tapansa mukaan supistanut ja yksinkertaistanut. Sekä pneumatiikan määritelmä että jaottelu on suoraan Flachseniukselta.[17]

Fysiikan jäsennys sekä suurimmaksi osaksi itse teksti ovat Johannes Sperlingin Wittenbergissä painetun "Synopsis physicae"n mukaiset. Erityisesti loppupuolelle Gezelius on lisännyt jaksoja, jotka on otettu jostakin muusta lähteestä tai laadittu Sperlingin esityksen jatkoksi itsenäisesti.[18]

Ensyklopediansa toisessa osassa, joka käsittelee matemaattisia tieteitä, Gezelius on käyttänyt lähteinään pääasiassa Simon Kexleruksen teoksia. Aritmetiikan perusrakenne on Kexleruksen, jonka oppikirjaa Gezelius on huomattavasti supistanut ja yksinkertaistanut.[19] Gezeliuksen aritmetiikalla on kuitenkin yhteyttä myös Petrus Laurbecchiuksen aritmetiikkaan, joka ilmestyi Gezeliuksen julkaisemana laitoksena vuotta myöhemmin kuin ensyklopedia. Koska Laurbecchiuksen varhaisempaa tekstimuotoa ei ole ollut käytettä-

---

[15] Näistä tiedoista kiitän *Jaakko Lounelaa*, jonka suorittamaan analyysiin tässä logiikan osalta nojaan. – Gezeliukselle on luonnollisesti ollut tuttu myös *Thuroniuksen* "Institutiones logicae" 1660. Useista Thuroniuksen käyttämistä filosofian määritelmistä eräs on sama kuin Gezeliuksen: "Philosophia est habitus intellectualis aggregatus, circa cognoscibile naturale liberale primo occupatus, ad summum hujus vitae bonum homini acquirendum." *Thuronius* 1660, 19 – *Gezelius* 1672a I,1. – *Rein* 1908, 103-108. *Lindroth* 1975, 139–140.

[16] *Thuronius* 1664.

[17] *Flachsenius* 1664. Määritelmä: *Flachsenius* 1664,5 – *Gezelius* 1672a I, 164. *Flachseniuksen* kirjassa ei ole loppulukuja, jotka *Gezeliuksella* ovat sivuilla 173–202. – *Rein* 1908, 109–111.

[18] *Sperling* 1645. *Gezeliuksen* ensyklopediassa poikkeavat erityisesti sivut 290–317 *Sperlingin* tekstistä, näistä s. 309–317 ovat kokonaan muualta. Teosten oppihistoriallisista eroista ks tuonnempaa. – *Hjelt* 1896, 13–14 referoi lyhyesti Gezeliuksen fysiikan jälkiosaa.

[19] *Kexlerus* 1658. Esim. seuraavat vastaavuudet: *Kexlerus* cap. VII–XI – *Gezelius* II, 45–50. *Kexlerus* cap. V–VI – *Gezelius* II, 50–52. *Kexlerus* cap. X – *Gezelius* II, 54–56. *Kexlerus* cap. XIV – *Gezelius* II, 58–61.

vissäni, ei voida ratkaista, onko Gezelius ottanut oppikirjaansa vaikutteita siitä, vai onko hän itse muokannut Laurbecchiuksen tekstiä. Tekstien vertailu joka tapauksessa osoittaa, että Gezeliuksen esitys on eräissä kohdin lähempänä Laurbecchiusta kuin Kexlerusta.[20] Gezeliuksen matematiikan alussa oleva yleinen osa, "De mathesi in genere", on mahdollisesti sisältynyt Laurbecchiuksen oppikirjaan, kuten tämän nimilehdellä oleva viittaus osoittaa. Käytettävissäni olleesta laitoksesta tämä osa kuitenkin puuttuu.[21]

Geometria on yksinkertaistettu lyhennelmä mainitusta Kexleruksen oppikirjasta. Erityisesti tässä on selvästi nähtävissä Gezeliuksen kyky esittää helppotajuisesti, vaikka otettaisiinkin huomioon se, että kirjat on aiottu erilaisiin tarkoituksiin. Gezeliuksen teksti on havainnollistettu lukuisilla piirroksilla, joita ei ole Kexleruksen kirjassa. Piirrosten esikuvia en ole löytänyt. Gezelius on poikennut myös Kexleruksen käyttämästä jäsennyksestä.[22]

Ensyklopediaan sisältyvä kosmografia on suoranainen kopio Kexleruksen vastaavasta teoksesta, samoin osa maantiedettä. Näissä kohdin Gezelius on seurannut esikuvaansa harvinaisen tarkasti. Useimmiten hän muokkasi tekstinsä pitkälle itse.[23] Niinpä niin ikään ensyklopedian toiseen osaan kuuluva Computus on muokattu Kexleruksen teoksesta "Tractatus brevis de tempore", mutta dispositio on osin erilainen, samoin itse teksti.[24] Samoin Optica on ilmeisesti Kexleruksen vastaavasta dissertatiosta mukailtu.[25]

---

[20] *Laurbecchius* 1673. Esim. *Laurbecchius* 76 – *Gezelius* II, 36. *Laurbecchius* 86 – *Gezelius* II, 40. Rinnastus *Kexlerus* cap. III – *Laurbecchius* 80 – *Gezelius* II, 37 osoittaa niin ikään vaikutteita Laurbecchiukselta.

[21] Näin arvelee myös *Dahlbo* 1897, 178–179.

[22] Myös *Nykänen* 1945, 111–115.

[23] *Kexlerus* 1666. Erityisesti seuraavat sivut Gezeliuksen kirjassa ovat suoranaista kopiointia: 241–256, 291–315.

[24] *Kexlerus* 1661a.

[25] *Kexlerus* 1650. Eräät yhtäläisyydet viittaavat siihen, että Gezelius on mahdollisesti käyttänyt astronomian esityksessä sekä *Kircherin* (1671) että *Longomontanuksen* (1640) teoksia. Esim. *Kircher* 152–155 – *Gezelius* II, 392–397. *Longomontanus* 152–169 – *Gezelius* II, 324–328. Athanasius Kircher oli useilta eri aloilta kirjoittanut saksalainen jesuiitta, s. 1602, k. 1680. Allgemeine Deutsche Biographie 16, 1–4. Tyko Brahen oppilas Christianus Longomontanus s. 1562, k. 1647. Hän oli ptolemaiolaisen järjestelmän kannattaja. *Jöcher* 1750–51 II, 2518–2519. Astronomiaansa kirjoittaes-

Kolmannen pääosan aloittaa etiikka, jonka päälähteenä on ollut aivan ilmeisesti Michael Wexionius-Gyldenstolpen "Collegium ethicum". Alkuosassa Gezelius kirjoittaa toisin kuin Wexionius, myöhemmin on riippuvuus selvä.[26] Myös eräitten muitten Wexioniuksen teosten kanssa on Gezeliuksen etiikalla vähäisempiä yhtäläisyyksiä. Vertailu osoittaa hänen käyttäneen paikoin esimerkiksi teosta "De hominis in hoc mortalitatis orbe summo bono" päälähteen "Collegiumin" asemasta.[27]

"Politica"n päälähteenä on ollut niin ikään Wexionius-Gyldenstolpen kirja "Politica". Muodollisesti Gezelius poikkeaa esikuvastaan siinä, että hän on laatinut loppuun kysymyksiä ja vastauksia muuallakin suosimaansa erotemaattiseen tyyliin. Ne ovat osaksi Wexioniukselta, osaksi itsenäisesti tai muitten lähteitten mukaan kirjoitettu.[28]

Ensyklopedian viimeinen, taloustiedettä käsittelevä alajakso seuraa pääasiallisesti Thuroniuksen teosta "Disputatio philosophica oeconomicae praecognita". Molemmissa esitys perustuu lisäksi erotemaattiseen menetelmään.[29] Eräät vertailukohdat viittaavat kui-

---

saan Gezelius on mahdollisesti käyttänyt myös Upsalassa 1669 ilmestynyttä Jonas Forneliuksen väitöskirjaa "Dissertatio astronomica exhibens theoriam Martis", mikä sisältää esimerkiksi erilaisten astronomisten teoriain jaottelun. *Fornelius* 1669, A2 – *Gezelius* II, 322–327.

[26] *Wexionius-Gyllenstålpe* 1655. Wexioniuksen pitkää johdantoa (s. 1–32) vastaa Gezeliuksella (s. 2) lyhyt määrittely. Lainaus on selvin seuraavilla sivuilla: *W-G.* 97–99 – *Gezelius* III, 35. W-G. 135-138 – *Gezelius* III, 46, W-G. 357–407 – *Gezelius* III, 82-89.

[27] *Wexionius* 1650 sivumerkinnöittä – *Gezelius* III, 5–6. Määrittelyn ja jäsentelyn yhtäläisyyksiä myös *Wexionius* 1646a ja 1646b. *Axelius Kempe* julkaisi 1656 teoksen "Philosophia moralis sive ethica", josta on kuitenkin HYK:ssa tallella vain nimilehti ja gratulaatiot.

[28] *Gyllenstålpe* 1657. Esim. Gezeliuksella kysymys 4 s. 173–174 = *Gyllenstålpe* 497. Kysymyksessä 1 s. 173 on vastauksen sisältö asiallisesti sama kuin *Brochmand* 1638 II, 5012-5013. *Lindroth* 1975, 358.

[29] *Thuronius* 1653. Thuroniuksen käyttö lähteenä näkyy esim. seuraavista vertailuista: *Thuronius* 529 – *Gezelius* III, 177–178. *Thuronius* 533–534 – *Gezelius* III, 178. Thuronius 536–552 – Gezelius III, 180–183. Gezelius on mahdollisesti käyttänyt myös toista Thuroniuksen disputaatiota lähteenään: *Thuronius* 1654.

tenkin siihen, että Gezelius on ottanut aineksia myös Wexionius-Gyldenstolpen kirjasta "Synopsis oeconomiae".[30]

Ensyklopedian muodollinen sisältöanalyysi osoittaa Gezeliuksen seuranneen pääasiallisesti Turussa ennestään tuttuja, suureksi osaksi yliopiston omassa työpajassa syntyneitä teoksia. Koska ensyklopedia oli tarkoitettu lähinnä kotoisen opiskelijajoukon käyttöön, oli myös pitkälle muodollinen yhtäläisyys tarkoituksenmukainen. Oppihistoriallisia ja teologisia liittymiä tai omaperäisyyksiä seurataan tässä tutkimuksessa eri yhteyksissä sikäli kuin se on kysymyksenasettelun kannalta mielekästä.

Vähän ennen kuolemaansa Gezelius sai julkisuuteen kasuaaliteologiansa, joka on ensimmäinen laatuaan Ruotsi-Suomessa. Vuoden 1686 kirkkolaissa oli määrätty kasuaaliteologia kuuluvaksi pappistutkinnossa kuulusteltavien aineitten joukkoon, joten Gezelius viittasi kirjansa esipuheessa tällaisen oppikirjan tarpeeseen.[31]

Tämäkään teos ei ole itsenäinen. Lueteltuaan esipuheessa varhaisempia kasuaaliteologioita Gezelius ilmoittaa käyttäneensä lähteenään ensisijaisesti *Mislerin* vastaavaa teosta. Hän tarkoittaa Mislerin kirjaa "Opus novum quaestionum practico-theologicarum sive casuum conscientiae", joka oli ilmestynyt Frankfurtissa 1676. Vertailu osoittaakin Gezeliuksen rakentaneen etupäässä Mislerin varaan. Toisena päälähteenään Gezelius on käyttänyt *Fr. Balduinin* kasuaaliteologiaa, mikä niin ikään näkyy vertailussa. Mahdollisesti hän on myös tämän työnsä yhteydessä selaillut *Brochmandin* dogmatiikkaa, mihin eräät yhtäläisyydet viittaavat.

Gezelius on jäsentänyt Misleriä seuraten kasuaaliteologiansa Loci-menetelmän mukaan.[32] Hän ilmoittaa kuitenkin poikenneensa metodisesti lähteestään siten, että esitys soveltuisi paremmin Ruotsi-Suomen teologiseen käytäntöön. Koska täällä oli käytössä Hafenrefferin oppikirja, katsoo Gezelius tarkoituksenmukaiseksi järjestää kappalejaon sen mukaan. Samassa järjestyksessä etenevät dogmatiikka ja kasuaaliteologia olivat toisin sanoen hänen mielestään par-

[30] *Wexionius* 1645, 58–59 – *Gezelius* III, 194 sekä *Wexionius* 82–83 – *Gezelius* III, 196–197.

[31] KL 1686 XIX:2. *Gezelius* 1689, esipuhe.

[32] Toisenlaisesta kasuaaliteologisesta jaotuksesta esimerkkinä *G. König* 1676, joka noudattaa katekismuksen kappaleitten mukaista järjestystä.

haiten nivellettävissä samaan opetukseen. Kuitenkin hän samalla korostaa kasuaalivastausten riippuvuutta viime kädessä Raamatusta, mihin myös Misler oli metodiaan selvitellessään viitannut. Lisäksi Gezelius sanoo pyrkivänsä esityksen yksinkertaisuuteen ja lyhyyteen.[33] Misleriin verrattuna hänen teoksensa onkin huomattavasti suppeampi ja samalla helppotajuisempi.

Mainittujen metodisten muutosten lisäksi Gezelius on muokannut vastauksia kauttaaltaan siten, että oman maan ja kirkon tilanne ja lainsäädäntö tulee otetuksi huomioon. Useimmissa tapauksissa tämä on saavutettu liittämällä vastaukseen viittaus vuoden 1686 kirkkolakiin; näitä viittauksia teos sisältää kymmenittäin.[34] Papiston erioikeuksia koskevaan kysymykseen hän vastaa viittaamalla vuoden 1675 privilegioihin ja sopivaa katekismuksenopetusmenetelmää hän kehottaa katsomaan tarkemmin "Catechismi Appendix"-in ohjeista.[35]

Yksityiskohtainen lähdeanalyysi osoittaa, missä määrin Gezelius on poikennut päälähteestään. Misleriltä puuttuvat, muista lähteistä löytyvät kohdat ovat seuraavat:[36]

Gezelius	*Lähteet*
31:9	Kysymys on *Balduinuksella* 1654, 59-61, mutta vastaus erilainen.
42-43:1	*Balduinus* 120-126.
43:2	Kysymys *Balduinuksella* 126, vastaus erilainen.
43-44:3	*Balduinus* 134.
44:4	*Balduinus* 135.
44:5	*Balduinus* 143-144; kuitenkin myös *Mislerillä* 402, mistä kohta otettu todennäköisemmin.

[33] *Gezelius* 1689 esipuhe ja s. 13: "Facilima methodo Casus Conscientiae pertractantur, qvaeruntur & inveniuntur, si dispescantur juxta seriem articulorum fidei ab auctore in patria nostra recepto, Haffenreffero monstratam: Praemisso tamen Articulo de Scriptura Sacra." Vastaava kohta on *Mislerillä* (s. 16) toisin. Muistutettuaan Raamatun arvovallasta *Misler* ilmoittaa seuranneensa luotettavia teologeja, myös katolisia ja kalvinilaisia, sikäli kuin he ovat kirjoittaneet oikein. — Gezeliuksen toksessa on myös useita viittauksia Hafenrefferiin (esim. s. 23, 33, 137, 167 ja 309), mitkä puuttuvat *Misleriltä*.

[34] Esim. s. 27, 75, 159, 254 ja 327-335.

[35] Ks s. 29 ja 336.

[36] Gezeliuksen teoksesta ilmoitetaan luettelossa sivun ja kysymyksen numero.

46:8	*Misler* 404, *Balduinus* 151 ja myös *Friedlieb* 1659, 686 käyttävät Gezeliuksesta poiketen termejä "errantes publice et privatim". Gezelius: "seducentes" ja "seducti".
47:10	Todennäköisesti *Balduinus* 144-147.
51-52:16	Kysymys *Mislerillä* 446, Gezeliuksen vastaus erilainen. Hän selittää sävyisämmin kuin *Misler*, miksi sovinto toisuskoisten kanssa ei ole mahdollinen.
52:17	*Balduinus* 170-171. Sama kysymys *Mislerillä* 420, vastaus erilainen.
72:8	Selvimpiä kohtia, mistä nähdään Gezeliuksen käyttäneen *Balduinia* lähteenään. Vastauksen alkujakso: *Balduinus* 384-385, *Mislerillä* 236 toisin. Kohta 2: *Balduinus* 384.
76:2	Kysymyksen, mihin aikaan vuodesta maailma luotiin, Gezelius kääntää toisin kuin *Misler* (s. 52) ja esim. *Friedlieb* (1659, 292) syrjään turhana ongelmana. Samoin tekee – toisin sanoin – *Brochmand* 1638 I, 211.
77:4	Samanlainen kunnioittava spekuloinnista pidättyminen; toisin *Misler* 52-53, *Friedlieb* 296 ja myös *Brochmand* 1638 I, 206-208.
77-78:5	Kohta 3 puuttuu *Misleriltä* 54. *Brochmand* 1638 I, 215-216 käsittelee sitä, kuitenkin toisin sanoin.
78:6	Kohta 3, Gezelius: "Tonitru impios ad poenitentiam vocat", Misler 54: "Impiis tonitru est signum irae."
78-79:7	*Misler* 56 tuomitsee astrologian ankarasti ("... illicita & a Deo damnata"), samoin *Friedlieb* 297-298 ja *Brochmand* 1638 I, 211-213, Gezelius ei.
81:12	Ei *Mislerillä*. Kysymys *Friedliebillä* 298, vastaus asiallisesti, ei muodollisesti sama kuin Gezeliuksella.
87-89:1-4	*Balduinus* 400-410.

96:8	*Balduinus* 482-484.
97-100:1-5	*Balduinus* 487-501. Ks myös *Balduinus* 1638, 1-2, 39-44, 100-106.
136:5	Kohta 1, Gezelius: "Hi ardenter orent." *Misler* 124: "Non levi statim de causa Spiritus Sanctus abscedit."
138:3	*Misleriltä* puuttuu. Samanlainen jaotus *Balduinus* 117 ja 669-670.
139:6	*Balduinus* 670-671. *Misler* vastaa toisin.
151:6	*Balduinus* 696.
158:1	Mahdollisesti *Balduinus* 531.
163:11	Kohta 2 *Balduinus* 566.
183:6	*Balduinus* 910-911.
185-186:1	*Balduinus* 939. *Misler* 202 mahdollisesti käyttänyt samaa lähdettä, mutta ottanut eri kohtia kuin Gezelius. Tästä näkyy, ettei *Balduinin* teksti ole tullut Gezeliukselle *Mislerin* välityksellä.
201-202:10	Gezelius jättänyt kontroverssiteologian pois.
253:3	Ks edellä s. 222 viite 33.
281:4	Gezelius hylkää, *Misler* 352 hyväksyy valkoisen kastepuvun.
298-299:12	Ks edellä s. 225.
326:11	*Balduinus* 203-204.
341-342:7	*Balduinus* 873-874.

Lähteistä puuttuvat kohdat ovat seuraavat; selvästi kansallista sovellutusta sisältävät vastaukset on mainittu erikseen: 24:21-22, 26-27:2, 27:3 lause "Vel est brevis...", 28-29:4-7, 31-33:9-11, 33:1 kohta 2, 40-41:14-16, 47:9 loppu "Merito ergo..." (kansallinen), 49-50:13 osa 1 itsenäinen, 51:15, 67:2 (kansallinen), 73:1, 75:4 (kansallinen), 82:1, 120-121:7, 122:2, 132-134:2-5, 141:8, 148-151:1-5, 152-153:7, 174:5 loppuosa "S. Coenam ...",177-178:11 loppuosa "Haeret adhuc ...", 181:2, 187:4 (kansallinen),188-189:8 kohta 2, 193-194:16 kohta 4:1 (kansallinen), 215:20, 239:10 kohta 4, 263:6 (kansallinen), 303:8 kohta 2, 306-307:5, 317-318:9, 327:13, 334-335:5-7, 350-351:2.

Gezeliuksen tavalle käyttää lähteitään on tyypillistä, ettei hän useinkaan lainaa tekstiä sellaisenaan, vaan muuttaa sanamuotoa ja usein myös sisällystä. Polemiikin karttamisesta on myös kasuaaliteologiassa useita esimerkkejä. Mislerin teoksessa olevia kontroverssiteologisia jaksoja on jätetty pois. Luonnollisesti myös lyhentäminen on vaatinut tätä.

2. *RAAMATTUTEOS*

a. Raamattutyön vaiheet Gezelius vanhemman kuolemaan asti

Gezelius vanhemman laajan kirjallisen toiminnan merkittävin tuote lienee raamatunselitysteos, jonka hän pani alulle ja jota hän jatkoi yhdessä poikansa kanssa. Teos ilmestyi vasta seuraavalla vuosisadalla.[1] Se on Gezeliusten yhteisen työn tulosta niin saumattomasti, ettei kummankaan osuutta voida täysin erottaa. Koska Gezelius vanhempi on kuitenkin tämän laajamittaisen yrityksen organisaation alkuunpanija ja pitkälle myös toteuttaja, ja koska hän pääasiassa kehitteli ja jätti myös pojalleen perinnöksi työn suuntaviivat ja perusteet, kuuluu Gezeliusten raamattuteos olennaisena osana jo vanhemman Gezeliuksen aikaan ja niveltyy silloisen suomalaisen ortodoksian kokonaiskuvaan. Ruotsi-Suomen ortodoksian eräitten ristiriitatilanteitten ymmärtäminen jo edellyttää siten raamattuteoksen syntyvaiheitten ja sen tekijöitten motivaation seuraamista Gezelius vanhemman aikana. Itse eksegeesi ja sen analyysi ei kuulu tämän tutkimuksen piiriin.

Raamatunselitysteoksen julkaiseminen ei ollut Ruotsi-Suomessa uusi ajatus, sillä sekä Johannes Terserus että Eskil Petraeus olivat sellaista suunnitelleet, vieläpä aloittaneetkin, mutta molemmilta oli työ jäänyt kesken.[2] Gezelius vanhemman tarkoitukset olivat samat kuin näillä edeltäjillä: saada papisto kyvykkäämmäksi tehtäviinsä ja erityisesti saada sen käytettäväksi apuneuvoja saarnojen valmistuksessa. Yliopiston homileettisten seminaarien tarkoituksena oli juuri

[1] UT ilmestyi 1711 ja 1713, VT neljänä osana vuosina 1724 (kaksi osaa), 1727 ja 1728.
[2] *Perälä* 1928, 151. *Lindroth* 1975, 115.

luoda tällaista kyvykkyyttä, ja rukouspäivätekstien selityksissä on jo raamattuteoksen itu. Heprean ja kreikan tuntijana Gezelius oli taas kiinnittänyt huomionsa raamatunkäännöksessä esiintyviin puutteellisuuksiin, jotka niin ikään motivoivat selitysteoksen laatimista, kuten tunnempana tullaan osoittamaan.

Raamatunselitysteoksen suunnitelma tuli ensimmäisen kerran julkisuuteen joulukuun 18 päivänä 1672, jolloin Gezelius ojensi täysi-ikäiseksi tulleelle ja hallitustoimia vastaanottavalle Kaarle XI:lle näytteeksi selitykset Genesiksen ensimmäiseen lukuun. Luovutus tapahtui kuninkaan vastaanotolla onnittelutilaisuudessa, jossa oli läsnä eri säätyjen edustajia.[3] Suunnitelma teki kuninkaaseen epäilemättä myönteisen vaikutuksen. Näin voi päätellä siitä, että Gezeliukset ryhtyivät seuraavina vuosina tarmokkaasti toteuttamaan suunnitelmaa, ja että KM osoitti työlle sittemmin sekä kiinnostusta että tukea.

Jo työn ensimmäisissä vaiheissa näyttää siltä, että vanhemman Gezeliuksen laatiman suunnitelman ja organisaation pohjalla nuorempi Gezelius aloitti varsinaisesti ja pääasiallisesti eksegeettisen työn. Hänen koulutuksensa ulkomailla tähtäsi jo erityisesti Raamatun kieliin ja eksegetiikkaan perehtymiseen. Paluu kotimaahan marraskuussa 1674 merkitsee siten todennäköisesti raamattutyön varsinaista alkua.[4] Kun nimittäin Gezelius nuorempi teki toukokuussa 1683 selvitystä raamatunpainatustynnyreistä saatujen varojen käytöstä, hän ilmoitti työn alkamisajaksi vuoden 1674: "Vuonna 1674 työ aloitettiin Jeesuksen nimessä." Koska kyseessä oli käytettyjen varojen tilitys, hänellä ei ollut syytä ajoittaa alkua todellista myöhäisemmäksi.[5]

Vuoden 1675 maaliskuussa Gezelius vanhempi ilmoitti työn olevan käynnissä yhteistoimin pojan kanssa. Suuremman arvovallan saamiseksi teokselle hän pyysi pojalleen teologian tohtorin arvoa. Pyyntö osoittaa nuoremman Gezeliuksen työn osuuden merkittä-

[3] *Schinmeier* 1777-78 III, 104. *Edsman* 1941, 15-16. RTUT I, esipuhe. RTUT II, esipuhe.

[4] HYK A.II.75, elämäkertatietoja Gezeliuksista. RTUT II, esipuhe. UUB K.1, Gezelius Lindschöldille 1.10.1687. *J.J. Tengström* 1833, 19-23.

[5] HYK A.II.75, Gezeliuksen selonteko. Sen muunnelmasta osa julkaistuna: *J.J. Tengström* 1825, 204-206.

vyyttä; sensijaan piispan maininta omasta panoksestaan ei vielä välttämättä merkitse sitä, että hän olisi aktiivisesti osallistunut itse eksegeettiseen työhön. Ainakaan tässä vaiheessa ei vielä ollut sopivaa ilmoittaa työn jääneen pojan käsiin. Kun sitten nuorempi Gezelius sai syyskuussa valtakirjan ylimääräisen professorin virkaan, siinä mainittiin raamattutyö erityisesti. Niin kauan kuin se oli käynnissä, Gezelius nuorempi oli vapaa muista virkaan kuuluvista tehtävistä.[6]

Maaliskuun kirjeessään piispa oli luvannut toimittaa seuraavana kesänä ensimmäisen näytteen tarkastettavaksi. Lupauksen mukaisesti Gezeliukset luovuttivat kesällä KM:lle selitykset Genesikseen ja Exoduksen viiteentoista ensimmäiseen kappaleeseen. Aikaisemmin mainitun, Gezelius nuoremman tekemän tilityksen mukaan tämä tapahtui kesäkuussa. KM otti näytteen suopeasti vastaan ja tiedusteli elokuussa arkkipiispalta ja Upsalan kapitulilta, miten käsikirjoituksen tarkastus oli parhaiten järjestettävissä. Syyskuun 1 päivänä pitämässään kokouksessa tuomiokapituli ehdotti sensuurin uskottavaksi Turun teologiselle tiedekunnalle sekä sikäläisille kielten professoreille. Lopullisen tarkastuksen suorittaisivat muutamat piispat, jotka KM tehtävään määräisi.[7] KM jätti lausunnon valtiopäiville kokoontuneelle papistolle, joka antoi sen mukaisesti sensuurin Turkuun. Sitä ennen pappissääty oli jo torjunut Tukholman konsistorin ehdotuksen tarkastustyön suorittamisesta valtiopäivillä. Säädyn varhaisemmassa päätöksessä esitettiin myös Turun kapituli mahdollisena tarkastajana.[8]

Pappissäädyn Turkuun lähettämässä kirjeessä käskettiin teologista tiedekuntaa tutkimaan tarkkaan, pitivätkö Gezeliusten laatimat selitykset yhtä tunnustuskirjojen kanssa.Muuten sääty katsoi sopivaksi näytteessä käytetyn menetelmän ja määräsi sitä sovellettavaksi koko teokseen. Lopuksi sääty toivoi niin tärkeän työn tulevan

---

[6] *Leinberg* 1900-07 VII, 186, Gezelius De la Gardielle 6.3.1675. KKK. 107-108, Gezelius nuoremman valtakirja 1.9.1675. RTUT I, esipuhe.

[7] HYK A.II.75, Gezeliuksen selonteko. ULA UDA I.VI.14, Liliebladin "relatio historica" 11.10.1708; A.I.7, kapitulin pk 1.9.1675.

[8] PRP III, 260-261, 267-268. ULA UDA I.VI.14, "relatio historica".

mahdollisimman pian valmiiksi.[9] Gezeliusten suunnitelma näytti siis saavan hyvää myötätuulta. Tärkeintä oli KM:n tuki ja kehotus jatkaa työtä sekä määräys, että raamatunpainatustynnyrit oli luovutettava sitä varten Turun ja Viipurin hiippakunnista Gezeliusten käyttöön, "niin kauaksi aikaa kuin työ kestäisi".[10]

Seuraavina vuosina ilmaantui kuitenkin hankaluuksia, jotka aiheutuivat valmistuvan käsikirjoituksen juuttumisesta sensuuriin. Ensin Turun teologinen tiedekunta valitteli kiireitään ja sairaustapauksia, jotka estivät tarkastuksen suorittamisen, ja ehdotti tehtävän siirtämistä Upsalan tiedekunnalle. Halmstadin valtiopäivillä 1678 Gezelius nuorempi, joka oli mukana isänsä sijasta, yritti viedä asiaa eteenpäin. Kevään 1679 kuluessa ei sensoria kuitenkaan löytynyt, sillä myös Upsalan professorit ilmoittivat monien tehtäviensä estävän heitä ryhtymästä näin suureen ylimääräiseen työhön. Toukokuussa Upsalan kapitulille lähettämässään kirjeessä Gezelius vanhempi totesi tarkastustyössä syntyneen tukoksen ja pyysi kapitulia säilyttämään valmiit käsikirjoituksen osat, kunnes KM ja pappissääty antaisivat olojen rauhoituttua uudet ohjeet. Sota Tanskaa ja Brandenburgia vastaan oli nimittäin juuri käynnissä. Samassa kirjeessään Gezelius muistutti, ettei sensuuria ollut aikoinaan annettu Turun kapitulille, mitä mahdollisuutta Upsalan kapituli oli väläyttänyt, vaan nimenomaan teologiselle tiedekunnalle. Professorien kiireet piispa sanoi ymmärtävänsä, sillä Svenoniuksella "oli enemmän työtä kuin kenelläkään muulla valtakunnan pappismiehellä".[11]

Viivytyksistä ilmeisen huolestunut Gezelius muistutti raamattutyön kiireellisyydestä, minkä hänen mielestään piti olla selviö jokaiselle Jumalan sanan puhtaudesta huolehtivalle, joka vain tiesi, "millainen aikaisempi Raamattumme on, ja tunsi kirkkomme ja maamme tilanteen". Neljäkymmentä vuotta kestäneen pappisuransa aikana hän sanoi havainneensa turhaksi touhuksi sen, että "käytetään vaikkapa kaksinkertainenkin määrä aikaa ja uutteruutta

[9] UUB Palmsk. 112e, pappissääty Turun teol. tiedekunnalle 4.10.1675. RA Prästeståndets arkiv IV.J.4, Terserus Turun teol. tiedekunnalle (1675).

[10] *Leinberg* 1900-07 IV, 404, KM:n kirje 14.10.1675. Työn alkuvaiheet selostettu myös Gezeliuksen kirjeessä KM:lle 6.3.1680 (RA ÅK).

[11] ULA UDA I.VI.14, "relatio historica"; E.III.7a, Gezelius Upsalan kapitulille 17.5.1679. PRP III, 366.

totuttuun tapaan teologisiin opintoihin, mikäli ne monet yksinkertaiset ja varattomat (medellöse), jotka tulevat lukuisiin, jopa useimpiin pappisvirkoihin, ovat sitten vailla sellaisia apuneuvoja, joita he tarvitsisivat ymmärtääkseen itse oikein Jumalan sanaa ja käyttääkseen sitä muitten ihmisten välttämättömien elämänkysymysten ratkaisemisessa. Sillä oikein tajuttu Jumalan sana on kaiken kristillisen tiedon alku ja kaikkien järjestysten järjestys".[12] Viivytyksistä varoittaessaan Gezelius viittasi näin raamattutyönsä perimmäisiin motiiveihin, joihin on aihetta palata tuonnempana tarkemmin. Huomiota herättää tällöin se, että hän samanaikaisesti myönsi halukkaasti Turun professorien esteellisyyden ja torjui oman kapitulinsa mahdollisen osallistumisen sensuuritoimeen. Ainakin tässä vaiheessa piispa näyttää pitäneen Turun teologien osallistumista tarkastukseen arvovaltasyitten vuoksi vähemmän toivottavana.

Näytteeksi työstään Gezeliukset painattivat rauhan tultua arkin suuruisen katkelman, mistä syystä KM lähetti piispalle helmikuussa 1680 huomautuksen. Puolustautuessaan tämä selitti, että koearkkia oli painettu vain pieni erä, mikä ei suinkaan ollut tarkoitettu julkaistavaksi. Käsikirjoitus oli julkaisemattomana turvallisesti Upsalan kapitulissa ja Tukholman konsistorissa. Tämän ilmoituksen mukaan työstä oli valmiina vuoden 1680 alkupuolella Vanhan testamentin alkuosa Kuningasten kirjojen loppuun. Edellisen vuoden toukokuussa Gezelius oli ilmoittanut valmiitten käsikirjoitusten ulottuvan Samuelin kirjojen loppuun, joten tällä välin työ oli edistynyt verraten hitaasti. Sensuurin ollessa pysähdyksissä ei ollut syytä jättää tarkastettavaksi lisää tekstiä. Vuoden 1680 kirjelmäänsä jättämässään lisäselvityksessä Gezelius tosin sanoo myös Uuden testamentin historiallisten kirjojen selityksen jo olleen tekeillä.[13]

Vuonna 1681 työtä jarrutti Gezelius nuoremman siirtyminen Narvan superintendentiksi sekä Turun palo. Tarkoituksena oli jatkaa selitysten kirjoittamista Narvassa, mitä varten nuorempi Geze-

[12] ULA UDA E.III.7a, Gezelius Upsalan kapitulille 17.5.1679.

[13] ULA UDA E.III.7a, Gezelius Upsalan kapitulille 17.5.1679. UUB Palmsk. 112e. Gezelius KM:lle 6.3.1680 sekä erillinen anomus samalta päivältä. Alkuperäinen kirje on RA:ssa (ÄK), anomus sensijaan ei.

lius kertoo ottaneensa mukaan kaksi hevoskuormaa kirjallisuutta.[14] Työ oli siis jatkuvasti käytännössä hänen käsissään.

Pappissääty antoi raamattutyöstä lausuntonsa valtiopäivillä joulukuussa 1682. Lausunnon mukaan Gezeliukset olivat "aloittaneet ja enimmältä osalta saaneet valmiiksi" aiotut selitykset. Täysin valmista sanottiin olevan Vanhasta testamentista Esran kirjaan saakka, minkä lisäksi jatkon aina profeettoihin saakka kerrottiin olevan valmistumassa. Myös Uuden testamentin osuuden piti lausunnon mukaan olla "aivan valmiina". Sääty piti työtä kiitettävänä ja toivoi sitä pian julkisuuteen, mitä varten tarvittiin valtion varoja. Käsikirjoituksen katsottiin edistyneen niin pitkälle, että vielä kirjoittamaton osuus ehtisi valmistua alkuosaa painatettaessa.[15]

Pappissäädyn lausunnosta saa sen käsityksen, että Gezeliusten raamattuteoksen valmistuminen oli aivan pian käsillä, mikä tuntuu liioitellulta nimenomaan Uuden testamentin osalta. Nimittäin Uuden testamentin kirjojen selityksiä laadittiin täydellä teholla vielä vuosisadan vaihteessa.[16] Gezelius nuorempi viittaa usein mainitussa muistiossaan vuodelta 1683 tähän lausuntoon, mutta silti hän ei kumoa siinä esitettyä käsitystä työn pitkälle edistymisestä. Syynä saattaa olla osaksi Gezeliuksen muistion tarkoitus; hän pyrki nimittäin osoittamaan, että käsikirjoitusta oli valmistettu pitkälle sinä aikana, jona raamatunpainatustynnyrit olivat olleet tähän tarkoitukseen varatut. Toinen mahdollinen selitys on se, että myös Uuden testamentin osalta oli ainakin alustavaa työtä tehty huomattava määrä, vaikka seuraavan vuosikymmenen lopulla nähtiinkin sitten uudestaan muokkaus tarpeelliseksi.

Harhauttavat tiedot raamattuteoksen pikaisesta valmistumisesta aiheuttivat mahdollisesti raamatunpainatustynnyrien siirtämisen Gezeliuksilta pois antikviteettikollegiolle vuodesta 1682 lähtien.[17] Samoihin aikoihin Gezeliukset joutuivat puolustautumaan harhaop-

---

[14] HYK A.II.75, Gezeliuksen muistio. *J.J. Tengström* 1825, 203-206.

[15] ULA UDA E.III.7a, lausunto 15.12.1682. Myös: PRP IV, 192. "Esaeiae" näyttää virheeltä. RTUT II, esipuhe.

[16] *Edsman* 1941, 25. *J. J. Tengström* 1825, 202 ja *Råbergh* 1893, 134 ovat saaneet tietonsa UT:n osan valmistumisesta juuri mainitusta lausunnosta.

[17] Näin ainakin arvelee *J. J. Tengström* 1825, 203.

pisuussyytöksiä vastaan, mitkä niin ikään osaltaan ilmeisesti haittasivat työtä ja saivat syntymään epäluuloja sitä kohtaan. Maaliskuussa 1683 kirjoittamassaan muistiossa Gezelius nuorempi pyysi tynnyreitä takaisin koettaen osoittaa, miten suuria kuluja työ oli vuosien mittaan vaatinut ja miten suuri este sen jatkumiselle koitui avustuksen katkeamisesta. Muistiossaan hän selostaa, miten hän piti kolmen ensimmäisen vuoden aikana yhtä apulaista, sen jälkeen yleensä kahta. Lähdekirjallisuuden ostoon hän sanoo käyttäneensä 2000 hopeatalaria. Työn vaatimiin matkoihin ja paperin ostoon on niin ikään kulunut paljon rahaa. Gezelius muistutti vielä, miten hän oli v. 1675 torjunut hyväpalkkaisen viran Upsalassa ja lähtenyt Turkuun raamattutyöhön kuudeksi vuodeksi palkatta. Tältä ajalta hän pyysi saada lukea raamatunpainatustynnyreistä hyväkseen 1200 hopeatalaria elatustaan varten, ei varsinaiseksi palkaksi, kuten hän sanoi. Kaikkiaan Gezelius laski työn siihenastisiksi kuluiksi 5 860 hopeatalaria, mitä summaa hän ei arvellut raamatunpainatustynnyrien tuoton vastaavan.[18] V. 1687 KM palautti tynnyrit takaisin Gezeliuksille, jotka saivat nauttia niistä vuoteen 1690 saakka.[19]

Raamattutyön edistyminen tukkeutui siis pitkäksi aikaa sensuuriin, jota kukaan ei halunnut mielellään ottaa vaivakseen. Haluttomuus kuvastuu siitä, että sensuuria koskeva keskustelu muuttui pappissäädyssä vuoden 1682 valtiopäivillä ikäväksi ja sen mukaisesti tuloksettomaksi sanaharkaksi.[20] Vuoden 1683 alussa ei tarkastus ollut vielä päässyt edes alkuun. Todennäköisesti epätietoisuus lamautti myös Gezeliusten työn jatkumista. Kun pappissäädystä ei näyttänyt olevan apua, Gezelius vanhempi on ilmeisesti kääntynyt keväällä 1683 KM:n puoleen, koskapa tämä muistutti arkkipiispaa sensuurin suorittamisesta.[21] Toukokuussa 1683 KM vihdoin määräsi Upsalan kapitulin neljä vuotta aikaisemmin tekemän ehdotuksen mukaisesti Vanhan testamentin selitykset alusta Aikakirjojen loppuun yhdeksän piispan ja superintendentin ja vastaavien kapitu-

[18] HYK A.II.75, Gezeliuksen muistio. Ks myös PBB II:2, 166, Gezelius Brahelle 9.5.1676. *Palmén* 1912, 186-189.

[19] VA RRj, KM:n kirje 28.11.1687. *Edsman* 1941, 19.

[20] *Duraeus* 1788, 110.

[21] VA RRj, KM arkkipiispalle 20.4.1683.

lien tarkastettavaksi. Viipurin piispa kapituleineen samoin kuin Turun kapituli puuttuivat luettelosta.[22]

KM:n antaman sensurointikäskyn jälkeen seurasi 1680-luvulla toiveikkaita vuosia, jolloin Gezeliukset uskoivat teoksen pian tulevan painoon ja valmiiksi. Todennäköisesti vuonna 1684 kirjoitetussa päiväämättömässä kirjeessään KM:lle Gezelius vanhempi ilmoitti tarkastustyön olevan kohta valmiina, joten hän toivoi KM:n avulla päästävän käsiksi painatukseen. Jo tarkastettua tekstiä painettaessa ehdittäisiin loppuosa kirjoittaa valmiiksi. Erityisesti KM:n suoma taloudellinen tuki oli nyt tarpeen, ja sitä kirjoittaja jäi luottavana odottamaan.[23]

Optimistinen käsitys teoksen pikaisesta valmistumisesta leimaa myös nuoremman Gezeliuksen KM:lle vuoden 1686 valtiopäivien aikana jättämää anomuskirjelmää. Siinä sanotaan tarkastukseen määrättyjen piispojen ja superintendenttien ilmoittaneen, että valmiin käsikirjoituksen painattaminen voitiin pian aloittaa. Vanhan testamentin puolelta oli puhtaaksi kirjoitettuna Jobin kirjaan asti, Uudesta testamentista evankeliumit ja osa kirjeistä. Vaikka Vanhan testamentin jäljelläolevastakin osasta oli jo selitystyötä tehty, Gezelius ehdotti kuitenkin nyt ensin jatkettavaksi Uudesta testamentista, koska sitä tarvittiin enemmän saarnoja valmistettaessa. Sensuroidun Vanhan testamentin osan Gezelius ehdotti painettavaksi yhtenä niteenä. Myös tässä kirjelmässä pyydettiin KM:lta taloudellista apua sekä alkavaan painatustyöhön että vielä jäljelläolevan selitystyön valmiiksi saattamiseen.[24] Kirjelmästä KM:lle antamassaan lausunnossa pappissääty ehdotti loppuosan sensuuria Vanhan testamentin osalta Turun teologiselle tiedekunnalle ja Uuden testamentin Viipurin piispalle.[25]

Vaikka raamattutyön tiellä oli vuoden 1686 valtiopäivien aikoihin näkyvissä tuonnempana selostettavia viivytyksiä ja hankaluuksia, uskoi Gezelius vanhempi vielä viimeisinä elinvuosinaan suuren

---

[22] *Leinberg* 1900-07 VII, 233, KM:n määräys 25.5.1683. ULA UDA I.VI.14, "relatio historica".

[23] KB Autografsamlingen, Gezelius KM:lle (1684?).

[24] RA Prästeståndets arkiv IV.J.5, Gezelius nuorempi KM:lle (1686) ja arkkipiispan lausunto. PRP IV, 278-280.

[25] PRP IV, 280-281. Sama lausunto vähän erilaisessa muodossa: UUB Palmsk. 112e.

toiveensa toteutumiseen lähitulevaisuudessa. Pyyntöään saada poikansa apulaisekseen Turkuun hän perusteli myös sillä, että tämä voi Turussa paremmin kuin Inkerinmaalla saattaa teoksen päätökseen. Useita kertoja hän ilmoitti vuosina 1687 ja 1688, että painatustyö aloitettaisiin KM:n käskystä aivan pian. Kesällä 1687 hän kertoi ostaneensa sitä varten paperia Saksasta. Piispa ilmoitti myös papiston kiirehtineen teoksen valmistumista, koska siitä oli odotettavissa apua saarnatoimeen. Vielä keskeneräisen osan valmistumisesta antoi lisätoiveita uudestaan parantunut taloudellinen tilanne, sillä raamatunpainatustynnyreitten tuotolla voitiin jälleen palkata kaksi apulaista.[26]

Syksymyöhällä 1688 Gezelius oli varma, että seuraavana keväänä tai jo aikaisemminkin painatus alkaisi Turussa, kuten KM oli käskenyt. Seurakunnista hän pyysi sitä varten materiaalia paperin valmistukseen. Vielä vähän ennen kuolemaansa, joulukuussa 1689 hän mainitsi kirjeessään KM:lle painatuksen alkavan pian. Tuntiessaan voimiensa vähenevän Gezelius sanoi itse vain auttavansa poikaansa raamattutyössä;[27] tämä huomautus vahvistaa edelleen sitä olettamusta, että selitystyön varsinainen suorittaja oli Gezelius nuorempi, isän osuutena oli enemmän suunnitelman ja suuntaviivojen luominen sekä työn sitkeä tukeminen varsinkin tavantakaa vaikutusvaltaisille henkilöille lähetetyin kirjein, informoinnein ja anomuksin.

b. "Pyhän Hengen antama merkitys" raamatuntekstissä

Gezeliusten raamattutyöhön punoutuu kiinteänä juonteena kysymys itse raamatunkäännöksen laadusta sekä siihen mahdollisesti tehtävistä korjauksista. Gezelius nuorempi oli käynyt opintomatkalla Alankomaissa ja Englannissa, missä filologinen tekstikritiikki oli pitemmälle kehittynyt kuin luterilaisessa Saksassa. Mutta Gezelius vanhemman harjoittama filologinen kritiikki ei ole peräisin pojan peregrinaatioilta — aivan ilmeisesti se sai myöhemmässä vai-

[26] UUB K.1, Gezelius Lindschöldille 1.10.1687. KB Autografsamlingen, Gezelius Lindschöldille 20.6.1687. RA ÅK, Gezelius KM:lle 20.6.1687; Gezelius KM:lle (1688?).

[27] RA ÅK, Gezelius KM:lle (1688?) ja 7.12.1689. *Lagus* 1836, 331-332, kiertok. 21.11.1688.

heessa vahvistusta sieltä – sillä se alkoi jo ennen tätä matkaa. Eräs keskeinen perusta sillä oli hänen saamassaan filologisessa koulutuksessa. Västeråsin koulu oli kuuluisa Raamatun alkukielten, erityisesti kreikan harrastuksestaan. Rudbeckiuksen tavoitteena oli ollut miehittää kreikan lehtoraatti aina kyvykkäillä kielimiehillä. Tässä virassa oli toiminut esimerkiksi Johannes Terserus, joka sittemmin suoritti merkittävää työtä Raamatun filologian ja eksegetiikan alalla.[1] Västeråsin piirissä kasvoi myös muita merkittäviä filologeja,[2] joten Gezeliuksen raamattufilologiselle harrastukselle oli jo kouluajoista lähtien vahvat yllykkeet.

Vankka filologinen – ja raamattufilologinen – koulutus yhtyneenä yliopistossa tehtyyn pappien koulutustyöhön sai vähitellen kiinnittämään huomiota ruotsalaisen raamatunkäännöksen virheisiin. Siitä Gezelius kirjoitti pari vuotta ennen kuolemaansa: "Kun minä v. 1638 tulin Tarttoon kreikan ja heprean professoriksi, aloin merkitä muistiin niitä virheitä, joita on ruotsalaisessa raamatunkäännöksessä. Vielä enemmän sitten, kun minulle v. 1647 uskottiin teologian ylimääräisen professorin virka." St. Skedvin kirkkoherrana, Riian superintendenttinä ja sittemmin Turun piispana hän kertoo askarrelleensa samaisen käännöksen parissa tehden sitä koskevia "yksinkertaisia merkintöjä". Raamatun filologinen tutkiminen oli hänelle niin keskeinen, että myös pojan opintojen valinta määräytyi sen mukaan.[3]

Raamatun kielten filologinen hallinta ei kuitenkaan vielä sinänsä johtanut Gezeliusta sellaiseen intoon käännöksen oikeellisuuden puolesta, mitä hän tuli osoittamaan. Enemmän merkitsivät hänen teologiset intentionsa. Kuten on osoitettu, Gezeliuksen homiletiikka perustui keskeisesti Raamatun sanaan ja vältti sekä kontroverssikysymyksiä että Raamatun ulkopuolisten auktoriteettien käyttöä. Samalla tavalla kuin hänen mukaansa tuli papin työssä Raamatun olla

[1] *Holm* 1906 I, 44-45. *Ekström* 1971 II:1, 420-422.

[2] Västeråsin tuomiorovastina 1649 kuolleesta Gabriel Holsteniuksesta sanottiin, että hän puhui kreikkaa kuten äidinkieltään. *Schinmeier* 1777-78 III, 107. *Ekström* 1971 II:1, 309-311. ULA UDA I.VI.3-9 sisältää näytteitä västeråsilaisten raamattufilologisesta työstä. Gezeliuksen harjoittaman kritiikin kaltaisuuteen ne eivät yllä.

[3] UUB K.1, Gezelius Lindschöldille 1.10.1687. Liivinmaalla Gezelius toimi myös latinja eestinkielisten raamatunkäännösten aikaansaamiseksi. *Lehtonen* 1931, 68-69, 71.

keskeisenä välineenä, sen merkitys koko uskonelämässä oli ratkaiseva. Raamattu on "kaikkien järjestysten järjestys". Jos Raamatulle ei anneta sen vaatimaa asemaa pappiskoulutuksessa, on kaikki turhaa. Vaikka Gezelius korosti usein oikeaoppisuuttaan – mikä oli tietysti luonnollista täysortodoksian aikana – hänelle ei kuitenkaan juuri näistä mainituista syistä merkinnyt teologisesti tärkeintä perustaa dogmaattisesti särötön rakennelma, vaan Raamatun sana, jolle dogmi rakentuu. "Hereettisyys syntyy siitä, ettei Jumalan sanaa käytetä oikein eikä oteta lukuun sen voimaa", hän sanoi eräässä ohjelmakirjoituksessaan.[4] Johtopäätös tästä oli se, että jos tendenssi rikkeettömään yhtenäisyyteen ja uskollisuus Raamatun sanalle joutuivat ristiriitaan, oli ratkaisu tehtävä jälkimmäisen hyväksi. Näissä Gezeliuksen teologisissa intentioissa on sukulaisuutta saksalaisen reformiortodoksian kanssa. Koska Gezeliukselta toisaalta puuttui wittenbergiläiselle ortodoksialle ominainen puhdasoppisuusinto, hänen filologinen koulutuksensa oli omiaan lähentämään häntä helmstedtiläisille teologeille tunnusomaiseen tarkastelutapaan. Gezeliuksen suhde Raamattuun on lähempänä Terserusta kuin ankaran ortodoksian teologeja. Vihdoin on Gezeliuksen harjoittaman raamatuntekstin kritiikin taustana nähtävä piiloekumeenisuus, mikä heijastuu esimerkiksi suhteessa comeniolaiseen pedagogiikkaan, osallistumisessa Thornin keskusteluun, KM:n suunnitelmassa sovitteluinstituutin perustamisesta sekä itsensä Gezeliuksen pidättymisessä kontroverssikysymyksistä.

Gezeliuksen raamatunkritiikissä ei siis ole kysymys vain filologisista yksityiskohdista, vaan erilaisesta teologisesta näkemyksestä verrattuna siihen, mitä huomattava osa Ruotsi-Suomen teologeista edusti.

Gezelius esitti tiettävästi ensimmäisen kerran selvästi julkisuudessa käsityksensä ruotsalaisen raamatunkäännöksen puutteellisuudesta 1670, jolloin hän antoi lausunnon Gävlen rovastin J.H. Schaeferin suunnittelemasta Raamatun sanakirjasta.[5] Perustellessaan Upsalan kapitulille oman raamattuteoksensa kiireellisyyttä v. 1679 hän oikeastaan paljastaa, sanomatta sitä kuitenkaan suoraan, koko

[4] UUB Palmsk. 112c, Gezelii rationes.

[5] *Schinmeier* 1777-78 III, 93-95. *J. J. Tengström* 1825. 200.

yrityksensä erääksi päämotiiviksi käsityksensä ruotsalaisen raamatunkäännöksen kehnoudesta. Koska Raamattu on kaiken papillisen toiminnan ja pappiskasvatuksen ydin ja "oikein tajuttuna (i dess rätta förstånd) kaiken kristillisen tiedon alku", on jokainen, joka huolehtii Jumalan sanan puhtaudesta ja joka "tuntee aikaisemman Raamattumme laadun", pakostakin raamattutyön kiirehtimisen kannalla.[6]

Entisestään terävöitynyt, tavoitteiltaan selkeä ohjelma näkyy seuraavana vuonna KM:lle lähetetystä anomuksesta, missä Gezelius pyytää saada liittää raamattuteokseen oikaistun raamatuntekstin. Hän toivoo lupaa "saada oikaista aikaisempaa ruotsalaista käännöstä tarvittavista kohdista alkukielisen Jumalan sanan merkityksen mukaiseksi, mikä pyrkimys lienee kaikkien mielestä aiheellinen". "Kaikki jotka tietävät Jumalan sanan oikeuden ja arvon, tunnustavat Jumalan Hengen tarkoituksen tulevan esille siinä, miten hänen sanansa kuuluvat alkutekstin mukaan. Niinpä ei ole oikeutta kieltää Jumalalta sitä, minkä me ihmiset joudumme myöntämään toisillemme, nimittäin että kunkin sanat esitetään sen merkityksen mukaisesti, minkä puhuja niille antaa. Muutoinhan ei olisi mitään totuutta maailmassa. Ja tämän täytyy sitäkin enemmän pitää paikkansa Jumalan sanan suhteen, kun sen puhtaudesta ja oikeasta ymmärtämisestä riippuu Jumalan nimen pyhittäminen, sielujen lohdutus ja ikuinen autuus, taivaallisen totuuden puolustaminen ja kaiken eksytyksen torjuminen." Jumalan sanan väärentäminen on vakava asia. Ruotsalainen raamatunkäännös "etääntyy sangen kauaksi pyhien kielten mukaisesta Jumalan Hengen tarkoittamasta merkityksestä (Guds Andes mening)". Gezelius arvostelee ankarasti vanhan käännöksen tekijöitä, jotka eivät osanneet käyttää alkukieliä. Lutherin Raamattua he ovat käyttäneet kritiikittömästi osaamatta edes kunnolla saksaa. Kääntäjät ovat pettäneet Kaarle IX:n ja Kustaa II Aadolfin pyrkimykset Raamatun tekstin parantamiseksi alkukielten mukaan, he ovat jättäneet aikaisemmat puutteellisuudet ja ihmisten tekemät virheet paikoilleen, niin että niitä pidetään Jumalan sanana! Gezelius viittaa Saksan evankelisten ruhtinaitten esimerkkiin, kun he eivät antaneet yhtään periksi ensimmäisen Augsburgin tunnus-

[6] ULA UDA E.III.7a, Gezelius Upsalan kapitulille 17.5.1679.

tuksen tekstistä; vielä lujemmin täytyy Raamatun sana pitää väärentämättömänä. Vanhaa käännöstä voidaan puolustaa sanomalla, että uuden tullessa yksinkertaiset ihmiset arvelevat saaneensa uuden Jumalan sanan. Mutta väärän käännöksen vahingot ovat toki suuremmat. Kuningas Kustaa I ei pelännyt, että puhdistettua uskoa sanottiin uudeksi, sillä hän tiesi sen alkuperäiseksi totuudeksi. Niin on Raamatun alkuperäinen totuus alkukielessä. Gezeliuksen mukaan ruotsalainen Raamattu oli kaikista kansankielisistä Raamatuista alkukielestä kauimpana, eikä kuitenkaan, "Jumalan kiitos, millään kansalla ole ollut puhtaammin tunnustettua uskoa eikä hurskaampia hallitsijoita". Kuinka yksinkertaiset papit voivat näissä oloissa noudattaa apostoli Paavalin käskyä julistaa kansalle "kaikkea Jumalan tahtoa" (Apt. 20:27)? Laajan perustelunsa jälkeen Gezelius ehdotti, että KM määräisi joitakin ruotsalaisia teologeja hänen tai hänen työtovereittensa kanssa neuvottelemaan, kuinka ruotsalaisen raamatunkäännöksen teksti parhaiten parannettaisiin. KM saisi ikuisen kunnian, jos hänen toimestaan raamatunkäännös uusittaisiin.[7] Ankara tuomio 1600-luvun alun raamatunkääntäjille osoittaa Gezeliuksen lähenneen Kaarle IX:n raamattunäkemystä:[8] Raamatun oma teksti, alkukielistä käännettynä, oli asetettava Lutherin käännöksen yliarvostusta vastaan.

Gezeliukset taistelivat siis oikeudesta saada sijoittaa raamattuteokseensa uusi, alkukielten mukaan korjattu teksti.[9] Kritiikin terävyys osoittaa, miten tärkeänä he pitivät korjausoikeutta. Kritiikki kasvatti kuitenkin samalla vastarintaa, ja niin raamattulaitoksen valmistuminen lykkäytyi yhä kauemmas tulevaisuuteen.

Kun selitysteoksen valmistuminen siis yhä viivästyi, KM päätti 1685 antaa Haquin Spegelille tehtäväksi väliaikaisen raamattulaitoksen laatimisen. Ilmoittaessaan toimenpiteestään arkkipiispa Svebiliukselle KM kirjoitti, ettei kenelläkään ollut nyt enää aihetta moittia häntä tai papistoa huolimattomuudesta ruotsalaisen Raamatun kielen tarkistamisessa, sillä reviisori oli saanut käskyn poistaa painovirheet ja kielen vastaiset ilmaukset. Kukaan ei tämän jälkeen voinut väittää yksinkertaisten loukkaantuvan Raamatun epätaval-

[7] UUB Palmsk. 112e, Gezelius KM:lle 6.3.1680.

[8] *Heininen* 1974, 134-135.

[9] *Edsman* 1941, 20-22.

lisiin sanontoihin. KM viittasi vielä uuden raamattulaitoksen tarpeellisuuteen valtakunnan uusien alueitten ruotsalaistamisessa.[10] Gezeliusten esittämä kritiikki heijastui KM:n kirjeen sanamuodosta; tosin tämä toimeksianto rajoittui ainoastaan muodollisten virheitten korjaamiseen.

Mainitussa kirjeessään Svebiliukselle KM pyysi myös lausuntoa siitä, miten ja kenen toimesta saataisiin suunniteltuun väliaikaiseen raamattulaitokseen lyhyet selitykset, joista olisi apua vaikeimpien sanontojen ja muuten hankalasti tulkittavien paikkojen ymmärtämisessä. Samoin oli suunniteltava rekisteri vieraskielisiä tai outoja ruotsinkielisiä sanoja varten. KM katsoi lyhyitten selitysten laatimisen aiheelliseksi siitä syystä, että Gezeliusten selitysteos näytti viipyvän, minkä lisäksi siitä tuli oletettavasti liian laaja ja kallis yksinkertaisemmille ja köyhemmille lukijoille. KM toivoi saavansa hallintoaikansa kaunistukseksi rauhan lisäksi sen, "että Jumalan tunteminen ja autuaaksitekevä sana istutettaisiin puhtaasti ja selvästi kaikkien alamaistemme keskuuteen ja että kristillinen elämä siten lujittuisi".

Arkkipiispa katsoi henkilöehdotuksen tekemisen vaikeaksi, mutta päätyi kuitenkin Spegeliin, joka oli saanut myös tekstin tarkistamisen tehtäväkseen.[11] Miksi Gezeliukset sivuutettiin, kun he kuitenkin ennen muita olivat painiskelleet selitysongelmien parissa? Mahdollisesti heidän työnsä katsottiin siinä määrin erilliseksi, ettei sitä ollut syytä hajottaa tällä väliaikaistehtävällä. Toinen syy oli ilmeisesti heidän radikaalin kritiikkinsä nostattama vastustus. Raamatunselityskysymyksiä sivuavat riidat Gezeliusten ja Petraeuksen välillä olivat käynnissä juuri 1680-luvun puolivälissä.[12]

Väliaikaiseksi tarkoitettu työ johti sitten vuoden 1703 Raamatun syntyyn. Gezeliusten tekemiä huomautuksia tosin otettiin varteen sitä valmistettaessa.[13]

Vuoden 1686 valtiopäivillä ja niitten jälkeen Gezeliukset yrittivät vielä saada KM:lta luvan sijoittaa raamattuteoksessaan käännöksen korjauksen itse tekstiin eikä vasta selityksiin. Tätä varten he

[10] UUB Palmsk. 112e, KM Svebiliukselle 6.4.1685. *Edsman* 1941, 21-23.

[11] UUB Palmsk. 112e, Svebilius KM:lle 28.4.1685.

[12] *Edsman* 1941, 23.

[13] *Edsman* 1941, 21-23.

laativat laajemmin perustellun anomuksen kuin se, mikä sisältyi Gezelius vanhemman v. 1680 KM:lle kirjoittamaan kirjeeseen.[14] Anomusta on syytä hieman referoida, sillä se antaa ehkä tarkimman saatavissa olevan kuvan Gezeliusten raamattukritiikin luonteesta ainakin Gezelius vanhemman ajalta.

Uuden käännöksen tarpeellisuutta perustellaan aluksi samantapaisin sanakääntein kuin vuoden 1680 kirjeessä. Niinkuin lainsäätäjän tarkoitus tai kenen hyvänsä "rehellisen miehen puhe" on ymmärrettävissä alkuperäisestä sanamuodostaan, niin on myös Jumalan sanan laita. "Jumalan sana on valo, todistus Jumalan työstä ja tahdosta, elämän sana ja autuuteen johtava voima, kun sitä kuunnellaan ja luetaan siinä merkityksessä, jonka sille ovat antaneet hänen henkensä koskettamat pyhät miehet." Liitteeseen otetuin esimerkein osoitetaan, että ruotsalainen Raamattu on monin kohdin kaukana siitä, "mitä Jumalan Henki tarkoittaa". Juuri "paavillisesta pimeydestä" päässeillä ensimmäisillä kääntäjillä ei ollut mahdollisuutta suorittaa työtään alkukielten mukaan. Kun he käyttivät Lutherin Raamattua apunaan, he saivat käsiinsä siitäkin puutteellisen laitoksen, jota Luther itse myöhemmin oli ankarasti arvostellut. Lisäksi heidän saksankielen taitonsa oli puutteellinen. Vuoden 1618 raamattulaitoksen toimittajia arvostellaan tässä vielä terävämmin kuin aikaisemmin mainitussa kirjeessä. Kustaa II Aadolfin arkkipiispa Keniciukselle v. 1615 antama käsky alkukielten mukaisen Raamatun toimittamisesta oli törkeästi laiminlyöty: "Suokoon Jumala, ettei rakasta isänmaatamme kohtaisi se rangaistus, jonka ne ovat Jumalan sanan halveksimisen vuoksi ansainneet, jotka estivät kuninkaan erinomaisen ja kiitettävän tahdon toteutumisen. Olivathan he toki omassatunnossaan velvoitetut sitä noudattamaan." Vuoden 1618 Raamattu ilmestyi siten mitättömin muutoksin, ja siihen päässeet painovirheet ovat myöhemmin vain lisääntyneet.

Gezeliukset eivät pidä mahdollisena, että papit pystyisivät käy-

[14] Anomus on UUB:ssa Palmsk. 112e, melkein samassa muodossa myös UUB K.103 nimellä "Doctoris Gezelii Rationes at få corrigera Swenska Bibelens version." Palmsköldin kokoelmassa olevan vihkon nimenä on: "Sökes församblingenes i Fäderneslandet i synnerheet Kongl. Maijttz Wår allernådigste Konung och Herres höga tillståndh, att få uthi det Bibliska wärcket och i sielfwa texten der det behöfwes, insättia en effter Gudz Ordz grundspråck rätta uthtålckning och version."

tännön saarnatoimessaan korjaamaan virheitä. Seurauksena on, että he "esittävät usein kääntäjien ajatuksia poiketen siitä, mitä Jumalan Henki on tarkoittanut". Jos papit taas ryhtyisivät saarnoissaan korjaamaan tekstin virheitä, yksinkertainen kansa joutuisi ymmälle.

Harhaoppisuuden alku on nimenomaan siinä, ettei olla uskollisia Raamatun sanalle. Paavilaisia moititaan siitä, että nämä tarrautuvat pilattuun latinalaiseen käännökseensä eivätkä anna puhtaan Jumalan sanan valon vaikuttaa, mutta samanaikaisesti pidetään omassa raamatunkäännöksessä kiinni juuri samoista paavilaisista virheistä. Samoin kuin aikaisemmin Gezeliukset luovat muistioonsa kontrastivaikutusta nytkin asettamalla rinnakkain Ruotsin valtakunnan puhtaan uskon — puhtaimman koko kristikunnassa! — ja kaikkeinhurskaimman esivallan sekä kristikunnan kehnoimman raamatunkäännöksen. Muistion kymmenes kohta on erityisen huomionarvoinen: "Harhaoppeja ja jumalattomuutta ei voida estää ja karkottaa pelkästään plakaateilla ja määräyksillä, kun Jumalan sanan, hengen miekan annetaan tylsyä eikä sitä teroiteta."

Samalla kun Gezeliukset taistelivat raamatunkäännöksen parantamisen puolesta he esittivät siten ajankohtaista kritiikkiä negatiivisten keinojen käyttöä vastaan hereettisyyttä torjuttaessa. Papiston huoli puhtaasta opista juuri tämän anomuksen ratkaisun aikoihin on näkyvissä vuoden 1686 valtiopäivien pöytäkirjoista, missä kuvastuu kartesiolaisuuden, katolisuuden ja kalvinilaisuuden pelko. Myös maassa asuvista kääntymättömistä juutalaisista huomautettiin.[15]

Lopuksi Gezeliukset perustelevat eräillä käytännöllisillä seikoilla pyyntöään saada sijoittaa korjaukset itse tekstiin. Jos väärä käännös säilytettiin, oli myös kunnollisen Raamatun sanakirjan tai tarpeeksi suppean selitysteoksen laatiminen vaikeaa. Jos kunkin luvun tai jakeen alle oli liitettävä myös käännöksen oikaisu, seurasi siitä selitysteoksen paisuminen tarpeettoman laajaksi. Tämä perustelu sisältää suoran vastauksen KM:n v. 1685 esittämään huolestumiseen Gezeliusten teoksen viivästymisestä ja sen haitallisesta laa-

[15] Esim. PRP IV, 281-305.

jentumisesta. Lisäksi oli hankalaa käyttää raamattuteosta, jossa käännösvirheitä ei ollut korjattu jo tekstiin.

Gezeliukset osoittavat anomuksensa yhteydessä lukuisin esimerkein, miten tarpeellinen käännöksen tarkistus oli. Muistioon liittyy vielä erillinen luettelo mahdollisista vastaväitteistä sekä ne kumoavista vastauksista. Paljoakaan uutta niissä ei enää esitetä, joten vain muutamiin on syytä kiinnittää huomiota. Gezeliukset leimaavat paavilaiseksi hapatukseksi vastaväitteen, jonka mukaan uutta käännöstä ei pitänyt hevin ottaa siitä syystä, että vanhaan on totuttu: "Opettaja on velvoitettu sielunsa autuuden hinnalla (på sin siähls saligheet) julistamaan Jumalan sanaa Hänen Henkensä tarkoittamalla tavalla, vaikkapa se tuottaisi sitten uutta vaivaa." Kiinteämmin kuin varsinaisessa kirjelmässä Gezeliukset esittävät tässä käsityksen *koko Raamatun* huomioonottamisen, julistamisen ja noudattamisen tärkeydestä. Ydinperustelu, johon Gezeliukset toistuvasti palaavat, on tämä: "Jumalan Hengen tarkoittama merkitys" Raamatun tekstissä on se, mihin on alkukielten avulla tunkeuduttava, eikä siitä ollut lupa väistyä minkäänlaisten inhimillisten syitten vuoksi. *Helige Andes mening* toistui 1680-luvun raamattutaistelussa niin usein, että siitä nähtävästi tuli monien suomalaisten pappien tajunnassa Gezeliuksen piispallinen ceterum censeo. Tästä syystä kai Anders Hasselqvist toisti sen myös Gezeliuksen ruumissaarnassa puhuessaan papin tehtävistä.[16]

Kun raamattutyöstä keskusteltiin vuoden 1686 valtiopäivillä, Gezeliusten esitys Raamatun tekstin uudistamisesta kohtasi sekä varovaista epäröintiä että tiukkaa vastustusta. Superintendentti Steuchius sanoi pelkäävänsä uuden käännöksen mukanaan tuomia vaaroja, joten varminta oli seurata mahdollisimman pitkälle entistä. Upsalan professori Schütz esitti sikäläisen teologisen tiedekunnan nimissä ehdottoman kiellon muuttaa entistä tekstiä. Huomautukset tuli sijoittaa kaikki erillisiin selityksiin. Schütz piti keskustelussa muita teologeja tiukemmin kiinni vaatimuksestaan ja poistui mielenosoituksellisesti kokouksesta. Hänen ohellaan myös Spegel ja Steuchius korostivat vielä sitä, että sensorien tekemät huomautukset Gezeliusten kirjoittamaan selitystekstiin oli ehdottomasti otettava

[16] *Hasselqvist*, Johannes Baptista redivivus, s. 47.

huomioon. Säädyn lopulliseksi päätökseksi tuli, ettei Raamatun tekstiä selitysteoksessa saanut uudistaa alkukielten mukaan. Schützin jyrkästä kannasta poikettiin sen verran, että painovirheitten poistamiseen sekä muutamien yksityisten, selvästi korjausta vaativien sanojen vaihtamiseen annettiin lupa.[17] Ankaran ortodoksian miehille Gezeliusten esitys oli ilmeisesti liian terävä ja radikaali, mutta yleensäkin näyttää johtava papisto varovasti vältelleen näin vaarallisena pidettyä muutosta. Oma vaikutuksensa oli varmasti selkkauksilla, joihin Gezeliukset olivat juuri vähän aikaisemmin olleet sotkeutuneet. Henkilökohtainen vihamielisyys ja vastenmielisyys jarrutti ilmeisesti osaltaan sekä tätä esitystä että Gezeliusten raamattutyötä muutenkin, nimenomaan sensuurin viivyttelyn avulla.

Kun Gezelius vanhempi vielä valtiopäiviä seuraavana vuonna yritti Eric Lindschöldin välityksellä propagoida KM:lle uuden ruotsalaisen raamatunkäännöksen tarvetta, hän viittasi valtiopäivillä vihamiestensä taholta kohtaamaansa vastustukseen. Gezelius toivoi nyt KM:n suostuvan edes siihen, että karkeimmat virheet saataisiin korjata selitysteoksessa itse Raamatun tekstiin. Pahennusta ei ollut pelättävissä, sillä ymmärtäväisille se olisi vain ilo, Raamattua harvoin lukevat taas eivät edes huomaisi muutosta tapahtuneen. Todellinen pahennus oli siinä, että pappi joutui saarnastuolissa seurakunnan edessä korjaamaan Raamatun tekstiä. Lindschöldin Gezelius sanoo suhtautuneen suopeasti hänen esittämiinsä parannusehdotuksiin. Vähän myöhemmin Gezelius pyysi KM:lta sekä suoraan että Lindschöldin välityksellä, että selitysteoksessa saataisiin käyttää Spegelille annetun toimitustyön tuloksena syntyvää korjattua käännöstä. Hieman toista vuotta ennen kuolemaansa Gezelius sai KM:lta anomukseensa vastauksena luvan lähettää KM:n kansliaan luettelon ruotsalaisen Raamatun sekä kielellisistä että asiallisista virheistä. KM varoitti vielä nimenomaan, ettei mitään saanut painaa ilman lupaa.[18]

---

[17] UUB Palmsk. 112e, pappissääty KM:lle (1686). PRP IV, 238, 243-244, 247-248, 278-281.

[18] KB Autografsamlingen, Gezelius Lindschöldille 20.6.1687. UUB K.1, Gezelius Lindschöldille 1.10.1687. RA ÅK, Gezelius KM:lle (1688?). UUB Palmsk. 112e, KM Gezeliukselle 25.10.1688.

Vaikka siis Gezeliusten raamattuteoksen selitysteksti on ilmeisesti valtaosaltaan nuoremman Gezeliuksen käsialaa, osallistui vanhempi Gezelius täysin voimin tekstikritiikkiin elämänsä viimeisiin vuosiin saakka. Käännöksen uusimisesta käyty taistelu ja siinä kärsitty tappio viivytti raamattutyötä kahdella tavalla. Taistelu toi toisaalta Gezeliuksille vastustajia, toisaalta taas he itse pitivät käännöksen parantamista selitystyössään niin olennaisena osana, että tappion oli pakko jarruttaa teoksen valmistumista.[19]

Eräs juonne Gezeliusten ja Andreas Petraeuksen välisessä riitajutussa, jota aikaisemmin käsiteltiin yliopiston jurisdiktion ongelmana, koskee Raamatun tekstiä ja sen uudistamispyrkimyksiä. Riitaa pitivät tosin yllä todennäköisesti suureksi osaksi molemminpuoliset vastenmielisyyden tunteet, joten syytösten sisältö sai ymmärrettävästi kärjistyneitä muotoja. Kuitenkin Petraeuksen hyökkäykset Gezeliusten raamattutyötä vastaan valaisevat ankaramman ortodoksian käsityksiä Raamatun tekstin uudistamisesta, samoin kuin niistä annetuissa lausunnoissa näkyy Upsalan teologien kanta.

Niinkuin Gezeliusten vuosina 1679 ja 1680 laatimista ruotsalaista raamatunkäännöstä koskevista muistioista voi havaita, oli kysymys tekstin uusimisesta alkukielten mukaan juuri silloin heille erityisen aktuelli. Ensimmäiset raamattuteoksen laatimiseen käytetyt vuodet olivat saaneet heidät vakuuttuneiksi radikaalin korjauksen tarpeesta, ja siksi myös vanhan käännöksen kritiikki oli terävimmillään. Kun se esiintyi KM:lle tarkoitetuissa kirjeissä tai muistioissa, se ei nähtävästi herättänyt erityistä levottomuutta, mutta kun Gezeliukset tulivat ilmaisseeksi kantansa myös Suomen papiston edessä, syntyi selkkaus. Pikaeksegeesin tuloksena syntyneet rukouspäivätekstien selitykset lähtivät Gezeliusten kynästä ja painosta uunituoreina papistolle kenenkään sensuroimatta. Vuoden 1679 selitysten loppuun Gezelius nuorempi liitti nuorille papeille osoitetun

[19] Myös raamattutyön konsepteista (HYK A.II.75, konseptiliuskat) näkyy, miten keskeinen oli pyrkimys alkukielten mukaisen merkityksen löytämiseen. — Jos *J.J. Tengström* 1833, 136 tarkoittaa Gezeliusten raamattutyötä sanoessaan: "Språkstudium, kritik och speculation lågo qväfda under en andelös Dogmatik ..." hän on kohtuuton arvioinnissaan. Näin ymmärtää *Tengströmin* tarkoituksen *Tiililä* 1942, 99. *Tengström* lienee kuitenkin nimenomaan näillä sanoilla tarkoittanut Gezeliusten aikakautta, joskin hän arvioi myös raamattuteosta verraten kielteisesti.

varoituksen kansankielisessä Raamatussa esiintyvistä virheistä. Latinankielisessä huomautuksessa hän sanoo, että kansankielisen raamatuntekstin poikkeaminen "Pyhän Hengen tarkoittamasta merkityksestä" on yleisesti tunnettu. Saarnaajan on esitettävä kansalle alkukielen mukainen merkitys suoraan kansankielellä ryhtymättä komeilemaan alkukielen tuntemuksellaan. Jos menetellään näin, ei synny pahennusta eikä turhaa ajanhukkaa. Pyhän Hengen tarkoittaman merkityksen peitteleminen on taas valon ja totuuden peittelemistä, hyödyllisen jumalallisen sanan salailemista.[20]

Petraeus, jonka kanssa Gezelius vanhemmalla oli ollut käynnissä katkera taistelu 1670-luvun loppupuolella Naantalin kirkkoherranvirasta sekä Petraeuksen professorinviran hoidosta, teki sekä KM:lle että pappissäädylle vuoden 1680 valtiopäivillä kantelun Gezeliuksia vastaan Raamatun halventamisesta. Petraeus väitti heidän loukanneen huomautuksellaan sekä ruotsalaisen raamatunkäännöksen laatijoita, koko Ruotsin papistoa että niitä edesmenneitä hallitsijoita, jotka olivat käännöksen toimituttaneet. Kanteluaan hän höysti erinäisillä muilla syytöksillä. Pappissäädylle antamassaan vastineessa piispa syytti terävin sanoin Petraeusta tyhmyydestä, tämä kun ei ollut huomannut ruotsalaisen Raamatun poikkeavuutta alkutekstistä. Syytöksen hallitsijoihin kohdistuneesta loukkauksesta Gezelius torjui osoittamalla, että Kaarle IX ja Kustaa II Aadolf sekä viimeksi Kaarle XI olivat juuri antaneet määräyksiä käännöksen tarkistamisesta. Gezelius arveli Petraeuksen ryhtyneen hyökkäykseensä yksinään, ilman arvostettujen teologien tukea; siksi hänen kirjoitteluaan oli pidettävä epäteologisena yrityksenä.[21] Viit-

[20] HYK DH 1679, loppusivu: "Ad Concionatores juniores. Quoniam, ut notissimum est, versiones nostrae Bibl. vernaculae saepius discedunt a mente Sp.S., et socordia fuisset, in eruendo textuum sensu divino, negligere veritatis originalis scrutinium, Joh.5:39, ita hic expositus verus sensus, statim pro concione, in lingva nostra proferendus (exemplum vide Conc.2. diei 2. Membr.2.) sine ostentatione et jactatione linguae incognitae, 1.Cor.14:19. Sic nullus scandali metus, nec ullum temporis aut devotionis dispendium. De caetero genuinum sensum S:ae S:ae ejusque emphasin negare, vel non admittere, vel supprimere, vix aliud foret quam obscurare lucem (Psal. 19:11. et 119:105), aliquod utile et divinum subterfugere (Act.20:20, 27) et veritatem detinere, Rom.1:18. ..." *J. J. Tengström* 1825, 169-170.

[21] RA Prästeståndets arkiv IV. J. 4, Petraeus pappissäädylle (1679). *Leinberg* 1900-07 IV, 417-418, Gezelius pappissäädylle (1680?) *J.J. Tengström* 1825, 170-71.

tauksia varhaisempien hallitsijoitten toimiin raamatunkäännösten parantamiseksi Gezelius käytti useita kertoja taistelussaan käännöksen muuttamisoikeuden puolesta.

Kesällä 1681 KM lähetti Turun yliopiston kanslerille ja professoreille sekä tuomiokapitulille käskyn antaa lausuntonsa siitä, missä Gezeliuksen ja Petraeuksen välinen juttu oli käsiteltävä. Kysymys sijaiskanslerin kuulumisesta yliopiston konsistorin tuomiovaltaan oli tämän jälkeen sitkeän pohdinnan kohteena, kuten aikaisemmin on esitetty. KM:n mainitussa kirjeessä ei sanota nimenomaan, mitä riitakysymyksiä tällä kertaa tarkoitettiin. KM ilmoitti ainoastaan Petraeuksen pyytäneen hänen välitystään Gezeliuksen kanssa syntyneessä riidassa, joka koski "kovaa kohtelua ja raskaita syytöksiä". Onkin epätodennäköistä, että KM olisi pyrkinyt siirtämään raamatunkäännöstä koskevan ilmiannon Turussa ratkaistavaksi. KM:n kirjeessä tarkoitettiin toisin sanoen ensisijaisesti niitä riitoja, joita oli syntynyt Gezeliuksen syyttäessä Petraeusta huonosta viranhoidosta ja joitten syytösten vuoksi Petraeus oli entistä enemmän ahtaalla mielialan käydessä häntä kohtaan yhä penseämmäksi myös professorikunnan keskuudessa.[22] On erittäin todennäköistä, että ainakin KM, mahdollisesti myös johtavat teologit olivat aluksi haluttomia puuttumaan millään tavalla Petraeuksen syytökseen. Vaikka Gezeliukset kritikoivatkin ruotsalaisen Raamatun tekstiä epätavallisen jyrkästi, ei papistolle latinankielisenä jaettua varoitusta käännöksessä esiintyvistä virheistä näytä aluksi pidetyn järin vaarallisena. Gezelius oli varmaan tässä vaiheessa oikeassa arvellessaan, ettei Petraeuksella ollut johtavien teologien tukea takanaan.

Tekstikritiikkiin kohdistuva hyökkäys sai laajempaa kantavuutta vasta sitten, kun Petraeus ryhtyi höystämään sitä syyttämällä Gezeliuksia harhaoppisuudesta. Tämä tapahtui ensin syksyllä 1682 julkisesti yliopistossa virkaanastujaispuheessa, jonka Petraeus piti ottaessaan vastaan teologian professorin viran. Harhaoppisuussyytös oli ilmaistu jo puheen teemassa "De omnium seculorum haereticis". Aiheen syytökseensä hän sai jälleen rukouspäivätekstien seli-

[22] KKK, 124-125, Oxenstierna konsistorille 24.6.1681 ja KM kanslerille ja professoreille 17.6.1681. *J. J. Tengström* 1825, 171-172 yhdistää KM:n kirjeen rukouspäivätekstien selityksiä koskevaan Petraeuksen ilmiantoon, mihin se ei siis näytä liittyvän.

tyksistä, eräästä kastetta koskevasta lauseesta, jonka Gezelius nuorempi oli kirjoittanut vuoden 1682 kolmannen rukouspäivän toisen saarnan dispositioon.[23] Harhaoppisuussyytökseen palaan tuonnempana, tässä kiinnostaa kysymys oikeudesta arvostella raamatunkäännöstä. Mutta kun Petraeus oli poiminut esimerkin Gezeliusten väärästä opetuksesta juuri heidän eksegeeseistään, joutui myös Gezeliusten tekstikritiikki uuteen valoon.

Vuoden 1682 lopulla ja seuraavan alkupuolella Petraeus jatkoi syytöksiään luennoillaan yliopistossa, KM:lle lähettämissään kirjeissä, vieläpä saarnoissaan tuomiokirkossa, Naantalissa ja Merimaskussa. Kolmantena adventtisunnuntaina 1682 tuomiokirkossa pitämässään saarnassa hän arvosteli nimenomaan Gezeliusten raamattutyötä. Teksti kertoi Johannes Kastajasta, joka lähetti opetuslapsensa Jeesuksen luo kysymään, oliko hän se tuleva Messias vai pitikö heidän odottaa toista (Mt. 11:2-10). Tekstiä soveltaen Petraeus jatkoi: "Nykyisin monet lähettävät lapsensa Englantiin ja muihin sellaisiin maihin oppimaan kieliä, ja kun nämä tulevat takaisin kotiin, he tahtovat kääntää (förwända: kaksoismerkitys, "vääntää") Raamatun uudestaan. Tämä ei ole sitä, että kysytään Kristuksesta: Kuka sinä olet? Sellaisista varjele meitä, Kaikkivaltias Jumala!"[24] Vaikka Petraeus ei maininnut Gezeliusten nimeä, ei jäänyt vähintäkään epäselvyyttä, keitä hän tarkoitti. Merimaskussa pitämässään saarnassa hän sanoi suoraan ryhtyneensä varjelemaan Raamatun tekstin puhtautta, koska piispa tahtoi muuttaa sitä toisenlaiseksi kuin mihin oli totuttu. Seurakunnan kappalaisen antaman todistuksen mukaan Petraeus oli sanonut, että koko usko oli suuressa vaarassa, jos joitakin Raamatun paikkoja muutettaisiin.[25] Tässä saar-

---

[23] VA Gez III. "Modesta Apologia contra Invectivam Orationem M. Andr. Petraei" ja "Verba iniqva M. And. Petraei", joissa on otteita Petraeuksen puheesta. Petraeus torjui Gezeliusten tekstikritiikin mm. seuraavasti: "In summum Diaboli gaudium tendit cura de versionibus... In gaudium omnibus Pontificijs id ipsum vergere... Effectus tanti studij erit vel Epicureismus vel plane et in totum atheismus". HYK DH 1682 III:II. *J.J. Tengström*

[24] ULA UDA E.III.7a, Petrus Laurbecchiuksen todistus 5.5.1683. Samassa myös muita Petraeuksen hyökkäyksistä annettuja todistajanlausuntoja. *J. J. Tengström* 1825, 174-177. VA Gez I sisältää Gezelius nuoremman laatiman luettelon kaikista Petraeuksen tekemistä hyökkäyksistä.

nassaan Petraeus puhui nimenomaan suomalaisen Raamatun tekstin muuttamisesta, joten hän ei sillä kertaa tarkoittanut raamattuteosta vaan parhaillaan tekeillä ollutta suomalaista Raamattua, joka ilmestyi 1685.

Petraeus oli laajentanut hyökkäyksensä koskemaan kokonaisvaltaisesti Gezeliusten kaikkea raamattutyötä, jonka perusteet hän pyrki osoittamaan puhtaan uskon nimissä vääriksi ja vaarallisiksi. Vanhempi Gezelius arveli vähän myöhemmin, että Petraeuksen vihamielisyys häntä kohtaan johtui osaksi juuri siitä, että hän "suomalaisten oppineitten miesten pyynnöstä" oli antanut tehdä eräitä alkukielten mukaisia parannuksia suomalaisen Raamatun tekstiin, jota Petraeuksen isä oli aikoinaan ollut muokkaamassa vuoden 1642 raamattulaitosta valmistettaessa. Gezelius selitti käännökseen jääneen epätarkkuuksia siksi, että Eskil Petraeus ei ruotsalaissyntyisenä täysin hallinnut suomen kieltä. Kun hän nyt korjautti virheitä, syytti Andreas Petraeus häntä uuden uskon istuttamisesta Suomeen.[26] Petraeuksen syytöksissä oli sen verran perää, että vuoden 1685 "sotaraamatun" teksti tarkistettiin alkukielten mukaan ilmeisesti Gezeliuksen toimesta. Alun perin lienee ollut tarkoituksena julkaista entinen käännös sellaisenaan. Tarkistustyön suoritti Henrik Florinus.[27]

Maaliskuussa 1683 Gezeliukset vetosivat KM:iin ja pyysivät riidan ratkaisua varten lausunnon hankkimista arkkipiispalta ja Upsa-

---

[25] RA ÅK, Gezelius Bergenhielmille 12.6.1683. *Leinberg* 1900-07 VII, 236-237, tutkintopöytäkirja Merimaskussa 24.6.1683. Kappalaisen antaman ja pitäjänmiesten vahvistaman todistuksen mukaan Petraeus oli sanonut suomenkielisessä saarnassaan: "Minun pitä nytt menemän hänän Cuningalisen Maijestetins tygö, Hänän Maij:ns armolisen cudzumisen jälkin, sentähden että Turun Pispa hän tachto Pyhäs Biblias muutamia paicoi toisin käätä, ioca meidän esijsilldäm suuren culutuxen, murhen ia ahkeran Rucouxen cansa on ennen Suomexi käätty; ia nin pian cuin minä sen ymmärsin, että Pispa sen caldaisia rupeis etheens ottaman, ilmoitin sen cohta henän Cuningalisell Maij:lens ja sentehden on henän Cuningalisen Maij:tins minun sinne cutzunut, iota minä nytt myös menän wastaman, Jos se pideis edes käymän (:nimitäin että mutamia paicoja pyhäs Biblias muutetaisin:) nin meiden wskom olis suures waaras." – *J.J. Tengström* 1825, 176-177.

[26] RA ÅK, Gezeliuksen deklaraatio (1684?).

[27] *Leinberg* 1900-07 IV, 417, KM:n kirje 27.11.1680. UUB Palmsk. 112e, Gezelius KM:lle 28.8.1686.

lan teologiselta tiedekunnalta. Varsinkin nuoremman Gezeliuksen kirjoittamasta vetoomuksesta näkyy, miten keskeisesti taistelu koski Gezeliusten eksegeettistä työtä. Hän sanoi pelkäävänsä koko suuren raamattutyön kariutuvan, jollei KM suo hänen isälleen turvaa Petraeuksen syytöksiä vastaan. Kerettiläisyydestä epäillyksi joutuminen oli niin vakava asia, ettei se voinut vahingotta jäädä selvittämättä. Hyökkäyksen röyhkeyttä osoitti hänen mielestään vielä se, että sen suoritti teologista uraansa aloitteleva mies kahta ansioitunutta teologia vastaan näitten poissa ollessa julkisesti yliopiston katederilta.[28]

Gezeliusten toivomuksen mukaisesti KM lähetti kohta tämän jälkeen arkkipiispalle ja Upsalan teologiselle tiedekunnalle käskyn antaa lausuntonsa kiistanalaisista kysymyksistä. Gezeliuksia KM kehotti lähettämään vastineensa kesäkuun puoliväliin mennessä, jolloin Petraeuksen oli saavuttava Upsalaan antamaan lähempää selitystä syytöksistään. Määräyksen mukaisesti tämä olikin paikalla tiedekunnan puhuttelussa.[29]

Arkkipiispa ja Upsalan tiedekunta antoivat lausuntonsa elokuussa. Siinä sanotaan, ettei mikään raamatunkäännös voinut olla täysin virheetön, eivätkä Gezeliuksetkaan ilmeisesti halunneet väittää omaa tekeillä olevaa laitostaan täydelliseksi. Upsalan teologit pitivät kiitettävänä Gezeliusten pyrkimystä paljastaa ruotsalaisen käännöksen virheet, kunhan se vain tapahtui tarpeellista varovaisuutta ja huolellisuutta noudattaen. Käännösvirheitten oikaisu oli saatettava niitten tietoon, "jotka pystyivät saamaan siitä rakennusta". Sensijaan Gezeliusten käyttämä sanamuoto, jonka mukaan käännös poikkesi Pyhän Hengen tarkoittamasta merkityksestä, oli katsottava loukkaavaksi, koska monet yksinkertaiset ihmiset saattoivat käsittää sen siten, että uskon perusteet oli esitetty kansalle sen omalla kielellä väärin. Gezeliuksia voitiin siis moittia varomattomista ja loukkaavista sanamuodoista mutta ei harhaopista, minkä Upsalan teologit vielä nimenomaan toistivat. Jos Petraeus olisi jättänyt muistutuksensa Gezeliuksille yksityisesti tai teologisessa tiede-

[28] RA ÅK, Gezelius KM:lle 24.3.1683 ja Gezelius nuorempi KM:lle samana päivänä. *Leinberg* 1900-07 VII, 228-229, Gezeliukset De la Gardielle 24.3.1683.

[29] KKK, 142-144, KM arkkipiispalle ja Upsalan tiedekunnalle, Gezeliuksille ja Petraeukselle 20.4.1683. CAP V, 330-331, pk 2.5.1683. *J. J. Tengström* 1825, 178.

kunnassa, hänen intonsa puhtaan opin puolesta olisi saanut oikean toteutuksensa. Kun hän nyt meni syyttämään puhdasoppisia teologeja julkisesti harhaopista, hän osoitti sillä "mielensä kyvyttömyyttä ja kaikenlaisia muita kiihkeitä tunteitaan".[30]

Upsalan teologisessa tiedekunnassa olivat kautta 1600-luvun jatkuneet maltilliset ja jyrkintä ortodoksiaa vieroksuvat perinteet, ja sen mukaisesti myös tässä lausunnossa selvästi torjuttiin Turun ankaran puhdasoppisuuden hyökkäys. Gezeliusten tekstikritiikki sai tässä vaiheessa Upsalan teologien periaatteellisen hyväksymisen, kun sensijaan Petraeuksen esiintymisessä tuomittiin sekä sen tapa että syytöksen asiasisällys.

Erityisen mielenkiintoinen on tässä kiistassa Spenerin lausunto, jonka Gezelius nuorempi hankki puolustuksekseen.[31] Ulkomaisella opintomatkallaan Gezelius oli 1673 oleskellut Frankfurtissa ja ystävystynyt Spenerin kanssa. Ystävyys oli sittemmin jatkunut kirjeenvaihtona Gezeliuksen palattua Suomeen.[32] Spener osoittaa lausunnossaan, ettei mikään käännös ole profetian veroinen eikä sitä siis voida asettaa alkutekstin kanssa samanarvoiseen asemaan: jos näin tehtäisiin, ihmisen kyvyt korotettaisiin arvossa Jumalan Hengen rinnalle. Vanhoja käännöksiä on siten lupa korjata, kuitenkin varovasti ja harkiten. Ruotsalaisesta käännöksestä Spener ei katso voivansa esittää arviota, koska se on hänelle tuntematon, eikä hän osaa ruotsia. Kun kuitenkin *Ecclesia Orthodoxa* ja oppineet teologit ovat sitä käyttäneet, se tuskin sisältää uskoa ja kristillistä etiikkaa loukkaavaa. Tästä huolimatta on kavahdettava ajatusta, ettei siinä olisi mitään oikaistavaa.[33] Lausunto on itse asiassa olennaisilta osiltaan Upsalan teologien antaman lausunnon kaltainen. Vaikka Gezeliukset saivat siitä jonkin verran tukea kritiikilleen, se ei vastannut heidän arvostelunsa jyrkkyyttä, vaan johteli huomattavasti maltillisemmalla tavalla muutosten toteuttamiseen.

---

[30] "... sinnens oförmögenheet och hvariehanda andra affecter." Lausunnon on julkaissut *J. J. Tengström* 1825, 177-182.

[31] Lausunto latinaksi: UUB N.15, fol.156-174. Jälkiosan, joka koskee myöhemmin esiteltävää kiistan toista puolta, *J. J. Tengström* (1825, 326-330) on julkaissut ruotsinnoksena.

[32] *J. J. Tengström* 1833, 22-23, 229-232.

[33] UUB N.15, erityisesti foliot 156-158v.

Vaikka Petraeuksen hyökkäyksen eräänä olennaisena käyttövoimana olivatkin Gezeliuksen kanssa käytyjen muitten kahnausten aiheuttamat "kiihkeät tunteet", kuten Upsalan lausunnossa sanottiin, ei hän kuitenkaan taistellut yksin ja omien persoonallisten motiiviensa varassa. Hänen suullaan puhui samalla jyrkkä puhdasoppisuus, sillä hän sai Svenoniuksen taistelutoverikseen. Siitä huolimatta, että Petraeuksen esiintymisen on täytynyt välistä tuntua Svenoniuksesta kiusalliselta, hän tuki tämän hyökkäyksiä yliopistossa julkaisemillaan väitöskirjoilla sekä 1682 että uudestaan 1684, jolloin Upsalan teologien antama lausunto näytti jo luovan mahdollisuudet siirtää kiista lopullisesti sivuun.[34]

Analysoituaan perusteellisesti ruotsalaista raamatunkäännöstä koskevaa Gezeliuksen kritiikkiä Svenonius tiivisti käännösvirhemahdollisuudet kahdeksi ryhmäksi: käännöksessä saattoi olla jotakin, mikä ei tarkoin vastannut Pyhän Hengen antamaa merkitystä (praeter mentem Sp.S.), mutta ei sensijaan mitään, joka olisi sitä vastaan (contra mentem Sp.S.). Viimeksi mainittu mahdollisuus edellyttäisi nimittäin kääntäjän tietoista pahantahtoisuutta.[35] Svenonius tarkoitti toisin sanoen, ettei puhdasoppisessa kirkossa tehty käännös voinut sisältää radikaaleja virheitä; hänen perustelunsa oli puhtaaksi viljellyn systemaatikon, kun taas Gezelius lähti filologisista perusteista.

Kirjeessään Gezeliukselle syksyllä 1684 KM osoitti tyytyväisyytensä Upsalasta tulleeseen lausuntoon ja sanoi sen vahvistaneen hänen aikaisempaa käsitystään. Saadakseen hälinän kerta kaikkiaan hiljenemään KM vaati kuitenkin Gezeliukselta vielä tarkempaa selitystä, josta kävisi kiistattomasti ilmi, ettei mitään harhaoppisia käsityksiä ollut tarkoitus levittää.[36] KM:n ratkaisu osoittaa

---

[34] *Svenonius* 1685, 280-284. *J. J. Tengström* 1825, 174, 182. – Valittaessaan v. 1683 Petraeuksen solvauksista Gezelius vetosi siihen, että Svenonius oli ollut Petraeuksen takaajana tämän tullessa professoriksi. RA ÅK. Gezelius Bergenhielmille 12.6.1683.

[35] *Svenonius* 1685, 334: "Concludo igitur ... licet aliquid in hisce translationibus sit positum *praeter mentem* Sp.S. non tamen id factum esse credimus *contra meniem* Sp.S. quia nemo praesumendus Spiritui S. contradicere nisi, qui ex mala intentione id facit."

[36] *Leinberg* 1900-07 VII, 260-261. KM Gezeliukselle 10.10.1684.

ortodoksisen falangin hyökkäysten jatkuneen vuoden 1684 aikana, mitä myös Gezelius useissa kirjeissään valittaa.[37]

Upsalan teologinen tiedekunta antoi KM:n pyynnöstä Gezeliuksen tekemien valitusten johdosta uuden lausunnon, joka on päivätty päivää aikaisemmin kuin KM:n kirje Gezeliukselle syksyllä 1684. Upsalan teologit kiittivät nyt kuten aikaisemminkin Gezeliusten ansioita ja oikeaoppisuutta, mutta pitivät tarpeellisena, että nämä antaisivat tyydyttävän selityksen käyttämistään kiistanalaisista sanamuodoista. Lausunnosta käy ilmi, että Gezelius vanhempi oli jo lähettänyt yhden selityskirjeen KM:lle. Tämä jälkimmäinen Upsalan lausunto on myös siitä mielenkiintoinen, että se osoittaa, minkä tähden Petraeusta ja Svenoniusta ei kernaasti käyty vaientamaan kovemmalla kädellä, vaikka heidän esiintymistään ei pidetty suotavana. Jos Petraeusta rangaistaisiin Gezeliuksen ehdotuksen mukaisesti, hänet pakotettaisiin sillä pyytämään lausuntoja ulkomaalaisilta teologeilta. Epäilemättä hän myös löytäisi sieltä tukea, ja silloin Gezeliuksilla olisi vain entistä suurempia vaikeuksia asiansa puolustamisessa. Vieraitten edessä ei ollut alennuttava selvittelemään kotoisia teologisia riitoja. Kun lisäksi Gezeliusten huomautus raamatunkäännöksen virheellisyydestä saattoi johtaa yksinkertaisen kansan vääriin käsityksiin, oli heidän alistuttava antamaan tarpeellinen selitys, ja molemmat osapuolet oli saatava hiljenemään.[38] Upsalan *via media* oli perinteisesti pyrkinyt välttämään sekaantumista Saksan teologisiin riitoihin. Synkretismiriidat olivat Saksassa tähän aikaan käynnissä, joten tulenarkoja tilanteita oli kaikin keinoin varottava. Pelko kotoisten riitojen joutumisesta saksalaisten reposteltavaksi ei ollut aiheeton, sillä Svenoniuksen "Lytrodoxia Jesu"-teoksessaan esittämä kritiikki Gezeliuksia vastaan pantiin Saksassa merkille, kuten tuonnempana osoitetaan.

Taistelu jatkui v. 1685. Gezelius teki helmikuussa yliopiston konsistorissa ilmiannon Petraeusta vastaan siitä, että tämä oli poikansa väitöskirjan gratulaatiossa tölväissyt raamattutyötä. Gezelius

[37] Esim. seuraavissa: KB Autografsamlingen, Gezelius KM:lle (1684?). RA ÅK, Gezelius KM:lle (1684?). *Leinberg* 1900-07 IV, 454, Gezelius KM:lle (1685).

[38] *J. J. Tengström* 1825, 182-183. Lausunnossa mainittu Gezeliuksen selityskirje on mahdollisesti sama päiväämätön kirje, joka on julkaistu *Arwidssonin* (1858 X, 253-257) kokoelmassa.

vaati konsistoria käyttämään tuomiovaltaansa, mutta tämä päätti odottaa ensin riitakysymyksen kokonaisratkaisua KM:lta. Kansleri Oxenstierna asettui samalle kannalle ja ilmoitti Petraeuksen käytöksen joutuvan punnittavaksi vasta KM:n antaman päätöksen jälkeen.[39]

Turun ortodoksien syytökset Gezeliusten esittämien lausumien hereettisyydestä oli nyt siis havaittu kohtuuttomiksi, sensijaan nämä lausumat olivat Upsalan teologien mukaan vain loukaavia ja epätavallisia. KM:n käskyä noudattaen Gezelius vanhempi oli jo antanut selityksen, mikä kuitenkin ilmeisesti todettiin epätyydyttäväksi, sillä Gezelius jätti toisen selityskirjeen. Hän puolusti epätavallisten sanontojen livahtamista raamatunselityksiin sillä, että tekstien myöhäisen Turkuun saapumisen aiheuttama kiire ei ollut sallinut aina tarpeellista lähdeteosten hyväksikäyttöä. Vaikka sanamuoto tuli kiireessä tavallisesta poikkeavaksi, itse ajatus oli toki oikean opin mukainen.[40]

Koska selitykset eivät näyttäneet tuottavan riittävää hyvitystä, KM vaati Gezeliuksia allekirjoittamaan Upsalan teologien valmiiksi laatiman peruutuskirjeen.[41] Allekirjoitukset on päivätty yli yhdeksän kuukautta myöhemmin. Vaikka riitajutun ratkaisu edistyi muutenkin hitaasti, viivästys osoittaa, miten vaikeaa Gezeliusten oli taipua nöyryyttävään perääntymiseen. Sitä ennen he yrittivät vielä selviytyä kunniallisemmin ja laativat useita selityskirjelmiä. Elokuussa 1685 lähettämässään selityksessä Gezelius nuorempi koetti yhä puolustaa raamatunkäännöksiin kohdistamaansa kritiikkiä. Papistolle jaetuissa saarnaluonnoksissa oli kehotettu ainoastaan etsimään "Jumalan Hengen varsinaista tarkoitusta" alkutekstin mukaan, ei muuta. Useissa luterilaisten teologien teoksissa oli toki vastaavanlaisia sanamuotoja, vieläpä nämä olivat arvostelleet itsensä Lutherin raamattulaitosta. Gezelius ihmetteli, kuinka ei ollut luvallista osoittaa ruotsalaisen käännöksen virheitä, kun tämä käännös oli kuitenkin tehty Lutherin Raamatun mukaan — vieläpä heikomman, myöhemmin korjatun — eikä alkutekstistä. Siis luterilaiset teologit arvos-

[39] CAP V, 480-495. CAP VI, 9. KKK, 179-180, Oxenstierna konsistorille 7.7.1685.

[40] *Arwidsson* 1858 X, 257-258, Gezelius KM:lle (1685?). Kirjeestä käy ilmi, että se on Gezeliuksen toinen selitysyritys, joten se on nähtävästi sijoitettava vuoteen 1685 eikä seuraavaan, kuten julkaisija on tehnyt.

[41] *Leinberg* 1900–07 VII, 280, KM Gezeliukselle 6.6.1685.

telivat yleisesti alkukielen mukaan tehtyä käännöstä, kun taas Ruotsissa ei ollut luvallista osoittaa edes käännöksen käännöksen virheitä.[42]

Myöhemmin Gezeliukset vielä vetosivat näihin samoihin sekä muutamiin uusiin perusteisiin. V. 1681 antamassaan määräyksessä suomalaisen Raamatun uudistamisesta KM oli itse viitannut myös suomalaisessa laitoksessa esiintyviin virheisiin. Saarnaluonnoksen huomautuksen Gezeliukset selittivät pyrkineen eliminoimaan kansan edessä syntyvää pahennusta, ei suinkaan sellaista provosoimaan. Tarkoitus oli papeille osoitetulla latinankielisellä ohjeella opettaa näitä ottamaan saarnoihinsa lyhyesti ja huomiota herättämättä Jumalan sanan alkukielen mukainen merkitys ryhtymättä laajasti paljastamaan käännöksen ja alkutekstin erilaisuutta. Gezeliukset toivoivat vielä saavansa pappissäädyn valittujen edustajien läsnäollessa selvittää periaatteensa, jonka oikeutuksesta he olivat varmoja. Svenoniuksen julkisen esiintymisen Turun yliopistossa heitä vastaan he halusivat rinnastaa kiihkeitten saksalaisten kontroverssiteologien pahennusta herättävään riitelyyn, joka oli KM:n asetusten ja myös tässä riidassa antamien käskyjen vastaista.[43]

Gezeliukset toivoivat siis asiansa esille ottamista vuoden 1686 valtiopäivillä, mitä KM ei kuitenkaan ilmeisesti sallinut, sillä Gezelius vanhempi allekirjoitti valmiin peruutuskaavan helmikuussa. Nähtävästi KM halusi välttää ruotsalaisen teologian tulemasta kompromettoiduksi saksalaisten ortodoksien silmissä sekä ruotsalaisten joutumista mukaan Saksan riitoihin, mihin vaaraan myös Upsalan lausunnossa oli viitattu. Vanhemman Gezeliuksen allekirjoittamia peruutuskaavoja on säilynyt kaksi. Toinen on helmikuun 16 päivältä, ja siihen Gezelius on tehnyt ennen allekirjoitustaan lisäyksen, jossa hän varovaisin sanakääntein osoittaa yhä pysyvänsä entisessä kannassaan. Viikkoa myöhemmin päivätty kaava on ilman lisäyksiä; näin ollen kaavan sanamuoto, jonka mukaan hän lupaa paitsi olla vastaisuudessa käyttämättä pahennusta herättäneitä ilmaisuja, jättää ne myös tulevaisuudessa vaille enempiä

[42] VA Gez I. Gezelius nuorempi KM:lle 26.8.1685. *J.J. Tengström* 1825, 323-326.
[43] *J. J. Tengström* 1825, 330-335.

puolusteluja ja selityksiä, tuli häntä sitomaan.[44] Gezelius oli yrittänyt vielä viime hetkessä päästä suorittamasta vaadittua täyttä peruutusta. Jälkimmäisen allekirjoituksen jälkeen KM katsoi täyden hyvityksen tulleen suoritetuksi. Nuorempi Gezelius allekirjoitti kaavan syksyllä.[45]

Peruutukseen päättyneen katkeran taistelun loppuvaiheet osoittavat, miten sitkeästi Gezeliukset pitivät kiinni raamatunkäännösten kritikoinnin välttämättömyydestä. Vaikka heidän juttunsa olikin muuttunut arvovaltakysymykseksi, osoittavat heidän perustelunsa kuitenkin selvästi, mitkä olivat heidän teologiset intentionsa. Koska saarna oli rakennettava Raamatusta käsin, oli papilla oltava käytettävissään kestävin filologisin perustein tulkittu käännös. Gezelius vanhempi ei allekirjoittamastaan peruutuksesta huolimatta myöntänyt myöhemmin Turun yliopiston konsistorissa tämän periaatteensa tappiota.[46]

Monet tekijät vaikuttivat siihen, etteivät Gezeliukset joutuneet kokeman Terseruksen kohtaloa. Heidän vaarallisia lausumiaan ei ollut leimattu suoranaisesti noviteeteiksi – ja sen mukaisesti skismaattisiksi – joskin epätavallisiksi ja pahennusta herättäviksi. Lisäksi ne oli julkaistu tilapäistuotteena. Gezeliusten riidan aikana

---

[44] RA ÅK, Gezeliuksen peruutukset 16.2.1686 ja 23.2.1686. Samassa yhteydessä on vielä Gezeliuksen laatima selitysyritys 17.2.1686, joka ei sisällä enää asiallisesti uutta. Lisätyn peruutuksen on julkaissut *J. J. Tengström* 1825, 335-337. Päiväyksenä on *Tengströmillä* 26.2., minkä täytyy olla virheellinen.

[45] *Leinberg* 1900–07 VII, 304-305, KM Upsalan teol. tiedekunnalle 26.2.1686. *Arwidsson* 1858 X, 258-259, Gezelius nuoremman peruutus 27.10.1686. Tämä peruutuskaava eroaa Gezelius vanhemman allekirjoittamasta siinä, että peruutetut lausumat ovat alkuperäisessä latinankielisessä muodossaan. Gezelius nuorempi oli aikaisemmin huomauttanut, ettei Upsalassa tehdyn kaavan ruotsinkielinen sanamuoto vastannut alkuperäistä merkitystä. *J. J. Tengström* 1825, 323-324.

[46] CAP VI, 208. Gezeliusten suoritettua peruutuksensa käski KM suorittaa tutkimuksen siitä, oliko Petraeus menetellyt hyökkäyksissään virheellisesti. Myös tästä antoivat Upsalan teologit lausuntonsa. Vuoden 1687 aikana Gezeliukset syyttivät Svenoniusta tämän esiintymistavasta käydyn riidan aikana. Seuraavana vuonna taistelut päättyivät Svenoniuksen kuollessa ja Petraeuksen menettäessä arvovaltansa yliopistossa. *Leinberg* 1900–07 VII, 304-305, KM Upsalan teol. tiedekunnalle 26.2.1686. ULA UDA E.III.7a, Petrus Rudbeckiuksen lausunto 15.7.1686; Svenonius ja Jacob Flachsenius arkkipiispalle 21.8.1686. VA Gez I, Svenoniuksen, Flachseniuksen ja Petraeuksen puolustuskirjelmä 29.1.1687. CAP VI, 95,99,200-204. *J.J. Tengström* 1825,187-188.

ei ollut rinnalla vaarallista unionistia kuten Johannes Matthiae, johon Terserus samastettiin. Ulkopoliittiset syyt, jotka suojelivat Petraeusta ankarilta vastatoimenpiteiltä, estivät ilmeisesti myös Gezeliuksiin sovellettavat liian kovakouraiset kuritoimet. Mutta Gezeliuksia suojeli tällä kertaa myös kuninkaan persoona, joka oli hillinnyt teologien intoa aikaisempienkin hallitsijoitten aikana. Vihdoin Gezeliusten riidassa näkyy perinteisen ruotsalaisen teologian maltillisen linjan jatkuminen täysortodoksian aikakaudella nimenomaan Upsalan teologiassa.

3. KIRJAPAINO JA KUSTANNUSTOIMINTA

Gezelius piti hyvän kirjallisuuden julkaisemista ensiarvoisena keinona niin kansanopetuksen kuin koulu- ja yliopistotyönkin kehittämisessä. Siitä syystä hän itse ryhtyi harjoittamaan aikaan katsoen suurisuuntaista kustannustoimintaa sekä hankki sitä varten kirjapainon ja paperitehtaan.[1]

Aivan ensimmäisinä Turun aikoinaan Gezelius kiinnitti jo huomionsa yliopiston kirjapainoon ja yritti parantaa sen varustetasoa ja suorituskykyä (s. 338-339). Kun yritykset eivät tuottaneet toivottua tulosta, piispa ilmoitti jo kesällä 1666 konsistorille aikeestaan perustaa Turkuun toinen paino. Vähän myöhemmin KM:lle lähettämässään anomuskirjeessä hän tunnusteli mahdollisuuksia oman kirjapainon saamiseen ja lupasi hankkia kirjallisuutta markkinoille puolella siitä hinnasta, millä sitä oli Upsalassa saatavissa. Katsoipa hän mahdolliseksi järjestää kirjojen vientiä Ruotsiin ja Saksaan sen sijaan, että niitä nyt tuotiin maahan.[2]

Tärkeimmät motiivit oman kirjapainon hankkimiseen olivatkin tässä ilmaistut. On ilmeistä, että piispan ja yliopiston välien viileneminen vähensi entisestään Gezeliuksen mahdollisuuksia käyttää kirjapainoa hyväkseen omassa julkaisutoiminnassa.[3] Esikuvia yrityk-

[1] *Gardberg* 1949 I, 168-223 on tarkkaan esittänyt Gezeliuksen kirjapainon vaiheet, joten tässä ei ole aihetta puuttua yksityiskohtiin.

[2] CAP III, 146. *J. J. Tengström* 1825,116,118-119. *Gardberg* 1949 I, 170.

[3] *Göransson* 1952,116.

selleen Gezelius sai Ruotsista, missä monet piispat olivat 1620-luvulta lähtien joko hankkineet itselleen (Strängnäs) tai kapitulille (Västerås) kirjapainon tai muuten toimineet kaupunkinsa painatustoimen puuhamiehinä. Lähimmän esikuvan hän sai omasta ruotsalaisesta piispankaupungistaan Västeråsista, mihin Johannes Rudbeckius oli hankkinut v. 1621 painon hiippakunnallisia tarpeita varten.[4]

Vuoden 1667 lopulla Gezelius vielä epäröi suunnitelmissaan, mihin viitannee se, että hän tarjosi yliopistolle erän kirjasimia ostettavaksi. Samoihin aikoihin hän kuitenkin jo teki työsopimuksen kirjanpainaja Johan Winterin kanssa. Sopimus tuli voimaan vuoden 1668 alusta, joten ainakin painotyön valmistelut ja välttämättömät hankinnat olivat käynnissä mainittuna vuonna. Viimeistään v. 1669 Gezeliuksen kirjapaino oli toiminnassa.[5]

Vuoden 1681 tulipalossa kirjapaino kärsi pahoja vaurioita, joitten korjaamiseen Gezelius anoi KM:lta varoja. Myös kirjavaraston hän kertoi tuhoutuneen. Seuraavana vuonna Winter muutti painon Karjakadulle.[6]

Saadakseen paperia kirjapainoaan varten ja myös muuten kapitulin tarpeisiin Gezelius hankki oman paperitehtaan. Hänen tarkoituksenaan oli alun perin saada yrityksen osakkaaksi myös yliopisto tai yksityisiä professoreita. Nämä lupasivat miettiä asiaa, mutta joko varojen tai uskalluksen puute tuli esteeksi.[7] Valmisteluvaiheessa Gezelius hankki itselleen kahden osakkaan osuudet, jolloin tehdas tuli hänen ja saksalaisen Bertil Obenherin omaisuudeksi. Tehdas sijoitettiin Pohjan pitäjän Tomasböleen, ja se aloitti toimintansa v. 1667. Neljä vuotta myöhemmin myös Obenherin osuus joutui Gezeliukselle.[8]

[4] *Schück* 1923 I, 182-187, 192. *Gardberg* 1949 I, 170.

[5] *J. J. Tengström* 1825, 120-121. *Gardberg* 1949 I, 174-175. Kirjapainon sijainnista *Dahlström* 1942, 2 ja *Gardberg* 1949 I, 178-179. Gezelius itsekin mainitsi painon sijainnista kirkon lähellä valittaessaan v. 1681 tulipalon tuhoista. RA ÅK, Gezeliuksen päiväämätön memoriaali 1680-luvun alkuvuosilta.

[6] RA ÅK, Gezeliuksen päiväämätön memoriaali sekä lisäykset hiippakunnan päiväämättömän memoriaalin lopussa (1680-luvun alkupuolelta). *Leinberg* 1900–07 IV, 422. Gezelius KM:lle 1682. *Gardberg* 1949 I, 179-180.

[7] CAP III, 143-144.

[8] *J. J. Tengström* 1825, 116-118 ja 1833, 250. *Nikander & Sourander* 1955, 20-23.

Näissä toimissaan piispa nautti sekä KM:n että johtavien hallintomiesten luottamusta ja tukea. Tehdessään mainittua tarjousta yliopiston konsistorille Gezelius sanoi kenraalikuvernööri Herman Flemingin kehottaneen häntä ryhtymään tehtaan osakkaaksi. Kun Gezelius sitten 1672 pyysi tehtaansa kustannuksiin kahta tilaa Pohjan pitäjästä, KM järjesti ne hänelle. Reduktion ollessa käynnissä Gezelius pelkäsi tilojen peruutusta ja pyysi aikaisemman luovutuksen vahvistusta. Tähänkin pyyntöön KM vastasi suopeasti, tunnusti piispan kirjankustannustoiminnan suuren hyödyn kouluille ja seurakunnille sekä vakuutti käyttöoikeuden tiloihin säilyvän entisellään.[9]

Vanhemman Gezeliuksen organisaattorin kyvyt tulivat esiin edelleen siinä, että hän pyrki saamaan papiston mukaan tukemaan aloitettua paperinvalmistusta. Vuosien 1666 ja 1667 pappeinkokouksissa piispa keskusteli papiston kanssa kirjapainosta ja kustannustoiminnasta, jolloin papit lupasivat keruuttaa lukkareilla raakaainetta, siis jätekankaita, paperitehdasta varten. Keskustelun perusteella piispa kehotti vielä myöhemmin kiertokirjeissään järjestämään materiaalin keruun seurakunnissa.[10]

Paperitehtaan tuotanto ei kuitenkaan tehnyt Gezeliuksen kirjapainoa omavaraiseksi, vaan painopaperia oli tuotava ulkomailta. Niitä painatustöitään varten, joita piispa suoritti yliopiston kirjapainossa ennen oman painon valmistumista, hän pyysi ja sai erän yliopistolle tullitta tuotua paperia. Myöhemmin Gezelius sai ainakin v. 1682 tuoda painotöitään varten KM:n luvalla tullitonta paperia.[11]

Voidakseen hoitaa kirjojen kustannustoimen tehokkaasti Gezelius järjesti itse myös sidonnan ja myynnin. V. 1674 hän palkkasi oman sitojan, ilmeisesti osaksi siitä syystä, että vuoden 1630 ammattikuntasäännön mukaan sidottujen kirjojen myyntioikeus kuului

---

[9] RA ÅK, Gezelius KM:lle 1672. *Leinberg* 1900–07 IV, 355-356, KM Axel Stålarmille 15.12.1672. *Leinberg* 1892, 208, KM:n resoluutio Turun hiippakunnan papistolle 1.3.1678. *Leinberg* 1900–07 VII, 275-276, KM:n kirje 9.4.1685. *Nikander & Sourander* 1955, 23-24.

[10] *Lagus* 1836, 194, AS 1666; 200, AS 1667; 204, kiertok. 15.4.1667 ja 17.5.1667. Viimeksi mainitussa kirjeessä sanotaan, että se on painettu suomalaiselle paperille, mikä on todisteena tehtaan toiminnasta vuoden 1667 alkupuolella.

[11] CAP III, 166. *Leinberg* 1900–07 IV, 422, Gezelius KM:lle 1682. *J.J. Tengström* 1825, 122-123.

sitojalle.[12] Seurakunnille ja papistolle Gezelius tarjosi kirjoja ostettavaksi sekä kiertokirjeissä että tarkastusmatkoillaan ja harjoitti siten suoranaista kirjakauppaa. Piispan asiamiehen suorittamista myyntimatkoista on osoituksena ainakin Gabriel Procopaeuksen jo aikaisemmin mainittu matka Pohjanmaalle, mistä hän lähetti selonteon, joka on tallella. Matkan pääasiallinen tarkoitus ei käy kiistatta selville, mutta ainakin hän tarjosi papistolle kirjallisuutta piispan toimeksiannosta.[13] Kirjojen levityksen helpottamiseksi lienevät omalta osaltaan tarkoitetut Gezeliuksen vuosina 1683 ja 1688 julkaisemat kustannusluettelot, jotka ovat lajissaan ensimmäiset maassamme. Ruotsin ensimmäiset myyntiluettelot oli julkaissut Västeråsin kapitulin kirjapaino 1641, joten malli saattoi tässäkin olla peräisin Gezeliuksen entisestä hiippakunnasta.[14]

Gezeliuksen kirjankustannustoimi oli suurisuuntainen, kokonaisvaltainen ja rohkea yritys, joka sitoi huomattavan määrän hänen varoistaan. Voitaneen pitää oikeina niitä arvioita, joitten mukaan piispaa kannusti uranuurtajan aatteellinen työ eikä taloudellinen voitto (Nohrström). Kuolinpesää selvitettäessä nuorempi Gezelius totesikin suuren määrän varoista koostuvan kirjavarastoista, joitten myynti kävisi hitaasti eikä siten koituisi perillisille suureksikaan hyödyksi.[15] Gezeliuksen elämäntyötä yhteissuorituksena arvioitaessa on vielä huomattava, että kustannustoimi oli nimenomaan vanhemman Gezeliuksen harrastus. Hänen poikansa ei enää ollut siihen läheskään samassa määrin innostunut.[16] Ilmeisesti se ei enää ollut tarpeenkaan, sillä kirjojen julkaisumahdollisuudet olivat olennaisesti parantuneet isän työn tuloksena.

Oman keskitetyn kustannustoimintansa pohjalta lähtien Gezelius laati yleisvaltakunnallisen suunnitelman kirjallisuuden tuottamiseksi ja levittämiseksi. Suunnitelma on ilmeisesti alkanut itää jo ensimmäisinä intensiivisinä Turun vuosina. Merkittävän lisäsysäyk-

---

[12] *Nohrström* 1933 I, 53. *Gardberg* 1949 I, 190-191.

[13] *Lagus* 1836, 297, kiertok. 31.6.1681. *Leinberg* 1900–07 VII, 208, Gezelius rovasteille 3.2.1681. HYK Gez.a, Procopaeus Gezeliukselle 20.1.1669. *Lempiäinen* 1967, 162-163.

[14] *J. J. Tengström* 1825, 246-247. *Schück* 1923 I, 183. *Nohrström* 1933 I, 48-49.

[15] *J. J. Tengström* 1825, 125. *Nohrström* 1933 I, 46,51. *Gardberg* 1949 I, 199-200.

[16] *Schück* 1923 I, 191. *Nohrström* 1933 I, 52, 56.

sen se sai vuoden 1672 valtiopäivillä, missä pohdittiin tarkoituksenmukaisimpia keinoja kirjallisuuden tarpeen tyydyttämiseksi. Kysymys lienee ollut lähinnä oppikirjoista, sillä sääty antoi suunnitelman laatimisen "niille, jotka on määrätty koulujärjestyksen tarkastajiksi."[17] Kuten aikaisemmin on todettu, Gezelius aloitti näillä valtiopäivillä saamansa toimeksiannon pohjalta koulujärjestystyönsä, mikä johti sitten MI:n syntyyn.

Kirjojen kustannus- ja levityssuunnitelma eteni siis rinnan koulujärjestystyön kanssa. Rinnakkaisuus näkyy myös siitä, että Gezelius esitti sen pappissäädylle 1682, samoilla valtiopäivillä kuin MI:n. Suunnitelma on ollut kirjallisessa muodossa, sillä papisto päätti tutkia sitä kotonaan.[18] Gezeliuksen pyrkimyksiä arvioitaessa suunnitelmalla on huomattava arvo.

Gezeliuksen lähtökohtana oli oppikirjojen puute ja liian korkea hinta. Epäkohtaa voitiin hänen mielestään lähteä korjaamaan perustamalla ensinnäkin teknisesti korkeatasoisia paperitehtaita ja kirjapainoja. Kustannustoimen käynnistämiseen tarvittiin edelleen yhtiö (societet), jolla oli käytettävissään varoja. Kehittäessään suunnitelmaansa tästä eteenpäin Gezelius tekee mielenkiintoisia ehdotuksia. Jotta kustannustoimi saataisiin siinä määrin kannattavaksi, että kirjojen hintaa voitaisiin laskea, tarvittiin määrätietoista keskitystä. Tämä merkitsi samojen oppikirjojen käyttöä kaikissa kouluissa; jos jokin kirja puuttui, se oli tilattava sen laatimiseen kykenevältä. Kirjakaupan keskittämistä varten yhtiön oli palkattava sopiva "toimitusjohtaja", jonka asuinpaikkana tulisi olemaan Tukholma. Tämän tehtäviin kuuluisi tiedottaminen kaikille kirjojen tarvitsijoille, mitä kirjoja oli saatavissa, mitä tulossa, ja mikä oli kunkin kirjan kappalehinta Tukholmassa. Viimeksi mainittu oli erityisen tärkeä siksi, ettei kukaan voisi nostaa hintoja kohtuuttomasti. Koko kustannustoimen johtajana tuli olla tarpeellisella auktoriteetilla varustettu hen-

---

[17] ULA UDA J.IV.2, pappissäädyn kasuaalivastaukset, q.62. Myös Raamattuja oli saatava markkinoille kohtuullisin hinnoin: *Gezelius* 1689, 24-25.

[18] Tiedon suunnitelman tuomisesta valtiopäiville olen löytänyt ainoastaan *Duraeuksen* (1788,23,132) päiväkirjasta. *J. J. Tengström* 1825, 125-127 on julkaissut ilmeisesti Gezeliusten perhearkistoon kuuluneen suunnitelman, joka on oletettavasti sama kuin vuoden 1682 valtiopäivillä esitetty. *Tengström* sijoittaa sen synnyn n. vuoteen 1670, mutta kun hän ei esitä perusteita olettamukselleen, katson hänen erehtyneen.

kilö (Patronus och Director), joka pystyi sovittelemaan erimielisyydet ja takaamaan yhtenäisyyden. Erityisen mielenkiintoisella tavalla Gezelius suunnitteli hänen tehtäväkseen myös sellaisten kirjojen markkinoille pääsyn estämisen, joita ei ollut yhtiössä yhteisesti hyväksytty. Ehdotukseensa liittämillään laskelmilla Gezelius osoitti yksityiskohtaisesti, miten näin suunniteltu kustannustoimi tulisi taloudellisesti kannattavaksi samalla, kun kirjojen hintaa voitiin pitää kohtuullisella tasolla. Myös näistä laskelmista näkyy, miten Gezelius perusti ne massavalmistuksen ja siis valtakunnassa sovitun yhtenäisyyden varaan.

Vaikka Gezeliuksen pitkälle keskitetty kustannustoimen suunnitelma onkin Ruotsi-Suomen suurvalta-ajan tyypillisten keskittämispyrkimysten suuntainen,[19] sitä ei ehkä sittenkään ole katsottava ensisijaisesti hallituksen poliittisista malleista käsin. Gezelius ei ollut ankaran ortodoksian mies, sensori ja siinä mielessä normalisoija, vaan hän pyrki tarkoituksenmukaiseen opetustoimen tehostamiseen. Hänen organisatorisen älynsä mukaisesti tehokas keino tämän päämäärän saavuttamiseksi oli keskitys. Näin ollen ei kilpailevien oppikirjojen markkinoille pääsyn estäminen liioin ollut sensuuritoimenpide vaan keino kannattavuuden takaamiseksi.

Kustannustoimi ja levikkiohjelmat — oman kirjallisen työn ohella — kattavat ilmeisesti vain osan Gezeliuksen vaikutuksesta kotimaisiin kirjamarkkinoihin. On säilynyt tietoja siitä, että hän ohjaili yksityiskohtaisesti myös käännöstyötä ja -valikoimaa.[20]

---

[19] *Gardberg* 1949 I, 173.

[20] *Leinberg* 1900–07 IV, 305, Matthias Berg KM:lle (1669?). Berg oli kääntänyt Gezeliuksen kehotuksesta englantilaisen hartauskirjan "The Sanctuarij of a Troubled Soule". Tästä John Haywardin kirjasta oli samoihin aikoihin Tukholman konsistorissa tarkastettavana toinenkin, Magnus Gabriel De la Gardien kehotuksesta tehty ruotsinnos, jota ei hyväksytty. Siinä todettiin mm. "smaak af Calvinismo". *Hellekant* 1944,79-81. Bergin työtä *Hellekant* ei tunne.

1. TURUN PIISPA VALTIOPÄIVILLÄ

Piispat olivat itseoikeutettuja ja myös velvoitettuja osallistumaan valtiolliseen elämään, sillä vuoden 1634 hallitusmuodon mukaan heidän oli oltava valtiopäivillä mukana. Syrjäisten hiippakuntien esimiehille suotiin kuitenkin eräitä helpotuksia. Siten heidän ei ollut pakko saapua kaikkiin valiokuntien kokouksiin, joihin tulivat vain lähimpänä asuvat piispat. Myös varsinaisilta valtiopäiviltä jäi pitkämatkalaisia piispoja pois; näissä tapauksissa heidän tuli pyytää poisjääntiinsä lupa sekä nimetä itselleen sijainen.[1]

Turun piispana ollessaan Gezelius oli mukana vuosien 1668, 1672, 1675, 1680, 1682-83 ja 1686 valtiopäivillä, mutta käytti myös muutamia kertoja hyväkseen poisjääntioikeutta. Göteborgin valtiopäivillä 1676 hän ei ollut, ja Halmstadissa 1678 häntä edusti nuorempi Gezelius. V. 1689 hän kieltäytyi korkeaan ikäänsä ja aikaisempaan uutteraan valtiolliseen toimintaansa vedoten. Vanhana miehenä hän ei enää katsonut voivansa uskaltautua merelle epävakaiseen säähän. Hän pyysi, ettei KM katsoisi kieltäytymistä tottelemattomuudeksi. Piispan ja kapitulin edustajana esiintyi Oriveden kirkkoherra Josef Lauraeus.[2] Vuoden 1676 valtiopäivien sijasta Gezelius osallistui samana vuonna pidettyihin Turun maapäiviin, missä päätettiin suostunnoista sotavarusteluihin.[3]

Itseoikeutettu asema valtiopäivillä sekä valiokunnissa antoi luonnollisesti piispalle erinomaisen mahdollisuuden sekä yleisten

---

[1] *Ahnlund* 1933,402. *Österbladh* 1933, 290-291.

[2] PRP III,3,57,177,305,313. PRP IV,1,160,217. RA ÅK, Gezelius KM:lle (1689). *Österbladh* 1933, 308-310; luettelo on vaillinainen. — Suorittaessaan paluumatkansa kevättalvella 1683 Pohjanlahden ympäri Gezelius pyysi ja sai valtiolta kyytirahaa. RA ÅK, Gezelius KM:lle (1682). VA RRj. "Pass för Biskopen Doct. Johan Gezelio..." 16.1.1683. Vapaasta kyydistä *Ahnlund* 1933, 440-441.

[3] *Lagus* 1836,272-276, kiertok. 19.7.1676, 31.8.1676, 18.9.1676.

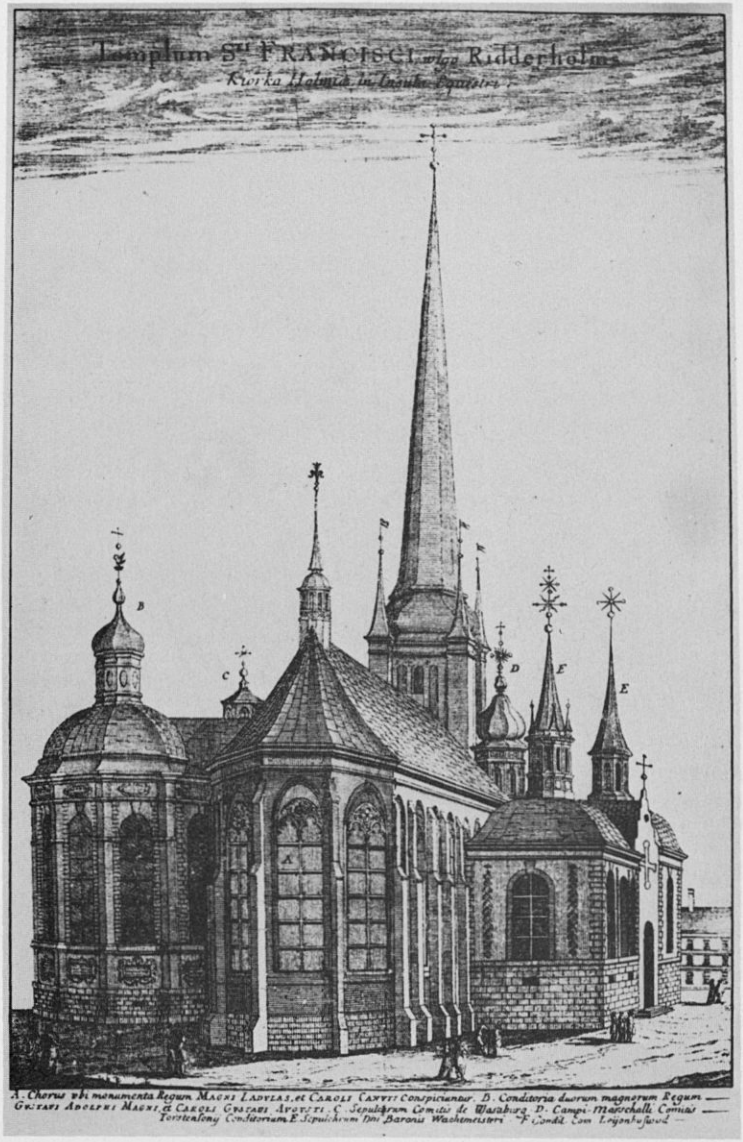

Turun piispa joutui viipymään Tukholmassa joskus pitkiäkin aikoja valtiopäivien ja erinäisten muitten virkatehtäviensä takia. Riddarholmin kirkko Eric Dahlbergin teoksesta Svecia antiqua et hodierna

asioitten seuraamiseen että niihin vaikuttamiseen. Muitten pappisedustajien valintakäytäntö Turun hiippakunnassa soi piispalle vielä tilaisuuden lisätä omien pyrkimystensä mukaista äänivoimaa säädyssä. Kuten aikaisemmin on jo mainittu, Turussa noudatettiin ainakin ajoittain sitä käytäntöä, että kapituli määräsi valtiopäiväedustajat.[4]

Tukholman valtiopäivillä 1668, ensimmäisillä Gezeliuksen Turun ajan valtiopäivillä oli tunnusomaista säätyjen pyrkimys valtansa lisäämiseen. Tässä mielessä holhoojahallituksen ajan ja Kaarle XI:n täysi-ikäisyyden alkuajan valtiopäivätoiminnassa on nähtävissä vapauden ajan piirteitä.[5] Turun piispan ja suomalaisen papiston kantoja näissä suurissa valtiollisissa kysymyksissä ei ole tässä mahdollista lähemmin seurata, varsinkaan kun pappissäädyn pöytäkirjat ovat kadonneet. Huomiota herättää kuitenkin, että Gezeliuksen nimi on pappissäädyn allekirjoitusten joukossa pankkia koskevan säätyjen päätöksen alla. Säätyjen vallan eräänä merkittävänä ilmauksena näillä valtiopäivillä oli nimittäin pankkilaitoksen ottaminen säätyjen valvontaan.[6]

Kirkkolakikysymyksiin perehtyneen Gezeliuksen mukanaolo näillä valtiopäivillä oli myös sikäli tärkeää, että kirkkolain uudistamistoimista, niitten tavasta ja aikataulusta keskusteltiin. Turun hiippakunnan antaman lausunnon takana voidaan olettaa olleen huomattavalta osalta itsensä piispan mielipiteen.[7] Itse kysymykseen palataan tuonnempana.

Vuoden 1672 valtiopäiville antoi väriä säätyjen oppositio valtaneuvoston hallintoa vastaan, mihin yhdistyi kasvava kuningasmielisyys. Hallituksen ranskalaisystävälliseen politiikkaan pappissääty asennoitui kriittisesti. Vaikutusvaltainen Linköpingin piispa Johannes Terserus varsinkin arvosteli terävästi Ranskaa ja suositteli hollantilaisystävällistä politiikkaa. Tämä johtui ilmeisesti enemmän hänen ja ylipäänsä papiston rauhanpyrkimyksistä kuin teologisista syistä, joskaan viimeksi mainitut eivät ehkä jääneet kokonaan vaille

[4] *Lagus* 1836,291-292, kiertok. 22.7.1680; 334, kiertok. 18.12.1688. *Ahnlund* 1933,403. *Österbladh* 1933, 291.

[5] *Ahnlund* 1933,338-339,363.

[6] PRP III,47. *Ahnlund* 1933,363.

[7] PRP III, 18-19,32,37-38. *Ahnlund* 1933,360.

merkitystä. Salaisessa valiokunnassa oli näitten valtiopäivien aikana kokonaisuudessaan voitolla rauhanpolitiikka ja sen mukaisesti hollantilaisystävällisyys ranskalaissuuntausta vastaan.[8] Gezeliuksen henkilökohtainen kanta ei käy ilmi, mutta myöhemmistä ulkopoliittisista keskusteluista sekä eri yhteyksissä esitetyistä rauhanrakkautta osoittavista lausumista voi päätellä hänen olleen Terseruksen kanssa samalla kannalla. Pappissäädyn ulkoasiainvaliokunnan jäsenenä hän oli näillä valtiopäivillä.[9]

Taloudellisten kysymysten kanssa Gezelius joutui näillä valtiopäivillä nähtävästi eniten tekemisiin pankkivaliokunnassa, jonka jäseneksi hänet valittiin. Valtiopäivien loppuvaiheessa hän jätti vielä pankkiasioita koskevan memoriaalin, joka oli mahdollisesti hänen itsensä laatima ja todisti siis erityisestä paneutumisesta taloudellisiin kysymyksiin.[10]

Gezeliuksen koulutoimen ja kirkkoa koskevan työn kannalta oli näillä valtiopäivillä tärkeätä, että hänet valittiin yhdessä Johannes Terseruksen kanssa laatimaan koulujärjestystä sekä yhdessä Växjön piispan Johannes Baazius nuoremman kanssa tekemään kasuaalivastauksia. Molempiin työryhmiin tuli mukaan myös muuta papistoa mainittujen piispojen lisäksi.[11] Kummassakin tehtävässä tuli Gezeliuksen osuus olemaan keskeinen, sillä ilmeisesti juuri tästä valtiopäivillä määrätystä tehtävästä kehittyi toisaalta vuoden 1683 Methodus informandi sekä toisaalta jo aikaisemmin mainitut pappissäädyn kasuaalivastaukset v. 1672. Osaksi viimeksi mainittuihin liittyivät edelleen Perbreves commonitiones-säännöstön syntyvaiheet. Osallistuminen valtiopäivätyöhön antoi siis Gezeliukselle merkittäviä virikkeitä juuri niillä alueilla, joilla hänen elämäntyönsä merkittävimmät saavutukset on kirjattu, samalla tavalla kun se avasi kanavia hänen käsitystensä ja hänen työnsä tulosten pääsemiselle johtavien kirkonmiesten tietoisuuteen.

Gezelius eli voimiensa päiviä 1670-luvulla, ja vuoden 1672 val-

---

[8] *Grauers* 1932, 9-16. Hallitus joutui puolustelemaan sotapolitiikkaa: RA Prästeståndets arkiv IV.K.1, "Ordsakerne hwarföre Swerige begynte krig med Chur-Brandenburg A:o 1672."

[9] PRP III, 155. *Laasonen* 1974, 125-130.

[10] PRP III, 81, 86, 127.

[11] PRP III, 82.

tiopäivien pappissäädyn pöytäkirjoissa hän esiintyy varsin toimivana miehenä. Aktiivisuus kuvastuu myös seuraavien, v. 1675 Upsalassa pidettyjen valtiopäivien pöytäkirjoista. Pankkivaliokuntaan hän tuli tälläkin kerralla, samoin hän oli mukana tärkeässä salaisessa valiokunnassa.[12] Säädyn pöytäkirjoihin on merkitty hänen puheenvuorojaan lukuisissa näillä valtiopäivillä käsitellyissä tärkeissä kysymyksissä, kuten kirkkolain ja papiston privilegioitten uudistamista, kansanopetusta ja sodankäyntiin tarvittavia suostuntoja koskevissa. Kasuaalikysymykset, erityisesti avioliittolainsäädäntöä koskevat, ovat kiinnostaneet häntä jatkuvasti. Niin ikään hän esitti aktiivisesti kantansa "Saatanan tyranniasta", noituudesta, joka aiheutti nyt säädyssä vilkkaan ja perusteellisen keskustelun. Keskeisimpiä tehtäviä, joita Gezelius joutui näillä valtiopäivillä hoitamaan, oli ainakin ortodoksian ajan opillisten intressien kannalta säädyn korrektion muotoileminen Terseruksen harhaoppisiksi tulkittuihin ilmaisuihin.[13]

Vuoden 1675 valtiopäiviä varjosti ulkopoliittinen kriisi, sota Brandenburgia ja Hollantia vastaan, mihin Ruotsi oli joutunut Ranskan kanssa solmitun liiton seurauksena. Sota kärjisti säätyjen ja holhoojahallituksen suhteet; pappissäädyssä varsinkin Terserus ajoi voimakkaasti rauhanpolitiikkaa, joka muutenkin saavutti yleisesti kannatusta. Säädyssä oltiin taipuvaisia uhraamaan liitto Ranskan kanssa, jos se oli rauhan saamisen esteenä. Hallitusta vaadittiin tilille politiikasta, joka oli johtanut maan onnettomaan seikkailuun.[14] Gezelius ei nytkään pöytäkirjojen mukaan ilmaissut aktiivisesti kantaansa Ranskan liittokumppanuudesta ja sen seurauksena puhjenneesta sodasta, mutta ei ole aihetta olettaa hänen poikenneen Terseruksen ja säädyn enemmistön mielipiteistä. Venäjän taholta hän nimenomaan ei katsonut sodan vaaran olevan uhkaamassa. Kun oli liikkeellä huhuja venäläisten suorittamista rajanloukkauksista Liivinmaalla, Gezelius vähäksyi niitä ja selitti pelästyneen väestön levittäneen vääriä tietoja. Keskustelussa päädyttiin kannattamaan armeijan käyttöä puolustustarkoitukseen ja pelättiin

[12] PRP III, 197-198.
[13] PRP III, 199-200, 270, 213-217, 245, 268, 271-274, 296-297, 299-302.
[14] PRP III, 183-184, 223-224, 242-243, 283-284. *Grauers* 1932, 19-27.

siis hyökkäyssotaan joutumista.[15] Kun Gezeliuksen rauhoitteleva selitys sotahuhuista Venäjän rajalla liittyi juuri tähän yhteyteen, se merkitsee, että hänen tarkoituksenaan oli nimenomaan propagoida rauhan ja puolustuspolitiikan puolesta militarismia vastaan.

Valtiopäiviltä papistolleen lähettämässään kiertokirjeessä piispa näki sensijaan sekä sisäpoliittisen että ulkopoliittisen tilanteen synkissä väreissä. Rajojen sisäpuolella huolestutti köyhyys ja "Saatanan tyrannia", ulkopuolella vihollinen. Mutta silloin, kun informaatiota jaettiin seurakuntiin päin, oli ajan vakavuuden kuvailun motivaationa kehotus parannuksen tekoon synneistä, joitten seurauksena sota ja muu rangaistus tuli kansan kannettavaksi.[16]

Göteborgin valtiopäivät 1676 pidettiin poikkeuksellisissa oloissa. Alunperin säädyt oli kutsuttu Tukholmaan, mutta kun kuningas ei voinut jättää armeijaa, kokoontumispaikaksi määrättiin Göteborg. Jo valtiopäiväkutsuun sisältyi epäily siitä, voisivatko kaikki asianomaiset niin kauas saapua. Niinpä myös Turun piispa oli poissa, ja koko Suomen papiston edustajina oli läsnä vain kaksi miestä.[17]

Halmstadin valtiopäivillä 1678 toimi nuorempi Gezelius, silloin Turun yliopiston professori, isänsä sijaisena. Hänen asemansa näillä valtiopäivillä kuvastaa vanhemman Gezeliuksen työn jatkuvuutta, mutta osaksi siinä lienee nähtävissä hänen oman voimakkaan persoonallisuutensa antama arvovalta. Salaisessa valiokunnassa ja pankkivaliokunnassa hän oli isänsä tavoin mukana, viimeksi mainitussa ilmeisen aktiivisesti. Huomattavaksi luottamustehtäväksi voidaan katsoa, että hänet valittiin yhdessä Växjön piispan Jonas Scarinin kanssa laatimaan säädyn yleisiä postulaatteja.[18]

Ulkopoliittisen tilanteen selvittäminen ja rauhan saaminen oli keskeisenä kysymyksenä myös tällä kerralla. Sodan lopettamisesta käytyyn keskusteluun samoin kuin sotaa varten tarvittaviin suostuntoihin vaikutti nyt kuitenkin toisin kuin aikaisemmin entisestään kasvanut kuningasmielisyys ja luottamus kuninkaan persoonaan.

---

[15] PRP III, 218. *Laasonen* 1974, 126-130.

[16] *Lagus* 1836, 268-269, kiertok. 13.8.1675.

[17] PRP III, 305. *Grauers* 1932, 37-38.

[18] PRP III, 319-321, 367.

Erityisen selvänä tämä luottamus näkyy pappissäädyn vastauksessa KM:n propositioon.[19] Säädyn keskustellessa Hollannin kanssa solmittavan rauhan ehdoista herättää huomiota, että Gezelius nuorempi ei ollut valmis myöntämään rauhan saamiseksi ehdotettuja tullivapauksia.[20] Tämän perusteella hänen kantaansa voisi luonnehtia "sotaisemmaksi" kuin yleensä vanhemman Gezeliuksen.

Tukholman valtiopäivillä 1680 Gezelius vanhempi oli jälleen läsnä. Kuten aikaisemminkin hän kuului salaiseen valiokuntaan ja pankkivaliokuntaan. Samoin hän oli mukana laatimassa säädyn yleisiä valituksia. Gezeliuksen merkittävä asema ja hänen saavuttamansa luottamus näkyy siitä, että hän sai valtiopäivillä suoritetussa Västeråsin piispanviran ehdokasäänestyksessä 18 ääntä. Hänet voitti ainoastaan Petrus Rudbeckius 20 äänellä.[21]

Ulkopolitiikasta käytyyn keskusteluun vaikutti voimakkaammin kuin ennen kuninkaan arvovallan nousu sekä häntä kohtaan tunnettu luottamus. Sekä säädyssä käydyissä keskusteluissa että varsinkin KM:n propositioon annetussa vastauksessa papisto selitti haluavansa keskittyä omasta puolestaan varjelemaan valtakunnan rauhan perusteita, toisin sanoen "pitämään yllä jumalisuutta", kun taas kysymykset valtioliitoista se halusi jättää paremman asiantuntemuksen varaan, KM:n ja valtaneuvoston päätettäväksi. Eräitä ulkopoliittisia kantojaan papisto kuitenkin paljasti säädyn keskusteluissa. Gezelius ilmaisi epäluulonsa Ranskan kanssa solmitun liiton hyödyllisyydestä. Ystävällisiä suhteita Ranskaan oli hänen mielestään pidettävä yllä, mutta rahaa ei ollut otettava vastaan. Epäluulo pohjasi edellisen vuosikymmenen kokemuksiin Ranskan kanssa solmitun liiton vaarallisuudesta rauhanpolitiikalle. Papisto kannatti yleisesti liittoa Hollannin kanssa. Gezelius sanoi kuitenkin, että liiton edellytyksenä oli kauppakomppanioitten lakkauttaminen. Erikseen hän vielä huomautti tervakomppanian haitallisuudesta. Näihin huomautuksiin muu papisto näyttää pääasiallisesti yhtyneen.[22]

Säätyjen alistuminen kuninkaan aloitteisiin ja päätöksiin leimaa

[19] PRP III, 372-377. *Grauers* 1932, 42-43.
[20] PRP III, 315.
[21] PRP IV, 12,95,126,148-149.
[22] PRP IV, 6-7, 14-15, 21, 142-143. *Grauers* 1932, 53-74.

tyypillisellä tavalla valtiopäivätoimintaa vuosina 1682-1683 sekä 1686, jolloin Gezelius oli vielä mukana valtiopäivillä. Kuningas tunnustettiin "Jumalan sijaiseksi maan päällä", kuten aateli ilmaisi yksinvaltiuden idean huipennettuna.[23] Siten ei pappissäädyn keskusteluissa ulkopoliittisella pohdiskelulla ja esityksillä ollut entisen kaltaista merkitystä. Aikaisemmin esitetyn rauhanpolitiikan mukaiset Gezeliuksen tavoitteet ja toiveet näkyvätkin vuosien 1682—1683 valtiopäivien aikana vain niissä kiertokirjeissä, joita piispa lähetti Tukholmasta papistolleen. Rauhasta oli kiitettävä, muuten Jumala voi ottaa sen pois. Joulukuun lopulla 1682 Gezelius kirjoitti pessimistiseen sävyyn ja valitti sodan vaaran olevan jälleen uhkaamassa. Sodan mahdollisuuden vetäminen esille tässä vaiheessa oli tarkoituksenmukaista mielten taivuttamiseksi armeijan vahvistamiseen tarvittaviin suostuntoihin. Piispan hartaassa rauhanrakkaudessa olivat nyt erottamattomina aineksina kehotus suorittamaan nurisematta raskaat suostunnat, jotka olivat synnin seuraus kuten sotakin, sekä horjumaton luottamus kuninkaan persoonaan.[24]

Salaisen valiokunnan ja pankkivaliokunnan jäsenenä Gezelius oli entiseen tapaan. Hänen omista kirjallisista töistään olivat koulujärjestys ja raamattuteos esillä säädyn keskusteluissa. Samoin piispa yritti saada papiston vakuuttuneeksi aikaisemmin esitetyn kirjallisuudenlevitysohjelmansa tarkoituksenmukaisuudesta.[25]

Viimeisen kerran Gezelius osallistui valtiopäiviin 1686. Pappissäädyn pöytäkirjat osoittavat hänen aktiivisuutensa vähentyneen aikaisempiin kertoihin verrattuna. Salaisessa valiokunnassa hän oli kuten ennenkin, mutta ei enää pankkivaliokunnassa, jonka työstä hänellä oli pitkäaikainen kokemus. Taloudellista asiantuntemustaan hän joutui käyttämään sensijaan valiokunnassa, joka asetettiin pohtimaan kaupankäynnin edistämistä.[26]

---

[23] *Grauers* 1932, 83-88, 100.

[24] *Lagus* 1836, 307-312, kiertok. 18.11. ja 19.12.1682 sekä 19.1.1683. Gezelius sanoo joutuneensa valtiopäiville odottamatta mentyään muissa asioissa Tukholmaan. — Myöhempien valtiopäiväkirjeitten pessimismiä lisäsi mahdollisesti myös Gezeliuksen henkilökohtainen menetys, sillä hänen puolisonsa Gertrud Gutheim kuoli Tukholmassa 24.11.1682. *Duraeus* 1788, 66-67,71. *J. J. Tengström* 1825, 220-221.

[25] PRP IV, 160, 192. *Duraeus* 1788, 20-23, 53, 110, 126, 131-132.

[26] PRP IV, 222-223, 275.

Vaikka kuningas päättikin enimmistä asioista yksinvaltaisesti, syntyi näillä valtiopäivillä mielenkiintoinen keskustelu ulkopolitiikasta, josta KM tahtoi saada myös pappissäädyn lausunnon. Kysymys koski mahdollista liittoa Brandenburgin ja Hollannin kanssa; toisena vaihtoehtona oli aikaisempi liittosuhde Ranskan kanssa. Härnösandin superintendentti Matthias Steuchius muotoili säädyn kannan, jonka mukaan kalvinististen maitten kanssa ei ollut ryhdyttävä liittoon, mikäli perusteet olivat uskonnolliset (propter nudam religionem). Jos taas ratkaisu oli tehtävä maallisin perustein (propter causas civiles), ei KM:n tarvinnut kysyä alamaistensa mielipidettä. Yhteiset maalliset intressit (communis metus belli et iniuriarum) saattoivat tehdä liittosuhteen toivottavaksi.[27] Silmiinpistävää pappissäädyn lausunnossa ja sitä edeltävässä keskustelussa oli teologisen näkökulman vallitsevuus toisin kuin holhoojahallituksen ja Kaarle XI:n ensimmäisten vuosien aikaisilla valtiopäivillä käydyissä ulkopoliittisissa keskusteluissa. Papisto tahtoi siis vuoden 1680 valtiopäivillä lausutun periaatteen mukaisesti keskittyä esittämään oman säätynsä mukaisen lausunnon. Sekulaarit perusteet katsottiin yksinvallan aikana kuuluviksi KM:n ratkaisupiiriin. Huomiota herättää niin ikään, ettei Gezelius — pöytäkirjan mukaan — osallistunut keskusteluun kuten yksinvaltaa edeltävänä aikana käsitellyissä ulkopoliittisissa kysymyksissä. Vähittäinen syrjäänvetäytyminen ei ehkä ollut ainoa syy: ireenisistä asenteistaan käsin hän ei ehkä nähnyt mielekkääksi lähteä mukaan keskusteluun, joka muodostui kalvinisteille verraten kylmäkiskoiseksi.

Gezeliuksen vaikeneminen on syytä panna merkille myös eräissä muissa vuoden 1686 valtiopäivien tärkeissä kysymyksissä. Papistoa huolestuttivat nyt tavallista enemmän harhaoppien vaara sekä kartesiolaisen filosofian leviäminen. Pöytäkirjoihin ei ole merkitty ainoatakaan Turun piispan lausuntoa näissä ajankohtaisissa ja kuohuttavissa kysymyksissä. Sen sijaan hänelle juuri näinä vuosina polttavan tärkeä asia, raamattuteoksen valmistuminen ja sensuroiminen sai runsaasti sijaa valtiopäivillä. Samoin Gezelius osoitti kuten aikaisemminkin kiinnostuksensa ja papiston keskuudessa ilmeisesti arvostetun asiantuntemuksensa kasuaalikysymyksissä.[28]

[27] PRP IV, 268, 270-271. *Grauers* 1932, 100.

[28] PRP IV, 261.

2. KIRKKOLAKITYÖ

Vuoden 1686 kirkkolakia edelsi monivaiheinen valmistelu lukuisine ehdotuksineen, esitöineen ja kirkkopoliittisine valtataisteluineen, johon myös Gezelius osallistui jo ennen Turun kauttaan 1650-luvulla silloisen esimiehensä, Västeråsin piispan Olaus Laureliuksen rinnalla sekä Turun piispana lain syntyvaiheessa. Suuren kirkkolakityön tämän ohella hän suoritti laatiessaan Liivinmaan kirkkojärjestyksen, mikä jäi vahvistamatta. Sekä Perbreves commonitiones että Methodus informandi kuuluvat niin ikään samaan tehtäväpiiriin. Gezeliuksen kirkolliset ohjelmat, jotka sisältyvät näihin hänen kirjoittamiinsa ehdotuksiin ja säännöksiin, tulevat esitellyiksi omissa yhteyksissään. Tässä luvussa on tarpeen ainoastaan paitsi esitellä hänen toimintaansa kirkkolain piirissä, hahmotella hänen yleiset pääperiaatteensa, ja mikäli on mahdollista ja tarpeen, analysoida lähteet.[1]

Kristiina-kuningatar oli asettanut v. 1650 komitean laatimaan uutta kirkkolakia. Tähän komiteaan tulivat jäseniksi sekä kuningattaren suosikki, Strängnäsin piispa Johannes Matthiae että Västeråsin piispa Olaus Laurelius, jotka edustivat vastakkaisia käsityksiä laadittavan kirkkolain perusteista. Matthiae pyrki saamaan aikaan täysin uuden lain, jolloin Ruotsin kirkon traditio olisi jätetty suureksi osaksi syrjään, Laurelius taas tahtoi säilyttää vuoden 1571 kirkkojärjestyksen mahdollisimman tarkoin muuttamattomana. Matthiae oli halukas kannattamaan kirkko-oikeudellisia teorioja, joitten mukaan esivalta sai lisää valtaa kirkon asioissa, kun taa Laurelius korosti niissä piileviä vaaratekijöitä. Laureliuksen konservatiivista ohjelmaa kannatti valtaosa papistosta, joten Matthiaen pyrkimyksillä ei ollut toteutumismahdollisuuksia. Mainitun vastakohtaisuuden vuoksi kuningatar ei sallinut komitean jatkaa työtään, mutta sekä Matthiae että Laurelius laativat kirkkolakiehdotuksia yrittäen voittaa kannattajia puolelleen. Rakentaen konservatiivisen

[1] Viittaan kahteen laajaan tutkimukseen tässä yhteydessä. *Kjöllerströmin* (1944) teos sisältää myös Gezeliuksen osuuden kirkkolakityössä vuoteen 1682 asti ja *Lehtosen* (1931) vaillinaisena julkaisema Liivinmaan kirkkojärjestysehdotus on varustettu kommentein.

Västerås oli monien täysortodoksiamme ajan kirkollisten vaikutteitten antaja. Laureliuksen piispankaupunkia esittävä J.v.d. Aveelenin kaiverrus vuodelta 1701 Eric Dahlbergin teoksesta Svecia antiqua et hodierna

periaatteensa mukaisesti vuoden 1571 kirkkojärjestyksen auktoriteetin varaan ja pitäen vuonna 1626 laadittua kirkkolakiehdotusta lähtökohtanaan Laurelius korjasi ehdotustaan jatkuvasti kuolemaansa saakka.[2] Propagoidessaan ehdotustaan hän sai rinnalleen St. Skedvin kirkkoherrana toimineen Gezeliuksen.

Vuoden 1654 valtiopäivien aikana Gezelius toimi tarmokkaasti Laureliuksen kirkkolakiehdotuksen puolesta hankkien erityisesti alempaa papistoa sen kannattajiksi. Tämä onnistui, mutta kun piispakunta erinäisistä kirkkopoliittisista syistä vastusti sitkeästi, muodostui rintama uutta kirkkolakia vaativan papiston ja piispojen välille.[3] Vuoden 1655 alussa kokoontuneille valtiopäiville Laurelius halusi Gezeliuksen välttämättä mukaansa, sillä hänen kirkkolakiehdotukselleen oli eduksi, jos sitä oli suosittelemassa pääasiassa joku

[2] *Kjöllerström* 1940, 357-358. *Kjöllerström* 1944, 190-191 ja passim.

[3] LiSLB T. 166, Gezeliuksen kirjoittama papiston esitys piispoille (1654) ja attestatio 21.6.1654. Viimeksi mainitussa, jossa on myös Gezeliuksen allekirjoitus, ehdotetaan Laureliuksen KL-ehdotuksen hyväksymistä. Perusteluna on mm., ettei vanhaa kirkkojärjestystä ollut enää saatavissa. Samat kirjelmät kopioina KB B.X.1.57. — *Kjöllerström* 1944, 210-213.

muu kuin hän itse. Gezelius kieltäytyi aluksi lähtemästä Tukholmaan, mutta kun Laurelius vaati häntä tulemaan, hän katsoi velvollisuudekseen saapua. Laurelius ilmoitti Gezeliukselle tämän läsnäolon välttämättömäksi siitä syystä, että Liivinmaata koskevien asioiden käsittelyssä tarvittiin tämän asiantuntemusta. Taistelu kirkkolaista oli kuitenkin pääsyy, kuten Gezelius itse kirjeessään rovasti Guthraeukselle arveli.[4]

Alemman papiston kannattamana Gezelius yritti tarmokkaasti saada kuningasta määräämään kirkkolain revision toimeenpanon Laureliuksen ehdotuksen pohjalta, mutta kun sekä arkkipiispa Lenaeus että piispakunta yleensä asettui jarruttamaan, jäivät suoranaiset positiiviset tulokset saavuttamatta. Johannes Matthiaen saapuminen valtiopäiville käänsi tilanteen Laureliukselle ja Gezeliukselle epäsuotuisaksi. Valtiopäiväkirjeissään Gezelius arvioi Matthiaen toimintaa erittäin kirpeästi; Strängnäsin piispa pysytteli hänen sanojensa mukaan kotona sängyssään, lähetti vakoojia urkkimaan tapahtumia säädyssä ja "yritti repiä maahan kaiken, mitä toiset rakensivat". Gezeliuksen mukaan Matthiaen skismaattisuus, milteipä jo hereettisyys oli tunnustettu asia: "Jumala varjelkoon seurakuntaansa siltä tuholaiselta." Vaikka varsinainen tavoite jäi saavuttamatta, Laurelius voitti kuitenkin siten, että hän tuli jäseneksi heinäkuussa 1655 kuninkaan nimittämään kirkkolakikomiteaan, kun Matthiae jäi sensijaan siitä pois.[5]

Laurelius käytti Gezeliusta asiamiehenään kirkkolakiasiassa vielä Göteborgin valtiopäivillä 1659—1660. Gezelius lähti valtiopäiville piispan sijaisena ja hänen kirkkolakiehdotuksensa rutinoituneena puolustajana. Toiveet ehdotuksen pikaisesta tarkistuksesta tyrehtyivät kuitenkin kuninkaan kuolemaan valtiopäivien kestäessä helmikuussa 1660.[6]

Vaikka Gezelius näin esiintyikin 1650-luvulla kirkkolakikysymyksessä huomattavana vaikuttajana nimenomaan alemman papis-

[4] HSH 40, 16-18, Gezelius Guthraeukselle 10.3.1655. *J. J. Tengström* 1825, 16. *Kjöllerström* 1944, 213-214.

[5] HSH 40, 23-25, Gezelius Guthraeukselle 4.4.1655. LiSLB T. 166, valtiopäiväpapisto piispoille 15.5.1655. Kirjelmässä kiirehditään KL:n aikaansaamista. *Kjöllerström* 1944, 214-220, 225-226.

[6] *Kjöllerström* 1944, 281-282.

ton taivuttamisessa Laureliuksen ehdotuksen puolelle, hänellä ei näytä olleen näkyvää itsenäistä ja Laureliuksen linjasta poikkeavaa kirkkolakiohjelmaa. Merkittävää on ensisijaisesti, että hän liittyi voimakkaasti ja ilmeisen varauksetta Laureliuksen konservatiiviin kantaan. Taistelukumppanuus Laureliuksen rinnalla — ja Matthiaen ohjelmaa vastaan — on merkinnyt todennäköisesti paljon myös teologisen linjan muotoutumisessa. Unionismi osoittautui viimeistään nyt umpikujaksi, ja 1640-luvun ireenisistä vaikutteista hahmottui *via media*.

Liivinmaan superintendenttinä toimiessaan vuosina 1660—1664 Gezelius vaikutti kirkkolakityön kehitykseen siten, että hän teki ehdotuksia Liivinmaan kirkollisten olojen järjestämisestä ja maan oloihin soveltuvan kirkkolain aikaansaamisesta. Hänen ehdotuksensa erillisen kirkkojärjestyksen laatimisesta torjuttiin kuitenkin tässä vaiheessa, koska tarkoituksena oli sovittaa tuleva kirkkolaki myös valtakunnan uusia alueita varten.[7]

Vuoden 1668 valtiopäivillä esitettiin hiippakunnittain lausunnot kirkkolain revision eteenpäin viemisestä. Turun hiippakunnan papiston lausunnossa — jossa Gezeliuksen oma kanta on epäilemättä määräävänä — toivotaan pysymistä mahdollisimman pitkälle vanhassa laissa. Sama konservatiivinen, Laureliuksen ja Gezeliuksen aikaisemmasta kirkkolakityöstä tuttu ohjelma on myös Västeråsin lausunnossa. Muut hiippakunnat eivät tässä yhteydessä lainkaan puuttuneet revision tapaan.[8] Konservatiivinen linja saavutti valtiopäiväpäätöksessä niin perusteellisen voiton, että Laureliuksenkin oli syytä tuntea pettymystä: päätöksen mukaan lisäykset ja parannukset oli säilytettävä erillisinä ja itse laki pidettävä koskemattomana.[9]

Ne keskustelut, joita kirkkolakikysymyksestä käytiin vuoden 1672 valtiopäivillä, osoittivat traditionalistisen kannan lujittumista. Gezelius ei pöytäkirjojen mukaan osallistunut erityisen merkille

---

[7] *Kjöllerström* 1944, 301-302. *Isberg* 1968, 139. RA Livonica II:143, Gezeliuksen relaatio § 6 ja postulaatit § 2.

[8] PRP III, 18-19. *Kjöllerström* 1944, 328-329.

[9] *Kjöllerström* 1944, 331-332.

pantavalla tavalla asian käsittelyyn.[10] Vuoden 1675 valtiopäivillä hän sensijaan esiintyi aktiivisesti traditionalistisen linjan puolesta. Hän oli mukana säädyn valiokunnassa, jonka tehtäväksi tuli neuvotella kirkkolain revisiotyön jatkamisesta sekä siinä noudatettavista periaatteista. Konservatiivit voittivat jälleen, ja suurempia muutoksia kannattava Terserus joutui tappiolle. Samoilla valtiopäivillä Gezelius ja Terserus olivat vastakkain myös papiston privilegioista keskusteltaessa. Terserus yksinään halusi eräitä muutoksia, mutta sääty yhtyi Gezeliuksen esittämään kantaan, jonka mukaan muutoksia ei ollut pyydettävä. Gezeliuksen perusteluista ehkä kuvastuu hänen kirkkolakikysymyksessäkin omaksumansa traditionalistisen kannan motivaatio. Hän nimittäin sanoi pelkäävänsä, että muutosten pyytäminen voisi aiheuttaa sellaisen vyöryn, joka ei enää ollut papiston toivomusten mukainen.[11] Gezeliuksen varovaisuus oli ilmeisesti aiheellinen sikäli, että sekä aatelistossa että talonpoikaissäädyssä esiintyi halukkuutta papiston oikeuksien supistamiseen.

Kirkkolain uudistustoimiin 1670-luvulla liittyy kiinteästi myös seurakunnallisten kasuaalikysymysten käsittely vuoden 1672 valtiopäivillä sekä seuraavana vuonna ilmestynyt Gezeliuksen hiippakuntasääntö Perbreves commonitiones. Toistuvasti oli valitettu tarvittavien ohjeitten puutetta ensinnäkin siitä syystä, että vuoden 1571 kirkkojärjestystä ei ollut saatavissa. Toisaalta kirkollisessa käytännössä vallitsi epäyhtenäisyys, jonka poistamiseksi olivat lisäsäännökset tarpeen. Piispat olivat aikaisemminkin laatineet hiippakuntaansa varten erillisiä säännöstöjä, mutta itse asiassa ne vain lisäsivät kirkollisen käytännön kirjavuutta. Vuoden 1672 valtiopäivillä käsiteltiin säädyn toimesta joukko kysymyksiä, joihin annettiin vastaukset.[12] Kun säädyn pöytäkirjoissa mainitaan Gezeliukselle ja Växjön piispalle yhdessä eräitten muitten pappien kanssa annetun tehtäväksi ryhtyä selvittelemaan "kasuaalisia ja erinäisiä käytännöllisiä kysymyksiä" ("Att före taga casus och åthskillige practica"),

[10] PRP III, 111-112. *Kjöllerström* 1944, 334-337.

[11] PRP III, 190, 197, 199-200, 203, 214 (Istunnossa 14.9. Gezelius ehdotti kirkkolain revisiota laadittaessa otettavaksi huomioon KM:n resoluutiot), 256, 270. *Kjöllerström* 1944, 342.

[12] Jo aikaisemmin mainitut kasuaalivastaukset ovat käsikirjoituksena ULA UDA J.IV.2. *Kjöllerström* 1944, 346 mainitsee ne.

tämä merkinnee sitä, että Gezelius oli keskeisesti mukana mainittuja vastauksia tehtäessä. Myöhemmin hän tahtoi liittää ne kirkkolakityöhön siten, että niistä otettaisiin tarvittavat kohdat uuteen kirkkolakiin.[13] Hänen asiantuntemuksensa kasuaalikysymyksissä kuvastuu säädyn keskusteluissa yleensäkin, kuten aikaisemmin on todettu.

Vuonna 1673 julkaistusta PC:sta on sanottu, että Gezelius laati sen edellisen vuoden kasuaalivastauksia lähtökohtanaan pitäen.[14] Tuskin on kuitenkaan oikeutettua esittää näinkään lievää PC:n riippuvuutta pappissäädyn kasuaalivastauksista, jotka kaikessa lyhykäisyydessään ovat vain vähän PC:n määräysten kaltaiset. Toiseksi on huomattava, että Gezelius oli itse epäilemättä merkittävimpiä ellei merkittävin säädyn vastauksia laadittaessa. Kolmanneksi voidaan havaita niistä Turun hiippakunnan piispantarkastuksista, jotka pidettiin ennen vuoden 1672 valtiopäiviä, että PC:n pääasialliset juuret ovat piispantarkastusinstituutiossa.[15]

Valmiiseen säännöstöön viitattiin toisaalta vuoden 1673 jälkeen usein juuri piispantarkastuksissa, joissa voitiin tämän jälkeen yksityiskohtaiset ohjeet korvata osaksi näillä viittauksilla.[16] Gezelius näyttää traditionalistisesta kannastaan huolimatta halunneen uuteen kirkkolakiin suhteellisen paljon kasuaaliohjeita seurakunnallisen käytännön yhtenäistämiseksi, mitä osoittaa myös hänen mainittu toivomuksensa pappissäädyssä 1675. Kun vuoden 1686 laki jäi tältä osin varsin ylimalkaiseksi, säilyi PC sen rinnalla lisäsäännöstönä. Siihen viitattiin piispantarkastuksissa kirkkolain ilmestymisen jälkeenkin.[17] PC:n tarpeellisuus KL:n rinnalla näkyy myös siitä, että siitä otettiin uusi painos v. 1689. Säännöstön merkitys ei rajoittunut yksinomaan Turun hiippakuntaan, vaan sitä käytettiin il-

---

[13] PRP III, 82,215.

[14] *Kjöllerström* 1944, 347, hänen mukaansa *Lehtinen* 1961, 201.

[15] Esim. OMA Ii KA II Cfl, ptpk 20.2.1666 ja *Lagus* 1836, 184-187, pt-järjestys vastaa PC:n lukua XIII. OMA Pudasjärvi KA II Cfl, ptpk 23.1.1673 sisältää samaa kuin PC IV.

[16] Esim. VMA Isokyrö KA II Cfg, ptpk 4.1.1680 ja TMA Perniö KA II Eb:1, ptpk 21.9.1683.

[17] Esim. TMA Masku KA II Cfl, ptpk 11.1.1688. Eräs viittaus tässä pk:ssa koskee jumalanpalveluksen alkamisaikaa, josta oli määräys kirkkolaissakin. Gezelius viittaa kuitenkin PC:iin. — *Lagus* 1836, 327, kiertok. 28.11.1687.

meisesti muuallakin. Eräässä kiertokirjeessään Gezelius jopa omia seurakuntia moittivaan sävyyn kertoi sitä noudatettavan paremmin muualla.[18] Kasuaalivastauksia tehtäessä Gezeliuksen toverina toiminut Växjön piispa Jonas Scarin käytti sitä hyväkseen laatiessaan hiippakuntasääntönsä 1679. Scarinin sääntöä voidaan kuitenkin pitää suureksi osaksi itsenäisenä. Gezeliuksen säännöstön kopio se ei ole.[19] Västeråsin synodissa v. 1679 annettiin niin ikään ohjeita, jotka ovat paikoin sanasta sanaan samat kuin eräät PC IV:n kohdat.[20] Näyttää siltä, että Västeråsin hiippakunnasta eräät keskeiset virikkeensä saanut Gezelius on antanut myös palautteita vanhalle kotiseudulleen.

Valtiopäivillä 1680 keskusteltiin moneen otteeseen kirkkolaista, jonka revisiotoiveet kytkeytyivät pyrkimyksiin kirkollisen yhtenäisyyden saavuttamiseksi. Sääty teki valtiopäivien lopussa merkittävän päätöksen lähettää kapituleille Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotukset tutkittavaksi, jotta saavutettaisiin paremmin kirkkolain revisiovalmius seuraavien valtiopäivien alkuun mennessä. Päätös merkitsi säädyn perääntymistä aikaisemmasta jyrkän traditionalistisesta kannasta pitää kiinni vuoden 1571 kirkkojärjestyksestä muuttamattomana.[21]

Valloitettujen eteläisten provinssien juridinen yhtenäistäminen oli saanut kuninkaan halukkaaksi kirkkolain revision jatkamiseen, jonka vuoksi hän määräsi 1681 arkkipiispan sitä suorittamaan. Niinpä kun valtiopäivät syksyllä 1682 alkoivat, arveltiin yleisesti kauan viivästyneen työn lähestyvän päätöstään.[22] Pappissääty suoritti intensiivistä revisiotyötä loka- ja marraskuussa, ja marraskuun

---

[18] *Lagus* 1836, 296, kiertok. 31.6.1681.

[19] *Wallquist* 1788–95 VI-VII, 350-369. Scarinilla on kirkkoherran *investituran* latinankielinen teologinen määrittely, joka puuttuu Gezeliukselta. Samoin hänellä on luku "De officio praepositorum", jota ei ole PC:ssa. Scarinilta taas puuttuvat PC:n luvut IV (Katekismuksenopetus), X (Papiston saatavat), XI (Kirkkokuri), XII (Köyhäinhoito) ja XIII (Tarkastusmatkat). Viimeksi mainitusta on jonkin verran rovastien toimintaa koskevassa luvussa. Scarinin säännöstö on siis huomattavasti vähemmän opetukseen ja kirkolliseen järjestyksenpitoon tähtäävä kuin PC. – *Kjöllerström* 1944, 347.

[20] *Hall* 1927 II, 33.

[21] *Kjöllerström* 1944, 347-350.

[22] *Kjöllerström* 1944, 352-354.

20 päivänä pappissäädyn kirkkolakiehdotus oli valmis. Työtä joudutti kuninkaan tahto; eri yhteyksistä käy ilmi, että hän halusi revision pikaisesti valmiiksi.[23]

Ajan niukkuuden vuoksi ei vuoden 1682 kirkkolakiehdotus voinut olla kovinkaan perusteellinen. Gezeliuksen osuus keskusteluissa tuli erityisesti koskemaan lakiin liitettäviä määräyksiä koululaitoksesta. MI oli kirjoitettu siinä tarkoituksessa, että se olisi voitu liittää kirkkolakiin. Eric Duraeus, jonka päiväkirjassa kerrotaan MI:n käsittelystä säädyssä, ilmoittaa osan papistosta pitäneen sitä hyvänä, mutta yleistä hyväksymistä se ei saavuttanut. Varsinkin lukioita käsittelevää lukua moitittiin heikoksi ja epätäydelliseksi. Opetusohjelmiin ja koulun alkamis- ja lopettamisaikoihin sääty teki eräitä muutoksia. Sekä MI:n jättäminen kirkkolakiehdotuksen ulkopuolelle että kirkkolain revision viivästyminen tekivät tarpeelliseksi MI:n painattamisen 1683.[24] MI on näin ollen toinen tärkeä Gezeliuksen laatima säännöstö, jolla tuli olemaan käyttöä vielä uuden kirkkolain täydennyksenä.

Pappissäädyn kirkkolakiehdotuksen lähdeanalyysin on *Kjöllerström* suorittanut. Gezeliuksen työn kannalta on merkittävää vuoden 1672 valtiopäivien aikaisen kasuaaliselvityksen sekä PC:n huomioonottaminen ehdotusta laadittaessa.[25]

Papiston kirkkolakiehdotusta tarkastamaan määrätyn toimikunnan — johon mm. kaikki piispat kuuluivat — työ jäi kuitenkin kesken. Ehdotus kaatui ankaraan kritiikkiin, joka tuli aateliston ja talonpoikaissäädyn lausunnoissa.[26] Vuoden 1684 alussa KM antoi kirkkolain tarkistuksen tehtäväksi toimikunnalle, jossa ei ollut mukana papistoa. Työn pohjaksi hän määräsi vanhan kirkkolain, koska se oli hyväksi koettu sekä lisäksi papiston suosima.[27] Kun kuitenkin uusien kirkko-oikeudellisten teorioitten sovittaminen yhteen kirkon vapautta tukevan vanhan kirkkolain kanssa osoittautui

---

[23] *Kjöllerström* 1944, 354-356. Myös Gezelius kirjoitti papistolleen 18.11. KM:n tahdosta pitää hänet Tukholmassa, kunnes kirkkolaki olisi valmis. *Lagus* 1836, 309.

[24] RA Prästeståndets arkiv IV.J.4, Gezelius nimeltä mainitsemattomalle superintendentille 13.8.1684. *Duraeus* 1788, 20-23, 53, 126. Myös *Cavonius* 1943, 64.

[25] *Kjöllerström* 1944, 356-366.

[26] *Kjöllerström* 1944, 366-372.

[27] VA RRj, 30.1.1684.

hankalaksi, kuningas antoi kesällä 1684 toimikunnalle vapaammat kädet. Näin syntyi "ritariston kirkkolakiehdotus", joka oli valmis syyskuussa 1684. Papiston vallan kukistaminen ja kirkon alistaminen yksinvaltaisen kuninkaan määräysvaltaan oli sen päätavoitteita.[28]

Tätä ehdotusta tarkistamaan KM kutsui yhdessä toimikunnan kanssa kirkon edustajat, mm. viisi piispaa arkkipiispan lisäksi. Turusta kutsuttiin Gezeliuksen ohella yksi rovasti.[29] Revisiotyöstä ja siinä käydyistä neuvotteluista ei ole pöytäkirjoja säilynyt. Kirkon vapauksien puolustajana esiintyi tarmokkaimmin Erik Benzelius vanhempi, joka näki aiheelliseksi moittia pappiskollegojaan liiasta myöntyvyydestä, kun oli kysymyksessä kirkon ja papiston tuleva juridinen asema. Vaikka syytös olisi ollutkin liioiteltu siten, että muut johtavat pappismiehet pyrkivät kirkon vapauksien säilyttämiseen vähemmän jyrkin keinoin kuin Benzelius, osoittaa moite kuitenkin johtavan papiston kirkko-oikeudellisen kannan muuttumista yksinvaltiuden ajan alkupuolella. Esimerkiksi Västeråsin piispa Carlsson myönsi KM:lle ylipiispuuden.[30] Samoin Gezeliuksen kirjeistä toimikunnan työn loppuvaiheessa, helmikuussa 1686 sekä sen jälkeen kuvastuva tyytyväisyys osoittaa, ettei hän tähän aikaan ollut halukas kärjistetysti puolustamaan kirkon vapauksia esivaltaa vastaan. Helpotuksen tuntein hän ilmoitti helmikuussa revision päättymisestä. Hän viittasi lyhyesti vaikeisiin keskusteluihin, joita papisto oli käynyt kirkon oikeuksien säilyttämisestä ja mainitsi papiston palkkauksen, kapitulien arvovallan sekä kirkkoneuvoston valtuudet erityisen vaikeasti ratkaistavina kysymyksinä. Kotiin palattuaan hän toivoi nyt kuninkaan ja neuvoston tarkastettavaksi joutuneen lain painatusta mahdollisimman pian, jotta papisto voisi käyttää sitä kaikkia vastustajia ja häiritsijöitä torjuessaan.[31]

---

[28] *Kjöllerström* 1940, 368-369.

[29] *Lagus* 1845–50 V, 95-97, KM arkkipiispalle 11.7.1685. *Leinberg* 1900–07 VII, 281-282, KM Gezeliukselle 11.7.1685; 285-286, kiertok. 27.7.1685. *Grauers* 1932, 101.

[30] *Kjöllerström* 1940, 369-371. LiSLB T. 166, Benzeliuksen muistio "Enfaldiga och oförgripeliga tanckar".

[31] VA Ecclesiastica I, kiertok. 9.2.1686 ja 30.4.1686 ("... med hwilken wij kunne oss hugna emot alle widrige spargamenter."). *J. J. Tengström* 1825, 196-198.

Gezeliuksen tyytyväisyys pohjautuu epäilemättä kuningasta kohtaan tunnettuun luottamukseen. Häiriöitä oli pelättävissä sitä vähemmän, mitä enemmän esivallan kirkollista valtaa käytti kuningas suoraan. Gezeliuksen mainitsemassa keskustelussa kapitulien arvovallasta tämä merkitsi sitä, että papisto toivoi niitten valvonnan tulevan välittömästi kuninkaalle. Kun vaihtoehdoiksi jäivät kuitenkin sekakonsistori — jossa siis maallikot olisivat välittömästi päässeet mukaan päätöksentekoon — ja hovioikeuden alaisuuteen tuleva pappiskonsistori, papisto valitsi jälkimmäisen.[32]

Sen tarkistustoimikunnan työ, jossa myös Gezelius oli mukana, päättyi 16.2.1686. Tämän jälkeen kuningas tarkasti tekstin neuvostonsa kanssa ja allekirjoitti kirkkolain 3.9.1686. Kuitenkin jo vahvistettuun lakitekstiin tehtiin muutoksia, niin että Kaarle XI:n kirkkolaki oli lopullisesti valmis vasta vuoden 1687 lopussa.[33] Gezeliuksen viimeinen uutta kirkkolakia koskeva työ ja aikaansaannos oli sen saaminen painosta suomenkielisenä. Piispan osuus suomennoksen joutumisessa on ilmeinen.[34]

Kuten on todettu, PC oli Turun hiippakunnassa käytössä uuden kirkkolain ilmestymisen jälkeenkin. Sekä tämä seikka että mahdollisesti myös Gezeliuksen asiantuntemus kasuaalikysymyksissä aiheutti sen, että kun vuoden 1689 valtiopäivillä esitettiin kirkkolain epäselviksi jättämiä ongelmia, Turusta tuli kysymyksiä vähemmän kuin muualta. Ne pari jotka tulivat, olivat vähäpätöisiä.[35]

Erillisen osan Gezeliuksen suorittamassa kirkkolakityössä muodostaa hänen laatimansa Liivinmaan kirkkojärjestysehdotus, joka valmistui 1668. Superintendentin työssään hän oli havainnut Baltian oloihin soveltuvan säännöstön kipeän tarpeen ja laati lyhyet statuutit jo 1662. Partikulaarisääntöjen julkaisemisesta Gezeliuksella oli kylliksi ruotsalaisia esikuvia, hänen omasta entisestä hiippakunnastaan Rudbeckiuksen hiippakuntasäännöt. Vuoden 1662 sääntöjen päätavoitteena oli poistaa eräitä kipeimpiä epäkohtia

[32] *Kjöllerström* 1940, 371.

[33] *Kjöllerström* 1940, 370.

[34] RA ÅK, Gezelius Lars Wallenstedtille 31.12.1687 ja KM:lle 28.1.1688, Gezelius KM:lle (1688?). *Leinberg* 1900–07 VII, 330-331, kiertok. 27.1.1688. *Simolin* 1912b, 319, AS 1688.

[35] Pappissäädyn antama selvitys: UUB K. 103, LiSLB T. 169 ja KB B.X.1.57.

kaste-, hautaus- ja avioliittokäytännössä, taistella taikauskoa vastaan sekä edistää papillisen toimen kurinalaisuutta.[36]

Käydessään kesällä 1662 Tukholmassa Gezelius esitteli hallitukselle Baltian kirkollista tilannetta ja ehdotti myös kirkkojärjestyksen laatimista Liivinmaata varten. Hallitus katsoi ensin tarpeelliseksi kehottaa Gezeliusta ryhtymään toimiin ehdotuksen tekemiseksi. Kirkkolain uudistusohjelman muututtua myöhemmin siten, että valtakunnan yleisen kirkkolain piti soveltua myös uusille alueille, Gezelius sai käskyn käyttää Liivinmaalla muoden 1571 kirkkojärjestystä sekä seurata sen rinnalla maan käytäntöä. Gezelius ei kuitenkaan luopunut ajatuksestaan erillisen kirkkojärjestyksen tarpeellisuudesta, vaan tulkitsi hallituksen päätöksen siten, että tuleva Liivinmaan kirkkojärjestys olisi mukautettava valmisteilla olevaan yleisvaltakunnalliseen kirkkolakiin. Sitä varten hän teki loppuvuodesta 1663 luonnoksia eräisiin kirkkojärjestyksen osa-alueisiin.[37]

Seuraavana vuonna Gezelius jatkoi hallitukselle osoitettuja valituksiaan kirkkojärjestyksen puutteesta. Tilanteen korjaamiseksi hän turvautui jälleen osasäännöksiin, joita hän laati esimerkiksi synodaalisopimusten muodossa.[38] Turun piispaksi tultuaan hän otti kirkkojärjestyskysymyksen jälleen puheeksi valtakunnankanslerin kanssa. Kun sitten Liivinmaan kenraalikuvernööri Bengt Oxenstierna, joka ilmeisesti oli saanut Liivinmaalla Gezeliukselta informaatiota kirkkojärjestyksen tarpeesta, ehdotti muistiossaan sen laatimista, antoi hallitus tehtävän Gezeliukselle ja Zacharias Klingiukselle.[39]

Gezeliuksen Liivinmaan kirkkojärjestyskysymyksessä aikaisemmin osoittama into jo todistaa sitä, miten tärkeänä hän tehtä-

---

[36] Säännöt julkaissut – todennäköisesti referaattina – *Lehtonen* 1931, 65-67. Käsikirjoitusta en onnistunut saamaan Riiassa käytettäväkseni.

[37] *Lehtonen 1931, 69-70.* Suunnittelutyötä valaisevaa aineistoa *Lehtonen* ilmoittaa (s. 70 viite 4) olevan Tartossa, mistä en ole saanut sitä käytettäväkseni. – *Kjöllerström* 1944, 301-302.

[38] *Lehtonen* 1931, 71-72.

[39] *Leinberg* 1900–07 IV, 254, KM Gezeliukselle 19.12.1665. *Lehtonen* 1931, 73. *Kjöllerström* 1944, 318. – Göteborgin superintendentti Klingius oli Gezeliuksen tavoin ollut aikaisemmin Liivinmaan superintendenttinä. Hän edusti opillisesti jyrkkää ortodoksiaa, joten on mahdollista, että hänet myös tästä syystä määrättiin Gezeliuksen ohella tehtävään, ellei Gezelius nauttinut kaikkien hallituksen jäsenten täyttä luottamusta.

vää piti. Niinpä hän, vaikka katsoikin Turussa kertyvän tekemistä aivan tarpeeksi, paneutui huolellisesti saamaansa työhön. Joko tätä varten erityisesti käyttöönsä hankkimiensa tai jo ennestään hallussaan olleitten saksalaisten kirkkojärjestysten lisäksi hän pyysi kirjeitse Emporagriukselta kopiota "uudesta kirkkojärjestyksestä", millä hän nähtävästi tarkoitti Emporagriuksen ehdotusta. Kirjeessään hän mainitsi KM:n käskeneen laatimaan Liivinmaan kirkkojärjestyksen mahdollisimman tarkoin Ruotsin kirkkojärjestyksen mukaiseksi.[40]

Ottaakseen työssään vielä huomioon Liivinmaata varten annetut erityismääräykset ja resoluutiot Gezelius matkusti kesällä 1667 Baltiaan tehdäkseen niistä kirkollisissa arkistoissa tarvitsemansa muistiinpanot.[41] Syksyllä 1668 Liivinmaan kirkkojärjestysehdotus oli valmiina, jolloin Gezelius jätti sen valtaneuvostolle.[42] Vaikka ehdotus jäi virallisesti hyväksymättä, sen on arveltu olleen jossain määrin käytössä Liivinmaalla. Kirkonkirjojen pidon on katsottu saaneen eräissä liivinmaalaisissa seurakunnissa sysäyksensä Gezeliuksen lakiehdotuksesta.[43]

Koska *Lehtonen* on tutkimuksessaan selvitellyt myös Liivinmaan kirkkojärjestyksen lähdekysymystä, ei siihen ole syytä tässä yhteydessä lähemmin enää puuttua. Kokoavasti voidaan mainita, että Gezeliuksen ilmoittamat, hänen käytössään olleet "saksalaiset kirkkojärjestykset" olivat Briessmannin agenda sekä Kuurinmaan kirkkojärjestys, ruotsalaisina päälähteinä taas olivat vuoden 1571 kirkkojärjestys sekä Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotukset. Gezelius käytti niin ikään uskontoa koskevia valtakunnallisia asetuksia. Kirkkojärjestysehdotuksen yhteyteen liitetystä Gezeliuksen laatimasta esipuheesta voi päätellä, että Liivinmaalle tehty

---

[40] UUB K.1, Strängnäs stift, Gezelius Emporagriukselle 20.7.1666.

[41] RA ÅK, Gezeliuksen päiväämätön memoriaali (1681?). Gezeliuksen pyyntöön saada mainittuja asiakirjoja käytettäväkseen Liivinmaan uusi superintendentti Georg Preuss vastasi varsin kylmäkiskoisesti, joskin toivotti piispan tervetulleeksi. Preuss piti ilmeisesti loukkauksena tehtävän antamista Gezeliukselle ilman, että hänelle oli siitä ilmoitettu. *J. J. Tengström* 1825, 28. *Lehtonen* 1931, 75-76.

[42] RA ÅK, Gezeliuksen memoriaali (1681?). Matkakulujensa rahallisen korvauksen lisäksi Gezelius sai palkkiokseen St. Skedvistä Qvistan tilan tulot. Ks mainittu memoriaali ja *J. J. Tengström* 1825, 29.

[43] *Bruiningk* 1898, 52.

materiaalinkeruumatka oli tuottanut laihan tuloksen.[44] Kuten yleensä muussakin kirjallisessa työssään Gezelius on myös Liivinmaan kirkkojärjestystä laatiessaan käyttänyt lähteitään itsenäisesti tyytymättä persoonattomaan kopiointiin. Tämän on todennut *Lehtonen*[45], ja hänen huomioitaan vahvistavat oman tutkimukseni eri yhteyksissä tehtävät rinnastukset, joissa Liivinmaan kirkkojärjestyksen määräyksiä asetetaan systemaattisesti Gezeliuksen piispallista ohjelmaa yleensä analysoiviin yhteyksiin.

3. KUNINKAALLINEN MAJESTEETTI JA PIISPA

Ruotsi-Suomen papiston esivaltakäsitys oli 1600-luvulla voittopuolisesti teokraattinen, joskin myös luonnonoikeudellisia perusteluja esiintyi.[1] Gezeliuksen teoksissa ja kirjoituksissa ei viimeksi mainittuja aineksia ole havaittavissa, kun taas teokraattinen näkemys on selvästi vallitseva nimenomaan Kaarle XI:n aikaisissa rukouspäiväsaarnojen luonnoksissa (s. 95—97). Esivallan ja monarkian uskonnolliset perustelut vahvistuivat yleensäkin vuosisadan loppupuolella, joten Gezeliuksen esivaltakäsitys ei ole yllättävä.[2]

Rukouspäivätekstien selityksistä oli niin ikään nähtävissä, miten Gezeliuksen oma suhtautuminen Kuninkaalliseen Majesteettiin muuttui holhoojahallituksen ajasta Kaarle XI:n täysi-ikäisyyden aikaan siirryttäessä. Yksinvallan aikaisessa KM:n ylistyksessä on runkona itsensä kuninkaan persoonaan kohdistuva kunnioitus ja luottamus. Kaarle XI:n hurskaus, tapa harjoittaa hartautta ja ru-

[44] *Lehtonen* 1931, 75-77 ja passim.

[45] *Lehtonen* 1931, 95. *Lehtosen* edition vaillinaisuudesta johtuu, ettei Gezeliuksen työn omalaatuinen "kasuaaliteologinen" luonne käy siitä täysin ilmi.

[1] *Normann* 1948, 5-47 ja passim. Suomalaisessa tutkimuksessa on teemaa viimeksi käsitellyt *Paloposki* 1975.

[2] *Normann* 1948, 24.

koilla sekä hänen nuhteeton elämänsä olivat tunnetut, mikä oli omiaan vahvistamaan luottamusta.[3]

Papiston luottamus kuninkaan persoonaan heijastui erityisen selvästi niistä keskusteluista ja ratkaisuista, jotka liittyivät kirkkolain laadinnan loppuvaiheeseen. Kirkonmiehet uskoivat kuninkaan suojelevan kirkkoa silloin, kun syntyi eturistiriitoja sen ja aateliston valtapyyteitten välillä. Kirkon asema oli sitä turvatumpi, mitä enemmän Kuninkaallinen Majesteetti samastui Kaarle XI:n hurskaaseen persoonaan. Siten on selitettävissä, että esimerkiksi Gezelius ilmaisi kerran toisensa jälkeen turvallisuuden tunteensa Kuninkaallisen Majesteetin kirkkolain ilmestyttyä ja vetosi siihen mielivaltaa vastaan (esim. s. 131). Siten ei ilmeisesti tuntunut orjuuttavalta edes se erittäin pitkälle viety kirkon ja piispan itsenäisyyden hävittäminen, mikä toteutettiin kirkkolakia seuranneessa kapitulisäännössä v. 1687. Sen mukaan piispan virkavala rakentui alkuosaltaan ja suurimmaksi osaksi uskollisuuden ja alamaisuuden vakuutuksista KM:a kohtaan; Jumalan kunnia ja seurakunnan rakentaminen mainitaan lyhyesti vasta valankaavan loppupuolella. Kuninkaan valta myös kirkon uskonnollisella tehtäväalueella sai ilmaisunsa varsinkin kapitulisäännön 14 pykälässä: "Kun ilmenee jokin tärkeä uskontoa ja jumalanpalvelusta koskeva asia, siitä ilmoitettakoon Meille, jolloin Me myös tulemme antamaan siitä heti asianmukaisen määräyksen."[4]

Piispan ja kapitulin seurakuntiin päin suuntaamassa viestityksessä saa uskollisuus esivallan pyrkimyksiä kohtaan selvän ilmaisunsa. Varsinkin valtakunnan puolustuspolitiikka ja useimmiten juuri siihen kuuluvat suostunnat olivat niitä asioita, joille piispa propagoi tukea seurakuntapapistolta ja sitä tietä kirkon opetusta kuuntelevalta rahvaalta. Sotapropagandaan piispa nivoi tosin myös ke-

---

[3] Haquin Spegel kertoo diariossaan Tanskan sodasta 1675—1676, miten kuningas vietti sotaretkellä joulujuhlan kristillisessä hartaudessa: "... ej eller kunde man se någon otjenlig lust, der dock många Regenter äfwen som Kejsar Honorius fordom, pläga mera bekymra sig om sin egen wällust, än om hela Rikets skada." Spegel kertoo myös, ettei kuningas koskaan ryhtynyt mihinkään toimeen rukoilematta. *Gjörwell* 1757 I, 105-106, 125. *Åberg* 1958, 64-65.

[4] Kapitulisääntö 1687 § VI ja XIV. Ks näitä pykäliä tässä tutkimuksessa käytetystä vuoden 1686 KL:n laitoksesta, s. 109-111 ja 113.

hotuksen parannuksen saarnaamiseen sekä rauhanrukouksen. Brandenburgin sodan aikaisessa tiedotuksessa viimeksi mainittu kohosi jopa hallitsevaksi, vaikkakaan Gezeliuksen rauhaa ihannoivissa kirjeissä ja kirjoituksissa ei ole varsinaisesti rauhanopposition merkkejä. Kaarle XI:n defensiivinen sotapolitiikka muutenkin todennäköisesti vastasi Gezeliuksen omaa ajattelutapaa, joten hän käsitti kuninkaan aina tavoittelevan rauhaa vanhan bellando pacificus -ihanteen mukaisesti.[5] Piispalle oli tärkeää säilyttää kuninkaan luottamus myös siihen, että hän samoin kuin muukin papisto täytti tehtävänsä kansan uskollisuuden säilyttämiseksi ja kartuttamiseksi. Tätä luottamusta kasvattamaan tarkoitettuja vakuutuksia sisältyi KM:lle osoitettuihin kirjeisiin.[6]

Kaarle XI:n täysi-ikäisyyden aikana työntyi piispan ja kapitulin seurakuntiin lähettämissä kiertokirjeissä joskus etualalle kuninkaan persoona myös silloin, kun kehotettiin palveluksiin esivallalle. Piispa kehotti alttiuteen auttaa kuningasta taloudellisesti, kun kuningaskin puolestaan pani henkensä alttiiksi valtakunnan hyväksi ja vuodatti kuninkaallista vertaan alamaisten puolesta.[7] Merkillinen vastavuoroisuusperiaate ja esivallan personifikaatio esiintyivät rinnakkain.

Kaikkeinkristillisimmältä kuninkaalta voitiin vastaavasti odottaa tukea kirkolle ja sen palvelijoille.[8] Pyytäessään apua Turun tuomiokirkolle suuren tulipalon jälkeen v. 1681 Gezelius vetosi KM:iin, joka oli "lähinnä kaikkivaltiasta Jumalaa meidän apumme maan päällä". Samanlaisin vetoomuksin Gezelius lähestyi kuningasta raamattuteostaan koskevissa anomuksissa.[9] Kasuaaliteologiassa ylistetään Kaarle XI:a niin ikään puhtaan uskon suojelijana valtakun-

---

[5] *Lagus* 1836, 269-270, 273-276, 311, kiertok. 18.4.1676, 20.6.1676, 31.8.1676, 18.9.1676, 3.9.1676, 5.12.1676, 3.1.1683. *Laasonen* 1974, 127-129. *Bonsdorff* 1891, 224-225, 243.

[6] *Leinberg* 1900–07 IV, 426, Gezelius KM:lle 12.3.1683.

[7] *Lagus* 1836, 273-275, kiertok. 31.8.1676; 311, kiertok. 3.1.1683.

[8] *Normann* 1948, 14-15.

[9] RA ÅK, Turun kapituli KM:lle 4.6.1681. UUB Palmsk. 112e, Gezelius KM:lle 6.3.1680.

nassa, rukouspäiväjulistuksillaan kansaa rukoukseen kasvattavana hallitsijana.[10] Puhdasoppisen kasuaaliteologian mukaan tosin oli ehdottomasti kieltäydyttävä tottelemasta esivaltaa silloin, jos se yritti pakottaa alamaista väärään uskoon,[11] mutta niin hurskaan kuninkaan, jona Kaarle XI oli tunnettu, valtikan alla vastarinnan oikeus jäi teoreettiseksi.

[10] *Gezelius* 1689, 47, 67. Köyhäinhoidon järjestämisestä KL:n määräyksin on kasuaaliteologiassa samoin KM:lle osoitettu kiitos, s. 75. Kaikki nämä kohdat ovat *Gezeliuksella* itsenäisiä, vaikka samoissa vastauksissa oleva muu teksti on *Misleriltä*.

[11] *Gezelius* 1689, 345-346: "... si autem indurati maneant, ut Orthodoxos persequi pergant, tum fugiendum est... sin fugae locus non datur, potius mors est appetenda, qvam contra conscientiam aliqvid agendum." Ohjeet ovat suoraan *Mislerin* mukaan. *Normann* 1948, 18.

VIII GEZELIUS JA ORTODOKSIAN AJAN AATEMAAILMA

1. *GEZELIUS JA 1600-LUVUN MAAILMANKUVA*

Euroopan mannermaalla oli jo 1600-luvulla käynnissä kiivas taistelu kristillisen, raamatullisen maailmankuvan uskottavuudesta. Teologinen apologia sai työtä varsinkin sen jälkeen, kun Galileo Galilei oli esittänyt kopernikolaisen teorian yleisemmin tajuttavassa muodossa ja joutunut syytteeseen 1633. Kamppailu raamatullisesta historiankäsityksestä taas alkoi, kun ranskalainen Isaac de La Peyrère julkaisi v. 1655 teoksensa "esi-adamiiteista", ihmisistä, joita oli elänyt jo ennen Aadamia. Filosofian alueella Descartesin esiintyminen merkitsi kristilliselle filosofialle ja teologialle vakavaa uhkaa.[1]

Pohjoismaiset oppineet jäivät suureurooppalaisista kiistoista enimmäkseen syrjään, jos kontroverssien määrä kokonaisuudessaan otetaan huomioon. Esimerkiksi Gezelius ei nähnyt aiheelliseksi ottaa ensyklopediaansa kristillisen uskon apologiaa atomioppia vastaan, vaikka esikuvana ollut Sperlingin fysiikka sellaista sisälsi. Atomien tiedollisen esittelyn hän sensijaan kopioi Sperlingiltä. Atomiopista oli tullut 1600-luvulla eräs kiista-alue ateistien ja teologien välille.[2] Kaksi keskeistä kysymystä kuitenkin ulottui Gezeliuksen edustamaan suomalaiseen täysortodoksiaan, nimittäin kopernikolaisuus ja sen suhde raamatulliseen maailmankuvaan sekä Descartesin filosofia.

---

[1] *Dijksterhuis* 1956, 424-429, 451-468. *Scholder* 1966, 56-65, 81, 131-135 ja passim. *H-M. Barth* 1971, passim.

[2] *Gezelius* 1672a II, 240-241. Vastaava kohta *Sperling* 1645, 144-149. H-M. *Barth* 1971, 237-241. *Barth* tosin (s. 27) leimaa kielteisyyteen Ruotsissa suoritetut kannanotot todellista vähäisemmiksi. Esimerkiksi *Laureliuksen* "Speculum religionis" (1655, 291-385) sisältää laajan polemiikin ateismia vastaan. *Laureliuksen* teoksessa on käsitelty mannereurooppalaisen taistelun kiistakysymyksiä, joten se sopi rokotteeksi ulkomaisiin yliopistoihin lähteville ruotsalaisille opiskelijoille. *Göransson* 1951, 45-46.

Kopernikolainen järjestelmä oli tullut ensimmäisen kerran ruotsalaiseen keskusteluun jo 1632, jolloin Simon Kexlerus väitteli Upsalassa aiheesta "De sole" Martinus Gestriniuksen johdolla. Kexlerus – jonka teokset tulivat sittemmin olemaan Gezeliuksen ensyklopedian merkittävinä lähteinä – oli mahdollisesti myös väitöskirjan tekijä. Kirjoittaja näyttää tunteneen sympatiaa kopernikolaista järjestelmää kohtaan, vaikka hän torjui sen *fysikaalisena* teoriana; astronomiassa se kuitenkin saattoi olla käyttökelpoinen.[3] Ruotsi-Suomessa katsottiinkin kauan, että vaikeudesta voitiin selvitä mainitun kaksijakoisuuden avulla. Niinpä Enevald Svenonius selitti 1645 Wexioniuksen johdolla julkaisemassaan väitöskirjassa, ettei taistelu maailmankuvasta ollut vakava. Matematiikan alueella voitiin esittää maakeskeisestä käsityksestä poikkeavia hypoteeseja (hypotheticas rationes), kunhan pysyttiin näissä laskelmissa tekemättä matematiikan ulkopuolelle vieviä johtopäätöksiä.[4]

Hypoteesi-nimityksen käyttö oli ajan astronomisissa esityksissä tässä yhteydessä yleinen, millä ilmeisen tarkoituksellisesti osaksi torjuttiin vaikutelma perääntymismielialasta, kun Kopernikuksen teoria oli kuitenkin pakko ottaa huomioon. Ensimmäisenä tai ensimmäisten joukossa oli jo Andreas Osiander vanhempi tehnyt tätä termiä käyttäen väistöliikkeen: sekä Raamattu että Kopernikus olivat *tavallaan* oikeassa. Hypoteesiteoriasta pidettiin sitten kiinni teologien ja kirkollisesti ajattelevien astronomien keskuudessa koko 1600-luvun ajan. Toisaalta hypoteesin nimen alla voitiin luovia syytösten ja sensuurin salakarien ohi; niin menetteli esimerkiksi Descartes.[5]

Hypoteesiteoria esiintyi toistuvasti myös Turun yliopiston piirissä syntyneessä matemaattisessa kirjallisuudessa. Kexlerus julkaisi 1661 väitöskirjan "Dissertatio tripartita cumprimis de circuli qvadratura et vero mundi systemate, adversus Copernicum redivivum",

---

[3] *Sandblad* 1943, 161-162.

[4] *Wexionius & Suenonius* 1645, D3: "Pugna de centro mundi ... non est seria, sed saltem apparens. ... Hic Physicus ipsi, ut hypotheticas rationes afferenti, ultraq(ue) suum scopum non tendenti, venerabundus affertitur."

[5] *Dijksterhuis* 1956, 467. *Scholder* 1966, 60-64.

missä hän puolusti maakeskistä käsitystä myös Raamatun avulla.[6] Kexleruksen teos oli, kuten sen nimikin osoittaa, laadittu vastakirjoitukseksi kartesiolaisen saksalaisen oppineen Daniel Lipstorpin 1653 ilmestyneelle kirjalle "Copernicus redivivus seu de vero mundi systemate".[7] Kexlerus syytti Lipstorpia siitä, että tämä ei ollut jättänyt Kopernikuksen käsityksiä astronomisiksi hypoteeseiksi — kuten Kopernikus itse oli Kexleruksen mielestä tarkoittanut — vaan korottanut ne fysikaalisen totuuden arvoon.[8]

Gezelius liittyi yleiseen terminologiaan, sillä ensyklopediansa astronomiaa koskevassa osassa hän esittelee Ptolemaioksen, Kopernikuksen ja Tyko Brahen astronomiset "hypoteesit".[9] Selostettuaan Kopernikuksen teorian, jonka edeltäjiä hän luettelee vanhoista egyptiläisistä alkaen, Gezelius ilmoittaa sen kannattajiksi myös Keplerin, Lansbergiuksen, Galilein ja Descartesin. Tähän päästyään hän ensimmäisen kerran viittaa aurinkokeskeisyysopin kristinuskolle vaarallisiin vaikutuksiin. Mainittuaan Descartesin Gezelius nimittäin liittää kopernikolaisten kannattajiin "hänen puoluelaisensa, joista monet, kuten Christoph Wittich, saattavat tämän (opin) vuoksi epäilyksenalaiseksi P. Raamatun auktoriteetin, joka näyttäisi olevan tälle hypoteesille vastakkainen".[10] Hän kertoo myös kopernikolaisen opin tuomitsemisesta hereettiseksi Paavali V:n aikana sekä Galileo Galileita vastaan nostetusta inkivisitio-oikeudenkäynnistä ja sen tunnetuista tuloksista.[11] Aurinkokeskeisyysopin Gezelius on valmis hyväksymään astronomisena teoriana, jos siitä on tähtitieteellisissä laskelmissa apua: "Sillä olkoonpa se tahi tuo teoria oikea,

---

[6] *Kexlerus* 1661b, E2. *Sandblad* (1943, 183) katsoo, että kirjan tekijä on respondentti Petrus Laurbecchius.

[7] Daniel Lipstorp, s. 1631 Lyypekissä, k. 1684. Vuosina 1662—1665 hän toimi Upsalassa oikeustieteen professorina. Allgemeine Deutsche Biographie 18, 746. *Lindborg* 1965, 77-79. *Slotte* 1898, 18.

[8] *Kexlerus* 1661b, F2.

[9] *Gezelius* 1672a II, 324-328.

[10] *Gezelius* 1672a II, 325-326: "... *Renatus Cartesius*, ejusdemque asseclae, quorum nonnulli, ut *Christophorus Wittichius*, Scripturae S. autoritatem ob id in dubium vocarunt, quod videretur huic hypothesi adversa esse."

[11] *Gezelius* 1672a II, 326-327.

voi tähtitieteilijä omaksua vääriäkin hypoteeseja, kunhan ne vain ovat sellaisia, joitten avulla voidaan taivaankappaleitten liikkeet laskea oikein ja helpommin."[12]a Myönnytyksellään "olkoonpa se tai tuo teoria oikea" Gezelius meni itse asiassa tavanomaisista hypoteesiksi selittämisistä askeleen pitemmälle.

Suomalaisen täysortodoksian ajattelussa selvittiin siis yksioikoisella "kaksinkertaisen totuuden" teorialla kopernikolaisesta ongelmasta puuttumatta syvemmälti eurooppalaisen keskustelun hienouksiin. Kontroverssien välttteleminen oli täällä kulttuurin valtaväyliltä syrjässä ilmeisen tarkoituksellista, sillä Gezelius lienee tuntenut sekä Petrus Gassendin että jesuiittaisä Johannes Baptista Ricciolin kuin myös Chr.S. Longomontanuksen runsasta apologiaa sisältäneet teokset. Nämä kirjoittajat hän myös ensyklopediassaan mainitsee.[12]b Kopernikolaisen ongelman varsinaisiin solmukohtiin Gezelius ei puuttunut edes lyhyessä, lievästi poleemisessa viittauksessaan kartesiolaiseen teologiin Christoph Wittichiin, jota hän ei ehkä tarkemmin tuntenutkaan. Wittich oli Kopernikuksen käsityksen hyväksyen yrittänyt ensimmäisenä teologina sovittaa sitä yhteen Raamatun maailmankuvan kanssa Keplerin ja Galilein käyttämän akkommodaatioteorian avulla. Sen mukaan Raamattu puhui

---

[12]a *Gezelius* 1672a II, 329: "Cum motus siderum & cumprimis *diurnus* omnium oculis expositus sit, nulla quidem iste demonstratione indiget. At de subjecto hujus motus, cui primo insit, vere ne an per visus duntaxat fallaciam sideribus competat; revera autem terrae, ab occasu in ortum circa suum centrum circumvolubili, (cum utroq(ue) modo eadem prorsus eveniant, sive stellae omnes ab ortu in occasum, sive quiescentibus iis, sola terra circa suum centrum ab occasu in ortum moveantur.) adscribendus sit, de eo litigant philosophi. Nec ea controversia tam ad Astronomos quam Physicos pertinet. Sive enim hoc, sive illud verum sit, Astronomo etiam falsas hypotheses assumere licet, dummodo tales sint, quibus calculus motuum coelestium, vere & facilius expediri possit."

[12]b *Gassendi* pyrki osoittamaan, ettei Raamatun ja uusien teorioitten välillä ollut ristiriitaa. Esim. *Gassendi* 1647, 155-209. *Dijksterhuis* 1956, 476. Galilein teologisesta ratkaisuyrityksestä *Scholder* 1966, 74. – *Ricciolin* runsaasta Kopernikuksen esittelystä ja polemiikista esim. *Riccioli* 1651 I:1, 51-52, 101-103, 260-261, 514-519. Tosin hänkin toisaalta väittää aurinkokeskisestä teoriasta, että se "certe paucorum est"! (s. 102) – *Longomontanuksen* polemiikkia esim. *Longomontanus* 1640, 158-159. *Gezelius* mainitsee nämä astronomiat ensyklopediassaan s. 324 ja 327.

ihmisille "humano more"; luonnontieteitten normeja ei ollut lainkaan etsittävä sieltä, vaan havainnoista.[13]

Kopernikolaisessa kysymyksessä oli itse asiassa uhattuna vasta yksi puoli kristillisessä ajatusjärjestelmässä, joten hypoteesiksi selittämällä saatettiin hyvinkin saavuttaa tyydyttävä mielenrauha varsinkin täällä pohjoismaisessa periferiassa. Kartesiolaisesta filosofiasta sensijaan muodostui helposti vaara koko uskon perusteille. Tilanteen muutos vuosisadan puolivälissä on nähtävissä Euroopan mannermaalla käydyissä keskusteluissa.[14] Mutta myös Ruotsissa ja Suomessa osoitti valtiopäivillä ja yliopistoissa alkava polemiikki, että Descartesin ajatteluun ja sen soveltamiseen liittyi murtavaa voimaa. Opiskeluyhteydet Alankomaitten yliopistoihin tekivät kartesiolaisuutta ja siitä käytyä keskustelua tunnetuksi, ja toisaalta Descartesin vaikkakin lyhyt oleskelu Ruotsissa oli tuonut hänet persoonallisesti täkäläisiä oppineita lähelle. Descartes kuoli Tukholmassa v. 1650.

Upsalan yliopistossa kartesiolaisuus sai ensimmäiset kannattajansa 1660-luvulla lääketieteellisestä tiedekunnasta, missä ensin professori Olaus Martini Stenius ja sitten Olof Rudbeck vanhempi ja Petrus Hoffwenius omaksuivat sen. Aikaisemmin mainittu Daniel Lipstorp toimi Upsalassa oikeustieteen professorina 1660-luvulla. Samalla vuosikymmenellä alkoi valtiopäivillä pappissäädyssä kuulua huolestumisen ilmaisuja kartesiolaisuuden haittavaikutuksista. Vuoden 1664 valtiopäiviltä lähetettiin papiston edustajat yliopiston kanslerin luo pyytämään vastatoimia leviävälle filosofiselle eksytykselle.[15]

Turussa edusti kartesiolaisuuden asiantuntemusta ilmeisesti Simon Kexlerus, sillä hänen 1661 ilmestyneeseen, jo mainittuun väitöskirjaansa sisältyi ensimmäinen varoitus kartesiolaisuudesta Ruotsi-Suomen akateemisessa kirjallisuudessa. Siinä syytettiin kartesiolaisuutta kopernikolaisuuden vaaralliseksi taudinkantajaksi.

---

[13] Akkommodaatioteoriasta ja Wittichistä *Scholder* 1966, 68-73 ja 149-154 sekä *Lindborg* 1965, 50-60. Upsalan yliopiston väitöskirjoissa teoria esitettiin 1670-luvun lopulla. *Lindborg* 1965, 185-187.

[14] *Scholder* 1966, 131-169.

[15] *Lundström* 1910, 42-45. *Lindborg* 1965, 73-134.

Descartesin matemaattisia periaatteita kirja esittelee pitkälti, osaksi suorin lainauksin. Kexlerus ja hänen oppilaansa tunsivat mahdollisesti Descartesin teoksia, mutta ainakin he näyttävät tutustuneen kartesiolaisuuteen Lipstorpin välityksellä, jonka teos "Specimina philosophiae cartesianae" on väitöskirjassa mainittu.[16]

Suora tutustuminen Descartesin teoksiin Turun yliopiston piirissä jo 1660-luvulla on kuitenkin erittäin todennäköistä, sillä Gezeliuksilla oli niitä käytettävissään viimeistään silloin. Helsingin yliopiston kirjastossa on nide, jossa on ensin Descartesin teokset "Principia philosophiae" ja "Specimina philosophiae", sitten Lipstorpin molemmat mainitut teokset sekä E.Fr. Stroh'n "Systema Copernici seu discvrsvs astronomicus". Ensimmäisellä nimilehdellä on todennäköisesti Gezelius vanhemman käsialalla kirjoitettu: "Ostettu vuonna 1666." Descartesin teoksia on myös luettu, sillä niissä on alleviivauksia ja lyhyitä reunamerkintöjä. Niitten perusteella ei voi aivan sitovasti päätellä vanhemman Gezeliuksen Descartesia lukeneen, sillä niteeseen sisältyvän Lipstorpin teoksen "Specimina philosophiae cartesianae" toisen osan lopussa on Gezelius nuoremman käsialalla tehty reunamerkintä, joka koskee Descartesin hautapaikkaa Tukholmassa.[17] Koska mainittu nide kuului ilmeisesti Gezeliusten perhekirjastoon, voidaan kuitenkin katsoa Descartesin ajattelun olleen molemmille Gezeliuksille tuttu suoraan filosofin omista teoksista. Mainittakoon, että Upsalan teologinen tiedekunta teki päätöksen Descartesin teosten ostamisesta vuoden 1664 lopussa.[18]

Nuoremman Gezeliuksen kiinnostusta kartesiolaisuutta kohtaan osoittaa tavallaan myös mainittu reunakirjoitus. Kertoohan hän siinä käyneensä katsomassa Descartesin hautaa Norrmalmin hautausmaalla. Edelleen samaisesta kirjoituksesta saamme tietää, että nuorempi Gezelius on kuulunut tunnetun runoilijan Samuel Columbuksen ystäväpiiriin. Columbus taas näyttää saaneen Upsalan yli-

[16] *Kexlerus* 1661b, B2. *Sandblad* 1943, 184. Upsalan yliopiston väitöskirjoissa Descartes mainittiin ja häntä siteerattiin *Lindborgin* 1965, 85 mukaan ensimmäisen kerran vasta v. 1663.

[17] Reunakirjoituksesta *Laasonen* 1975.

[18] *Lundström* 1910, 45. *Lindborg* 1965, 126.

opistossa kartesiolaisia vaikutteita, joskin hän itse sanoo eräässä runossaan jättäneensä sittemmin filosofoinnin toisten huoleksi.[19]

Gezeliuksia yhdisti Columbukseen oletettavasti myös samanlainen harrastuspiiri, kiinnostus klassisiin ja itämaisiin kieliin sekä musiikkiin. Stiernhielmin kuuluminen sekä Columbuksen että Gezeliusten ystäviin selventää vielä kuvaa näistä kulttuurisuhteista, joilla oli ilmeinen merkitys myös uusiin filosofisiin virtauksiin tutustumisen kannalta.[20]

Vanhemmalla Gezeliuksella oli näin ollen monenlaisia virikkeitä tutustumaan kartesiolaisuuteen 1660-luvulla, jolloin ensimmäiset riidat siitä käytiin Upsalan yliopistossa. Hänen oma kantansa on ensimmäisen kerran nähtävissä vasta v. 1672 ilmestyneessä ensyklopediassa. Noologiaa käsittelevässä teoksen osassa hän vastaa kysymykseen: "Mitä on ajateltava tästä Cartesiuksen prinsiipistä: Ajattelen, siis olen olemassa?"[21] Gezelius sanoo Descartesin tahtovan tällä kumota filosofian vanhat perusprinsiipit (prima philosophiae principia genuina) ja korvata ne uusilla. Viitatessaan tässä Descartesin teokseen "Principia philosophiae" hän siis viittasi omassa kirjastossaan olleeseen teokseen tarvitsematta käyttää toisen käden lähteitä. Yrittäessään kumota Descartesin lausumaa Gezelius käyttää kausaalipäättelyä ja kääntää syy- ja vaikutussuhteet toisin päin: jotta voisi olla vaikutusta (effectus, siis ajattelua), pitää ensin olla syy (s.o. olemassaolo)[22] Lisäksi hän väittää Descartesin lausumaa ristiriitaiseksi ja epävarmaksi, koska se ei ole kaikissa tapauksissa sitova. Joku voisi nimittäin lakata ajattelemasta, mutta olla silti olemassa.[23]

Gezeliuksen kritiikki on muodollista eikä luonnollisesti tavoita Descartesin filosofian ydinkohtia. Omaperäistä se ei liioin ole, vaan seurailee Gisbert Voetiuksen polemiikkia; tämän lähteensä Gezelius

---

[19] *Atterbom* 1869 VI:1, 259, 279-280. *Columbus* 1687, Lij. *Laasonen* 1975, 4.

[20] SBL 8, 767-768. Stiernhielmin kontakteista Descartesiin *Nordström* 1924 I, CCXIX.

[21] *Gezelius* 1672a I, 362-364.

[22] *Gezelius* 1672a I, 363: "...*posito effectu, necesse est poni causam, a qua ille effectus* dependet."

[23] *Gezelius* 1672a I, 363: "Si enim qui cogitaret non esset, sequeretur aliquid simul esse & non esse, quod contradictorium. ... *Hoc principium non est certum,* poterit enim quis desistere a cogitatione E. cessat esse?" – *Rein* 1908, 106-107.

on myös maininnut. Kritiikki vaikuttaa edelleen varsin pidättyvältä siitä huolimatta, että Descartesia vastaan singotaan syyte filosofian perinnäisten perusprinsiippien kumoamisesta ja noviteettien esittämisestä. Gezelius sanookin lopuksi rajoittuvansa lyhyeen yleiskatsaukseen jatkamatta esitystä pitemmälle.[24] Gezelius välttää tässä niinkuin yleensäkin aggressiivisia ilmaisuja. Erityisen merkillepantavaa on se, että hän sivuuttaa kokonaan kartesiolaisuuden tuoman teologisen ongelman ja kiistakysymyksen, nimittäin kysymyksen Raamatun luotettavuudesta. Viitatessaan aikaisemmin Wittichiin hän oli tosin sitä ohimennen sivunnut.

Lukuunottamatta näitä lyhyitä viittauksia eivät Gezeliukset ottaneet julkisesti kantaa kartesiolaisuuteen vuoteen 1690 mennessä. Koska kartesiolaisuus ei ollut Turussa ongelma, ei siitä ollut aihetta nostaa meteliä. Samalla jää kuitenkin Gezeliusten varsinainen kanta hämäräksi. Jonkin verran sitä valaisee Johannes Cajanuksen professoriksi ottamisesta yliopiston konsistorissa käyty keskustelu syksyllä 1680. Molemmat Gezeliukset olivat kokouksessa läsnä, vanhempi sijaiskanslerin ja nuorempi rehtorin ominaisuudessa. Nuorempi Gezelius suositteli Cajanusta "hänen opinnoissaan osoittamiensa edistysaskeleitten vuoksi", kun taas Petrus Laurbecchius epäili tämän soveliaisuutta Descartesin periaatteisiin kallistumisen takia.[25]

Pöytäkirja ei kerro Gezelius vanhemman osallistuneen keskusteluun. Sensijaan hän puhui suopeasti Cajanuksesta seuraavana vuonna, jolloin suoritettiin erään professuurin ehdokasasettelua.[26] Suopeus Cajanusta kohtaan osoittaa, etteivät Gezeliukset pitäneet tähän aikaan kartesiolaisten ajatusten omaksumista esteenä opetusviran hoidolle Turun yliopistossa.

Entistä kiivaampi ottelu nousi kartesiolaisuudesta valtiopäivillä 1686, jolloin papisto muutenkin osoitti huolestuneisuutta opin puh-

---

[24] *Gezelius* 1672a I, 363-364: "Coetera hac vice mitto, ne modum synopseos excedam."

[25] CAP V, 92, pk 30.8.1680. Vaikka ei olekaan perusteita olettaa Gezelius nuoremman kiinnostuneen positiivisesti kartesiolaisuudesta, on tässä esiintyvä suopeus merkille pantava. Mahdollisesti Cajanuksella oli aatteellista yhteyttä Gezelius nuorempaan ja Samuel Columbukseen. Columbukseen Cajanusta yhdistää vielä runollinen luonnon tarkkailu ja ihailu, mikä ei muuten ollut vallitsevaa 1600-luvulla. *Forsman* 1920, 342.

[26] CAP V, 131, pk 21.1.1681.

taana säilymisestä. Sääty lähetti KM:lle anomuksen, jossa pyydettiin ehkäisytoimia kartesiolaisuutta vastaan. Keskusteluihin tästä aiheesta ei Gezelius pöytäkirjoista päätellen osallistunut, sensijaan Viipurin piispa Petrus Bång esiintyi innokkaasti vastatoimien puolustajana.[27] Kartesiolaisuuden vastustus lähti liikkeelle ilmeisesti lähinnä ortodoksian jyrkemmästä siivestä, johon myös Bång kuului. Gezelius sensijaan pysyi passiivisena, ehkä myös siksi, että häntä askarruttivat samaan aikaan hänen oman toimintansa kannalta keskeiset kysymykset.

Papiston anomus sai liikkeelle selvittelyn, jonka yhteydessä Upsalan tiedekunnat antoivat lausuntonsa kartesiolaisuuskysymyksestä. KM:n v. 1689 asettama toimikunta Eric Lindschöldin johdolla teki niitten pohjalla esityksen, minkä mukaisesti KM lähetti yliopistoille ohjeet samana vuonna. Kirjeen mukaan filosofista kritiikkiä oli kielletty harjoittamasta kristillisen uskon, opin ja Raamatun alueella, kun sensijaan muissa kysymyksissä tuli vallita vapaus. Kuitenkaan ei ollut lupa esiintyä sillä tavalla ärsyttävästi, että aiheutuisi häiritseviä riitoja ja katkeruutta.[28] Kun kirje luettiin Turun yliopiston konsistorissa, se merkittiin keskustelutta.[29]

Täysortodoksian ajan suomalaisten *noita- ja magiakäsityksistä* on *Antero Heikkinen* kirjoittanut valaisevan tutkimuksen "Paholaisen liittolaiset." Gezeliuksen Turkuun tulovuoden 1665 *Heikkinen* näkee suorastaan eräänlaisena rajakohtana suomalaisten magiakäsitysten kehityksessä siitä syystä, että tuolloin ilmestyneessä, Gezeliuksen laatimassa synodaalikirjoituksessa "De Angelis" esiintyy kuvaus noitasapatista ensimmäisen kerran suomalaisessa kirjallisuudessa. Näin Gezelius olisi nähtävä Suomessa käytyjen magiaprosessien jyrkentäjänä omalla persoonallisella panoksellaan.[30]

Mainittu noitasapatin kuvaus on synodaalikirjoituksessa osana verraten laajaa erittelyä, missä Gezelius tarkastelee pahojen enke-

[27] PRP IV, 238, 242-243, 245-246, 266, 274, 278, 301-305. Gezelius nuorempi oli myös Tukholmassa, vaikka vanhempi Gezelius oli varsinaisesti valtiopäiväedustajana. PRP IV, 217, 306. – *Hultin* 1902, 26. *Lundström* 1910, 46-50. *Lindborg* 1965, 223-259.

[28] *Lundström* 1910, 50-63. *Lindborg* 1965, 259-321. KKK, 256-257, KM:n kirje 17.4.1689.

[29] CAP VI, 468, pk 14.5.1689.

[30] *Heikkinen* 1969, 164-166.

lien tekoja ja vihamielisyyttä Jumalaa, hyviä enkeleitä ja ihmisiä kohtaan. Tämän vihamielisyyden erityisimpänä alueena (specialissime) on ihmisten kiusaaminen ja pettäminen, riivaaminen ja saattaminen raskasmielisiksi, noidat, velhot, aaveet ja ennusteleminen.[31] Kun Saatana kiusaa ihmisiä, se tapahtuu Jumalan sallimuksesta. Ruumiillisista kiusauksista Gezelius mainitsee ensinnä taudeilla rasittamisen. Sen jälkeen hän esittää noitaprosessien kannalta merkittävän käsityksen, jonka mukaan paholainen pystyi siirtämään ihmisen paikasta toiseen. Perustelu on *raamatullinen:* Kun Saatana kerran pystyi kuljettamaan itse Kristusta, kuinka sitten ei palvelijoitaan noitia ja velhoja? Kolmanneksi ruumiillinen vahingonteko tapahtui riivattujen toimesta, jotka olivat vaarallisia sekä itselleen että muille. Henkinen kiusaaminen on älyn ja tahdon voiman sumentamista.[32]

Paholaiskuvauksen keskeisiä ongelmia on se, mihin asti Saatanan valta ulottuu ja miten ihmeellisiä asioita hän pystyy aikaansaamaan. Gezelius jakaa diaboliset ihmeet neljään luokkaan. Ensinnäkin voidaan jo raamatullisista esimerkeistä päätellä paholaisen pystyvän tekemään myös todellisia ihmetekoja. Toiseksi hän tekee ihmeellisiltä tuntuvia tekoja ihmisiltä salattujen keinojen avulla. Kolmanneksi on ihmeteoilta näyttäviä silmänkääntötemppuja ja neljänneksi nopeuteen perustuvia merkillisiä ilmiöitä.[33]

Paholaisen töitä on edelleen ihmisten riivaaminen. Ilmiön syitä luetellessaan Gezelius mainitsee yhtenä ihmisestä itsestään lähtöisin olevana syynä paholaisen kanssa solmitun liiton. Noitakäsityksiin tulee näin eräs säie riivaajaisia koskevasta erittelystä. Riivatuksi tuleminen voi olla ihmisen omaa syytä, mutta pyhätkään ihmiset eivät ole täysin turvattuja riivausta vastaan. Apu tulee Jumalan armosta, sanasta ja rukouksesta; paasto ja almut voivat myös olla avuksi.

---

[31] *Gezelius* 1665, Q. 29: "... in Afflictis quoad corpus & animum: in seductis, per eorum mirabilia; in obsessis: in melancholicis: in magis & sagis: in spectris: in divinationibus."

[32] *Gezelius* 1665, Q. 30.

[33] *Gezelius* 1665, Q.31: "Fiuntq; mira ista (1) Revera prout apparent ... (2) Per occultas rerum qualitates ... (3) per illusiones & praestigias ... (4) per miram saltem imposturae agilitatem ..."

Pahan hengen vaivaaminen voi ilmetä vielä raskasmielisyytenä, joka on toista kuin riivattuna oleminen.[34]

Raskaimmin ihminen joutuu pahan hengen ansaan ryhtyessään liittoon Saatanan kanssa. Noita ja velho on Jumalalle kauhistus, hän on rikkonut kasteen liiton ja alistunut paholaisen orjaksi. Gezelius luettelee joukon temppuja, joita noidat pyrkivät paholaisen avulla saamaan aikaan. Tässä kohdassa hän mainitsee noitasapatin, johon osallistuminen on välistä mielikuvituksen tuotetta tai tapahtuu hurmosmaisena kokemuksena, mutta on joskus todellista läsnäoloa paholaisen kokouksissa (*interdum* per veram corporum translationem). Siellä harjoitetaan pahoja tekoja, esimerkiksi lasten uhraamista paholaiselle.[35]

Aaveista Gezelius opettaa, että ne ovat raivoavia perkeleitä, jotka kiusaavat ihmisparkoja; ne eivät sensijaan ole kuolleitten haamuja. Aaveet oleskelevat yksinäisissä paikoissa tai maan alla, samoin ne suosivat paikkoja, missä vallitsee taikausko, missä on hautaamattomia ruumiita tai missä tehdään raskaita rikoksia. Aaveet piinaavat jumalattomia, kuten murhamiehiä, köyhien riistäjiä, vanhempiensa halveksijoita, evankeliumin pilkkaajia ja paholaisten kanssa liittoutuneita. Ne voivat joskus koetella myös hurskaita.[36]

"De Angelis" sisältää siis varsin laajan opin paholaisista ja heidän töistään; noitaoppi niveltyy siihen saumattomasti. Hallitsevana piirteenä on ilmiöitten todenperäisyyden tukeminen Raamatun esimerkeillä. Gezelius toistaa, että paholaisen työt saavat tapahtua vain Jumalan sallimina, eivätkä todellisia ihmeitä tee viime kädessä muut kuin Jumala.[37] Polemiikkia yleensä välttävä Gezelius on paholaisopissaan liittänyt merkille pantavan usein katolisuuden karkean taikauskon yhteyteen. Paavilaisuudessa on paholaisen konsteja, joita on vältettävä. Esimerkiksi aaveita vastaan auttaa luottamus Jumalaan, rukous Jeesuksen nimessä, nuhteeton elämä ja kärsivällisyys, eivät sensijaan paavilaiset keinot, kuten rukous vainajien puolesta, messu-uhri, pyhiinvaellukset, aaveitten manaaminen, py-

[34] *Gezelius* 1665, Q. 32-33.

[35] *Gezelius* 1665, Q. 34. *Heikkinen* 1969, 164-165.

[36] *Gezelius* 1665, Q. 35.

[37] *Gezelius* 1665, Q. 31: "vera enim miracula sunt solius Dei".

häinjäännökset ja ristinmerkki.[38] Gezelius oli yleensä sitä mieltä, ettei kontroversseja ollut nostettava esiin silloin, kun niillä ei ollut ajankohtaisarvoa. Ilmeisesti kansan taikauskoisissa tavoissa nähtiin jatkuvasti katolisuuden jäänteitä.[39]

Gezeliuksen noitadoktriinin juuria selittäessään *Heikkinen* johtelee syy-yhteyksiä kirjallisuudesta, ruotsalaisesta blåkullatraditiosta sekä erityisen painokkaasti Gezeliuksen Baltiassa saamista vaikutteista.[40] Tähän ei liene paljon huomauttamista; kuitenkin olisin taipuvainen korostamaan suoria kirjallisia vaikutteita Baltian kokemusten kustannuksella. Dunten lisäksi – ja tämäkin kirjallisena vaikutuksena! – meillä ei ole varsinaisesti näyttöä Baltian merkityksestä Gezeliuksen paholaisopin kehitykseen. Sensijaan ne kirjalliset lähteet, joita Gezeliuksen tiedetään muutenkin käyttäneen, sisältävät kaiken olennaisen, mitä "De Angelis" välitti Suomen papistolle. Erityisesti mainittakoon Balduinin "Tractatus de casibus conscientiae",Brochmandin "Systematis universae theologiae tomus secundus" ja Friedliebin "Medullae theologiae... dicta classica". Mainitut teologit tuntevat noitien lentämisen paholaisen kesteihin sekä siellä harjoitetut säädyttömyydet lasten uhraamista myöten. Perusteluna esitetty Kristuksen kuljettaminen kiusattavaksi on niin ikään näistä lähteistä.[41] Lisäksi voidaan katsoa todennäköiseksi vaikutuskanavaksi Turkuun Leipzigin oppineitten käsitykset paholaisista. Benedikt Carpzov vanhemman mainitsee myös *Heikkinen;* Carpzov nuorempi oli sittemmin Gezeliuksille tuttu samoin kuin leipzigiläisten ajattelu muutenkin.[42] Entiseen turkulaiseen ajatteluta-paan verrattuna pitemmälle viety noitaoppi Gezeliuksen synodaali-

[38] *Gezelius* 1665, Q. 31: "... fraudes Diabolicas, quales in papatu frequentes sunt ..."; Q. 32; Q.35: "nudum crucis signum" lienee tässä tulkittava ristinmerkiksi. Vastaavaa polemiikkia *Balduinus* 1654, 545-546 ja *Dunte* 1664, 229-230.

[39] Tästä *Juva* 1956, 33.

[40] *Heikkinen* 1969, 165.

[41] *Balduinus* 1654, 548-552. *Brochmand* 1638 II, 190. *Friedlieb* 1659, 222-223. *Dunte* 1664, 220-234. Teosten primaarisuusjärjestys on tässä lueteltu; käyttämäni eivät ole ensipainoksia. – *Gezeliuksen* kolmijako blåkullan matkoja pohdittaessa on täsmälleen sama kuin *Balduinuksella* 1654, 550-551.

[42] *P. Barth* 1920, 348. *Heikkinen* 1969, 213-219.

kirjoituksessa on siis hänen lukeneisuutensa osoitus ja tullut suoraan hänen muutenkin käyttämistään kirjallisista lähteistä.

Synodaaliväitöskirjaan "De Angelis" sisältyvä magiaoppi on Gezeliuksen kirjallisessa tuotannossa merkittävin, sillä mainituista lähteistä saaduista vaikutteista huolimatta se on ilmeisen itsenäisesti muokattu. Gezeliuksen omat tyypilliset tendenssit ja kasvatustavoitteet on punottu samaan ajatuskulkuun; niinpä esimerkiksi pahan valtoja vastaan hän suosittelee rukousta mieliteemansa mukaisesti. Sensijaan ensyklopedian fysiikan osassa oleva lyhyt luku magiasta on täysin epäitsenäinen, kokonaisuudessaan Johannes Sperlingin teoksesta "Synopsis physica" otettu. Esitys on lyhyt, teoreettisluontoinen magian jaottelu luonnolliseen ja demoniseen; viimeksi mainittu taas jaotellaan ennustamiseen, silmänkääntötemppuihin sekä todellisia vaikutuksia aikaansaavaan magiaan. Vaikka Sperling on ottanut mukaan opin noitien lentämisestä luudilla paholaisen kokouksiin, Gezelius jättää — merkittävää kyllä — tämän kohdan pois.[43]

Kolmas kohta Gezeliuksen kirjallisessa tuotannossa, mihin sisältyy laajahko esitys magiasta, on v. 1689 ilmestyneessä kasuaaliteologiassa. Jaoteltuaan magian luvalliseen (naturalis) ja luvattomaan hän käsittelee jälkimmäistä monin osakysymyksin. Noitasapatista hän opettaa kuten ennenkin. Paholaisen suorituskyvyn rajoja Gezelius määrittelee siten, että tällä ei ollut valtaa nostattaa myrskyä eikä muuttaa ihmisiä pedoiksi. Tähän esitykseen kuuluu lisäksi eräitä muita vastauksia noitien kykyjä sekä taitakeinojen luvallisuutta koskeviin kysymyksiin. On oikein, että esivalta rankaisee noitia kuolemanrangaistuksella; varauksena on kuitenkin, että osa heistä on mieleltään sairaita, jotka vain kuvittelevat solmineensa liiton paholaisen kanssa. Heitä on kohdeltava säälien.[44] Tätä esitystä arvioitaessa on kuitenkin jälleen otettava huomioon, että se on ko-

[43] *Gezelius* 1672a I, 217-220; kohdat 1-4 s. 219 eivät ole *Sperlingiltä*. *Sperling* 1645, 79-83; *Gezeliukselta* puuttuva kysymys: "An Sagae furcis aut scopis insidentes ad conventicula sua transportari queant?" ja vastaus "Posse id praestare Satanam non negamus ..." (s. 83-84).

[44] *Gezelius* 1689, 158-165. Sama kanta noitien rankaisemisesta esim.: *Brochmand* 1638 II, 192.

konaisuudessaan kopiota Mislerin kasuaaliteologiasta, eräs lyhyt kohta todennäköisesti Balduinilta (Q.XI:2). Mislerin tekstin kopioiminen tosin osoittaa, että Gezelius on ollut sen kannalla, mutta itse opit ovat täysin lainatavaraa. Ainoa itsenäinen kohta on tässä luvussa viittaus KM:n asetukseen, joka koski taikauskoa.[45]

Paholaisen näkyvien vaikutusten kuvauksena on Gezeliuksen tuotannossa merkille pantava vielä eräs pykälä Liivinmaan kirkkojärjestyksen kastetta käsittelevästä luvusta. Gezelius ottaa huomioon sen mahdollisuuden, että lapsi onkin vaihdokas – jota ei siis voi tuoda kasteelle. Samassa kohdassa toistuu myös käsitys, että aaveet ovat pelehtiviä paholaisia.[46] Vaihdokasta koskevat ohjeet näyttävät liittyvän Liivinmaalla yleisiin kansanuskomuksiin. Suoranaista esikuvaa tälle ohjeelle en ole löytänyt.

Gezeliuksen ja hänen aikansa asenne taikauskoon kuvastuu näitten teoreettisten esitysten lisäksi niistä käytännön tilanteista, joissa selviteltiin noituus- ja magiatapauksia. Piispan itsensä kannalta raskain ja kiusallisin oli epäilemättä Alanuksen lesken juttu, johon Gezelius sotkeutui Turun kautensa alussa, vuoden 1667 kevättalvella. Koska *Heikkinen* on tutkimuksessaan selostanut prosessin kulun yksityiskohtaisesti, voidaan tässä tyytyä pääkohtiin.[47]

Juttu sai alkunsa siitä, kun piispa antoi Turun hovioikeuden presidentille Erik Sparrelle kirjallisen selostuksen merkillisistä tapauksista, jotka olivat olleet seurauksena professori Georgius Alanuksen lesken piispattarelle toimittamasta lääkejuomasta. Gezeliuksen selostuksen mukaan lääkepikarin pohjalle oli muodostunut omituisia kiviä, jonka takia hän epäili lääkkeen valmistuksessa käytetyn magiaa. Sparre kertoi ilmoituksesta yliopiston rehtorille Simo Kexlerukselle, joka vei asian konsistoriin.

Pitkän tutkimuksen jälkeen yliopiston konsistori tuli siihen tulokseen, ettei leski ollut syyllistynyt taikuuden harjoitukseen. Mutta

---

[45] *Gezelius* 1689, 159. *Heikkinen* (1969, 331-333) jättää mainitsematta, että *Gezeliuksen* teksti on lainatavaraa.

[46] *Lehtonen* 1931, 129.

[47] *Heikkinen* 1969, 166-181. Prosessin selostus myös *J. J. Tengström* 1825, 142-148 ja *C. M. Schybergson* 1915-40 II, 122-127. Tärkeimmät lähteet ovat CAP III, 191-273 ja HYA Fragm. 42.

kun tämän maine oli jo tutkimusten sekä juttuun liittyneitten huhujen takia joutunut kyseenalaiseksi ja kun toisaalta vapauttava päätös saattoi koitua vähintään nolaukseksi piispalle, kumpikaan osapuoli ei jättänyt asiaa sikseen. Juttu siirtyi Turun hovioikeuden selvitettäväksi, missä molemmat toisiaan syyttelevät osapuolet saivat vapauttavan päätöksen. Katkeroitunut leski vetosi vielä tästä päätöksestä KM:iin. Valtaneuvoston yritykset taivuttaa riitapuolet sovintoon onnistuivat lopulta siten, että Gezelius tunnusti lesken syyttömäksi ja maksoi tälle hyvitystä 400 hopeatalaria.

Katsomuksellisia käsityksiä jutun perusteella arvioitaessa kiinnittää ensinnäkin huomiota konsistorin vapauttava tuomio, joka näyttäisi viittaavan huomattavasti lievempiin magiakäsityksiin kuin Gezeliuksen omaksumat. *Heikkinen* on kuitenkin oikeassa päätellessään, ettei tällaista eroa voi tehdä, vaan toisenlaiseen tulokseen päätyminen johtui tilanteesta.[48] Kuten on osoitettu, Gezeliuksen magiakäsitykset pohjautuivat aikakauden arvovaltaisiin lähteisiin, joita tuskin Turussa voitiin tai haluttiinkaan asettaa kyseenalaisiksi. Alanuksen lesken juttu näytti piispan näkökulmasta katsottuna aivan toisenlaiselta kuin konsistorin jäsenten mielestä siksi, että siihen oli kietoutunut kunniakysymyksiä sekä lisäksi Gezeliuksen ja konsistorin välinen intrigi, mitkä ilmeisesti lopulta painoivat paljon enemmän kuin epäilyt noituudesta. Gezelius oli kietoutunut juttuun "vahingossa", kuten *Heikkinen* sanoo. Tapahtumien kulun ymmärtämiseksi on otettava huomioon piispan toistuvat vakuuttelut, ettei hän halunnut esiintyä kantajana, sekä valitukset, ettei hän päässyt jutusta eroon.[49] Hänen osuutensa jutun alkuvaiheessa on siis epäselvä. Hän oli tosin jättänyt syytteeseen sittemmin johtaneen selontekonsa kirjallisena Sparrelle, mutta juttu nostettiin hänen poissaollessaan siten, että ainakin Sparre osoitti huomattavaa aktiivisuutta sen alkuunpanemiseksi. Tapahtumat riistäytyivät sittemmin piispan käsistä, niin että hän itse joutui hyökkäyksen kohteeksi ja katsoi olevansa pakotettu jatkamaan ja kärjistämään syytöksiään leskeä kohtaan.

---

[48] *Heikkinen* 1969, 176.

[49] CAP III, 208, pk 20.3.1667. HYA Fragm. 42, Gezelius konsistorille 1.3.1667 ja 16.3.1667. LiSLB B. 63a: 99, Gezelius Brahelle 18.9.1669.

Yliopiston konsistoriin kohdistettu kärkevä hyökkäys pahensi Gezeliuksen asemaa, varsinkin kun sijaiskanslerin ja professorikunnan suhteissa oli muutenkin kiristymisen merkkejä samaan aikaan. Näin ollen konsistorin jäsenten perääntyminen Alanuksen leskeä koskevista epäilyksistä tämän täydellisesti viattomaksi julistamiseen johtui *osaksi* ilmeisesti juuri välien viilenemisestä Gezeliuksen kanssa. Prosessin alkuvaiheitten perusteella olisi odottanut pitemmälle menevää piispan kannan myötäilyä. Kun Gezelius syytti konsistoria pelokkuudesta ja väärin tuomitsemisesta,[50] on näissä sanoissa ilmenevä katkeruus tästä syystä ymmärrettävää. Piispa tunsi itsensä petetyksi.

Alanuksen lesken juttu ei siis anna perusteltua syytä pitää Gezeliusta aikalaisiaan innokkaampana noitien syyttäjänä. Jo ennen tämän prosessin lopullista ratkaisua valtaneuvostossa alkoi Turun yliopistossa uusi magiajuttu, jonka käsittelyyn Gezelius sijaiskanslerina joutui mukaan. Syytettynä oli ylioppilas Isacus Gunnerus, joka oli joutunut vastaamaan magiavihkosten hallussapidosta ja samalla taikuuden harjoituksesta. Tapaus muistutti Henricus Eoleniuksen tapausta Terseruksen ajalta.[51]

Gunnerus oli opiskellut Turun yliopistossa, mennyt sitten Tallinnaan ja joutunut kiinni aikoinaan jäljentämiensä salaperäisten kuvioitten ja kirjoitusten vuoksi. Brahen suosittelemana hän pyrki uudestaan Turun yliopistoon ja joutui siellä konsistorin kuulusteluun. Professorikunta epäili Gunneruksen myös käyttäneen hallussaan olleita maagisia ohjeita ja siten pitäneen yhteyttä paholaiseen; tapaus oli näin ollen siinä määrin vakava, että hänet vangittiin. Konsistori antoi päätöksensä kevättalvella 1671. Ainoastaan matematiikan professori Johannes Flachsenius äänesti vapauttamista. Toiset, sijaiskansleri heidän mukanaan, saivat päätökseksi Gunneruksen karkottamisen yliopistosta sekä lisäksi kirkkorangaistuksen. Kolmas teologian professori Nils Tunander olisi halunnut kuolemanrangaistusta, mutta ei saanut kannalleen tukea toisista konsistorin jäsenis-

[50] CAP III, 208, pk 20.3.1667.

[51] *Heikkinen* 1969, 181-186 esittelee tapauksen melko laajasti, joten tässä voidaan jälleen rajoittua pääkohtiin sekä Gezeliuksen osuuden tarkasteluun. Gunneruksesta myös *J. J. Tengström* 1825, 148-152 ja *C. M. Schybergson* 1923, 79-82. Eoleniuksesta *Heikkinen* 1969, 141-163 ja *C. M. Schybergson* 1920, 205-216.

tä.[52] Vaikka Brahe vaati tämän jälkeen useita kertoja Gunneruksen ottamista takaisin yliopistoon, jäi konsistorin päätös todennäköisesti voimaan.[53]

Samoina päivinä, jolloin Gunneruksen asian lopullinen käsittely oli käynnissä yliopiston konsistorissa, häntä kuulusteltiin myös tuomiokapitulissa. Turun koulun rehtori Tammelinus sanoi kuulleensa, että Gunnerus osasi lumota käärmeitä. Kun tätä häneltä kysyttiin, hän kertoi saavansa niitä kiinni vain halkaistulla kepillä. Vastaus vaikuttaa miltei pilanteolta kapitulin kustannuksella. Gunneruksen prosessi aiheutti kapitulissa laajan keskustelun magiasta yleensä, jolloin palautettiin mieleen aikoinaan syytettynä olleen professori Martinus Stodiuksen aikaisia kertomuksia nekromantian harjoituksesta. Kapituli pohti edelleen, miten päästäisiin käsiksi magiakirjoihin, joita sanottiin hiippakunnan alueella salaa luettavan. Kapituli katsoi tarkastusmatkoilla suoritetut tutkimukset tehokkaimmiksi.[54]

Yliopiston konsistorin kanta oli Gunneruksen tapauksessa huomattavasti lempeämpi kuin Eoleniusta tuomittaessa, jolloin oli päädytty kuolemanrangaistukseen, ei tosin yksimielisesti. Brahen painostus sekä aikaisemmassa prosessissa että nyt jo Gunneruksen saapuessa anomuksineen Turkuun vaikutti ilmeisen hillitsevästi. Gezelius ei esiintynyt huomiota herättävän innokkaasti ankaran tuomion puolesta, joskin oli useimpien kanssa karkotuksen kannalla.[55] Häntä hillitsi kaiketi sekä Alanuksen lesken jutusta seurannut kiusallinen asema että Terseruksen joutuminen ikävyyksiin Eoleniuksen tapauksessa osoitetun liiallisen innon vuoksi.

Gezelius ei ehkä muutenkaan ollut erityisen innokas noudattamaan aikansa ankarinta linjaa magiaoikeudenkäynneissä. Pappissäädyssä vuoden 1675 valtiopäivillä keskusteltiin laajasti noitaprosessien menettelytavoista sen jälkeen kun KM oli kirjeessään tiedus-

[52] CAP III, 505-508, pk 14.4.1671.

[53] PBB I, 195, Brahe konsistorille 20.6.1671; 199, avoin kirje 24.9.1671. *Heikkinen* 1969, 186.

[54] ÄT 9/1793, kapitulin pk 12.4. ja 16.4.1671. *Heikkinen* 1969, 184 liittääkin perustellusti Gunneruksen Stodiuksen "koulukuntaan".

[55] Lähteet eivät osoita Gezeliusta "erityisen innokkaaksi" tuomitsemaan Gunnerusta, kuten *C. M. Schybergson* 1923, 81 väittää.

tellut papistolta, miten "Saatanan tyrannia" saataisiin hillityksi.[56] Keskustelun keskeisiä teemoja oli, miten paljon painoa voitiin panna lasten kertomuksille sekä "toisten mukana olleitten" todistuksille, kun oli saatava näyttöä syytetyn osallistumisesta paholaisen kemuihin. Myös kuolemanrangaistuksen oikeutuksesta ja blåkullan matkojen todellisuudesta keskusteltiin. Huomiota herättää papiston varovaisuus tässä kysymyksessä: useimmat katsoivat, etteivät matkat suinkaan aina olleet reaalisia, vaan osaksi paholaisen aikaansaamaa illuusiota. Viipurin piispa Abraham Thauvonius tosin sanoi noitauskonsa vahvistuneen, sillä aikaisemmin hän oli pitänyt noitien lentoa kuvitteluna, nyt ei enää kaikissa tapauksissa. Tämänasteinen epäröinti ei kuitenkaan vielä osoita sanottavaa peräytymistä noituuskäsityksissä, sillä vastaavanlainen oli tunnettua täkäläisten teologien käyttämästä saksalaisesta kirjallisuudesta.[57]

Gezeliuksen kanta oli useimpien muitten tavoin osaksi epäilevä. Kunkin tapauksen arvioinnin voi hänen mielestään parhaiten suorittaa juttua hoitava oikeusistuin. Magiarikoksia tehneet Gezelius jakoi kolmeen ryhmään. Lähimmäisilleen tai näitten karjalle vahinkoa aiheuttaneet noidat oli tuomittava kuolemaan. Toiseen ryhmään hän luki loitsijat, joista kuitenkin toiset olivat aiheuttaneet enemmän pahaa kuin toiset. Edelliset oli tuomittava kuolemaan, lievemmin rikkoneita oli rangaistava kujanjuoksulla tai kaakinpuulla. Hellimmällä kädellä oli kohdeltava vastoin omaa tahtoaan ja ilman omaa syytään taikuuteen mukaan joutuneita, joille riitti lievä kirkkorangaistus. Sen jälkeen heille tuli antaa kristinopin opetusta.[58]

Vaikka noitaprosesseihin kohdistuvia eriasteisia epäilyksiä kuvastuu useittenkin pappissäädyn johtavien jäsenten keskustelupuheenvuoroissa, on Gezeliuksen lausunnossa tätä merkittävämpää hänelle yleensä tunnusomainen käytännöllinen perustelu. Hän myöntää kuolemantuomion tietyissä tapauksissa oikeutetuksi, mutta sen perusteena oli oleva vahingonteko; todistetun blåkullamatkan langettavasta vaikutuksesta sinänsä hän ei puhunut mitään. Gezeliuksen päättely on merkille pantava näyttö siitä, miten käytän-

[56] PRP III, 250, 279-280.

[57] Esim. *Balduinus* 1654, 550. PRP III, 292-299.

[58] PRP III, 292-299.

nön näkökohdat taittoivat kärkeä jyrkiltä teoreettisilta tuomitsemisperusteilta, vaikka itse noitauskomus jätettiin koskemattomaksi ja teoreettisissa esityksissä, kuten vielä vuoden 1689 kasuaaliteologiassa, säilyi jyrkkä kanta. 1670-luvulla alkoi kuulua myös suoranaisia noitaprosesseja vastustavia ääniä.[59]

Vaikka Gezeliuksen Turun kauden alkupuolella 1660- ja 1670-luvuilla esiintyikin voimakkaita noitaoikeudenkäynnin aaltoja sekä Ruotsissa että Suomen puolella Ahvenanmaalla ja Pohjanmaalla [60] ja vaikka Gezeliuksen kirjallisessa tuotannossa esiintyy varsin pitkälle viety magiaoppi ja noitadoktriini, ei piispa itse käytännössä näytä osoittaneen poikkeavaa jyrkkyyttä. Osaksi tämä näyttää johtuneen omista intrigeistä, ehkä ennen muuta joutumisesta kiusalliseen Alanuksen lesken juttuun. Osavaikutus lienee ollut Brahen suorittamalla painostuksella. Kolmanneksi Gezeliuksen käyttämissä lähteissä oli erityisesti balttilaisen Dunten kasuaaliteologia — jonka Gezelius jo varhain mainitsee tunteneensa[61] — hillitsemässä liian ankarien rangaistusten käyttöä. Tämän lisäksi on mahdollista, että jo kauan jatkuneet noitaprosessit hätkähdyttivät varsinkin niitä, jotka yleensä pyrkivät esiintymään maltillisesti. Käytäntöön sovel-

[59] Tästä *Heikkinen* 1969, 64-73. *Heikkisen* mainitsema (s. 68) Hälsinglannin noitakomission johtaja Gustav Rosenhane perusteli osaksi samoin kuin Gezelius. — Selvän epäilyn blåkullan matkojen todellisuudesta esitti Haquin Spegel sotakronikassaan 1676: "... til des man omsider fick större uplysning uti den förborgade saken, och förmärkte at den onde andan, som gjerna wil hafwa alla menniskjor ödelagde, wil hälst ljuga lifwet af dem." *Gjörwell* 1757 I, 109-110.

[60] *Heikkinen* 1969, 49, 204, 246-247. Boëtius Mureniuksen asenteista Ahvenanmaalla *Perälä* 1909, 274-275.

[61] UUB N. 21, Systema universae theologiae. Gezeliuksen esitys valtiopäivillä muistuttaa sitä, mitä *Dunte* 1664, 232-233 sanoo noitien rankaisemisesta. Myös *Dunte* puhuu vahingonteosta "ihmisille ja karjalle". Vaikka noita olisi tehnytkin liiton paholaisen kanssa, mutta ei silti tehnyt ilkitöitä, häntä ei saanut rangaista kuolemalla. Oikea menettely oli sanallinen ohjaus ja opetus. Osa noitina pidetyistä oli sairaita, joten esivalta ei suinkaan saanut rangaista heitä heidän luulottelujensa takia. *Dunten* perustelut ovat myös periaatteellisesti merkittävät. Viattoman veren vuodattaminen on Jumalalle kauhistus, vaikka sen tekisi esivalta. Jos joku kysyy, eikö sitten sotakin kävisi mahdottomaksi, koska siinä vuodatetaan viatonta verta, *Dunte* vastaa: "Sota on Jumalan sallima ja käskemä, noitaprosessit eivät." Noitatuomarilla on mahdollisuus estää vääryys, sotaa käyvällä johtajalla sitä ei samalla tavalla ole.

lettu kuolemantuomio ei ehkä ollut aina samalla tavalla hyväksyttävissä kuin teoria noituuden ankarasta rankaisemisesta. 1670-luvulla lisääntyvät vastustavat äänet ovat selitettävissä osaksi tällä tavalla.[62]

Piispallisessa toiminnassaan Gezelius joutui joka tapauksessa ottamaan taikauskon ja sen vastustuksen huomioon. Niistä vähäisistä jäännöksistä, joita tuomiokapitulin pöytäkirjojen sisällöstä on säilynyt, näkyy, miten magiasta siellä silloin tällöin keskusteltiin. Gunneruksen tapaus mainittiin jo aikaisemmin. V. 1672 kapituli käsitteli Petrus Bångin aloitteesta erään talonpojan rikkomusta. Tämä oli pitänyt pellollaan ristiä vasikkaonnen hankkimiseksi. Miestä syytettiin kuvainpalvonnasta (idololatria). Iin pappilan siirron kapituli sanoi v. 1675 sallivansa, ellei se tapahtunut taikauskoisista syistä. Viimeksi mainitussa tapauksessa paholainen vain saisi voiton ja pääsisi siten pelehtimään.[63] Niinkuin aikaisemmin mainittujen kasuaaliteologioitten jaottelusta näkyy, "luonnollista" magiaa pidettiin luvallisena. Tästä oli nähtävästi kysymys myös silloin, kun tuomiokapituli myönsi kolehdin somerolaiselle naiselle, joka oli lähdössä Pohjanmaalle ajattamaan ulos "käärmettä, joka oli ryöminut häneen".[64]

Seurakuntiin suuntautuneessa kapitulin ja piispan suorittamassa tiedotus- ja opastustoiminnassa kuvastuivat 1660- ja 1670-lukujen magiaoikeudenkäynnit useita kertoja. KM:n antama rukouskaava noituutta vastaan lähetettiin kapitulin toimesta myös Turun hiippakunnan papistolle v. 1669.[65] V. 1677 seurakunnat saivat muutetun kaavan samaan tarkoitukseen.[66] Muistuttaessaan seurakuntia "Saatanan tyranniasta", noituuden harjoituksen vakavuudesta, Gezelius neuvoi keinoksi sitä vastaan ahkeran rukouksen kirkossa ja kotona sekä kristillisen elämän viettämisen. Mainitun rukouskaavan saate-

---

[62] *Heikkinen* 1969, 69. – Kun Keski-Euroopassa käytiin 1600-luvulla taistelua ateismia vastaan, tehtiin usein ero teoreettisen rangaistuksen ja käytännön välillä. *Oikeastaan* olisi kuolemanrangaistus ollut paikallaan, sanottiin, mutta käytännössä sitä ei vaadittu – eikä olisi juuri ollut mahdollistakaan vaatia. *H-M. Barth* 1971, 148.

[63] ÅT 12/1793, pk 20.3.1672; 37/1793, pk 10.3.1675.

[64] ÅT 12/1793, pk 13.12.1671. Luonnollisen magian käytöstä *Balduinus* 1654, 534-535 ja *Gezelius* 1672, 218.

[65] VA Ecclesiastica I, kaava ja kiertokirje. *Heikkinen* 1969, 249.

[66] *Lagus* 1836, 277, kiertok. 3.5.1677.

sanoissa pantiin "Saatanan tyrannian" esiintymisen syyksi "kansan suruttomuus (säkerheet), Jumalan sanan ja saarnaviran halveksiminen". Kiertokirjeistä kuvastuu, miten aikakauden ajattelutavan mukaan noituus ja muut kansaa kohtaavat kiroukset, kuten sota ja kulkutaudit, olivat rinnakkaisilmiöitä.[67] Onnettomuudet yleensä kuuluivat samaan syy-yhteyteen; näin esimerkiksi Turun ja tuomiokirkon palo 1681.[68] Kaikki ne olivat ilmausta kansan syntien tähden koituneesta Jumalan vihasta. Siksi kiertokirjeissä esitetty ratkaisu noituuteen kääntyy positiiviseksi kasvatustavoitteeksi. "Saatanan tyrannia" loppuu, kun kansa tekee parannuksen. Samalla tavalla oli torjuttava muutkin uhkaavat viholliset ja vitsaukset. Gezeliuksen tavasta kääntää negatiivinen uhkaus positiiviseksi kasvatustavoitteeksi on hyvänä esimerkkinä kasuaaliteologiassa pieni poikkeama Misleristä. Kun ukkosilma on Mislerin mukaan "jumalattomille vihan merkki", niin Gezelius muuttaa: "Ukkosilma kutsuu jumalattomia katumukseen."[69]

Vaikeitten aikojen ja maanvaivojen tuloa Gezelius luki myös enteistä, varsinkin pyrstötähtien esiintymisestä. Niitten enteellisyydestä kirjoitti Andreas Thuronius yliopiston kanslerille ja suosijalleen Pietari Brahelle 1660-luvun puolivälissä, jolloin näkyi suuria pyrstötähtiä. Thuronius kirjoitti niitten enteilevän vaikeita sairauksia, sotia, nälkää ja ruttoa: "Sillä Jumala antaa merkkiensä näkyä hyvissä ajoin, ja sitten kun ei enää parannukseen valmista ihmistä löydy, Hän lähettää vitsan ja ja vaivan maan päälle." Vastauskirjeessään Brahe vakuutti olevansa ilmiöitten ennusarvosta samaa mieltä: "Jumala ei varmastikaan näytä sellaisia merkkejä turhaan."[70]

---

[67] *Lagus* 1836, 261, kiertok. 25.1.1674; 267-268, kiertok. 8.5.1675; 268-269, kiertok. 13.8.1675. Viimeksi mainittu kiertokirje on lähetetty valtiopäiviltä, joilla noitakysymys oli laajasti pohdittavana.

[68] ULA UDA E.III.7a, Gezelius Upsalan kapitulille 20.7.1681.

[69] *Misler* 1676, 54. *Gezelius* 1689, 78. — Synnin ja rangaistuksen syy-yhteydestä *Juva* 1956, 36-37.

[70] PBB II:2, 47-48, Thuronius Brahelle 4.3.1665; 51-53, Thuronius Brahelle 6.5.1665. PBB I, 112-113, Brahe Thuroniukselle 14.4.1665. *Reinin* 1908, 35-36, 40 mukaan astrologiaa katsottiin karsaasti Upsalan yliopistossa 1600-luvun alussa. — Thuronius oli ylioppilaana ollut epäiltynä magian harjoittamisesta. Vielä Gezeliuksen Turun kauden

Kiertokirjeissään Gezelius esitti samanlaisia astrologisia käsityksiä kuin Thuronius. Samoin hän mainitsi Johan Henrich Voigtin ennustukset, joita hän oli tämän almanakoista seuraillut.[71] Tässä ei vielä ole mitään luterilaisen ortodoksian yleisestä systeemistä poikkeavaa, kuten katsaus edustaviin dogmatiikkoihin ja kasuaaliteologioihin helposti osoittaa. Eräässä kohdassa Gezeliuksen kasuaaliteologian esitys astrologiasta kuitenkin poikkeaa eräistä hänen päälähteistään tavalla, joka viittaisi verraten rohkeisiin ja pitkälle vietyihin uskomuksiin. Astrologian luvallisuutta koskevaan kysymykseen Gezelius ensin vastaa tarkalleen Mislerin mukaan, että tähtitieteellisten laskelmien tekemisessä ei ollut mitään arveluttavaa. Esimerkiksi pimennysten ennustaminen oli aivan luonnollista. Mutta kun tämän jälkeen nousee kysymys varsinaisesta ennustamisesta, Misler tuomitsee sen jyrkästi. Samoin tekevät Dunte, Friedlieb ja Brochmand.[72] Gezelius ei nyt kuitenkaan seuraa päälähdettään Misleriä vaan ottaa jatkon Balduinilta, joka perusteellisesti eritellen hyväksyy eräitä astrologisen ennustamisen muotoja — vielä itseensä Lutheriin vedoten. Balduin pitää esimerkiksi eräitä horoskooppimaisia ennusteita sallittuina — tätä sanaa hän tosin ei käytä. Kieltämättä on myös taikauskoista ennustamista, minkä Balduin tuomitsee. Gezelius jättää lyhyessä esityksessään tässä kohdassa anateemat sik-

ensimmäisenä keväänä, samoihin aikoihin kuin mainitut kirjeet pyrstotähdistä kirjoitettiin, yliopistossa liikkui samantapaisia huhuja hänestä. Thuroniuksen sanottiin lukevan kirkossa saarnan aikana kirjaa, niinkuin tekivät "luvattomien temppujen harjoittajat". CAP III, 53, pk 24.5.1665.

[71] *Lagus* 1836, 294, kiertok. 21.12.1680; 310, kiertok. 19.12.1682. *Leinberg* 1900–07 VII, 207-208, kiertok. 3.2.1681. — Vuoden 1683 almanakassa *Voigt* ennustaa yhä pahempien aikojen tuloa; varsinkin ensimmäisten kuukausien kohdalla olevat ennustukset ovat synkän pessimistisiä. Päättelyitään tekijä tukee sekä 1660-luvun että 1680-luvun pyrstötähtien esiintymisellä. Ajan tavan mukaan on onnettomuuksien ennustuksiin liitetty kehotus parannuksen tekoon. *Voigt* 1682.

[72] *Misler* 1676, 56: "... illicita & a Deo damnata". *Dunte* 1664, 77-78: "Sin autem quaeratur de futurorum contingentium, praecognitione, est Astrologia judiciaria illicita, & a Deo damnata, nam: (1.) Astra non sunt a Deo in hunc usum creata, ut per ea fieret futurorum contingentium divinatio seu praecognitio. (2.) Astra non sunt futurorum contingentium causae. Si igitur Deus non revelet futura contingentia, non possunt illa nisi suggestione Diaboli praedici, ac proinde non sine Daemonum consortio, & tacita eoru(m) invocatione. (3.) Astrologia haec in scriptura prohibetur." *Brochmand* 1638 I, 211-213. *Friedlieb* 1659, 297-298.

seen ja lainaa lyhyesti Balduinia todeten, että ennustaminen on epävarmaa.[73] Balduinin perusteellisesta esityksestä katkaistu lausuma vaikuttaa torsolta, mutta äkkiä poikkeaminen Misleristä lienee edellä osoitetulla tavalla oireellinen. Paitsi että Gezelius hyväksyy ennustamisen pitemmälle kuin Misler ja toiset mainitut auktoriteetit, hän lienee nähnyt sen vähemmän vakavana asiana, ehkä osaksi Balduinin tapaan leikinomaisena.[74]

On kuvaavaa, että nämä astrologiaa ja ennemerkkien tulkitsemista koskevat kohdat ovat Gezeliuksella ja useissa muissakin kasuaaliteologisissa esityksissä *luomisjärjestyksen* otsakkeen alla. Kun on kysymyksessä "luonnollisten syitten" – s.o. luomisjärjestyksen – mukaiset vaikutukset elämän eri tilanteisiin, on niitten tarkkaileminen luvallista, "sillä tähdillä on Luojan antamat luonnolliset voimansa". Sään ennustaminen on niin ikään "luonnollinen" ja siis luvallinen. Ennemerkeistä Gezelius sanoo Misleriä seuraten, että ne ovat tulevien rangaistusten edelläkäyviä muistuttajia. Niitten tarkoituksena on kehottaa parannukseen.[75] Se maailmankuva, johon nämä päättelyt perustuvat, ei siis ole ortodoksian ajan teologian näkökulmasta katsottuna maaginen. Luvallisella alueella liikutaan, kun tarkkaillaan jumalallisia lainmukaisuuksia. Eräässä saarnaluonnoksessaan Gezelius sanoo tämän näin: "Tähtien vaikutukset han ovat Jumalan kädessä, joka ohjaa niitä hyvän tahtonsa mukaisesti."[76] Taikauskon alueelle tullaan oikeastaan vasta sitten, kun etsitään diabolisia selityksiä; se on "taikauskoista" (superstitiose)

---

[73] *Gezelius* 1689, 79: "Sin autem quaeratur de praecognitione futurorum contingentium, non ita certa & infallibilis est, quae enim a libera hominis voluntate dependent, mutabilitati sunt obnoxia." Kohta on *Balduinuksella* 1654, 585. *Balduin* puolustelee (s. 586): "Cum hac moderatione usurpatae praedictiones astrologicae in thematibus natalitiis, non pugnant cum pietate neque displicent sapientioribus." "Sunt autem aliae praedictiones astrologicae, quas nominare posses *superstitiosas & chaldaicas* ..." (s. 586)

[74] *Balduinin* kantaa kuvaa luultavasti parhaiten seuraava tiivistelmä: "Proinde qui studiis astrologiciis delectatur, non quidem peccat, dum siderum motus & influentias observat, ex iis etiam de futuris naturalibus judicium facit: sed haec studia, non nimium extendat, nec aliquam necessitatem (in isto aliarum causarum concursu) suis praedictionibus attribuat, sed pro lusu ingenii habeat, cui non sit pertinaciter inhaerendum." *Balduinus* 1654, 587.

[75] *Gezelius* 1689, 79-81.

[76] HYK DH 1674 I:1.

merkkien tarkkailua. Gezeliuksen esitys on jo suppeutensakin vuoksi positiivista puolta valottava, kun taas esimerkiksi Dunte rajaa tarkemmin luvalliset ja luvattomat ennemerkit.[77] "Luonnollisen" käytön ehdon mukaan liittäen Gezelius antaa luvan vielä metoskopian (kasvoista ennustamisen) ja kiromantian (kädestä ennustamisen) käyttöön.[78]

2. *GEZELIUKSEN ASEMA RUOTSI-SUOMEN TÄYSORTODOKSIASSA*

Johannes Gezelius vanhemman teologista asemaa suhteessa aikansa ortodoksiaan on tarkimmin ja merkittävimmin määritellyt *Herman Råbergh* v. 1893 ilmestyneessä Turun yliopiston oppihistorian teologiaa käsittelevässä osassa.[1] Hänen mukaansa Turun teologiassa voidaan erottaa kolme pääsuuntaa: ortodoksinen, raamatullis-käytännöllinen ja synkretistinen. Ensimmäiseen näistä ryhmistä hän laskee Enevald Svenoniuksen, Petrus Bångin, Jakob ja Johannes Flachseniuksen, Anders Petraeuksen ja Anders Hasselqvistin. Raamatullis-käytännöllisen suunnan *Råbergh* laskee alkavan Eskil Petraeuksesta ja lukee siihen Gezeliusten lisäksi mm. Abraham Thauvoniuksen, Nils Tunanderin ja Petrus Laurbecchiuksen.[2] *Råberghin* luonnehdinta sopii lähtökohdaksi, kun yritän tässä tutkimuksessani käytetyn aineiston perusteella etsiä teologisia mää-

---

[77] *Dunte* 1664, 78-79:"...peccant, si fallacia signa observant, si superstitiose a signis coeli ita sibi metuunt, ut fiduciam omnem in Deum prorsus abjiciant..." "Non peccant, qui signa oblata & posita animis gratis amplectuntur, qui signa gratiae, & misericordiae divinae exosculantur, qui signa irae, vindictae, & justiciae divinae reverentur..." Luvallisista ennemerkeistä *Dunte* sanoo:"... naturalia igitur signa sunt, non divinationes." (s. 77) Tätä ajattelutapaa valaisee myös se, mitä hän opettaa pyrstötähdistä: "Cometae nihil aliud sunt, quam ardores quidam, qui non statis temporibus, sed prout *Deo* visum est, procreantur." (s. 77) Kuitenkin ne ovat tarkoitetut parannussaarnaksi. (s. 80) Pyrstötähteä ei pidä pelätä, sensijaan pyrstötähden Luojaa on pelättävä. (s. 81)

[78] *Gezelius* 1689, 81. Tätä vastausta en ole löytänyt *Misleriltä*. Sensijaan se on *Balduinuksella* 1654, 595-598 sekä hänen mukaansa *Duntella* 1664, 83-84 ja *Friedliebillä* 1659, 298.

[1] *Råbergh* 1893, Gezelius vanhempaa koskeva osa s. 103-115.

[2] *Råbergh* 1893, 23-142.

reitä, jotka sopivat täysortodoksiamme ajan Suomen kirkon arvovaltaisimpaan johtajaan.

Gezeliuksen kirjallinen tuotanto osoittaa, ettei hän ollut systemaatikko. Ainoa hänen kirjallisista töistään, joka on tarkoitettu yhtenäiseksi opilliseksi esitykseksi, on aikaisemmin mainittu "Systema universae theologiae" Tarton ajoilta. Tyypillisin hänen kirjoistaan on aivan hänen elämäntyönsä päättyessä valmiiksi tullut kasuaaliteologia. Käytännöllisten, kristillisen uskon ja etiikan pohjalta lähtevien kysymysten ja vastausten muotoon rakentuva esitystapa, erotemaattinen menetelmä, on tyypillistä ja ominta Gezeliusta. Synodaaliväitöskirjat rakentuvat saman menetelmän mukaan, sitä on käytetty opiskelijoille tarkoitetussa ensyklopediassa, vieläpä Tarton aikaisessa systematiikassakin. Esikuvat on jo aikaisemmin eri yhteyksissä mainittu. "Systeman" alussa on nimetty eräs tärkeimmistä, C.E. Brochmand. Samassa yhteydessä on edelleen mainittu Gezeliukselle myös myöhemmin merkittävät Fr. Balduin ja Ludovicus Dunte. Päälähteisiin on luettava edelleen J.N. Mislerin ja Ph.H.Friedliebin kasuaaliteologiat.

Lähteistön valinnan yhdistävänä piirteenä on liittyminen kasuaaliteologiseen traditioon. Wittenbergiläisistä Gezelius valitsi nimenomaan Balduinin, evankelisen kasuaaliteologian perustajan, sikäläisen teologikunnan maltilliseen siipeen lukeutuvan oppineen. Brochmand tunnetaan myös kontroverssiteologina, mutta samalla käytännöllisenä teologina. Giesseniläisen Mislerin teoksen runsas käyttö johtuu samoista motiiveista, pyrkimyksestä löytää Suomen kirkon käyttöön sopivaa kasuaaliteologista materiaalia.[3]

Esitystapa ja problematiikka on siis käytännöllinen, kasuaaliteologinen, ja sitä vastaa hakeutuminen vastaavanlaisille kirjallisille lähteille. Perustellessaan esitystään Gezelius nojaa useimmiten Raa-

[3] *Henrik Grönroosin* perunkirjatutkimukset osoittavat Balduinin teoksia olleen Suomessa käytössä verraten runsaasti: "Samvets plåster" esiintyy 7 kertaa, "Evangelische Auslegung" 5, "Passio typica" 2, "Collegium theologicum" 1, kasuaaliteologia 4 kertaa, ja lisäksi eräitten kommentaarien yksittäisesiintymiä. Brochmandin teoksia on näissä 1700-luvun perunkirjoissa niin ikään useita: "En christen menniskias andeliga kamp" 3, "Huus postilla" 1, Systemaattinen teologia 4 kertaa sekä kaksi hartauskirjaesiintymää. Friedliebin "Medulla" esiintyy 3 kertaa. *H. Grönroos* 1977. – *Gass* 1854 I, 177:"... die Casuistik ist der praktische Aushelfer und Lückenbüsser der Ethik."

mattuun, sensijaan systemaattisiin tai yleensä opillisiin auktoriteetteihin huomiota herättävän vähän. Sama ominaisuus on havaittavissa saarnaluonnoksissa. Jo tämän perusteella voidaan *Råberghin* katsoa osuneen oikeaan, kun hän nimittää Gezeliusta raamatulliskäytännölliseksi teologiksi.

Käytännölliset tendenssit ovat nähtävissä myös Gezeliuksen teologisen tuotannon sisällä, siinä, mihin kohtiin painopisteet asettuvat. Opetuksellisten näkökohtien korostus on tullut tarpeeksi selvästi esille eri yhteyksissä; tällöin on otettava huomioon sekä kansan että papiston kasvatus. Kun opetustavoitteet painottuvat niin voimakkaasti kuin Gezeliuksen elämäntyössä on tapahtunut, se edellyttää samalla varsin vahvaa optimistista näkemystä, uskoa siihen, että kirkon ja kansan tila on parannettavissa. Yleensä ortodoksian ajalle luonteenomaiseksi leimattu pessimismi ei sovi Gezeliuksen teologian ja toiminnan kokonaiskuvaan.

Opetuksen sisällössä on niin ikään käytännöllinen uskonelämä vahvasti painotettu. Kasvatus rukoukseen toistuu. Rukouspäivä-saarnojen luonnoksissa kuului rukouksen merkityksen toistaminen jo tilanteeseen, mihin saarnat oli tarkoitettu, mutta niissä on nähtävissä myös Gezeliuksen erityinen rakkaus rukouskasvatukseen. Ehkä tämä on kuitenkin selvimmin kasuaaliteologian niissä kohdissa, joissa Gezelius tietoisesti poikkeaa Mislerin esityksestä. Varsinkin neuvoessaan erilaisiin ahdistuksiin joutuneita ihmisiä hän liittää omaperäisiä kehotuksia aamu- ja iltarukousten pitoon ja yleensä ahkeraan rukoukseen ("ardenter orent"), mikä on hyvä keino perkeleen punoessa juoniaan, masennustiloissa sekä tärkeitä ratkaisuja tehtäessä.[4]

Rukouksen merkityksen opetus liittyy läheisesti katumuksen ja parannuksen tärkeyden teroittamiseen, toisaalta taas Gezeliuksen teologialle ominaiseen sielunhoidollisuuteen. Viimeksi mainitusta on aikaisemmin saatu jo näyttöä; kasuaaliteologiassa on siitä esimerkkinä Misleristä poikkeava lisäys predestinaatiota koskevaan kysymykseen: "Miettikäämme ja ylistäkäämme Jumalan suunnatonta hyvyyttä, kun Hän ei ole hylännyt ihmistä tämän syntien vuoksi, niinkuin Hänen vanhurskautensa olisi vaatinut, vaan on valinnut

[4] *Gezelius* 1689, 91 q.I; 136 q.V; 239 q.X; 330 q.V.

meidät Kristuksessa Jeesuksessa."[5] Rukouselämän arvostus ja sielunhoidollinen lempeys yhdistyvät tyypillisellä tavalla Liivinmaan kirkkojärjestyksen neuvossa papeille, jotka joutuivat puhuttelemaan kastamatta kuolleitten lasten vanhempia. Murheelliset vanhemmat tarvitsivat lohduttavaa opetusta; kun he olivat jättäneet lapsensa hartain rukouksin Jumalan huomaan, he saivat olla varmoja rukouksen kuulemisesta sekä siitä, että "Jumala ei ollut sidottu tavanomaisiin (pelastus)keinoihinsa."[6] Gezeliuksen ohje on omaperäinen, vastaavaa ei ole Laureliuksella ja Emporagriuksella.[7] Samalla tavalla Liivinmaan kirkkojärjestyksen ohjeessa harhaoppisen sekä luterilaisen uskonnon halveksijan kuolinripistä on sielunhoidollinen tavoite työntänyt miltei kokonaan – ei kuitenkaan täysin – syrjään kontroverssiteologisen pohdiskelun.[8]

Gezeliuksen "raamatullisuus" on olennainen osa hänen käytännöllisessä suuntautumisessaan. Alkujuuret ovat Västeråsin koulun filologisessa harrastuksessa, joka taas oli saanut virikkeitä Helmstedtistä. Näin ollen voidaan katsoa Gezeliuksen raamattuinnostuksen juontuvan osaksi samoista lähteistä kuin helmstedtiläisen Johannes Terseruksen raamatunselitystyön. Raamattuharrastuksen ja raamattutyön juuria Västeråsista haettaessa on vihdoin otettava huomioon Gezeliuksen esimiehen ja vanhemman työtoverin Olaus Laureliuksen vaikutus. Hurskausihanteen käytännöllisyydessä ja pyrkimyksessään nojata perusteluissa Raamattuun Gezelius muistuttaa Laureliusta niin paljon,[9] että västeråsilaisen tradition voidaan katsoa tällä tavalla samoin kuin eräissä aikaisemmin mainituissa järjestyskysymyksissäkin jatkuneen Turussa.

Ruotsalaisen raamatunkäännöksen virheitä koskeva Gezeliusten kritiikki paljasti osaltaan jyrkemmän, wittenbergiläisvärisen ja gezeliuslaisen ortodoksian erilaisuuden ja vastakohtaisuuden. Itse kritiikki ei tosin poikennut hyvästä ortodoksisesta opetuksesta, sillä myös wittenbergiläisten mukaan Raamatun erehtymättömyys oli al-

[5] *Gezelius* 1689, 116 q.I.

[6] *Lehtonen* 1931, 124. Ohje sisältää implisiittisesti vainajan puolesta rukoilemisen hyväksymisen. Toisaalla Gezelius sen tosin torjuu: VA Neuvostoliitto tk 3-4, 128.

[7] KOF II:1, 145-146. KOF II:2, 32-33.

[8] VA Neuvostoliitto tk 3-4, 122.

[9] *Göransson* 1950, 60-66.

kukielten eikä käännösten erehtymättömyyttä.[10] Ristiriita kuvasti toisaalta erilaista suhtautumista Raamattuun, nimenomaan siten, ettei oppijärjestelmä Gezeliuksen mukaan millään lailla taannut käännöksen virheettömyyttä, jos filologinen työ jäi puutteelliseksi. Toisaalta siinä purkautui itse riitakysymyksestä riippumaton sekä teologis-kirkollinen että henkilökohtainen vastakohtaisuus.

Uskon ja kirkollisen elämän käytännöllisyyden kääntöpuoli on teologinen epäpoleemisuus, joka on niin ikään Gezeliukselle tunnusomaista. Se antaa leimaa hänen saarnoilleen ja saarnaohjeilleen, joitten mukaan oli vältettävä tarpeettomia kontroversseja. Gezelius tosin luettelee eri yhteyksissä nimenomaan paavilaisten erheitä, mutta polemiikki ei pääse hänen teoksissaan näkyvään asemaan. Kontroverssiteologian asema Gezeliuksen ajattelussa on nähtävissä selvimmin kasuaaliteologiassa ja varsinkin sen luvussa "De cultu divino seu religione", missä sekä käsiteltävä aihe että esikuvina käytetyt Mislerin ja Balduinin teokset johtivat määrittelemään ja rajaamaan tunnustustenvälisiä kiistakysymyksiä. Osa kontroverssiongelmista on kopioitu esikuvista joko sanasta sanaan tai asiallisesti sellaisenaan. Niinpä Gezelius Balduiniin liittyen katsoo yhteydenpidon hereetikkojen kanssa luvalliseksi poliittisissa kysymyksissä mutta ei teologisissa.[11] Eräät rajankäynnit katolisten kanssa kuten myös paavin nimittäminen antikristukseksi sekä luostarilaitoksen, jesuiittaveljistön ja sociniolaisten torjuminen on lainaa Misleriltä.[12] Pohtiessaan sovinnon mahdollisuutta eri tavalla uskovien kanssa Gezelius kuitenkin poikkeaa Mislerin poleemisemmasta esitystavasta siitä huolimatta, että hän itse kysymyksessä päätyy kielteiseen tulokseen. Kasuaaliteologian muissakin osissa näkyy samansuuntainen poikkeaminen esikuvista.[13]

---

[10] *Ratschow* 1964 I, 121, 130, 132. Quenstedt (sitaatti *Ratschowin* mukaan, s. 132): "... itemque linguarum orientalium, Hebraeae et Graecae ... cognitio, ut sc interpres variantibus scripturarum versionibus ad fontes recurrere et verborum ac phrasium vim et emphasin ex textu originali eruere possit..."

[11] *Gezelius* 1689, 52-53. *Balduinus* 1654, 170-171. Aikaisemmin *Gezelius* (s. 45) lupaa *Misleriin* 1676, 402-403 liittyen poliittisen liiton toisuskoisten kanssa.

[12] *Gezelius* 1689, 55-61. *Misler* 1676, 442-443, 450-465.

[13] *Gezelius* 1689, 51-52. *Misler* 1676, 446. Polemiikin typistys myös *Gezelius* 1689, 23, vastaava kohta *Misler* 1676, 31.

Valtakunnassa asuvien vierasuskoisten suvaitsemisesta Gezelius liittää kasuaaliteologiaansa esikuvien tarjoamat periaatteet. Juutalaisia on suvaittava siinä toivossa, että he kääntyisivät kristinuskoon. On parempi pitää heitä kristityssä maassa kuin turkkilaisen esivallan alaisina, missä heillä olisi otollisempi tilaisuus herjata Kristusta. Heidän pilkkapuheensa on kuitenkin estettävä, eikä heillä ole lupa pitää kokouksiaan eikä harjoittaa koronkiskontaa.[14] Ortodoksian teologia tuomitsi yleensäkin ihmisten taivuttelemisen uskoon pakkokeinoin.[15] Gezelius perustelee pakotteista luopumista kasuaaliteologiassaan pitkähkössä, ilmeisesti itse muotoilemassaan vastauksessa, missä on koottu tueksi useita Raamatun jakeita.[16]

Nämä myönnytykset toisuskoisille ovat kuitenkin yleisiä ortodoksian teologiassa. Liivinmaan kirkkojärjestyksessä Gezeliuksen on katsottu menneen myöntyvyydessä pitemmälle. *Lehtosen* mukaan hänen määräyksissään on "tietty lempeämpi vivahdus" ruotsalaisiin esikuviin verrattuna,[17] ja *Göransson* jopa katsoo kirkollisen yhtenäisyyden periaatteesta tässä luovutun ensimmäisen kerran ruotsalaisessa kirkkolainsäädännössä.[18] Kirkkojärjestyksen ensimmäinen luku, "Kristillisestä uskosta", on kuitenkin tarkemmin analysoiden jopa erittäin ankara sillä tavalla, että siinä torjutaan jyrkin toimenpitein vierasuskoisten mahdolliset soluttautumisyritykset. Liivinmaan tilanteen suuremmasta vaarallisuudesta johtuen Gezelius on miltei jyrkempi kuin esikuvina olleet Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkojärjestysehdotukset.[19] Vierasuskoisten lasten kastetta koskeva luku ei niin ikään anna enempää myönnytyksiä kuin ortodoksia yleensä. Ihmisen sisimpään vakaumukseen ei tosin kukaan voi puuttua: "Jos joku pitäytyy salaa johonkin muuhun uskontoon

---

[14] *Gezelius* 1689, 53. *Mislerin* 1676, 425-426 vastaava esitys on paljon laveampi.

[15] *Laasonen* 1974, 119.

[16] *Gezelius* 1689, 141: "Verbum Dei est, e cujus auditu fides concipitur ... & est medium convertendi impios & haereticos."

[17] *Lehtonen* 1931, 91.

[18] *Göransson* 1956, 298-299.

[19] *Lehtonen* 1931, 81-84. Ortodoksian yleinen suvaitsevuusperiaate on myös Laureliuksen ehdotuksen vastaavassa kohdassa: Valtakunnassa asuvat toisuskoiset saavat pitää uskonsa, kun ovat hiljaa ja käyvät luterilaisessa kirkossa. KOF II:1, 108. KOF II:2, 4-8.

kuin meidän, eivät ihmiset pysty sitä tuomitsemaan." Mutta kun Gezelius myöntyy siihen, että reformoitujen ja katolisten lapset saadaan kastaa, hän tarkoittaa luterilaisen papin suorittamaa kastetta. Vaikka Gezeliuksen vierasuskoisista käyttämä esitystapa on tässä niinkuin yleensäkin lempeä ja epäpoleeminen, on proselyteria kuitenkin tavoitteena yhtenäisyysperiaatteesta tinkimättä.[20] Gezelius palaa aina uudelleen toivomukseen, että lapset kasvatettaisiin luterilaiseen uskoon. Varsinkin luvun jälkiosasta, missä puhutaan vastaavien palvelusten suorittamisesta "venäläisen kansakunnan" jäsenille, siis ortodokseille, näkyy ilmeisen selvästi, että tarkoitetaan luterilaista kastetta. Koska ortodoksit eivät Gezeliuksen mukaan hyväksyneet "meidän kastettamme", ei heille voitu myöntää samoja oikeuksia kuin reformoiduille ja katolisille. Poikkeus voitiin tehdä erityistapauksissa, jolloin ortodoksivanhemmat olivat mieltyneet luterilaisuuteen.[21] Samanlainen proselyteria kuvastuu kummiudesta ja seka-avioliitoista annetuissa määräyksissä. Jos toisuskoinen pyysi luterilaista lapsensa kummiksi, oli ensin varmistauduttava lapsen luterilaisesta kasvatuksesta.[22]

Tarpeettomista kontroversseista pidättymisen sekä käytännöllisen tendenssin rinnakkaispiirteenä on Gezeliuksen teologiassa spekuloinnin karttaminen.[23] Tavoitteena on lapsenomainen usko, mihin itse Raamattu antaa tarvittavan tiedollisen sisällön. Pyhän Kolminaisuuden salaisuutta ei pidä uteliaana pohdiskella, vaan se on yksinkertaisen uskon ja pyhän kunnioituksen kohde.[24] Ajan kasuaaliteologioitten tapaan Gezelius saattoi tosin välistä jäljentää Mislerin

[20] *Lehtonen* 1931, 127. *Göransson* 1956, 299 on tässä nähdäkseni tulkinnut Gezeliusta virheellisesti katsoen hänen tarkoittaneen reformoitua ja katolista kastetta. Näin ollen myös yhtenäisyysperiaatteen murtumisen perusteleminen tämän luvun avulla on mahdotonta.

[21] *Lehtonen* 1931, 127.

[22] *Lehtonen* 1931, 130, 136. Hätätilassa kävi toisuskoinen luterilaisen kasteen todistajaksi, kuitenkin ilman varsinaisia kummin velvollisuuksia. VA Neuvostoliitto tk 3-4, 107.

[23] Myös tässä Gezelius lähenee helmstedtiläisiä, jotka vieroksuivat kontroversseja sekä tahtoivat pitää teologian erillään metafysiikasta. *Lewalter* 1967, 67-69.

[24] *Gezelius* 1689, 40-41: "Tremendum S.S. Trinitatis Mysterium, cujus notitiam etiam habuerunt in Vet. Testam. non oportet nos rimari, sed simpliciter credere & admirari ..." Tämä vastaus, kuten kaksi seuraavaakin, poikkeavat esikuvista.

mukaan omaan teokseensa erinäisiä spekulaatioita kuten kysymyksen, riittikö yksi pisara Kristuksen verta koko maailman pelastamiseen.[25] Usein hän kuitenkin poikkesi esikuvistaan kääntäen spekuloinnin syrjään. Hän ei antaudu Mislerin ja Friedliebin tavoin pohtimaan, mihin vuoden aikaan maailma on luotu, vaan kehottaa sen sijaan ihailemaan luomistyössä näkyvää Jumalan hyvyyttä, viisautta ja valtaa. Myös muita luomiskertomuksesta nousevia pelkkään uteliaisuuteen pohjautuvia kysymyksiä hän kääntää sivuun.[26] Kun kasuaaliteologiset lähteet johtivat hänet spekulointiin, hän pyrki joka tapauksessa rajoittamaan pohdiskelun Raamatun antaman ilmoituksen rajoittamalle alueelle. Gezelius vastaa kysymykseen, turmeltuiko maahan vuotanut Kristuksen veri, mutta hän käsittelee ongelmaa pelastusopin osana ja rajoittaa vastauksensa siihen, mitä itse Raamatusta oli luettavissa.[27]

1600-luvun loppupuolen opillisissa selvityksissä Gezelius joutui kaksi kertaa keskeiseen asemaan siten, että hän itse ei ollut kiistassa osallisena vaan yhtenä sen ratkaisijoista. Toinen oli jäsenyys toimikunnassa, joka v. 1662 antoi lausuntonsa Johannes Matthiaen synkretismistä. Toisen kerran hän joutui opillisten ratkaisujen keskipisteeseen vuoden 1675 valtiopäivillä. Gezeliuksen epäpoleemisen luonteen perusteella voimme olettaa, ettei hän joutunut mainittuihin

---

[25] *Gezelius* 1689, 128 q.4.

[26] *Gezelius* 1689, 76-77:;; ...cum Spiritus sanctus in S. Scriptura tempus non definiverit. nostrum non est rigide in illud inquirere, sed bonitatem, sapientiam & potentiam Dei in rerum omnium creatione venerari." *Misler* 1676, 52 ja *Friedlieb* 1659, 292 eivät torju tällä tavalla spekulaatiota, sensijaan tässä kohdassa *Brochmand* 1638 I, 211 lienee esikuvana. Kun *Gezelius* (1689, 77 q.IV) samoin perustein torjuu kysymyksen "Quid de aqvis supracoelestibus censendum", ei hän seuraa mitään näistä esikuvistaan. *Misler* 1676, 52-53. *Friedlieb* 1659, 296. *Brochmand* 1638 I, 206-208.

[27] *Gezelius* 1689, 128-129: "Nihil hic, nisi qvod nos Sacrae docent literae, adferendum & audiendum..." ". fuit in ipsa effusione in divina hypostasi, unde non potuit ferre fthoran, ergo nec putrescere, sed reassumptus, & in coelum cum toto corpore illatus, Ebr. 9:12." *Gezeliuksen* käyttämät lähteet eivät vastaa näin. – Spekuloinnin karttamiselle voitaisiin tietenkin nähdä rinnakkaisena myös kartesiolaisten teologien raamatunselitys, missä vaikeitten kohtien yli päästiin hylkäämällä kirjaimellinen raamatunselitys. *Scholder* 1966, 150-151. Perusteita kartesiolaisen teologian taholta tulleitten vaikutteitten osoittamiseen ei kuitenkaan ole siitä huolimatta, että Gezeliuksilla oli yhteyksiä kartesiolaisuuteen kallistuviin henkilöihin.

tehtäviin jyrkkänä ortodoksina, vaan pikemminkin maltillisen kantansa vuoksi. Kysymykseen antavat valoa erityisesti mainittujen selvittelyjen pöytäkirjat.

Osallistuessaan Matthiaen asiaa tutkineen toimikunnan työskentelyyn Gezelius oli Liivinmaan superintendenttinä ja käymässä Tukholmassa. Hänen mukaan joutumisensa synkretismikysymystä selvittelevään asiantuntijaelimeen ei sinänsä ole ongelmallista, sillä toimikunta koostui piispoista, professoreista ja superintendenteistä, eräitä tukholmalaisia pappismiehiä lukuunottamatta.[28] Kuitenkin on aihetta olettaa, että hänen asiantuntemustaan synkretismikysymyksissä pidettiin korkeana, koska häntä oli pidetty v. 1649 ehdokkaana suunnitellun sovitteluelimen johtajaksi.

Toimikunnan työskentelyn yksityiskohtiin sekä Matthiaen asian käsittelyn eri vaiheisiin ei ole syytä tässä tutkimuksessa tarkemmin syventyä. Pöytäkirjat osoittavat toimikunnan jäsenten epätietoisuuden ja hämmentyneisyyden. Stigzelius sanoi pelkäävänsä, että ruotsalainen luterilaisuus joutuisi saksalaisten silmissä huonoon valoon, jos Matthiaen synkretismistä vaiettaisiin. Toisaalta oli otettava huomioon, mitä hallitus tahtoi; siitä syystä toimikunta piti yhteyttä valtakunnankansleri De la Gardie'in. Keskusteluissa esiintyivät johtavina Olaus Laurelius, Erik Emporagrius, Samuel Enander ja Stigzelius. Gezelius sensijaan pysytteli pöytäkirjojen mukaan syrjässä ja käytti puheenvuoron ainoastaan, kun itse varsinaisesta asiasta poiketen keskusteltiin kirkon muista ongelmakysymyksistä. Toimikunta tuli käsitelleeksi samalla papin vokaatiota, liturgisia ongelmia ja kapitulien toimintaan liittyviä kysymyksiä. Näihin tultiin siten, että monet katsoivat parhaaksi lykätä Matthiaen asian ratkaisun kansalliseen synodiin, jolloin myös muita kysymyksiä olisi voitu samalla ottaa esille.[29]

Gezeliuksen vähäinen osuus toimikunnan työskentelyssä voidaan selittää jo hänen asemansa perusteella. Mainitut johtavat teo-

[28] RA Prästeståndets arkiv J.3 N:o 67, toimikunnan pk:t. *J.J. Tengström* 1825, 24-27. Mukana olivat Olaus Laurelius, Erik Emporagrius, Linköpingin piispa Samuel Enander, Göteborgin superintendentti Zacharias Klingius, professorit Laurentius Stigzelius ja Carl Lithman, Tukholman saksalaisen seurakunnan kirkkoherra Johannes Pfeiff. hovisaarnaaja Abel Kock sekä Gezelius.

[29] Pk:t viitteestä 28.

logit olivat häntä arvovaltaisempia ja keskeisemmissä asemissa, heidän joukossaan erityisesti Gezeliuksen entinen esimies Laurelius. Toisaalta hiljaisuus on merkkinä siitä, että hän tuskin halusi asettua jyrkimmälle kannalle. Vielä on huomattava, että myös ruotsalaisen ortodoksian maltillisempi siipi hylkäsi Matthiaen synkretismin, joten tästä ei toimikunnassa voinut olla periaatteellista erimielisyyttä.

Toisen kerran Gezelius oli keskeisesti mukana opillisissa selvittelyissä vuoden 1675 valtiopäivillä. Linköpingin piispaksi siirretty Terserus oli pitänyt promootiopuheen, missä hän oli palannut samoihin riitakysymyksiin, joitten vuoksi hänet oli 1664 erotettu Turun piispan virasta. Tässä puheessaan hän oli perustellut sitä, miksi hän ei voinut hyväksyä Formula concordiae' ta tunnustuskirjaksi, ja samoin hän oli puolustanut aikaisempia käsityksiään Kristuksen astumisesta alas tuonelaan.[30]

Pappissääty otti kohua herättäneen puheen käsittelyyn ylimääräisessä istunnossa lokakuun 3 päivänä. Terseruksen menettely tuomittiin käytetyissä puheenvuoroissa yksimielisesti, ja peruutusta vaadittiin. Terserus itse oli pöytäkirjan selostuksesta päätellen hämmentyneessä mielentilassa; hän lupasi peruuttaa ja pyysi käytöstään anteeksi, mutta vakuutti kuitenkin pysyvänsä Kristuksen tuonelaan astumista koskevassa kysymyksessä omalla kannallaan, josta kukaan ei saisi häntä väistymään. Gezelius laati säädyn nimissä KM:lle tarkoitetun kirjelmän, missä sääty sanoutui irti Terseruksen erheistä.[31]

Valtakunnankansleri De la Gardie, jolle Gezelius yhdessä Carl Lithmanin kanssa kävi papiston kirjelmää esittelemässä, hyväksyi sen ja kehotti toimittamaan sen KM:lle. Terseruksen palaaminen jo sivuutettuihin kontroversseihin oli kuohuttanut valtaneuvostoa siinä määrin, että se vaati rangaistusta. Peruutus ja anteeksipyyntö ei sen mielestä enää riittänyt. Myös De la Gardie näyttää henkilökohtaisesti omaksuneen paljon jyrkemmän kannan kuin 1664, jolloin hän osoitti suopeutta Terserusta kohtaan.[32] Neuvostolla ei kuitenkaan enää ollut valtaa sanoa viimeistä sanaa. Kuningas kerta kaik-

[30] *Göransson* 1952, 377-378.

[31] PRP III, 271-274, 299-302. *Göransson* 1952, 378.

[32] PRP III, 273-274. *Göransson* 1952, 314, 379.

kiaan vaimensi uhkaavasti nousseet riidan lieskat. Hän otti puheilleen kiiruhtaneen Terseruksen suopeasti vastaan, antoi tälle oikeuden peruutuksen esittämiseen ja esti enemmät rankaisuyritykset.[33]

Gezeliuksen osuus kontroverssissä oli sillä tavalla keskeinen, että hän sai tehtäväkseen laatia säädyn protestikirjoituksen. Teksti on asiallinen irtisanoutuminen Terseruksen opillisista käsityksistä. Rangaistusvaatimusta siihen ei sisälly; KM:n harkintaan jätetään, miten pahennus oli hyvitettävä.[34] Ei ole nähtävissä, miksi ja kenen toimesta juuri Gezelius valittiin protestin laatijaksi. Mahdollisesti nähtiin parhaaksi antaa tekstin muotoilu juuri *via median* miehelle kysymyksessä, jonka perusteista sääty oli huomattavan yksimielinen. Terseruksen puheesta säädyssä käytyyn keskusteluun pöytäkirja ei kerro Gezeliuksen osallistuneen, niinkuin hän ei yleensäkään ollut aktiivinen opillisissa kontroverssikeskusteluissa. Turun teologian jyrkempää linjaa edustanut Petrus Bång sensijaan käytti yhden puheenvuoron.

Vuoden 1675 valtiopäivillä Gezelius oli pappissäädyn kanssa torjumassa Terseruksen noviteetteja; seuraavan vuosikymmenen alkupuoliskolla hän sai jännittää voimansa torjuessaan häntä itseään ja nuorempaa Gezeliusta vastaan singottuja harhaoppisuussyytöksiä. Aikaisemmin on jo kerrottu sitkeästä taistelusta, joka käytiin raamatunkäännöksistä Gezeliusten ja Turun ortodoksisten teologien välillä. Tämä kiista ei varsinaisesti ollut opillinen, joskin se paljasti myös erilaisen teologisen ja kirkkopoliittisen näkemistavan taistelun osapuolten välillä. Mutta raamattukiistaan punoutui samalla opillinen kontroverssi, mikä kulki sen kanssa niin tiiviisti yhdessä, ettei prosessin ulkonaista kulkua tarvitse toistaa.

Riidan aihekin oli peräisin raamattukiistan kanssa samoista lähteistä. Laatiessaan vuoden 1682 rukouspäivätekstien selityksiä Gezelius nuorempi kirjoitti kasteesta, että "kasteen vesi, uuden syntymisen sakramentissa, puhdistaa sielun sillä tavalla, ettei ihminen

---

[33] PRP III, 273-274. *Göransson* 1952, 379-381.

[34] PRP III, 301: "... underdånigst förmodandes, att Kongl. M:tt ett så skadeliget scandalum uthi een sådan artikel låter på bästa sättet tillbaka drif (w) as."

ruumiillaan ryhdy mihinkään pahaan".[35] Petraeus tarttui eräässä saarnassaan tähän sanamuotoon ja selitti sen tarkoittavan, ettei kerran kastettu enää voinut tehdä syntiä. Julkisessa puheessaan yliopistossa hän toisti kastetta koskevan rukouspäivätekstin selityksen sanamuodon sellaisenaan — Gezeliuksia tosin nimeltä mainitsematta — ja ryhtyi sitä arvostelemaan. Jos kasteesta sanottiin näin, se merkitsi Petraeuksen mukaan sitä, ettei tarvittu katumusta, koska synnitön ei sitä kaivannut. Luennoitsija huipisti sanottavansa terävään syytökseen: "Onko tämä (oikeaa) uskontoa? Ei suinkaan. Harhaoppia se on."[36] Petraeus katsoi Gezeliuksen syyllistyneen pelagiolaiseen harhaan ja paavilaisten, Weigelin ja Paracelsuksen oppien kannattamiseen.[37]

Vaikka kiistanalaisen lauseen kirjoittaja oli Gezelius nuorempi, kohdistui harhaoppisuussyyte yhtä hyvin piispaan, joka oli itse asiassa saarnaluonnoksista vastuussa. Gezeliukset kävivät taisteluun yhdessä, joten siitä mahdollisesti vedettävät dogmaattiset johtopäätökset sopivat myös Gezelius vanhemman opillisen aseman määrittelyn perusteiksi. Epäilemättä Petraeuksen ja Svenoniuksen hyökkäyksen pääkohteena oli koko ajan itse piispa, jota kohtaan näille oli kerääntynyt monenlaista kaunaa. Kun Gezelius vanhempi oli v. 1679 syyttänyt Petraeusta "skismaattisten" fysiikan prinsiippien opettamisesta,[38] iski Petraeus nyt takaisin samanlaisilla aseilla.

Puolustuskirjoituksissaan Gezeliukset yrittivät osoittaa kastetta koskevan lauseen oikeaoppisuuden. Piispan mukaan oikea tulkinta kuului: "Sielu puhdistuu kasteessa, niin ettei paha pääse ruumiin välityksellä esille, nimittäin, niin kauan kuin se pysyy puhtaana." Ottaen tuekseen runsaasti sekä Raamatun kohtia että otteita luterilaisten teologien teoksista Gezeliukset selittivät tarkoittaneensa kasteen uudistavaa voimaa; synnittömyyttä he eivät olleet opettaneet. Synnin herruus kuitenkin kukistuu, sillä kastetulle annetaan "armo,

[35] HYK DH 1682 III:II : "... aqua baptismi, sacramento regenerationis, quod ita mundat animam, ut nihil mali per corpus exequatur. Zach. 13:1. Act. 22:16. Ephes. 5:26. Tit. 3:5." *J. J. Tengström* 1825, 173.

[36] VA Gez III, "Modesta Apologia" ja "Verba iniqva M. And. Petraei". ULA UDAE. III. 7a, Wanochiuksen ja Thauvoniuksen lausunnot. *J.J. Tengström* 1825, 175-176.

[37] *JJ. Tengström* 1825, 179. VA Gez III, "Verba iniqva".

[38] CAP IV, 503.

henki ja voima" vanhan ihmisen lannistamiseen.[39]

Selitysyritykset eivät vakuuttaneet Upsalan teologeja, jotka KM:n käskystä antoivat lausuntonsa. Sensijaan Gezeliusten puolustelu, jonka mukaan epäonnistunut sanonta oli syntynyt kiireessä, sai suopeamman vastaanoton. Upsalan teologinen tiedekunta torjui harhaoppisuussyytöksen lukien sen Petraeuksen taitamattomuuden tiliin. Lausuma kasteesta oli ainoastaan "epätavallinen" ja poikkesi siten muodollisesti oikeaksi katsottavasta teologiasta.[40]

Aikaisemmin mainitussa lausunnossaan Spener käsitteli myös tätä kontroverssia. Spener katsoi voivansa epäröimättä puolustaa kiistanalaisen kastetta koskevan lausuman puhdasoppisuutta. Kasteen sakramentti ei merkitse ainoastaan uutta syntymistä, vaan myös uudistumista, mikä on aito paavalilainen käsitys (Tiit. 3:5). Uudistuminen ei ole vain vanhurskauttamista, vaan myös "vanhan hapatuksen" pois panemista, mikä jatkuu kristityn koko elämän ajan. Tämä uudistuminen alkaa kasteesta. Ihmisen syntistä minää heikennetään jatkuvasti ja yhä enemmän, vaikkakaan päämäärää ei saavuteta, koska ihminen on turmeltunut. Uudestisyntyneessä ihmisessä säilyy taipumus syntiin, mutta hän pystyy kuitenkin hallitsemaan itsensä niin, ettei hän tee ruumiillaan syntiä.

Spener torjui eräitä vastaväitteitä, joita voitiin esittää Gezeliuksen käyttämää sanontaa vastaan. Merkittävä oli erityisesti tapa, jolla hän kumosi tulkinnat, joitten mukaan sanontaan sisältyi epäkristillinen synnittömyysoppi. Gezelius ei ollut Spenerin mukaan sanonut, ettei kasteessa puhdistetun sielun ole mahdollista tehdä syntiä, vaan että se ei voi (halua) sitä tehdä. Spener tarkoittaa, että myös sellainen uudestisyntynyt ihminen, joka ei tee näkyvää syntiä, on siitä huolimatta syntinen. Hänen ei ole tunnustettava itseänsä syylliseksi vain perisyntiin, vaan myös heikkouden syntiin. Jos taas

[39] *Arwidsson* 1858 X. 255, Gezelius KM:lle (1684?). VA Gez III, Gezelius nuorempi KM:lle 26.8.1685; Kertomus Petraeuksen vääryyksistä 27.10.1686 sisältää kiistanalaisesta lauseesta seuraavan tulkinnan: "Baptismus ita mundat animam, ut nihil mali, qvod actu damnet, et e statu gratiae excludat, operetur per corpus."; "Tydelig förklaring": "Kasteella on kahdenlainen sisäinen vaikutus: uudestisyntyminen ja uudistuminen (förnyelsen)"; "Modesta Apologia".

[40] *Arwidsson* 1858 X, 257-258, Gezelius KM:lle (päiväämätön). *J.J. Tengström* 1825, 179-185.

joku tahtoi väittää Gezeliuksen käyttämää sanamuotoa vääräksi kokemuksen perusteella, kun nimittäin monet kastetut tekivät ruumiillista syntiä, oli tähän vastattava, että kasteen voima oli heissä heikentynyt tai he olivat sen hylänneet. Kasteen voimaa sinänsä tämä ei kuitenkaan tehnyt tyhjäksi. Spener myönsi, että kiistanalainen sanonta olisi voinut olla selvempi, jolloin väärinkäsityksiä ei olisi syntynyt,

Jos kiistelty lausuma selitetään siten, kuin Spener sen teki, se on luterilaisen ortodoksian opin mukainen. Spener oli itse luennoinut 1660-luvulla Strassburgissa kasteesta ja sen vaikutuksesta sekä käsitellyt siinä myös kysymystä, miten voitiin opettaa kasteessa tapahtuvaa uudestisyntymistä, kun suuri osa kastetuista ei elänyt kristillisesti. Hänen vastauksensa oli asiallisesti sama kuin mainittu kohta Suomeen lähetetyssä lausunnossa. Merkittävää on, että niin Spenerin luentosarjaa kuin hänen lausuntoaankin leimasi käytännöllinen perustelu; tässä kohdin hän poikkesi opettajastaan J.C. Dannhauerista, jonka kanssa hän muuten oli kasteopissa samalla kannalla.[41]

Aikaisemmin mainitut Gezeliusten laatimat lisätulkinnat ovat asiallisesti samat kuin Spenerin esittämä. Tiedossani ei ole, missä järjestyksessä ne laadittiin. Tulkintojen tarkastelu antaa joka tapauksessa vahvan aiheen olettaa, että Gezelius nuoremman alkuperäinen sanamuoto — mistä vanhempi Gezelius ei omasta puolestaan koskaan sanoutunut irti — ei ollut pelkästään kiireessä sattunut lipsahdus, vaan luterilaisen kasteopin käytännöllistä, omakohtaista uskonelämää, pyhitystä ja eettisyyttä korostava tulkinta. Se ei yleensäkään ollut kaukana vanhemman Gezeliuksen maltillisesta, käytännöllisestä ortodoksiasta, minkä lisäksi nuoremmalla Gezeliuksella oli mahdollisuuksia saada suoranaisia vaikutteita Speneriltä v. 1673 ja myöhemminkin ainakin kirjeenvaihdon välityksellä.

Saarnaluonnoksen "epätavallisessa" ilmaisussa voitaisiin tietenkin nähdä myös reformoitu oppi, jonka mukaan "donum perseverantiae" pysyy lähtemättömästi uudestisyntyneessä ihmisessä.[42] Tällainen tulkinta voidaan kuitenkin jättää vähemmän todennä-

[41] Spenerin luentosarjaa, jossa oikaistaan Theophil Grossgebauerin kasteoppia, käsittelee *Wallmann* 1970, 166-170,

[42] *Ritschl* 1927 IV, 179.

köisenä syrjään, sillä Gezelius nuoremman ei tiettävästi voida osoittaa tuoneen selvästi reformoituja ja luterilaisesta opista poikkeavia vaikutteita peregrinaatioiltaan. Lisäksi pantakoon merkille, että lausuma ei Upsalan teologien mukaan ollut suinkaan hereettinen vaan ainoastaan "epätavallinen".

Miksi Gezeliusten ei sitten sallittu antaa tyydyttävää selitystä? Turun yliopistossa Gezeliusten kimppuun hyökännyt Svenonius oli pitänyt yhteyttä Saksan wittenbergiläisiin ortodokseihin, ja näissä piireissä leimattiin kiistanalainen lausuma vaaralliseksi perfektionismiksi, täydellisyysopiksi.[43] KM ilmeisesti katsoi, että selitykset olisivat vain siirtäneet keskustelun saksalaisen luterilaisuuden kiistakysymysten piiriin, mihin viittasi sekä Turun ortodoksisen falangin että toisaalta Gezeliusten vetoaminen kummankin saksalaisiin aateveljiinsä. Peruutus ja vakuutus olla enää esittämättä epätavallisia sanontoja takasi paremmin rauhan palautumisen, mihin hallitus oli aikaisemminkin teologisten kiistojen uhatessa pyrkinyt. Lisäksi oli 1680-luvulla, erityisesti 1686 valtiopäivien lähestyessä, muitakin tulenarkoja kontroverssejä liikkeellä tai tulossa. Toinen kartesiolainen kiista on aikaisemmin mainittu. Varsinkin tällaisessa tilanteessa oli tarpeen vähentää kiistojen painetta. Peruutusratkaisu osoittaa näin myös epäsuorasti, että syntynyt kontroverssi oli selitettävissä saksalaisten luterilaisten koulukuntien välisenä kysymyksenä.

Valmiiksi kirjoitetun peruutuskaavan allekirjoittaminen (s. 409) ei näin ollen voinut olla Gezeliuksille tyydyttävä ratkaisu. Pyyntöä saada asia vielä valtiopäiville tutkittavaksi KM ei hyväksynyt. Kun sitten nuoremman Gezeliuksen jo tultua isänsä seuraajaksi, Wittenbergissä vielä kerran mainittiin Turun kastekiista ja leimattiin Gezeliukset — nimiä mainitsematta — perfektionistisen harhaopin levittäjiksi, Turun teologinen tiedekunta lähetti Wittenbergiin selityskirjelmän. Kirjelmässä toistettiin kiistanalainen lause sanasta sanaan ja todettiin painokkaasti sen oikeaoppisuus.[44] Varsinaista peräänty-mistä ei ollut tapahtunut. Svenoniuksen kuoltua, Petraeuksen menetettyä arvovaltansa ja Gezelius nuoremman ollessa sijaiskanslerina

[43] *Svenonius* 1685, 187-192. *Rango* 1688, 325-327. *J. J. Tengström* 1825, 190-191.
[44] *J. J. Tengström* 1825, 190-194.

oli mahdollista puolustaa wittenbergiläisten edessä epäluulojen alaisena ollutta lauselmaa.

Turun kasteopillisen kiistan erittely osoittanee teologisissa intentioissaan isän jälkiin astelevan Gezelius nuoremman 1670-luvun matkoillaan omaksuneen Saksan reformiortodoksian ja Spenerin varhaisajattelun vaikutteita. Vanhempi Gezelius hyväksyi aivan ilmeisesti nämä vaikutteet. Spenerin hyväksymistä osoittaa myös se, että hän käytti Lohjan kirkkoherrasta Gabriel Tammelinuksesta kiittävässä merkityksessä nimitystä "Suomen Spener".[45]

Gezeliuksen "raamatullinen", käytännöllinen,[46] huomattavassa määrin kasuaaliteologiaa välineenään käyttävä teologinen peruslinja tunkee läpi koko hänen toimintansa Suomen kirkon johtajana. Siksi tässä tutkimuksessa päädyttiin käymään läpi kaikki kirkolliset pääsektorit, sillä hänen aikakautensa luonne Suomen kirkossa ei ole muuten tyydyttävästi esiteltävissä.

Omalaatuisessa Turun piispan vaalissa 1664 tietyt valtakunnan vaikuttajahenkilöt hakivat tälle paikalle ilmeisen tarkoituksellisesti via median miestä. Nimenomaan valtakunnankansleri De la Gardie ei olisi ollut mielissään, jos Turun piispaksi olisi tullut jyrkän ortodoksian edustaja, ja siksi hän ajoi Gezeliuksen ehdokkuutta. Gezelius oli tunnettu västeråsilaisen perinteen miehenä ja Laureliuksen hengenheimolaisena, joka entisen esimiehensä tavoin kannatti FC:aa mutta samalla – niin ikään Laureliuksen tapaan – epäpoleemista, "raamatullista" teologiaa.

Toisaalta Gezeliuksen varhaisempi toiminta oli antanut västeråsilaisesta perinteestä riippumatontakin näyttöä siitä, että hän tulisi

---

[45] Nimitys esiintyy *J. J. Tengströmin* (1833, 240) mukaan Tammelinusta suosittelevassa kirjeessä, jota en kuitenkaan ole nähnyt. Sen mainitsee myös *Neovius* 1907, 142.

[46] Puuttumatta lähemmin ortodoksisen teologian eriasteisiin eroavuuksiin, esimerkiksi wittenbergiläisen ja helmstedtiläisen teologian erimielisyyteen metafysiikan asemasta, on syytä muistuttaa siitä, että ortodoksinen teologinen järjestelmä pyrki kokonaisuudessaankin käytännöllisyyteen *siinä mielessä*, että sen tavoitteena oli sielun pelastus ja eettinen rakennus. Tästä esim. *Weber* 1908, 37-50, 92 ja passim sekä *Leube* 1924, esim. 30-32, 42-43, 54-55, 58-60 ja passim. Suomalaisessa teologiassa on tätä ansiokkaasti selvittänyt *Talasniemi* 1975, esim. s. 38-41. Gezeliuksen osalta on tässä huomautettava, ettei hänen teologiaansa ja toimintaansa ole syytä leimata "pietistiseksi", vaan hänen linjansa nousee olennaiselta osaltaan ortodoksiasta.

tukemaan pyrkimyksiä pysyä saksalaisten teologisten riitojen ulkopuolella. Comeniukselta ja muilta ireenikoilta vaikutteita saanut Thornin kävijä, Kristiinan suunnitteleman sovittelukollegion johtajakandidaatti tunnettiin sovinnollisena teologina, joka ei kuitenkaan ollut pilannut mainettaan lähtemällä mukaan unionistisiin seikkailuihin. Näin ollen teologisesti luotettava, FC:n kannalla oleva teologi, mutta kuitenkin via median mies oli sopiva Turun piispaksi. Itse asiassa Terseruksen seuraaja Turussa ei ollut niinkään kaukana edeltäjästään; tämän ärsyttäviä erikoisoppeja Gezelius ei kannattanut.

Gezeliuksen piispaksi tulo ja täysortodoksian voitto Ruotsi-Suomessa osuvat ajallisesti yksiin. Gezeliuksen aikana kasvoi kuitenkin samalla levottomuus, hajoamisen pelko, huoli evankelisen ja nimenomaan luterilaisen uskon asemasta Euroopassa kokonaisuudessaan ja sikäli myös Ruotsissa. Levottomuus kuvastuu varsinkin 1680-luvulla pappissäädyn toiminnassa. Ranskan uskontopolitiikka pantiin peläten merkille, ja mainingit 1600-luvun loppupuolella alkavasta maailmankäsityksen ja katsomusten murroksesta ainakin aavistettiin. Kartesiolaisuus oli jo konkreettinen ongelma ortodoksian ajan papistolle. Valitukset omassa maassa olevien toisuskoisten uskonnonharjoituksen liiasta julkisuudesta lisääntyivät, ja nouseva pietismi kasvatti niin ikään hajoamisen pelkoa.[47]

Gezeliolainen vastaus tähän levottomuuteen oli käytännöllinen kirkollinen uudistusohjelma, missä Raamattu oli tärkeämpi kuin opillinen kontroverssi. Vaikka Gezeliuksen piispaksi valinnan tausta oli ilmeisesti suureksi osaksi kirkkopoliittinen, oli koko kirkon kehitykselle merkityksellistä, että täysortodoksian ajan vaikutusvaltaisimman suomalaisen kirkonjohtajan paikalle tuli via median mies.

---

[47] RA Prästeståndets arkiv: levottomuuden kasvua kuvaavasta runsaasta 1680-luvun materiaalista esim. IV. J. 4, KM "till öfverståthållaren" 26.5.1684 (valitus vierasuskoisten lasten kastamisesta muuhun kuin luterilaiseen uskoon); IV. J. 5, KM Svean hovioikeudelle 26.8.1687 (Daniel Ananderista) ja Ananderin selitys, KM:n kirje 4.7.1689 (toisuskoisten uskonnonharjoituksesta). Ananderista *Odenvik* 1935.

LYHENTEET

AE	Acta Ecclesiastica
AS	Acta synodalia
BK	Brahen konstituutiot
CA	Confessio Augustana
CAP	Consistorii academici aboensis äldre protokoller
CatA	Catechismi appendix
CEAP	Consistorii ecclesiastici aboensis protokoller
DH	Dispositiones homileticae
FB	Fundamentala biblioteka (Riga)
FC	Formula concordiae
Gez	Gezeliuksen kokoelma
HArk	Historiallinen arkisto
HMA	Hämeenlinnan maakunta-arkisto
HSH	Handlingar rörande Skandinaviens historia
HYA	Helsingin yliopiston arkisto
HYK	Helsingin yliopiston kirjasto
K	Karoliiniset konstituutiot
KA	Kirkonarkisto
KB	Kungliga biblioteket
KJ	Kirkkojärjestys
KKK	Kuninkaalliset ja kanslerin kirjeet
KL	Kirkkolaki
KM	Kuninkaallinen Majesteetti
KOF	Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686
LiSLB	Linköpings stifts- och landsbibliotek
LUÅ	Lunds universitets årsskrift
MI	Methodus informandi
OMA	Oulun maakunta-arkisto
OS	Porthanin Opera selecta
PBB	Per Brahes brevväxling
PC	Perbreves commonitiones
pk	pöytäkirja
PP	Prästerskapets privilegia
PRP	Prästeståndets riksdagsprotokoll
q	quaestio
RA	Riksarkivet

RKS	Rudbeckius' kyrkio-stadgar
RRj	Riksregistratura, jäljennös
RTUT	Gezeliusten raamattuteos, Uuden testamentin osa
SBL	Svenskt biografiskt lexicon
SKHSP	Suomen kirkkohistoriallisen seuran pöytäkirjat liitteineen
SKHST	Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia
SKHSV	Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja
SKST	Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia
SSKH	Samlingar och studier till svenska kyrkans historia
SSLF	Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
SSSV	Suomen sukututkimusseuran vuosikirja
STK	Svensk teologisk kvartalskrift
STKSJ	Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja
TA	Teologinen aikakauskirja
TMA	Turun maakunta-arkisto
UDA	Uppsala domkapitels arkiv
ÚLA	Uppsala landsarkiv
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
UUÅ	Uppsala universitets årsskrift
VA	Valtionarkisto
VMA	Vaasan maakunta-arkisto
ÅK	Åbo konsistorii underdåniga skrivelser
ÅSU	Årsböcker i svensk undervisningshistoria
ÅT	Åbo Tidningar

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

1. PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Riksarkivet (RA), Stockholm

Acta ecclesiastica (AE), n:o 77-80, 83-86
De la Gardieska samlingen
Livonica II: 143
Kommitéarkiv, Ecklesiastika
Kyrkliga kommissioner 1655-84
Prästeståndets arkiv
IV.J.3-5 Ecklesiastika handlingar 1666-1694
IV.K.1 Diverse handlingar 1270-1693
Åbo konsistorii skrivelser till KM (ÅK) 1665-1690

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

K. 1	‚Handlingar om kyrkan och prästerskapet
K. 27	KM:s resolutioner
K. 70	‚Acter och handlingar rörande bisk. O. Laurelius
K. 103	Handlingar till svenska kyrkans historia
N. 21	Systema universae theologiae
N. 15	Theologica
N. 450	Epistolae ad N. Gyldenstolpe
Palmsk. 112e	Handlingar om svenska bibelupplagor

Uppsala landsarkiv (ULA)

Uppsala domkapitelsarkiv (UDA)

A.I. 6-7	Domkapitels protokoll 1665-1674
E.III.7a	Åbo konsistorii skrivelser
I.VI.3-9	Bibelrevisionen
I.VI.14	Handlingar angående Gezelii bibelverk
J.IV.2	Haqvin Spegels manuskriptsamling

Kungliga biblioteket (KB), Stockholm

Autografsamlingen
Engeströmska samlingen

Linköpings stifts- och landsbibliotek (LiSLB)

B. 63a Mörnerska donatjonen
H. 46 Handlingar rörande Sveriges Civil- och kyrkohistoria
T. 166 Handlingar och bref rörande kyrko-ordningens öfverseende och förbättring
T. 169 Benzelius: Om kyrko-ordningen

St. Skedvi kyrkoarkiv

N. 1 Kopiebok

Fundamentala biblioteka (FB), Riga

Napierskyn kokoelma
Materialien zur Personenkunde der Ostseeprovinzen

Valtionarkisto (VA), Helsinki

Gezeliuksen kokoelma I ja III
Ecclesiastica I
Neuvostoliitto tk 3-4 Liivinmaan kirkkojärjestysehdotus (Johannes Gezelius)
Valtakunnanreistratuuran jäljennös (RRj) v. 1664, 1683-84, 1686-87
Tenhola KA
II Cfg1 Piispantarkastuspöytäkirjat 1670-88

Helsingin yliopiston kirjasto (HYK)

A.II.75 Gezeliusten kokoelma
Gez.a Kirjeitä Gezeliuksille
Dispositiones homileticae (DH) 1662, 1665-1690
Turun tuomiokapitulin kiertokirjeitä
Helsingin yliopiston arkisto (HYA)
Fragm. 42 Fragmenttikokoelma

Turun maakunta-arkisto (TMA)

Huittinen KA
II Ch1 Piispantarkastuspöytäkirjat 1670-85
Masku KA
II Cfi Piispantarkastuspöytäkirjat 1669-88
Naantali KA
II Ea1 Piispantarkastuspöytäkirjat 1682
Perniö KA
II Eb1:1 Piispantarkastuspöytäkirjat 1671-88

Hämeenlinnan maakunta-arkisto (HMA)

Hämeenlinna KA
P. 1 Piispantarkastuspöytäkirjat 1666-70
Längelmäki KA
II Cfi Piispantarkastuspöytäkirjat 1677-85
Lempäälä KA
II Ca1 Piispantarkastuspöytäkirjat 1682-87

Oulun maakunta-arkisto (OMA)

Ii KA
II Cf 1 Piispantarkastuspöytäkirjat 1666-86
Kemin rovastikunnan arkisto
Cb1:1 Piispantarkastuspöytäkirjat 1673-83
Liminka KA
J. IIa1 Luettelo tarkastuksista poissaolleista
Pudasjärvi KA
II Cfi Piispantarkastuspöytäkirjat 1666-73

Vaasan maakunta-arkisto (VMA)

Isokyrö KA
II Cfg Piispantarkastuspöytäkirjat 1673-86

Kirkonarkistot (KA)

Korppoo	P.1	Piispantarkastuspöytäkirjat 1669–85
Lohtaja	K.6b	Piispantarkastuspöytäkirjat 1680
Loimaa	II Ce I	Piispantarkastuspöytäkirjat 1683–88
Nauvo	XII:1	Piispantarkastuspöytäkirjat 1680

2. PAINETUT LÄHTEET

a. Ennen vuotta 1721 painetut lähteet ja kirjallisuus

Acta conventvs thorvniensis, celebrati anno 1645. Varsaviae 1646.
Balduinus, Fr.
– 1638: Samvetz plåster emoot allahanda samvetzquaal in genere och in specie. s.l.
– 1654: Tractatus de casibus conscientiae. Francofurti
Brochmand, C.E.
– 1630: Religionis christianae articuli I. Hafniae
– 1638: Vniversae theologiae systema I-II. Lipsiae

Cajanus, E.
– 1706: De inferno et vita aeterna. Aboae
Carpzovius, Joh.B.
– 1679: Hodegeticum concionatorium. Aboae
Columbus, Samuel
– 1687: Rådrijk oder Anweiser zur Tugend. Stockholm
Dieterich, Cunr.
– 1613: Institutiones catecheticae. Lipsiae
Dunte, Ludovicus
– 1664: Decisiones mille et sex casuum conscientiae. Ratzeburg
Flachsenius, Jacob
– 1664: Institutiones pneumaticae. Aboae
– 1690: Vir apostolicus Eller En Apostolisk Man/ ... Lijk-Predijkan Öfwer ... Doct. *Johannes Gezelius* ... Åbo
Fornelius, Jonas
– 1669: Dissertatio astronomica exhibens theoriam Martis. Upsaliae
Friedlied, Ph.H.
– 1659: Medullae theologiae, seu locorum theologicorum per theoremata, dicta classica, qvaestiones controversas & casus conscientiae ... Lipsiae
Gassendi, Petrus
– 1647: Institvtio astronomica iuxta hypotheseis tam vetervm, qvam Copernici, et Tychonis. Parisiis
Gesenius, Justus
– 1703: Catechismus-Fragen. Helmstädt
Gezelius, Johannes sen.
– 1665: De Angelis. Aboae
– 1666a: Yxi paras Lasten tawara. Turusa
– 1666b: Ett Rätt Barna- klenodium. Åbo
– 1666c: Catechismi appendix. Åbo
– 1667: De homine in statu integritatis. Aboae
– 1669a: De peccato. Aboae
– 1669b: Examen ordinandorum. Aboae
– 1670: De libero arbitrio. Aboae
– 1672a: Encyclopaedia synoptica. Aboae
– 1672b: De predestinatione fidelium ad vitam aeternam, et reprobatione infidelium. Aboae
– 1673: Perbreves commonitiones eller Korta Påminnelser. Åbo
– 1674: De Christo. Aboae
– 1680: De lege et evangelio. Aboae
– 1683: Methodus informandi in Paedagogiis tam ruralibus qvam urbicis. Aboae
– 1689: Casuum conscientiae et praecipuarum qvaestionum practicarum decisiones. Aboae.
– Ruumissaarnat (HYK):

Een christeligh lijk-predikan/öfwer ... Anna Isaaks dotter Silffwersparre. Åbo 1665
En christeligh lijk-predikan/ öfwer ... Anna Eliae dotter Reichenbach. Åbo 1668
En Christeligh Lijk-Prädikan Öfwer ... Susanna Nilsdotter Güldenstolpe. Åbo 1669
En christeligh lijk-predikan ... öfwer ... Arvid Magnus Kruse. Åbo 1677
En christeligh lijk-predijkan/ öfwer ... Ernst Forbes. Åbo 1679
En christeligh lijk-predijkan öfwer ... Margareta Stålhansk. Åbo 1679
The rätte christtrognas fulkomlige välstånd ... en christeligh liik-prediikan ... öfwer ... Enevaldus Svenonius. Åbo 1688

Gezelius, Johannes sen. & jun.
– 1693: Fasciculus homileticarum dispositionum. Aboae

Gyllenstålpe, Michael
– 1653: Disputatio inauguralis universae encyclopaediae sciagraphiam breviter exhibens. Aboae
– 1657: Politica. Aboae
– ks myös Wexionius

Hafenrefferus, Matthias
– 1622: Loci theologici. Wittenbergae

Hartman, Samuel
– 1650: De peccato originali. Aboae

Hasselqvist, A.B.
– 1690: Johannes Baptista redivivus; Eller En Christeligh Lijk-Predijkan ... Johannes Gezelius ... den 24 Junij, 1690 ... Åbo

Humble, Gustaf Adolph
– 1719: Gudz Barnas förträffelige frimodighet ... Tå ... Doct. Johannes Gezelius Til sin Graf och Hwilorum ... beledsagad blef. Stockholm

Keckonius, Johannes
– s.a.: Moesta Hwittensium Qverela Revelata Per Johannem Keckonium.

Kexlerus, Simon
– 1650: Dissertatio philosophica gradualis de optices natura. Aboae
– 1658: Tractatus de arithmetica triplici generali, geodetica denaria et astronomica sexagenaria et geometria triplici, fundamentali, triconometrica et practica. Aboae
– 1661a: Tractatus brevis de tempore. Aboae
– 1661b: Dissertatio tripartita cumprimis de circuli qvadratura et vero mundi systemate, adversus Copernicum redivivum. Aboae
– 1666: Cosmographiae compendiosa descriptio. Aboae

Kircher, Athanasius
– 1671: Ars magna lucis et umbrae. Amstelodami

König, Georgius
– 1676: Casus conscientiae, qui in sex capitibus doctrinae catecheticae, ut et tabula oeconomica, subinde solent occurrere. Altdorf

König, J.Fr.
– 1683: Theologia positiva acroamatica. Aboae
Laurbecchius, Petrus
– 1673: Arithmetica generalis. Aboae
Laurelius, Olaus
– 1653: Catechismus Lutheri/ Medh een kort Förklarning/ huru hans merckeliga och grundrijka Uthtydning/ på the fem wår Christendoms Hufwudstycken/ är enfallelighen til at förstå. s.l.
– 1655: Speculum religionis. Wästeråås
– 1656: Christelighe Lijkpredikningar. Westeråås
Laurentius Paulinus Gothus
– 1640: Thesaurus catecheticus (2.p.) s.l.
Longomontanus, Christianus S.
– 1640: Astronomia Danica. Amsterdami
Misler, J.N.
– 1676: Opus novum quaestionum practico-theologicarum sive casuum conscientiae. Francofurti
Thet Nya Testamentetz Förra Deel (RTUT I), Åbo 1711
Thet Nya Testamentetz Andra Deel (RTUT II), Åbo 1713
Privilegia vtaff then Stormechtigeste Furstinna och Fru/ Fru Christina ... giffne biskoperne och meenige presterskapet ... Åbo 1651 (PP 1650)
Privilegia först aff Hennes Maijestet Drottning Christina/ åhr 1650 uthi Stockholm giffne. Sedan aff Then Stormächtigste Furste och Herre/ Herr Carl then XI ... Åhr 1675 uthi Upsala Rijksdagh öfwersedde och å nyjo confirmerade för Biskoperne och meenige Prästerskapet i Swerige ... Åbo 1677 (PP 1675)
Rango, Conrad Tiburtius
– 1688: Svecia orthodoxa. Stettin
Riccioli, Ioannes Baptista
– 1651: Almagestvm novvm astronomiam veterem novamqve complectens observationibvs aliorvm, et propriis nouisque theorematibus, problematibus, ac tabulis promotam I:1-2. Bononiae
(Rudbeckius, Johannes)
– 1632: Eenfalligha fråghor eller spörsmål om wår christendoms stycker/ för eenfalligt folk/ at förfara huru the sigh här oppå förstå. Upsala
Salamnius, M.
– s.a.: Surullinen ja Jumalinen Jälkimuisto/ corkiast oppenest Herrast/ Doctor Johan Gezeliuxest/ ...
Schefferus, Johannes
– 1680: Svecia literata. Holmiae
Sperling, Johannes
– 1645: Synopsis physica. Wittebergae
Stiernman, A.A.
– 1719: Aboa literata. Holmiae

Svenonius, Enevaldus
– 1685: Lytrodoxia Jesu. Aboae
Thuronius, Andreas
– 1653: Disputatio philosophica oeconomicae praecognita. Aboae
– 1654: Disputatio oeconomica de societate conjugali. Aboae
– 1660: Institutiones logicae. Aboae
– 1664: Compendium metaphysicae. Aboae
Wexionius, Michael
– 1645: Synopsis oeconomiae. Aboae
– 1646a: Fasciculus quaestionum ethicarum. Aboae
– 1646b: Ergastulum virtutum. Aboae
– 1650: De hominis in hoc mortalitatis orbe summo bono. Aboae
– Ks myös Gyllenstålpe
Wexionius-Gyllenstålpe, M.
– 1655: Collegium ethicum. Aboae
Wexionius, Michael & Suenonius, Enevaldus
– 1645: Breviarium philosophicum, seu themata humanae sapientiae encyclopaediam praecise exhibentia. Aboae
Voigt, Johan Henrich
– 1682: Raritetz Allmanach på thet åhr effter wårs Herres Jesu Christi frögdefulla födelse 1683. Stockholm

b. Muut painetut lähteet

Akiander, Matth.
– 1857: Historiska Upplysningar om Religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider I. Helsingfors
Annerstedt, Claes
– 1890: Upsala universitets konstitutiones af år 1655. UUÅ 1890. Upsala
Appelberg, K.A.
– 1902a: Predikoställen i Åbo stift 1688. – SKHSP II. Borgå
– 1902b: Tvenne bref af prosten Johan Cajanus i Paldamo till Åbo domkapitel 1688. – SKHSP II. Borgå
– 1908: Några aktstycken rörande Boëtius Murenius 1662 och 1667. – SKHSP V. Helsingfors
Arwidsson, Adolf Iwar
– 1858: Handlingar till upplysning af Finlands häfder X. Stockholm
Backmeister, H.L.Chr.
– 1764: Nachrichten von den ehemahligen Universitäten zu Dorpat und Pernau. St. Petersburg
Brolén, C.A.
– 1896: Bidrag till Vesterås läroverks historia II. (Västerås)

Consistorii academici aboensis äldre protokoller (CAP) III-VI. 1664-1690. Helsingfors 1898-1940

Consistorii ecclesiastici aboensis protokoller (CEAP) II. SKHST III. Borgå 1902

Duraeus, Eric

– 1788: Dag-bok öfver riksdagen i Stockholm år 1682. Utg. J.H. Lidén. Norrköping

Gadebusch, Fr.K.

– 1777: Livländische Bibliothek I. Riga

Gjörwell, C.Ch.

– 1757: Det svenska biblioteket I. Stockholm

Grönroos, Henrik

– 1977: Litteraturen i Finland under 1700-talet. Käsikirjoitus tekijänsä hallussa.

Gummerus, Jaakko

– 1930: Eräs kantelu Iin kirkkoherra Anders Ulstadiusta vastaan v. 1664. – SKHSV VII–X. Helsinki

Hall, B. Rud.

– 1921: Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561-1905. I-III. ÅSU 1921:IV

– 1922: Sveriges allmänna läroverksstadgar 1561-1905. IV-VI. ÅSU 1922:3

– 1927: Ur den kyrkliga folkdisciplineringens historia II. ÅSU 1927

– 1929: Folkpedagogiska stiftsstatuter I. ÅSU 1929:27

– 1942: Finlandssvenska och baltiska läroverk. ÅSU 1941 vol. II

Handlingar rörande Skandinaviens historia (HSH) 40. Stockholm 1860.

Hausen. R.

– 1901: Utdrag ur Åbo domkyrkas räkenskaper 1634-1700. Bidrag till Åbo stads historia, första serien, XI-XII. Helsingfors

Hällström, G.G.

– 1824: Utdrag ur Dom-Kapitlets i Åbo Circulär-Bref. Åbo

Kirkkolaki 1686 (KL 1686). Käytetty laitos: 1686 års kyrkolag, utg. av Samfundet pro fide et christianismo. Stockholm 1936

Kuninkaalliset ja kanslerin kirjeet (KKK) 1640-1713. Helsinki 1940

Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 (KOF) I-III. Handlingar rörande Sveriges historia, Andra serien II-IV. Stockholm 1872-1920

Lagus, W.G.

– 1836: Samling af Domkapitlets i Åbo Cirkulär-bref ifrån år 1564-1700 I. Åbo

– 1845-50: Handlingar och uppsatser rörande Finlands kyrko-historia I-V. Helsingfors

Lehtonen, Aleksi

– 1931: Die livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius. SKHST XXXII. Helsinki

Leinberg, K.G.

– 1884-1901: Handlingar rörande finska skolväsendets historia I, IV. Jyväskylä

– 1892: Finska prästerskapets besvär och kongl. majestäts därpå gifna resolutioner. Från slutet af 1620-talet intill stora ofredens slut. SSLF 22. Helsingfors.

– 1893: Skolstaten i nuvarande Åbo stift och dettas förra andel af Kuopio stift. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 53. Helsingfors
– 1894: Bidrag till kännedomen af vårt land VI. Jyväskylä
– 1898: I qvinnofrågan på det ecklesiastika området. – SKHSP I. Kuopio
– 1900-07: Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet IV-VII. Helsingfors
– 1902: Predikoställen i några församlingar af Åbo stift mot slutet af 1600-talet. – HArk XVII. Helsinki
– 1906: Finlands territoriala församlingars namn, ålder, utbildning och utgrening. SKHST VII. Helsingfors
– 1907a: Kyrkodisciplin under ortodoxins tidehvarf. – SKHSP VI. Helsingfors
– 1907b: Ett sedlighetsmål 1676. – SKHSP VI. Helsingfors

Lencqvist, Eric
– 1772: Kortt och owäldug Berättelse om det Religions owäsende, som wid slutet af förra Seculo i Åbo upwäcktes, af Lars Ulstadius och några dess medhållare. – Tidningar utgifne af et Sällskap i Åbo 1772

Lundström, Herman
– 1898: Undersökningar och aktstycken. Uppsala
– 1900: Biskop J. Rudbeckius' kyrkio-stadgar för Westerås stift (RKS). Uppsala
– 1904: Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång II. Skrifter utgifna af kyrkohistoriska föreningen II:3. Stockholm
– 1915: Biskop Laurelius' visitationsordning. – Kyrkohistorisk Årsskrift 1915

Maliniemi, Aarno
– 1933: Turun professorin ja Taivassalon kirkkoherran Petrus Bergiuksen (+1691) omaelämäkerta. – SKHSV XXI. Helsinki

Melander, K.R.
– 1909: Pari tietoa pappien asettamisesta virkaan maassamme. – SKHSP VIII. Helsinki

Melander, Toini
– 1951: Personkrifter hänförande sig till Finland 1562-1713. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja XXII. Helsinki

Mennander, Carolus Frid.
– (1773): De synodis, et speciatim dioecesanis aboënsibus... Aboae

Perälä, Väinö
– 1936: Sauvon kirkollisia oloja valaisevia pöytäkirjoja 1600-luvulta. – SKHSV XV-XVIII. Helsinki
– 1937a: Lisäpoimintoja Boëtius Mureniuksen papereista. – SKHSV XI-XIV. Helsinki
– 1937b: Eräs Johannes Gezelius vanhemman kiertokirje v:lta 1667. – SKHSV XI-XIV. Helsinki

Prästeståndets riksdagsprotokoll (PRP) I-IV. 1642-1714. Uppsala–Stockholm–Norrköping 1949-62

Rhyzelius, Andr.
– 1752: Episcoposcopia Sviogothica, Eller En Swea Göthisk Sticht- och Biskops-Chrönika I. Linköping
Schybergson, C.M.
– 1918: 1655 års universitetskonstitutioner. – Årsskrift utg. av Åbo akademi 1918. Åbo
– 1919: De s.k. braheska konstitutionerna av år 1661 för Åbo Akademi. – Årsskrift utg. av Åbo akademi 1919. Åbo
– 1922–38: Per Brahes brevväxling rörande Åbo akademi. I Per Brahes brev. SSLF 164. Helsingfors. II:2 Brev till Per Brahe 1662-1680. SSLF 264. Helsingfors. (PBB I ja PBB II:2)
Schybergson, M.G.
– 1889: Konventen i grefve Per Brahes finska förläningar. – SSLF 13. Helsingfors
Simolin, Albin
– 1912b: Synodalakter från Åbo stift 1688. – SKHSV I. Helsinki
– 1916: Supplement till K.G. Leinbergs Finska prästerskapets besvär och kungl. majestäts därpå gifna resolutioner. SSLF CXXVI. Helsingfors
Stiernman, A.A.
– 1729: Alla riksdagars och mötens besluth ... II. Stockholm
– 1743: Bihang utaf åtskillige allmenna handlingar... hörande til the förr i tre serskilte delar utgifne riksdagars och mötens beslut. Stockholm
Strieder, Friedrich Wilhelm
– 1794: Grundlage zu einer Hessischen Gelehrten und Schriftsteller Geschichte IX. Cassel
Styffe, C.G. (utg)
– 1852: Samling af instructioner för högre och lägre tjenstemän vid landtregeringen i Sverige och Finnland. Stockholm
Tengström, J.
– 1820–22: Afhandling om Presterliga Tjenstgörningen och Aflöningen i Åbo Erke-Stift I-III. Åbo
– 1822–32: Handlingar till upplysning i Finlands kyrkohistorie II-IX. Åbo
Tengström, J.J.
– 1814: Dissertatio academica de viris in Fennia peritia litterarum graecarum claris. Aboae
Tigerstedt, K.K.
– 1888: Ur Per Brahes Brefvexling II. Åbo
Wallqvist, Olof
– 1794: Ecclesiastique samlingar VI-VII. Linköping
Wilskman, Sven
– 1781–82: Svea Rikes Ecclesiastiqve Werk I-II. Örebro
Vormbaum, Reinhold
– 1863: Evangelische Schulordnungen II. Gütersloh
Åbo Tidningar (ÅT) 1793

Österbladh, Kaarlo
– 1908: Boëtius Murenius' Acta visitatoria 1637–1666. SKHST VI. Borgå

3. KIRJALLISUUS

Ahnlund, Nils
– 1933: Ståndsriksdagens utdaning 1592–1672. Sveriges riksdag. Förra avdelningen, Band III. Stockholm
Airas, Olavi
– (1960): Angelniemen seurakunnan historia. s.l.
Allgemeine Deutsche Biographie 9, 16, 18. Leipzig 1879–83
Almqvist, D.
– 1934: Fackutbildning och humanistisk tradition vid stormaktstidens svenska universitet. – Historisk tidskrift 1934
Aminoff, Torsten G.
– 1944: Per Brahes inställning till Finlands folk och det finska språket. – SSLF 298. Helsingfors
Annerstedt, Claes
– 1909: Upsala universitets historia II:2. Uppsala
Anrep, Gabriel
– 1871–72: Svenska slägtboken I-II. Stockholm
Appelberg, K.A.
– 1896: Bidrag till belysning af sättet för prästtjänsternas besättande i Finland. Ak. avh. Helsingfors
– 1913: Något om adelns jus patronatus och de regala gällen under Karl XI med särskild hänsyn till Finland. – SKHST XI. Helsinki
Askmark, Ragnar
– 1943: Svensk prästutbildning fram till år 1700. SSKH 7. Stockholm
– 1949: Ämbetet i den svenska kyrkan i reformationens, ortodoxiens och pietismens tänkande och praxis. Lund.
Atterbom, P.D.A.
– 1869: Samlade skrifter i obunden stil VI:1. Örebro
Baelter, Sven
– 1838: Historiska anmärkningar om kyrko-ceremonierna. Örebro
Barth, Hans-Martin
– 1971: Atheismus und Orthodoxie. Analysen und Modelle christlicher Apologetik im 17. Jahrhundert. Forschungen zur systematischen und ökumenischen Theologie 26. Göttingen
Barth, Paul
– 1920: Die Geschichte der Erziehung in soziologischer und geistesgeschichtlicher Beleuchtung. Leipzig
Bergman, J.
– 1932: Universitetet i Dorpat under svenska tiden. Uppsala

Bergroth, Elis
– 1886: Vartijanääniä Suomen Sionista menneiltä vuosisadoilta ja katsahdus suomalaisen saarnan historiaan. Porvoo
Blekastad, Milada
– 1969: Comenius. Oslo-Praha
Blomstedt, Yrjö
– 1963: Suomen papiston lukumäärä 1600-luvulla. – In arce et vigilia. SKHST 66. Helsinki
Blomstedt, Yrjö & Matinolli, Eero
– 1963: Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554-1809, SKHST 67:1, Helsinki
Bonsdorff, Carl von
– 1891: Landskapsmöten i Finland på 1670: talet. – HArk XI. Helsinki
– 1894-1904: Åbo stads historia under sjuttonde seklet I-II. Bidrag till Åbo stads historia, andra serien. Helsingfors
– 1900: Åbo akademis förvaltning 1640-1713. – SSLF 45. Helsingfors
Brandell, Georg
– 1931: Svenska undervisningsväsendets och uppfostrans historia II. Lund
Brilioth, Yngve
– 1945: Predikans historia. Lund
Bruiningk, H.
– 1898: Die älteren Kirchenbücher Livlands. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands 1897. Riga
Cavonius, Gösta
– 1943: Folkskollärarnas föregångare i Finland. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk H 90. Helsingfors
Cederlöf, Johannes
– 1934: Det finländska prästerskapets ekonomiska ställning intill sjuttonde seklet. SSLF 239. Helsingfors
Cnattingius, Hans
– 1943: Uppsala möte 1593. Stockholm
– 1952: Diakonat och venia concionandi i Sverige intill 1800-talets mitt. Stockholm
Collijn, Isak
– 1942-43: Sveriges bibliografi, 1600-talet. I:1-2. Uppsala
Cornelius, C.A.
– 1886: Svenska kyrkans historia efter reformationen I. Upsala
Dahlbo, Johan
– 1897: Uppränning till matematikens historia i Finland från äldsta tider till stora ofreden. Ak. avh. Nikolaistad
Dahlström. Svante
– (1942): Gezeliernas tryckerigårdar. (Åbo)
Dansk biografisk leksikon IV. København 1934

Dijksterhuis, E. J.
– 1956: Die Mechanisierung des Weltbildes. Berlin-Göttingen-Heidelberg
Edlund, Sven
– 1947: Diskussionen om begåvningsurvalet under reformations- och stormaktstiden I. Ak. avh. Lund
Edsman, C-M.
– 1941: Gezelii bibelverk och en återklang av kristen kronologi och antik världsålderslära. UUÅ 1941:7,14
Ekström, Gunnar
– 1971: Västerås stifts herdaminne II:I, 1600-talet. Västerås
Finne, Jalmari
– 1917: Muuan kirkkoherranvaali Tammelassa 1670-luvulla. – SKHSV VI. Helsinki
Forsman, Rafael
– 1920: Juhana Cajanus, kuoleman runoilija. - Aika 1920
Friedensburg, Walter
– 1917: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a.S.
Gardberg, C-R.
– 1949: Kirjapainotaito Suomessa I. Helsinki.
Gass, W.
– 1854: Geschichte der protestantischen Dogmatik I. Berlin
Grauers, Sven
– 1932: Den svenska riksdagen under den karolinska tiden. Sveriges riksdag I:IV. Stockholm
Grotenfelt, Kustavi
– 1892: Muutamia lisiä suomalaisen kirjallisuuden historiaan 1600-luvulla. – HArk XII. Helsinki
Grönroos, Albert
– 1930: Isaac Rothovius såsom predikant. – SKHSV VII-X. Helsinki
Gullstrand, Ragnar
– 1923: Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet. Ak. avh. Stockholm
Göransson, Sven
– 1947: Sverige och bekännelsefrågan vid den westfaliska fredskongressen 1645-1648. – Kyrkohistorisk årsskrift 1947
– 1950: Ortodoxi och synkretism i Sverige 1647-1660. Skrifter utg. av Svenska Kyrkohistoriska föreningen II. Ny följd 1. Uppsala
– 1951: De svenska studieresorna och den religiösa kontrollen från reformationstiden till frihetstiden. UUÅ 1951:8
– 1952: Den synkretistiska striden i Sverige 1660-1664. UUÅ 1952:6
– 1956: Den europeiska konfessionspolitikens upplösning 1654-1660. UUÅ 1956:3
– 1958: Comenius och Sverige 1642-1648. – Lychnos 1957-58
Hall, B. Rud.
– 1928: Rudbeckii kyrkodisciplin och vissa av dess förebilder I. ÅSU 1928:23

Hanho, J.T.
– 1947: Suomen oppikoululaitoksen historia I. Porvoo
Hassler, Ove
– 1935: Linköpings stift under biskop Samuel Enander 1655-1670 I. Ak. avh. Stockholm
Heikel, I.A.
– 1894: Filologins studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 5. SSLF XXVI. Helsingfors
– 1940: Helsingin yliopisto 1640-1940. Helsinki
Heikkinen, Antero
– 1969: Paholaisen liittolaiset. Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla (n. 1640-1712). Historiallisia tutkimuksia LXXVIII. Helsinki.
Heininen, Simo
– 1974: Marcus Henrici Helsingius, humanisti ja teologi varhaisortodoksian Suomessa. SKHST 92. Helsinki
Heldtander, Tore
– 1955: Prästtillsättningar i Sverige under stormaktstiden. Ak. avh. Uppsala
Hellekant, Bengt
– 1944: Engelsk uppbyggelselitteratur i svensk översättning intill 1700-talets mitt. SSKH 10. Stockholm
Hjelt, Otto E.A.
– 1896: Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 6. SSLF XXXII. Helsingfors.
Hollander, A.G.
– 1884: Svenska undervisningsväsendets historia I. Upsala.
Holm, Rurik
– 1906: Joannes Elai Terserus I. Lund
Holmquist, Hjalmar
– 1908: De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571-1687. UUÅ 1908
Hultin, Arvid
– 1895: Daniel Achrelius. En finsk vitterlekare i slutet af 17:de seklet. SSLF 30. Helsingfors.
– 1902: Torsten Rudeen. Ett bidrag till karolinska tidens litteratur- och lärdomshistoria. SSLF LIV. Helsingfors
– 1914: Bidrag till Litteratur- och Lärdomshistorien i Finland. – SSLF 115. Helsingfors.
Hägglund, Bengt
– 1956: Teologins historia. Lund
Isberg, Alvin
– 1968: Livlands kyrkostyrelse 1622-1695. Acta Universitatis Upsaliensis 12. Uppsala.

Itkonen, Tuomo
— 1945: Keminlapin apostolit J. Pictorius, E. Fellman ja G. Tuderus. Piirteitä 1600-luvun lapinlähetyksestä. — SKHSV XXXI-XXXII. Helsinki
Ivarsson, Henrik
— 1973: Predikans uppgift. Lund.
Johansson, K.H.
— 1937: Svensk sockensjälvstyrelse 1686-1862. Lund
Johnsson, Gunnar
— 1927: Turun akatemian (1640-1828) opettajain keskenäisiä sukulaissuhteita. — SSSV 10. Helsinki
Jokipii, Mauno
— 1960: Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat II. Historiallisia tutkimuksia XLVIII: 2. Helsinki
Juva, Einar W. & Juva, Mikko
— 1965: Suomen kansan historia III. Helsinki
Juva, Mikko
— 1955: Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600-1808). Varsinais-Suomen historia VII:3-4. Turku
— 1956: Suomen kansan uskonnollisuus 1600- ja 1700-luvulla. — SKHSV XLIII-XLIV. Helsinki.
Jöcher, Chr. G.
— 1750-51: Allgemeines Gelehrten-Lexicon I-III. Leipzig.
Kaila, Eino
— 1940: Kolmesataa vuotta suomalaista yliopistoelämää. Helsinki
Kallio, V.J.
— 1930: Halikon historia. Forssa
Kalm, Ingvar
— 1948: Studier i svensk predikan under 1600-talets förra hälft. Ak. avh. Uppsala
Kansanaho, Erkki
— 1953: Suomalaisen saarnan metodi. — Talenta quinque. Helsinki
Kantzenbach, Fr. W.
— 1966: Orthodoxie und Pietismus. Evangelische Enzyklopädie 11/12 Gütersloh.
Kjöllerström, Sven
— 1940: Striden om 1571 års kyrkoordning under 1600-talet. — STK 1940
— 1944: Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571-1682. SSKH 11. Stockholm
— 1949: Stiftsstyrelsen i den svenska kyrkan. LUÅ Ny följd 1. Avd. Bd. 45. Lund.
— 1952: Biskopstillsättningar i Sverige 1531-1951. Studia Theologica Lundesia 2. Lund
— 1955: Karl XI och sockenstämman. — Statsvetenskaplig tidskrift 1955
— 1962: Svenska kyrkans bekännelseskrifter. — STK 1962
Koivisto, Olavi
— 1966: Euran, Honkilahden ja Kiukaisten historia I. Vammala
Kurvinen, Onni
— 1941: Vanha virsikirja. Rauma

– 1951: Virsikirjamme virsien tekijät ja ilmestymisvuodet. – SKHSV XXXIX-XL. Helsinki.

Kvačala, I.

– 1914: J.A. Comenius. Leipzig

Laasonen, Pentti

– 1967: Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri Ruotsin vallan aikana. SKHST 72. Helsinki

– 1974: Ortodoksian sodan teologia. – SKHSV 62-63. Helsinki

– 1975: Descartes gravplats i Stockholm. – Historisk Tidskrift för Finland 1975

– 1977: Ateistin käsite Ruotsi-Suomen luterilaisessa ortodoksiassa. – Jumalattoman vanhurskauttaminen. STKSJ 103. Helsinki.

Lackner, Martin

– 1973: Die Kirchenpolitik des Grossen Kurfürsten. Untersuchungen zur Kirchengeschichte, Band 8. Witten

Lehtinen, Erkki

– 1961: Hallituksen yhtenäistämispolitiikka Suomessa 1600-luvulla. Historiallisia tutkimuksia LX. Helsinki

Lempiäinen, Pentti

– 1963: Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun. SKHST 64. Helsinki.

– 1965: Kastekäytäntö Suomen kirkossa 1500- ja 1600-luvulla. SKHST 69. Helsinki.

– 1967: Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa. SKHST 73. Helsinki

– 1969: Lapsensynnyttäjien ja morsianten kirkkoonotto. STKSJ LXXXI. Helsinki

– 1975: Kihlausaktin liturginen sisältö. – Investigatio memoriae patrum. SKHST 93. Helsinki.

Leube, Hans

– 1924: Die Reformideen in der deutschen lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxie. Leipzig.

Lewalter, Ernst

– 1967: Spanisch- jesuitische und deutsch-lutherische Metaphysik des 17. Jahrhunderts. (Sonderausgabe). Darmstadt.

Lilja, Einar

– 1947: Den svenska katekestraditionen mellan Svebilius och Lindblom, SSKH 16, Stockholm

Lindborg, Rolf

– 1965: Descartes i Uppsala. Striderna om "nya filosofien" 1663-1689. Lychnos-bibliotek 22. Stockholm-Göteborg-Uppsala

Lindelöf, J.A.

– 1858: Den kateketiska undervisningen i Finland ifrån reformationen intill den stora ofreden. Ak. avh. Helsingfors

Lindquist, David
— 1939: Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet. Ak. avh. Uppsala
— 1947: Nattvarden i svenskt kultliv. LUÅ N.F. Avd. 1. Bd. 43. N:o 7. Lund
Lindroth, Sten
— 1975: Svensk lärdomshistoria, stormaktstiden. Stockholm
Lundin, Hans
— 1944: Joannes Baazius kyrkliga reformprogram. SSKH 8. Stockholm
Luukko, Armas
— 1945: Etelä-Pohjanmaan historia III. Vaasa
— 1967: Suomen historia 1617-1721. Suomen historia VIII. Porvoo
Lähteenoja, Aina
— 1932: Rauma 1600-1721. Rauman kaupungin historia II. Rauma
Melander, K.R.
— 1921: Piirteitä kirkollisen järjestyksen kehityksestä 1500- ja 1600-luvuilla. — Lutherin uskonpuhdistus ja Suomen kirkko I. SKHST XVI. Helsinki
Muncktell, Joh. Fr.
— 1844: Westerås Stifts Herdaminne II. Upsala
Neovius, Ad.
— 1907: Lojo sockens kyrkliga förhållanden. — SKHSP VI. Helsinki
Nikander, Gabriel & Sourander, Ingwald
— 1955: Lumppappersbruken i Finland. Helsingfors
Nohrström, Holger
— 1933: Förlagsverksamheten i Finland I. Helsingfors
Nordström, Johan
— 1924: Georg Stiernhielm. Filosofiska fragment I. Ak. avh. Stockholm
Normann, Carl-E.
— 1948: Prästerskapet och det karolinska enväldet. SSKH 17. Stockholm
Nykänen, Aatu
— 1945: Alkeisgeometrian opetuksesta Suomessa erityisesti oppikirjojen kehitystä silmälläpitäen. Ak. väistösk. Jyväskylä
Nyman, Helge
— 1963: Ordinationslöfte och prästed i Sverige-Finland efter reformationen. Acta Academiae Aboensis, Humaniora XXVI:2. Åbo
Odenvik, Nathan
— 1935: Daniel Anander, svenska pietismens föregångare. Stockholm
Pajula, J.S.
— 1913: Silmäys lukukinkerien kehitykseen Suomessa. — Tutkimuksia Suomen kirkkohistorian alalta. SKHST XI. Helsinki
Palmén, E.G.
— 1912: Raamatunpainatustynnyristä. — SKHSP X. Helsinki
Palmros, F.S.
— 1857-58: Historisk teckning af sättet för kyrkoherdeembetens tillsättande i Finland. Tidskrift för finska kyrkan 1857-1858

Paloposki, Toivo J.
– 1975: Teokratia ja karoliininen yksinvaltius. – Investigatio memoriae patrum. SKHST 93. Helsinki
Parvio, Martti
– 1959: Isaacus Rothovius. SKHST 60. Helsinki
– 1965: Kirkkoherran virkaanasettaminen Suomessa 1600-luvulla. – SKHSV 52-53. Helsinki
– 1971: Ristinmerkki Suomen protestanttisessa traditiossa. – Ecclesia reformanda. Helsinki
Perälä, Väinö
– 1909: Boetius Murenius, Turun kymnaasin lehtori ja Ahvenanmaan piirin rovasti. SKHSP VIII. Helsinki
– 1928: Eskil Petraeus. SKHST XXV. Helsinki
Peschke, E.
– 1962: Thorner Religionsgespräch. – RGG VI. Tübingen
Pietilä, Antti J.
– 1904: Piirteitä pohjoisen ja keskisen Pohjanmaan kirkollisista ja seurakunnallisista oloista noin vuodesta 1650 vuoteen 1721. – SKHSP III. Porvoo
– 1905: Kirkon tuomiovalta kihlaus- ja avioliittoasioissa Ruotsissa ja Suomessa uskonpuhdistuksesta 1686:n kirkkolakiin saakka. – SKHSP IV. Porvoo
– 1916: Johannes Gezelius vanhemman osuus Suomen henkisessä viljelyksessä. – SKHSV V. Helsinki
Pipping, F.W.
– 1859: Bidrag till en historia om gymnasii boktryckeriet i Wiborg. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 4. Helsingfors
– 1860: Historiska underrättelser om boktryckeriet i Finland. Aftryck ifrån Acta Societatis Scientiarum Fennicae. Helsingfors
Pleijel, Hilding
– 1965: Husandakt, husaga, husförhör. Stockholm
Pleijel, Hilding & Olsson, Bror & Svensson, Sigfrid
– 1967: Våra äldsta folkböcker. Lund
Pohjolan-Pirhonen, Holger
– 1945: Näkökohtia ulstadiolaisesta liikkeestä. – Xenia Ruuthiana. SKHST XLVII. Helsinki
Porthan, H.G.
– 1867: Historia bibliothecae R. Academiae aboensis. OS III. SKST 21:3. Helsingfors.
– 1870: Historiola concionum sacrarum fennicarum. OS IV. SKST 21:4. Helsingfors.
Quensel, Oscar
– 1910: Homiletik. Stockholm
Ratschow, Carl Heinz
– 1964: Lutherische Dogmatik zwischen Reformation und Aufklärung I. Gütersloh

Recke, J. Fr. & Napiersky, K. E.
– 1829: Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland II. Mitau

Rein, Th.
– 1908: Filosofins studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 10. SSLF 80. Helsingfors

Renvall, Pentti
– 1962: Suomen kansanedustuslaitoksen vaiheet 1850-luvun puoliväliin, Ruotsin vallan aika. – Suomen kansanedustuslaitoksen historia I. Helsinki.

Rimpiläinen, Olavi
– 1971: Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa, SKHST 84. Helsinki
– 1972: Nova oratio non nova: oratio pro mortuis. – TA 1972
– 1973: Suomalainen hautauspuhe puhdasoppisuuden aikana. STKSJ LXXXVIII. Helsinki

Ritschl, Otto
– 1927: Dogmengeschichte des Protestantismus IV. Göttingen

Rothe, Richard
– 1881: Geschichte der Predigt. Bremen

Ruuth, Martti
– 1937: Enevald Svenoniuksen suomenkieleen kohdistuneet harrastukset. – SKHSV XI-XIV. Helsinki

Råbergh, Herman
– 1893: Teologins historia vid Åbo universitet I. 1640-1713. Åbo universitets lärdomshistoria 4. SSLF XXIII. Helsingfors.

Sandberg, Arnold
– 1948: Linköpings stifts kyrkoarkivalier till och med år 1800. Lund

Sandblad, Henrik
– 1943: Det copernikanska världssystemet i Sverige. – Lychnos 1943

Sandholm, Åke
– 1966: Klockarna i Finland på 1500- och 1600-talen. Acta Academiae Aboensis A 32:2. Åbo
– 1973: Kyrkan och hospitalshjonen. SKHST 88. Helsinki

Schinmeier, J.A.
– 1777-78: Versuch einer vollständigen Geschichte der schwedischen Bibel-Uebersetzungen I-III. Flensburg und Leipzig

Schmid, Heinrich
– 1846: Geschichte der synkretistischen Streitigkeiten in der Zeit des Georg Calixt. Erlangen

Schoeps, Hans Joachim
– 1952: Philosemitismus im Barock. Tübingen

Scholder, Klaus
– 1966: Ursprünge und Probleme der Bibelkritik im 17. Jahrhundert. Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus. Zehnte Reihe, Band XXXIII. München
Schybergson, C.M.
– 1915-40: Per Brahe och Åbo akademi I-II. SSLF CXXIII och 278. Helsingfors.
– 1920: Biskop Terserus och Åbo akademi. – SSLF 148. Helsingfors
– 1923: Per Brahes ställning till rättegångarna angående förbjuden lärd magi vid Åbo akademi. – SSLF 167. Helsingfors
Schück, Henrik
– 1923: Den svenska förlagsbokhandelns historia I. Stockholm
Schüssler, Hermann
– 1961: Georg Calixt. Theologie und Kirchenpolitik. Eine Studie zur Ökumenizität des Luthertums. Veröffentlichungen des instituts für europäische Geschichte Mainz, Band 25. Wiesbaden
Schütz, Werner
– 1972: Geschichte der christlichen Predigt. Sammlung Göschen 7201. Berlin-New York
Silén, K.A.
– 1908: Kirkkokurista Turun Hiippakunnassa 1650-luvulla.–SKHSP VII. Helsinki
Simolin, Albin
– 1912a: Petrus Bång. SKHST X. Helsinki
– 1924: Ur 1600-talets tankevärld. – TA 1924
Sjöstrand, Wilhelm
– 1940: Till ramismens historia i Sverige. – Lychnos 1940
– 1954: Pedagogikens historia I. Malmö
Slotte, K.F.
– 1898: Matematikens och fysikens studium vid Åbo universitet. Åbo universitets lärdomshistoria 7. SSLF XXXVII. Helsingfors
Stolpe, Sven
– 1966: Drottning Kristina. Stockholm
Stolt, Bengt
– 1972: Svenska biskopsvigningar. Stockholm
Strandberg, C. H.
– 1832-34: Åbo stifts herdaminne I-II, Åbo
Suolahti, Gunnar
– 1919: Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla. Porvoo
Suvanto, Seppo
– 1954: Akaan historia I. Vammala
Svenskt biografiskt lexicon (SBL) 17, Stockholm 1967-69
Söderhjelm, Alma
– 1911: Raahen kaupunki 1649-1899. Helsinki
Talasniemi, Jussi
– 1975: Sielun pelastus. Christian Scriverin teologia. STKSJ 98. Helsinki.

Tengström, J.J.
– 1825: Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres minne. Åbo
– 1833: Gezelii den yngres minne. Helsingfors
Tiililä, Osmo
– 1942: Sovitusopillisia katsomuksia 1600-luvun suomalaisessa raamatunselitystyössä. – Suomen kansan Raamattu. Helsinki
Torpson, Nils
– 1888: Svenska folkundervisningens utveckling från reformationen till 1842. Stockholm
Wahlfisk, Joh.
– 1889: Den kateketiska undervisningen i Sverige ifrån reformationen intill 1811. Stockholm
Vallinkoski J.
– 1962-66: Turun akatemian väitöskirjat 1642-1828 I. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 30. Helsinki
Wallmann, Johannes
– 1970: Philipp Jacob Spener und die Anfänge des Pietismus. Beiträge zur historischen Theologie 42. Tübingen
Warne, Albin
– 1940: Den svenska folkundervisningen från reformationen till 1809. Svenska folkskolans historia I. Stockholm
Weber, E.
– 1908: Der Einfluss der protestantischen Schulphilosophie auf die orthodox-lutherische Dogmatik. Leipzig
Westin, Gunnar
– 1934: Svenska kyrkan och de protestantiska enhetssträvandena under 1630-talet. UUÅ 1934:1
Widén, Bill
– 1968: Prästmötet i Åbo stift 1629-1864. SKHST 77. Helsinki
Vikman, K.O.
– 1910: Suomen kansan lukutaidon synty ja kehitys Ruotsin vallan aikana. Ak. väitösk. Helsinki
Winkler, Eberhard
– 1967: Die Leichenpredigt im deutschen Luthertum bis Spener. Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus, Reihe X, Band XXXIV, München
Virkkunen, A.H.
– 1919: Oulun kaupungin historia I. Oulu
Wundt, Max
– 1939: Die deutsche Schulmetaphysik des 17. Jahrhunderts. Heidelberger Abhandlungen zur Philosophie und ihrer Geschichte 29. Tübingen
Åberg, Alf
– 1958: Karl XI. Stockholm

Österbladh, Kaarlo
— 1933: Suomen papiston edustus Ruotsin vallan aikuisilla valtiopäivillä. SKHSV XXI. Helsinki

HENKILÖREKISTERI

Achrelius, D. 301, 310–311, 315–318, 329–330, 340, 342
Achrelius, E. 294
Alanus, A. 135
Alanus, E. 318, 456–461
Alanus, G. 290, 456
Alftan, A. 136
Alsted, J.H. 373
Ambrosius 85, 103
Anaksagoras 103
Arenius, O. 126
Arrhenius, T. 126–127
Augustinus 85, 103
Aurivillius, O. 18–19
Baazius, J. vanhempi 32
Baazius, J. nuorempi 421
Backman, P. 118
Backman, S. 125
Balduin, F. 49, 378–381, 454, 456, 464–465, 467, 470
Becchius, O. 147
Benzelius, E. vanhempi 435
Bergius, P. 123, 295
Bielke, N. 273
Billovius, J. 85
Bossuet, J. 92
Brahe, P. 11–13, 17–18, 23–27, 139, 143, 156–157, 286–287, 289–290,292–295, 297–298, 300, 302–307, 309–313, 316–317, 319–327, 330, 332, 334, 336–337, 339, 342–344, 364, 458–459, 461, 463
Brahe, T. 445
Briessmann, J. 438
Brochmand, C.E. 48–50, 226, 229, 378, 380, 454, 464, 467
Brommius, P. 18–19, 24
Bång, P. 28, 30, 34–35, 129, 156, 247, 295, 301–306, 309, 319, 323–324, 326, 343, 451, 462, 466, 476
Cajanus, J. professori 296, 343, 450
Cajanus, J. rovasti 156, 269
Calovius, A. 17, 99
Carlsson, C. 435
Carpzov, J. vanhempi 75–76, 84, 454
Carpzov, J. nuorempi 75, 79, 101, 104, 106, 454
Cato, Marcus Porcius 358
Chemnitz, M. 49–50
Cicero, Marcus Tullius 328, 358–359
Collinius, G. 306
Collinus, J. 121
Columbus, S. 448–449
Comenius, J.A. 21, 266, 329, 345–349, 355, 357, 482
Cornelius Nepos 328, 358
Creutz, E.J. 317–319
Creutz, L. 122
Curtius Rufus 328
Dannhauer, J.C. 479
De Geer, L. 10, 345
De la Gardie, G.A. 286, 313
De la Gardie, M.G. 13–14, 16, 19 22–23, 186, 322–323, 362, 474–475, 481
Descartes, R. 443–445, 447–450
Dieterich, C. 48
Donatus, A. 357, 359
Dunte, L. 454, 461, 464, 466–467
Duraeus, E. 350, 434
Ek, J. 123
Emporagrius, E. 16, 18, 24, 32, 56–59, 66, 70, 72, 74, 112, 136–138, 151, 155, 168, 179, 184, 194, 196, 202, 206, 208–209, 215, 218–219, 221, 224, 232, 234, 275, 280, 433, 438, 469, 471, 474
Erasmus Rotterdamilainen 358
Ernst Hurskas 348
Fellman, E. 130
Flachsenius, Jakob 214, 291, 296, 312, 339, 375, 466
Flachsenius, Johannes 50–51, 291, 458, 466
Fleming, H. 157, 213, 364, 414
Florinus, H. 404
Florus, Lucius 361
Forbes, E. 102, 104, 106
Fredrik Vilhelm 12
Friedlieb, P.H. 380, 454, 464, 467, 473
Frisius, C. 115

Galilei, G. 443, 445–446
Gassendi, P. 446
Geier, M. 101, 104
Gerhard, J. 225
Gers, P. 290
Gesenius, J. 373
Gestrinius, M. 444
Gewolf, C. 329–330
Graan, J. 159
Gregorius 103
Grubb, N. 125, 135
Gunnerus, I. 458–459, 462
Guthraeus, J. 429
Gyldenstolpe, N. 293, 297, 310, 320–321
Gyldenstolpe, Samuel 301, 319–322, 342
Gyldenstolpe, Susanna 102
Göransson, A. 36
Hafenreffer, M. 47–49, 358, 378
Hanson, P. 339
Hartman, S. 50
Hasselqvist, A. 139, 398, 466
Heermann, J. 104
Hein, H. 21
Helsingius, M. Henrici 10
Herberger, V. 106
Hoffwenius, P. 447
Holstenius, E. 18
Hästesko, H. 238
Isokrates 328
Johannes Matthiae 10, 12, 14, 16, 20, 273, 345–346, 412, 427, 429–430, 473–475
Josefus, Flavius 85
Justander, E. 290–292
Justinus, Marcus Junianus 361
Kaarle IX 10, 393–394, 401
Kaarle X Kustaa 11, 16, 94
Kaarle XI 31, 93–95, 112–113, 115, 120, 123, 134, 143, 383, 401, 420, 426, 436, 439–442
Kempe, A. 291–293, 331–333, 342–343
Kenicius, P. 396
Kepler, J. 445–446
Kexlerus, S. 295, 375–376, 444–445, 447–448, 456
Klingius, Z. 11, 16–18, 24, 437
Kopernikus, N. 444–446
Kristiina kuningatar 10–11, 21, 94–95, 345–347, 427, 482
Kromayer, J. 348
Krook, M. 131
Kruse, A. 102, 104, 106–108
Kustaa I 94, 394
Kustaa II Aadolf 53, 94, 141, 393, 396, 401
Köning, J.F. 48
Laibeck, J. 125
Lansberg (ius), P. 445
de La Peyrére, I. 443
Lauraeus, J. 129, 418
Laurbecchius, B. 306
Laurbecchius, P. 50, 291, 296, 300, 316, 319, 331, 343, 375–376, 450, 466
Laurelius, O. 19–21, 56–59, 66, 70, 72, 74, 110–113, 136–138, 151, 155, 168, 171–172, 179, 184–187, 189, 194, 196, 200, 202, 205, 207, 209, 215, 221, 223–224, 227, 232–234, 245, 251, 263, 273, 275, 277, 280, 372–373, 427–430, 433, 438, 469, 471, 474–475, 481
Laurentius Paulinus Gothus 66, 149, 260, 262, 273, 275, 280
Laxenius, J. 127
Lejonhufvud, G 140
Lanaeus, J. 32, 429
Lindemann, J. 296–299, 329
Lindschöld, E. 130, 399, 451
Lipstorp, D. 445, 447–448
Lithman, C 19–20, 475
Longomontanus, C.S. 446
Ludvig XIV 98
Lunceus, J. 131
Luther, M. 85, 94, 103, 176, 215, 267, 269, 271, 284, 371, 394, 396, 409, 464
de Lyra, N. 103
Mansner, D. 124–125
Mathesius, G. 139
Matti, kappalainen 67
Melanchthon, P. 91
Miltopaeus, M. 301–307, 342
Misler, N.J. 219, 222, 225–227, 233, 378–382, 456, 463–465, 467–468, 470, 472–473
Murenius, B. 121, 138, 146, 178, 180–181, 194–195, 202, 216, 273
Müller, H. 107
Obenher, B. 413
Osiander, A. vanhempi 444
Oxe, H. 129, 174, 316
Oxenstierna, A. 345

Oxenstierna, B. 135, 286, 297, 313–314, 409, 437
Paavali V 445
Pacchalenius, A. 139
Pancratius, A. 79
Paracelsus 477
Petraeus, A. 28, 77, 117, 129, 289–291, 294, 301, 307, 314–315, 318–319, 331, 337, 342–343, 359, 400–409, 412, 466, 477, 480
Petraeus, E. 47, 55, 64, 71, 76–77, 114, 136, 149, 158, 273, 308, 382, 404, 466
Petreius, D. 139, 368
Petreius, J. 124
Petrus Jonae 149
Pijhlman, H. 118, 137
Plautus, Titus Maccius 347
Possidius 103
Procopaeus, G. 44, 176, 415
Procopaeus, P. 120–121
Prytz, G. 121
Ptolemaios 445
Rajalenius, T. 368
Ranck, J. 130
Ratke, W. 345–348, 355
Reese, B. 242
Reichenbach, A. 101–102, 104
Riccioli, J.B. 446
Rivelius, L. 127, 130
Rosenhane, A. 139
Rossheim, P. 294
Rothovius, G. 122
Rothovius, I. 10, 25, 53–54, 61, 63, 70–71, 76–77, 120, 152, 158–159, 215, 222–223, 241, 256, 260, 268, 271, 273, 280, 341
Rothovius, M. 122, 147
Rudbeck, O. vanhempi 447
Rudbeckius, J. 39, 180, 184, 194–197, 207, 218–219, 228, 234, 238, 240–242, 245, 249, 251, 253, 280, 372, 391, 413, 436
Rudbeckius, P. 16, 424
Salamnius, M. 266
Scarin, J. 423, 433
Schaefer, J.H. 392
Schütz, H. 398–399
Silfwersparre. A 102, 107–108
Skytte, J. 10
Sparre, E. 456–457
Spegel, H. 394–395, 398–399
Spener, P.J. 103–104, 406, 478–479, 481
Sperling, J. 375, 443, 455
Stenius, O.M. 447
Steuchius, M. 398, 426
Stiernhielm, G. 21, 449
Stigelius, H. 122
Stigzelius, L. 32, 474
Stodius, M. 459
Stroh, E.F. 448
Stålhandske, M. 102, 104
Sulpicius Severus 328, 358
Sundelin, A. 164
Svebilius, O. 394–395
Svenonius, E. 13, 15, 18, 28, 33–34, 76–77, 83, 101, 104, 147, 158, 218, 247, 288, 295, 300–301, 303, 312–313, 318–319, 321–322, 324–325, 327, 331–333, 343, 374, 385, 407–408, 410, 444, 466, 477, 480

Tammelinus, G. 28, 247, 459, 481
Terentius: Publius T. Afer 347
Terentius Christianus 358–359
Terserus, J. 10–18, 22–23, 25–26, 30, 32, 41, 47, 64, 66–67, 113, 128, 138, 158, 163, 204, 227, 238, 243, 262, 273, 280, 286, 300, 341–342, 382, 391, 411–412, 420–422, 431, 458–459, 469, 475–476, 482
Thauvonius, A. 295, 302–304, 460, 466
Thauvonius, G. 315
Thomae, H. 136
Thuronius, A. 24, 375, 377, 463–464
Thuronius, J. 122–123
Tillandz, E. 61, 294
Tunander, N. 28, 247, 294–295, 326, 485, 466

Wallenius, G. 318–319
Wanochius, A. 293–296, 301, 317, 327, 332–333, 343
Weigel, V. 477
Wexionius-Gyldenstolpe, M. 374, 377–378, 444
Winter. J. 413
Wittich, C. 445–446, 450
Voetius, G. 99, 449
Voigt, J.H. 464
Wrangel, D. 127–129, 363
Johannes Gezelius vanhempi ja nuorempi eivät sisälly rekisteriin.

ZUSAMMENFASSUNG

Johannes Gezelius der Ältere und die finnische Hochorthodoxie.

Unter Hochorthodoxie wird in dieser Untersuchung die Zeit von dem Erlass des Religionsplakates bis dass der beginnende Pietismus neue Fragestellungen in der kirchlichen Diskussion anregte. So würde die Hochorthodoxie in Finnland ungefähr die Zeit des Episkopats des Johannes Gezelius des Älteren (1664–1690) umfassen. Die Untersuchung will zeigen in welcher Richtung die höchste Leitung der Kirche Finnlands die kirchliche Entwicklung während der Hochorthodoxie leitete. Auf der theologischen Einstellung des Gezelius und der Qualität seiner ganzen Lebensarbeit beruht, dass die Absicht die Untersuchung als reine Untersuchung der Geschichte der Theologie und der Lehre nicht durchgeführt werden konnte, sondern auch die verschiedenen Sektoren der bischöflichen Wirksamkeit mussten in der Untersuchung klargelegt werden.

Die Wahl des Gezelius zum Bischof in Turku beleuchtet schon seine theologische Qualität in ihrer Totalität. Die Regierung entschied offenbar die Wahl in letzter Hand. Besonders der Reichskanzler Magnus Gabriel De la Gardie betrieb augenscheinlich die Kandidatur des Gezelius. Er hatte schon dem Vorgänger des Gezelius Johannes Terserus sein Wohlwollen erwiesen, als dieser der Irrlehre angeklagt wurde und wünschte jetzt einen Nachfolger, der nicht dem radikalsten Flügel der Orthodoxie angehörte. Der Hintergrund des Gezelius zeigte, dass er ein Mann des *via media* war. Er nahm als Reisegefährte Professor Heinrich Heins, der durch seine irenischen Intressen bekannt war, am Religionsgespräch in Thorn 1645 teil. 1649 hatte die Königin Christina die Absicht ihn zum Mitglied des in Deutschland geplanten Einigungskollegiums zu ernennen. Aus diesem Grund gab er augenscheinlich seine Professur in Dorpat auf. In Thorn hatte Gezelius J.A. Comenius, dessen Lehrbücher er herausgab und dessen pädagogischen Grundsätzen er sich anschloss, getroffen. Wenn man ferner beachtet, dass Georg Stiernhielm, der zum selben Idéenkreis wie Hein und Comenius gehörte, schon während seiner Dorpater Zeit zu den Freunden des Gezelius gehörte wird die ideelle Umwelt des werdenden Bischofs zu Turku schon skizziert. Er war mit starken Banden mit dem irenischen Kreis der Reformisten, der vom pfälzischen Könighause begünstigt wurde, verbunden (Kapitel II:1).

Gezelius verdarb jedoch seinen Ruf nicht dadurch, dass er sich, wie Johannes Matthiae, auf unionistische Abenteuer einliess. Spätestens zur Zeit als er als Arbeitsgenosse seines Vorgesetzten, des Bischofs zu Västerås Olaus Laurelius, u.A. an der Arbeit am Kirchengesetz teilnahm, muss ihm die Unmöglichkeit der unionistischen Linie klargeworden sein. Das Erbe von Västerås ist auch in der Lebensarbeit des Gezelius ein wichtiger Faktor, sowohl in der Theorie als auch in vielen praktischen Entscheidungen. Das ganze Lebenswerk des Gezelius als Bis-

chof in Turku zeigt, dass er in jedem Fall seine irenische Grundlinie beibehalten hat. Der unpolemische Ton seiner grossen literären Arbeit erweist dasselbe, wie auch die Erziehung der Pfarrer, besonders die Predigterziehung (III:4). Gezelius war zwar, in derselben Art wie Laurelius, Anhänger der Konkordienformel, aber er war bestrebt Kontroverse zu vermeiden und konzentrierte seine Kräfte auf die praktische, kirchliche Arbeit.

Als Theologe war er *Kasualtheologe* und nicht Systematiker. Die kasualtheologische Behandlungsweise ist auch aus seinen anderen Werken, die nicht rein kasualtheologisch sind, ersichtlich, wie z.B. Synodalabhandlungen und der Entwurf zur livländischen Kirchenordnung. Die Erziehung zur Vertiefung des Gebetslebens, sowie die Anleitung der Pfarrerschaft zu seelsorgerlicher Milde sind zentrale Themen seiner praktischen Anweisungen.

Der theologische Gegensatz des Gezelius zu der radikaleren Orthodoxie in Turku trat besonders im Streit über die Taufe in den 1680-ger Jahren zu Tage. Der Konflikt hatte seinen Ursprung aus einem Satz der lateinischen Predigtentwürfe, die Gezelius und sein Sohn, Johannes Gezelius der Jüngere, 1682 herausgegeben hatte und die für die Pfarrerschaft abgesehen waren, genommen: "...aqua baptismi, sacramento regenerationis, quod ita mundat animam, ut nihil mali per corpus exequatur". Der Vertreter der radikaleren Orthodoxie Professor Andreas Petraeus griff, unterstützt von Professor Enevald Svenonius die Gezelier an und erklärte den Satz für häretisch. Nach ihm lehrten die Gezelier eine Vollkommenheitslehre und hatten sich in den Pelagianismus und den Weigelianismus verirrt. In ihrer Verteidigung erklärten die Gezelier, dass sie die erneuernde Kraft der Taufe gemeint hätten, die dem Christen die Möglichkeit bietet ein Leben in der Heiligung zu beginnen; sie bestritten Sündlosigkeit gelehrt zu haben. Spener, dessen Gutachten sie zur Stütze eingeholt hatten, erklärte den umstrittenen Satz in derselben Weise. Um zu verhindern, dass der Streit auf den Kampfplatz der deutschen Theologen kommen könnte, forderte Ihre königliche Majestät, dass Gezelius einen Widerruf unterzeichnete, obwohl die Theologen in Upsala in ihrem Gutachten die Gezelier von der Anklage der Ketzerei befreit hatten. Der Streit zeigt, dass Gezelius in seinem Lehren bestrebt war die praktische Seite des christlichen Glaubens in einer Weise, die die radikalere Orthodoxie provozierte, hervorzuheben.

Die Frage der schwedischen Bibelübersetzung war ein anderer Kontrovers, in dem die Gezelier in Streit mit dem radikalen Flügel der Orthodoxie gerieten. Die Gezelier, die ein Bibelwerk ausarbeiteten, kritisierten die schwedische Bibelübersetzung ihrer Zeit und forderten ihre Verbesserung nach dem Text der Ursprachen. Auch hier waren Svenonius und Petraeus ihre Gegner. Die scharfe Kritik der Gezelier baute auf der Auffassung, dass nur eine philologisch sehr hervorragende Arbeit in der Uebersetzung "die vom Heiligen Geist beabsichtigte Bedeutung" zu Tage bringen kann, während die Wertschätzung der Lutherübersetzung und auch die Auffassung, dass die reine Lehre beim Finden des rechten Verständnisses zu helfen vermag, in der gegensätzlichen Auffassung der wittenbergisch gesinnten in

Turku zu Tage trat. Die Forderung einer philologisch unantastbaren Bibelübersetzung und die Betonung des Wertes der Bibel sowohl als Glaubensgrund als auch in der pastoralen Arbeit sind bei Gezelius unauflöslich miteinander verbunden.

Als eine der Grundströmung der Hochorthodoxie wird zuweilen der Pessimismus erwähnt. Die Stellungnahme des Gezelius sowohl im Taufstreit als auch in der Frage der Bibelübersetzung zeigt einen optimistischen Glauben an die Möglichkeit positiver Veränderungen. Derselbe tritt auch in seiner literären Produktion und seinem bischöflichen Wirken zu Tage. Gezelius ist der Reformator sowohl der Pfarrerausbildung als auch der Volksbildung, was ohne Vertrauen auf die Möglichkeit eines Fortschrittes nicht möglich gewesen wäre. Der Pfarrerschaft lehrte er die Kunst der Predigt sowohl durch Predigtentwürfe als auch durch Predigtkollegien, die nach dem Muster aus Västerås angeordnet wurden. Die Kontrolle des wissenschaftlichen Standes der Pfarrer wurde verbessert. Die Institution der Bischofsvisitation präzisierte und entwickelte Gezelius (III:7). Der Kampf des Gezelius für das Beibehalten der Hausverhöre (Dorfverhöre) gründete sich auf das Bestreben das Volk *totaliter* in den Bereich des Unterrichts in der Christenlehre und seiner Ueberwachung einzubeziehen. Dasselbe bezweckten auch seine zahlreichen anderen Massnahmen zur Verbesserung des Unterrichts, wie die Entwicklung der älteren Verhörslisten und Einnahmenverzeichnisse zu regelrechten Kommunionbüchern, aus denen die Kenntnisse eines jeden unmittelbar ersichtlich waren. Das System der kirchlichen Vertrauensmänner war zu entwickeln und von den Kantoren sollte strenger als ehedem die Lesekunst gefordert werden (III:8).

Die optimistische Grundauffassung ist auch der Hintergrund der literären Arbeit des Gezelius sowie auch seiner Pläne zur Verbreitung seiner Literatur, die er bestrebt war auf das ganze Reich zu erstrecken. Die Untersuchung enthält auch eine Quellenanalyse der wichtigsten Werke des Gezelius, was seinerseits die Auffassung bekräftigt, dass Gezelius sich der lutherischen kasualtheologischen Tradition anschloss. Die wichtigsten Quellen der Enzyklopedie sind in der Literatur von Turku zu finden.

Die Untersuchung enthält auch einen Ueberblick über die Stellung des Gezelius in der Diskussion des 17. Jahrhunderts über die Entwicklung des Weltbildes (VIII:1). Offenbar hatten Gezelius und sein Sohn Interesse für den Cartesianismus. Doch muss bemerkt werden, dass der Cartesianismus zu Lebzeiten des älteren Gezelius noch kein Problem in Finnland war. Einige Male nimmt Gezelius in seinen Werken Stellung zu den Streitfragen, die im 17. Jahrhundert das Weltbild der Bibel bedrohten, doch nur kurz und vorsichtig. Auch hier befolgte Gezelius seinen Grundsatz nicht an Kontroversen teilzunehmen, die keinen Aktualitätswert hatten.

52. *Ramus* virens in honorem Aarno Maliniemi 6:-
53. *Paunu* Torsten Thure Renvall 5:-
54. *Niemi* Suomalaisen virsikirjan uudistaminen vuoden 1886 viralliseksi virsikirjaksi 5:-
58. *Pirinen* Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla 10:-
59. *Nokkala* Tolstoilaisuus Suomessa 12:-
60. *Parvio* Isaacus Rothovius 10:-
61. *Juva* Valtiokirkosta kansankirkoksi 15:-
62. *Pirinen* Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa 10:-
63. *Näsman* Baptismen i svenska Österbotten 1868–1905 ..... 10:-
64. *Lempiäinen* Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun 10:-
65. *Kuoppala* Suomen papisto ja työväenkysymys 1863–1899 ..... 10:-
66. In arce et vigilia. In honorem Ilmari Salomies 8:-
67:1. *Blomstedt & Matinolli* Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1809 (Ahlainen-Hailuoto) . 7:-
68. *Murtorinne* Papisto ja esivalta routavuosina 1899–1906 ..... 10:-
69. *Lempiäinen* Kastekäytäntö Suomen kirkossa 1500- ja 1600-luvulla 10:-
70. *Parvio* Canon Ecclesiasticus 10:-
71. *Ojanen* Kirkko ja kansanelämä Länsi-Hämeessä 1800-luvulla 10:-
72. *Laasonen* Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri Ruotsin vallan aikana ... 15:-
73. *Lempiäinen* Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa 20:-
74. *Raittila* Lestadiolaisuuden matrikkeli ja bibliografia 30:-
75. *Tamminen* Kansakoulun uskonnon opetussuunnitelma vuosina 1912–1939 ..... 20:-
77. *Widén* Prästmötet i Åbo stift 1629–1864 ..... 25:-
78. *Iisalo* Suomen koulujen uskonnonopetus 1843–1883 ..... 25:-
79. *Veikkola* Teologinen lauantaiseura kirkon puolustajana suurlakon jälkeisenä aikana 1905–1914 15:-
80. *Virkkala* Emil Teodor Gestrin ja satakuntalainen pyhäliike (SLEY) 15:-
81. *Salminen* Johannes Raumannus 15:-
82. *Setälä* Suomalaista kirkollista idänpolitiikkaa 1917–1944 ..... 20:-
83. *Laasonen* Vanhan kirkollisuuden hajoaminen Pohjois-Karjalassa 25:-
84. *Rimpiläinen* Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa 25:-
87. *Rajainen* Luterilaisuus Venäjän valtikan alaisena 12:-
88. *Sandholm* Kyrkan och hospitalshjonen 30:-
89. *Mielonen* Suomen papisto ja alkoholikysymys 1859–1886 ..... 25:-
90. *Lempiäinen* Turun hiippakunnan tarkastuspöytäkirjat isonvihan ajalta 15:-
91. *Rajainen* Naisliike ja sukupuolimoraali 15:-
92. *Heininen* Marcus Henrici Helsingius 30:-
93. Investigatio memoriae patrum. Libellus in honorem Kauko Pirinen 50:-
94. *Murtorinne* Veljeyttä viimeiseen saakka 43:-
95. *Väänänen* Vanhan Suomen papisto 50:-
96. *Väänänen* Pappissivistys Vanhassa Suomessa 35:-
97. *Halmesmaa* Kirkkokuri murroksen kynnyksellä 35:-
98. *Larkio* Papisto ja raittiuskysymys 35:-
99. *Heino* Hyppyherätys – Länsi-Suomen rukoilevaisuuden synnyttäjä 40:-
100. *Jääskinen* The Icon of the Virgin of Tikhvin 50:-
101. *Jalkanen* Lukkarin- ja urkurinvirka Suomessa 1809–1870 ..... 40:-
102. *Valanki* Suomen urut ja niiden rakentajat 50:-
103. *Laasonen* Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia .....
104. *Silfverhuth* Kirkon ja keisarin sensuuri. Uskonnollisen kirjallisuuden valvonta Suomessa 1809–1865. ..... 40:-

Missale Aboense (WSOY), saatavana kustantajalta.

Näitä teoksia saa kirjakauppojen välityksellä. Seuran jäsenet saavat julkaisut alennuksella. Kirjatilauksia ottaa vastaan Seuran sihteeri, teol.lis. Esko Koskenvesa (Kierretie 47, 01650 Vantaa 65), jolle myös jäseneksi pyrkivät voivat ilmoittautua.

Samfundets publikationer erhålles via alla bokhandlar. Samfundets sekreterare är teol.lic. Esko Koskenvesa (Skruvgängsvägen 47, 01650 Vanda 65).

NOVA ET ACCVRATA
ORBIS ARCTOI
TABVLA GEOGRAPHICA
OCEA
NI
SEPTEN
TRIO
NALIS
PARS
NORR
Nommedahl
Gulbrands
Dalen
SINVS
CODANUS
Wenlusil
SCHAGER
Kattegatt
RAAK
FIONIA
Bornholm